

BIBLIOTHECA INDICA ;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES

Nos. 218, 224, 235, 244, 251, 270, 280, 285, 286, and 293.

Sāma Veda Sāñhita.

WITH THE COMMENTARY OF

SĀ'YANA A'CHA'RYA.

EDITED BY

SATYAVRATA SĀ'MAS'RAMI.

EDITOR OF THE HINDU COMMENTATOR,

VOL. I.

CALCUTTA.

सामवेदसंहिता

तत्र

॥ कन्दार्चिकः ॥

तत्रापि आग्नेयेन्द्रेति पर्वद्वयात्मकः

अध्यायचतुष्कः प्रथमोभागः

भगवत्सायणाचार्य-विरचित-भाष्य-सहितः

—//—

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियाटीक्-समाजाभ्यर्थनया



अधीतवेद-“प्रब्रह्मनन्दिनी”-सम्पादकेन

श्रीसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्येण

वङ्गसामगेन

टीकितो यथावसरं शोधितः।

—००—

कलिकाता

गणेशयन्त्रे मुद्रितः

शकाः १९२५।

॥ कन्दार्चिकस्य परिच्छेद-सूची ॥

परिच्छेदः	पृष्ठं
अथ आद्येयम् पञ्च ...	८१
अथ प्रथमः प्रपाठकः ...	८१
= २ अक्षौ = १० दशतः = (१ मे दशति १० कचः, २ये १०, ३ये १४, ४थे १०, ५मे १०; द्वितीयाह-प्रथमे वा इष्टे ८, ७मे १०, ८मे ८, ९मे १०, १०मे ६) ८६ कचः।	
अथ द्वितीयः प्रपाठकः ...	१५८
= २ अक्षौ = १० दशतः = (१ मे दशति १० कचः, २ये ८ = सङ्कलनया अष्टादश कचः आद्येय-प्रवर्णान्तर्गताः, अपराः—२ये १०, ४थे १०, ५मे १०; द्वितीयाह-प्रथमे वा इष्टे १०, ७मे १०, ८मे १०, ९मे १०, १० मे ८ कचौ द्वितीये ऐन्द्रे पर्वणि परिगणिताः) ८७ कचः।	
(इति आग्नेयम् पर्व—अथ प्रथम-सप्तमः ८६ कचगात्रकः + द्वितीय-प्रपाठकस्यादिमाः १८ = सङ्कलनया ११४ कचः)	
अथ ऐन्द्रम् पर्व ...	१८८
अथ तृतीयः प्रपाठकः ...	४९२
= २ अक्षौ = १० दशतः = (१ मे दशति १० कचः, २ये १०, ३ये ८,	

परिच्छेदः	पृष्ठं
४थे १०, ५मे १०, द्वितीयाह-प्रथमे वा इष्टे १०, ७मे १०, ८मे १०, ९मे १०, १०मे १०) ८६ कचः।	
अथ चतुर्थः प्रपाठकः ...	५६७
= २ अक्षौ = १० दशतः = (१ मे दशति १० कचः, २ये १०, ३ये १०, ४थे ८, ५मे १०; द्वितीयाह-प्रथमे वा इष्टे १०, ७मे ८, ८मे ८, ९मे ११, १०मे १०) ८८ कचः।	
अथ पञ्चमः प्रपाठकः ...	८०९
= २ अक्षौ = १० दशतः = (१ मे दशति ८ कचः, २ये १०, ३ये १०, ४थे ८, ५मे १०; द्वितीयाह-प्रथमे वा इष्टे १०, ७मे १०, ८मे १० = सङ्कलनया ७१ कचः ऐन्द्रपर्वान्तर्गताः, अपराः नवम-दशम-दशदात्मकाः २० कचः स्मृतये पावसाने पर्वणि परिगणिताः) ८६ कचः।	
(इति ऐन्द्रम् पर्व—अथ द्वितीय-प्रपाठकोयाः शेषा कचः ७८ + तृतीय-प्रपाठकः सप्तमः ८८ + चतुर्थः प्रपाठकः सप्तमः ८८ + पञ्चम-प्रपाठकस्यादिमाः ७६ = सङ्कलनया ३५२ कचः)।	

॥ गेयगानस्य परिच्छेद-सूची ॥

परिच्छेदः	पृष्ठं	परिच्छेदः	पृष्ठं
अथ प्रथमः प्रपाठकः ..	८४	अथ अष्टमः प्रपाठकः ...	५८४
= २ अक्षौ = (१४ = २६) ७० ।		= २ अक्षौ = (३५ - ३४) ७० ।	
अथ द्वितीयः प्रपाठकः ...	१६२	अथ नवमः प्रपाठकः ...	६७२
= २ अक्षौ = (४० - ३१) ७१ ।		= २ अक्षौ = (२१ - ३५) ६६ ।	
अथ तृतीयः प्रपाठकः ..	१४८	अथ दशमः प्रपाठकः ...	७५७
= २ अक्षौ = (२८ [इमान्येव...] १८०		= २ अक्षौ = (२४ - २५) ६८ ।	
सामानि आग्नेय-पर्वान्तर्गतानि]		अथ एकादशः प्रपाठकः ...	८१८
- ३१) ७० ।		= २ अक्षौ = (२६ - ३८) ७४ ।	
अथ चतुर्थः प्रपाठकः ...	२१४	अथ द्वादशः प्रपाठकः ...	८८७
= २ अक्षौ = (३४ - २६) ७० ।		= २ अक्षौ = (४२ - ३१) ७३ ।	
अथ पञ्चमः प्रपाठकः ...	२६८	तत्र प्रथमाक्षौयान्येव ४२ पञ्चमः अक्षौ	
= २ अक्षौ = (२५ - ३५) ७० ।		गंतानि ।	
अथ षष्ठः प्रपाठकः ...	४४३	[इति ऐन्द्रम् पर्व]	
= २ अक्षौ = (३७ - ३५) ७२ ।			
अथ सप्तमः प्रपाठकः ...	४१६		
= २ अक्षौ = (३२ - २६) ६८ ।			

अथ सायणभाष्यस्य परिच्छेद-सूची ।

परिच्छेदः	पृ-पं	परिच्छेदः	पृ-पं
अथ भाष्यावतरणिका ...	१-४	(अथ द्विपक्षि विचाराः)	
अथ होष-द्रातृ-जक्ष-कर्तव्य-प्रति-		१ सन्तवेदयोः विशेष-विचार-प्रक्रमे	
पादकमन्त्रार्थ-योजनसु ...	३-१	सन्तवस्यस्य ...	४-१

परिच्छेदः	पृ-पं
२ तत्रैव ब्राह्मण-सूत्रम् ...	६-२
३-४-५ मन्त्र-विशेषाणामृग्यजुःसाम- रूपाणां सूत्राणि ...	७-१४
६ "गीतिषु सामाख्या (२ अ. १ पा० ३४ सू० जै०)" विशदीकर्तुं रथन्तरशब्दनिर्णयम् ...	९-६
७ सामशब्दस्य गानमात्र-वाचित्व- निर्णयः ...	१०-८
८ अक्षरविकारादीनां सामनिष्पा- दकत्ववर्णनम् ...	११-११
९ स्तोमशब्दस्य-वर्णनम् ...	१२-६
१० गाने वर्ण-लोपादि-विषयको विचारः ..	१४-४
११ इराशब्दज्ञान-विधानम् ..	१५-१२
१२ सामां देवता-सुति-हेतुत्व- वर्णनम् ...	१६-१५
१३ सामः ऋषेः प्रति संस्कारत्व- व्यवस्था ...	१७-१
१४ ऊहयन्त्रस्य पौरुषेयापौरुषेयत्व- विचारः ...	१८-८
१५ "एकं साम मृचे क्रियते स्त्रीवि- यम्-इति विधान-मूलको वि- चारः, मृचे करण-प्रकारश्च ...	२०-६
१६ शर-लेश-विषयको विचारः ...	२१-२
१७ शब्दः स्योरोत्तरास्यथोवां ऋषो कथनमिति विचारः ...	२२-६
१८ त्रैलोक्य-सामोदन-विचारः ...	२४-६

परिच्छेदः	पृ-पं
१९ विषमशब्दस्योत्तरासीर्द्धचो र्द्धदादि-ज्ञान-प्रकारः ...	२५-३
२० दृढनी-विधारणप्रकारोः प्रप्रथम- विशेषण द्वयोर्द्धच्योः सम्पादनम् २८-३	
२१ षड्भिर्गायत्रीभिस्त्रिसृणां जगतीनां सम्पादनादिकम् ...	३२-१५
२२ पादप्रप्रथमविचारः ...	३७-१
२३ "यद् योन्यां तद्गन्तरथोर्गायति" -इति विधानमूलको विचारः तथाकरणप्रकारश्च ...	३८-४
२४ उत्तरयोः स्त्रीभातिदेशकथनम्	४०-६
२५ सामवेदिनां सामैवाहुतानकर्त्त- व्यता-निरूपणम् ..	४१-७
२६ दृढत्वं षष्ठादिषु धर्मसाधुर्व- चिन्तनम् ...	४२-४
२७ दृढद्रव्यगन्तयोर्धर्मसमुच्चयकथनम्	४३-१
२८ पृष्ठशब्दस्य वैदिकनामवेद्यत्व- कथनम् ..	४३-१२
२९ विष्टशब्दविचारः ...	४४-५
३० चित्राशब्दस्य नामधेयत्व- निर्णयः ..	४५-१
—वक्षिष्यमानशब्दादीनां नाम- धेयत्वनिर्णयः ..	४६-८
—विष्टदादिस्त्रीनामां स्वरूप- कथनम् ...	४७-५
३१ षष्ठादिस्त्रीनामां प्रधानकर्त्तृत्व- निर्णयः ..	५०-११

परिच्छेदः	पृ-पं
३२ रेवतीषु ऋक्षु वारवन्तीय-साम-	
गान-प्रकार-बोधनम् ...	५१-१४
३३ निधनविशेषाणां काम्यत्वं	
कथनम् ..	५२-८
३४ सामगाने उच्चैस्त्व-नीचैस्त्व-धर्म-	
विचारः ...	५५-११
३५ आधाने वामदेव्यादीनामुपांशु	
गेयत्वनिर्णयः ..	५६-८
३६ एकविंशदिसौमविचारः ...	५७-५
३७ आवापोद्वापविचारः ...	५८-१०
३८ अन्यग्रन्थस्य सर्वविषयत्व-	
कथनम् ...	५९-१०
३९ सर्वपृष्ठादिदेशनिर्णयः ...	६०-१२
४० स्वरसामविकारचिन्तनम् ..	६१-१
४१ श्लोकादिसाम्ना आव्यपृष्ठादि-	
श्लोकस्य समुच्चयनिर्णयः ...	६४-६
४२ कौत्यादिसाम्नाः प्राकृतबाधकत्व-	
निर्णयः ...	६५-६
४३ तत्तैव विशेषव्यवस्था ...	६६-१
४४ सौम-हृद्वाटहृद्वाटोः प्रकृत-वाध-	
कत्व-निर्णयः ...	६६-१४
४५ हृन्वाविशेषत आवापकथनम्	६७-६
४६ कण्ठरयन्तारं स्वयोनौवेवेति	
निर्धारणम् ...	६७-२२
४७ प्रज्ञविंशे तु विशेषव्यवस्था	६८-१
४८ तिस्रस्त्रिंशद्विंशत्येव व्यवस्था...	७०-३
४९ धर्मानस्यकस्यास्यचि कर्तव्यत्व-	

परिच्छेदः	पृ-पं
सिति निर्णयः ...	७२-१९
५० आगमात् सौम-वर्द्धन-प्रकार-	
निर्देशः ...	७३-७
५१ वहिष्पवमानग्रहौ ऋक्ष आगमः	७४-८
५२ एकस्य सामः तृचे गेयत्वनिर्णयः	७५-१
५३ स्वर्गकशब्दस्य मौल्यनावधित्व-	
कथनम् ..	७६-७
५४* हृद्वाटयन्तारयोर्दिनभेदेन प्रयोग-	
निर्णयः ..	७८-१
५५ प्रायणीयोदनयाहःकर्तव्य-	
विचारः ..	क्रोः ८०-८
५६ सर्वपृष्ठस्य यथोक्तदेशे विहितत्व-	
निर्णयः ..	८०-८
५७ वैकुण्ठवैराजयोः एकयथोक्ति-	
पृष्ठगतत्व-निर्णयः ...	८०-१२
५८ विष्टदप्रति विष्टदस्य	
सौमत्व-निर्धारणम् ...	८१-६
५९ संसयादेः पृष्ठत्व-निर्णयः ..	८१-१६
६० हृद्वाटयन्तारयोः नियतत्व-	
कथनम् ...	८२-६
६१ ब्रह्मसामोक्तिसिद्धयन्त-कथनम्	८२-१५
६२ प्रत्यप्रकरणे ब्रह्मसामाकाले	
सत्कर्षविधानम् ...	८४-४

● यन्मन्त्रो दृष्ट यद् (५४) एवमङ्ग
दृश्यते तद् धर्ममूलकम्, एवमुक्तं बापि ।

परिच्छेदः	पृ-पं
अथ सामवेदस्य व्याख्यान-प्रयोजन-	
कथनोपक्रमः ..	८५-५
अथ सामान्तर्यायणवादित्व-निर्णयः	८६-३
अथ मन्त्रैरर्थातुस्मरणत्व-निर्णयः	८७-४
अथ पूर्वसंहिता-मूलरूप-कन्दोनामा.	
चिक्रमाचक्ष्य भाष्यस्यावतरणिका	८८-१
अथ तत्र ज्ञातव्यविषयाणां	
निरूपणम् ...	८८-४
अथ कन्दोग्रन्थीयप्रकरणानां	
नामोल्लेखः ...	८९-४
अथ प्रथमोऽध्यायः ..	८९-१
= १२ खण्डाः = (१-१०, २-	
१०, ३-१४, ४-१०, ५-१०,	
६-८, ७-१०, ८-८, ९-१०,	
१०-६, ११-१०, १२-८) ११४	
श्लोकः = चाग्नेयम् पर्व ।	
अथ द्वितीयोऽध्यायः ...	९०-१
= १२ खण्डाः = (१-१०,	

परिच्छेदः	पृ-पं
२-१०, ३-१०, ४-१०, ५-१०	
६-१०, ७-१०, ८-८, ९-१०	
१०-१०, ११-८, १२-१०)	
११८ श्लोकः ।	
अथ तृतीयोऽध्यायः ...	४७७-१
= १२ खण्डाः = (१-१०, २-	
१०, ३-१०, ४-१०, ५-१०,	
६-१०, ७-१०, ८-१०, ९-	
१०, १०-८, ११-१०, १२-१०)	
११८ श्लोकः ।	
अथ चतुर्थोऽध्यायः ...	७१८-१
= १२ खण्डाः = (१-८, २-१०	
३-११, ४-१०, ५-८, ६-१०,	
७-१०, ८-८, ९-१०, १०-१०,	
११-१०, १२-१०) ११५ श्लोकः ।	
[ऐन्द्रं पर्व = (द्वि० ११८+तृ०	
११८+च० ११५ सकलनया) २५२	
श्लोकः ।]	

॥ कन्दः-सूची ॥

— ॐ —

परिच्छेदः	पृष्ठतः-पृष्ठान्तम्
अथ गायत्र्याधिकारः (२४ श्लोकः)—	
८४—	१८६
तत्र वर्द्धमाना—	१८५० ।

परिच्छेदः	पृष्ठतः-पृष्ठान्तम्
अथ छन्दस्यधिकारः (२८ श्लोकः)—	
१४७—	१८५

परिच्छेदः पृष्ठान्तःपृष्ठान्तम्
अथ त्रिष्टुभधिकारः (१८ श्लोकः)—

१८६—१९१

तत्र जगती—१८८, १०१ ।

विराट्—१९५ ।

अथ अतुष्टुभधिकारः (१६ श्लोकः)—

२३४—२५७

अथ उष्णिगधिकारः (१८ श्लोकः)—

२५८—२८७

तत्र ककुप्—२६१, २७४—२८४

(इत्याग्रेयं पर्व = आग्रेयं काण्डम् = प्रथमो

ऽध्यायः = दादश खण्डाः = द्वितीय-

प्रपाठकीय-प्रथमार्द्धस्य

द्वितीयस्य इत्यतः)

—

अथ गायत्र्यधिकारः (११८ श्लोकः)

= द्वितीयोऽध्यायः... = १८८—४७७

अथ वृद्धत्यधिकारः (८० श्लोकः)

४७८—६२७

अथ पृष्ठस्य द्वितीय-पङ्क्ति-टीप्पण्यां

किञ्चिद् धर्मो विद्यते—पुरुषेति खण्डस्य

द्वितीया श्लक्, प्रमद्विष्टायेत्यादि खण्डस्य

आदिमाः सप्त श्लवः, इमा अष्टौ श्लवः

ककुभः, अन्त्याः दश उष्णिगः इति वक्तव्ये-

न्यामिच्छपतिलात् ।

परिच्छेदः पृष्ठान्तःपृष्ठान्तम्
अथ त्रिष्टुभधिकारः (१८ श्लोकः)—

१८६—१९१

तत्र त्रिष्टुभ विराट्—६६५ ।

अथ अतुष्टुभधिकारः (१८ श्लोकः)—

२३४—२५७

अथ जगत्यधिकारः (११ श्लोकः)—

२५८—२८७

तत्र महापङ्क्तिः—७७७ ।

अथ उष्णिगधिकारः (१८ श्लोकः)—

२८८—३३१

[तत्र विराट्—८१४ ।

ककुप्... ८१६—८३१

अथ पङ्क्त्याधिकारः (१८ श्लोकः)—

८३२—८६७

तत्र उपरिष्ठाद् वृद्धती—८६१ ।

अथ द्विपदाधिकारः (३० श्लोकः)—

८६८—९०७

तत्र पङ्क्तिः = द्विपदा ८६८, ८७४, ८७४,

८७६, ८७८, ८८०, ८८१, ८८२, ८८३, ८८४,

८८५, ८८६, ८८८, ८९२, ८९३, ८९४,

८९५, ८९६, ८९७ ।

अतुष्टुप = त्रिपदा = पिपीलिकामध्या

८९१, ८९७ ।

पदपङ्क्तिः ८८० ।

पुरउष्णिक् ८८२ ।

गायत्री = पञ्चदशाक्षरा ९००, ९०१, ९०२, ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १००० ।

विष्टुप् = द्विपदा ९०३, ९०४, ९०५, ९०६, ९०७, ९०८, ९०९, ९१०, ९११, ९१२, ९१३, ९१४, ९१५, ९१६, ९१७, ९१८, ९१९, ९२०, ९२१, ९२२, ९२३, ९२४, ९२५, ९२६, ९२७, ९२८, ९२९, ९३०, ९३१, ९३२, ९३३, ९३४, ९३५, ९३६, ९३७, ९३८, ९३९, ९४०, ९४१, ९४२, ९४३, ९४४, ९४५, ९४६, ९४७, ९४८, ९४९, ९५०, ९५१, ९५२, ९५३, ९५४, ९५५, ९५६, ९५७, ९५८, ९५९, ९६०, ९६१, ९६२, ९६३, ९६४, ९६५, ९६६, ९६७, ९६८, ९६९, ९७०, ९७१, ९७२, ९७३, ९७४, ९७५, ९७६, ९७७, ९७८, ९७९, ९८०, ९८१, ९८२, ९८३, ९८४, ९८५, ९८६, ९८७, ९८८, ९८९, ९९०, ९९१, ९९२, ९९३, ९९४, ९९५, ९९६, ९९७, ९९८, ९९९, १००० ।

९०६, ९०७ ।

[अ]

॥ छन्दोमार्चिकस्य षष्ठि-सूची ॥



अग्निः (तापसः)	२४८।	३२२, ४०८,	४६०।
अग्निः [पावकः] (वाह्यस्य) ११३ अ०,		कलिः (कावः) ४८८ अ०,	५६०।
१२२ अ०, १२७ अ०।		कलिः (प्रागाथः) ४८८ अ०।	
अग्राष्टव्याः (ऐश्वर्यः) ८६८,	८८३।	कवयः (ऐलुषः) ८०४ अ०।	
अत्कीलः (कात्यः)	१८१।	कश्यपः कस्यपो वा (मारौचः) २४७ ?	७३७ वि०।
अत्रिः (भौमः) ७०४,	७४३।	कालेयः (प्रागाथः)	४८८ वि०।
अनानतः (पावडेपिः)	८२३।	कुत्यः (आहिरसः) २०३, ६१६ वि०, ७७।	
अरिष्टनेमिः (तार्क्ष्यः)	६७२।	कुल्लवर्हिषः (शैलुषिः)	८६६।
अवस्युः (आचे यः)	८५२।	कुसीदः (काणः) ३७०,	३७८।
अयिनौ (वैवस्वतौ)	६१४।	कुसीदी (काणः)	२९७।
अहोमग (वामदेव्यः) ८६६ अ०।		छव्य (छटिर्वा) काणः अ०,—आहिर-	
आचेयः (?) ८०६ अ०।		रसः सा०)	७६८।
आरुड् घ्राहिः (?) १११ ?।		गयः (आचेयः)	२३४।
इरिमिरिः, इरिमिडः, इरिमिठिर्वा		गर्गः (?) ६७५ वि०।	
(काणः) २६८, ३३७, ३६३, ४१७, ८१०,	८१३।	गविष्ठिरः (आचेयः)	२१८।
उपसुत् (वाह्यद्वयः वापह्यौ वा) १८८।		गातुः (आचेयः)	६११।
सचवः (वातायनः) ४०७।		गिरौ (वैश्वामित्रः) ६८६ वि०।	
सशनाः (कात्यः) १००,	१४४।	गत्समदः (आहिरसः) १५२ वि०, ४३१	
सजिन्धा (भारद्वाजः) १७१,	२७२।	६३२ वि० ८०८,	८२३।
सृणवसदस्यू (सज्जितौ) [सा०] ८८६,		गीघा (आहिरसः)	३८५।
८७१, ८७४, ८७४, ८७६,	८७७।	गोपूतायसूक्तिनौ, गोपूतायसूक्ती वा	
सदसासख्यः (आचेयः)	८११।	(काणवायनौ) ३०१, ३०२,	४४६।
काणः (घोरः) १८२, १८५, १८७, १८८.		गौतमः गौतमोवा (राजगणः) २६३, ३४३,	

३८८, ४५५, ५१०, ६८०, ७०१, ७०८, ७८८,	
८३२, ८३४, ८३६, ८४१, ८४२, ८४४, ८४६,	
८४७, ८६१,	८६३।
गौपवनः गोपवनो वा (आनेयः)	२४७,
२४६ सा० वि०।	
गौरः (आङ्गिरसः)	८०८अ०, ८११।
गौरीवीतः (कात्यः)	६४३, ६७०।
जमदग्निः (भार्गवः)	४५८, ५२७, ५६८।
जेता [यता वि०] (माधुक्कन्दसः)	६८७,
	७९३।
तिरक्षो (आङ्गिरसः)	६५१वि०, ६५६वि०,
	७०७, ७१३, ७१४।
तृणपाणिः (?)	१५१नै०, १५३वि०,
	१६०सा०वि०।
तृतः (आत्रः)	१४२, २६६, ७४८, ८४८।
तृशोकः त्रिशोको वा (काण्वः)	३१६, ३२०,
३२१, ३२४, ३६८, ४३६, ४४०, ४५२,	
	७५४वि०।
तीरजवाः (?)	६०४वि०।
चसदस्युः (पौरकुत्यः)	८७१, ८७३, ८७४,
	८७६, ८७७, ८८३।
त्रिशिराः (लाङ्गः)	११३।
त्रावणः (त्रैष्टुणः)	८७१, ८७३, ८७४,
	८७६, ८७७, ८८३।
दध्यङ् (आथर्वणः)	३८६।
दीर्घतमाः (ओचय्यः)	१५८।
दुर्मिचः (कौत्यः)	४७०।
देवजामयः (इन्द्रमातरः)	३८८, ३८३

देववत् (भारतः)	२३०।
देवजवाः (भारतः)	२३०अ०।
देवातिथिः (काण्वः)	५२१, ५६८, ५७२,
	६१६।
द्युतानः (मावतिः)	६५१, ६५६, ६६०।
नकुलः (वामदेवः)	६४७, ६२६।
नारदः (काण्वः)	७८३।
नीपातिथिः (काण्वः)	७११।
वृमेधाः वृमेधो वा (आङ्गिरसः)	५१२,
५२१, ५२३, ५५१, ५५२, ५५५, ५८०,	
६१०, ६२३, ७८६, ८०७, ८२४, ८२६।	
नौधाः नौधा वा (गौतमः)	४८५, ६०१,
	६१५।
पर्वतः (काण्वः)	७६०, ८०८।
परच्छेपः (पुरच्छेपः वि०) (देवीदामः)	
५८६, ६१४, ६१८,	८१८।
पायुः (भारद्वाजः)	२३१, २५५।
पुकः (आनेयः)	२४४, २४६।
पुवसीलः (सौज्ञेयः)	१०२१, १०४१।
पुवमेधाः पुवमेधो वा (आङ्गिरसः)	५१२,
५२१, ५२३,	५५५।
पुवचक्षा (आङ्गिरसः)	५०१, ५६८, ५८१।
पूतदक्षः पूतदक्षा वा (विन्दुः—आङ्गि-	
रसः)	३५७, ६८२।
प्रथुः (वैद्यः)	६३५।
प्रथभिः (काण्वः)	८८६अ०।
प्रगाथः (काण्वः)	३३४, ४०२, ५००,
१०४, ५०५वि०, ५५७, ५८४वि०, ६१७-	
वि०, ७२४,	८०२।

प्रयोगः (मार्गवः) ११३, १२१, १२३ १२७,
२७४सा०, २७६सा०, २७८सा०, २८०सा०,
८२१वि० ।
प्रखण्डः (काण्डः) १२८, १५८, १७६, १५६,
३८८, ४६०सा०, ४८२सा०, ६१६, ७४७ ।
प्रियनेघाः (आक्षिप्तः) ३०५, ३६१, ३८२,
४६६, ४६८, ७२३, ७३४, ७३८, ७४१ ।
ब्रह्मातिथिः (काण्डः) ४५६ ।
बालखिल्याः (?) ४८३सा०, ५०८सा०,
६०७सा० । ४५६
बुधः (आक्षिप्तः) २१८ ।
बृहदुक्तः (वामदेवः) २०१, ६५८ ।
भरद्वाजः (वार्हस्पत्यः) ८४, ८६, ८८,
१०४, १०७, १०८, १२८, १३३, १५६ सा०
वि०, २०४, २०७, २२२, २३६, २३७,
२३८, ३११ सा०, ३४६, ४३२, ४३३, ४८१
सा०, ५४२सा०, ५४८सा०, ५७६, ५८५सा०,
७१८, ७४३, ७५५, ८०४ ।
भर्गः (प्रागायः) १५१सा०, १५६, १६२,
१७०, ४८७, ५२३, ५६४, ५८२ ।
भौवनः (आन्ध्र आग्रोवा) ८०३, ८०४ ।
मधुच्छन्दाः (वैश्वामित्रः) ११५, ३१३,
३१५, ३६६, ३७३, ३७७, ४०२, ४१५, ४२७,
४३८, ६८४, ७४० ।
मनुः (वैवस्वतः) १७२, २४७ ।
मान्वाता (यौवनाश्वः) ७०७सा० ।
मृत्तवाहः मूक्तवाहोवा (आक्षिप्तः) २४० ।
मेधाः (?) ६२५वि० ।

मेधातिथिः (काण्डः) ८७, ११८, १४१, १७८,
२०४, २२८, २४२, ३६१, ३८८, ४५४, ४६२,
४६४, ४६६वि०, ४६८, ४७२, ४८५सा०,
५०४, ५०५, ५१५वि०, ५२८, ५४०, ५४४,
५५८, ५७८, ५८४, ५८६, ५८८, ६०२सा०,
६०८वि०, ६१७, ६७५, ७११वि०, ७७७ ।
मेधातिथिः (काण्डः) १७८, ४६६, ४८५,
५०४, ५०५, ५१५, ५१७, ५१८, ५५८, ५८०,
५८४, ५८६, ५८८, ६०२, ६०८, ६१७ ।
रेणुः (वैश्वामित्रः) ६८६ ।
रेभः (काण्डः) ५२५, ५३८, ५४६, ७५४,
८१६ ।
वत्यः (काण्डः) १०५, १२४, ३२६, ३३५,
३५२, ४०४, ४१०, ४१२सा०, ४२०सा०,
४३८सा०, ५४८, ५८०वि० ।
वत्युः (भालन्दः) १२०, २२५ ।
वन्धुः, सुवन्धुः, विप्रवन्धुः [आक्षिप्तः]
(लौपायनः गौपायनो वा) ८८८, ८९०,
८९१ ।
वशिष्ठः वत्तिष्ठोवा (मैदावरुणः) १३२,
१४४, १५५, १६७, १८४, १८२, २११,
२१५, २२८, २३८, ३५८, ४७८, ४८३,
४८८, ५२५, ५५७, ५६६, ५७४, ५८१, ५८३,
५८७, ६११, ६१३, ६२०, ६२२, ६२८, ६३०,
६४१, ६६५, ६६८, ८२४, ८७८, ८९० ।
वसः (आग्रोवा) ४१२, ४२०, ४३८ ।
वसुः (?) ५४८वि०, ६८८ वि० ।
वसुः विमदोवा (प्रागायतः) ६७६,
८५६, ८६० ।

वसुवृत्तः (आतेयः) ८५४, ८६४।
वसुधवः (आतेयः) २४१।
वासदेवः (गौतमः) ११२, १२०, १२८,
१६७वि०, १८६अ०, १०८, २२६, २३७?,
२४८वि०, २५१, २५२, २५४?, ३८४, ३८८,
३८९वि०, ४०२, ४१६, ४२४, ४३५,
४४३, ४४७ ४६५, ४६८वि०, ४७४ वि०,
४८२वि०, ५८८, ५८८, ६०४सा० ६०५सा०
६०७वि०, ६६२, ६७८, ६८०, ६८१, ६८८,
७२२, ७२७, ७३०, ७३७, ७५१ ७६२, ८८०,
८८१।
विरूपः (आक्षिरसः) १११, १३५, १६२वि०,
४३६वि०, ७८५, ७८८।
विश्वमनाः (वैद्यः) २६८, २७१, २७३
सा०, ७८२, ७८४, ७८५, ८००, ८१२।
विश्वामित्रः (गाथी) १८०, १८४, २२४,
२३०, २६१, २६५, ३७५, ४२३, ४४५,
४५६, ४६८, ४७४, ५०८, ५८८?, ६६७,
६८४, ७१४?, ७३७।
वेनः (भार्गवः) ६४५।
वृक्षस्यतिः (भारतः) २७२अ०, ६४७।
शक्तिः (वाशिष्ठः) ५३५वि०।
शक्रपूतः (गौतमः) ७२२?।
शूनःश्रेयः शूनःश्रेयो वा (सचिसः) ११६।
शूनःश्रेयः [फ] (आजौगर्तिः) १२०, १२६,
१६३वि० अन्यत्र काप्यस्य ऋषि-सम्पादो-
नास्ति, ३५३, ३५४?, ३७१ ४०६, ४५०।
शुष्ठिगुः (काथुः) ६०७अ०।
शौनकः (?) ४५५।
श्यावाश्वः (आतेयः) १८६, २३२, ७१७।

संयुः, संयुवा (भारद्वाजः—वार्हस्यत्यः)
१४७, १५३, १६०, २८८, ३१०, ४३२ वि०,
४८२, ५४२, ५४८, ५८५, ७१७, ७२८।
सत्यश्रवाः (आतेयः) ८५८।
सप्तगुः [सद्युः वि०] (आक्षिरसः) ६३७।
सप्तवध्रिः (आतेयः) २४३।
सम्पातः (आक्षिरसः) ८८२, ८८३, ८८४,
८८५, ८८६सा०।
सम्बर्तः (आक्षिरसः) ८०२।
सत्यवृत्तिः (वाक्यिः) ४१८।
सत्यः [सत्यः वि०] (आक्षिरसः) ७६५,
७७१, ७७३।
सिन्धुद्वीपः (आम्बरीषः) १४२।
सुदीतिः (आक्षिरसः) १०२?, १७४?।
सुभकचः, सुकचः, श्रुतकचः, सूतकचो वा
(आक्षिरसः) २८१, २८५, २८६, ३०७,
३०८, ३१२, ३३१, ३४०, ३४८, ३५१, ३५५,
३६१, ३८६, ३८८, ४१३, ४२६, ४२८, ४४४,
४४८, ४५१, ४६८वि०, ४७५।
सुमिवः (कौलः) ४७०? वि०।
सुवेदाः [सुमेधा वि०] (शैलुपिः) ७५६।
सुहोयः (भारद्वाजः) ६५०।
सीमोद्धतिः (भार्गवः) २५३।
सौमरिः (काण्वः) १६५, १०१, १०७,
१८८, २७४, २७६, २७८, २८०, २८२,
२८३, २८४, २८५, ८१६, ८१७, ८१८,
८२०, ८२१, ८२३, ८२८, ८३०।
हर्षतः (प्रागाथः) २८२।
क्षिरणसूयः (?) ४५०वि०।

ऋग्वेदीयानुक्रमिका = अ०

सामवेदीय-नेत्रेयौ = नै०

सायणभाष्यः = सा०

माधवार्थकृतं वितरणम् = वि०

— एतदुपन्य-चतुष्टयावुसारत इह

कृष्यादयः सङ्कलिताः ; मतभेदे तु यथा-

धिकसामान्यं तदेव स्वीकार्यं अपरं मतम्

अ०, नै०, सा०, वि०, इत्यन्यतरसङ्केतेन

ज्ञापितम्, समे च पक्षान्तरं चिह्नितम्,

अथ सवासि तेषामेव संशयस्तत्र तथैवाङ्कितम् (?), कचिदक्षरतोऽपि विशेषो बोधितः, प्रकृतग्रन्थ-सम्पादनावसरे यत्र कचित् पाठ-भेद उररीकृतं, साम्प्रतं तथोरन्यतरौ विचारमरुनाशुद्भवति भासिते सचाशय उपेक्षितः ; कचिद् कचित् मतभेद इति ग्रन्थ-सम्पन्निहिद्योऽप्यत्र पाठभेदत्वेनाङ्कीकृत इति विवेचनीयम् ॥ स० ॥

॥ मन्त्राणामकारादिक्रमेण सूची ॥

			पृष्ठ
अक्षप्रमीनदन्त (५, १, ३, ७ = गे ११, १, २९ = १)	८४६
अग्निसद्वदक्षमं (१, २, ४, ९ = गे २, २, ३० = १)	१४६
अग्निसायाहि (१, १, ६, १ = गे १, १, १—३ = ३)	९४
अग्निसोजिषमा (१, २, ४, १ = गे २, २, १९—२० = २)	२३४
अग्निर्वोदधन्तम् (१, १, ३, १ = गे १, २, १—३ = ३)	१२७
अग्निर्होतारं (५, २, ३, ९ = गे १२, १, ३६—४१ = ४)	२२९
अग्निस्तन्ये (५, १, ४, ७ = गे ९, २, ९ = १)	८६४
अग्निस्तूतं (१, १, १, ३ = गे १, १, ५ = १)	९७

अग्निन्नरो (१, २, २, १० = गे २, २, ८—८ = २)	पृष्ठ २१५
अग्निमिम्बानो (१, १, २, ८ = गे १, १, ३३ = १)	१२६
अग्निमीडिष्यावसे (१, १, ५, ५ = गे २, १, १६ = १)	१०४
अग्निदुक्तये (१, १, ५, ४ = गे २, १, १४—१५ = २)	१०२
अग्निमूर्द्धा (१, १, ३, ७ = गे १, २, १२ = १)	१२५
अग्निर्वृवाणि (१, १, १, ४ = गे १, १, ६—८ = २)	८८
अग्निस्तिग्मेन (१, १, ३, २ = गे १, २, ४—६ = ३)	१२८
अग्ने जरितर (१, १, ४, ५ = गे १, २, ३२—३३ = २)	१५६
अग्ने तस्य (५, १, ५, ८ = गे ८, २, २८—२९ = २)	८८०
अग्ने लघो (५, २, २, २ = गे १०, १, १२—१५ = ४)	८८८
अग्ने नृड (१, १, ३, ६ = गे १, २, ७—८ = २)	१३०
अग्ने यजिष्ठो (२, १, १, ४ = गे ३, १, १७—१८ = ३)	२४५
अग्ने युङ्क्त्वा (१, १, ३, ५ = गे १, २, १० = १)	१३४
अग्ने रक्षा (१, १, ३, ४ = गे १, २, ८ = १)	१३७
अग्ने वाजस्य (२, १, १, ३ = गे ३, १, १५—१६ = २)	५६३
अग्ने विवस्वदाभर (१, १, १, १० = गे १, १, १६ = १)	१०८
अग्ने विवस्वदुषसम् (१, १, ४, ६ = गे १, २, ३४—३५ = २)	१५८
अचेत्यग्निश्चि० (५, २, २, १ = गे १२, १, १०—११ = २)	८६६
अच्छावदन्द्र (४, २, ४, ६ = गे १०, १, १६—१७ = २)	७६५
अतश्चिद्विन्द्र (२, १, ३, २ = गे ६, १, ७ = १)	४५१
अतोहिमन्यु पाविणं (३, १, ४, १ = गे ६, १, १५ = १)	४६४
अत्राहगोर (२, २, १, ३ = गे ४, २, ३ = १)	३६३
अदहं रत्नम् (४, १, ३, ३ = गे ८, २, ३—४ = २)	६३८
अदर्शिगातुविन्तमो (१, १, ५, २ = गे २, १, १३ = १)	१०१
अयमोदेव (२, १, ५, ७ = गे ४, १, २४—२५ = २)	३२२
अधजमोअध (१, १, ५, ८ = गे २, १, १६ = १)	१०८
अधाहीन्द्र (५, १, २, ८ = गे १०, २, ३१—३२ = २)	८२६
अध्वयोद्रावया (४, १, २, ६ = गे ८, १, २८ = १)	६१६

	पृष्ठ
अनवस्तेरथं (५, २, १, ४ = मे ११, १, ३ = १)	८८८
अनुहिला (५, १, ५, ६ = मे ११, २, २४ = १)	८७७
अपत्यंष्टिजिनं (२, १, १, ८ = मे ३, १, २१ = १)	२७२
अपादुभिप्रान्वसम् (२, २, १, १ = मे ४, २, १—२ = २)	६४१
अपासीवाम् (५, १, १, ७ = मे १०, २, ३० = १)	८१३
अपास्फेनेन (३, १, २, ८ = मे ६, १, ३ = १)	४४६
अपिवत्क्रुवः (२, १, ४, ७ = मे ४, १, ५ = १)	३१६
अपूर्वापुरुतमा० (४, १, ३, १० = मे ८, २, १७ = १)	६५०
अबीध्यग्निःसमिधा (१, २, ३, १ = मे २, २, १० = १)	२१८
अभित्यन्देवं (५, २, ३, ८ = मे १२, १, ३० = १)	८२६
अभित्यन्नेवं (४, २, ४, ७ = मे १०, १, १८ = १)	७७१
अभिलापूर्व० (३, २, २, ४ = मे ७, १, १८ = १)	५२८
अभिलाष्टपम (१, २, २, ७ = मे ५, १, १—३ = ३)	३६८
अभिलाशूर (३, १, ५, १ = मे ६, १, २६—२७ = २)	४७८
अभिप्रगोपति (२, २, ३, ४ = मे ५, १, २०—२१ = २)	३८२
अभिप्रवः (३, १, ५, ३ = मे ६, १, २०—२२ = ३)	४८३
अभिवोवीरम् (३, २, ३, ३ = मे ७, २, ३ = १)	५४८
अभीषतस्तद् (४, १, २, ७ = मे ८, १, ३० = १)	६९०
अभाट्योअना (५, १, २, १ = मे १०, २, ३३ = १)	८१६
असीयेदेवाः (४, २, ३, ८ = मे ८, २, ३२ = १)	७४८
अयवांसधुमन्तमः (४, १, २, ५ = मे ८, १, २७ = १)	६१६
अयंसद्वसमानवो (५, २, ३, २ = मे १२, १, २८ = १)	८१२
अयन्तइन्द्र (२, २, २, ५ = मे ४, २, ३०—३२ = ३)	६६५
अयमग्निः (१, २, १, ६ = मे २, १, २८ = १)	१८१
अयमुते (२, २, ४, ८ = मे ५, २, ७ = १)	४०६
अयाधियाच (२, २, ५, ४ = मे ५, २, १३ = १)	४१६
अयारुवा (५, २, ३, ७ = मे १२, १, ३४—३५ = २)	८२३
अयावाजं (५, २, २, ८ = मे १२, १, २० = १)	६०५

अरण्योर्निहितो (१, १, ३, ७ = गे २, २, १७ = १)	२२०
अरन्तइन्द्र (३, १, २, ९ = गे ६, १, ४ = १)	४४४
अरसश्वाय (२, १, ३, ४ = गे ३, २, ८ = २)	२२४
अर्चतप्रार्चत (४, २, ३, ३ = गे ९, २, २४ = १)	७३८
अर्चन्त्यकस्मरतो (५, २, १, ९ = गे १२, १, ८ = १)	८२४
अवदुप्सो (४, १, ४, १ = गे ८, २, १८ = २१ = ४)	६५१
अखमला (१, १, २, ७ = गे १, १, २८ = ३० = ३)	१२०
अखीरथौ (३, २, ४, ५ = गे ७, २, २३ = २४ = २)	५६६
असाविदेवं (४, १, ३, १ = गे ८, १, ३५ = ३६ = २)	६२८
अताविसोमइन्द्र (४, २, १, ६ = गे ९, २, ३ = १)	७०६
अखमिन्द्र (३, १, २, २ = गे ५, २, ३२ = १)	४६८
अक्सिसोमो (२, २, ३, १० = गे ५, १, ३२ = १)	३६२
अस्तुग्रीष्ट (५, २, ३, ५ = गे १२, १, ३१ = १)	९१८
अक्षमिद्धि (२, २, १, ८ = गे ४, २, १३ = १)	४५१
आगन्तामा (५, १, २, ३ = गे १०, २, ३४ = ३५ = २)	८१८
आग्निमख (५, १, ४, २ = गे ११, २, ३ = ४ = २)	८५६
आवाये (२, १, ४, ९ = गे ४, १, ११ = १२ = ३)	४२०
आजुहोता (१, २, २, १ = गे २, १, ३४ = १)	१२६
आतूनइन्द्रवृकन् (२, २, ३, ३ = गे ५, १, १६ = १९ = ४)	३०६
आतूनइन्द्रवृकन् (२, २, ४, ७ = गे ५, २, ४ = १)	२०३
आतेअग्र (५, १, ४, १ = गे ११, १, १ = २ = २)	८५६
आतेवत्सो (१, १, १, ८ = गे १, १, १६ = १७ = २)	१०५
आत्वागिरो (४, २, १, ८ = गे ९, २, ६ = १)	७१३
आत्वाघ (४, १, १, ३ = गे ८, १, १६ = १)	५६६
आत्वारथं (४, २, २, २ = गे ९, २, १५ = १६ = २)	७२५
आत्वाविशं (२, १, १, ४ = गे ५, २, २३ = १)	४२६
आत्वासवायः (४, १, ५, ९ = गे ९, १, १२ = १)	६८८
आत्वासहस्रम् (३, २, १, ३ = गे ६, २, २२ = २६ = ४)	५५०

आत्मासोमस्य (४, १, २, ५ = गो ८, १, = २८१)	पृष्ठ
आत्मेता (२, २, २, १० = गो ५, १, ८ = १)...	६१७
आदित्प्रसन्नस्य (१, १, २, १० = गो १, १, १४ = १)	३७३
आनोअग्ने (१, १, ४, ८ = गो २, १, २, = १)	१२४
आनोमित्रा (३, १, ३, ७ = गो ६, १, १२ = १)	१६३
आनोवयोवयः (४, २, २, २ = गो ८, २, १४ = १)	४५८
आनोविश्वसु (३, २, ३, ७ = गो ७, २, ७-८ = ३)	७२२
आबुन्द'वृहदा (३, १, ३, ३ = गो ६, १, ८ = १)	५५५
आमन्त्रैरिन्द्र (३, २, १, ४ = गो ६, २, २०-२८ = ३)	४५२
आथाह्विनसा (५, २, १, ७ = गो १२, १, ६ = १)	५०८
आथाह्विसुप्रसा (२, २, ५, ७ = गो ५, २, १६ = १)	८८२
आथाह्वयमिन्द्रवे (५, १, २, ४ = गो ८, १, २-४ = ३)...	४१७
आथाह्वप (३, १, ४, ५ = गो ६, १, १८ = १)	८२०
आवदन्त्र (३, १, ३, १ = गो ६, १, ६ = १)	४६८
आवोराजानम् (१, २, २, ७ = गो २, २, ३ = १)	४५०
इडासग्ने (१, २, ३, ४ = गो २, २, १३ = १)	२०८
इतजती (३, २, ५, १ = गो ७, २, ३३-३४ = २)	२२४
इतएतउट (१, २, ५, २ = गो ८, १, २ = १)	५८०
इतथाह्विसोम (५, १, ३, २ = गो ११, १, १७-१८ = २)...	२५१
इदन्तएकं (१, २, २, ३ = गो २, १, ३० = १)	८३४
इदवसोसुतम् (२, १, ३, १० = गो ३, २, २१-२६ = ३)	२०१
इदंविष्णुर्वि (३, १, ३, ८ = गो ६, १, १४ = १)	३०५
इदंह्यन्वोजसा (२, २, ३, १ = गो ५, १, १०-१२ = ३)	४६२
इन्द्रःप्रविष्टाह्वर्म (५, १, ५, ५ = गो ११, २, २३ = १)	३७५
इन्द्रपेददातु (३, १, १, ६ = गो ५, २, २५-२६ = २)	८७६
इन्द्रउकथेभिर् (३, १, ४, ४ = गो ६, १, १८ = १)	४२८
इन्द्रवयंसहाधनं (२, १, ४, ६ = गो ४, १, ३-४ = २)	४६८
इन्द्रविश्वान्वीवृधन् (४, २, १, २ = गो ८, १, १७-२३ = ७)	३१५
			६२७

इन्द्रक्रानुम (३, २, २, ७ = गे ७, १, २३—२५ = ३)	५३५
इन्द्रतुभ्यमिदं (५, १, ३, ४ = गे ११, १, २६ = १)	८४१
इन्द्रविधातु (३, २, ३, ४ = गे ७, २, ४ = १)	५४८
इन्द्रनृशेहि (५, १, ३, ५ = गे ११, १, २७ = १)	८४३
इन्द्रनेदोय (३, २, ४, १० = गे ७, २, ३१—६२ = २)	५०८
इन्द्रनरोनेमधिता (४, १, ३, ६ = गे ८, २, १२ = १)	६४१
इन्द्रमिह्वायिनो (३, १, १, ५ = गे ५, २, २४ = १)	४२०
इन्द्रमिह्वतातथ्यं (३, २, १, ७ = गे ७, १, १ = १)	५१५
इन्द्रसुतेषु (४, २, ५, १ = गे १०, १, २४—२६ = ३)	७८२
इन्द्रामौचपाचं (३, २, ४, ८ = गे ७, २, ३० = १)	५०६
इन्द्राहपूषणा (३, १, १, ८ = गे ५, २, २८ = १)	४३३
इन्द्रापर्वता (४, १, ५, ७ = गे ८, १, १० = १)	६८४
इन्द्राचमिरो (४, १, ५, ८ = गे ८, १, ११ = १)	६८६
इन्द्रायमद्वने (२, २, २, ४ = गे ४, २, २७—२८ = ३)...	...	३६२
इन्द्रायसाम (४, २, ५, ८ = गे १०, २, ८—११ = ३)	७८६
इन्द्रेक्षिमत्प्रम्वसो (२, २, ४, ६ = गे ५, २, ३ = १)	४०२
इन्द्रोश्चक्रमहद् (३, १, १, ७ = गे ५, २, २७ = १)	४३१
इन्द्रोदधीचो (२, २, ४, ५ = गे ५, २, १—२ = २)	४८८
इन्द्रोमदायवाहधे (५, १, ३, ३ = गे ११, १, १८—२५ = ६)	८६६
इन्द्रोविश्वस्थ (५, २, २, १० = गे १२, १, २५—२६ = २)	८०७
इन्धेराजा (१, २, २, ८ = गे २, २, ४—५ = ३)	२११
इमइन्द्रमदाय (४, १, १, २ = गे ८, १, १५ = १)	५८८
इमइन्द्रायसुन्विरे (४, १, १, १ = गे ८, १, १४ = १)...	...	५८७
इमउत्वापुषवसो (२, २, १, २ = गे ४, २, ३ = १)	३४२
इमउत्वावि (२, १, ५, १ = गे ४, १, १६ = १)	२२४
इमसंसोमम् (१, २, २, ४ = गे २, १, ३८ = १)	२०३
इममिन्द्रसुत (४, २, १, ३ = गे ८, १, २४—२७ = ४)	७०१
इममूषु (१, १, १, ८ = गे १, २, १३ = १)	१३६

इमाउलापुखवमोगिरी (३, २, १, ८ = गे ७, १, २-४ = ३)	...	५१७
इमाउलापुखवमोभिप्रनो (२, २, १, २ = गे ४, २, ३ = १)	...	३४२
इमाउलासुतेसुते (३, १, १, ८ = गे ५, २, २८ = १)	..	४३२
इमाउवादिविष्टय (४, १, २, २ = गे ८, १, २५ = १)	...	६१३
इमाहुकसुवना (५, २, २, ६ = गे १२, १, २१ = १)	..	१०३
इमातदन्द्र (२, २, ५, ३ = गे ५, २, १२ = १)	...	४१२
इमेतदन्द्रते (४, २, ४, ४ = गे १०, १, १२-१३ = २)	...	७६५
इमेतदन्द्रसोमाः (३, १, २, ८ = गे ६, १, ४ = १)	...	४४७
इष्टाहोवा (२, २, १, ७ = गे ४, २, १२ = १)	...	३५१
इचेवष्टण (२, १, ५, १ = गे ४, १, १५ = १)	...	३२३
ईक्ष्यन्तीर (२, १, ४, १ = गे ५, १, २२ = १)	...	३८३
ईडिष्वाहि (२, १, १, ७ = गे ३, १, २२ = १)	...	२६८
उक्थच्चन (३, १, ४, ३ = गे ६, १, १७ = १)	...	४६६
उक्थमिन्द्राय (४, २, ३, ४ = गे ८, १, २५ = १)	...	७४०
उतस्यानो (२, १, १, ६ = गे ३, १, २१ = १)	...	२६८
उलामन्दन्तु (२, १, १, १ = गे ६, १, ६ = १)	...	४२२
उदुत्यंजातवेदसं (१, १, ३, ११ = गे १, २, १६ = १)	...	१३८
उदुत्येसधुसत्तमा० (३, २, १, ८ = गे ७, १, ५-७ = ३)	...	५१८
उदुत्येसूनयो (३, १, ३, ८ = गे ६, १, १२ = १)	..	४६०
उद्ब्रह्माष्टैरयत (४, १, ४, ८ = गे ८, २, ३३ = १)	...	६६८
उदुघेदमि (२, १, ४, १ = गे ३, २, १४-२६ = ३)	...	३०७
उपलाग्ने (१, १, २, ४ = गे १, १, १४ = १)	...	११५
उपलाजामयो (१, १, २, ६ = गे १, १, २२-२३ = २)	...	११३
उपनीहरिभिः (२, २, १, ८ = गे ४, १, १४ = १)	...	३४८
उपप्रक्षे (५, २, १, ८ = गे १२, १, ७ = १)	..	८८३
उपक्ररेगिरीणाम् (२, १, ५, ८ = गे ४, १, २८-३० = २)	...	३३५
उपोपुष्टणुही (५, १, ३, ८ = गे ११, १, ३० = १)	...	८४७

उभय०शृङ्खलवच्च (४, २, ५, ८=गो ४, २, १६=१)	५८२
उभयेदिन्द्र (४, ०, ४, १०=गो १०, १, २२=१)	७७७
उषाश्चयस्सुष्टमः (५, २, २, ५=गो १२, १, २०=१)	८०२
कर्जामिचो (५, २, २, ८=गो १२, १, २४=१)	८०६
कर्ह्वज्जु (१, २, १, ३=गो २, १, २६=१)	१८७
कृच०साम (४, २, ३, १०=गो ८, २, ३३=३४=२)	७५१
कृज्जनीतीनो (३, १, ३, ५=गो ६, १, १०=१)	४५५
एतोन्निन्द्र०स्त्वामशृद्ध० (४, २, १, ८=गो ८, २, ७-८=२)	७१४
एतोन्निन्द्र०स्त्वामसख्याय (४, २, ५, ७=गो १०, २, ८=१)...	७८५
एदुमघोर (४, २, ५, ५=गो १०, २, ५-६=२)	७८२
एनावोष्णि (१, १, ५, १=गो २, १, ८-११=४)	१६७
एन्द मिन्द्राय (४, २, ५, ६=गो १०, २, ७=१)	७८४
एन्द्रनोमधि (५, १, १, ३, ३=गो १०, २, ३०=१)	८०७
एन्द्रपृचु (३, १, ४, ८=गो ६, १, २४=१)...	४७४
एन्द्रयाहि (४, २, १, ७=गो १०, १, १८=१)	७११
एन्द्रयाह्य (५, २, ३, ३=गो १२, १, २०=१)	८१४
एन्द्रसानसि (२, १, ४, ५=गो ४, १, १-२=२)	२१४
एवाह्यसिवीर (४, १, ४, १०=गो ६, १, २५=१)	८७५
एषत्रक्षाय० (५, २, १, २=गो ११, २, ३४-३८=५)	८८५
एषोउषाश्चपूया (२, २, ४, ४=गो ५, १, ३५=१)	३८८
एह्य पुन्रवाणि (१, १, १, ७=गो १, १, १४-१५=२)	१०४
ओजस्तदस्य (२, २, ४, ८=गो ५, २, ५-६=२)	४०४
और्वभृगुवल्कुचिश्च (१, १, २, ८=गो १, १, ३१-३२=२)...	११२
कदमम्राज्जोष्या (२, २, ५, ६=गो ५, २, १५=१)	४१६
कई वेद (४, १, १, ५=गो ८, १, १८=१)	६०२

	पृष्ठं
कई व्यक्ता (५, १, ५, ७ = गे ११, २, २५—२७ = ३) ...	८७८
कदाचनस्तरौरसि (४, १, १, ८ = गे ८, १, २१ = १) ...	६०७
कदावसो (३, १, ४, ६ = गे ६, १, २०—२१ = २) ...	४७०
कटुप्रचेतसे (३, १, ४, २ = गे ६, १, १६ = १) ..	४६५
कथानस्थिच (२, २, ३, ५ = गे ५, १, २३—२५ = ३) ..	३८५
कविमग्निम् (१, १, ३, १२ = गे १, २, १७ = १) ..	१४१
कश्यपस्यस्वर्विदो (४, २, ३, २ = गे ८, २, २३ = १) ...	७९७
कलमिन्द्रवावसो (३, २, ४, ८ = गे ७, २, २८—२९ = २) ...	५७४
कस्यूननंपरीणसि (१, १, २, १४ = गे १, २, २०—२१ = २) ...	५४४
काथमानोवना (१, १, ५, ८ = गे २, १, २०—२१ = २) ..	१८०
कुष्ठःकोवास (४, १, २, ३ = गे ८, १, २८ = १) ...	६१४
कोष्ययुक्ते (४, १, ५, १० = गे ८, १, १३ = १) ...	६८०
क्रावामहाचतुष्पधं (५, १, ४, ५ = गे ११, २, ७ = १) ...	८६१
कास्यवृषभो (२, १, ५, ८ = गे ४, १, २६—२८ = ३) ..	३३४
कथयकोदसि (३, २, ४, ८ = गे ७, २, ११—१३ = ३) ...	५५८
गयोपुणो (२, २, ५, २ = गे ५, २, १०—११ = २) ...	४१०
गाथलला (४, २, १, १ = गे ८, १, १४—१६ = ३) ...	६८४
गावउपदावटे (२, १, ३, ३ = गे ३, २, ६—७ = २) ...	२८२
गावस्थिहा (५, १, २, ८ = गे ११, १, १२, —१३ = २) ...	८१३
गिर्वणःपाहि (३, १, १, २ = गे ५, २, २१ = १) ...	४२३
गृधेतेदिन्दते (५, १, १, १ = गे १०, २, १८—२० = ३) ...	८०२
गौर्दधति (२, २, १, ५ = गे ४, २, ८—९ = २) ...	४४७
घृतवक्त्रोभुवनानाम् (४, २, ४, ८ = गे १०, १, २०—२१ = २) ..	७७१
चक्रावस्थाप्ला (४, १, ४, ८ = गे ८, २, ३४ = १) ...	६७०
चन्द्रमाचप्लाक्ष्म (१, १, ३, ८ = गे ११, १, ३१—३५ = ५) ..	८४८
चर्षणीयव (४, १, ५, ५ = गे १०, १, १५ = १) ...	७६७

चित्रदक्षिणोत् (१, २, २, २=गं २, १, ३५-३६=२)	१२८
जगद्व्याति (४, १, ३, ५=गं ८, २, ७-११=५)	६३०
जज्ञानःसप्त (२, १, १, ५=गं ३, १, २०=१)	२६६
जराबोधतद् (१, १, २, ५=गं १, १, २५-२६=२)	११६
जातःपरेण (१, २, ४, १०=गं २, २, २१=१)	२४०
जवोदस्यम् (३, १, ५, ४=गं ६, १, ३३-३७=५)	४८५
तङ्गूर्द्ध्या (२, १, २, ३=गं ३, १, ३१-३३=३)	२७८
तदग्नेयुजम् (२, १, २, ७=गं ३, १, ३८=१)	२८४
तद्गोमाय (२, १, ३, १=गं ३, २, १-४=४)	२८८
तन्तोमदं (४, २, ५, ६=गं १०, १, ३१-३४=४)	७८८
तन्वागोपवनो (१, १, ३, ६=गं १, २, १४=१)	१३०
तमिन्द्रं जोह्वोमि (५, २, ३, ४=गं १२, १, ३१=१)	६१६
तमिन्द्रं बलादधि (२, १, ३, ६=गं ३, २, १४-१६=३)	२६६
तमिन्द्रं वाज्यामसि (२, १, ३, ५=गं ३, २, १०-१३=४)	२६६
तमुष्यभिप्रगायत (४, २, ५, २=गं १०, १, २७-३०=४)	७८५
तरणिंवा (३, १, २, १=गं ५, २, ३१=१)	४३६
तरणिरितिषासति (३, १, ५, ६=गं ६, २, ८-११=४)	४३३
तरीभिर्वी (२, १, ५, ५=गं ६, २, १-७=७)	४६६
तवत्यमर्थ (५, २, ३, १०=गं १२, १, ४२=१)	६३४
तवेदिन्द्रावम (३, २, ३, ८=गं ७, २, १०=१)	५५७
तुचेतुवाय (५, १, १, ५=गं १०, २, २८=१)	८१०
तुभ्यं सुतासः (३, १, २, १०=गं ६, १, ५=१)	४४८
त्यरुवःसप्तासाहं (१, २, ३, ६=गं ५, १, २६-२७=२)	३८६
त्योचोअग्रहणं (४, २, १, ६=गं ८, २, १६=१)	७२२
त्यसूपवाजिनं (४, १, ५, १=गं ८, १, १-२=२)	६७२
त्यसुमेषं (४, २, ४, ८=गं १०, १, १६=१)	७७३

[व]

पृष्ठं

आतारमिन्द्रम् (४, १, ५, २ = गो ८, १, ३ = १)	६०५
त्रिकद्व केपुसहिषो (५, २, ३, १ = गो १२, १, २० = १)	८०८
हृत्पुत्रभ्यो (४, १, ४, ४ = गो ८, २, २६ = २० = २)	६६०
त्वल्लोहचिचरवे (३, १, ५, ८ = गो ६, २, १५ = १६ = २)	४८७
त्वमइन्द्रासर (५, १, २, ७ = गो १, ११, ७ = २)	८२४
त्वमस्थिन् (१, १, ४, ७ = गो १, २, ३६ = १)	१६०
त्वमोअग्नेमहोभिः (१, १, १, ८ = गो १, १, १२ = १३ = २)	१०२
त्वमग्ने गृह्यतिम् (१, २, १, ७ = गो २, १, ३१ = ३२ = ३)	१८३
त्वमग्ने यज्ञानां (१, १, १, २ = गो १, १, ४ = १)	८६
त्वमग्ने वसुर (१, २, ५, ६ = गो ३, १, ७ = १)	२५६
त्वमङ्गप्रशंसिषो (३, २, १, ५ = गो ६, २, ३० = १)	५१०
त्वमित्यु प्रथा (१, १, ४, ८ = गो २, १, १ = २ = २)	१६२
त्वमिन्द्रप्रतूर्तिष्वभि (४, १, २, ८ = गो ८, १, ३६ = १)	६२३
त्वमिन्द्रबलाद् (२, १, ३, ६ = गो ३, २, १४ = १६ = ३)	२८८
त्वमिन्द्रयश (३, २, १, ६ = गो ६, २, ३१ = ३५ = ५)	५१२
त्वयाहस्विद्युजा (५, १, २, ५ = गो १८, १, ५ = १)	८२१
त्वष्टानोदैव्यं (४, १, १, ७ = गो ८, १, २० = १)	६०५
त्वामग्ने पुष्कराद् (१, १, १, ८ = गो १, १, १८ = १)	१०७
त्वामिदाह्यो (४, १, १, १० = गो ८, १, २३ = १)	६१०
त्वामिद्विहवामहे (३, १, ५, २ = गो ६, १, २८ = २९ = २)	४८१
त्वावतःपुरुवसो (२, २, ५, ८ = गो ५, २, १८ = १)	४२०
त्वे अग्ने स्वाहुतः (११, १, ४, ४ = गो १, २, ३१ = १)	१५५
त्वे यक्षधूम (१, २, ४, ३ = गो २, २, २२ = १)	२३७
दधन्व वायुदोम् (१, २, ५, ४ = गो ३, १, ५ = १)	२५३
दधिक्वाणो (४, २, २, ७ = गो ८, २, २० = १)	७३०
दूतवो (१, १, २, २ = गो १, १, २१ = १)	११९
दूरादिहेव (३, १, ४, ६ = गो ६, १, २ = १)	४५६

देनानासिदवो (२, १, ४, ४=गो ४, १, १८-२१=४)	३२७
देवीवी (१, २, १, १=गो २, १, २४=१)	१८४
दोषीष्वागाद् (२, २, ४, ३=गो ५, १, ३४=१)	३६६
धानावन्तङ्गरम्भिणम् (३, १, २, ७=गो ६, १, २=१)	४४४
नकिइन्द्रलद् (३, १, १, १०=गो ५, २, ३०=१)	४३५
नकिदेवा (२, २, ४, २=गो ५, १, ३३=१)	४८५
नकिष्टङ्गर्मणा (३, २, १, १=गो ६, २, २०-२१=२)	५०५
नतम०हो (५, १, ४, ८=गो ११, २, १०=१)	८६६
नतस्यमायया (२, १, १, ८=गो २, १, २३=१)	९०१
नत्वाष्टहन्तो (४, १, १, ४=गो ८, १, १७=१)	६०१
नमस्तोश्चम (१, १, २, १=गो १, १, २०=१)	१११
नसीमदेव (३, २, ३, ३=गो ७, २, ६=१)	५५५
नक्षिष्यरमं (३, १, ५, ८=गो ७, १, २६-२७=२)	४६८
नाकेसुपर्णम् (४, १, ३, ८=गो ८, २, १४=१)	६४५
नित्वाणव्य (१, १, ३, ६=गो १, २, ११=१)	१३४
नित्वाणम (१, १, ५, १०=गो २, १, २२-२३=२)	१८७
एन्यस्यमितू (२, १, ३, ८=गो ३, २, २०=१)	३०४
परिमधन्वेन्द्राय (५, १, ५, ७=गो ११, २, ११-१५=५)	८६८
परिवाजपतिः (१, १, ३, १०=गो १, २, १५=१)	१६८
पथ्यु प्रधन्व (५, १, ५, १=गो ११, २, १६-१८=३)	८०१
पवस्वसोममहा०त्सुदो (५, १, ५, २=गो ११, २, १८-२०=२)	८०२
पवस्वसोममहे (५, १, ५, ४=गो ११, २, २१-२२=२)	८०४
पान्तमावो (२, २, २, १=गो ४, २, १६-१८=३)	३५५
पावकानः (२, २, ५, ५=गो ५, २, १४=१)	४६५
पाहिगाञ्चन्वसो (३, २, ५, ७=गो ८, १, ८-९=२)	५८०
पाहिनोश्चम (१, १, ४, २=१, १, २६-२८=३)	१५१

[म]

पिबासुतस्य (२, १, ५, ७ = गे ६, २, १२-१४ = ३)	४८५
पिबासोमसिन्द्र (५, १, १, ८ = गे १०, २, ३१ ३२ = २)	८१४
पुरास्मिन्दुर् (४, २, २, ८ = गे ८, २, २१ = १)	७३३
पुरुवादाशिवी (२, १, १, १ = गे ३, २, ८-१२ = ५)	२५८
प्रकोतुना (१, २, २, ८ = गे २, २, ६-७ = २)	२१३
प्रतित्यञ्चास् (१, १, २, ६ = गे १, १, २७ = १)	११८
प्रतिप्रियतमं (५, १, ३, १० = गे ११, १, ३६ = १)	८५२
प्रत्यग्रेहरसा (१, २, ५, ५ = गे २, २, ६, -७ = २)	२५५
प्रत्यक्षपिपीषते (४, २, २, १ = गे ८, २, ११-१३ = ३)	७१८
प्रत्युच्चदर्श्या (४, १, २, १ = गे ८, १, २४ = १)	६११
प्रदेवोदासो (१, १, ५, ७ = गे १, १, १८ = १)	१७७
प्रमवर्त्तिष्ठुभम् (४, २, ३, १ = गे ८, २, २२ = १)	७३४
प्रभुर्जयन्तं (१, २, २, २ = गे २, २, ११ = १)	२२०
प्रमच्छिष्टाय (२, १, २, १ = गे ३, १, २६-२८ = ४)	२७४
प्रमन्दिने (४, २, ४, ११ = गे १०, १, २२ = १)	७७८
प्रमिन्नाय (३, २, २, ३ = गे ७, १, १६-१८ = ३)	५३७
प्रयोराये (१, २, १, ४ = गे ६, १, २७ = १)...	१८८
प्रयोरिरिच्छं (४, १, २, १० = गे ८, १, ३४ = १)	६२५
प्रवइन्द्रायवृहते (३, २, २, ५ = गे ७, १, २० = १)	५३१
प्रवइन्द्रायसादनम् (२, २, २, २ = गे ४, २, १६-१८ = ३)	७५८
प्रवइन्द्रायवृहत्तमाय (५, २, १, १० = गे १२, १, ८ = १)	८६५
प्रवोमहेसतयो (५, २, ३, ६ = गे १२, १, ३३ = १)	८२१
प्रवोमहेसवृषे (४, १, ४, ६ = गे ८, २, ३०-३१ = २)...	६६५
प्रवोयकम् (१, २, १५ = गे २, १, २८ = १)	१८८
प्रसम्राजससुरस्य (१, २, ३, ६ = गे २, २, १६ = १)	२२८
प्रसम्राजसर्षणीनाम् (२, १, ६, १० = गे ४, १, ३१-३४ = ४)	३३७
प्रसोचमे (२, १, २, २ = गे ३, १, ३० = १)	२७६

प्रहोताजातो (१, १, ३, ५ = गो २, २, १४—१५ = २)	२२५
प्रहोत्रे पथ्यं (२, १, १, २ = गो २, १, १३—१४ = २)	२६१
प्रातरग्निः (१, २, ४, ५ = गो २, २, २४ = १)	२४०
प्रेष्ठवो (१, १, १, ५ = गो १, १, ९—११, = ३)	१०७
प्रेक्ष्यभीष्टि (५, १, २, ५ = गो ११, १, २७ = १)	८४२
प्रेतुब्रह्मणस्पतिः (१, २, १, २ = गो २, १, २५ = १)	१८५
वषासहाञ्चसि (३, २, ४, ४ = गो ७, २, २२ = १)	५६८
वृवदुक्त्यं (३, १, ३, ४ = गो ४, १, ६ = १)	४५५
वृद्धिन्द्राय (३, २, २, ६ = गो ७, १, २२ = १)	५४३
वृद्धिन्द्राग्ने (१, १, ४, ३ = गो १, २, २९—३० = २) —	...	१५४
वृद्धिद्योहि (१, २, ४, ८ = गो १, १, २८—२९ = २)	२४५
बोधन्मना (२, १, ५, ६ = गो ४, १, २३ = १)	२३१
ब्रह्मजज्ञानं (४, १, ३, ९ = गो ८, २, १५—१६ = २)	६४०
ब्रह्माणदन्त्रं (५, २, १, ३ = गो १२, १, १—२ = २) —	...	८८०
ब्रह्माणादिन्द्र (३, १, ४, ७ = गो ६, १, २२ = १)	४७२
भगोनचिवो (५, २, २, ३ = गो १२, १, १६—१७ = २)	८००
भद्रगोत्रपि (५, १, ४, ४ = गो ११, २, ६ = १)	८६०
भद्रम्भद्र (२, २, २, ९ = गो ५, १, ३० = १)	८८०
भद्रोनीषग्निर् (२, १, २, ५ = गो ३, १, ३६ = १)	२८२
भिन्विषिषा (२, १, ४, १० = गो ४, १, १४ = १)	३८२
महा०इन्द्रःपुरस्य (२, २, ३, २ = गो ५, १, १३—१४ = ३)	३००
महिषीणामवर (२, २, ५, ८ = गो ५, २, १७—१८ = २)	४१८
महेचन (३, २, ५, ९ = गो ८, १, ११—१२ = २)	५२४
महेनोच्चय (५, १, ४, ३ = गो ११, २, ५ = १)	८५८
माचिदन्यत् (६, १, ४, ३ = गो ११, २, ५ = १)	५००
मानदन्त्रपरा (३, २, २, ८ = गो ७, १, २६—२७ = २)	५३८
मानदन्त्राभ्यादिशः (२, १, ४, ४ = गो ३, २, ३०—३१ = २)	३१२

मानोहृणोथा (२, १, २, ४=गो ३, १, २४-३४=२) ...	पृष्ठ	२८०
मूत्रान्तिवो (१, २, २, ४=गो २, १, ३६-४०=४)	२०४
मेडिब्रवा (४, १, ४, ४=गो २, १, २८-२८=२)	२६२
मोषुवा (३, २, ४, २=गो ३, १, ३५-३६=२)	४८१
यश्चानयत् (२, १, ४, २=गो ३, २, २८-२८=२)	३१०
यदन्द्रचमसेखा (२, २, २, ८=गो ४, १, ४-४=२)	३७०
यदन्द्रमोमपातमो (५, १, १, ४=गो १०, २, २०=१)	८०८
यच्छतेचिदभि (३, २, १, २=गो ६, २, २२=१)	५०४
यकइद्विद्यते (४, २, ४, ८=गो १०, २, १२-१२=३)	७६८
यःसवाक्षा (३, २, ४, ४=गो ८, १, ३=१)	५८५
य'रक्षन्ति (२, २, ४, १=गो ५, २, ६=१)	४०६
यष्टचेष्टु (४, १, ४, ६=गो ६, १, ८-६=२)	६८१
यच्छक्रासि (३, २, ३, २=गो ७, २, १-२=२)	५४६
यजामहदन्द्र (४, १, ४, ३=गो ६, १, ४=१)	६७६
यजिष्ठन्त्वावष्टमहे (२, १, २, ६=गो ३, १, ३७=१)	२८३
यज्ञदन्द्रम् (२, १, ३, ७=गो ३, २, १७=१)	२०१
यज्ञायज्ञावी (१, १, ४, १=गो १, २, २२-२४=२)	१४७
यतदन्द्रभयामहे (३, २, ४, ०=गो ७, २, १६=१)	५६४
यत्सोममिन्द्र (४, २, ४, ४=गो १०, २, १-४=४)	७६०
यथागौरी (३, २, १, १०=गो ७, १, ८-६=२)	५२१
यद्यकच (२, १, ४, २=गो ३, २, २७=१)	२०६
यदाकदाच (२, २, ४, ६=गो ८, १, ५-७=३)	५८८
यदिन्द्रविच (४, २, १, ४=गो ६, १, २८-२८=२)	७०४
यदिन्द्रनाडपीष्ठा (३, २, २, १०=गो ७, १, ३२=१)	५४२
यदिन्द्रमाग् (३, २, ४, ७=गो ७, २, २६-२७=२)	५७३
यदिन्द्रयावतत्त्वम् (४, १, २, ८=गो ८, १, ३१-३२=२)	६२२
यदिन्द्रशासो (४, १, १, ६=गो ८, १, १८=१)	६०४

यदिन्द्राहं (२, १, ३, ८ = गे ३, २, १८ = २)	३०२
यदिन्द्रोचतुयद् (२, २, १, ४ = गे ४, २, ६ = २)	३४६
यदिवीरो (१, २, ४, २ = गे २, २, २१ = १)	३३६
यदीवह्न्याश्रयो (४, २, ९, ५ = गे ८, २, १८ = १)	३२७
यदुदीरत (५, १, ३, ६ = गे ११, १, २८ = १)	८४४
यद्यावहन्द्र (३, २, ४, ६ = गे ७, २, २५ = १)	५७१
यद्वाउविश्रपतिः (२, १, २, ८ = गे ३, १, ३८ = १)	३८५
यद्वाह्रिष्ठं (१, २, ४, ६ = गे २, २, २५ = २)	२४१
यद्वाह्रिष्ठो (३, १, २, ४ = गे ५, २, ३४ = १)	४४०
यस्तेनूनं (२, १, ३, ३ = गे ३, २, ५ = १)	२८१
यस्यलक्ष्मणं (५, १, १, २ = गे १०, २, २१ = ४)	८०४
यादन्द्रभुजो (३, २, २, २ = गे ८, १, १३ = २५ = ३)	५३५
युङ्क्ताह्रिष्ठवो (४, १, १, ८ = गे ८, १, २२ = १)	६०८
यतेपन्याश्रयो (२, २, ३, ८ = गे ५, १, २८ = १)	३८२
योगयोगेतवस्तरं (२, २, २, ८ = गे ५, १, ६ = ८ = ३)	३७१
योनददमिदं (५, १, २, २ = गे १०, २, ३४ = ३५ = २)	८१७
योनिष्ठन्द्र (४, १, ३, २ = गे ८, १, १ = २ = २)	...	—	६४०
योनोवतुष्यन् (४, १, ५, ५ = गे ८, १, ७ = १)	६८०
योरधिर्वी (३, २, १, १० = गे ८, २, ८ = १० = २)	७१७
योरजाचर्षणीनां (३, १, ४, २ = गे ७, २, १७ = १८ = २)	५६३
योविश्रादयते (१, १, ४, १ = गे २, १, ४ = ७ = ४)	१६५
रायेष्ममेसह (१, १, ५, २ = गे ३, १, ३ = ४ = २)	२५२
रेवतीर्नः (२, २, १, ८ = गे ५, १, १४ = १)	३५३
वयः सुपर्णा (४, १, ३, ७ = गे ८, २, १३ = १)	६४३
वयङ्गला (३, २, २, ८ = गे ७, २, १८ = २१ = ४)	५४०
वयङ्गालेष्पि (३, १, ४, ८ = गे ६, १, २३ = १)	४७३
वयसिन्द्रलाघवो (२, १, ४, १ = गे ४, १, ६ = १० = ५)	३१८

[व]

	पृष्ठ
वयमुत्तामपूर्य (५, १, २, १० = मे ११, १, १४-१५ = ९)	८३०
वयमुत्तामदिर्था (२, २, २, ३ = मे ४, २, २५-२६ = २)	२६१
वयमेनमिदा (३, २, २, १० = मे ७, २, १४-१६ = ३)	५६०
वयस्मिनेपतविणो (४, २, ३, ८ = मे ९, २, ३२ = १)	७४७
वस्यद्वन्नासि (३, २, ४, १० = मे ८, १, १३ = १)	५६६
वातश्चावातु (२, २, ४, १० = मे ५, २, ८ = १)	४०७
वासोप्यते (३, २, ४, ३ = मे ७, २, २०-२१ = २)	५६६
विल्लदापी (१, २, २, ६ = मे २, २, १-२ = २)	२०७
विधुन्दद्राणं (४, १, ४, ३ = मे ८, २, २४-२५ = २)	६५८
विमोष्टदन्त्र (४, २, ३, ७ = मे ९, २, ३० = १)	७४६
विमोविमोविमो (१, २, ४, ७ = मे २, २, २७ = १)	२४३
विद्यतोदावन् (५, २, १, १ = मे ११, १, ३२-३३ = २)	८८४
विश्वस्तमस्तोम (५, २, २, ४ = मे १२, १, १८-१९ = २)	९०१
विश्वानामृतना (४, २, ४, १ = मे ९, २, २५ = १)	७५४
विश्वानरस्य (४, २, ३, ४ = मे ९, २, २६-२७ = २)	७४१
विश्वतथीयथा (५, २, २, ७ = मे १२, १, २२ = १)	९०४
वृत्रस्यत्वा (४, १, ४, २ = मे ८, २, २२-२३ = २)	६५६
वेद्याहिनिकर्त्तृतीनां (५, १, १, ६ = मे १०, २, २८ = १)	८१२
शन्नोदेवो (१, १, ३, १३ = मे १, २, १८-१९ = २)	१४२
शम्पदंसव (५, २, १, ५ = मे १२, १, ४ = १)	८९०
शम्भुवपु (३, २, २, १ = मे १, २, १०-१२ = ३)	५२३
शचीभिर्भःशचीवसू (३, २, ५, ५ = मे ८, १, ४ = १)	५८६
शुक्रान्तेन्यद् (१, २, ३, २ = मे २, २, १२ = १)	२२९
शून्यं ऊवेम (४, १, ४, ७ = मे ८, २, ३२ = १)	६६७
शेषेवनेषु (१, १, ५, २ = मे २, १, १२ = १)	१७०
श्लेदधामि (४, २, ४, २ = मे १०, १, १-८ = ८)	७५६
शायन्ताहव (३, २, ३, ५ = मे ७, २, ५ = १)	५५१

अतवीष्टवृत्तमम् (१, १, २, ५ = गो ५, २, ३५ = १)	५८२
अचित्रवृत्तम् (१, १, ५, ६ = गो २, १, १७ = १)	१७६
अधीष्टवृत्तम् (४, २, १, ५ = गो ८, २, १ = २)	७०७
अष्टाग्र (२, १, १, १० = गो ३, १, २५ = १)	१७३
सखायआशिषामहे (४, २, ५, १० = गो १०, २, १५ = १० = ३)	८००
सखायस्त्वा (१, २, १, ८ = गो २, १, २३ = १)	१८४
सघामवृत्तम् (५, १, ४, ६ = गो ११, २, ८ = २)	८६३
सघायस्ते (४, २, २, ६ = गो ८, १, २८ = २८ = २)	७४३
सत्यमित्या (३, २, ३ = गो १, २, ३३ = १)	५४५
सत्राहणं (४, १, ५, ४ = गो ८, १, ५ = ६ = २)	६७८
सदस्यतिमङ्गलं (२, २, ३, ७ = गो ५, १, २८ = १)	१८८
सदागावः (५, २, १, ६ = गो १२, १, ५ = १)	८६१
सदावदन्त्य (३, १, १, ३ = गो ५, २, २२ = १)	४२३
सनादग्र (१, २, ३, ८ = गो २, ३, १८ = १)	२६१
सप्तव्योमहोनां (४, २, २, ४ = गो ८, २, १७ = १)	७२५
सप्तमन्यवे (२, १, ५, २ = गो ४, १, १७ = १)	१२६
समेतविश्वा (४, २, ४, ३ = गो १०, १, ८ = ११ = ३)	७६२
सौदन्तस्ते (५, १, २, ८ = गो ११, १, १२ = १३ = २)	८२८
सुनयोषास (२, १, २, २ = गो ५, २, ३३ = १)	४३८
सुनोतप्रोमं (३, २, ५, ३ = गो ८, १, १ = २ = ६)	५८३
सुपठलम् (२, १, ९, ६ = गो ४, २, ३ = ६ = ८)	३६६
सुखाणसदन्त (४, १, ४, ४ = गो ८, २, १ = ६)	६५५
सोमःपुषाच (२, २, १, १० = गो ४, २, ५ = १)	८५५
सोमराजान (१, २, ५, १ = गो ३, १, १ = १)	२८८
सोमानाखरणं (२, १, ५, ५ = गो ४, १, २२ = १)	३६६
खादोमित्या (५, १, ३, १ = गो ११, १, १६ = १)	८२२

॥ क्रीडपत्रम् ॥

(अशीति-पृष्ठस्थेऽष्टमेऽङ्कौ निवेश्यम्)

चतुर्थाधिकरणमारचयति—५४ “सुरेकादशिना किं प्रायणीयोदयनीययोः । प्रत्येकमखिलाः किं वा विभज्याः स्वस्त्यो, रपि ॥ उद्देश्ययोः प्रधानत्वात् प्रत्येकं पञ्चवोऽखिलाः । नोद्देश्यौ शतवद्भागः शिष्टस्त्वामत्तितोऽन्तिमे ॥ द्वादशाहे अयते—“एका दशिना प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्र संस्थयोरतिरादयोरारभेर- मिति” तएते पञ्चवएकादशापि प्रायणीयेऽहनि कर्त्तव्याः तथो- दयनीयेऽपि सर्वे कर्त्तव्याः । कुतः ? प्रायणीयोदयनीययोरुद्देश्यत्वेन प्राधान्यात्—प्रतिप्रधानं चाङ्गावृत्तेयु क्तत्वादिति पूर्व- पक्षः । वचनान्तरेण विहितानामेकादशानां प्रकरणेन द्वाद- शाङ्गाङ्गत्वे सिद्धदेशाकाङ्क्षायां तान् पशूनुद्दिश्य प्रायणीयोदय- नयो देशत्वेन विधीयेते । तत्र कुत उद्देश्यत्वम् ? कुतस्तरां प्राधान्यम् ? कुतस्तमां पञ्चावृत्तिः ? एवं सति यथा—‘शतं देवदत्तयज्ञदत्तयोर्विधीयताम्’-इत्यत्र देवदत्ते पञ्चाशद्विधीयते यज्ञदत्ते पञ्चाशदिति विभागस्तथा प्रायणीये पञ्च पञ्चव उदनीये पञ्चेति विभागो युक्तः । पञ्चवशिष्ट एकः पञ्चरन्तिमः स प्रत्यासन्नत्वा दन्तिमेऽहन्युदवसानीये कर्त्तव्यः” ५४-इति ॥

* मत्स्यादिते कचिदपि पुस्तके नैतदधिकरणोद्धारणमिह दृश्यते । तत्र खक-पाण्डित्य- मेवाव मूलमित्यनुमीयतेऽस्य सामविचारः प्रकृतत्वाच्च तथा पाण्डित्यम् ; परमेतस्यैव भगवतीभाष्यकृत उपसंहृतिवचने (८५—६) दिष्यति परिगणनश्रुतेः स्थाप्यधिकरणस्य सामवदोपसंहृत्यात्राप्युद्भूत्योक्तं ख इत्यवश्यं लोकार्थमितीत्यं क्रीडीकृतम् । स॥



नमः रामवेदाय ।

सामवेदसंहिता ।

तत्र

भाष्यावतरणिका ।



वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा क्षतछात्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निष्कसितं वेदाद्यैवेहेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेस्वरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्भुक्कमहीपतिः ।

आदिशत् सायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे (१) ते व्याख्यायति सङ्ग्रहात् (२)

क्षपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

सामवेदार्थमेवोऽत्र प्रकाशयति सादरम् ।

(१) अनेन हि जैमिनि-छत-पूर्व-मीमांसा-सूत्रानुसारेण वैयाखिका-शारीरक-नामोत्तरमीमांसा-सूत्रानुसारेण च (विषय-संशय-पूर्वपक्षोत्तरपक्ष-सङ्ख्यात्मक-पक्षा-वयवकानि) न्यायानुरपधायाधिकरणानि निमित्तानि, स्वयमेव व्याख्यानं विस्तृतानि च; तद्द्वयोरेव ग्रन्थयोरेभिधानमधिकरणमात्रं न्ययमात्रं न्यायवितरो वा ।

(२) 'अतश्चोक्तं' तत्र तत्र, 'मीमांसा-सागरस्येनक्रीडा-पुष्करिणी भवेत्' । अति-संचिह्नत्वादिति भावः ।

उद्गातुस्तत्त्वजिज्ञासोरपि तेन कृतार्थता (१) ॥ ५ ॥

यज्ञोब्रह्म च वेदेषु हावयौ काण्डयोर्द्वयोः (२) ।

अध्वर्युमुख्यैर्ऋत्विग्भिश्चतुर्भिर्यज्ञ-सम्पदः ॥ ६ ॥

निर्मिमीते क्रिया-सङ्घैरध्वर्युर्यज्ञियं वपुः ।

तदसंकुर्वते होता ब्रह्मोद्गातेत्यमी त्रयः ॥ ७ ॥

शस्त्र-याज्यानुवाक्याभिर्हीतालङ्कुरतेऽध्वरम् ।

आज्य-पृष्ठादिभिः स्तोत्रैरुद्गातालङ्कुरोत्यमुम् ॥ ८ ॥

त्रयाणामपराधन्तु ब्रह्मा परिहरेत् सदा ।

ऋचान्वइति मन्त्रेऽसावर्थः सर्वोऽभिधीयते ॥ ९ ॥

यज्ञं यजुर्भिरध्वर्युर्निर्मिमीते ततो यजुः ।

व्याख्यातं प्रथमं, पञ्चाट्कां व्याख्यानमौरितम् ॥ १० ॥

साम्नामृगाश्रितत्वेन साम-व्याख्या ऽथ वर्ण्यते ।

अनुतिष्ठानु-जिज्ञासा-वशाद् व्याख्या-क्रमो ह्ययम् ॥ ११ ॥

जाते देहे भवत्यस्य कटकादि-विभूषणम् ।

आश्रितम् मणिसुक्तादि कटकादौ यथा तथा ॥ १२ ॥

यजुर्जाते यज्ञ-देहे स्थाष्टग्मिस्तद्विभूषणम् ।

सामाख्यामणिसुक्ताद्याऋचु तासु समाश्रिताः ॥ १३ ॥

(१) उद्गाढ-नामकः ऋत्विग्विशेषः; तस्य सामवेदार्थ-ज्ञानमत्यावश्यकम्, यज्ञे बाहुल्येन तस्यैव सामवेदोद्य-कार्य-कलापाधिकारित्वात्, तथाच स्थाष्टाग्यन-सूचम् 'उद्गाता सामवेदेन (४ प्र १० ख)-इति । 'मन्त्रान् कर्षाणि चोद्गातैव कुर्यादनादेन (१ प्र १ ख)-इतिच ।

(२) तत्र अधिकांशः कर्मकाण्डः, किञ्चिदंशः उपनिषद्भागः ज्ञानकाण्डः । प्राभाकरादि-मते ज्ञानकाण्डो नास्ति ।

नन्वध्वर्यु-होत्रज्ञाद-ब्रह्म-कर्त्तव्य-प्रतिपादको यो मन्त्रस्तस्यार्थो
योजनीयः-इतिचेत्, योज्यते— “ऋचां त्वः प्रोषमास्ते पुपुष्वान्
गायत्रं त्वो गायति शक्नोरीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य
मात्रां विमिमीत उ त्वः”-इत्येष मन्त्रः^(१) । तस्यायमर्थः—त्व-शब्दः
सर्वनामसु पठितः एक-शब्द-पर्यायः, एकोहोत्र-नामकः ऋत्विक्
तत्र तत्र विप्रक्रीर्णत्वेनाधीतानामृचां यज्ञालुष्ठान-काले सङ्क्षोभाव
मापाद्य पुष्टिं कुर्वन्नास्ते ; एकउज्ञाद-नामकः शक्नुर्युपलक्षित-
च्छन्दोविशेषयुक्तासृष्टु गायत्रादि-नामकं साम गायति ; एको
ब्रह्म-नामको होत्रादीनां वेद-त्रय-विषये यस्मिन्कस्मिंश्चिदपराधे
जातितत्प्रतीकाररूपां विद्यां वदति^(२) । अतएव च्छन्दोगा आमनन्ति
“यज्ञस्य हैषभिषग् यद् ब्रह्मा यज्ञायैव तद् भेषजं कृत्वा हरति”-
इति*, “यदि यज्ञऋक्शार्त्तिर्भवति भूरिति ब्रह्मा गार्हपत्ये
जुहुयात्”-इत्यादि^(३) च ; एकस्वध्वर्युर्यज्ञस्य मात्रामिवत्तां विमि
मीते विशेषेण परिच्छिनत्ति इति ।

* यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति भेषजकृतोह वा एष यज्ञो यत्रैव
विद् ब्रह्मा भवति (४प्र० १७७०)”-इति कोथुम-शाखी-यज्ञान्दोम्य
पाठः ।

+ “यद्यृत्तोरिषेद् भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् (४प्र० १७-
७०)”-इति कौ० शा० का० पाठः ।

अत्र ब्रह्मेति ब्रह्मा यजमानं सप्तर्षिर्ब्रह्मिणोऽपि रक्षति इति प्रकरणोपसंहरण-
वचनाद्व्युत्पद्यते

(१) षड्म वेदस्य दशम-मण्डलादुत्पादक-द्वितीयाध्यायीयान्तिमा ऋक् ।

(२) विश्वपत्नी व्याख्यानं निरुक्त-प्रथमाध्याय-द्वितीय-पाद-द्वादश-खण्डे तद्रात्रे च
द्रष्टव्यम् ।

ननु वेदार्थ-प्रकाशकेऽस्मिन् अन्ये वेदानां व्याख्येयत्वे सति तत्परित्यज्य यजुरादिकं व्याख्येयत्वेनोपन्यसितुमयुक्तम्-इति चेत्—
नायं दोषः, मन्त्र-विशेष-वाचकैर्यजुरादि-शब्दैस्तत्तन्मन्त्रोपेतानां
वेदानामुपलक्षितत्वात् ॥

ननु मन्त्र-वेदयोः को विशेषः ? इति चेत्, उच्यते—मन्त्र-
ब्राह्मण-समष्टिर्वेदः । तथाचापस्तम्बः स्मरति “मन्त्र-ब्राह्मणयो
र्वेद-नामधेयम्”-इति (१) । वेदैकदेशयोर्मन्त्र-ब्राह्मणयोः पृथक्
स्वरूपं जैमिनिन्यायेन निर्णीतवान्, (२) तत्र मन्त्र-स्वरूप-निर्णयं
द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे सप्तमाधिकरणे व्याय-विस्तर-कार (३)
इत्यमुदाजहार—^१“अहेबुध्निय मन्त्रं मे-इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।

(१) उपनिषद्-भागस्वनयोरुत्कर्गतः, तथाच काचिदुपनिषत् मन्त्रादिका ईषत्येवमादिः
काचिद् ब्राह्मणादिका केनेत्यादिः । मीमांसक-मत-विशेषे तु “आन्नायस्य क्रियार्थ-
त्वादानर्थक्यमतदर्शानाम् (१।३।१)” इति जैमिनि-सूत्रात् क्रियापरतिरिक्तानामुपनिष-
दिति प्रसिद्धानां वेदत्वमेव नास्ति । तत एव ‘अपरा ऋग्वेदोऽथजुर्वेदः सामवेद’
इत्यादि-कथन-पूर्वकम् ‘अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यते’-इति मुण्डकोपनिषद् (१-१-३)
वाक्यम्, ‘वेदः छत्स्नोऽधिगम्यतः सरस्वत्योऽद्विजन्तना’-इति मनु-वाक्ये सरस्वत्यः पदम्,
‘दृष्टवदानुश्रविक’ इति सांख्य-शास्त्रोत्थितस्य सङ्गच्छते । तदेतत् स्पष्टमेवाभ्यधाय
प्राभाकरैः ‘प्रवृत्ति-निवृत्ति-विधि-तच्छेष-व्यतिरेकेण केवल-वस्तु-वादी वेदभागो नास्ति’ ।
एतन्नये मन्त्रभागान्तःश्रुतानामोशेत्यादीनां क्रियापर एवार्थोपात्तः, अर्थान्तरः काल्पनिकः,
केनेत्यादौ तु ब्राह्मण-ग्रन्थानामिवादर्शाद् ब्राह्मणल-भ्रमः, तथादर्शय वेदवेकृतिः
शिष्यानुपदेयं तत्प्रणीतवान्, ब्राह्मण-ग्रन्थ-वाङ्मयद्रव्यना-सायम् तदाहित्यः तथा
भ्रमः, यथा गेयोरण्य-गानवदूहोह्य-गानयोरप्यपैः एतेष्व-भ्रमः ।

(२) तथाच द्वितीयाध्याय-प्रथम-पादे अष्टादिशतानुविशतमे सूत्रे ‘तयोर्देव
मन्त्राख्या’-इति ‘शेषे ब्राह्मण-शब्दः’ इति च । तत्र तेषां मन्त्राणां सौदकेषु अध्यापकेषु
मन्त्र इति आख्या प्रसिद्धा, तत मन्त्र-लक्षणं ज्ञेयमित्याद्य-सूचार्थः शेष-सूत्रान्तरं स्पष्टम् ।

(३) स्वयं व्याय-विस्तर-कारः, अन्यपुरुष निदर्देशो लेखश्लो ।

नास्त्यस्ति वाऽस्य नास्त्येतदव्याप्त्यादेरवारणात् ॥ याज्ञिकानां
समाख्यानं लक्षणं दीष-वर्जितम् । तेऽनुष्ठान-स्मारकादौ मन्त्र-
शब्दं प्रयुञ्जते ॥ आधाने इदमन्त्रायते—‘अहेबुध्निय मन्त्रं मे
गोपाय’-इति; तत्र मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति, अव्याप्त्यतिव्याप्त्यो-
र्वारयितुमशक्यत्वात्—‘विहितार्थाभिधायकमन्त्रः’-इत्युक्ते ‘वस-
न्ताय कपिञ्जलानालभते’ इत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः,
मनन-हेतुर्मन्त्रः-इत्युक्ते ब्राह्मणेऽतिव्याप्तिः, एवम् ‘असि-पदान्तो
मन्त्रः’ ‘उत्तमपुरुषान्तो मन्त्रः’ इत्यादि-लक्षणानां परस्परमव्याप्तिः;
इति चेत्—मैवम्, याज्ञिक-समाख्यानस्य निर्दोष-लक्षणत्वात् *
तच्च समाख्यानमनुष्ठान-स्मारकादीनाम् मन्त्रत्वं गमयति—उरुप्रथ
स्वेत्यादयोऽनुष्ठान-स्मारकाः [१] अग्निमीले पुरोहितमित्यादयः
स्तुतिरूपाः [२] ईषेत्वेत्यादयस्त्वन्ताः [३] अन्नत्रयाहि वीतये-
इत्यादयश्चामन्त्र णोपेताः [४] अग्नीदग्नीन् विहरेत्यादयः प्रैषरूपाः
[५] अधःस्विदासोदुपरिस्विदासोदित्यादयो विचाररूपाः [६] अग्ने-
ऽश्विकेऽश्वालिके न मानयति कश्चनेत्यादयः परिदेवनरूपाः [७]
पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्या इत्यादयः प्रश्नरूपाः [८] वेदिमाहुः
परमन्तं पृथिव्या इत्यादय उत्तररूपाः [९] एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।
ईदृशेष्वत्यन्त-विजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चिदनुगतो
धर्मीऽस्ति, यस्य लक्षणत्वमुच्येत; लक्षणस्योपयोगश्च पूर्वाचार्यै
दर्शितः—‘ऋषयोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्कतः † ।
लक्षणेन तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः’-इति; तस्मादभि-

* निर्दोषत्वात्-इति गौडस्वामि-पुस्तक-पाठः ।

† पृथग्दृशः-इति गौ० पुस्तक-पाठः ।

युक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणम्” १ ॥ ब्राह्मण-खरूप-
मपि तत्रैवाष्टमाधिकरणे इत्थं निर्णीतम्—“नास्त्येतद् ब्राह्मण-
त्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा । नास्त्यन्तो वेदभागादिति क्लृप्ते-
भावतः ॥ मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः ।
अन्यद् ब्राह्मणमित्येतद् भवेद् ब्राह्मण-लक्षणम् ॥ चातुर्मास्येष्विदं
मास्नायते—‘एतद् ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि’-इति, तत्र
ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति, कुतः ? वेदभागानामियत्तानवधारणेन
ब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुं
मशक्यत्वात् ; पूर्वोक्तो मन्त्रभाग एकः, भागान्तराणि च कानि-
चित् पूर्वैरुदाहर्तुं सङ्गृहीतानि हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा
संशयो विधिः । परकृतिः * पुराकल्पोऽथधारण-कल्पना-
इति—तेन ह्यन्नं क्रियतइति हेतुः [१] एतद्भोदधित्व-
मिति निर्वचनम् [२] अमेध्या वै माषा इति निन्दा [३] वायु-
वै क्षेपिष्ठेति प्रशंसा [४] तद्व्यचिकित्सन् जुह्वानी माहौषा-
मिति संशयः [५] यजमानेन सन्धितौ दुश्चरी भवतीति विधिः
[६] माषानेव मद्यं पचते-इति परकृतिः [७] पुरा ब्राह्मणा अभैषु-
रिति पुराकल्पः [८] यावतोश्चान् प्रतिगृह्णीयात् तावतो वारुणां
अतुष्कपालान्निर्वपेदिति विशेषावधारणकल्पना [९] एवमन्यदप्यु-
दाहार्यम् । न च ‘हेत्वादीनामन्यतमद्ब्राह्मणम्’—इति लक्ष-
णम्, मन्त्रेष्वपि हेत्वादि-सद्भावात्† । तथाहि—इन्द्रकोवामु-
शन्ति हीति हेतुः—उदानिषुर्महीरिति तस्मादुदकमुच्यतइति

* परक्रिया-इति रामशास्त्रि-पुस्तक-पाठः ।

† सश्रवादिति गौ० पुस्तक-पाठः ।

निर्वचनम्—मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताइति निन्दा—अग्निर्मूढा-
दिवः ककुदिति प्रशंसा—अधःस्विदासीदुपरिस्विदासीदिति
संशयः—कपिञ्जलानालभतइति विधिः—सहस्रमयुताददददिति
परकृतिः—यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाइति पुराकल्पः । ‘इति-
कारणं बहुलं ब्राह्मणम्’—इति चेत् न, इत्यददा इत्ययजथा *
इत्यपच—इति ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गातव्ये मन्वेऽति-
व्याप्तेः । ‘इत्याहेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं ब्राह्मणमिति चेत्— न,
‘राजा चिदं भगं भक्षीत्याह’—‘योवा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह’
इत्यनयोर्मन्त्रयोरतिव्याप्तेः । ‘आख्यायिकारूपं ब्राह्मणम्’—इति
चेत्— न, यमयमी-संवाद-सूक्तादावतिव्याप्तेः । तस्मान्नास्ति
ब्राह्मण-लक्षणम्—इति प्राप्ते, ब्रूमः— मन्त्रब्राह्मणरूपौ हावेव
वेदभागावित्यङ्गीकारात् मन्त्र-लक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वात् ‘अव-
शिष्टो वेदभागो ब्राह्मणम्’—इत्येतल्लक्षणं भवतीति” २ ॥

मन्त्रविशेषाणामृग्यजुःसामरूपाणां लक्षणानि तस्मिन्नेवाधि-
कारे विश्वधिकरणेषु (१) जैमिनिः सूत्रयामास—“तेषामृग्-
यजुर्वचनेन पाद-व्यवस्था” [३१] “गोतिषु सामाख्या” [३४] “श्वे-
यजुःशब्दः” [३३]—इति (२) । तदेतन्नायविस्तरे स्पष्टीकृतम्—

* इत्यपचथा—इति सामश्रमि-पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

(१) दशमैकादशद्वादशेष्विति बोध्यम् ।

(२) अत्रेदं चिन्त्यम्—अथर्व-लक्षणं कथं न कृतमिति, दृश्यते ह्येवमनेकत्राथर्वना-
माग्रहणम् । तथाच षड्विंश-ब्राह्मण-चतुर्थ-प्रपाठकीय-प्रथमखण्डे—“ऋग्वेदः षड्विधा यजु-
वदीन्तरिक्षात् सामदेहोमुष्मात्” इति, मन्त्र-ब्राह्मण-षष्ठ-प्रपाठकीय-तृप्तदशखण्डे ‘अग्ने-
र्वचो वाथर्यजूंषि सामान्यादित्यात्” इति, मनौ प्रथमेऽध्याये अग्नि-वायु-रविभ्यस्तु त्रय

२.४-५ “नक्-साम-यजुषां लक्ष्म सांकर्यादिति गङ्गिते । पादश्च गोतिः
प्रक्षिष्ट-पाठइत्यस्त्यसङ्करः ॥ इदमान्नायते—‘अहेबुध्निय मन्त्र’
मे गोपाय य मृषयस्त्रैविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि”
(^१)-इति; त्रीन् वेदान् विदन्तीति त्रिविदः, त्रिविदां सम्बन्धिनोऽध्ये-
तारस्त्रैविदा स्ते च यं मन्त्रभागमृगादिरूपेण त्रिविधमाहुः
तं गोपायेति योजना । तत्र त्रिविधानामृक्-साम-यजुषां व्यव-
स्थितं लक्षणं नास्ति, कुतः ? साङ्कर्यस्य दुष्परिहरत्वात् ; ‘अध्या-
पक-प्रसिद्धेष्वेदादिषु पठितो मन्त्रः’-इति हि लक्षणं ॥ वक्तव्यम्,
तच्च सङ्कीर्णम्—“देवोवः सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिः”—इत्ययं मन्त्रो यजुर्वेदे सम्प्रतिपन्नो यजुषां मध्ये पठितः,
नच तस्य यजुष्टुमस्ति, तद् ब्राह्मणे सावित्रार्चं तृक्तेन व्यवहृत-
त्वात् ; एतत् साम गायत्रास्ते-इति प्रतिज्ञाय किञ्चित् साम यजु-
र्वेदे द्वीकृतम्; “अक्षितमसि”(^२) “अच्युतमसि” प्राणसंगितमसि—इति
तौणि यजूंषि सामवेदे समान्नातानि, (^३) तथा गीयमानस्य साम्न

* तल्लक्षणमिति गौ० सा० पुस्तकयोः पाठः ।

ब्रह्मसनातनम् । दुदोह यज्ञ-सिद्ध्यर्थं ऋग्-यजुः-साम-लक्षणम्” इति; अमरूपि” इति वेदा-
स्त्यस्त्ययो” इति । अथवा नायं चिन्ता-विषयः—एभ्यरेव हि वेदेभ्य आङ्गिरसेनाथर्वणा पुरा
संगृहीतः प्रथितस्तुर्थो वेद इति, अतएवोपपन्नं अन्यज्ञानानुरूपसन्निधानमर्थवैति
“अथर्वाङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा” इति तैत्तिरीयादि-श्रुताङ्गिरसेति विशेषणञ्च ।

(१) छान्दोग्यजुर्वेदस्य ब्राह्मणभागीय-प्रथमाष्टक-द्वितीयाध्यायस्य षड्विंशतितमं
मन्त्रम् ।

(२) छान्दोग्यजुःसंहितायाः प्रथमाष्टक-षष्ठाध्याय-पञ्चमानुवाकारम् ।

(३) तानीमाति छान्दोग्य-ब्राह्मणस्य तृतीय-प्रपाठके सप्तदशखण्डे द्रष्टव्यानि ।

आश्रयभूता ऋचः सामवेदे समान्नायन्ते ; तस्मान्नास्ति लक्षणमिति चेत्—न, पादादीनामसंकीर्ण-लक्षणत्वात् ; ‘पादबन्धेनार्थेन चोपेताः वृत्तबद्धाः मन्त्राः ऋचः’ ‘गौतिरूपाः मन्त्राः सामानि’ ‘वृत्त-गौति-वर्जितत्वेन प्रस्निष्टपठिताः मन्त्राः यजूंषि’-इत्युक्ते न कापि सङ्करः”-३-५-इति(१) ॥

यदुक्तं गौतिषु सामाख्येति तदेव विग्रहीकर्तुं सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे रथन्तरशब्दो निरूपितः—“अतिदेशं विनिश्चेतुं कवतीषु रथन्तरम् । गायत्रीत्युक्त्वा गानयुक्ता शब्दार्थोगानमेव वा ॥ इति चिन्ता गानयुक्ता त्वभित्वित्युक् प्रसिद्धितः । लाघवा दतिदेशस्य योग्यत्वाच्चान्तिमोभवेत् (१अ०) ॥ इदमाम्नायते—‘कवतीषु रथन्तरं गायति’-इति, ‘कथा नश्चित्रआभुवदित्याद्या-स्तिस्त्रऋचः कवत्यः’ (२), तासु वामदेव्यं सामाध्ययनतः प्राप्तम् (३) तद्वाधितुं रथन्तरं साम तास्वतिदिश्यते, तत्रातिदेशस्य स्वरूपं निश्चेतुं रथन्तर-शब्दार्थश्चिन्त्यते । गानविशेषयुक्ताभित्वाशूरनी-नुमइतीयस्य (४) रथन्तरमित्युच्यते, कुतः ? अध्येष्ट-प्रसिद्धि-

(१) इत्येव गद्य-पद्य-गौति-रचना-वय-भेदात् वेदत्वयित्वम् ।

(२) तथाहि—“कथानश्चित्रआभुवदिति कवत्यः”-इति ताण्ड्यब्राह्मण-पञ्चदश-प्रपाठक-दशम-खण्डारम्भः । अत्र ‘तृचस्त्रज्ञानामादि-ग्रहणेन विधिरनादेशे’-इति (१।३) लायायन-स्वरूपान् लृच-लाभः । सच उत्तरार्चिकस्य प्रथमप्रपाठकौय-द्वादश-सूक्तरूपः ; तत्र कथानश्चित्रेति प्रथमा षट्क्, कस्त्वा सत्येनादानामिति द्वितीया, अभोपुनः सखनामिति तृतीया ।

(३) कच-गान-ग्रन्थे तथैव पाठात् । तच्च तत्र प्रथमप्रपाठक-प्रथमाद्वीथ-पञ्चमं साम ।

(४) सा च इत्यस्यार्चिकस्य तृतीयाध्याय-प्रथम-दशत्यां प्रथमा ।

तः^(१) रथन्तरं गीयतामिति केनचिदुक्ताः अध्येतारः स्वर-स्तोभ-
विशेष युक्ता * मभित्वेत्यृचं पठन्ति, न तु स्वरस्तोभमात्रम्; तस्माद्
गान-विशिष्टायाऋचोरथन्तर-शब्दार्थत्वमिति प्राप्ते, ब्रूमः—
स्वरादि-विशेषानुपूर्वीमात्रस्वरूपसृगच्छर-व्यतिरिक्तं यद् गानं
तदेव रथन्तरशब्दार्थः, कुतः? लाघवात्, किञ्च कवतीष्वृचु
गानमतिदेष्टुं योग्यं नत्वृचस्तद्व्योग्यतास्ति, कयानीऽभित्वे-
त्यनयोऋचोर्युगपदाधाराधेयभावेन पठितुमशक्यत्वात्; तस्माद्
गानविशेषएव रथन्तरशब्दार्थः^(२)—इति ॥

पुनरपि नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमाधिकरणस्य
प्रथमवर्णके सामशब्दस्य गान-मात्र-वाचित्वं स्मारितम्—
“सामोक्ति-बृहदाद्युक्ती गीताया ऋचि केवले । गाने वा गान-
एवेति स्मार्यते सप्तमोदितम् ॥ सामान्यवाची सामशब्दो विशेष-
वाचिनो बृहद्रथन्तरादि-शब्दाश्च गानमात्रे वर्तन्ते, न तु गान-
विशिष्टायाऋचि-इत्ययं नियमः सप्तमस्य द्वितीयपादे सिद्धः, सोऽत्र
बह्व्यमाण-विचारोपयोगितया स्मार्यते”—इति ॥

साम-शब्द-वाच्यस्य गानस्य स्वरूपसृगच्छरेषु ऋष्टादिभिः सप्तभिः
स्वरैः अक्षरविकारादिभिश्च निष्पाद्यते । ऋष्टः प्रथमो द्वितीय

* स्वर-स्तोभ-युक्तित्वेव पाठः रा० सा० पुस्तकयोः ।

(१) अरण्य-ग्रन्थे तथैव पाठात् । तच्च तत्र द्वितीयप्रपीठकीयैकविंशतितमं
साम ।

(२) कवतीषु रथन्तरम्, ऊह्य गाने संवत्सर-पर्वस्थानि साम ; विदिनश्चेत्
प्रायणोयेति मध्यस्थिने ।

स्तृतीय चतुर्थः पञ्चमः षष्ठश्चैत्येते सप्त-स्वराः^(१), ते चावान्तर
भेदैर्बहुधा भिन्नाः । स्वरस्य साम-निष्पादकत्वं छान्दोग्योपनिषदः
प्रथमे प्रपाठके^(२) प्रश्नोत्तराभ्यामामनन्ति—“स ह शिल्कः
शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भमुवाच— हन्त ! त्वा पृच्छानीति,
पृच्छेति होवाच— का साम्नी गति रिति, स्वरइति हो वाच”-
इति । काण्वा उद्गीथविद्यायां स्वरस्य साम-सम्बन्धि-सर्वस्व-स्था-
नीयत्वं शोभन-वर्ण-स्थानीयत्वं चामनन्ति^(३)—“तस्य हैतस्य
साम्नी यः स्वं वेद, भवति हास्य स्वं, तस्य स्वर एव स्वम्, इति,
“तस्य हैतस्य साम्नी यः सुवर्णं वेद, भवति हास्य सुवर्णं,
तस्य वै स्वर एवसुवर्णम्”—इति च ।

अक्षर-विकारादीनान्तु साम-निष्पादकत्वं नवमाध्यायस्य
द्वितीयपादे एव ‘अर्थैकत्वाद् विकल्पः स्यात्’^(२७ सू०)—इत्येतस्य
सप्तमाधिकरणगतस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे शबरस्वामिना स्पष्ट-
मुक्तम्—“सामवेदे सहस्रं गीत्युपायाः, आह कइमे गीत्युपाया
नाम ? उच्यते— गीतिर्नाम क्रिया ह्याभ्यन्तर-प्रयत्न-जन्ता, स्वर

(१) “तद् योऽसौ क्रुद्धतमइव साम्नः स्वर संदेवा उपजीवन्ति, योऽनरेषां प्रथ-
मस्तं मनुष्याः, योऽद्वितीयस्तं गन्धर्वाप्सरसो, यस्तृतीयस्तं पशवो, यश्चतुर्थस्तं पितरो ये
चाण्डेषु शेरते, यः पञ्चमस्तमसुर-इवांसि, योऽन्तःप्रलसौपथयो वनस्पतयो यच्चान्यज्जगत्”-
इति सामविधान-ब्राह्मण-प्रथमप्रपाठकाद्यखण्डे । नारद-शिक्षादावेतद्-विशेषो द्रष्टव्यः ।

(२) कौथुमाचार्यमेव, तथाहि-‘सामविधान-ब्राह्मणस्य प्रथमप्रपाठकाद्यखण्डे-“यो
ह वै साम्नः स्वं यः सुवर्णं वेद, स्वं च ह वै साम्नः सुवर्णं च भवति, स्वरो वाव साम्नः स्वं
तदेव सुवर्णम्”—इति ।

विशेषाणामभिव्यञ्जिका, साम-शब्दाभिलष्या, सा नियत-प्रमाणा,
ऋचि गीयते (१), तत्सम्पादनार्थोऽयमृगक्षर-विकारीविशेषो
विकर्षणमभ्यासोविरामः स्तोभइत्येवमादयः सर्वे सामवेदे (२)
समान्नायन्ते-इति । तद्विषये विचारो न्यायविस्तरेऽभि-
हितः— “समुच्चया विकल्प्या वा विभिन्ना गीति-हेतवः ।
आद्यः प्रयोगग्रहणादर्थकत्वाद् विकल्पनम् ॥ कान्दोग्ये तवल्का-

(१) तथाहि श्रूयते—‘एतस्य साम्न ऋगेवास्थीनि, खरीमांसानि, सोभा लोमानि’-
इति ‘सामविधान’-ब्राह्मणायप्रपाठकाद्यखण्डे ।

(२) गेयारणोद्घोष्टाभिधेयेषु चतुर्षु गानग्रन्थेषु, माहानाम्नादि-सामसु च ।
तद्यथा ।

“अ॒ग्रे आ॑ यो॒हि वी॑तये॒ गृ॒णानो॑ ह॒व्यदा॑तये ।

१ २ २२ नि॒होता॑ स॒स्ति ब॑र्हिषि॒” । (सा० क० १ प्र० १ ख० १ ऋ०)

अथ गानानि त्रीणि, तत्राद्यं गेयगानस्य प्रथमं साम । तदेव पश्यतु तावत्—

“अ॒ग्रायि॑ । आ॒याही॑ ३ वी॒यितो॑या॒रयि॑ । तो॑

या॒रयि॑ । १ २ २२ गृ॒णानो॑ह । व्य॒दातो॑ या॒रयि॑ । तो॒या॒रयि॑ ।

१ २२ ना॒यिहो॑ १ तासा॒रयि॑ । त्सा॒रयि॑ । वा २३४ औ॒होवा॑ ।

३ ५ ही॒र३षी॑ । १ ”

अथ आद्याक्षरादयोविकृताः, ‘वीतये’-इति बीजकात् ‘वोयि’-इत्याद्यस्मात्
‘तोया’-इत्यादिविस्मिष्टः, ‘या॒रयि’-इत्याद्यंशो विकर्षणः, ‘तो या॒रयि’-इत्येतस्योभयत्र
पाठोऽभ्यासः, ‘हव्यदातये’-इति बीजके ‘ह । व्यदा तो या॒रयि’-इत्यंशे ऋकारानन्तरं
यतिर्विरामः, ‘ति’-इति मूलकः ‘त्या॒रयि’-इत्यंशः स्तोभः, अधिकत्वे सति ऋगविलक्षण
वर्णः स्तोभः-इति तल्लक्षणत्वात् । स्तोभादय इत्यादिपदान् लोपागमादयो प्राच्याः,
तथाहि— ‘बर्हिषि’-इत्यंशस्य रेफाग्रवणं, मध्ये ‘औहोवा’-इत्यागमश्च । एवं यथा-
सम्भवमिलितो विकृतादिः सर्वत्र श्रेयः ।

रादि *शाखा-भेदेषु विलक्षणागीति-हेतवोऽक्षर-विकारादय
आम्नायन्ते, ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्चेतव्याः; कुतः? प्रयोगवचने
सर्वेषां परिगृहीतत्वात्—मैवम्, एकैक-शाखोक्तौरेवाक्षर-विका-
रादिभिरध्ययन-कालएव गीति-स्वरूप-निष्पत्तेस्तन्निष्पत्ति-लक्ष-
णस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्, प्रयोग-वचन-परिगृहीता अपि ब्रीहि-यव-
वद् बृहद्रथन्तरवच्च विकल्पन्ते”^८-इति ॥ गीतिहेतुषु स्तोभस्या-
त्यन्तमप्रसिद्धत्वात्तल्लक्षणं तस्मिन्नेवपादे एकादशाधिकरणे चिन्ति-
तम्—^९“स्तोभस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्णता ।
आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् ॥ न तावद् विवर्णत्वं
लक्षणम्, वर्ण-विकारस्य विपरीत-वर्णत्वेन स्तोभत्व-प्रसङ्गात् ;
अग्नआयाही (ऊ.प्र१.द१.१) त्यस्यामृचि अकारस्य स्थाने ओकारं
हत्वा गायन्ति “ओग्नायि” इति (गि० प्र१.सा१) । अधिको वर्णः
स्तोभ इत्युक्ते सति, अभ्यासेऽतिव्याप्तिः; पिवासीममिन्द्रमन्द-
तुत्वे त्येतस्यामृचि (१) दतुत्वेत्यक्षर-त्रयं गानकाले त्रिरभ्य-
स्तम् (२) । अतोविकाराभ्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्ति लक्षणम्-इति
चेत्—मैवम्, “अधिकत्वे सत्यृग्विलक्षण-वर्णः स्तोभः” (१)-

* तलवकारादि-इति गौ० सा० पाठः ।

(१) कन्दोनामार्चिकस्य चतुर्थ-प्रपाठकीय-पञ्चम-खण्डाद्यस्यमिति यावत् ।

(२) गेयगानस्य दशमप्रपाठकौकत्तिं शतमे सामनि द्रष्टव्यम् ।

(६) तदेतल्लक्षणं वर्णस्तोभमात्रस्याभिप्रेतम्, तेन आशास्त्रादि-नवविध-वाक्य-
स्तोभे, हाउकारादि-पञ्चदश-पदस्तोभेषु च नाव्याप्तिः । तदुक्तम् “आशास्तिः स्तुतिः संख्यानं
प्रलयः परिदेवनं प्रेषमन्त्रेणैव सृष्टिराख्यानमेव च”-इति वाक्यस्तोभ-भेदाः । तत्र “अग्न

इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात् ; लोकेऽपि सभायां विप्रलम्भ-
केनीच्यमानं प्रकृतार्थानन्वितं काल-क्षेप-मात्र-हेतुं शब्दराशिं
स्तोभ इत्याचक्षते, तस्मादस्ति लक्षणम्^(१)-इति ॥ अक्षर-
विकार-स्तोभादिवत् वर्ण-लोपोऽपि कचिद् गीति-हेतुर्भवति,
तल्लोप-विषयश्च विचारो नवमाध्याये प्रथमपादस्याष्टादशाधिक-
रणेऽभिहितः— ^{१०}“इरा गिरा विकल्पः स्यादुतेरैवा विग-
षतः । आद्योमैवं बाध-पूर्वभिरावाविहितत्वतः ॥ ज्योतिष्टोमे
श्रूयते “यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत”-इति (१) । ‘यज्ञायज्ञा’-
इत्यनेन शब्देन युक्तायामृच्युत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम् (२),
तस्यामृचि गिरा शब्दः पठ्यते ‘यज्ञा यज्ञा वो अग्नये
गिरा गिरा च दक्षसे’-इति (३) । तत्र सामगा योनिगान^(४)

नमज्योतिरनृता अभूम्-इति, “नमोन्नाथ नमोन्नपतये”-इत्यादिः, “येदेसादेवाः दिवि-
षदः अन्नरिक्तसदः पृथिवीषदः”-इत्यादिः, “एतत् संख्यानं रिशासइन्द्र”-इति,
“यदिन्द्राहं यथात्म”-इति, “समविष्णं दधु”-इति, “विश्वे पां देवानां मनिदजसं
ज्योतिराततनम्”-इति, “प्रजाभूतमजीजने”-इति, “यौरक्तान् भूमिराततनत् समुद्रं
समचक्षुपत”-इति-इत्येवमादयः क्रमेणोदाहृताः । पद-स्तोभ-विवरणन्तु, सन्त-
ब्राह्मण-तृतीय-प्रपाठक-वयोदश-खण्डे ; तदुदाहरणमि तु स्तोभग्रन्थे एवं प्रथमकारापि
प्राप्त्यानि वल्लनि । इमे नव वाक्यस्तोभाः पञ्चदश पदस्तोभाश्च गानग्रन्थेषु युक्ताः
सामस्तु, तवाप्यरणे वल्ल ।

- (१) ताण्ड्यब्राह्मणाष्टमप्रपाठकोद्यपष्टखण्डे श्रुतमेतत् ।
- (२) एतच्च गेयगान-प्रथम-प्रपाठकोद्यद्वाविंशतितमं साम ।
- (३) कन्दीनामार्चिक-ग्रन्थे प्रथम-प्रपाठक-प्रथमखण्डे प्रथमा ।
- (४) साम्नां योनिभूताः ऋचः कन्दसि आर्चिके पथन्ते, तासां गानानि सामापर-
पर्यायाणि यत्र विद्यन्ते, तद्योनिगानमित्याचक्षते, वेदसाम-वेद्यगानं, गेयगानमित्यापि

मधीयानाः सहैव गकारेण गायन्ति 'गायिरा गिरा'-
इति; ब्राह्मणे (१) तु गकार-लोप-पूर्वकमाकार-यकारादिकं
गानं विधीयते 'एरं कृत्वोद्भियम्'-इति, गिरा-शब्दे गकार-लोपा
दिराशब्दो भवति, इरायाः सम्बन्धि गानम् एरम्, तादृशं
कृत्वा प्रयोग-काले तन्नानं कर्त्तव्यमित्यर्थः; तत्र योनिगान-ब्राह्म-
णयोः समान-वत्त्वेन विशेषाभावात् विकल्पेन प्रयोक्तव्यम्-इति
प्राप्ते, ब्रूमः—'न गिरागिरिति ब्रूयाद्, यद् गिरा गिरिति
ब्रूयाद् आत्मानमेव तदुद्गाता गिरित्' (२)-इति गकार-
सहित-गाने बाधकमुक्त्वा गकार-रहितमिरा-पदं गेयत्वेन
विधीयते, तत्पदादेरिकारस्य गानार्थमाकारीयकारइकार
इति त्रीन् वर्णान् प्रयुञ्जते, तत 'आयिरा'-इत्येव गातव्यम्"
(२)^{१०} इति ॥ तत्रैवोपरितनाधिकारे कश्चिद् विशेषश्चिन्ति-
तः—^{११} "इरा-पदं न गेयं स्याद् गेयं वा गीत्यनुक्तिः । न गेयं
गीयमानस्य स्थाने पातात् प्रगीयते ॥ ब्राह्मणेन विहितइराशब्दो
न गातव्यः, कुतः ? एरमिति शब्देन गीतेरनुक्तत्वात्; पाणिनीयेन

तस्यापरस्परं नामधेयम् । तत्र वेदसासेत्यभिधानसधिकरणमालायासेवावलोक्यते ।
वेयगानमित्येतदभिधानं तु गेयमित्यस्त्रैवापभ्रंशोऽदुसीयते । इज्ज-गेय-गान-पुस्तके
गेयगानमित्येव लिखितं दृश्यते, क्वचित् वेयमित्यपि । इदानीन्तत-वैदिकानु 'वे' इत्येव
व्यवहरन्ति ।

(१) ताण्डे अष्टम-प्रपाठकीय-षष्ठे-खण्डे ।

(२) तत्रैव खण्डे ।

(३) गानमैतदभिजिति अग्निष्टोम-साम, उच्चगानस्य द्वितीय-प्रपाठकीय-
पञ्चदशम् ।

‘विमुक्तादिभ्योऽण् [५,२,६१]’-इति सूत्रेणैरा-शब्दादण्-प्रत्ययौ मत्व-
र्थो विहितः, तथासतीरापदेपितं कृत्वित्वावानेवार्थो भवति;
यदि प्रगीतेरा-पद-सम्बन्धः तद्वितेन विवक्ष्येत, तदानीमाकारो
यकारईकारोरेफआकारश्चैतैः पञ्चभिवर्णैर्निष्पन्नमायीरा-रूपं गीय-
मानेरा-शब्द-प्रातिपादिकं भवति, तादृशात् प्रातिपदिकात्
पाणिनोयेन ‘वृद्धाच्छः [४,२,११४]’-इति सूत्रेण प्रत्ययान्तरे
सति, आधिरीयं कृत्वेति ब्राह्मणपाठो भवेत्; तस्मान्न गेयम्-
इति प्राप्ते, ब्रूमः— गीयमानस्य गिरा-पदस्य स्थाने इरा पदं
विधीयते-इति पदमात्रस्य बाधः, गानन्तु न बाध्यते; किञ्च
विमुक्तादि [५,२,६१]-सूत्रेणाण्-प्रत्ययेऽपि, पूर्वस्मात् ‘मतो कः
सूक्त-सान्नोः [५,२,५८]’-इति सूत्रात् सामानुवृत्तेरैरं सामेत्यर्थो
भवति, सामत्वं च गोति-साध्यम्, यदा तु ‘तस्य विकारः
[४,२,१२४]’-इत्यस्मिन्नर्थे अण् प्रत्ययः, तदानीमिरायाविकार
इति विग्रहे यथोक्तं गानं लभ्यते; तस्माद् गातव्यम्”^{११}-इति ॥

बहुभिः प्रकारैर्गानात्मकं यत् साम-स्वरूपं निरूपितम्
तस्यैव देवता-स्तुति-हेतुत्वं नवमाध्यायस्य द्वितीय-पादेऽष्टमाधि-
करणस्य प्रथम-वर्णके निर्णीतम्— ^{११}“ऋक्सामाभ्यां विकल्पेन
स्तुतिः सामैव वाग्निमः । पुरेव मैवमृद्धिन्दा-साम-प्राशस्त्य-
दर्शनात् ॥ क्वचित् कर्म-विशेषे श्रूयते—‘ऋचा स्तुवते, साम्ना
स्तुवते’-इति । तत्र, पूर्वन्यायेन विकल्पः-इति चेत्—मैवम्, ऋच्-
निन्दा-साम-प्रशंसयोर्वाक्यशेषेऽवगमात्, ‘यदृचा स्तुवते तदसुरा
अन्ववायन्, यत्साम्ना स्तुवते तदसुरानान्ववायन्, य एवं विद्वान्
साम्ना स्तुवोत-इत्यृचं निन्दित्वा साम प्रशस्य लिङ्-प्रत्ययेन साम

विहितम्, तस्मात् साम्नैव स्तोतव्यम्”^{१२}-इति (१) ॥ तस्य च साम्नः ऋचं प्रति संस्कारकत्वं तस्मिन्नेव पादे द्वितीयाधिकरणे निर्णीतम्—^{१३}“सामर्चं प्रति मुख्यं स्याद् गुणो वा वाङ्म-पाठतः । मुख्यमभ्यसितुं पाठो गुणो गीताक्षरैः स्तुते ॥ रथन्तरं गाय तीत्यादौ यज्ञानं विहितम् तदेव साम-शब्दार्थइति प्रतिपादितं स्मारितञ्च, तदेतद् गान ऋचं प्रति प्रधान-कर्म स्यात्, कुतः ? याग-प्रयोगाद् बहिरध्ययन-कालेऽपि पठ्यमानत्वात्, गुणकर्म-त्वे तु ब्रौहि-प्रोक्षणादिवद् याग-मध्ये एव गानमनुष्ठीयेत, ततो बहिर्गानस्य विश्वजिदादिवत् फलं कल्पनीयम् (२) मध्यका-लीन-गानं तु प्रयाजादिवदारादुपकारकम् (३); तस्मान्मुख्य-मेतन्न तु गुण-कर्म-इति प्राप्ते, ब्रूमः— न तावद् बहिः पाठः प्रधानकर्मत्वं कल्पयितुं शक्नोति ‘भूमिरथिक-शुष्केष्टि-न्यायेन

(१) प्रायणीयातिरात्रानन्तरमनुष्ठेये तु ऋक्-साम्नोरुभयोरेवास्ति विधानम्, परं तत्रापि मन्त्रौ निन्दा गम्यते, तथाहि ताण्ड्य-चतुर्थ-तृतीये—“साम्नेतोयन्ति, ऋचा पुनरायन्ति”—इति, साम्ना प्रयुज्यमाने इतः अस्मात्तोकात् यन्ति स्वर्गम्, ऋचा तु-स्वर्गं गच्छन्तोऽपि यजमानाः पुनरागच्छन्ति-इति तदर्थः ।

(२) यच्च फलविशेषो न श्रूयते न दृश्यते वा, तत्र स्वर्गः फलं कल्प्यते, ‘स स्वर्गः सर्वान् प्रत्यवशिष्टः’-इति मीमांसा-सिद्धान्तात् । अतः “विश्वजिता यजेत”-इत्यत्र स्वर्गः फलं युक्ता निरणायि; तद्वदत्रापि । तदुक्तम्— “विनापि विधिना दृष्टलाभाद् हि तदर्थता । कल्प्यस्तु विधि-सामर्थ्यात् स्वर्गोविश्वजिदादिवत्” ।

(३) तथाचावधेयम्— यागस्य कर्मरूपत्वात् कर्मणश्च क्षयित्वात् कालान्तर-भावि-स्वर्गादि-फल-साधनत्वं नोत्पद्यते, अतः याग-क्रिया-सहभाविनी काचिच्छक्तिरपूर्वमिति मीमांसकैः खोदिक्रियते, सा च यथा अङ्गार-जन्यमौष्ण्यं शालोष्णङ्गारेषु जलेऽनुवर्तते, तथैव नष्टेऽपि यागे कर्तुरात्मानमाश्रयते । तच्च फलापूर्वम्, समुदायापूर्वम्, उत्प-त्यपूर्वम्, अङ्गापूर्वञ्चेति नानाविधम्, तत्र सन्निपत्यादादि-भेदात् अङ्गापूर्वं द्विविधम्,

प्रयोग-पाटवाय गानाध्ययनोपपत्तेः (भूमिरथिको भूमौ रथमा-
लिख्याभ्यासं करोति, यथा वा छात्रः शुष्केऽद्या प्रयोग-पाटवं
सम्पादयति, तद्वत्) । नापि गुणकर्मत्वे प्रयोजनाभावात्
प्रधानकर्मत्वमिति वाच्यम्, गानेन संस्कृतैर्ऋगाक्षरैः स्तुति-
सम्भवात्; 'आज्यैः स्तुवते'-पृष्ठैः स्तुवते'-इति स्तुति-विधानात्,
तस्मादृगाक्षराणां स्वरविशिष्टत्वाकाराभिव्यक्तिर्दृष्टं प्रयोजनमित्य-
दृष्टस्याकल्पनीयत्वाद् गानं संस्कारकर्म"१२-इति ॥

यथोक्तमृगक्षराणां संस्कारकं गीत्यात्मकं यत् साम तदेतदेकैकं
छन्दोगा एकैकस्यामृचि 'वेदसाम'-नामके ग्रन्थेऽधीयन्ते, जहनामके
तु ग्रन्थे एकैकं साम तच्चेऽधीयते सोऽयमूहग्रन्थः तस्मिन्नेव पादे
प्रथमाधिकरणस्य द्वितीयवर्णके विचारितः—१४“जहग्रन्थोऽपौरु-
षेयः पौरुषेयोऽथवाग्रिमः । वेदसाम-समानत्वाद् विधि-सार्थत्वतो-
ऽन्तिमः ॥ यस्मिन् ग्रन्थे सामगास्तृचे तच्चे सामैकैकं गायन्ति
सोऽयमूहग्रन्थोनित्यो न तु पुरुषेण निर्मितः, कुतः ? अनध्यायवर्ज-
नेन कर्तुरस्मरणेनाध्यापकानां वेदत्व-प्रसिद्धा च वेदसाम-नाम
क-योनि-ग्रन्थ-सदृशत्वात्; इति चेत्—मैवम्, अपौरुषेयत्वे विधि-
वैयर्थ्य-प्रसङ्गात्—‘यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति’-इति विधीयते ।

यानि त्रय-देवता-संस्कार-द्वारेण यागस्वरूपस्यातिशयाधानेन तदुत्पत्त्यपूर्व-निष्पत्तौ
व्याप्रियन्ते तद्वारेण फलापूर्वं, तानि सन्निपत्योपकारकाणि, ऋषघातादीनि, यानि तु
उत्पत्त्यपूर्वेभ्यः फलापूर्व-निष्पत्तौ साक्षादेव व्याप्रियन्ते, तानि आरादुपकारकाणि,
प्रयाजादीनि-इति । एतत् समस्तं जैमिनीय-द्वितीयाध्याय-द्वितीयाधिकरणादौ
सकृदम् ॥

अयमर्थः— अपौरुषेयत्वेन सम्प्रतिपन्ने वेदसाम-नामके ग्रन्थे
‘कथा नञ्चित्र आ भुवत्’^(१) इत्येतस्यां योन्यामेकस्यामृचि यद्-
वामदेव्य-नामकं ^(२) सामोपदिष्टं तदेवोत्तरयोर्ऋचोः ‘कस्त्वा-
सत्योमदानाम्’ ‘अभी षु णः सस्वीनाम्’ ^(३) इत्यनयोः द्वितीय-
तृतीययोर्गातव्यम्-इत्ययं विधिरूहग्रन्थस्य वेदत्वे व्यर्थः स्यात्,
‘वेदसाम’-वदध्ययनादेव तत्क्षिप्तेः । उपरितनऋग्वये सामोहस्य
पौरुषेयत्वेऽपि साम-स्वरूपस्य तदाधारभूतानां तिसृणामृचां च
वेदत्वादनध्यायाः वर्जनीयाः, कर्तुरस्मरणं जीर्णकूपारामादिष्विव
चिरकाल-व्यवधानादुपपन्नम्, अ-स्मरण-मूलैवाध्यापकानां वेदत्व-
प्रसिद्धिः ^(४)— यथाबह्वृचामध्यापकामहाव्रत-प्रयोग-प्रतिपादक
माखलायन-निर्मितं कल्प-सूत्रमारण्येऽधीयमानाः पञ्चममारण्यक

(१) ऋन्दोनामार्चिकस्य १२० ई० ५ ऋक् । उत्तरार्चिकस्य च १२० १२सू० १ ऋक् ।

(२)—गेयगानस्य पञ्चम-प्रपाठके कथान-इत्यस्यामृचि त्रीणि सामान्यान्नातानि ;
तत्र तृतीयं वामदेव्यं महावामदेव्यं चीच्यते, आर्पेयब्राह्मणे तथैवान्नानात् ; तथाहि
तदीय-प्रथम-प्रपाठकोनविंशच्छण्डे— “वाचः सामनी द्वे वामदेव्यं महावामदेव्यं वा”
-इति ।

(३) उत्तरार्चिकस्य १२० १२सू० २, २ ऋचौ । अनयोर्गानमूहग्रन्थस्य प्रथम-
प्रपाठके पञ्चमं साम ।

(४)—अवास्थोत्तरमनुसन्धेयम्— यदेतत् प्रथमाध्याय-प्रथमपादाष्टमाधिकरणम्
“समाख्याध्यापकत्वेन वाक्यत्वेन पराहृतम् । तत्कर्तृदुपलभ्येन स्यात् ततोऽपौरुषेयता”
इति—“अध्ययन-सम्प्रदाय-प्रवर्तकत्वे न सामाख्योपपद्यते, कालिदासादि-ग्रन्थेषु तत्तत्तर्गा-
व्यवसाने कर्तार उपलभ्यन्ते, तथा वेदस्यापि पौरुषेयत्वे तत्कर्तोपलभ्येत, नचोपल-
भ्येत, अतोवाक्यत्व-हेतुः प्रतिकूल-तर्क-पराहृतः, तस्मादपौरुषेयोवेदः”-इति तद्-
व्याख्यानम्— वेदोपौरुषेयः कर्तोपलभ्यन्त आत्मवत्-इत्यनुमानञ्च— ऊहग्रन्थस्यापौरु-
षेयत्व-साधकैतन्मात्रेण जल-मध्यस्थ-मसी-चोदवत् कथं न विज्ञेयम्? -इति ।

मिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति, तद्वत् ; न च तस्यापि वेदत्वमस्त्विति वांचम्, प्रथमारण्यकेन पुनरुक्तत्वात्, अर्थवाद-राहित्येन ब्राह्मण-सादृश्याभावाच्च ; तस्मात् पञ्चमारण्यकवदूहः (१) पौरुषेयः ; पौरुषेयस्य च न्याय-मूलत्वात् यत्र वक्ष्यमाण-न्याय-विरोध-स्तदप्रमाणम्”^{१४}-इति ॥

तत्रैव केचिद् विशेषा-स्तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठाधिकारणैर्वहु-वर्णकोपेतैर्विचारिताः ; तत्र, तृतीयाधिकारणम्— १५ “अंशैः सामर्चुं कृत्स्नं वा प्रत्यृचं तिसृभिः श्रुतेः । अंशैर्मैवं स्तुतेरंशै-रसिद्धेः प्रत्यृचं भवेत् ॥ ‘एकं साम त्वचे (१) क्रियते स्तोत्रियम्-इति, श्रूयते, तत्र त्रेधा विभक्तेषु सामांशेषु एकैकोऽंशः एकैक-स्यामृचि गातव्यः, कुतः ? एकस्य साम्नः तिसृभिर्ऋग्भिर्निष्पा-दनस्य श्रवणात् ; इति प्रप्ते, ब्रूमः— स्तोत्रियमिति स्तुतिनि-ष्पादकत्वं कृत्स्नस्य साम्नोविधीयते, न तु सामांशानाम् ; स्तुति-र्नाम गुण-कथन-परमेकं वाक्यम्, तच्च वाक्यमेकस्यामृचि सम्पू-र्णम्, ततः कृत्स्नेन साम्ना तद् वाक्यं संस्कार्यमिति प्रत्यृचं सामा-भ्यसनीयम् (२), तथासति द्वितीय-तृतीययोर्ऋचोस्तस्यैव साम्न-आवर्त्तमानतया सामान्तरत्वाभावाद् ऋक्-त्रय-निष्पाद्यत्वमविरु-

(१)—ऊह्यगानेऽप्ययं न्यायः, अविशेषात्, अत्र तन्नामास्मरण-हेतुस्तु, आचार्य्य एव वेत्ति स्वयम् ।

(२)—त्वचमिति “ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपस्य इन्द्रसि”-इति प्राष्ठ-वचनात् सिद्धम् ।

(३)—सामशब्देनात्र स्वरस्तोभादय एव ग्राह्याः, तदाधाराणां तिसृणाम्नां परस्पर-पार्थक्यात् । ऊह्यगानस्य ऊह्यगानस्य च सर्वाण्येव सामानि एतदुदाहरणानि ।

इमं; तस्मात् प्रत्यृचं कर्त्तव्यं साम समापनीयम्”^{१५}-इति (१) ॥
चतुर्थ्याधिकरणम्—^{१६}“तिसृष्वृक्षूदितं साम विषमासु समासु वा ।
यथेच्छानियमादन्यः शर-लेशापनुत्तये ॥ विषम-च्छन्दस्कासु सम-
च्छन्दस्कासु वा तिसृष्वृक्षु स्वेच्छया साम गातव्यम्, इत्थमेवेतिनि-
यामकस्य कस्यचिदभावात्; इति चेत्—मैवम्, शर-लेश-प्रसङ्गस्य
नियामकत्वात् । शरोहिंसा, लेशोऽल्पत्वम्, ‘शृ’-हिंसायाम् ‘लिश्’-
अल्पीभावेइत्येतद्वातु-द्वय-दर्शनात्—यद्यधिक-च्छन्दस्कायां योनौ

(१)—एतदधिकरणस्यभिप्रायं हृदयङ्गमयितुं लेखनी न शक्यते, अतस्तथाविधं
सामैकं यथावत् प्रदर्श्यते । अलुप्ततार्विकक्रन्त्ये उच्चेति, सनेति, एनेति च तिसृणामृचां
समुदायः प्रथम-प्रपाठक-प्रथमार्द्धाष्टम-सूक्तात्मकलृचः, तत्र आसदीयवं नामकं साम
गीयते तच्च ऊहगानस्यादिसम्, तदेतत्—

५२ २ २४ ५ २१ २ १
“उच्चाता३इजातमन्धसाः । दिवाइसाऽ१ङ्ग२ । मिया
२३ददा३ । उग्र५ शर्मा । महार३ इ अवाउ । वा३
(इति प्रथमांशः) ॥ ५ २ २४ ४५ २१ २
सन आ ३ इ न्द्राययज्यवाइ । वरुणा-
ऽ१या२ । मरु२इङ्गियाः । वरिवो१ वाइत् । परा२इ-
सवाउ । वा३ (इतिद्वितीयांशः) ॥ ५२ २
अर्यआ । द्यु१स्त्राना१ऽ१इमा२ । नुंषा२इणाम् । सिषा
सन्ताः । वना२इ मर्हाउ । वा३ (इति तृतीयांशः)
२२ १ १ १ १ १
स्तौषे २ मृ ३ ४ ५ (इति साम-शेष-सूचकीनिधनांशः)

अत्र आधारणां भेदेऽपि खर-लोभादीनामभेदः स्फुटम् ॥

उत्पन्नं साम, न्यून-च्छन्दस्कयोगीयेत, तदा साम-भागेनैव तत्पूर्त्त-
रवशिष्ट-सामभागाश्रयाभावादिंस्येत ; यदि योनेरप्यधिकच्छन्द-
स्कयोगीयेत, तदा साम्नोऽल्पत्वादवशिष्टऋग्भागः साम-रहितः
स्यात् ; तस्मात् समान-च्छन्दस्कास्त्रेव गातव्यम्”^{१६}-इति (१) ।
पञ्चमाधिकरणे प्रथम-वर्णकम्— ^{१७}“छन्दस्थयो-रुत्तरास्थयोर्वा
गीतेरिहोह्नम् । अविशेषाद् विकल्पः स्यादन्यः संज्ञा-बलित्वतः ।
सामगानामृक्पाठाय द्वौ ग्रन्थौ विद्येते, ‘छन्दः’ ‘उत्तरा’ चेति (२) ।
तत्र, छन्दो नामके ग्रन्थे नानाविधानां साम्नां योनिभूता एवर्चः
पठिताः ; उत्तरा-ग्रन्थे ढचात्मकानि (३) सूक्तानि पठितानि
(४) ; एकस्मिंस्तृचे छन्दोगता योन्यृक् प्रथमा, इतरे द्वे उत्तरे ।

※ नानैवर्चः-इति गौ० पु० पाठः ।

(१)—आधारभूतेषु तिसृष्वनु यद्येका गायत्रीच्छन्दस्का, द्वितीया वृहतीच्छन्दस्का,
तृतीया जगतीच्छन्दस्का वृहतीच्छन्दस्कैव वा स्यात्, तर्हि सर्वत्रैकरूप-गाने व्याघातः समुप-
पद्येत, अतः एकच्छन्दस्काश्च तिस्रः आधारत्वेन ग्राह्याः-इत्याशयः अधीयन्ते च प्राय-
स्तथैव उत्तरार्चिक-ग्रन्थे समस्तास्तृचाः ।

(२)—आरण्यिकसु छन्दोग-ग्रन्थे एवान्तर्भूतः । योहि माधवः सामवेदस्य विवरण-
कारः पूर्वतनः, तस्य नये वैदिक-व्यवहारे च आरण्यिकसृतीयः । एषां त्रयाणामेव साधा-
रणमभिधानमार्चिक इति ।

(३)—यद्यपि ढचमिति रूपं न लौकिकं लोकेषु त्युच्यन्तित्वेव व्यवहृतं, युक्तम्,
परं सूक्ते तस्य योगरूढितया तदभिप्रायेण तथाव्यवहारेऽपि न दोषः, संज्ञा-शब्दत्वे न सुप-
ह्यत् ।

(४)—तत्र त्युचानि सूक्तानीति प्रायोवादः, क्वचित् क्वचित् सूक्ते द्वे, चतस्रः, पञ्च,
षट्, सप्त, अष्टौ, नव, दश, एकादश, द्वादश च । तथाहि प्रथम प्रपाठक-द्वितीयाह्नस्य
त्रयोदशदि-सूक्तवधे द्वे द्वे एव, चतुर्थ-प्रपाठक-द्वितीयाह्नस्य प्रथमसूक्ते द्वादश च ।

एवं स्थिते सति रथन्तरमुत्तरयो गायति, यद्योन्यां तदुत्तरयो गायतीत्यत्र द्विविधे उत्तरे सम्भाविते, रथन्तरस्य— छन्दोग्रन्थे अभित्वाशूरेतीयमृग् योनिस्त्वेन पठिता, तस्याउपरि त्वामिद्विह्वा-महद्ब्रह्मादयः बृहदादि-सान्नां योनयः पठिताः [३प्र० १ ख० १ ऋ०], उत्तरा-ग्रन्थे अभित्वाशूरेति सूक्ते (१) तस्याऋचजडं नत्वावात् अन्यद्विषा [१, ११, २] सान्नः (२) कस्याप्ययोनिभूता पठिता ; तत्र छन्दोग्रन्थपेक्षया सामान्तरयोर्योनी द्वे रथन्तरस्य स्व-योन्युत्तरे भवतः, उत्तरा-ग्रन्थपेक्षया त्वच-गते द्वितीय-तृतीये स्वयोन्युत्तरे भवतः, तत्र विशेष-नियामकाभावात् ययोः कयोश्चिदुत्तरयोर्गानमिति चेत्— मैवम्, उत्तरेति संज्ञा सहसा बुद्धिस्था भवति प्रतियोगि-निरपेक्षत्वात्, पूर्व-पठितां योनिमृचमपेक्ष्य यदुत्तरात्वं तद्विलम्बेन प्रतीयमानत्वाद् दुर्बलम्, ईदृशमेवोत्तरात्वं छन्दसि पठितयोः स्व-योन्युत्तर-भावित्योः सामान्तर-योन्योर्द्वयोर्ऋचोः, त्वच-गतयोस्तु द्वितीय-तृतीययोरुत्तरात्वं संज्ञया वर्तते, अतस्तयोरेव गानम् ; एवं सति पूर्वाधिकरणे निर्णीतं समाखेव गानमनुगृहीतं भवति ; किञ्च (३) त्वचात्मकेषु सूक्तेषु या प्रथमा

(१)—प्रथम-प्रपाठकैकादशतमम् ।

(२)—कस्यापि सान्न-इत्यन्वयः ; न लेत्यस्य गानं गेयग्रन्थे कचिदुपलभ्यते, नास्ति च तस्य छन्दोग्रन्थे पाठः-इत्याशयः ।

(३)—किञ्चेत्यादीतीत्यन्तेन गानग्रन्थयोर्द्वयोस्तदाधारभूतयोश्च द्वयोर्ग्रन्थयोर्नाम-हेतुं निर्दिशति ; तत्रेदमपि वक्तव्यम्— संहिताग्रन्थयोः ऋडमयत्वात् छन्दोमयत्वाच्च आर्चिक इति छन्द इति च साधारणं नाम, तदापि एकस्य उत्तरेति-विशेषाख्या अप-रस्य तदभाव इति ।

योनिभूता तन्नाम्ना हृन्दोग्रन्थस्य 'योनि-ग्रन्थः'-इति अध्यापकानां
 समाख्या, इतरस्य तु त्वच-सङ्घ-रूपस्य ग्रन्थस्योपरितनयोर्ऋचो
 नामधेयेन 'उत्तरा'-इति समाख्या ; स एव ग्रन्थः कर्माङ्गसमर्पकं
 प्रकरणं, पञ्चदश-सप्तदशादि-स्तीमानां त्वचेष्वेत्युत्पत्तेः ; तस्मा-
 दुत्तरा-ग्रन्थस्योस्तृचगतयोर्द्वितीय-तृतीययोरयभूहः^{१२}-इति ॥
 द्वितीयवर्णकम्—^{१८}“वैशोकोऽतिजगत्वी द्वे आनीये गीतये
 ऽथवा । बृहत्या वादिमः साम्यान्नोत्तरात्वंशुतेर्वलात् ॥ द्वाद-
 शाहे चतुर्थेऽहनि त्रैशोक-नामकं साम [ज^१प्र^२अ^{१३}] विहितम्
 (१), तच्च विश्वाः पृतना [५प्र० १४सू० १ ऋ०] इत्यितस्यामतिज-
 गत्यामुत्पन्नम्, तस्मिंश्च त्वचे तस्यायोनेरुत्तरे द्वे बृहत्वी 'नेमि' न
 यन्तीत्यादिके [५प्र० १४सू० २, ३ ऋ०] आम्नाति, तत्र बृहत्यावुपेक्ष्य
 तयोः स्थाने द्वे उत्पत्तिसिद्धे अतिजगत्वी आनीय तासु तिसृषु
 गेयम् ; तथा सति समासु गानं पूर्वत्र निर्णीतमनुगृह्येत, 'अति-
 जगतीषु स्तुवन्ति'-इति^(१) श्रूयमाणम् अतिजगती-बहुत्वम् अन्यथा
 नोपपद्येतेति चेत्—मैवम्, उत्तरयोगायतोत्युक्तस्य संज्ञा रूप
 स्योत्तरा-शब्दस्याधीयमानयोर्वृहत्वीर्मुच्यन्तात्, श्रुतिश्च बहुत्व-
 लिङ्गात् 'समासु गानम्'-इति न्यायाच्च बलीयसी ; यदेतदतिजगती-
 बहुत्वं तद्बृहत्वीः स्त्रीकारेऽप्युपपद्यते, एकविंश-स्तीमस्यात्र विहि-

(१)—“वैशोकं ब्रह्म-साम भवति”-इति ताण्डे द्वादशे दशम-खण्डे । 'विशोकेन
 दृष्टं' साम वैशोकं, तद् ब्रह्म-साम ब्रह्मणः स्तोत्रं पृष्ठत्वेन कायेस्' इति तद्भाष्यम् ।

(२)—ताण्डे द्वादशे दशम-खण्डे । “अतिजगतीषु द्विपञ्चाशदक्षरासु जगती-
 मतोत्य वर्तमानासु ऋचु 'विद्याः पृतना' इत्यादिषु स्तुवन्ति”-इति तद्भाष्यम् ।

तत्वेन तत्-सिद्धये प्रथमायाः अतिजगत्याः सप्तकत्वआवर्त्तनी-
यत्वात् ; तस्मात् त्रैशोकं साम बृहत्थोरुहनीयम्”^(१)-इति ।
षष्ठाधिकरणे प्रथम-वर्णक्रम—^(२) “रथन्तरे ककुब् याह्या ग्रथ्या
वाद्योऽर्थवत्त्वतः । पुनःपदा-प्रसिद्धादेः* रन्त्योर्थोऽन्यत्र वीक्ष्यताम् ॥
इदमान्नायते (१) ‘न वै बृहद्रथन्तरमेकच्छन्दः यत्तयोः पूर्वा
बृहती ककुभावुत्तरे’-इति, अयमर्थः— बृहद्रथन्तरं तदेतत्
सामद्वयमितर-सामवेदेकच्छन्दस्कं न भवति, यस्मात् कारणात्
तयोर्बृहद्रथन्तर-साम्नोराश्रय-भूतास्त्र्युपूर्वा बृहती (१) च्छन्दस्का
[३प्र० १२सू० १ ऋ०] उत्तरे तु द्वे ऋचौ [३प्र० १२सू० १ ऋ०]
ककुब् (१) छन्दस्के, इतरेषां वामदेव्यादि-साम्नामाश्रये त्वे अत्र
स्थिताः तिस्रश्चः एकच्छन्दस्काः उत्तरा-ग्रन्थे आम्नाताः (४) संशर-
विलेश-परिहाराय ‘समासु गायेत्’-इति न्यायेन निर्णीता एव (५)

* पुनः पदात् प्रसिद्धादेः-इति गौ० पु० पाठः ।

(१)—ताण्ड्यस्य सप्तम-प्रपाठकीय-सप्तम-खण्डे, परं तत्र किञ्चित् पाठ-भेदः ।

(२)—षट्विंशदक्षरा, एकाक्षर-न्यूनातिरेको वैदिक-छन्दःसु न दोषमावहति,
तथाच ताण्ड्य-पञ्चदश-द्वादशे—“न ह्येकस्मादक्षराद्विराधयन्ति”-इति ।

(३)—अष्टादशाक्षरा, आर्चादिभेदात् न्यूनातिरिक्ताक्षरा च ।

(४)—प्रथमप्रपाठके द्वादशसूक्तादयः ।

(५)—जैमिनीय-नवमाध्याय-द्वितीयपाद-चतुर्थ्याधिकरणे ।

इह तु वाचनिकं (१) विषमच्छन्दस्कासु गानमिति तत्र * रथन्त-
रस्याश्रयतया ढचीनोत्तरा-ग्रथ्ये समान्नातः, किन्तर्हि ? प्रगाथ
स्तदाश्रयत्वेनाम्नातः (२) ; स च द्वाभ्यामृग्भ्यां निष्पन्नत्वात् ह्यचो
भवति, तयोश्च द्वयोर्ऋचोः 'अभित्वाशूरेत्ये षा [१ प्र० ११ सू० १ ऋ]
प्रथमा, सा च वृहती ; 'न त्वा वा अन्वोदिव्यइत्ये षा [१ प्र० ११ सू० २
ऋ०] द्वितीया, सा च पंक्ति (३) च्छन्दस्का ; तथा च सति तां पंक्तिच्छन्द-
स्कामपनीय तस्याः स्थाने दाशतयी-गते (४) द्वे उत्पत्ति-ककुभौ (५)
ऋचौ गृहीतव्ये, कुतः ? अर्थवत्त्वात्, (६) उदाहृतेन 'ककुभावुत्तरे'
इति वाक्येन रथन्तर-साम्नः आश्रयत्वेन ककुभोर्विनियुज्यमानयोः
ककुबुत्पत्तिरर्थवती भवति, अन्यथा वैयर्थ्यं स्यात्, किञ्च आम्ना-
ताया एकस्याः पंक्तेः स्वीकारे सति ऋचोर्द्वयोरेव लाभात् एकं साम

तत्र-इति सा० रा० पुस्तकयोर्नास्ति ।

(१)—पूर्वा वृहती ककुभावुत्तरे-इति प्रदर्शित-ताण्ड्यादिश्रुत-वचनेन निष्पन्नमिति
यावत् ।

(२)—प्रथमं प्रगाथः, अहुपदमेवैतत्तात्पर्यं स्फुटी भविष्यति ।

(३)—चत्वारिंशदक्षरा, विष्टारादिभेदात् न्यूनातिरिक्ता च ।

(४)—दशचरचरणका दाशतयी पंक्तिः, तव गता कर्तव्यत्वेन उपस्थिता, ते ।
दशतयोति पाठो निरुक्त-सम्मतः, स च तव सप्तम-पञ्चमान्यो द्रष्टव्यः ।

(५)—अत्र एकां पंक्तिं विभज्य द्वे ककुभौ उत्पाद्ये, अत इमे उत्पत्ति-ककुभा
वित्युच्यते । स्वसर्गोऽपि उत्पत्ति-वृहतीत्यादौ ।

(६)—अन्यथा प्रदर्शिता श्रुतिरनर्थिका स्यात् ।

दृचे क्रियते स्तोत्रियम्'-इति वचनं विरुद्धेयत, तस्माद्रथन्तर-सान्नि-
 द्वे ककुभावुत्तरे गृहीतव्ये (१); अथमेव न्यायो बृहत्सामान्यपि
 योजनीयः-इति प्राप्ते, ब्रूमः— आम्नातयोर्वृहती-पंक्तयोरेव ककुब्
 ग्रथनीया, तथाहि- 'अभित्वाशूरेत्येषा बृहती प्रथमा स्तोत्रिया,
 तस्यामविक्रतायामेव रथन्तरं गातव्यम्, ततस्तस्यामृषि चतुर्थं
 पादं पुनरुपादायोत्तरस्याः पंक्तेः पूर्वाद्धेन सह योजनीयम्, सेय
 मष्टाविंशत्यक्षरा त्रिपदा द्वितीया स्तोत्रिया, साचैका ककुप् सम्प-
 द्यते; तस्यां ककुभि चरमं पादं पंक्तेरुत्तराद्धेन सह प्रग्रथ्य
 तृतीया स्तोत्रिया कर्त्तव्या, सा च द्वितीया ककुप् सम्पद्यते;
 प्रग्रथन-प्रकारेण द्वयोर्ऋचोरास्नातयोः दृच-निष्पत्तेर्नास्त्युक्तो-
 वचन-विरोधः । अस्मिंश्च ग्रथने 'पुनःपदा'-इति श्रौतीक्तिर्लिङ्गम्,
 तथाच श्रूयते— 'एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनःपदा तद् यत्
 पदं पुनरारभते तस्माद् वसोमातरमभिहिं करोति' - इति,
 अथमर्थः— या बृहती पुनःपदा भवति, सैषा प्रतिष्ठिता स्थिरा
 भवति; पदं चतुर्थः पादः, सोऽप्यु-गन्तर-सम्पादनाय पुनःपठ्यते,
 ततः सा बृहती पुनःपदा, सेयमृङ्माता, तस्याः पादोवत्तः;
 तथासति यस्मादत्र चतुर्थं पादम् उद्गाता पुनरारभते तस्माद्

(१)—एवञ्चैवं भवति— 'अभि त्वा शूर नोऽमोदुग्धाइव धेनवः । ईशानमस्र
 जगतः स्वर्गशमोशनमिन्द्र तस्युषः'-इति प्रथमा ऋक् वृहती-इन्द्रस्त्वा, "नत्वा वा अन्यो
 दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जतिष्यतो अश्वायनो मधवमिन्द्र वाजिनो गव्यं तस्त्वा
 इवामहे"-इति द्वितीया ऋक् पंक्तिच्छन्दस्त्वा, अस्याएव ऋचौद्विभागः कर्त्तव्यः,
 तथाच ककुप्-इन्द्रस्त्वे द्वे ऋचे सम्पद्यते, तवाद्या द्वितीया, अपरा तृतीया ।

पाठः सार्थोभवति; नचैवं ककुबुत्पत्ति-वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्,
वाच-स्तोमे तदुपयोगात्; तस्मान्न कापि प्रग्रथने अनुपपत्तिः”
१९-इति॥ द्वितीयं वर्णकम्—“यौधाजये रौरवे च बृहत्यारागमोऽ-
थवा । ग्रथनं पूर्ववत् पक्षौ षष्टि-लिङ्गमिहोच्यते॥ इदमास्मा
यते-‘रौरव-यौधाजये वार्हते त्वे भवतः’ इति (१) अयमर्थः—
रौरव-नामकं किञ्चित् साम (२), तथा, यौधाजय-नामकम्
परम् (३); तयोः साम्नीर्वृहतीच्छन्दस्कस्तृचआश्रयइति; उत्तरा-
ग्रथे (४) तु तस्य साम-द्वयस्याश्रयएकः प्रगाथः आम्नातः (५),
तस्मिंश्च प्रगाथे ‘पुनानः सोमित्यसावक् प्रथमा, सा च बृहती;
‘दुहानउर्धर्दिव्यमिति द्वितीया, सा तु विष्टारपंक्तिः; तामितं
विष्टारपंक्तिमपनीय तस्याः स्थाने उत्पत्ति-बृहत्यौ द्वे ऋचौ
आनेतव्ये (६) इति पूर्वपक्षः । बृहती-विष्टारपंक्त्याः प्रग्रथन-
विशेषेण द्वे बृहत्यावुत्तरे सम्पादनीये-इति राजान्तः । तत्रो-
भयत्र युक्तिः पूर्वव्यायेन द्रष्टव्या । लिङ्गत्वेवमास्मायते-‘षष्टि-

(१)—स्यमेतत् ताण्डे सप्तमप्रपाठकीय-तृतीयखण्डे, परं शाखाभेदात् पाठ-
भेदः ।

(२)—ऊहगानस्य प्रथमप्रपाठकीय-द्वितीयं साम ।

(३)—ऊहगानस्य प्रथमप्रपाठकीय-तृतीयं साम ।

(४)—द्वयोः साम्नएकएव तृचः आधारः, खरस्तोमादि-भेदात् नाम-भेदः, एतद्वि-
ताण्ड-सप्तम-तृतीय-विधानात् प्रमाणम्, ऊह-प्रथमे द्वितीय-तृतीय-साम-दर्शनाच्च
स्फुटम् ।

(५)—प्रथम-प्रपाठके अष्टम सूक्तादनन्तरम् ।

(६)—एकैर्चैव दृष्टत्वेन बुद्धौ ग्रहीतव्यइत्यर्थः, तथाच तृचः सम्पद्येत, साम्न-
स्त्रिरभ्यासीऽपि शुकरः ।

स्त्रिष्टुभोमाध्यन्दिनं सवनम्-इति, अयमर्थः — रौरव-यौधाजय-
नामके सामनी माध्यन्दिने सवने गीयेते, तस्मिंश्च सवने
त्रिष्टुप्-छन्दस्काञ्चः षष्टिर्भवन्तीति, सेयं षष्टि-संख्या प्रग्रथन-
पक्षे उपपद्यते । तथाहि माध्यन्दिने सवने पवमान एकः (१),
पृष्ठस्तोत्राणि चत्वारि (२) । पवमाने त्रीणि सूक्तानि (३)-
'उच्चातेजातमित्येकं सूक्तम्, तत्र गायत्रस्तिस्रः (४) ;
पुनानःसोमिति द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रगाथरूपम्, तत्र पूर्वा
(५) बृहती, उत्तरा (६) विष्टारपंक्तिः ; 'प्रतुद्रवपरि-
कोशमिति तृतीयं सूक्तम्, तत्र त्रिष्टुभस्तिस्रः (७) । पृष्ठ-
स्तोत्रेषु 'अभित्वाशूरेति प्रगाथरूपं प्रथमं सूक्तम् तत्र पूर्वा (८)
बृहती, उत्तरा (९) विष्टारपंक्तिः ; 'कयानश्चित्रइति द्वितीयं,
तत्र तिस्रः गायत्रः (१०) ; 'तंवोदस्मृतौषहमिति
तृतीयं प्रगाथरूपं, तत्र बृहती-पंक्त्यौ (११) ; 'तरोभिर्वी

(१)—सोमविशेषः, तत्स्वरूपादिकमनुपदं वक्ष्यति ।

(२)—तानि च सूक्तरूपाणि, ताण्ड्य-प्रथम-प्रपाठके दशम-परस्तात् विहितानि ।

(३)—उत्तरार्चिक-प्रथम-प्रपाठकस्याष्टम-नवम-दशम-रूपाणि ।

(४)—“उच्चातेजा” १, “सनइन्द्रा” २, “एनाविश्वा” ३-इति वि-प्रतीकाः ।

(५)—“पुनानः सोमधारयेत्यादिः ।

(६)—“तुङ्गान उषर्दिव्यमित्यादिः ।

(७)—“प्रतुद्रव” १, “स्वायुधःपवते” २, “ऋषिभिः” ३ ।

(८)—“अभि त्वा शूरे नोनुमः-इत्याद्या ।

(९)—“न त्वा वां अन्योदिव्यः”-इत्याद्या ।

(१०)—“कयानश्चित्रा” १, “कस्त्वाप्त्योमदानाम्” २, “अभीषुणः” ३ ।

(११)—“तंवोदस्मृतौ”-इति बृहती, “यु चं सुदा” इति पंक्तिः ॥

विद्वदसुमिति प्रगाथरूपं चतुर्थं, तत्रापि बृहती-पंक्त्यौ (१) ।
 एवमन्यस्मिन् सवने सप्त सूक्तानि (२) । तेषु (३) नव सामानि
 गेयानि ; प्रथमे सूक्ते गायत्रमामहोयवं चेति द्वे सामनी
 (४), द्वितीये रौरवं योधाजयं च, तृतीये औशनम्, चतुर्थे
 रथन्तरम्, पञ्चमे वामदेव्यम्, षष्ठे नौधसम्, सप्तमे कालेयम् (५) ।
 तत्र, प्रथम-सूक्तस्य साम-द्वय-निष्पत्तये द्विरावृत्तावाश्रयभूता ऋचः
 षड्गायत्रो-भवन्ति, पञ्चम-सूक्त-गता वामदेव्य-सामाश्रय-भूताः
 तिस्रः ऋचः सप्तदश-स्तोम-सिद्धैर्यमावर्त्यमानाः सप्तदश
 गायत्राः-इत्येवं मिलित्वा त्रयोविंशतिर्गायत्राः, षष्ठे सूक्ते
 बृहती-पंक्त्यौ प्रथमनेन बार्हतस्तृचो भवति, तथा सप्तमेऽपि,
 तत्रोभयत्र सप्तदश-स्तोमे सति चतुस्त्रिंशद् बृहत्योभवन्ति ;

(१)—“तरोभिर्वौ”-इति बृहती, “नयंदुध्रा”-इति पंक्तिः ।

(२)—यथाव मध्यन्दिन-सवने इमानि सप्त सूक्तानि, तथैव प्रातःसवनादावपि-
 अन्यान्य-सूक्तानि, ताण्ड्यादि-शासनादवगन्तव्यानि ।

(३)—प्रदर्शितेषु सप्तसु सूक्तेषु ।

(४)—अस्यैव ऋचस्यैतन्नाम अस्मिन्नेव ऋचे एतत्साम गातव्यमित्यादिकम्-स्वरूपत
 एव ताण्ड्यादौ स्थितम्, तथाहि—“उच्चातेजातमन्वसदत्युदत्योगायत्रोभवन्ति”
 (१५, ९) इत्यादिकं प्रत्येकस्य विधायकम् ।

(५)—आमहोयवादि-कालेयान्तान्यष्टौ सामानि ऊहृगानारम्भे एव एकादिक्रमेण
 श्रुतानि ; गायत्रं तु न कापि गान-ग्रन्थे सम्प्रति समुपलभ्यते, परम् “उच्चाते जातमन्व-
 सोम्”-इत्यादिकं गुरु-मुखादनुश्रुतमस्त्यस्माकम्, ततस्तत् भारण्डादिकमिव गानग्रन्था-
 तिरिक्तमिति ज्ञायते । अपिच ऊहृग्रन्थे कचिदेकं कचिद् इत्येवं “उच्चेति-सूक्त-मूलकानि
 द्वाविंशति-सामानि दृश्यन्ते, परं तेषु गायत्र-लक्षणाभावात्, गायत्रादि-लक्षणन्तु,
 ताण्ड्यादि-लक्षणादवगन्तव्यम् । तथाहि, तत्र षष्ठ-तृतीयखण्डे—“अष्टाक्षरा गायत्री नवमो
 द्विह्वारः”-इत्येवमादिः ।

द्वितीय-सूक्तेऽपि प्रग्रथनेन बार्हतं त्वचं सम्पाद्य साम-इयार्थं
मावृत्तौ षड् बृहल्योभवन्ति; चतुर्थ-सूक्ते रथन्तर-सामार्थं
पूर्व-वर्णकोक्त-रीत्या प्रग्रथने सति ककुभावुत्तरे भवतः; प्रग्र-
मा तु स्वतःसिद्ध-बृहतो, तत्र सप्तदशस्तोमे सति पञ्च बृहल्यो
द्वादश ककुभश्च सम्पाद्यन्ते; (तस्य च स्तोमस्य विधायकं ब्राह्म-
णमेवमास्त्रायते (१)— 'पञ्चभ्योहिङ्करोति स तिसृभिः स
एकया स एकया, पञ्चभ्योहिङ्करोति स एकया स तिसृभिः
स एकया, सप्तभ्योहिङ्करोति स एकया सतिसृभिः सतिसृभिः
इति (२), अग्रमर्थः— एका स्वतःसिद्धा बृहतो, प्रग्रथिते द्वे
ककुभावित्येवंविधस्तृचस्त्रिभिः पर्यायैरावर्त्तनीयः, प्रथमे पर्याये—
त्रिर्बृहतो गातव्या, सक्तत् सक्तत् ककुभौ; द्वितीये पर्याये
—सक्तद् बृहतो, त्रिवारमनन्तरा ककुप् सक्तदन्त्या; तृतीये पर्याये
—सक्तद् बृहतो, त्रिस्त्रिः ककुभाविति; हिङ्करोति हिङ्कारोप-
लक्षितं गानं कुर्षादियर्थः ।) तदेवं तृतीय-सूक्त-व्यतिरिक्तेषु
षट्सु सूक्तेषु त्रयोविंशतिर्गायत्राः पञ्चचत्वारिंशद् बृहल्यो
द्वादश ककुभः सम्पन्नाः; तत्र ककुप् अष्टाविंशत्यक्षरा, तस्यां
षोडशाक्षरे गायत्री-पाद-द्वये योजिते चतुश्चत्वारिंशत्यक्षरा त्रिष्टुप्

(१)—ताण्ड्यब्राह्मणस्य द्वितीय-प्रपाठक-सप्तम-खण्डे ।

(२)—सप्तदशस्तोमस्य सप्तविष्टुतयो भवन्ति, द्विधा दशसप्ता, द्विधा सप्तस्थिता,
उद्यतो, भस्त्रा, सर्वविलक्षणा चेति; तत्रेषा आद्या, अत्रोत्तरपदेषु सप्तेति दश च सप्त-
चेति अस्यामिति विग्रहान् दशसप्तत्यभिधाना । स्पष्टचैतत् समलं तत्रैव सप्तगु-
खण्डेषु ॥

(८२)—सर्वमेतत् स्फुटं विधीयते ताण्ड्ये, दृश्यते चोत्तरार्द्धिके गोथते चोद्गमने ।

सम्पद्यते ; अनया दिशा द्वादशानां ककुभां त्रिष्टुप्त्व-सम्पादनाय
चतुर्विंशतिर्गायत्री-पादायोजनीयाः ; तथासत्यष्टौ गायत्रोगताः,
पञ्चदश गायत्रोऽवशिष्यन्ते ; तासां पञ्चचत्वारिंशत् पादाः,
तांश्च तावतीषु बृहतीषु संयोज्य त्रिष्टुभः सम्पादनीयाः, तत-
एताः पञ्चचत्वारिंशत्, ककुप्सु निष्पन्नाः द्वादश । तृतीये सूक्ते
स्वतःसिद्धास्त्रिस्तु-इत्येवं प्रग्रथन-पक्षे षष्टि-स्त्रिष्टुभउत्तरा-ग्रथ्ये
समान्नाताएव लभ्यन्ते । उत्पत्ति-बृहत्यानयने तु प्रकरणान्ना-
तानां तावतीनामलाभात् प्रकृत-हानाप्रकृत-कल्पने प्रसज्यया-
ताम् । तस्मात् त्रिष्टुभः षष्टिरित्येतद्बृहती-प्रग्रथनस्य लिङ्गम् ।
प्रग्रथन-प्रकारस्वभिधीयते—‘पुनानःसोमेत्यस्याबृहत्याश्चतुर्थ-पादं
पुनरूपादाय द्विरभ्यस्य ‘दुहानउधर्दिव्यमित्यस्याविष्टारपङ्क्तेः पूर्वा-
र्द्धेन संयोजयेत्, सा बृहती भवति ; एतदीयं चतुर्थं पादं द्विरभ्य-
स्योत्तरार्द्धेन योजयेत्, सापि बृहती भवति ; तस्माद् यौधाजय-
रौरवयोः बृहत्या उत्तरे प्रग्रथनीये । एवं नौधस-कालेययोरपि
द्रष्टव्यम्”^{२०} इति(१) ॥ तृतीयवर्णकम्—^{२१}“श्यावाश्वांधीगवेऽनुष्टुवा
नेये ग्रथ्यतेऽथवा । पुरेव लिङ्गं जगती चतुर्विंशति-कीर्त्तनम् ।
इदमान्नायते—‘पञ्चकुन्दाआवापः आर्भवः पवमानः सप्तसामा,
गायत्र-संहिते गायत्रेण त्वे भवतः, श्यावाश्वांधीगवे आनुष्टुभे त्वे
भवतः, उष्णिहि सफम्, ककुभि पौष्कलम्, कावमन्त्यं जगतीषु’-इति ।
अयमर्थः— अस्ति तृतीय-सवने पवमानः आर्भव-संज्ञकः, तस्मिन्
पञ्च सूक्तानि, सप्त सामानि ; ‘स्वादिष्ठया मदिष्ठा’-इत्येकं सूक्तम्

(१) (८६) — एतच्चिक्रोपेतैतत्-पूर्व-प्रष्टायां भ्रमान्मुद्रिता, सैवात्र विवेचा ।

(उ,१प्र,१५), तस्मिन् गायत्रास्तिस्त्रऋचः^(१) तासु 'गायत्रे'^(२) 'संहिते' (उ,१प्र,८) चेति द्वे सामनी^(३); 'पुरोजितौ वो अन्यसः'-इति सूक्तान्तरम् (उ,१प्र,१८), तत्रैकानुष्टुबुत्तरे द्वे गायत्रौ^(४), तासु 'श्यावाश्वम्'^(५) (उ,१प्र,११) 'आन्धीगवं' (उ,१प्र,११) चेति द्वे सामनी; 'इन्द्रमच्छ सुता'-इत्यपरं सूक्तम् (उ,१प्र,१८), तस्मिन्नुष्णिहस्तिस्त्रः^(६) तासु 'सफे' साम; 'पवस्व मधुमत्तम'-इति प्रगाथः (उ,१प्र,१६), तस्मिन् पूर्वा ककुप्, उत्तरा पंक्तिः^(७), तत्र 'पौष्कलं' (उ,१प्र,८) साम; 'अभिप्रियाणि पवते च नोहित'-इत्यन्यं सूक्तम् (उ,१प्र,१८), तत्र तिस्रो जगल्यः^(८) तासु 'काव' (उ,१प्र,१२) साम । एतेषां पञ्चानां मध्ये 'पुरोजितौवः'-पवस्व-इत्यनयोः सूक्तयोः यद्यपि द्वे द्वे छन्दसी, तथापि समासु गानं निष्पादयितुं प्रग्रथने कृते सति एकमेव छन्दः सम्पद्यते, ततो गायत्रानुष्टुबुष्णिक्ककुजगतौभिः पञ्चच्छन्द्या आर्भव-पवमानोऽस्मिन् सवने आवपनीयइति; तत्र 'पुरोजितौवः'-इत्यस्मिन् सूक्ते श्यावाश्वमान्धीगवं च समासु गातुमुत्तरे गायत्रावान्नाते परित्यज्य द्वे उत्पत्यनुष्टुभा नेतव्ये—इति पूर्व पक्षः । चतुर्थं पादं पुनरुपादाय द्वे अनुष्टुभौ प्रग्रथनीये—इति राज्ञान्तः । तत्रोभयत्र पूर्ववर्णक-द्वय-न्यायेन युक्तिर्द्रष्टव्या । लिङ्गं त्वेवमात्रा-

(१)—“स्वादिष्टया” १, “रचोच्चा” २, “वरिवोधातमो” २ ।

(२)—ताण्ड्य-ब्राह्मणस्याष्टम-प्रपाठके चतुर्थखण्डे विहितं साधारकं साङ्ख्यरम् ।

(३)—अत्र प्रमाणम् ताण्ड्य-पञ्चदशस्यैकादशतमम्, एवं पुरोजितौत्यादौ श्यावाश्वयोदेय ।

(४)—“पुरोजितौ” १, “योधारया” २, “तन्दु राध” २ ।

(५)—“इन्द्रमच्छ” १, “अयं भरा” २ “अस्ये दिन्द्रो” २ ।

(६)—“पवस्व” १, “यस्य ते” २, “सप्तु प्रकेतो” २ ।

(७)—“अभिप्रियाणि” १, “आ ह्यस्य” २, “ऋतस्य” २ ।

यते—‘चतुर्विंशतिर्जगत्यस्तृतीयसवनएका च ककुबिति’ सेयं स-
ङ्ख्या प्रग्रथन-पक्षे उपपद्यते । तथाहि—गायत्र-संहितयोः साम्नो
राश्रये गायत्री ढचे द्विरभ्यस्ते सति षट् गायत्रः भवन्ति, चतु-
र्विंशलक्षरा गायत्री, अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती (१), ततः
षड्भिः गायत्रीभिः तिस्रो जगत्यः भवन्ति, श्यावाश्वान्धीगवयो
राश्रयभूताः प्रग्रथिता, द्विरभ्यस्ताः षडनुष्टुभो भवन्ति, ताभिश्च-
तस्रो जगत्यो भवन्ति, मिलित्वा सप्त जगत्यः सम्पन्नाः । सप्तस्य
पौष्कलस्य च सामान्तरवत्तृचे गानं न कर्तव्यम्, किन्त्वेकैकस्या
मृचि । तत् कुतोऽवगम्यते ? उष्णिहि ककुभीति सप्तम्येकवच-
नान्ताभ्यां विशेष-विधानात् (२) । अष्टाविंशलक्षरयोरुष्णिक्-
ककुभीरेका जगती गायत्री-पादश्च सम्पद्यते, ककुभि मध्यमः
पादो द्वादशाक्षरः, उष्णिहि च परः पादः—इति तयोर्भेदः ।
कावस्याश्रयभूताः स्वतःसिद्धा तिस्रो जगत्यः—इति मिलित्वा
पवमानेऽस्मिन्नेकादश जगत्यो भवन्ति, गायत्री-पादश्चातिरिच्यते ।
आर्भवपवमानवत्तृतीयसवने यज्ञायज्ञीय-स्तोत्रमेकमस्ति (३), तस्य
चाश्रयः ‘यज्ञायज्ञावोऽग्नये’—इत्यसौ प्रगाथः (उ, १ प्र, २०), तत्र
पूर्वा बृहती उत्तरा विष्टारपंक्तिः, तयोः प्रग्रथनेन ककुभाबुत्तरे

(१)—इह मानं ताण्ड्य-धोऽशस्यैकादशे—“जगत्योऽष्टादशाक्षराणि पदानि”—
इत्यादि ; एवं सर्वत्र हन्तः सु ।

(२)—ताण्ड्येऽष्टम-प्रपाठके ‘उष्णिक्-ककुभावेतौ भवतः’—इत्यादि-पञ्चखण्डे तत्
स्थष्टम् ।

(३)—ताण्ड्य-सप्तमस्य सप्तमखण्डारभे एवास्ति विहितम् ।

कर्त्तव्ये (१) । तत्रैकविंशस्तोमः तस्य विधायिका विष्टुतिरेव-
माम्नायते— 'सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स
एकया, सप्तभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः
सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभिः'-इति
(२) । अयमर्थः— प्रथमायाः बृहत्यास्त्रिषु पर्यायेषु त्रिवारमेक-
वारं पुनस्त्रिवारमिति सप्त बृहत्यः, मध्यमायाः ककुभः प्रथम-
द्वितीययोः पर्याययोस्त्रिस्त्रिः पाठः, अन्त्ये सकृत्, उत्तमायाः ककुभः
आदौ सकृत्, द्वितीय-तृतीययोस्त्रिस्त्रिः, एवं चतुर्दश ककुभः ।
तासु ककुभु वादशाक्षराः मध्यम-पादाश्चतुर्दश, तेषु सप्त पादाः
सप्तसु बृहतीषु योजनीयाः, ततः सप्त जगत्वीभवन्ति, अष्टविंशतिः
अष्टाक्षराः ककुभामाद्यपादाग्रन्त्यपादाश्च, मिलित्वाष्टाविंशतिः,
तेषु षड्भिः पादैः एका जगत्वीत्यनेन क्रमेण चतुर्विंशतिपादैश्चतस्रो
जगत्वीभवन्ति ; ये तु वादशाक्षराः सप्तपादाः पूर्वमष्टविंशतिः
तेषु पवमान-शेषोऽष्टाक्षरः पादोयोजनीयः, ककुभांशेष्वष्टा-
क्षरेषु चतुर्षु पादेषु चत्वार्यक्षराणि योजनीयानि, ते द्वे जगत्वी
भवतः ; तदेवं यज्ञायज्ञीय-स्तोत्रे त्रयोदश जगत्वी पूर्वाक्ताः
पवमान-गता एकादशेति चतुर्विंशतिर्जगत्वी, चतुरक्षर-वर्जिता
श्चत्वारोऽष्टाक्षर-पादाः मिलित्वा कवुबेका भवति । अनेन लिङ्गेन
श्लावाश्चमान्नीगवं च प्रयथित-वृत्ते गातव्यम्, न तु तत्वी-

(१)—एवमेव छलैतद् गीतं दृश्यते जह-प्रथमस्य चतुर्दशं साम ।

(२)—एकविंशस्तोमस्य सप्तसप्तमिनी, उच्यते, प्रतिष्टुतिः, सृष्ट्यांचेति चतस्रोविष्टुतयः
सन्ति, तत्राद्यायाः विधायकं वचनमिदम् । सर्वमेतत् ताण्ड्यस्य द्वितीय-प्रपाठकीय-चतु-
र्दश-खण्डादि-खण्ड-चतुष्टये स्फुटम् ।

त्यल्यनुष्टुबानयनमिति स्थितम् इति”^{११} (१) ॥ चतुर्थवर्णकम्—
 ११ “चतुःशते प्रग्रथनमृचः पादस्य वाग्रिमः । त्वचे मुख्यत्वतो
 नैवमृगन्यत्वस्य वर्णनात् ॥ गवामयने ‘ब्रह्म’ साम विहितम्—
 ‘अभिवर्त्तो ब्रह्मसाम भवति’-इति (१), तत्प्रकृत्य श्रूयते (१) ‘चतुः-
 शतमैन्द्रावार्हताः प्रगाथाः’-इति (४), चतुरुत्तर-शत-सङ्ख्याकाः
 इन्द्र-देवताकाः बृहतीच्छन्दस्काः ऋग्व्यात्मकाः, त्वेष्वेक-प्रगाथ-
 गते द्वे ऋचौ द्वितीय-प्रगाथ-गतामिकामृचं च प्रग्रथ्य त्वचे ‘अभि-
 वर्त्त’-नामकं साम गातव्यम्, तथा सत्यान्नातानामविकृतानामिव
 तिसृणामृचां लाभात् त्वचस्य मुख्यत्वं भवति, पूर्वीक्त-रीत्या पाद-
 प्रग्रथने तु विकृतत्वादमुख्यस्तृचः स्यात्-इति प्राप्ते, ब्रूमः—
 अन्याः * अन्याः ऋचो भवन्ति तदेव सामेत्युचामन्यत्वमत्र

* ‘अन्याः’-इत्येकएव गौ० पुस्तके ।

(१)—स्फुटमेतत् ताण्ड्याष्टम-प्रश्नमे “पुरोजितौ वो अम्बस इति पथेत्याद्युपक्रमके,
 ‘तासु श्वावायमित्यादौ, ‘अथैतदान्मौगवमित्यादौ च ।

(२)—प्रायणीयेऽहनि माध्यन्दिन-सवने ब्राह्मणाच्छंसिनः षष्ठ-स्रोत-निवर्तकमेतत्
 ‘तंबोदस्मृतौपहमिति योनौ ताण्ड्य-चतुर्थस्य तृतीये विहितम्, तच्च ऊहगानस्य षष्ठ-
 प्रपाठक-द्वितीयाह्नियं चतुर्दशतमं साम ।

(३)—तत्रैव चतुर्थखण्डे तद्भाष्ये च तदेतत् स्फुटं व्याख्यानम् ।

(४)—एषपाठस्तु स्थायायन-सूचस्य दशम-प्रपाठक-तृतीय-खण्डे दृश्यते, ताण्ड्य-
 पाठस्तु “पञ्चसु माःसु बार्हताः प्रगाथा आयन्ते”-इति, तद्भाष्ये तु चतुःशतेत्याद्युक्तमुद्, तच्चैति लक्ष्यते ।

वर्ण्यते (१) तच्च पाद-प्रग्रथने सम्भवति, ऋक्-प्रग्रथने तु येयमृक् पूर्वस्य ढचस्यान्त्या सैवोत्तरस्य ढचस्याद्येत्यन्त्यत्वमृचः न स्यात् ; तस्मात् पादस्य प्रग्रथनम्-इति”^{१९} ॥

तत्रैव नवम-दशमयोरधिकरणयोः अपर-विशेषौ चिन्तितौ । नवमाधिकरणम्— ^{१९}“आइ-भावोयोनि-वशादुत्तरा-वशतोऽथवा । गीत्यर्थत्वादादिमोऽन्त्योवर्णाभिव्यञ्जकत्वतः ॥ ‘यदु-योण्यां तदुत्तरयोगायति’-इति श्रूयते, तत्र ‘कयानश्चित्राभुवत्’-इत्यसावुग्योनिः (१), तस्यामृचि ‘कया’-इत्यक्षरद्वयमाद्यो भागः, ‘नश्चित्राभुवदित्यक्षरषट्कं द्वितीयोभागः, तस्मिन् भागे द्वितीयाक्षरे चकारस्योपरितनमिकारं विलोप्य तस्य स्थाने आइ-भावमान्नाय गीतिर्निष्पादिता; ‘कस्वासल्योमदाना मित्यनन्तर्भा-

* अधिकरणमाला-पुस्तके प्रायः सर्वत्र ‘आयी’-इत्येवं यकार-मध्यपाठः ।

मूले गानग्रन्थे क्वचित् तथा पाठदर्शनं तद्वीजम् ; परं “आकारः पूर्वभागः ईकार-उत्तरभागः”-इत्यादि-विरोधादुपेक्ष्यः सइति मन्यते ; गानग्रन्थेषु बहुषु ‘आई’-इत्येव-मीकारान्तः पाठः परिलक्ष्यते, अध्ययन-सम्प्रदायाच्च तथैव, यत्र क्वचिद् गाने यकार-मध्योऽस्ति लिखितः, तच्छ्रुतलिखनावुयादि-गङ्ङलिका-प्रवाह-मूलकमिति सम्भाव्यते ।

(१)—तथाहि, ताण्ड्य-चतुर्थ-तृतीये—“समानं साम भवत्यन्योन्यः प्रगाथः”-इति, उक्तेष्वहःसु, समानमेकमेवाभौवर्ताख्यं ब्रह्म-साम भवति, प्रगाथः प्रग्रथनीयस्तदाग्रय-स्तृचस्त्वन्योन्यः प्रत्यहं विलक्षणो भवति”-इति च तद्-भाष्यम् ।

(२)—अन्योन्यस्य द्वितीय-प्रपाठक-षष्ठ-खण्डे पञ्चमी । इयमेव पुनः उत्तरा-ग्रन्थस्य प्रथम-प्रपाठक-द्वादश-खण्डे प्रथमा ।

विन्युत्तरा (१), तस्यां योनि-न्यायेन चतुर्थाक्षरे तकारस्यो-
परितनं यकारमोकारं च लोपयित्वा तयोः स्थाने आइ-भावः
कार्यः ; ‘अभीषुणः’ असावपरीत्तरा (२), तस्यामपि चतुर्थाक्षरे
णकारस्योपरितनं सकारं लोपयित्वा तस्य स्थाने आइ-
भावः कर्त्तव्यः (३) ; अन्यथा गीति-नाश-प्रसङ्गात्—इति प्राप्ते,
ब्रूमः— नात्र योनौ वर्णान्तरस्यागमः, किन्तर्हि? विद्यमान
एव चकारस्योपरितनः इकारः साम-प्रसिद्धया प्रक्षियया वृद्धः
सन्नैकारो भवति, तस्य सन्ध्याक्षरत्वात्, ‘आकारः पूर्वीभागः,
ईकारः उत्तरभागः’ (४), तावुभौ विश्लेषेण गीयमानौ आइ-
भावं प्रतिपद्येते ; तथाच सामगाआहुः ‘वृद्धं तालव्यमाइ
भवति’-इति (५) तथा सत्युत्तरयोश्चतुर्थाक्षरे नास्ति तालव्य

(१)—उत्तरा-ग्रन्थस्य १प्र० १२सू० २ ऋक् ।

(२)—उत्तरा-ग्रन्थस्य १प्र० १२सू० ३ ऋक् ।

(३) तथाच—“काऽ^३पूया । नञ्चाइ^४इचा^५ इ^६ आभुवात्”-

—इत्यादि प्रथमायारूपम्, एतन्मात्रमिष्टमेव । “कापू^७स्त्वा ।

सत्याइ^८माइ^९दानाम्”-इत्यादि द्वितीयाया रूपम्,—“आऽ^{१०}पूभौ

पुणाइ^{११}साइ^{१२}खीनाम्” इत्यादि तृतीयाया रूपं च निषन्नम् भवेत्,

परं तन्नैवेष्टम्, ऊह-प्रथमस्य पञ्चम-साम-विरोधात् ।

(४)—स्पष्टमेतत् व्याकरणस्य पातञ्जल-व्याख्याने महाभाष्ये ।

(५)—पुण्यसूत्रादौ । अत्रेदं तलम्-पूर्वोत्तरयोर्द्वयोरेव पक्षयोः प्रथमायाः
स्वरूपे सत्यप्यविरोधे लोप-वृद्धयोः प्रकरण-गत-विरोधः ।

इकारः इत्याईभावः न कर्त्तव्यः ^(१) 'अभीषुणः सखीना
मविता जरितृणाम्'-इत्येतस्यामुत्तरायां द्वादशाक्षर-गतस्य रेफ-
स्योपरितनः इकारः पूर्ववदाई-भवति ^(२) तथा सोऽयमाई-भावः
उक्त-रीत्या वर्णाभिव्यञ्जकत्वादुत्तरा-गत-वर्ण-वशेन कर्त्तव्यः, गीत्य-
र्थत्वाभावेन योनि-क्रमे तेन विनापि गीतिर्विनश्यति-इति ^{१२६} ॥
दशमाधिकरणम्—^{१४}“स्तोभानोतप्रदिश्यन्ते नागीतित्वेन वर्ण-
वत् । स्वरादिवत् प्रदिश्यन्ते गीति-कालोपयोगतः वामदेव्य-
साम्नः योनौ द्वयोरर्द्धयोर्मध्ये औकार-द्वयेन हो-शब्देन हायि-
शब्देन च निष्पन्नः स्तोभः एवमान्नातः 'औऽहो हायि' ^{१२७} *^(३)

* अधिकरणलायाम् 'औहोहायि'-इति पाठः ।

परं तन्न सत्यम्, औकारद्वयेनेति पूर्वोक्तेः ; गान-प्रत्येषु च एक औकारः प्रथम-
स्वरकः, अपरो द्वितीय-स्वरकः स्पष्टम् ।

(१) एवञ्च— ^१का^२ऽपू^३स्त्वा । ^४स^५त्यो^६ऽमा^७ऽदना^८नाम्—

इत्यादिकमूह-प्रथमे चतुर्थानन्तरं श्रुतमविरुद्धम् ।

(२) ^१आ^२ऽपू^३भो । ^४सु^५णा^६ऽसा^७ऽखीनाम् । ^८आ । ^९विता-
^{१०}जरायि ^{११}तृ । ^{१२}णाम्” इत्यादिकं रूपं, गीयते चैवमेवोह-गायकैः
सामगैः (१, ५) ।

(३) तथाहि गेय-गानस्य पञ्चम-प्रपाठकस्य पञ्चविंशतितमं साम वामदेव्यम्, “कथा
नखिचञ्चाम्भूवदुतो सदादृषः सखा । कथा शचिष्ठया दृता”-इति तस्य योनिभूता ऋक्,
अस्याः पूर्वार्द्धं कथेत्यादि, परार्द्धं कथाशचिष्ठयेत्यादि, अनयोरेतरे स्तोभोऽर्थं श्रूयते ;
सच वामदेव्य-गान-श्रवणेनीपसम्भ्यः, गेय-पञ्चमे च द्रष्टव्यः ।

इति ; सोऽयं स्तोभः नोत्तरयोः (१) अतिदिश्यते, कुतः ? अगीतिज्ञात् ; 'यदुयोन्यां तदुत्तरयोर्गीयति'-इति गीति-मात्र मतिदिश्यते ; तत्र प्रथमायाऋचः वर्णाः यथा नातिदिश्यन्ते तथा स्तोभाअपि-इति प्राप्ते, ब्रूमः— स्वरोवर्ण-विज्ञेयोविरामः इत्येते गीत्युपयोगित्वात् यथातिदिश्यन्ते तथा स्तोभाअपि गीति-काल-परिच्छेदकत्वादतिदिश्यन्ते"२४-इति (१) ॥

अष्टमाधिकरण-द्वितीय-वर्णके कचिदुत्पन्ना गानाभाव-शङ्का निवारिता — २५ "गानस्य नियमो नोत विद्यते बहुप्रस्थिति । नान्नानवयतोस्त्येव प्रकृतत्वाच्छ्रुतेरपि ॥ कचिद् कर्मविशेषे श्रूयते 'अयं सहस्रमानवइत्येततया हयनीयमुपतिष्ठते'-इति (२) असावृग् संहिता-ग्रन्थे (४) समाम्नाता, प्रगीता गानग्रन्थे (५), ततो वङ्गे रुपस्थाने तस्यामृचि गानं न नियतं किन्तु विकल्पितम्-इति प्राप्ते, ब्रूमः— अस्त्येव नियमो गाने, कुतः ? सामवेदे गानस्यैव प्रकृतत्वात्, ऋचां संहिता-पाठोऽत्र गानायैव न ह्याधारमन्तरेण गातुं शक्यते । अथोच्येत— 'अयंसहस्रेल्लक्-प्रतीक-पूर्वकेण वाक्येनोप-

(१)—कस्त्वोत्पन्नोऽयं सखीत्यनयोर्द्वयोः ।

(२)—तथाच— "कस्त्वासत्योमदानां संहिष्ठोमत्सदन्वसः"-इत्यर्द्ध-चर्मूलकस्य, "अमी-षुणः सखिनामविता जरिदृणाम्"—इत्यर्द्ध-चर्मूलकस्य च गानस्योपरिष्ठात् "दृढा-चिदा रुजे वसु"—इत्यर्द्ध-चर्मूलकस्य "शतम्भावास्तूतये"—इत्यर्द्ध-चर्मूलकस्य च गानस्य पुरस्तात् "औऽहो ह्राद"—इत्येवं श्रूयतएव ऊहगान-प्रथमस्य पञ्चमे सामनि ॥

(३)—ताण्डिपाठस्त्वैवम्— 'अयं सहस्रमानवइत्यतिच्छन्दसा हयनीयमुपतिष्ठन्ते'-इति, 'अयं सहस्रमानवइति अतिच्छन्दसा अतिच्छन्दसि चचि गीतेन गीरिति-निधन वता उद्गातारः त्वय आहवनीय उपतिष्ठन्ते'-इति तद्भाष्यम् (४प्र, ९ख) ।

(४)—कन्दोनामके पञ्चम-द्वितीय-तृतीये-प्रथमानन्तरम् ।

(५)—गेयनामके द्वादश-प्रथम सप्तविंशत्यनन्तरम् ।

स्थान-विधानाद् वाच्यस्य प्रकरणात् प्रबलत्वाच्चैवोपस्थानम्-इति, तन्न, प्रकृत-प्रगीत-मन्त्र-वाचिन्या एतयेति सर्वनाम-श्रुतेः प्रबलतरत्वात् । तस्मात् प्रगीतयोरुपस्थानम्”^{१५}-इति (१) ॥

पञ्चदशाधिकरणादिषु त्रिषु धर्म-साङ्ख्ये चिन्तितम् । पञ्चदशाधिकारम्—^{१६}“बृहद्रथन्तरैर्धर्मैः सङ्कीर्णं वा व्यवस्थिते । पृष्ठैक्यात् सङ्करो धर्मे निर्देशादेर्व्यवस्थितिः । ज्योतिष्टोमे विकल्पनं पृष्ठस्तोत्रे * विहितम् ‘बृहत् पृष्ठं भवति, रथन्तरं पृष्ठं भवति’ इति । तत्रोभयत्र धर्माः श्रुताः—‘बृहति प्रस्तूयमाने मनसा समुद्रं ध्यायेत्’ (१), रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मौलयेत्’-इत्यादयः (२), ते उभयत्र सङ्कीर्णैरन्, पृष्ठ-सिद्धि-लक्षणस्य (३) कार्यस्यैकत्वात्—इति चेत्—न, निर्देश-भेदात्, साङ्ख्ये त्ववैलक्षण्येन बृहदिति रथन्तरमिति च द्वौ निर्देशौ नोपपद्याताम् ; किञ्चोभय-धर्म-साहित्यं विरुद्धम्—उच्चैर्गेयं बलवद्-गेयमिति बृहद्वर्मः (४) —नोच्चैर्गेयं न बलवद्गेयमिति रथ-

* ‘विकल्पितं पृष्ठस्तोत्रम्’-इति गौ० सा० पुस्तकयोः पाठः ।

(१)—सुसृष्टश्चैतदाह सूत्रकारः—‘अयं सहीहाउ’-इति विरुद्धाता गाथेन्द्रिधन-मितरावनूपेयातामिति । अत्र ‘अयं सहीहाउ’-इति गेयगानस्य द्वादश-प्रपाठको-याष्टाविंशतितमं साम्नः प्रतीकम् ।

(२)—तथाच, ताण्ड्य-सप्तम-सप्तमे—‘यद्रथन्तरं प्रलीति समुद्रमन्त्राद्योद्गायेद्’-इत्यादि ।

(३)—तत्रैव रथन्तरधर्मादि व्यवस्थानन्तरम् “रथन्तरमुद्गातुश्चतुः प्रमथितोः प्रस्तूयमाने सम्मौलेत्”-इत्यादि च ।

(४)—अौदुम्बरी-स्पर्शन-रूपस्य ।

(५)—“बलवद्देशेयं वज्रमेव प्रष्टव्यं प्रत्युद्गच्छति”-इत्यादि (ता२-७, ७) ।

न्तर-धर्मः (१); तस्मादुभयोर्धर्मा-व्यवतिष्ठन्ते”^{१६} इति ॥ षोड-
शाधिकरणम्—^{१७} “तयोर्धर्माः समुच्चया न वा कण्वरथन्तरे ।
द्वि-स्थानत्वाद् भाष्यत्राद्योविरोधाद् वार्त्तिकेऽन्तिमः । वैश्व-स्तोत्रे
‘कण्वरथन्तरं पृष्ठं भवति’-इति (१) श्रूयते, तत्र कण्वरथन्तराख्य-
साम्नः (१) पृष्ठ-स्तोत्र-साधनयोः प्राकृतयोः बृहद्रथन्तरयोरुभयोः
स्थाने पतितत्वाद्दुभय-संबन्धि-धर्माः समुच्चेतव्याः ; ये तु विरुद्धाः
धर्माः उच्चैर्गेयं नोच्चैर्गेयमित्यादयः ते विकल्पान्ताम् ; समुद्र-
ध्यान-निमीलनादीनां विरोधाभावात्, प्रकृताविव निर्द्देश-
भेदस्यात्राभावाच्च समुच्चयः इति भाष्यकारस्य (४) मतम् ;
विकल्पितयोरेव द्वयोः स्थाने पतितत्वाद् विरुद्ध धर्म-स्वारस्याच्च
विकल्पएव युक्तो न तु समुच्चयः इति वार्त्तिक-कारस्य (५)
मतम् ; तत्रोभयत्र तत्तन्मत-विपरीतः पूर्वपक्षः उद्नेयः”^{१७} ॥
सप्तदशाधिकरणम्—^{१८} “द्वि-सामके द्वयोर्धर्मसाङ्ख्यं वा व्यव-
स्थितिः । पृष्ठैक्यात् सङ्करोमैवं धर्माणां सामगत्वतः । ‘गोसव
उभे कुर्यात्’-इत्यादिना गोसवादी बृहद्रथन्तर-साम-द्वय-साध्यं
पृष्ठस्तोत्रं विहितम् । तत्र पृष्ठस्तोत्रस्यैकत्वेन धर्म-व्यवस्थायाः
(६) असम्भवात् बृहत्सुभयधर्माः कर्त्तव्याः, रथन्तरेऽप्युभय-

(१)—“चित्रं गेयं स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ”-इत्यादि (ता-७,७) ।

(२)—ताण्ड्याष्टादश-प्रपाठकोष-चतुर्थ-खण्डे ।

(३)—ऊहगानस्य चतुर्थ-प्रथम-द्वितीयानन्तर-श्रुतस्य ।

(४)—(जैमिनि-सूत्रस्य विशेषेण व्याख्यातुः) श्वर-स्वामिनः ।

(५)—(जैमिनि-सूत्र-न्यूनता-पूरयितुः) भट्टकृसारिलस्य ।

(६)—उच्चैस्त्व-नोच्चैस्त्वादेः ।

धर्माः, इत्येवं साङ्ख्यमिति चेत्—मैवम्, नञ्छेति पृष्ठ-स्तोत्र-
प्रयुक्ताः धर्माः किन्तु साम-प्रयुक्ताः, ततः साङ्ख्योर्भेदात् धर्माः व्यव-
तिष्ठन्ते—इति व्यवस्थित-धर्मोपेताभ्यां बृहद्रथन्तर-नामकाभ्यां
सामभ्यां (१) निष्पन्न-स्तोत्रस्य पृष्ठमिति वैदिकं नामधेयम् ;
यथा त्रिवृच्छब्दस्यार्थो वेद-प्रसिद्धो गृहीतः तद्वत्^{१८} ॥ स
च त्रिवृच्छब्दः प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे पञ्चमाधिकरणस्यान्तिमे
वर्णके विचारितः—^{१९}“लौकिकीवाक्यगोवार्थस्त्रिवृदादेः सम-
त्वतः । उभौ विध्यर्थवादैकवाक्यत्वादस्त्वहान्तिमः ॥ “त्रिवृद्-
बहिष्यवमानम्” (२)—इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्यं लोक-
सिद्धोऽर्थः वाक्यशेषाट्क्-त्रयात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां बहिष्यवमा-
नात्मक-स्तोत्र-निष्पादन-क्षमाणाम् ‘उपास्मै गायतानरः’ (उ १ प्र०
१२, ३ सू०)—इत्यादीनामृचां नवकमर्थः (३) ; तत्र धर्म-निर्णये
वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पद-पदार्थ-निर्णये लोक-वेदयोः समान-बलवत्-
त्वात् उभावर्थौ विकल्पेन गृहीतव्यौ, इति चेत्—मैवम्,
लौकिकार्थ-स्वीकार-पक्षे विधि-वाक्ये त्रैगुण्यमर्थः, अर्थवाद-वाक्ये
स्तोत्रियाणामृचां नवकम्, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकारणा-
देकवाक्यत्वं न स्यात् ; अतः एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवक-
मेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः^{२०} ॥ पृष्ठ-शब्दस्य नामधेयत्वं
प्रथमाध्याये चतुर्थ-पादस्य तृतीयाधिकरणे-चिचा शब्दवन्निर्णी-

(१)—ते च सामनी ऊह्य-गानस्य चुद्र-पर्व-गत-पञ्चदश-षोडशात्मके, तत्र चाद्यं
“रथन्तरवृहत्” अपरं ‘बृहद्रथन्तरम्’ ।

(२)—ताण्ड्य-द्वितीय-प्रपाठकस्य चतुर्दश-खण्डे ।

(३)—वाक्यशेषस्यार्थं ‘नवैता एकविंशस्तोत्तमा भवन्ति’ इति (ता-२. १५) ।

तम्—^{१०}“यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् । चित्र-
स्त्रीत्व-गुणौ रुढेरग्नौषोमीयके पशौ । द्वयोर्विधौ वाक्य-भेदो
वैशिष्ट्ये गौरवं ततः । स्यान्नाम पृष्टाज्य-बहिष्यवमानेषु तत्
तथा । ‘चित्रया यजेत पशुकाम इत्यास्नायते, तत्र चित्राशब्दो-
द्भिच्छब्दवद्वयौगिकः (१) किन्तु रुढ्या चित्रत्वं स्त्रीत्वं चाभि-
धत्ते, ततो न पूर्वव्यायेन नामत्वम्, तथा सति अग्नीषो-
मीयं पशुमालभेतेति-विहित-पशु-यागमत्र यजेतेत्यनेन पदे-
नानूद्य तस्मिन् पशौ चित्रत्व-स्त्रीत्व-गुणौ विधीयेते, इति प्राप्ते,
ब्रूमः— चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति द्वावेतौ गुणौ, तयोर्विधाने
वाक्यं भिद्येत, तथाचोक्तम्—‘प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं-
शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयेरन् * बहवोऽप्येक-यत्नतः’-
इति । अथ वाक्य-भेद-परिहाराय गुण-द्वय-विशिष्टं पशु-द्रव्य-रूपं
कारकं विधीयेत, तदा गौरवं स्यात् ; तस्माच्चित्रा-शब्दः पूर्व-
वत् यजि-सामानाधिकरण्येन याग-नामधेयं भवति, चित्रत्वं च
तस्य विलक्षण-द्रव्य-द्वारेणोपपद्यते—‘दधि मधु घृतमापोधाना

* ‘विधीयन्ते’-इति गौ० सा० पुस्तकयोः पाठः ।

(१)—उद्भिच्छब्दस्य यौगिकत्वेनैव सलर्थ-लक्षणा-भयाद् याग-नामधेयत्वम्,
तथाहि—“उद्भिदा यजेत पशुकामः”—इति वाक्येन फलं प्रति विधानं तं प्रति च गुण-
विधानं न युज्यते, वाक्यभेदापत्तेः ; तत उद्भिदेत्यस्य उद्भिद्वचनेत्यर्थः कल्पनीयः
गत्यन्तर-सत्वे स चासहनीयः, तस्मात् उद्भिन्नामकेन यागेन पशुं भावयेत्-इत्येव,
तस्यार्थः साधुरित्ययं विचारो जैमिनि-ग्रन्थस्य न्यायमालायाश्च प्रथमाध्याय-चतुर्थ-
पादे लौगाक्षि-प्रभृति-सौमांसा-प्रवन्धेच स्पुष्टः ।

स्तण्डुलास्तत्संस्पृष्टं प्राजापत्यम्'-इति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेय-
द्रव्याणि षडाम्नातानि' (१) तदेतं चित्रा नामकस्य यागस्योत्पत्ति-
वाक्यम्, याग-स्वरूप-भूतयोः दध्यादि-द्रव्य-प्राजापति-देवतयोः
अत्रोपदिश्यमानत्वात्; उत्पन्नस्य तस्य यागस्य 'चित्रया यजेत
पशुकामः'-इत्येतत् फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थोलभ्येत,
अग्नौषोमीय-पञ्चनुवादेन गुणविधाने प्रकृत-हानाप्रकृत-प्रतिषे-
प्रसज्येयाताम्, लिङ्-प्रत्ययस्य चानुवादकत्वाङ्गीकारान्मुख्योवि-
ध्यर्थोबाध्येत । तस्माच्चित्रा-पदं नामधेयम् (२) ॥ यथा चित्रा-शब्दे
नामधेयत्वं तथा बहिष्पवमान-शब्दे आज्य-शब्दे पृष्ठ-शब्दे च तत्-
कर्म-नामधेयत्वं योजनीयम्— एवं हि श्रूयते (३) 'त्रिवृद्-बहि-
ष्पवमानम्, पञ्चदशान्याज्यानि, सप्तदशानि पृष्ठानि; इति । अस्य
वाक्य-त्रयस्यार्थोविवियते—सामगानामुत्तरा-ग्रस्ये तृचात्मकानि
सूक्तान्याम्नातानि, तत्र 'उपास्मै गायता नरः'-इत्याद्यं सूक्तम्,
'दविद्यतत्या ऋचा'-इति द्वितीयम्, 'पवमानस्यते कव'-इति तृती-
यम्, ज्योतिष्टोमस्य प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु त्रिषु सूक्तेषु गायतं
साम गातव्यम् (४) तदिदं सूक्त-त्रय-गान-साध्यं स्तोत्रं बहिष्पव

(१)—ताण्डे, षड्विंशे च ब्राह्मणे— लाट्यायने च कल्पसूत्रे ।

(२)—चित्रा-शब्दस्य त्रुति-लिङ्गादनेक-द्रव्य-परकत्वेन-उद्भिदेति वाक्य-साम्यम्,
यागस्य फलसम्बन्धे गुणसम्बन्धे च वाक्यं भिद्येत, तद्-भयान्नानुसंधेयता चेति सारम् ।

(३)—ताण्ड्य-विंशतितमे ।

(४)—तथाहि—ताण्ड्य-पष्ठस्य नवम-दशम-खण्डयोः "उपास्मै गायतानर इति"-
इत्यादिना ऋक्सवरूपं प्रदर्श्य, सप्तम-प्रथमे "इमे वै लीका गायतं त्राष्टद् गेयम्"-इत्या-
दिना तत्र सामादिकं व्यवस्थापितम् ।

मानमित्युच्यते (१) तत्रावस्थितानामृचां पवमानार्थत्वाद्बहिः-सम्ब-
न्धाच्च, न खल्विदं स्तोत्रम् इतर-स्तोत्रवत् सदोनामकस्य
मण्डपस्य मध्ये औदुम्बर्याः (२) स्तम्ब-शाखायाः सन्निधौ प्रयु-
ज्यते किन्तु सदसोबहिःप्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते, (३) तस्य च
बहिष्पवमानस्य त्रिवृन्नामकः स्तोमोभवति, तस्यच स्तोमस्य
विधायकं ब्राह्मण-वाक्यमेवमान्नायते (४) 'तिसृभ्यो हिं करोति
स प्रथमया तिसृभ्यो हिं करोति स मध्यमया, तिसृभ्यो हिं
करोति स उत्तमयोद्यती त्रिवृतो विष्टुतिरिति' । अयमर्थः—
सूक्त-त्रय-पठितानां * नवानामृचां गानं त्रिभिः पर्यायैः कर्त्तव्यम्
तत्र प्रथम पर्याये त्रिषु सूक्तेषु आद्यास्तिस्त्रऋचः, द्वितीये पर्याये
मध्यमाः, तृतीये पर्याये चोत्तमाः; तिसृभ्य इति तृतीयार्थं पञ्चमी,
हिं करोति गायतीत्यर्थः । सेयं यथेक्त-प्रकारेपेता गौतिस्त्रि
वृत्-स्तोमस्य विष्टुतिः (स्तुति-प्रकार-विशेषः), अस्याः† विष्टुते-
रुद्यती नामेति, एवं परिवर्त्तिनी—कुलायिनीति हे विष्टुती ।

* 'सूक्त-त्रय-गतानाम्'-इति पाठः गौ० पुस्तके ।

† 'तस्याः'-इति पाठः गौ० पुस्तके ।

(१)—तदेतद् गानं न क्वचिद् गानग्रन्थेऽप्य प्रेक्ष्यते, उद्गाढ-प्रयोगाख्य-याज्ञिक-
ग्रन्थे तु परिदृश्यते नियोग-मुखेन ।

(२)—औदुम्बरी-लक्षणादिकन्तु समासतत्ताण्ड्य-पञ्चम-पञ्चमे, षड्विंश-ब्राह्मणस्य
चतुर्थ-प्रपाठकस्य तृतीय-खण्डे "प्रजापतिर्देवेभ्य औदुम्बरीमुच्छ्रयति"-इत्यादिना
पञ्चवितम् ।

(३)—तथाहि ताण्ड्य-षष्ठस्य सप्तम-खण्डे—"बहिष्पवमानं सर्पन्ति"-इत्यादि, 'ये
अश्वर्यमुखाः बहिष्पवमानार्थं सदः-सकाशाच्चालालं प्रतिसर्पन्ति"-इत्यादि तद् भाष्यम् ।
लाट्यायन-नवम-नवमे सूत्रे चैतत्—"बहिर्वह्मिष्यमानैः स्तुवीरन्"-इति ।

(४)—ताण्ड्य-द्वितीय-प्रपाठकारम्ब-खण्ड-त्रये ।

तयोः परिवर्त्तिन्येवमान्नायते^(१)—‘तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः, तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः, तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः, परिवर्त्तिनी त्रिवृतो विष्टुतिः’-इति । पराचीभिः अनुक्रमेणाज्जाताभिरित्यर्थः । कुलायिन्येवमान्नायते^(२)—‘तिसृभ्यो हिं करोति स पराचीभिः; तिसृभ्यो हिं करोति या मध्यमा सा प्रथमा, या उत्तमा सा मध्यमा, या प्रथमा सोत्तमा; तिसृभ्यो हिं करोति योत्तमा सा प्रथमा, या प्रथमा सा मध्यमा, या मध्यमा सोत्तमा, कुलायिनी त्रिवृतो विष्टुतिः’-इति । अत्र प्रथम-सूक्ते पाठ-क्रम एव, द्वितीये मध्यमोत्तम-प्रथमाः, तृतीये तूत्तम-प्रथम-मध्यमाः-इत्येवं व्यत्ययेन सत्त्वाः गातव्याः । तदिदं विष्टुति-त्रयं विकल्पितं । त्रिवृच्छब्दस्येदृशं स्तोम-स्वरूपमर्थः, न तु त्रैगुण्यमिति पूर्वपादे निर्णीतम् ॥ उत्तराग्रये बहिष्यवमान-सूक्तेभ्यः त्रिभ्यजर्द्धं चत्वारि सूक्तान्याज्जातानि^(३)—‘अग्न आयाहिबोतये’ (उ, १ प्र, ४ सू)-इत्याद्यं सूक्तम्—‘आनोमित्रावरुणा’ (उ, १ प्र, ५ सू)-इति द्वितीयम्—‘आयाहि सुषुमाहित’ (उ, १ प्र, ६ सू)-इति तृतीयम्—‘इन्द्राग्नी आगतं

(१)—परिवर्त्तिनी आवर्त्तिनीत्यर्थः, यथा प्रथमे पर्याये अनादृताभिर्गानं तथोत्तरयोरपि, आदृति-साव-पर्यवसायित्वात्; ताण्ड्य-द्वितीय-द्वितीये स्पष्टम् ।

(२)—कुलायोनौडं, पक्षिणां निवास-स्थानं, तद्यथा बल-वृणादि-निर्मितम्, एवं व्यत्यास-युक्तावचः कुलायाः, तैस्तद्वतो कुलायिनी । अस्याः विष्टुतेः परिवर्त्तिनी प्रथमः पर्यायः; द्वितीये पर्याये पराचीभिः प्रयुक्तस्य वचस्य या मध्यमा सा प्राक् प्रयुज्य प्रथमा कार्या; या प्रथमा सोत्तमा कार्या; तृतीयतः, पर्यायो निगद-भिदृश्य यथाचनं कार्यः । स्पष्टं चैतत् समस्तं ताण्ड्य-द्वितीयस्य तृतीयखण्डे स-भाष्ये ।

(३)—एषां विवरणं पूर्वोक्तमेवाव स्मर्त्तव्यम् ।

सुतम्' (उ,१प्र,२सू)-इति चतुर्थम्— तान्येतानि प्रातः-सवने गायत्र-साम्ना गीयमानानि चत्वार्यार्य-स्तोत्राणीत्युच्यन्ते । तन्निर्वचनं श्रूयते— 'यदाजिमौयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्'-इति (१) । तेष्वज्य-स्तोत्रेषु पञ्चदश-नामकः स्तोमोभवति, तस्य स्तोमस्य विष्टुतिरेवमान्नायते— 'पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स एकया स तिसृभिः'-इति (१) एकं सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयं, तत्र-प्रथमावृत्तौ प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः— द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः— तृतीयावृत्तावृत्तमायाः— सोऽयं पञ्चदश-स्तोमः (१) । उक्तेभ्यश्चतुर्भ्यः सूक्तेभ्यः जड्वृत्तमन्त्राग्रस्य त्रीणि माध्यन्दिन-पवमान-सूक्तान्यान्नाय तत जड्वृत्तं चत्वारि सूक्तान्यान्नातानि, तेषु-अमित्राशूरनोनुमः-(उ,१प्र,१सू); इत्याद्यम्-'कया नश्चित्रा भुवत् (उ,१प्र,१२सू),'-इति द्वितीयम्— 'तं वो दस्ममृतीषहम् (उ,१प्र,१३)'-इति तृतीयम्— 'तरोभिर्वीविदहसुम् (उ,१प्र,१४)'-इति चतुर्थम्— एतानि क्रमेण 'रथन्तर'-(ज० १प्र-१सा) 'वामदेव्य'-(ज० १प्र ५सा) 'नौधस'-(ज० १प्र६सा) 'कालेय'-(ज० १प्र७सा) सामभिर्माध्यन्दिन-सवने गीयमानानि पृष्ठ-स्तोत्राणीत्युच्यन्ते । स्पर्शनात् स्पृष्टानीत्येवं निरुक्तिर्द्रष्टव्या । तेषु स्तोत्रेषु सप्तदशस्तोमोभवति, तस्य

(१)—'यदाजिमौयुस्तदाज्यानामाज्यत्वम्'-इति ताण्ड्यपाठः (ता-७,२) ।

(२)—ताण्ड्य-ब्राह्मणस्य चतुर्थ्यादि-खण्ड-वयेषु तिस्रोविष्टुतयः श्रूयन्ते, तासु द्वयमाद्या, अथ एकैकस्मिन् पर्याये पञ्चर्षो भवन्तीति पञ्चपञ्चिनीत्याख्यायते ।

(३)—पञ्चदश-स्तोमसु विष्टुति-त्रयात्मकत्वात् वि-प्रकारः, तदायमाद्य-प्रकारः ॥

स्तोमस्य विष्टुतिरेवमात्रायते— ‘पञ्चभ्यो हिं करोति स तिसृभिः
 स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिं करोति स एकया स तिसृभिः
 स तिसृभिः’-इति, अत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमायाः ऋचः तिरम्यासः
 —द्वितीयावृत्तौ मध्यमायाः— तृतीयावृत्तौ मध्यमोत्तमयोः—
 सोऽयं सप्तदश स्तोमः^(१) ॥ अत्र त्रिष्वपि वाक्येषु त्रिवृत्-पञ्चदश-
 सप्तदश-शब्दाः गुण-विधायकत्वेन सम्भूताः, यदि बहिष्यवमानाज्य-
 पृष्ठ-शब्दा अपि गुण-विधायकाः स्युः, तदा प्रत्युदाहरणम्, गुण-
 द्वय-विधानाद् वाक्य-भेदः स्यात् । तस्माद् बहिष्यवमानादि-
 शब्दाः स्तोत्र-नामधेयानि, तैर्नामभिः कर्माण्यनूय त्रिवृदादि-
 गुणाः विधीयन्ते^(२)-इति ॥

उक्तस्य पृष्ठादि-स्तोत्रस्य प्रधान-कर्मत्वं द्वितीयाध्यायस्य प्रथ-
 म-पादे पञ्चमाधिकरणे निर्णीतम्—^{११}“प्रउगं शंसतीत्यादौ गुण-
 तोत प्रधानता । दृष्टादेव स्मृतिस्तेन गुणता स्तोत्र-शस्त्रयोः ।
 स्मृत्यर्थत्वे स्तोति-शंसोद्वात्वोः श्रौतार्थ-बाधनम् । तेनादृष्टमुपे-
 त्यापि प्राधान्यं श्रुतये मतम् । ज्योतिष्टोमे श्रूयते—‘प्रउगं
 शंसति’, ‘निष्केवल्यं शंसति’, ‘आज्यैः स्तुवते’, ‘पृष्ठैः स्तुवते’-इति ।
 (प्रउग-निष्केवल्य-शब्दौ शस्त्र-विशेष-नामनी, आज्य-पृष्ठ-शब्दौ तु
 व्याख्यातौ) अप्रगीत-मन्त्र-साध्या स्तुतिः शस्त्रं, प्रगीत-मन्त्र-
 साध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । तयोः स्तुत-शस्त्रयोर्गुणकर्मत्वं युक्तं ;
 कुतः ? तुष-विमोक्तवद्वैष्टार्थ-लाभात्^(१) पठ्यमानेषु मन्त्रेषु अनु-
 स्मरणेन देवता संस्क्रियते-इति प्राप्ते, ब्रूमः— तेषु अनुस्मरणेन

(१)—अत्र यद् वक्तव्यं तत् पूर्वमेवाभिहितम् ॥

(२)—“लभ्यमाने फले दृष्टे बादृष्ट-फल कल्पना”-इति सिद्धान्तात् ॥

स्तोतव्यायाः देवतायाः स्तावकैर्गुणैः संबन्ध-कीर्त्तनं स्तौति-शंसति-
धात्वोर्वाचोऽर्थः, यदि मन्त्र-वाक्यानि गुण-सम्बन्धाभिधान-पराणि,
तदा धात्वोः मुख्यार्थ-लाभात् श्रुतिरनुगृहीता भविष्यति ; यदा
तु गुण-द्वारेणानुस्मरणीय-देवता-स्वरूप-प्रकाशन-पराणि मन्त्र-
वाक्यानि स्युः, तदा धात्वोः मुख्यार्थो न स्यात्, लोके हि 'देवदत्त-
श्चतुर्वेदामिन्नः'-इत्युक्ते स्तुतिः प्रतीयते, तस्य वाक्यस्य गुण-द्वारेण
देवदत्त-स्वरूपोपलक्षण-परत्वेन गुण-सम्बन्ध-परत्वात् ; यदा तु देव-
दत्त-स्वरूप-परता 'यश्चतुर्वेदो तमानय'-इत्यादौ, तत्र न स्तुति-
प्रतीयति, तस्य चतुर्वेद-सम्बन्ध-द्वारेण देवदत्त-स्वरूप-परत्वेन गुण-
सम्बन्ध-परत्वाभावात् ; ततश्चाज्यैर्देवं प्रकाशयेत्, पृष्ठैर्देवं प्रकाश-
येत्-इत्येवं विध्यर्थ-पर्यवसानाद् धात्वोर्मुख्यार्थोबाध्येत ; ततोधातु-
श्रुतिमवाधितुं स्तोत्र-शस्त्रयोः प्रधान-कर्मत्वमभ्युपेतव्यम् । तत्र
दृष्टं प्रयोजनं नास्तीति चेत्—ततोऽपूर्वमस्तु^{११}-इति (१) ॥

तत्रैव द्वितीय-पादे द्वादशाधिकरणे साम-विशेष-प्रयुक्तं कर्मा-
न्तरत्वमभिहितम्—^{१२}“उक्ताग्निष्टुतमेतस्य वारवन्तीय-साम
हि । रेवतीष्वृक्षु कृत्वेति श्रुतं पशु-फलाप्तये । रेवत्यादिर्गुणः
कर्म पृथग्वा पूर्ववद् गुणः । रेवती-वारवन्तीय-सम्बन्धाख्यः
पशु-प्रदः । साम्नोऽत्र फल-कर्मभ्यां सम्बन्धे वाक्य-भिन्नता ।
तेनोक्त-गुण-संयुक्तमन्यत् कर्मोच्यते फले ॥ 'त्रिवृदग्निष्टोमस्तस्य
वायव्यासु (ऋक्षु एकविंशग्निष्टोम-साम कृत्वा) ब्रह्मवर्चस-कामो

यजेत' (१)-इत्यस्य सन्निधौ श्रूयते (१)—'एतस्यैव रेवतीषु वारवन्ती-
यमग्निष्टोम साम कृत्वा पशु-कामोद्धेतेन यजेत'-इति । अस्या-
यमर्थः—अग्निष्टोमस्य विकृति-रूपः कश्चिदेकाहोऽग्निष्टुन्नामकः,
स च पृष्ट-स्तोत्रे त्रिवृत्-स्तोम-युक्ततया त्रिवृदित्युच्यते, अग्निष्टो-
मोक्त्यादीनां सप्तानां सोम-संस्थानां (२) मध्येऽग्निष्टोम-संस्था-रूप-
त्वादग्निष्टोमइत्यप्युच्यते । प्रकृतौ तृतीयसवने आर्भवं-पवमान-
स्योपरि 'यज्ञायज्ञीयं' साम गीयते, तेन च साम्ना अग्निष्टोम-
यागस्य समाप्यमानत्वादग्निष्टोम सामेत्युच्यते, तच्च प्रकृतौ 'यज्ञा-
यज्ञावोअग्नये'-इत्याद्याग्नयेष्वृक्षु (उ, १ प्र, २० सू, १-२-३ ऋ) गीयते;
अस्मिंस्त्वग्निष्टुति ब्रह्मवर्चस-कामेन वायव्याश्वृक्षु तत् साम गात-
व्यम्, तच्च प्रकृताविवैकविंश-स्तोम-युक्तम्; पशुकामस्य तु 'रेव
तीर्नः सधमादे'-इत्यादिषु रेवतीष्वृक्षु (उ, प्र ४, सू ११, २-३ ऋ)
'वारवन्तीयं' साम गायेदिति, तच्च रेवतीनामृचां वारवन्तीय-
नामकेन साम्ना यः सम्बन्धः सोऽयं पशु-फलायाग्निष्टुति विधीयते,
एतस्यैवेति प्रकृत-परामर्शकेनैतच्छब्देनान्य-व्यावर्त्तकेनैवकारेण-
चाग्निष्टुतः समर्प्यमाणत्वात्; यथा पूर्वाधिकरणे इन्द्रिय-
फलाय प्रकृतेऽग्निहोत्रे दधि-गुणोविहितः (४) तद्वत्, इति

(१)—ताण्ड्यस्य सप्तदश-सप्तमे श्रुतमेतत्, परम् ऋचादि-कृतेत्यन्-पाठोऽ-
वाधिको लक्ष्यते, तत्तत्तस्या एव श्रुतेरभिप्रेतोर्थोऽयं न तु साक्षाच्छ्रुतिरिति गम्यते ॥

(२)—ताण्ड्य-सप्तदशाष्टमे ।

(३)—तथाहि—“अथ सोमसंस्था, अग्निष्टोमो (१) इत्यग्निष्टोमो (२) उक्तः (३) षोड-
श (४) त्रिंशो (५) वाजपेयो (६) प्रोर्धामः (७)”—इति लाट्यायन सूत्रम् (५ प्र ० ४ ख ०) ।
अत्र उक्त्यादित्वाभावेऽपि ताण्ड्ये तस्य पूर्व-विहितत्वात् उक्त्यादीनामिति कथनं ना-
सङ्गतम् ।

(४)—“दध्नेन्द्रियकामस्य जुह्यात्”—इति वाक्यार्थेन, एवमेव विषयीकृत्य एका-
दशाधिकरणं रचितमस्ति ।

प्राप्ते, ब्रूमः— विषमोदृष्टान्तः, दध्नीहोम-जनकत्वं न शास्त्रेण
बोधनीयं तस्य लोकतोऽवगन्तुं शक्यत्वात् । फल-सम्बन्धः एक-
एव शास्त्र-बोध्यः इति न तत्र वाक्यभेदः, इह तु रेवत्यृगाधारक-
वारवन्तीय-साम्नीऽग्निष्टुत्-कर्म-साधनत्वं फल-साधनत्वं चेत्युभयस्य
शास्त्रैक-बोध्यत्वाद् दुर्वारोवाक्य-भेदः; तेन पशु-फलकं यथोक्त-
गुण-विशिष्ट-कर्मान्तरमत्र विधीयते । एतच्छब्दः एव-कारश्च
विधीमान-कर्मान्तर-विषयतया योजनीयौ”^{२२}-इति (१) ।

उत्तरस्मिंस्त्वधिकरणे निधन-विशेषाः काम्याः विचारिताः
—^{२३}“वृष्टान्न-स्वर्ग-कामानां सौभरं स्तोत्रमीरितं । निधनाद्यपि
हीषुर्ग-इति वृष्ट्यादि-कामिनां । फलान्तरं किं वृष्ट्यादि हीषा-
दीनामुतोदिते । सौभरे फल-संभिन्ने निधनं विनियम्यते ।
फलान्तरं चतुर्थोक्तं वृष्टि-कामाय हीषिति । सौभरस्य फलं
वृष्टिर्हीषित्युक्त्या विवर्द्धते । नोक्तं वृष्टान्न-कामानामन्यत्वं
प्रत्यभिज्ञया । नियमेऽपि चतुर्थेष्वा तादर्थ्यादुपपद्यते ॥ ‘यो
वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यःस्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत,
सर्वे वै कामाः सौभरम् *’-इति (१) समास्त्रायः † पुनः

* ‘सौभरे’-इति पाठोबहु-पुस्तके ।

परं सः सर्वोऽप्यसाधुरेव, ताण्ड्य तथा दर्शनात् ।

† ‘समास्त्राय’-इति ल्यवन्तपदं दृश्यते, प्रायः सर्वत्र इह ।

परं तत्र सम्यक्, ताण्ड्य-ब्राह्मण-पाठ-विरोधात् । तथाहि तत्र स्तुवीतेत्यनन्तरं
सर्वे-इत्याद्यादौ हीषित्यादिकं पठितम्, न तु स्तुवीतेत्यनन्तरं सर्वे-इत्यादिकं पठित्वा
हीषित्यादिकमस्ति । ताण्ड्य-भाष्ये च न्यायविलोम-ग्रन्थोऽयमुद्धृतः तत्रचैवमेव प्रथमान्तः
पाठः ।

(१)—एतस्मैवेत्यादि-पूर्वदर्शित-वाक्ये ।

(२)—ताण्ड्यमाष्टमे ।

समान्नातं 'हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात्, उर्गित्यन्नाद्य-
कामाय, ज-इति स्वर्गकामाय'-इति । 'सौभरं' नाम साम-विशेषं
(१), निधनं नाम पञ्चभिः सप्तभि र्वा (२) भागैरुपेतस्य
साम्नोऽन्तिमो भागः (३), तस्मिन्निधने होषादयो विशेषाः
सौभर-साम-साध्यास्तोत्र-फलेभ्योवृष्ट्यादिभ्योऽन्यानि वृष्ट्यादि-
फलानि जनयितुं विधीयन्ते ; कुतः ? होषादि-विधि-वाक्ये वृष्टि-
कामायेत्यादिना चतुर्थी-श्रवणात् ; सा च तादर्थ्ये (४) त्रयाणां
होषादीनां वृष्ट्यादि-काम-पुरुष-शेषत्वं गमयति, तच्छेषत्वं च
पुरुषाभिलषित-फल-साधनत्वे सत्युपपद्यते (५) ; ततः सौभरस्य
हीषिति निधन-विशेषस्य च फलभूते हे वृष्टी भवतः, तदुभय-

(१)—तच्च ऊह-गानस्य प्रथमप्रपाठकीय-पीडशतमम् ।

(२)—साम्न आद्योभागः प्रसीदा गेयः प्रस्तावः, द्वितीयो भागः उद्गात्रा गेयः उद्गीथः
तृतीयो भागः प्रतिहन्त्रा गेयः प्रतिहारः, चतुर्थो भागः पुनरुद्गात्रा गेयः उपद्रवः, पञ्चमः
सर्वैर्युगपद् गेयः निधनाख्यः-इति सर्वे-वादि-सम्मतम् । केषाञ्चिन्नये—गानारम्भ-काले
सर्वैर् ऋत्विग्भिः “ऊम्”-इत्येवमुच्चार्योद्दिङ्कारः, तमारभ्य निधनगानान्तं यजमान-हृत्यम्
“ओऽम्”-इत्येवं प्रणवश्च-इत्येतद् द्वावपि सामाङ्गवेन गण्यः ततः पञ्चभक्तिकं सप्तभक्तिकं
वा सामेत्युच्यते, मन्त्र-ब्राह्मणस्य चतुर्थप्रपाठके साम्नः पञ्चभक्तिकत्वं सप्तभक्तिकत्वं
श्रूयते, यज्ञतलदीक्षायामुद्गातृप्रयोगे चाख्योदाहरणं वज्र ।

(३)—तदुक्तम् “प्रस्तावस्तत उद्गीथः प्रतिहारोपद्रवौ तथा । निधनं पञ्चमेत्याहु-
र्दिङ्कारः प्रणवश्च च”-इति विवरण-कृता साधवेन ।

(४)—“तादर्थ्ये चतुर्थी वाचा”-इति कात्यायन-स्मरणात् ।

(५)—वादरि-नामाचार्यमते क्रियायाः शेषत्वं नास्ति, द्रव्य-गुण-संस्कारेष्वेव शेषत्व-
मिति तिर्यमात् । जैमिनि-नये तु पारार्थ्यमेव शेषत्वमिति अस्यास्यैवास्ति तदिति
नियमाभावात् क्रियेत्यादेरपि शेषत्वे न वाधः ; तथा च, तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे
शेषाधिकारे चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सूत्राणि—“कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् । फलञ्च
पुरुषार्थत्वात् । पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्”-इति ।

मेलनान्महती वृष्टिः । इति प्राप्ते, ब्रूमः— सौभर-विधौ यो वृष्ट्यादि-कामः स एव ह्रीषादि-विधौ प्रत्यभिज्ञायते, ततः सौभरस्य फलभूता ये वृष्ट्यादयः त एव ह्रीषादि-शास्त्रेष्वनूयन्ते इति न फलान्तरम् । अथोच्येत नूतन-फलान्तराभावात् ह्रीषादीनां च नानाशाखाध्ययनादेव सौभरे प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिः-इति— तन्न, फल-त्रय-कामानां त्रयाणामनियमेनैव ह्रीषादिषु मध्ये यस्य कस्यचिन्निधनस्य प्राप्तौ विधेर्नियमार्थत्वात्, तादर्थ्यं तु फलान्तराभावेऽपि सौभर-वाक्योक्त-वृष्ट्यादि-फल-साधने सौभरे ह्रीषादीनां नियम्यमानत्वादुपपद्यते ; तस्मादयं निधन-विशेष-नियमः न विधिः”^{२२}-इति ॥

तृतीयाध्यायस्य तृतीय-पादे प्रथम-द्वितीयाधिकरणयोः साम-गाने उच्चत्व-नीचत्व-धर्मौ विचारितौ । तत्र प्रथमाधिकरणम्—^{२३}“कर्त्तव्यमुच्चैः सामर्ग्यामुपांशु यजुषेत्यमी । मन्त्राणां वाथ वेदानां धर्मा मन्त्र-गतायतः । विध्युद्देशे मन्त्र-वाचि-शब्दाः प्रोक्ताः ऋगादयः । ऋग्वेदोऽग्नेः समुत्पन्न इत्युपक्रम-वेद-गीः । असंजात-विरोधो तस्त्वद्वापदुपसंहृतेः । नयने सति वाक्येन धर्माणां वेद-गामिता ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते— “उच्चैर्ऋचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उच्चैः साम्ना इति । तत्र विधि-वाक्ये मन्त्र-वाचिनाम् ऋगादि-शब्दानां प्रयोगान्मन्त्र-धर्माः उच्चैस्त्वादयः, तथासति यजुर्वेदोत्पन्नाः अध्वर्युणा प्रयुज्यमानाः अप्युच्चैरेव पठितव्याः, इति चेत्— मैवम्, असंजात-विरोधित्वेन प्रबलमुपक्रममनुसृत्य तद्वशेनोपसंहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे हि वेद-शब्दः श्रुतः— ‘त्रयो वेदा अस्त्यज्यन्त, अग्नेर्ऋग्वेदः,

वायोर्यजुर्वेदः, आदित्यात् सामवेदः-इति (१) अतः उपक्रम-गत-
 वेदानुसारेण विध्यद्देश-गतानामप्युगादि-शब्दानां वेद-परत्वे
 सत्युचोऽपि यजुर्वेदोत्पन्नाः उपांशु पठनीयाः । ननूप-
 क्रमोऽर्थवादत्वाद् दुर्बलः, उपसंहारो विध्यद्देशत्वात् प्रबलः,
 इति चेत्—वाढम् ! लब्धाल्लनोहि विध्यद्देशस्य प्राबल्यम्, इह
 तु (२) प्रथमतोबुद्धात्पादकः उपक्रमः, तदानीमलब्धाल्लकत्वान्न
 तस्य बाधकत्वं, पश्चात्तु वाक्यैकत्वात् तदविरोधेनैवात्मानं लप्स्यते;
 तदेव मुपक्रमोपसंहारैकवाक्यता-बलेन निर्णयाद् वाक्य-विनियो-
 गोऽयम्”^{२४}-इति ॥ द्वितीयाधिकरणम्—^{२५}“यजुर्वेदमाधानं तदंगं
 साम तत्र किम् । उच्चैरुपांशु वा गानमुच्चैः शीघ्र-प्रवृत्तितः ।
 उत्पत्तेर्विनियोगोऽत्र प्रबलोनुसृतिर्यतः । मुख्यस्याङ्गेन कर्त्तव्या
 तस्माद् गानमुपांशुता । आधानस्यात्र मुख्यत्वं गानस्य गुणतायवा ।
 विनियोगस्य मुख्यत्वमुत्पत्तेर्गुणतास्त्वह ॥ आधाने वामदे
 व्यादि-सामान्यङ्गत्वेन विहितानि, तत्र यद्यप्येतानि यजुर्वेद-
 गतस्याधानस्याङ्गानि तथापि सामवेदे तेषामुत्पन्नत्वादुत्पत्तेश्च
 शीघ्रं बुद्धि-हेतुत्वात् सामवेद-धर्मेण गेयानीति चेत्—न,
 विनियोगस्य प्रबलत्वात् । स च यजुर्वेदे श्रुतः—‘यएवं विद्वान्
 वामदेव्यं गायति,-इति । गुणेन हि मुख्यस्यानुसरणं न्याय्यम् ।
 कोगुणः ? किं मुख्यम् ? इति चेत् अत्राङ्गित्वादाधानं मुख्यम्
 साम-गानमंगत्वेन गुणः ; तथा सति घर्मः शिरः-इत्यादयः

(१)—षड्विंश-ब्राह्मणस्य चतुर्थ-प्रथमेऽपीदं श्रूयते, परं तत् नलेवमन्तरणः ; तथा
 कान्दोग्यस्य चतुर्थ-प्रपाठकोय-सप्तदश-खण्डे, तत्रापि पाठे भेदः ।

(२)—पूर्वोक्तमसञ्जात-विरोधित्वेनेति अत्र स्फुटी भविष्यति ।

आधानाङ्गभूताः मन्त्राः यथोपांशु पठन्ते, तथा सामान्यप्याधानानुसारेणोपांशु गेयानि ; अथवा विनियोगोऽनुष्ठापक-विधित्वान्मुख्यः, उत्पत्तिविधिरतथाविधत्वाद् गुणः । तस्मादत्र विनियोग-वेदानुसारेणोपांशु गेयानि”^{१५}-इति ॥

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चतुर्थ-पञ्चमाधिकरणयोः स्तोम-विचारः । तत्र चतुर्थाधिकरणम्—^{१६}“स्तोमवृद्धौ किमागन्तो र्मध्येऽन्ते वास्तु मध्यतः । द्वादशाहवदन्यत्र मध्यानुक्तेर्न मध्यमः । इदमाम्नायते—‘एकविंशेनातिरात्रेण प्रजा-कामं याजयेत्, त्रिण-वेनौजस्कामं, तयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठाकामम्’-(^१) इति । तत्र प्रकृतौ बहिष्यवमान-स्तोत्रे तयस्तृचा भवन्ति—“उपास्मै गायतेत्यादिः (उ० १ प्र० १ सू० १।२।२ ऋ) एकः—“दविद्युतत्यारुचेत्यादिः (उ० १ प्र० २ सू० १।२।३ ऋ) द्वितीयः—“पवमानस्य ते कवइत्यादिः (उ० १ प्र० ३ सू० १।२।३ ऋ) तृतीयः ; तेषु त्रिषु त्वचेषूङ् गानेन त्रिवृत्स्तोमो भवति (^२) नत्वत्र पञ्चदश-सप्तदश-स्तोमादीनामिवावृत्तगानमस्ति, स च बहिष्यवमानोविष्कृतावतिरात्रे चोदकेन प्राप्तः (^३), तत्र त्रिवृत्-स्तोमं बाधितुमेकविंशादि-स्तोमाः विहिताः, बहिष्यवमाने आवृत्तगानाभावात् त्रिषु त्वचेष्ववस्थिताभिर्नवभिर्ऋग्भिरेकविंश-स्तोम-पुरणाभावात् तत्-पूरणाय चत्वारस्तृचाआगमयितव्याः, त्रिणव-स्तोम-पूरणाय षट् तृचाः,

(१)—एकविंशस्य स्वरूपभेदादिकञ्च ताण्ड्ये द्वितीय-प्रपाठके चतुर्दशादिषु चतुर्षु खण्डेषु, त्रिणवस्य तु तृतीय-प्रपाठकस्याद्य-खण्ड-द्वये, चयस्त्रिंशस्य च तत्परस्तात् खण्ड-चतुष्टये श्रुतम् ।

(२)—ताण्ड्य-द्वितीय प्रपाठकाद्य-खण्ड-त्रये तत्-स्वरूपादिकं श्रुतम् ।

(३)—‘प्रकृतिवद् विवृतिः कर्तव्या’-इति वचनेनेति यावत् । अतिरात्रस्य विवृतिर्यागः ।

त्रयस्त्रिंश-स्तोम-पूरणायाष्टौ तृचाः; ऋचागमनं^(१) चोपरि-
 ष्टाद् वक्ष्यते^(२) । तेषां चागन्तूनां मन्त्राणां प्राक्तन-बहिष्यव-
 मान-मध्ये निवेशः कार्यः द्वादशाहे तद्दर्शनात् । इति प्राप्ते,
 ब्रूमः—द्वादशाहे हि वचनमेवमाप्नायते—‘स्तोत्रियानुरूपौ तृचौ
 भवतः, वृषण्यन्तस्तृचाभवन्ति, तत्र उत्तमपर्यासः’—इति^(३)
 अयमर्थः—प्राक्तनानां बहिष्यवमान-गतानां त्रयाणां तृचानां
 स्तोत्रियोऽनुरूपः पर्यासश्चेति त्रीणि नामानि, तत्र चोदकागतयो-
 रनुरूप-पर्यासयोस्तृचयोर्मध्ये वृषण्य-च्छन्दयुक्तास्तृचाः कर्तव्या
 इति, नचैवमतिरात्रे मध्ये निवेशनाय वचनमस्ति । तस्मात्
 क्लृप्त-क्रममबाधितुमागन्तूनामन्ते निवेशः”^{२६} ॥ पञ्चमाधिकरणम्
 —^{२७}“आर्भवे साम्नः आगन्तोरन्ते मध्येऽथवाग्रिमः । पूर्ववत्
 त्रीणि यज्ञस्थेयुक्त्या मध्ये निवेशनम् । पूर्वोदाहृतेऽतिरात्रे
 माध्यन्दिनार्भव-पवमानयोश्चोदक-प्राप्तौ पञ्चदश-सप्तदश-स्तोमौ
^(४) बाधितुमेकविंशादि-विद्वद्-स्तोमो वचनादनुष्ठीयते, तत्र
 बहिष्यवमानवदृगागमनं न भवति किन्तु सामागमेन स्तोम-पूरण
 मिति दशमे^(५) वक्ष्यते, तस्य चागन्तोः साम्नः पूर्वोक्तानामृचा
 भिवान्ते निवेशनात् पठितानां तृचानां मध्ये तत्साम-चरमे तृचे

(१)—काऋचः आगमयितव्याः?—इति ।

(२)—अग्रिमाधिकरणे, ‘ब्रूमः-त्रीणि ह वै’-इत्यादिना ।

(३)—ताण्ड्य-कादश-षष्ठे द्रष्टव्यम् ।

(४)—तथाहि—“एष सन्ततो यज्ञो द्वौ द्वौ हि स्तोमौ सवने वहतः त्रितृत्-पञ्चदशौ
 प्रातः सवनम्, पञ्चदश-सप्तदशौ माध्यन्दिनं सवनम्, सप्तदशैकविंशौ तृतीयं सवनम्”-
 इति ताण्ड्य-पोडशस्यायखण्डः ।

(५)—अधिकरमालायाः ।

गातव्यम् । इति प्राप्ते, ब्रूमः—‘त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि गायत्री, बृहती, अनुष्टुप् चात्र ह्येवावपन्त्यतएवोदपन्ति-इति हि विशेषआम्नायते^(१) । अयमर्थः स्तोमस्य विवृडये सास्र आवापः^(२) क्रियते, क्लासाय चोद्वापः^(३), तावुभावावापो द्वापौ गायत्र्यादिष्वेव नान्यत्रेति । ‘उच्चा ते जातमन्धसः’-इत्येष माध्यन्दिन-पवमानस्याद्यस्तृचः (उ.१प्र.८सू.१।२।३ ऋ), ‘स्वादिष्ठया’-इत्येषः (उ.१प्र.४सू.१।२।३ ऋ) आर्भव-पवमानस्य, तावुभौ गायत्रीच्छन्दस्को तयोरावापः, न तु त्रिष्टुप्-जगती-छन्दस्कायोरन्ययोस्तृचयोः सामावपनीयम्^(४)-इति ॥ ॥ तत्रैव पञ्चदशधिकरणे स्तोम-विचारः—^(५)“एकस्तोमेऽन्यशब्दः स्याद् बहुस्तोमेऽपि वाग्रिमः । त्रिवृदन्येत्यर्थवादान्नान्यमात्रस्य सम्भवात् ॥ अत्र पूर्वोदाहृतोऽन्येत्ययमन्य-शब्दः^(६) एक-स्तोमके क्रतौ वर्त्तते, कुतः । अर्थवादेन तदवगमात् । ‘यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति, यः पञ्चदशः स तं, यः सप्तदशः स तं, यएकविंशः स तम्’-इत्यर्थवादः^(७) । अस्यायमर्थः त्रिवृदादयश्चत्वारः स्तोमाः^(८) अग्निष्टोमे वर्त्तन्ते, तेषु

(१)—ताण्ड्य-सप्तम-तृतीये द्रष्टव्यम् ।

(२)—आवापः आक्षेपः ।

(३)—उद्वापः उत्क्षेपः ।

(४)—अत्र पूर्वोदाहृत-इत्यनेन सोमांसाग्रस्य पञ्चमाध्याय-तृतीयपाद-चतुर्दश-धिकरणे बोध्यः । अन्य-शब्द-घटितं तद्विवाक्यम् ताण्ड्य-षोडश-प्रथमे, तथाहि—“एष वाव प्रथमो यज्ञानां य एतेनानिष्टाथान्येन यजते गर्तं प्रत्यमेव तज्जोयते”-इति ।

(५)—ता०१६प्र०१ख० ।

(६)—त्रिष्टुप्—पञ्चदशः२—सप्तदशः३—एकविंशः४ ।

त्रिवृत् स्तोमोविकृतिरूपं यं यज्ञमाप्नोति स त्रिवृत्-स्तोमः तं यज्ञं दीपयति प्रकाशयति सर्वतोव्याप्नोतीति । स्तोमान्तरस्या प्रवेशाय त्रिवृतएव सर्वस्मिन् यज्ञ-स्वरूपे व्याप्तावयमेक-स्तोमकः क्रतुर्भवति । एवं पञ्चदशादि-स्तोमव्याप्तिर्योजनीया । तथा सत्यर्थवादादेक-स्तोमकानामेव बुद्धिस्थत्वात् तएवान्यशब्देनोच्यन्ते । एकस्तोमकाश्च षट् रात्रादिष्वाम्नाताः त्रिवृदग्नि-ष्टोमोभवति पञ्चदशउक्त्यो भवतीत्यादयः । तस्मात् तद्विषयोऽन्य-शब्दः । इति प्राप्ते, ब्रूमः—स तं दीपयतीत्यत्र प्रकाश-कत्वमात्रमुच्यते, तच्च व्याप्तिमन्तरेण सम्बन्धमात्रादप्युपपद्यते, तस्मात् अग्निष्टोम-प्रतियोगितया बहु-स्तोमैक-स्तोम-साधारण-त्वेन श्रूयमाणस्यान्य-शब्दस्य सङ्कोच-हेत्वभावात् सर्व-विषयोऽय-मन्य शब्दः”^{१८}-इति ॥

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे तृतीयाधिकरणे सर्वपृष्ठातिदेश-श्चिन्तितः—^{१९}“विश्वजित् सर्वपृष्ठः * किमनुवादोरयन्तरम् । बृहता वा समुच्चैयं यद्वा षाडहिकानि षट् । अतिदेश्यानि तत्ताद्योमाहेन्द्रादि-चतुष्टये । पृष्ठ-शब्दाच्चोदकेन सर्वेषामिह सम्भवात् । समुच्चयो वा विधये सर्वत्वं बह्वपेक्षया । न तु द्वयो रतः षष्ठां पृष्ठानामतिदेशनम् ॥ ‘विश्वजित् सर्वपृष्ठोभवति’-

* ‘पृष्ठः’-इति टकारोपधःपाठः । गौ० सा० पुस्तकयोः ।

इहैव स्पर्शनात्-इति प्रदर्शित-विग्रहादपि स एवोपलभ्यते, परं न तथापाठ-लाण्डब्राह्मण-पुलकेषु कचिदपि, कन किञ्च तथापाठे जैमिनीयाधिकरणमालायाः षष्ठ-षष्ठपञ्चमे लिखिता ‘पृष्ठशब्देन पृष्ठदेशे प्राप्ते’-इत्युक्तिर्विरुध्यते ।

इति अयूयते (१) । तत्र सर्व-पृष्ठ-शब्दोऽनुवादः, कुतः? प्राप्त-
त्वात् । तथाहि— ज्योतिष्टोमे माध्यन्दिन-पवमानानन्तर-
भावीनि माहेन्द्रादीनि चत्वारि स्तोत्राणि सन्ति—“अभित्वाशूर-
नीनुमः”(१ प्र, ११ सू) “कया नश्चित्र आ भुवत्”(१ प्र, १२ सू) ‘तं वो
दस्मसृतीषहम्’(१ प्र, १३ सू) —‘तरोभिर्वीविदहसुम्’(१ प्र, १४ सू)
इत्येतेषु चतुर्षु सूक्तेषु तानि स्तोत्राणि सप्तदश-स्तोमतामापाद्य
गीयन्ते । एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृणामृचां ब्राह्म-
णोक्त-विधानेन सप्तदशधाभ्यासः सप्तदश-स्तोमः, तादृशेषु स्तोत्रेषु
पृष्ठ-शब्दः अयूयते ‘सप्तदशानि पृष्ठानि’-इति, तानि पृष्ठानि विश्व-
जिति चोदक-प्राप्तत्वात् सर्व-पृष्ठ-शब्देनानूद्यन्ते-इत्येकः पक्षः ।
रथन्तरपृष्ठ-बृहत्पृष्ठयोज्योतिष्टोमे विकल्पितयोरिहापि चोद-
केन विकल्प-प्राप्तौ सर्व-शब्देन समुच्चयोविधीयते, तथासत्यनुवाद-
कृतं वैयर्थ्यं न भविष्यति-इति द्वितीयः । सर्वत्वं बहुषु मुख्यं न
तु द्वयोः, तस्मादनेन सर्व-पृष्ठ-शब्देन षट्-सङ्ख्याकानि पृष्ठान्यति-
दिश्यन्ते, षडहे प्रतिदिनमेकैकं पृष्ठं विहितम् । तानि च
पृष्ठानि षट्—रथन्तर-बृहद्-वैरूप-वैराज-शाक्कर-रैवत-सामभिः
निष्पाद्यानि (२) । यद्यपि विश्वजितएकाहत्वाद् ज्योतिष्टोम-
विक्रतित्वमेव न तु षडह-विक्रतित्वम्, तथापि सर्व-पृष्ठोक्ति-बलात्
तानि षट् पृष्ठान्यतिदिश्यन्ते”^{६९}-इति ॥

(१)—ताण्ड्य-नवम-तृतीये, परं तत्र नैवं पाठः ।

(२)—रथन्तरादय इमे षडेव जङ्घगानश्रतानि ।

तत्रैव दशमाधिकरणे खर-साम-विकार-चिन्ता— ४०६ “न विकारा विकारा वा खरसामादयो न हि । वैष्णव-न्यायतो मैवमनन्यगति-लिङ्गतः । गवामयने द्वयोर्मास-षट्कयोर्मध्ये (१) वर्त्तमानं (२) विषुवन्नामकं प्रधानमृतमेकमहर्विद्यते (३), तच्च ‘दिवा-कोर्त्यम्’, (४) तस्मात् प्राचीनास्त्रयः खर-साम-नामकाः अहर्विशेषाः ; तथोपरिष्ठादपि त्रयः खर-सामानः तदेतदभिप्रेत्य श्रूयते ‘अभितोदिवाकोर्त्यं त्रयः खर-सामानः’-इति (५) तेषु च ग्रह (६)-सान्त्व्याय सप्तदश-स्त्रीमादयो धर्माः विहिताः (७), अन्यत्र

(१)—गवामयनं नाम सवमस्ति, तच्च द्विविधम्, “तासां दशसु मासु शृङ्गाण्यजा-यन्त (ता-४-१-१)”-इत्यादि-विहितम् दशमास-निष्पाद्य; “इमौ द्वादशौ मासौ सम्वत्-सरमापयामेति (ता-४-१-२)”-इत्यादि-विहितं द्वादश-मास-साध्यञ्च, तच्च शेषविधौ दय-मुक्तिः ।

(२)—अशीत्युत्तरशतदिनानन्तरम् ।

(३)—तथाहि ताण्ड्य-चतुर्थस्य षष्ठ-प्रथमे—“विषुवानेष भवति”-इत्यादि ।

(४)—दिवाकोर्त्यं-नामक-सामकम्, तथाहि, ताण्ड्य-चतुर्थस्य षष्ठ-द्वादशे—“दिवा-कोर्त्यं-सामा भवति”-इत्यादि । तच्च साम ‘आजम्’, ‘आआजम्’ च तत्रैवाग्रे विहितम्—“आजाआजे पवमानमुखे”-इत्यादिना, तच्च ऊर्ध्वगानस्य द्वितीय-प्रपाठकीय-द्वादशतम-साध्यं, विंशतितमश्चान्तरम् ।

(५)—तथाहि, ताण्ड्यस्य चतुर्थ-प्रपाठकीय-पञ्चम-खण्डे—“त्रयः पुरस्तात् त्रयः पर-स्ताद् भवन्ति”-इति षड्विंशे च तत् स्फुटतरं, तथाहि तृतीय-द्वादशे—“त्रयः खरसा-मानः, दिवाकोर्त्यमहः, त्रयः खरसामानः”-इति । खर-नामक-सामानि विद्यन्ते तेषु ते खरसामानः । तानि च खरसामानि आरणिकार्चिकस्य द्वितीय सप्तम्यां ‘यज्जायथा अपूर्वम्’-इत्यस्यामृचि उत्पन्नानि अरण्य-तृतीय-प्रपाठकीय-द्वितीयाद्-नवमा-दीनि षट् ।

(६)—ग्रहाः यज्ञोप-पाद-विशेषाः ।

(७)—ताण्ड्यस्य चतुर्थ-प्रपाठक-गत-तृतीय-खण्डे—“सप्तदशभवन्ति”-इत्यादिना ।

त्वेवं श्रूयते^(१) 'षष्ठः षडहौ द्वौ स्वर-सामानौ'-इति । तवेतावह
विंशेषौ पूर्वोक्तानां स्वरसाम्नां न विकारौ, कुतः ! वैष्णव-समान-
त्वात्,^(२) यथावैष्णवशब्दो देवता-रूप-गुण-विधानेन मुख्यवृत्तित्वा-
न्न लक्षणया धर्मानतिदिशति, तथा साम-विशेष-रूप-गुण-विधायकः
स्वरसाम-शब्दः । इति प्राप्ते, ब्रूमः अनन्यगति-लिङ्ग-वशात् स्वरसा-
मानौ विकारौ भवतः, तथाहि—षडहौ द्वौ स्वरसामानौ-इत्येवं
योऽयमष्टाह उपन्यस्तः तत्र षट्स्वहःसु क्रमेण 'त्रिवत्' 'पञ्चदशः' 'सप्त-
दशः' 'एकविंशः' 'त्रिणवः' 'त्रयस्त्रिंशः' इत्येवं स्तोमषट्कं चोदकेन प्रा-
प्तम्, एवं स्थिते तृतीय-षष्ठ-दिवस-गतयोः सप्तदश-त्रयस्त्रिंशयोर्व्य-
त्यासं * विधाय, सप्तमाष्टमयोरङ्गोः सप्तदशस्तोमं सिद्धवत् कृत्य,
त्रिषु चरमेष्वहःसु सप्तदश-स्तोम-नैरन्तर्यमर्थवादेनानुवदति । 'यत्

* 'त्रयस्त्रिंशयोरर्थव्यत्यासम्'-इति संस्कृतविद्यालयपुस्तकपाठः ।

(१)—विह्वति-यागे ।

प्रकृतेरतिदेशो विह्वतिः यत्र विशेषरूपमेव कर्तव्यं श्रुत्योपदिश्यते, इतरत् सर्वं
कर्मान्तरादतिदिश्यते सा विह्वतिः । स चातिदेशः प्रत्यक्ष-श्रुति-वचनाद् साम्याद्वा
लिङ्गाद् वा अवगन्तव्यः । एतत्सर्वं जैमिनीये सप्तमाष्टमाध्यायाभ्यां बहुधा विचा-
रितम् ॥

(२)—वैष्णव-नामके द्वे सामनि, तत्रैकम् उत्तरार्चिकस्य तृतीय-प्रपाठक-गत-द्विती-
याह्नस्य द्वादश-सूक्त-मूलकम्, ऊहगानस्य विंशति-प्रपाठक-प्रथमाह्नीयोनिविंशतितमम्;
द्वितीयं ऋग्योनामार्चिकस्य षष्ठ-प्रपाठक-प्रथमाह्नीय-तृतीय-दशति-श्रुत-पञ्चमर्क-मूल-
कम्, ऊहगानस्य विंशति-प्रपाठक-प्रथमाह्नीय-विंशतितमम् । तदेतद्-द्वय-साम-घटितौ
विकारौ न्यायकालाद्यामत्रैवाध्याये षष्ठाधिकरणे गतः, तत्साम्यादित्यर्थः ।

तृतीयं सप्तदशमहः तत् त्रयस्त्रिंशस्थानमभिपर्या हरन्ति'-इति व्यत्यासविधिः, 'त्रयाणां सप्तदशानामनवानतायाः'-इत्यर्थवादः (१) । तत्र यद्यन्तयोरङ्गोः* सप्तदशस्तोमं स्वरसामशब्दोऽतिदिशेत्, तदा नैरन्तर्यमुपपद्यते, न त्वन्यथा । तस्मान्न वैष्णव-न्यायेन गुणः-विधिः किन्तु धर्माणामतिदेशकः^{३००}-इति ॥

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे नवमाधिकरणम् — ४१“वाध्यं श्लोकादिनाज्यादि न वाद्यः स्तुति-लिङ्गतः । देशसाम्नोर्विधौ भेदो वैशिष्ट्यात्तु समुच्चयः ॥ महाव्रते श्रूयते 'श्लोकेन पुरस्तात् सदसः स्तुवते, अनुश्लोकेन पश्चात्'-इत्यादि (१) । तत्र श्लोकानुश्लोकादिनामकैः सामभिः (२) प्राक्ततान्याज्य-पृष्ठादि-स्तोत्र-गतानि रथन्तर-वामदेव्यादि-नामकानि सामानि बाध्यानि,

* 'यद्यन्तयोरङ्गोः'-इति स० वि० पु० पाठः ।

(१) तथाहीत्यादि 'समस्त' ताण्ड्यस्य गवामयन-सर्व-प्रकरणमाद्यन्त-समालोचने-नावगन्तव्यम् ।

(२) ताण्ड्य-पञ्चम चतुर्थे स्फुटम् । तत्र गेयगानस्यकादश-द्वितीयस्याद्यो सामनो श्लोकानुश्लोक-संज्ञके, तयोर्मूलं कन्दोऽग्रन्यस्य पञ्चम-द्वितीय-प्रथमायां चतुर्थो ऋक् ।

(३) अवादिपदात् वङ्गवचनाच्च तत्र च श्लोकानुश्लोक-विधानानन्तर-श्रुतानि यामादीनि बोध्यानि । तत्र कन्दोऽग्रन्यस्य चतुर्थ-प्रपाठक-प्रथमाद्द्वितीय-तृतीय-दशति-ग ताष्टम्याश्च्युत्पन्नम् अरण्यगानस्य तृतीय-प्रथम-तृतीयं साम 'यामम्', किञ्च कन्दोऽर्चिकस्य पञ्चम-प्रपाठक-द्वितीयाद्द्वितीय-प्रथम-प्रथमायाश्च्युत्पन्नम् अरण्यगानस्य-तृतीय-प्रथमे त्रयोदशं साम 'आयुः'-संज्ञकम्, अपरम् आर्णिकार्चिकस्य चतुर्थ-दशति-गतायां 'हरितइन्द्रं श्रूणीत्येतस्याश्च्युत्पन्नम्, अरण्यगानस्य-पञ्चम-प्रथमे द्वाविंशतितमस्-क्वथाणं साम ।

कुतः? 'स्तुवते'-इति प्रकृति-लिङ्ग-दर्शनात्, प्रकृतौ (१) आज्यैः
स्तुवते, पृष्ठैः स्तुवते'-इति श्रुतम् । नैतत् सारम् । किमत्र
स्तुतिमनूय देश-साम-गुणौ विधीयेत? किं वा गुणद्वयविशिष्टा
स्तुतिः? नाद्यः, वाक्य-भेदापत्तेः । द्वितीये तु कार्यभेदेन
बाध्याभावात् समुच्चयः स्यात्^{२१}-इति ॥ ॥तत्रैवदशमे कौत्सा-
दि-साम्नः प्राकृत-साम-बाधकत्वम्—^{२२}"समुच्चयेत कौत्सादि
यद्वा प्राकृत-बाधकम् * । स्तुत्याभावादादिमोऽन्यो लिङ्ग-
प्रकरण-द्वयात् ॥ विकृति-विशेषे श्रूयते—कौत्सं भवति कारणं
भवति-इति (१), तदेतत् कौत्सादि-नामकं साम प्राकृतेन साम्ना
समुच्चियते, कुतः? प्राकृतस्य स्तुति-लिङ्गस्याभावेन कार्यक्या-
भावात् । मैवम्, प्रकरणात् कृत्वङ्गत्वे सति ऋगक्षराभिव्यक्ति-
सामर्थ्य-लक्षण-प्राकृत-लिङ्गेन कार्यक्यावगमात् । तस्माद् बाध-

* 'प्रकृतिबाधकम्'-इति पाठः रा० पुस्तके ।

(१)—प्रकृतिधागे ।

यत्र कर्तव्यं सर्वं प्रकर्षेण कर्मान्तर-निरपेक्षेण उपदिश्यते सा प्रकृतिः । तत्र
चास्ति मूलावान्तरभेदाद् द्वैविध्यम् । सर्वात्मना कर्मान्तर-निरपेक्षा मूलप्रकृतिः,
कतिपयेष्वङ्गेषु कर्मान्तर-चापेक्षते खयच्च कैश्चित् कर्मभिः अपेक्षणीयो भवति सेयमवा,
न्तर-प्रकृतिः, तत्र तिस्रो मूल-प्रकृतयः, ताच्छाष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे द्वितीयाधिकरणस्य
द्वितीयवर्णके विचारिताः ॥

(२)—ताच्छाष्ट-त्रयोदश-नवमादौ । तेषां स्वरूपाणि गेयगानस्य षोडश-प्रथमा-
र्द्धस्य त्रयोदशादौनि द्वौणि सामानि; तेषामाधारभूमिः ऋन्दोग्रन्थस्य षष्ठ-द्वितीय-
प्रथमाया द्वितीया ऋक् ।

कम्”^{४२}-इति ॥ ॥ एकादशे त्वेकाद्युक्तिः प्रकृत-बाधकत्वम्—
^{४३}“तत् सर्व-बाधकं सर्वमेक-इत्याद्युक्तिः तोऽथवा । अविशेषा-
 दादिभ्योऽन्येकाद्युक्ति-विशेषतः ॥ तत् पूर्वोक्तं कौत्सादि-साम-
 विषयः । तत्र, किं ‘कौत्सं’ साम प्राकृत सर्व-साम-निवर्त्तकम्,
 ‘काण्वमपि तथेत्येकैकस्य सर्व-निवर्त्तकत्वमुच्यते ? आहोऽखिदेक-
 वचनान्त-निर्दिष्टमेकस्य निवर्त्तकं, द्विवचनान्त-निर्दिष्टं द्वयोः,
 बहुवचनान्त-निर्दिष्टानि बहूनाम् ? तत्र नियामकाभावादाद्यः
 पक्षः प्राप्नोति, एकादि-वचन-रूपाणां श्रुतीनां नियामकत्वा-
 दन्यः पक्षोऽभ्युपेयः । तथाहि ‘कौत्सं भवति’ (१), ‘वसिष्ठस्य
 जनित्रे भवतः’ (२) ‘क्रौञ्चानि भवन्ति’ (३)-इति निवर्त्तकेषु
 श्रूयमाणानि एक-द्वि-बहुवचनानि निवर्त्त्यानां तत्सङ्ख्यावत्वं
 प्रत्यासत्या बोधयन्ति, किञ्च एवं सति अबाधित-साम-विषय
 श्लोदकोऽनुगृहीतो भवति, क्लृप्-बाधे तु सर्वश्लोदको निरुध्यते;
 तस्मान्न सर्व-बाधकः”^{४२}-इति ॥ ॥ द्वादशे स्तोम-वृद्धावृद्धयोः
 प्राकृत-बाधिका—^{४४}“स्तोमस्थयोर्वृद्धावृद्धयोः प्राकृतः किं निवर्त्तते ।

(१)—ताण्ड्यस्य द्वितीयपञ्चिकायां विभिन्नस्थलयोर्द्रष्टव्यौ । कौत्स-स्वरूपन्तु ऊह-
 गानस्य प्रथमप्रपाठक-द्वितीयादीय-दशमं साम, तन्मूलन्तु उत्तरार्चिकस्य प्रथमस्य
 द्वितीये द्वादशं सूक्तं ; काण्व-स्वरूपन्तु ऊहगानस्य प्रथम-प्रथमान्तरं साम, तन्मूलन्तु
 उत्तरार्चिकस्य प्रथमस्य द्वितीये द्वितीयं सूक्तम् ।

(२)—ताण्ड्य-चतुर्थश्लोकादशे । स्वरूपविवरणादिकन्तूक्तमेव ।

(३)—ताण्ड्यो नविंशस्य द्वितीये । तत् स्वरूपं गेयगानस्य पञ्चदशप्रपाठक-द्वितीया-
 र्द्धस्याष्टम-नवमे सामनी ; तयोराधारभूता ऋक् तु ऋन्दीप्रत्यस्य पञ्चम-प्रपाठक-प्रथमा-
 र्द्धस्य चतुर्थ-दशत्यां पञ्चमी ।

अवृद्धावेव वाद्यः स्यात् सामीत्युपयोगतः अवृद्धावुपयोगाय
 प्राकृतस्य निवर्त्तकम् । वृद्धौ पूर्वोपयोगित्वात् वृद्धौ तु न निव-
 र्त्तकम् । सन्ति वृद्ध-स्तोमकाः अवृद्ध-स्तोमकाश्च विकृति-रूपाः
 क्रतवः, तत्रोभयत्रापि यानि सामान्युपदिष्टानि तैरतिदिष्टानां
 सान्नां निवृत्तिः स्यात्, अन्यथा सामीत्युत्ति-वैयर्थ्यात्
 इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तः स्पष्टार्थः”^{४४} ॥ ॥ त्रयोदशे स्तोत्रे
 छन्दीविशेषत आवापः—“^{४५}क्वापि स्तोत्रच्छचि क्वापि स्यादा-
 वापस्तयोद्धृतिः । पवमानेषु गायत्र्यादिष्वेवोता विशेषतः ।
 आद्यो नो परिसङ्ख्यानादत्र ह्येवेति तद्विधेः । विध्यन्तरा-
 शेषरूपमपूर्वं तद्विधीयते । अवृद्ध-स्तोमकेषु प्राकृतस्यातिदिष्टस्य
 सान्नाउद्वापः, प्रत्यक्षोपदिष्टानामावापः, वृद्ध-स्तोमकेष्ववापः ;
 इति स्थितं पूर्वाधिकरणे । तावेतावावापोद्वापौ यस्मिन् कस्मिं-
 श्चित् स्तोत्रे यस्यां कस्याञ्चिद्विद्यस्याताम्, कुतः ? नियामका
 भावात् ; इति पूर्वपक्षः । नो खलेतद् युक्तम्, एव कारेण
 प्रकृत-पवमान-व्यतिरिक्तेष्वज्यादि-स्तोत्रेषु गायत्री-बृहत्पुत्रुव-
 व्यतिरिक्तास्त्रुवावापोद्वापयोः परिसङ्ख्यातत्वात् । एवका-
 रश्चैवमास्त्रायते—‘त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि यद् गायत्री बृह
 त्पुत्रु च, अत्र ह्येवावपन्यतएवोदयन्ति’-इति । ननु माभूता
 मन्यत्रावापोद्वापौ, विवक्षित-देशेषु कथं प्राप्नुते ?-इति चेत्—
 अनेन वाक्येन तद्विधानात्-इति प्राप्ते ब्रूमः— नचायमर्थवादः,
 अनन्य-शेषत्वात् । नाप्यनुवादः अपूर्वार्थत्वात् । तस्मात् पवमाने-
 श्वेव गायत्र्यादिषु आवापोद्वापौ”^{४५} ॥ ॥ चतुर्विंशे तु ‘कण्वरथन्तरं’
 स्व-योनावेव—^{४६}“बृहद्रथन्तरैकीय-योनौ कण्वरथन्तरं । रथ-

न्तरस्यैवयोनी किं स्व-योनावुताग्रिमः । चोदकस्याविशेषेण
 द्वितीयोनाम-साम्यतः । अनङ्गत्वान्नातिदेशः स्व-योनौ पठित-
 त्वतः । वैश्व-स्तोमि पृष्ठ-स्तोत्रि साम-विशेषोविहितः—‘कण्व-
 रथन्तरं पृष्ठं भवति’ (१) इति, प्रकृतौ पृष्ठस्तोत्रे बृहद्र-
 थन्तर-सामनी विकल्पिते, ‘त्वामिद्धि हवामहे (छ०३-१-५-२)’
 इतीयसृक् बृहतो योनिः—‘अभि त्वा शूर (छ०३-१-५-१)’
 इति रथन्तरस्य—‘पुनानः सोम (छ०५-१-३-१)’-इति कण्व-
 रथन्तरस्य । तत्र बृहद्रथन्तरयोरन्यतरस्य साम्नोयोनी कण्व-
 रथन्तरं गेयम्, कुतः ? चोदक-प्राप्तयोर्विशेष-नियामकाभावात् ।
 अथवा रथन्तरस्यैव योनौ गेयम्, कुतः ? रथन्तरेति-नाम-साम्यस्य
 चर्मातिदेशार्थत्वेन नियामकत्वात् (२) । नैतद् युक्तम्, बृह-
 द्रथन्तर-साम्नोरेव प्रकृतावङ्गत्वेन विधानम्, न तु तद्योन्योः,
 अतो नास्ति तयोः (३) अतिदेशतः प्राप्तिः । तस्मात् स्व-योनी
 गेयमिति परिशिष्यते (४) । प्राप्तिश्च सामगानामुत्तराग्रन्य-
 पाठादवगन्तव्या (५) । एवं सतिश्रुत-हान्यश्रुत-कल्पने न भवि-

(१)—नाष्टाष्टादशप्रपाठकस्य षष्ठखण्डे । तत्स्वरूपम् ऊह्यगानस्य चतुर्थ-प्रथ-
 मस्य चतुर्थं साम ; तदाधारभूमिस्तु उत्तरार्चिकस्य प्रथम-प्रथम-षष्ठ्याः प्रथमं सूक्तम् ।

(२)—प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्येतिशालादिति यावत् ।

(३)—तद्-योन्योः अत्र कदा प्राप्तिः स्यात्, यदि प्रकृतियागे तयोः स्तुतिरूपांगत्वेन
 विधानं, न च तथेति न तयोरत्र विकृतावतिदेशः ।

(४)—स्व-योनौ पुनानः सोमेत्यस्यासृचि कण्वरथन्तरं गेयम्, तच्च गेयगानस्य चतु-
 र्दश-प्रथमस्योन्विशतमं साम । कण्वरथन्तरपृष्ठन्तु, त्वचनिष्पाद्यम् ऊह प्रसिद्धम् ।

(५)—उत्तराग्रन्य-पाठस्त्वेवम्—अभिलेति १,१,११,१, त्वामिद्धिहेति २,१,१२,१ ;
 पुनानः सोमेति १,१,८,१ ।

यतः”^{४६} ॥ ॥ पञ्चविंशे तु कण्वरथन्तरं स्वकीययोरेवोत्तरयो-
र्गेयम्—^{४७}“सन्देह-निर्णयौ पूर्ववदेवोत्तरयोर्ऋचोः । योनि-त्यागः
समश्चेन्न त्वच-शब्देन बाधनात् ॥ ‘एकं साम त्वचे क्रियते’-इति
श्रुतेः कण्वरथन्तर-साम्नः ऋचां त्रयमाश्रयः, तत्रैका स्व-योनिः
इतरे स्व-योन्युत्तरे । एवं बृहद्रथन्तर-साम्नोर्द्रष्टव्यम् । तत्र
बृहदुत्तरयोः रथन्तरोत्तरयोर्वा अतिदेश-प्राप्तविशेषेण स्वेच्छया
गेयमित्याद्यः पक्षः । नाम-साम्याद्रथन्तरोत्तरयोरेव गेयमिति
द्वितीयः पक्षः । प्रकृताष्टचोः * साक्षादङ्गत्वाभावेऽपि साम-
द्वारकमङ्गत्वमङ्गीकृत्य चोदक-प्राप्त्या पक्ष-द्वयोपन्यासः । योनि-
वदुत्तरयोर्ग्रन्थ-पठितत्वात् स्व-योन्युत्तरयोर्गेयमिति तृतीयः पक्षो
राज्ञान्तः । (१) बृहद्रथन्तरोत्तरयोः स्व-योन्युत्तरयोर्वा गीय-
ताम्, सर्वथापि स्व-योन्युक्-त्याग ऋगन्तर-परिग्रहश्च समानः ;
तथा सति चोदकोऽत्र प्रापकः-इति (१) पूर्वपक्षिणोऽभ्यधिका
शङ्का । त्वच-शब्दः समानच्छन्दस्कानामेकदेवत्यानामृचां त्रये

* ‘ऋचः’-इति पाठः रा० पुस्तकस्य ।

(१)—पूर्वाधिकरणादत्र विशेषः कोविचारः—इति दर्शयति बृहदित्यादिना ।

(२)—अचरविशिष्टस्य खरादेर्नास्ति सामत्वमपितु खरादेरेवेति पूर्वं सिद्धान्ति-
तम्, तथाच पुनान-इति सूक्तस्य दुहान-इति द्वितीयायामृचि अष्टच्छ्रमिति तृतीया-
यामृचि च कण्वरथन्तर-गानकाले पुनान-इत्याद्यामृचं त्यज्यत एवेति स्वयोनित्याग
ऋगन्तरग्रहो गले पतित एव, एवञ्च अपरामृचमपि आधारतया ग्रहणे नास्ति वैधर्म्य-
मिति प्रकृतिवद्विकृतिरिति चोदकबलात् प्रकृतिमागे श्रुतस्य रथन्तरस्य दृहतस्य
योनी अस्य आधारभूते भवितव्ये-इति पूर्वपक्षाशयः ।

प्रसिद्धः (१) ; अतस्तृच-श्रुत्या प्रत्यक्षया, चोदक-प्राप्तस्य बाधः
इति राजान्ताशयः इति”^{४०}-इति ॥

पञ्चम-पादस्य द्वितीयेऽधिकरणे तिसृष्वित्यग्रिमस्तृचोविव-
क्षितः—^{४२}“तृचाद्यासु तृचेवाद्ये तिसृष्वित्युच्यतेऽग्रिमः । त्रिच्छन्द-
स्वात् प्राक्तं स्यात् क्रमादत्र तृचोऽखिलः ॥ एक-सङ्ख्यास्त्रि-स-
ङ्ख्याश्च व्यतिषङ्ग-विधानात् ‘एकत्रिक-नामकः’ कश्चित् क्रतुर्भ-
वति, सचैवं श्रूयते—‘अथैष एकत्रिकस्तस्यैकस्यां बहिष्पवानं’ (१)
तिसृषु होतुराज्यम् (१) एकस्यां मैत्रावरुणस्य (४) तिसृषु

(१)—ताण्ड्यादौ ।

(२)—एतत्स्वरूपं तदाधार-स्वरूपादिकञ्च पर्वं वर्णितम् ।

(३)—“पान्तमावो अन्वसः”—इति इन्द्रोऽग्रन्यस्य द्वितीय-द्वितीय-द्वितीये प्रथमा ऋक्
अस्यामुत्पन्नानि त्रीणि सामानि श्रुतानि, तानि च गोयगानस्य चतुर्थ-द्वितीये षोड-
शादीनि ‘वैतह्य’-नामकानि, तदन्वसोकोनिधनं यद् वैतह्यं तन्नाम याज्ञं तिसृष्वि-
त्युक्तेः, अपितु उद्गागानस्य प्रथम-प्रथमे श्रुतमष्टादशसोकोनिधनाख्यमेव ग्राह्यम्, तदा
धारभूतसृचस्तु, उत्तराग्रन्यस्य प्रथम-द्वितीये प्रथम-सूक्तात्मकः, तत्र प्रथमा “पान्तमावो”
इत्याद्या इन्द्रसि श्रुतैव, द्वितीया “पुरुहूतं पुरुष्टुतमित्याद्या, तृतीया “इन्द्रइन्द्रो”-
इत्याद्या । इति प्रथमं पर्याये होतुराज्यम् । द्वितीयपर्याये “अथन्तइन्द्रसोम”—इति
उत्तराग्रन्यस्य प्रथम-द्वितीये पञ्चमं तृचात्मकं सूक्तम्, तत्र तिसृषु गीतमूहग्रन्यस्य प्रथम-
द्वितीये द्वितीयं साम देवोदासाख्यम् । तृतीये “इदं क्षन्वोजसा”—इति उत्तराग्रन्यस्य
प्रथम-द्वितीये तृचात्मकं नवमं सूक्तम्, तत्र तिसृषु गीतमूहग्रन्यस्य—साधुच्छन्दसाख्यं
साम । अत्र प्रमाणं ताण्ड्य-नवम-द्वितीयं खण्डम् ।

(४)—अखिलि “प्रवइन्द्राग्रमादनम्”—इति इन्द्रोऽग्रन्यस्य द्वितीय-द्वितीय-द्वितीय-
द्वितीया ऋक्, अस्यामुत्पन्नानि षट् सामानि, तानि च गोयगानस्य चतुर्थ-द्वितीये
उनविंशादीनि, तत्र तृतीयं “गौरीवीतं” तदेवात्र प्रथमपर्याये मैत्रावरुणस्य ।
अखिलि “आतूनइन्द्राग्रमादनम्”—इति इन्द्रोऽग्रन्यस्य द्वितीय-द्वितीय-तृतीये तृतीये ऋक्,

ब्राह्मणाच्छंसिनः^(१) एकस्यामच्छावाकस्य^(२) तिसृषु माध्य-
न्दिनः पवमानः—इति । सन्ति प्रकृतौ माध्यन्दिन-पवमानस्य
त्रयस्तृचाः—‘उच्चा ते जातम्’-इत्ययं (उ,१प्र,८सू,२।३ ऋ) प्रथमो-
गायत्रीच्छन्दस्कः, ‘पुनानः सोम’ इत्ययं (उ,१प्र,८सू,१।२।३ ऋ)
द्वितीयोऽहतीच्छन्दस्कः, ‘प्र तु द्रवा’-इत्ययं (उ,११प्र,१०सू,१।२।
३ ऋ) तृतीयस्त्रिष्टुप्-छन्दस्कः । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्, ‘त्रिच्छ-

अस्यामुत्पन्नानि चत्वारि सामानि, तानि च गेयगानस्य पञ्चम-प्रथमे षोडशदीनि,
तत्र तृतीयमाकुपारम्, तदेवाव द्वितीयपर्याये सैवावरणस्य । अस्ति “आलेतानिषीदत”
इति ऋग्वेदग्रन्थस्य द्वितीय-द्वितीय-द्वितीये दशमो ऋकः, अस्यामुत्पन्नं गेयगानस्य
पञ्चम-प्रथमे श्रुतं ‘देवातिथ’-नामकं साम, तदेवाव द्वितीये पर्याये सैवावरणस्य ।
अव प्रमाणं ता.९.२ । किञ्च “प्रवदन्द्रायेत्याद्या ऋचः सन्ति चोत्तरा ग्रन्थे, सन्ति च
तदाधारकानि गानानि तत्तन्नामभिः प्रसिद्धानि जह्मग्रन्थे, परं तान्यत्र न गृह्यन्ते
एकस्यामिति श्रवणात् ।

(१)—अस्ति “वयमुलातदिर्द्याः”—इति उत्तराग्रन्थस्य प्रथम द्वितीये तृतीयं तृचम्,
तत्र जह्मगानस्य प्रथम-प्रथमान्धं कापवनामकं साम, तदेवाव प्रथमपर्याये । अस्ति
“अभिला उपभासुतः”—इत्याद्याः उत्तराग्रन्थस्य प्रथमद्वितीये सप्तमसूक्तात्मिकास्तृचः,
तत्रोहगानस्य प्रथम-द्वितीये पञ्चमसार्धभाष्यं साम, तदेवाव द्वितीयपर्याये । अस्ति
“द्योगेयोगेतवस्तारम्” इत्याद्याः उत्तराग्रन्थस्य प्रथम-द्वितीये एकादश-सूक्तात्मिकास्तृचः,
तत्रोहगानस्य प्रथम-द्वितीये श्रुतं दशमं कौत्तनामकं साम, तदेवाव तृतीयपर्याये
गृह्यन्ते ।

(२)—अस्ति “इन्द्रायमद्वनै सुतम्”—इति ऋग्वेदग्रन्थस्य द्वितीय-द्वितीय-
द्वितीये चतुर्थी ऋक्, अस्यामुत्पन्नानि त्रीणि सामानि, तानि च गेयगानस्य चतुर्थ
द्वितीये सप्तविंशत्यादीनि, तत्र, तृतीयं औत्तकलाभिधं साम, तदेवाव प्रथम-पर्याये ।
अस्ति “इदं वसो सुतमन्वः”—इति द्वितीय-प्रथम-तृतीयायां दशमो ऋकः, अस्यामुत्पत्त-
पन्नानि त्रीणि “गार”—नामकानि गेयगानस्य तृतीय-द्वितीये एकविंशत्यादीनि सामानि,
तत्र तृतीयमिह द्वितीय-पर्याये, जह्मग्रन्थे प्रथम-द्वितीये तस्यैव गारमिति प्रथितत्वात् ।

न्दात्रावापोमाध्यन्दिनः'-इति (१) । एवं सति एकत्रिकस्य माध्यन्दिन-पवमाने तिसृष्विति यदुक्तं तत्र त्रयाणां तृचाना-माद्यास्तिस्रः ऋचो ग्राह्याः ? किं वा प्रथम-तृच-स्थाः क्रम-पठि-तास्तिस्रः ? इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्व-श्रुत्या प्रबलया दुर्बलं पाठ-क्रमं बाधित्वा प्रथम-पक्षो ग्राह्यः—इति प्राप्ते, अभिधीयते—यदेतत् त्रिच्छन्दस्त्वं तदेतत् प्राकृतम्, तत्र छन्दस्त्वयोपेतस्य तृच-त्रयस्योपदिष्टत्वात् । विहतावपि तत्सर्वमिति दिष्टमिति चेत्—वाढम् ! अतएव पाठ-क्रमोऽप्यतिदिष्टः, तथासति प्रक्रान्त-गायत्री-छन्दस्कस्य-तृचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चाद् ब्रह्मतीच्छन्दस्को तृचे प्रथमायाः ऋचः प्रारम्भावसरः स चारम्भस्तिसृषु-इति विशेष-विधानेन बाध्यते ; तस्मादाद्य स्तृचोनिखिलोग्राह्यः”^{४८} (१) ॥ ॥ तृतीये धूर्गानमेकस्यामृचि कर्त्तव्यम्—^{४९}“तृचे स्यादृचि वैकस्यां धूर्गानं प्रकृताविव । तृचे भवेदिहैकस्यां श्रुत्यावृत्ति-विधानतः । एकत्रिकएव क्रतौ व्यति-

अस्ति “इन्द्रहतेषु सोमेषु”—इति छन्दोगस्य चतुर्थ-द्वितीये पक्षस्यां प्रथमा ऋक्, अस्यामुत्पन्नानि त्रीणि सामानि, तानि च गेयगानस्य दशम-प्रथमे चतुर्विंशत्यादीनि, तत्र तृतीयं “कौत्स”-नामकं, तदेवाव तृतीयपर्याये ग्रहणीयं भवति । अत्र सर्वत्र सानं ताण्डानवमद्वितीयसार्पेयञ्च ब्राह्मणम् ।

(१)—तदेतत् स्फुटं ताण्ड्यसप्तमतृतीये, तथाहि “त्रिभिश्च छन्दोभिः”—इत्यादि, “त्रिभिः गायत्री त्रिष्टुब् बार्हतेरिति तद्भाष्यम् ।

(२)—तत्र “उच्चातेजातमन्त्रसः”—इत्यादिः प्रथमा, “सनइन्द्रा ययज्यवे”—इति द्वितीया, “एनाविस्त्रान्यर्थञ्चा”—इति तृतीया ऋक् । गानञ्चैतत् ऊहगानस्य द्वादश प्रथमस्य प्रथमं प्रसिद्धम् । त्रिच्छन्दस्त्वनु, त्रिभिःपर्यायैरूपपद्यते नत्वेकस्मिन्नेव पर्याये इति सिद्धान्त्याशयः ।

षड्ज्ञैकस्यां च स्तोत्रेषु सम्पाद्यमानेषु यद्भूर्गानं तत् किं त्वचे स्यात् ?
 उत्तैकस्यामृचि ? इति संशयः । तच्च चोदकेन त्वचे भवेदिति
 प्राप्ते, ब्रूमः—इहैकत्रिक-क्रतौ एकस्यामृचि धूर्गानं भवेत्, कुतः ?
 'आवृत्तं धूर्षु स्तुवते'-इति आवृत्ति-विधानात् । त्वचे गानेऽपि
 सान्निस्त्रिरावृत्तिर्भवेत् ? न, आवृत्तेः स्तुति-विशेषणत्वात् ।
 गुण-सङ्कीर्तन-परः पद-समूहः स्तुतिः, तच्च ऋगावृत्तिं विना
 तिसृष्वक्षु न सिध्यति । तस्मादेकस्यां धूर्गानम्”^{४६} ॥ षष्ठे स्तोम-
 वृद्धिरागमाद् भवेत् - ^{४७}“स्तोम-वृद्धिः किमभ्यासादागमाद्वाग्रिमो
 यतः । न काल्पयामश्रुतं मैवं सङ्ख्यावापादि-लिङ्गतः । विवृद्ध-
 स्तोमकः क्रतुरेवमान्नायते,—‘एकविंशेनातिरात्रेण प्रजा-कामं
 याजयेत्, त्रिणवेनौजस्तामम्, त्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठा-कामम्
 इति । प्रकृतिगतेभ्यः (१) विवृत्-पञ्चदशादिस्तोमेभ्यो
 विवृद्धाः एकविंश-त्रिणव-त्रयस्त्रिंश-स्तोमाः (२), तेषु किं
 प्राकृतानां (३) सान्नाम् अभ्यासाद् वृद्धिर्भवति ? किं
 वा सामान्तरागमात् ? इति संशयः । अश्रुतस्य सामा-
 गमस्य कल्पयितुमशक्यत्वाद् अभ्यासाद् वृद्धिः-इति प्राप्ते, ब्रूमः—
 (४)-अभ्यासोऽपि न साक्षाच्छ्रुतः, किन्त्येकविंशादि-सङ्ख्या-

(१)—प्रकृतियागोच्योतिष्ठोमादिः तद्गतेभ्यः ।

(२)—एषामुपजनिः ताण्ड्य-षष्ठ-द्वितीयादौ । अथ ताण्ड्य-दशम-प्रथमस्योमानि
 वाक्यानि ध्येयानि, तथाहि—“आदित्य एवैकविंशस्यायतनम्”-इत्यादि, “त्रिष्टदेव
 त्रिणवस्यायतनम्”-इत्यादि, “देवता एव त्रयस्त्रिंशस्यायतनम्”-इत्यादि ।

(३)—प्रकृतियागगतविवृद्धादिस्तोमसूक्तानाम् ।

(४)—यदुक्तं पुरस्तात् पञ्चमाध्याय-तृतीयपाद-पञ्चमाधिकरण-व्याख्याने” किन्तु
 सामागमेन स्तोमपूरणमिति दशमेवस्थते”-इति तदेवात्र अभ्यासीपीत्यादिना वक्ति ।

पूरणाय कल्पते, सङ्ख्या च द्रव्य-गता, भिन्न-द्रव्यैरेव
 पूर्यते नत्वेकद्रव्यावृत्या, न ह्यष्टकत्व एक-घटमानीय मद्गृहे
 सन्त्यष्टौ घटाः-इति व्यवहरन्ति ; ततः स्तोमावयव-द्रव्यगता
 सङ्ख्या तदवयवभूतानां साम्नां पदार्थानां भेदं गमयति, स
 च भेदः सामान्तरागम-लिङ्गम् ; अत्र ह्येवावपन्तीत्यावापोद्देशेन
 देशविशेष-विधिरपरं लिङ्गम्— सामान्तरोत्पत्त्यर्थमन्यलिङ्गम् ;
 तस्मादागमेन वृद्धिः”^{५०} (१) ॥

सप्तमे बहिष्पवमान-वृद्धावचआगमः—^{५१}“किं बहिष्पवमानेर्द्धा
 साम्नर्चा वाभिपूरणम् । साम्ना पूर्वोक्तितीमैवं सामैकत्व-परा-
 क्तत्वतः ॥ प्रकृतौ प्रातः सवने बहिष्पवमानस्य अविवृद्धः स्तोमः,
 तस्य विकृतिषु वृद्धौ सत्यां पूर्वोक्त-रीत्या सामान्तरागमे प्राप्ते,
 ब्रूमः—‘एकं हि तत्र साम’-इति बहिष्पवमानं प्रकृत्य सामैकत्व
 साम्नायते, अतो न सामान्तरागमः सम्भवति । एवं तर्ह्य-
 व्यासेन सङ्ख्या-पूरणमस्तु- इति, न वाचम्, ‘पराग् बहि-
 ष्ववमानेन स्तुवन्ति’-इति (१) पराक्-शब्देनाभ्यास-प्रतिषेधात् ;
 तस्माद्वागमः”^{५१} ॥

(१)—ताण्ड्यस्य द्वितीयप्रपाठक-चतुर्दशादि-खण्डतयाणां तृतीयप्रपाठक-प्रथ-
 मादि-सप्तखण्डानाञ्च परिदर्शनात्, अपिच “वर्द्धमानेषु स्तोमेषु प्रथमस्य पर्यायस्य
 प्रथमा तृचभागा तस्यास्तिर्वचनम्, मध्यमावापस्थानम्, उत्तमा परिचरा त्वचभागावाप-
 स्थानम्”-इति लाघ्यायन-सूत्रपर्यालोचनात्, एष विचारो भवेद् बोधविषयीः विवादः ।

(२)—त्रुतिपाठस्तु, नैवम्, परमर्थत एष एव, तथाहि—“अमुष्मै वा एतल्लोकाय
 स्तुवन्ति यद् बहिष्पवमानम् स्रष्ट्विं कृताभिः पराचीभिः स्तुवन्ति”-इत्यादिः, परा-
 चीभिर्बहिष्पवमानोभिः स्तुवते”-इत्यादिश्च ताण्ड्य-षष्ठाष्टमे ।

षष्ठपादस्याद्योऽधिकरणे एकं साम त्वचे गेयम्—^{५९}“सामैकस्यां त्वचे वास्यादाद्यः स्वाध्यायवद् भवेत् । वचनास्त्रिङ्ग-संयुक्तात् स्तोत्रे साम त्वचे भवेत् पवमानाज्य-पृष्ठादि-स्तोत्रे षुयद् विहितं रथन्तर-बृहद्-वैरूपादि-साम अध्ये तारः एकस्यामृचधीयते, तत् किं स्तोत्र-प्रयोग-कालेऽप्येकस्यामृचि गेयम् ? किं वा त्वचे गेयम् ?- इति संशयः (१) अध्ययनस्यानुष्ठानार्थत्वाद् यथाध्ययनमेक-स्यामृचिसाम्नः कृतं तथैकस्यामेव साम गेयम् * इति पूर्वपक्षः ।

* “यथाध्ययनमेकस्यामृचि सामगेयम्”-इति न्यून-पाठः गौ० सा० पुस्तकयोः ।

(१)—अत्रेदं तत्त्वम्—अस्ति इन्द्रोऽग्रन्थस्य तृतीय-प्रथम-पञ्चम्यां प्रथमा ऋक्, तस्यां गीतं रथन्तरम्, तच्च अरण्यगानस्य द्वितीय-प्रथमे एकविंशतितमं साम ; तथा इन्द्रो-ऽग्रन्थस्य तृतीय-प्रथम पञ्चम्यां-द्वितीया ऋक्, तस्यां गीतं बृहत् तच्च अरण्यगानस्य प्रथम-प्रथमे सप्तविंशतितमं साम ; तथा इन्द्रोऽग्रन्थस्य तृतीय-द्वितीय-चतुर्थ्यां षष्ठी ऋक्, तस्यां वैरूपसंज्ञकान्यष्टौ सामानि, तत्र प्रथमम् अजोवैरूपम्, द्वितीयं ह्रस्ववैरूपम्, तृतीयं बृहदोपश्ववैरूपं पञ्चनिधनवैरूपं वा, चतुर्थम् षण्णिधन वैरूपम्, पञ्चमं सप्तनिधनवैरूपम्, षष्ठम् अष्टानिधनवैरूपम्, सप्तमं द्वादश निधनवैरूपम्, अष्टमम् पुण्यवैरूपम् ; (अत्र मानमार्षेयब्राह्मणस्य तृतीयप्रपाठकाष्ट मंखण्डम्) तानि च अरण्यगानस्यारम्भे एव श्रुतानि । एवम् अस्ति उत्तरा-ग्रन्थस्य प्रथम-प्रथमेकादशे प्रथमस्तृचः, तच्च च गीतं रथन्तरम्, तद्वि जङ्गगानस्यादिसं साम ; तथा उत्तराग्रन्थस्य द्वितीय-प्रथम-द्वादशे प्रथमस्तृचः, तच्च च गीतं बृहत्, तद्वि जङ्गगानस्य प्रथम-प्रथमे पञ्चमं साम ; तथा उत्तराग्रन्थस्य द्वितीय-द्वितीयैकादशे प्रथम स्तृचः, तच्च च गीतं “(पञ्चनिधनं) वैरूपम्”, तद्वि जङ्गगानस्य प्रथमे सप्तमं साम । तद्व रथन्तरं गेयमिति विहिते अरण्यगाने श्रुतं इण्डोऽग्रन्थोक्तैकस्यामृच्युत्पन्नं गातव्यमाहोस्वित् जङ्गगाने श्रुतम् उत्तराग्रन्थोयतृचवीजकं गातव्यमिति शङ्कास्वरूपः । एवं बृहद्वैरूपयोरन्यत्र च बोध्यम् ।

‘अष्टाक्षरेण प्रथमायाः ऋचः प्रस्तौति, द्वाक्षरेणोत्तरयोः’-इति(१)
 तिसृष्टृक्षु प्रस्तौत्रा गातव्य-भागो निरूप्यते, तदिदं त्वचस्य
 लिङ्गम्—‘ऋक्सामेवावमिथुनी सन्धवाव’-इत्यादौ ऋग्देवता-
 सामदेवतयोः संवाद-रूपेर्थावादे साम-देवतैकात्म्यं हे ऋचौ च
 प्रत्याख्याय तिस्रः ऋचौऽङ्गीचकार, तदिदम् अपरं लिङ्गम् ;
 ताभ्यां लिङ्गाभ्यामुपहं हिताद् एकं साम त्वचे गीयते स्तोत्रि
 यम्-इतिवचनात् त्वचे गातव्यमिति” ५९॥ ॥द्वितीये स्वर्दक्-शब्दो
 मौलनावधिः—५२“स्वर्दक्-शब्दे वीक्षणं च किं स्यादङ्गाङ्गितायवा ।
 मौलनावधिताद्योस्तु भिन्न-वाक्येन तद्विधेः । प्रतिशब्देनावधिर्हि
 द्यौत्यो वाक्यं न भिद्यते । सत्येवं मौलनस्यापि विधिर्नोत्तरयो
 र्भवेत् । अस्ति रथन्तर-साम्नोयोनौ ‘अभित्वाशूर’-इत्यस्यामृचि
 स्वर्दक्-शब्दः ‘ईशानमस्य जगतः स्वर्दशम्’-इत्याम्नातः (२)
 अस्ति चीज्जातुः कर्तृता त्वचे ‘रथन्तरे प्रस्तूयमाने सम्मिलयेत्

(१)—नैवमाहुपूर्विकः श्रुतिपाठः ; तथाहि—“पशवी वै बृहद्रथन्तरे अष्टाक्षरेण
 प्रथमाया ऋचः प्रस्तौत्यष्टाशफांस्तत् पशूनवरुन्धे, द्वाक्षरेणोत्तरयोर्ऋचोः प्रस्तौति
 द्विपाद् यजमानो यजमानमेव यज्ञे पशुषु प्रतिष्ठापयति, पञ्चाक्षरेण रथन्तरस्य
 प्रतिहरति पाङ्क्तान्स्तत् पशूनवरुन्धे”-इति ताण्ड्य-सप्तम-सप्तमाद्योभागः ।

(२)—तद्वथा,

“अभि त्वा शूर नोनुमौ दुग्धाइव धेनवः ।

ईशानमस्यजगतः स्वर्दशमीशानमिन्द्रतस्युपः”-

इति ऋग्वेदग्रन्थस्य तृतीय-प्रथम-पञ्चम्यां प्रथमा ऋक्, इयमेव उत्तराग्रन्थस्य प्रथम-
 प्रथमैकादशस्य तृचस्याया । अत्रारण्ये यद् गीतं तदेकङ्मूलकत्वात् एकैव रथन्त-
 रम्, यद्दि जङ्घ-प्रथम-प्रथमे गीतं तत्तृचमूलकत्वात् तृचं रथन्तरमिति व्यपदिश्यते

खट्वंशं प्रति वीक्षेत'-इति (१) श्रुतेः । तत्र संशयः । किं खट्वंक्-शब्दोच्चारण-वीक्षणयोरङ्गाङ्गिभावोऽत्र विधीयते ? किं वा विधीयमान-सम्मीलनावधित्वेन खट्वंक्-शब्दोच्चारणं निर्दिश्यते ? इति । तत्र सम्मीलन-वाक्याद् वीक्षण-वाक्यं भिन्नं ततो न मीलनावधित्वेनान्वयः सम्भवतीति । किञ्च वीक्षतेति लिङ्-प्रत्ययोऽत्र विधायकः श्रूयते, ततः खट्वंक्-शब्दोच्चारणं वीक्षणाङ्गम्, वीक्षणं वा तदङ्गम्-इत्यङ्गाङ्गिभावोऽभ्युपेयः (२) । तथा सति खट्वंक्-शब्दरहितयोर्ऋचोर्गीयमाने रथन्तरेऽपि विहित-सम्मीलनानुवृत्तिः फलिष्यतीति पूर्वपक्षः । खट्वंशंप्रतीत्यनेन कर्म प्रवचनीयेन (३) प्रतिशब्देन खट्वंक्-शब्दोच्चारणस्य मीलन कालावधित्वं द्योत्यते । न चात्र भिन्न-वाक्यत्वम्, एक-वाक्यत्वसम्भवात् । तथाहि विरोध-परिहाराय स्वतएव प्राप्तत्वाद् वीक्षणं न विधेयम् । तथा सति आ खट्वंक्-शब्दोच्चारणात् सम्मीलयेदित्येकं वाक्यं सम्पद्यते । एवं सत्युत्तरयोर्ऋचोर्मीलन-विध्यभावः फलिष्यतीति राजान्तः"५९ (४) ॥ ॥ तृतीये बृहद्रथन्तरयोर्दिन-भेदेन

(१)—ताण्ड्य-सप्तम सप्तमे । अस्याएव श्रुतेः सम्मीलयेदित्यन्तं नवमाध्याय-द्वितीय-पाद-पञ्चदशाधिकरण-व्याख्यायां (४२४०) पुरस्तादुपन्यस्तमेकदा ।

(२)—अथमेवाङ्गाङ्गिभावः शेषशेषीभावी-गुणगुणीभावश्चेत्युच्यते । यद् यखोप-कारकं तत्तस्याङ्गम् इत्यङ्गलक्षणं शेष-लक्षणञ्च; तदाह—“शेषः परार्थत्वात् (जै१,१,२)”

(३)—“लक्षणेन भूताख्यानभागविप्रसात् प्रतिपर्यन्तवः (१,४,९०) इति पाणि-निसंस्मरणान्, अत्र लक्षणार्थे कर्मप्रवचनीय-सञ्ज्ञा, तथाच खट्वंशशब्दं संलक्ष्य यावत् खट्वंशमिति न गीयते तावत्कालं सम्मीलनेन भाव्यमिति तस्याः श्रुतेरर्थः सम्पद्यते ।

(४)—परमवार्थे ताण्ड्य भाष्य-विरोधो दृढात् प्रतीयते, तथाहि—“तस्मिन् प्रवृत्तमाने चक्षुः ‘सम्मीलेत्’ मृकूलितं कुर्यात्, पुनः ‘खट्वंश’ खट्वंशमिति पदं गीय-मानं ‘पतिवीक्षेत’ अवलोकयेत्”-इति (ता-७-७) ।

प्रयोगः—^{१२}“गवामयनिके * पृष्ठः षडहे प्रत्यहं द्वयं । सह-
द्रथन्यरं चीत भवेत् किञ्चित् कचिद्दिने । इन्द्र-गर्भ-बहुव्रीहे
राद्योऽन्येऽपि समोह्यसौ । अन्योन्य-निरपेक्षस्य चोदकादन्ति-
मोभवेत् । द्वादशाहे ^(१) पृष्ठः षडहउत्पन्नः ^(२) तत्र षष्ठा-
मप्यङ्गां क्रमेण रथन्तर-बृहद्-वैरूप-वैराज-शक्कर-रैवतानि सा-
मानि ^(३) विहितानि ^(४) । गवामयने ^(५) तु विवर्तितरूपोयः

* “गवामायनिके” इत्युभयपदवृद्धि पाठः गौ पुस्तके ।

(१)—द्वादशाहसावद् द्विविधः, सवात्मकोऽहीनात्मकश्च; पुनरपि प्रत्येकं द्वे धा
समुद्योयूढश्च, यत्र कामयूहनाभावः स आद्यः तदन्योद्वितीयः । इह सवात्मकः ताण्ड्य
दशम-तृतीयखण्डादिना विहितः, संवत्सरसाध्यो ग्राह्यः । तत्र च अहःशब्देन सवन-
तयात्मकः सोमयागः, तं द्वादशाह-संज्ञं सोमयागसमृद्धिकामोऽत्यतिष्ठदिति स्फुटम् ।

(२)—संवत्सरसाध्यस्य यागमात्रस्य द्वौ षडहौ भवतः आभिप्लवः पृष्ठश्चेति ; तत्र
एकस्मिन् मासि आभिप्लविव-षडहाः चत्वारः, पृष्ठः षडहः एकः, इत्थं षडह-पञ्चकैस्त्रिंश-
द्दिनानि भवन्ति । स्यष्टमेतत् ताण्ड्य-चतुर्थ-प्रथम-खण्डादौ ।

(३)—पृष्ठः षडहे याः स्त्रोत्रियाः सामानि च, तेषामसाङ्गार्थाय प्रत्यहं विभिन्नानि
रूपाणि ताण्ड्य-दशमाध्याय-षष्ठ-खण्डानन्तरं षड्भिः खण्डैः प्रदर्शितानि, तदादितस्त्रिभिः
स्त्रोत्रियाणां रूपाणि, ततस्त्रिभिः सामानां रूपाणीति विवेकः ।

(४)—एतदाकाराः जह्यगानस्य प्रथम-पञ्चम-सप्तम-दशम-पञ्चदशाष्टादश-संख्य-
क गानदर्शनादुच्यते ।

(५)—गवामयननामकं सत्रमस्ति, तच्च द्विविधम् ; “गवो वा एतत् सत्रमासत
तासां दशसु मासुः शृङ्गाण्यजायन्त”-इत्याद्याख्यायिकया दशमासनिर्वर्तयत् ; तासां
द्वादशसु मासुः शृङ्गाणि प्रावर्तन्त”-इत्याद्याख्यायिकया द्वादशमासनिर्वर्तयत् ; अथ ते
चेतत् सत्रं ताण्ड्य-चतुर्थ-प्रपाठकारभ-खण्डे । तत्र अहर्निथमस्त्वेवम्—प्रायणी-
थोतिरात्रः प्रथममहः, चतुर्विंशी द्वितीयमहः, उक्त्यलृतीयमहः ज्योतिगा-चतुर्थ-
महः, आयुगौरिभिः पञ्चममहः, आयुज्योतिरिति षष्ठाहः, एष एव षडहः आभिप्लवि-

पृष्ठ्यः षडहः, तत्र श्रूयते—“पृष्ट्यः षडहो बृहद्रथन्तरसाम,”-इति
चोदक-प्राप्तयोः बृहद्रथन्तरयोः पुनर्विधानात् वैरूपादि-निवृ-
त्तिः । ततः शिष्यमाणं बृहद्रथन्तरं सामद्वयं किं प्रत्यहं कर्त-
व्यम् ? किं वा केषुचिदहःसु बृहत्, केषुचिद्रथन्तरम् ?-इति

कञ्च्यते ; एवं चतुर्भिरभिपूविकैश्चतुर्विंशत्याहानि भवन्ति, ततः विष्ट-स्त्रीम-साध्यः
एकाहः पञ्चदशस्त्रीम-साध्यो द्वितीयाहः, सप्तदश-स्त्रीम-साध्यलृतीयमहः, एकविंश-स्त्रीम-
साध्यश्चतुर्थाहः, त्रिणव-स्त्रीम-साध्यः पञ्चमाहः, त्रयस्त्रिंश-स्त्रीम-साध्यः षष्ठाहः, सोऽयं
षडहः पृष्ट्यञ्च्यते ; पूर्वविष्टतः अभिपूविकषडहचतुष्टयैः सहास्ययोगे त्रिंशद्दिनात्मक एक
मासः सम्पन्नः । द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-मासास्त्वेवमेव । षष्ठमासस्याद्याष्टादश-
दिनानि आभिपूविकषडहवयात्मकानि, उनविंशत्याद्याः पृष्ट्यः षडहः-इति चतुर्विंशतिः,
पञ्चविंशतितममहोऽभिजित्, ततस्त्रोणि दिनानि प्रथमादि-स्त्रीम-साम-वय-साध्यानि,
उनविंशत्तमाहः प्रायणीयः, त्रिंशत्तमश्चतुर्विंशाख्यकम् । इत्थं मन्दस्य पूर्वार्द्धं दत्तम् ।
उत्तरपण्मासानां प्रथममासस्य प्रथममहःलृतीयस्त्रीमसामसाध्यम्, द्वितीयमहोद्वितीय-
स्त्रीमसामसाध्यम्, तृतीयमहः प्रथम-स्त्रीमसाम-साध्यम्, चतुर्थमहोविंशजिदादत्तम्, (पञ्च-
मादौनि षट् दिनानि पृष्ट्य-संज्ञकानि तत्र) त्रयस्त्रिंशस्त्रीमसाध्यं पञ्चममहः, त्रिणव-
स्त्रीमसाध्यं षष्ठमहः, एकविंशस्त्रीमसाध्यं सप्तममहः, सप्तदशस्त्रीमसाध्यं अष्टममहः, पञ्च-
दशस्त्रीमसाध्यं नवममहः, त्रिष्टतस्त्रीमसाध्यं दशममहः, ततोभिपूवाः षडहस्तयः-इत्य-
ष्टाविंशतिः, उनविंशतममहोमहाव्रताख्यं, अतिराताख्यञ्च त्रिंशत्तमम् । द्वितीया-
दिषु मासचतुष्टये प्रथमदिनषट्कं पृष्ट्यषडहः ततः पूर्वोक्त-प्रतिलोमेनाहुष्टितास्त्वारः
आभिपूविकाः षडहाः अन्यमासस्य तृयोभिपूविकाः षडहाः प्रथमाः, तथाचाष्टादश-
दिनानि निष्पन्नानि, गौष्टोमसाध्यामुनविंशतितमम्, आहुष्टोम-साध्यं विंशतितमम् दश-
रात्रस्य दिवसादश इति त्रिंशत् । इत्थमुत्तरार्द्धं मन्दस्य । अनयोर्मासषट्कयोः सन्विष्टा-
नम् अशीत्युत्तरशतदिनान-नारम् अशीत्युत्तरशतदिनापूरस्ताच्च विद्यमानमहः विषुवद्वा-
मकम्, तदिदमेकषट्पुत्तर-त्रिंशद्-दिन-निर्वर्त्यं गवामयनं सत् तान्द्रस्य छत्स्नेन
चतुर्थप्रपाठकेन विहितम् ; विष्टञ्च ततः परः परः । तदयं श्लोकः—“शतानि वीणि
षष्ठिश्च विषुवांश्च चतुर्थके । प्रोक्तानि गव्यसत्रस्य स्तुत्याहानि क्रमादिह” ।

संशयः । बृहच्च रथन्तरञ्च बृहद्रथन्तरे ते च सामनी यस्य इति
 इन्द्र-गर्भिते बहुव्रीहवितरेतरयोग-इन्द्रेण साहित्यं प्रतीयते, ततः
 प्रत्यहं सामवयम्—इति पूर्वपक्षः । ते सामनी यस्याङ्गः-इत्यङ्गीय
 अन्यपदार्थत्वं तदा भवदुक्तमेव स्यात्, इह तु षडहोऽन्य पदार्थः ;
 तथासति षडहे द्वयोः साम्नीः साहित्यं सिद्धान्तेऽपि समानम् ।
 प्रकृतौ साम्नोरन्योन्य-निरपेक्षत्वादिहापि निरपेक्षत्वमेव साम-
 चोदकेनातिदिश्यते । तस्मात् केषुचिदहःसु किञ्चित् साम-इति
 राद्धान्तः”^{५२} ॥ ॥ पञ्चमे सर्वपृष्ठे यथोक्तदेशे पृष्ठानि—“किं सर्वपृष्ठे
 सर्वाणि पृष्ठदेशे यथोक्ति वा । पृष्ठ-शब्दात् पृष्ठ-देशे वचनात् तु
 व्यवस्थितिः ॥ इदमाम्नायते—‘विश्वजित् सर्वपृष्ठः’-इति । षडहे
 षट्सहस्रसु क्रमेण ‘रथन्तरं’ ‘बृहद्’ ‘वैरूपम्’-इत्यादिभिः सामभिः
 पृष्ठ-स्तोत्रं, निष्पादितम् तानि सर्वाणि पृष्ठ-सामानि यस्मिन् वि-
 श्वजिति सोऽयं सर्व-पृष्ठः ; तत्र माध्यन्दि न-पवमान-मैत्रावण-
 साम्नोरन्तरालभूते पृष्ठस्तोत्रदेशे किं सर्वाणि पृष्ठ-सामानि कार्या-
 णि ? किं वा यथावचनं देश-व्यवस्था ?-इति संशयः । पृष्ठ-कार्य-
 गमकेन पृष्ठ-शब्देन पृष्ठ-देशे प्राप्ते, वचनेन देश-विशेषो व्यवस्थाप्यते,
 वचनं चैवाम्नायते—‘पवमाने रथन्तरं करोत्यार्भवे बृहन्मध्य-
 इतराणि वैरूपं हीतुः पृष्ठं वैराजं ब्रह्म-साम शाकरं मैत्रावरु-
 णस्य रैवतमच्छावाकस्य’-इति ; वचनं हि न्यायाद् बलीयः,
 तस्माद्देशविशेषो व्यवस्थितः”^{५३} ॥ ॥ पृष्ठे वैरूप-वैराजे उक्त्य-घोड
 शिनीः पृष्ठ-गते—^{५४}“कार्त्त्याद् वैरूप-वैराजे उक्त्य-घोडशिनीरुत ।
 पृष्ठे स्यात् क्रतु-संयोगादाद्योन्तः पृष्ठ-लिङ्गतः ॥ इदमाम्नायते
 —‘उक्त्यो वैरूपसामैकविंशः घोडशी वैराजसामेति । तत्र

कृत्स्ने उक्थे 'वैरूपं' साम, कृत्स्ने षोडशिनि 'वैराजम्' ; 'वैरूपं'
साम यस्मिन्नुक्थे क्रतौ—'वैराजं' साम यस्मिन् षोडशिनि क्रतौ-
इत्येवं क्रतु-सम्बन्धः प्रतीतेः । मैवम् । प्रकृतौ रथन्तर-साम
बृहत्साम-इत्येवंविधस्य निर्देशस्य पृष्ठ-स्तोत्र-विषयत्व-दर्शनादत्रापि
तन्निर्देशेन पृष्ठ-लिङ्गेन पृष्ठ-कार्ये वैरूपं वैराजं च भवितुमर्हति ;
क्रतु-सम्बन्धस्तयोः पृष्ठ-द्वारेणोपपद्यते”^{५५} ॥ ॥ सप्तमे त्रिवृदग्नि-
ष्टुति स्तोमएव—^{५६}“त्रिवृदग्निष्टुदित्येतत् सर्वत्र स्तोमएव वा ।
आद्यस्त्रैगुण्य-वाचित्वादन्त्य-स्तोमेऽस्य रूढितः । एवं श्रूयते—
'त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमः'-इति (१) । किं त्रिवृत्वमग्निष्टुति क्रतौ
सर्वेषु साधनेषु संबध्यते ? किं वा स्तोम-मात्र-सम्बन्धि तत् ?
त्रिवृद्रज्जुरित्यादौ त्रिवृच्छब्दस्य त्रैगुण्य-वाचित्व-दर्शनादत्रापि
क्रतु-साधनेषु या सङ्ख्या श्रूयते सा सर्वा त्रिवृत्वेन विब्रियते-इति
प्राप्ते, ब्रूमः— यद्यपि त्रिवृच्छब्दोऽवयव-प्रसिद्धा लोके त्रैगुण्यं
ब्रूते, तथापि वेदे रूढ्या स्तोम-वाचकः, त्रिवृद्वहिष्पवमानः
इत्युक्त्वा स्तोत्रियाणां नवानामृचामनुक्रमणेन स्तोम-विषयमेव
त्रिवृत्वम्”^{५७} ॥ ॥ अष्टमे संसवादौ पृष्ठत्वम्—^{५८}“संसवादौ द्वयोरेकं
पृष्ठं यद्वा समुच्चितम् । एकं प्रकृतिवद् विश्वजिह्वदन्यत्र चेतरम् ।
वचनाद् विश्वजित्येते साक्षी द्वे स्तोत्रयोर्द्वयोः । नेहास्ति
तत् पृष्ठएव साहित्यं स्यात् पुनर्विधेः ॥ इदमान्नायते—
'संसवउभे कुर्याद्, गोसवउभे कुर्याद्, अभिजित्येकाहः उभे
बृहद्रथरे कुर्यात्'-इति । किमत्र बृहद्रथन्तरयोरेकं पृष्ठ-स्तुतौ
इतरदन्यस्तुतौ स्यात् ? किं वा समुच्चितमुभयं पृष्ठ-स्तुतौ ? इति

(१)—ताण्ड्यस्य तृतीयपक्षिकायां बडत् ।

संशयः । प्रकृतौ द्वयोर्विकल्पितत्वादेकस्मिन् प्रयोगे एकस्य पृष्ठत्वा
दन्यत्रापि तथात्वं युक्तम्, तथा सत्यवशिष्टं साम सर्वपृष्ठ-विश्व-
जिन्नायेन स्तोत्रान्तरे प्रयोक्तव्यम्-इति पूर्वपक्षः । तादृग्वचना
भावेनात्र विश्वजिद्वैषम्यात् प्रकृतिवद् विकल्पे सति पुनर्विधान-
वैयर्थ्यात् समुच्चयः-इति राद्धान्तः”^{५७} ॥

सप्तम-पादस्य षोडशाधिकरणे बृहद्-यव-खादिराः नियताः
—^{५८}“बृहद्-यव-खादिराश्च * विकल्पानियतास्त । विकल्पा
चोदक-पात्रेर्नियताः स्युः पुनर्विधेः ॥ कचिद् विकृतौ श्रूयते—
‘बृहत् पृष्ठं भवति’-इति, त्रैधातवीये श्रूयते—‘यवमयी
मध्यमः’-इति, वाजपेये श्रूयते—‘खादिरो यूपोभवति’-
इति; तत्र बृहद्रथन्तरयोः ब्रीहियवयोः खादिर-वैल्वादीनाञ्च प्रकृ-
तौ विकल्पितत्वाद्वापि चोदकेन विकल्पिता इति चेत्— न, पुन
र्विधान-वैयर्थ्यात् । परिसंख्या तु दुष्टत्वात् (१) न शङ्का ।
तस्मान्नियताः । कोद्यन्तरं (१) त्वर्थान्निवर्तते”^{५८} ॥

अष्टम-पादस्य षष्ठाधिकरणे विप्र-गानं (१) विकल्पितम्—^{५९}
“उन्नेयोब्रह्म-गानस्य निषेधोविहितस्तुतिः । विकल्पितोवा शून्यो

* “बृहद् यवः खादिरश्च”-इति पाठः रा० पुस्तके ।

(१)—तदुक्तम्—“श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाध
इत्येवं परिसङ्ख्या त्रिदश्या”-इति । परिसङ्ख्या-लक्षणन्तत् श्रुते स्फुटम् । तथाहि—
“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पात्रिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति
गीयते”-इति ।

(२)—रथन्तरस्य पृष्ठत्वेनात्र ग्राह्यत्वं वैल्वादीनां यूपत्वेन च तथात्वमिति
यावत् ।

(३)—विप्र उद्गाता, तत्कर्तृकं वामदेव्यादि-साम्नां गानम् ।

ऽपि वपोत्खेदइव स्तुतिः । विध्यनन्वयतोऽस्तीत्रं ब्रह्मोद्गाता
तथा सति । विषयैक्याद् विकल्पोऽत्र षोडशि-ग्रहवन्मतः ।
आधाने वामदेव्यादि-साम्नां गानानि विहितानि, आधान
एवेदमपरमान्नायते—‘उपवीता वा एतस्याग्नयोभवन्ति, यस्या
ग्न्याधेये ब्रह्म-सामानि गायति’-इति । उप-शब्दः सा
मौष्यं ब्रूते, विगताः काल-विलम्बमन्तरेण परैस्त्यक्ता इत्यर्थः ।
अनया निन्दया ब्रह्मणः (१) साम-गान-निषेधउन्नीयते, स
निषेध उद्गातुर्विहितं वामदेव्यादि-साम-गानं स्तौति । ननु
ब्रह्मणः सामगानमप्रसक्तं (२) ततस्तन्निषेधोऽत्यन्तमसम्भावित
त्वाच्छ-विषाणवच्छून्यः, न हि वन्ध्या-पुत्रो वा तद्-वधो वा
सम्भावयितुं शक्यते, तथासति तादृशेन कथं स्तुतिः ? इति चेत्-
वपोत्खेदवत्, इति ब्रूमः—‘सआत्मनोवपामुदखिदत्’-इत्यनेनात्य-
न्तासम्भावितार्थेन यथा प्राजापत्यस्य तूपरस्य (१) अजस्य विधिः
स्तूयते, तद्वत्- इति प्राप्ते ब्रूमः—‘नेदं वामदेव्यादि-साम-
विधीनां स्तोत्रं भवितुमर्हति, विधीनामनेकत्वेन स्व-स्व-सन्निधि-
पठितैरर्थवादैर्निराकाञ्चत्वेन च तदन्वयायोगात् । का तर्ह्यस्य-

(१)—ब्रह्मा यज्ञीयच्छविशेषः, स हि सर्वेषामुद्गातादीनामृत्विजां कार्य-
दोषोपशमनकारी सर्वद्रष्टा ।

(२)—ब्रह्मणा इदं गायेत-इत्येवं बिधे क्वचिदप्यदर्शनात् ।

(३)—तूपरः शृङ्गहीनः, सच अजातशृङ्गः पतितशृङ्गोवा, तथाहि—ताण्ड्य-
चतुर्थ-प्रथमे “ताः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवंस्ता एतास्तुपराः”-इत्यस्यमाद्य—“ताः पतितशृङ्गाः
गावः सर्वर्तु-भवमन्नाद्यमदनीयमन्नं प्राप्नुवन्, ता गावस्तुपराः शृङ्गहीनाः दृश्यन्ते”-
इति ।

वाक्यस्य गतिः? इति चेत्, उच्यते—ब्रह्म-शब्दोऽत्र विप्रत्व-जाति-
हारेणोद्गातारं ब्रूते, यस्य च गानं तस्मिन्निषेधे सति विधि-निषे-
धाभ्यामेक-विषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्पाते”^{५९} ॥

एकादशाध्यायस्य द्वितीय-पादे द्वादशेऽधिकरणे ब्रह्मसाम-
न्युत् कर्षः—^{६०}“पर्यग्निकरणे त्यागआलम्भोब्रह्म-सामनि । कर्म-
शेष निषेधश्च कर्मान्तर-विधिर्भवेत् । किं वोत्कर्षोऽवशिष्टस्य
ह्यारण्योक्तिवदादिमः । अदृष्ट-वाक्य-भेदाप्तेर्द्रव्याभेदेन चान्तिमः ॥
वाजपेये ‘सप्तदश-प्राजापत्यान् पशून् सञ्चिनुते’-इति प्रकृत्य
श्रूयते—‘तान् पर्यग्निकृतानुत्कृतं जति’-इति, ‘ब्रह्म-साम्नालभते’-
इति, सप्तदशसु पशुषु पर्यग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकाल-
भावी कर्मशेषः उत्सर्ग-शब्देन निषिध्यते, अश्वमेधे ‘पर्यग्नि-
कृतान् आरण्यानुत्कृतं जति’-इत्यत्र कर्मशेष-निषेधस्य प्रतिपन्न
त्वादत्रापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्यग्निकरणान्ताः समा-
प्याः, आलभतिना च ब्रह्मसाम-काले कर्मान्तरम्-इति प्राप्ते,
ब्रूमः—कर्मान्तर-विधौ सप्तदश-जन्यादृष्टाद् भिन्नं किञ्चिददृष्टं
कल्पेत, वाक्यभेदश्च प्राप्नुयात्, किञ्च ‘ब्रह्मसाम्नालभते’-इत्यत्र
द्रव्य-देवतयोरश्रवणात् न कर्मान्तर-विधिः सम्भवति (१) ।

(१)—अत्रेदं तत्त्वम्— शब्दान्तरम् १ अभ्यासः २ सङ्ख्या ३ गुणः ४ प्रक्रिया ५
नामधेयम्-इति षट् कर्म-भेद-हेतवः स्वीकुर्वन्ति जैमिनीयाः । तथाहि, जैमिनीये
द्वितीय-द्वितीये प्रथमं सूत्रम्—“शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुवन्धत्वात्”-इति । यजति,
जुहोति, ददातोत्येवमादयो बहवः क्रियाशब्दाः श्रूयन्ते, तत्र सर्वत्रैव भावयेत्-इति
समं प्रतीयते, एवञ्च भावनावाचकत्वांशे एकलोऽपि ‘कृतानुवन्धत्वात्’ शब्दादि धातु-
रूपानुवन्धकतभेदात् शब्दान्तरत्वं लोकार्थमेव, सत्येवं कर्मभेदोपयोगतः इति तदर्थः,

तस्मात् पर्याग्निकरणानन्तरमेव कार्यस्य सप्तदश-पशूनामाल
आदि-शेषस्य ब्रह्म-साम-काले उत्कर्षो विधीयते, तथासति
अर्थप्राप्तः, पर्याग्निकरणानन्तर-भावि-कर्म-व्यापारोपरमउत्कर्ष-
शब्देनानूद्यते”^{६०} (१) ॥

मन्त्र-लक्षणमारभ्य ब्रह्मसामोत्कर्ष-पर्यन्तैः पूर्व-मीमांसा
गतैः* द्वि-षष्टि-संख्याकैर्विचारैः सामवेदस्य ऋतुषूपयोगो विस्म-

* ‘जैमिनीयैः’-इति सा० पु० पाठः ।

‘सोमेन यजेत’ ‘हिरण्मात्रेयाय ददाति’ ‘दाक्षिणानि जुहोति’-इत्यादि तदुदा-
हरणम् । तदेतन्नग्रायेनावकर्षभेदशङ्का—अपवादपादगत-विंशतितम-सूत्रातुसारेण
च समाधानम् । तद्वि सुत्रम्—“अद्रव्यत्वात् केवले कर्मशेषः स्यात्”-इति । ‘केवले’
द्रव्यदेवतारहितवाक्ये ‘कर्मशेषः स्यात्’ कर्मणः उक्तस्य शेषः अतुवादादिरूपः स्वीकार्यो
भवति । कुतः ? ‘अद्रव्यत्वात् (द्रव्यमित्युपलक्षणं देवताया अपि केवले इति सम्बन्धात्)
द्रव्यदेवतयोरश्रवणात्-इति तदर्थः । अतएवोक्तम्—‘भ्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता
मान्ववर्णिको । रूपवन्तौ ततो यागौ विधीये ते धृक्कृत्या”-इति ।

(१)—अच हि—प्रजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्यः-इति तद्वितान्तं
प्रातिपदिकं व्युत्पाद्य पश्चात् तद्वितान्त-प्रातिपदिकार्थस्य प्रजापतिदेवताविशिष्ट
पशोः कर्त्तृ-बहुल-विवक्षायास्तत्पक्षे इमे द्वितीयाविभक्ति-बहुवचने, तत्र प्रथमभाविन्या
द्वितीयाविभक्तेरेव तावत्तद्वितोत्पत्तिवेलायामन्वयो नास्ति, कुतः पश्चादुभाविनो
बहुवचनस्यान्वयः ? एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्वितान्तप्रातिपदिकेन एकपशुद्रव्य-
मेकदेवतोपेतं यागस्य रूपं समर्पते, तादृशानां बहुलाय बहुवचनं ; बहुलविशेषः
सप्तदश इति निर्दिश्यते—तस्मादिह सङ्ख्या कर्मभेदः । सत्येवमेकस्मिन् पशौ दुष्टे
स एवावर्त्यते, न हि पशुः पञ्चान्तरमाकाङ्क्षति ; अन्यथा एकस्मिन् पशौ दुष्टे कृत्स्नः
पशुगणआवर्त्तेत तच्चादृष्टार्थमभविष्यत् । विचारीयं जैमिनीय-द्वितीय-द्वितीय-
विंशतितमे सत्वे (तद्भाष्ये) भाषितं स्फुटम् ।

टीकृतः (१) । अतः (२) स प्रयोजनवत्त्वाद्देवादिवदेवावश्यं व्याख्यातव्यः ॥

नन्वस्मिन् सामवेदे ब्राह्मणभागस्य व्याख्यातुं योग्यत्वेऽपि मन्त्रभागस्य न व्याख्यान-योग्यतास्ति, तत्रत्यानां मन्त्राणां गीतिमात्रात्मकत्वात्—न खलु पद-वाक्य-व्यतिरिक्तायां स्वरस्तोभादि-साध्यायां गीतौ क्रिया-कारक-योजनाभिव्यङ्ग्यः कश्चिदर्थोऽस्ति यस्याभिव्यक्तये भवता गीतिर्व्याख्यायेत । यत्तु स्वरादि-लक्षणविशेष-कथनेन गीति-व्याख्यानं तत्पूर्वाचार्यै (३) रेव तत्तल्लक्षण-मन्त्र-ग्रहणेषु सम्पादितम्-इति न तत्र त्वया यतितव्यम्, अतः कथं भवतः मन्त्रभाग-व्याख्यानम् ? अत्रोच्यते—न तावद्गीतिर्निराश्रया, तस्याः ऋचाश्रितत्वात् ; अतएव कुन्दोगा उपनिषद्येवमामनन्ति—‘तस्मादृचधूढं’ साम गीयते-इति (४) गीत्याश्रयभूता सेयमृगपि मन्त्रएव, ‘तेषामृग्यचार्यवशेन

(१)—अत्रेदं वेद्यम्—दर्शितानामेषां द्विषष्टिसङ्ख्याक-विचाराणां जैमिनीयन्यायविस्तरादौ च तथा परः परः पाठादर्शनम्, प्रत्युत दृश्यते च तत्र सर्वत्र तेषां बहु-विधविषयक-बहुविचार-व्यवाय-कृतं मिथो विभिन्न-देश-संस्थानम् । यदिच क्वचित् क्वचित् चतुर्णां पञ्चानामधिकरणानां वा साहित्यमस्ति, परं न तथा सर्वेषाम्, अध्याय-पादाधिकरण-व्यवायस्य तत्र तत्राव च स्फुटदर्शनात् । तथाच सामवेद-क्रतु-विषयक-विचार-सङ्ख्या-निर्द्धारणे एवास्ति तात्पर्यम्, मन्त्रलक्षणादाब्रह्मसामोत्कर्षमिति कथनं न नैरन्तर्यपरम् ।

(२)—ग्रन्थारम्भे एव नन्विति योविचार उपक्रान्तः तमिदानीमुपसंहरति ।

(३)—पुण्यसूत्रकारादिभिः ।

(४)—इन्द्रोद्य-प्रथमप्रपाठक-षष्ठखण्डे ।

पाद-व्यवस्था' इति मन्त्र-विशेषत्वेन सूत्रि तत्वात्^(१); ऋगात्मक-
स्य तु मन्त्रस्य क्रियाकारकान्वयाभिव्यङ्ग्योऽर्थो विद्यते, स च क्र-
त्वनुष्ठान-कालेऽनुस्मर्त्तव्यः—इति ऋग्-व्याख्यानमवश्यं कर्त्त-
व्यम्”^(२) “मन्त्रैरर्थानुस्मरणं तु प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे चतु-
र्थाधिकरणे निर्णीतम्—मन्त्रा उरुप्रथस्वेति किमदृष्टैक-हेतवः ।
यागेषूत पुरोडाश-प्रथनादेश्च भासकाः । ब्राह्मणे नापि तद्भा-
नान् मन्त्राः पुण्यैकहेतवः । न तद्भानस्य दृष्टत्वाद् दृष्टं वर-
मदृष्टतः । उरुप्रथस्वेत्ययं कश्चिन्नन्त्रः, तस्यायमर्थः—भो पुरो-
डाश ! त्वं उरु विपुलता यथा भवति तथा प्रसर-इति । एव-
मादयो मन्त्राः यागप्रयोगेषूच्चार्यमाणाः अदृष्टमेव जनयन्ति, न
त्वर्थ-प्रकाशनाय तदुच्चारणम्, पुरोडाश-ग्रथन-लक्षणस्यार्थस्य
ब्राह्मण-वाक्येनापि प्राप्तत्वात् (‘उरुप्रथस्वेतिपुरोडाशं प्रथयति’-
इति हि ब्राह्मण-वाक्यम्) नैतद् युक्तम्, अर्थ-प्रत्यायनस्य दृष्ट-
प्रयोजनसम्भवे सति केवलादृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ^(३) ।
तस्मात् दृश्यमानार्थानुस्मरणमेव याग-प्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य
प्रयोजनम्, ब्राह्मण-वाक्येनार्थानुस्मरण-सम्भवे मन्त्रेणैवानुस्मर-

(१)—पूर्व शीर्षांसायां द्वितीय-प्रथमे मन्त्रविचारप्रक्रमे द्वात्रिंशत्तमं सूत्रम् ।
‘तेषाम्’ मन्त्रभागानां यत्र भागे ‘अर्थवशेन पादव्यवस्था’ विद्यते स ऋगाख्यः; इह-
सूत्रे अर्थवशेनेत्यविवक्षितमिति श्रवरभाष्ये स्फुटम्, अन्यथा ‘अग्निमोले पुरोहितम्’-
इत्ययं स्यादुक्तम्, अत्र न स्यात् ‘अग्निः पूर्वेभिर्हविभिः’-इति ; तस्माद् यत्र पादव्यवस्था
व्यवस्था स मन्त्र ऋगाख्यः इत्येव सारम् ।

(२)—तदुक्तम्—‘लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना’ ।

णीयमिति योनियमः तस्य दृष्टाः सम्भवात् अदृष्टं प्रयोजनमस्तु”^{६९} ॥
 अस्मिन्नेवाधिकरणे (१) मतान्तरेण (२) पूर्वोत्तर-पक्षावाह —
 ६९ “मन्त्रब्राह्मणयोर्यद्वा कलहो विनियोजने । न मन्त्र-लिङ्ग-
 सिद्ध्यर्थमनुवक्तीतरद् यतः । अस्य मन्त्रस्य लिङ्गेन विनियोगे
 ब्राह्मण-वाक्यम् अविवक्षितार्थं स्यात्, वाक्येन विनियोगे मन्त्र-
 लिङ्गं न विवक्ष्येत—इत्युभयोर्विरोधादप्रामाण्यं चोदनायाः—इति
 पूर्वपक्षः (३) । नायं विरोधः, प्रबलेन लिङ्गेन विनियोग-सिद्धौ
 वाक्यस्यानुवादकत्वात्—इतिराह्वान्तः”^{६९} ॥

(इति छत्तुस्त्रस्य भाष्यस्यावतरणिका समाप्ता)

* ‘दृष्टार्था’—इति स० वि० पु० पाठः ।

(१)—उरुप्रथस्त्रेति विषयवाक्यस्यैक्यादधिकरणैक्यम् ।

(२)—आसीत् कश्चन भट्टरहस्यादि-सौमांसा-जीवन-ग्रन्थ-निर्मातुः यागपद्धति-
 प्रथयितुश्च सौमांसक-वरस्य भट्टेति प्रसिद्धस्यान्ते वानो कान्यकुब्जो ब्राह्मणः प्रभाकर-
 नामकः गुरु-दत्त-गुरुपाधिकः तस्य सतेनेति यावत् । शालिकनाथीय-प्रकरण
 पञ्जिकादौ छत्तुस्त्रं तन्मतं स्फुटतरम् ।

(३)—प्रमाणाध्यायसङ्ख्या प्रामाण्याप्रामाण्येव विचारोपयुक्त इति गुरोराशयः ।

(१) अर्थानुस्मरणाय व्याख्यातव्याः साम-योनि-भूताः ऋचः
संहिता ग्रन्थे (२) छन्दोनामके समाम्नाताः, ताः सर्वाः ऋचः
आम्नात-क्रमेणैह व्याख्यायन्ते (३) ॥

(४) न च तासां क्रतुषु स्वातन्त्र्येण विनियोगोऽस्ति ब्राह्मणेन
सूत्रेण च विनियुक्तानां साम्नामाश्रयतया (५) तदुपयोगात् तस्माद्
ऋग्वेद-व्याख्यानइवैतद्व्याख्याने विशेषेण विनियोगो नान्वेषणीयः
(६) । सामान्येन तु विनियोगो यद्यपि ब्रह्मयज्ञ (७)-विष-
योऽस्ति तथाप्यसौ कृत्स्नस्य वेदस्यैकएवेति नान्वेषण-प्रयासो
ऽस्ति (८) । नन्वेवमप्यृचाभ्युदयोद्वैवतान्यवगन्तव्यानि, अन्यथा
प्रत्यवाय-प्रसङ्गात् ; तथाच छन्दोगा आमनन्ति— 'यो ह वा अवि-
दिताभिर्ध-छन्दोदेवत-ब्राह्मणेन याजयति वाध्यापयति वा स्थापुं

(१)—अथ पूर्व-संहिता-मूल-रूप-छन्दोनामार्चिकमात्रस्य भाष्यस्वावतरणिका ।

(२)—उक्तं पुरस्तात् सामगानां संहिताग्रन्थो द्वौ, तत्राद्ये इति विवेक्तव्यः ।

(३)—अथ तत्र ज्ञातव्य-विषयावाह-न चेत्यादि ।

(४)—यदिच विवृदादि-लोमादिकानामष्टमात्राणामपि नियोगो दृश्यते, परं न
ता ऋचः छन्दोग्रन्थ-पठिताः ।

(५)—आश्रयतामात्रेणैवेति भावः ।

(६)—परन्तु यथा ऋग्वेदोयानाम्बलिजामुपकाराय ऋग्भाष्ये ऋचां प्रत्येकस्य
विनियोगो ज्ञापितः, इह तथा अस्मान्मृचि इदं गानं तस्य तत्र विनियोग इति साम्नां
विनियोगः कथं न भाषितः—इति निश्चरकल्पः प्रश्न उज्जृम्भते ।

(७)—ब्रह्मयज्ञो वेदपारायणः । तथाहि मनुः—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञश्च, तर्पणम् होमोदेवो बलिभौ तो नृयज्ञोऽतिथि-
पूजनम्” (१ अ० ७० श्लो०) “अध्यापन-शब्देनाध्ययनमपि गृह्यते जपोऽज्जत (७४) श्लो०)
इति वक्ष्यमाणत्वात्, अतोऽध्यापनमध्ययनञ्च ब्रह्मयज्ञः”—इति तत्र कुल्लूकः ।

वर्द्धति गर्त्तं वा पद्यति प्रवामीयते पापीयान् भवति यातया
मान्यस्य छन्दांसि भवन्त्यथ यो मन्त्रे वेद सर्वमायुरेति श्रियान्
भवत्ययातयामान्यस्य छन्दांसि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे
विद्यात्-इति (१) । एवन्तर्हि तासामृचां क्रम-व्यत्यासेन
बह्वृचैः (२) अप्यधीयमानत्वात् (३) तदीयानुक्रमणिकोक्तान्य-
थादीन्यत्रानुसन्धेयानि (४) ॥

(१)—आर्षेयब्राह्मणस्य प्रथम-प्रथम-खण्डे । छन्दोगइति तु सामगानां यौगिकं
नाम ।

(२)—बह्वृच-शब्दः ऋग्वेदपरः, सूक्तपरः, तदभिज्ञपरश्च तथाचात्र ऋग्वेदीयरिति
बोध्यम् ।

(३)—सकीयसंहिताग्रन्थे इति शेषः ।

(४)—साम्नां छन्दो नास्ति परमृषिदेवते ऋग्भ्यः प्रविभिन्ने आर्षेददेवतयो-
ब्राह्मणयोर्विज्ञानात् स एव, वक्तव्ये च ते भाष्यकारस्य, तदस्मै च कथं नोक्ते ? इत्यपि
प्रश्नोऽनवद्योऽभ्युपेयोऽभ्युपगम्यवादिभिः ।

कन्दार्चिकः ।

अथ प्रथमप्रपाठके प्रथमार्द्धः ।

हरिः ओम् । *

(^१) आग्नेयमैन्द्रं पावमानमिति काण्ड-त्रयात्मकोऽयं कन्दो-
नामकः संहिता-ग्रन्थः सोऽयमारण्यकेनाध्यायेन षट्-सङ्ख्या-
पूरकेण सह षड्भिरध्यायैरुपेतः (१) ।

* वेदाध्ययनाध्यापनारम्भ-सूचकमेतद् वाक्यम्, वैदिक-सम्प्र-
दाय-सिद्धम् । अध्ययनारम्भावसानयोरोङ्कारोच्चारणं मन्वादि-
विहितञ्च, तथाहि— “ब्रह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।

“स्ववत्यनोङ्कृतं सर्वं परस्ताच्च विशीर्यति”—इति मनुः २ अ०
७४ श्लो० ।

(१) अथ ग्रन्थमधिकृत्य किञ्चिद् ब्रूते ।

(२)—संहिता-लक्षणं लेवमुक्तम् नैरुक्त-प्रथमाध्याय-चतुर्थ-पादादिखण्डे— ‘पद-
सन्निकर्षः संहिता, पद-प्रकृतिः संहिता, पदप्रकृतौनि सर्वचरणानां पार्षदानि’-इति ।
अत्र भाष्यम्—“परः’ प्रकृत्योयः ‘सन्निकर्षः’ संक्षेपः परस्यरेण खराणां खराधिरूढानां
व्यञ्जनाच्च, सा ‘संहिता’-इत्युच्यते । सा च पुनरियं ‘पदप्रकृतिः संहिता’ अथ द्विविधा
वर्णयन्ति— पदानां या प्रकृतिः सेयं पद-प्रकृतिः संहिता, विकारस्य संहितातोहि
पदानि प्रक्रियन्ते, तस्मात् संहितैव प्रकृतिः, विकारः पदानि-इत्येवमेके मन्यन्ते;
अपरे पुनः ‘पद-प्रकृतिः संहिता’ इति पदानि प्रकृतिर्यस्या सेयं पद-प्रकृतिरिति,
किं कारणम्? पदान्येव हि संहत्यमाना संहिता भवति, तस्मात् पदान्येव प्रकृतिः

तत्र प्रथमे खण्डे^(१) याच्यतस्ताः क्रमेणोदाहृत्य^(२) व्याख्यायते ॥

विकारः संहिता-इति । एवञ्च कृत्वा 'पद-प्रकृतीनि सर्वचरणान् पार्षदानि' सर्वेषां चरणानां सर्वशाखान्तराणामित्यर्थः ; किञ्च ? 'पार्षदानि' ख-चरण-पर्षद्येव यैः प्रति-शाखा-नियतमेव यदावग्रहं प्रगृह्य क्रम-संहिता-खर-लक्षणमुच्यते तानीमानि 'पार्षदानि' प्रतिशाख्यानीत्यर्थः ; आह किं तेषाम् ? इति, उच्यते—तानि 'पद-प्रकृतीनि पद'येषु संहितायाः प्रकृतित्वेन चिन्त्यते तानीमानि पद-प्रकृतीनि' तेषामपि स एव समयः-इत्यभिप्रायः ॥ आह किन्मुनरत्न साधोयः ? पदानां प्रकृतित्वम्, संहिताया विकारत्वम् ? उत वा विकारत्वम् पदानां, प्रकृतित्वं संहितायाः ?-इति ; उच्यते—संहितायाः प्रकृतित्वं व्यायः । आह किं कारणम् ऊच्यते—मन्त्रोद्भूतमित्यज्यमानः पूर्ववृत्तेर्मन्त्रदृशः संहितैवामित्यज्यते, न पदैः । अतश्च संहितामेव पूर्वमध्यापयन्त्यनूचानाः ब्राह्मणा अधीयते चाध्येतारः । अपिच यज्ञकर्माणं संहितैव विनियुज्यन्ते मन्त्राः, न पदैः । यदि हि पदानि प्रकृतिरभिव्यज्यन्, संहिता पदैरेव मन्त्रोद्भूतमित्यज्यते ? पदाद्येव च पूर्वमध्यापयन्, ब्राह्मणाः अधेद्यन्त चाध्येतारः, पदैरेव विनियोज्यन्त मन्त्राः कर्मसु । न त्वेतत् सर्वमस्ति । तस्मात् एतैर्विशेषैः हेतुभिः संहितैव प्रकृतिर्न पदानीति प्रश्लासः—इति ॥ संहत्य पठिताः यव मन्त्राः, सा संहितेति स्फुटार्थः । अस्य हि सामवेदस्य चत्वारः संहिताग्रन्थाः, तत्र वेदसामोद्गमनामकौ गानग्रन्थौ द्वौ मुखौ, इन्द्रोत्तराभिधौ आर्चिकग्रन्थौ द्वौ तदधारभूतौ तत्र इन्द्रोनामके पूर्वार्चिके काण्डवयात्मक-संहिताग्रन्थे अध्यायाः पञ्च वर्तन्ते, आरणाभिधश्चापरोग्रन्थः क्रोडपवमिव च, स षष्ठः ; तदर्थं इन्द्रो ग्रन्थः षडध्यायात्मकः सम्पन्नः । तत्रात्र प्रथमेऽध्याये यावन्तो मन्त्रा विद्यन्ते ते सर्वे एव अग्निसतुकूलयितुं क्रतुषु नियुज्यन्ते, ततस्तत्समुदायः आग्नेयं काण्डमित्युच्यते, अग्निर्देवता अस्येति विद्यते 'साख्यदेवता'-इत्यधिकारे 'अग्नेर्देव'-इति अग्निशब्दात् ढकुप्रत्यये विहिते तथारूपं तथाविधोर्थश्च प्रतिपद्यते : एवं द्वितीयाद्यध्यायवयात्मकमैन्द्रं, पञ्चमाध्यायात्मकं पावमानम्, षष्ठमारण्यकम्, अरण्येऽधेयतयतया तस्य तथाविधं नामधेयम् ।

(१)—प्रथमाध्याये द्वादशखण्डाः सन्ति, तत्र प्रथमे दश ऋचो विद्यन्ते ।

(२)—न हि विवरण-ग्रन्थकृदिवेह मन्त्रप्रतीकम्, त-दर्थं नमपिलवकलः कृतस्त्वमन्त्र-पाठ एव यथाक्रममुद्धृतीऽभिगन्तृणां सुखबीधायति भावः ।

अग्नयायाह्नित्येषा^(१) भरद्वाजेन दृष्टा^(२) गायत्री^(३) आग्नेयी^(४) ।

(१)—ननु गानग्रन्थारम्भे गायत्रीसामेव श्रुतम्, तद्योन्येव आदौ व्याख्यातुं युक्तमिति चेत्-न, तस्याञ्जतरा^(६, १०, १) श्रुतत्वेन अतत्स्थानत्वात् ; गानारम्भे श्रुतिस्तु लोकशास्त्रयोरनुशासनादिति ध्येयम् ।

(२)—भरद्वाजादि नामधेयं पङ्कजादिवद् योगरूढम् । तथाहि—वाजस्यान्नस्य भरणद् 'भरद्वाजः', यष्टुमस्त्वस्य मेधा प्रिया इति 'प्रियमेधः', भर्जनाद् 'भृगुः' अत्रेदमस्ति वृत्तम्—प्रजापतिना आदित्यं शुक्रमग्नीं हतम् ततोऽर्चिषि ज्वालायां स महर्षिस्तपन्नः, व्यपगते तस्मिन्नर्चिषि योऽङ्गारेषु जातः सः 'अङ्गिराः', अत्रैव अङ्गारेषु जातस्तृतीयः 'अत्रिः', व्रतं कर्म सच्चि महत अस्य इति 'सच्चिब्रतः'—इत्येवं नानारूपत्वात् 'विरूपः'-इत्यादिकमभिधान-निर्वचनम् । स्फुटमेतत् निरुक्त-तृतीय-तृतीयान्ते तद्भाष्ये च । एतद्कप्रयोग-फलं भरद्वाजर्षिः साक्षात् पश्यन् शिष्येभ्योऽस्या उपदेशं ददौ-इत्यर्थः । तथाहि, निरुक्त-प्रथम षष्ठ-षड्विंशतितमे—'साक्षात् कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः, तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्राहः'-इति । अत्र धर्मपदेन तज्जन्यं फलं ग्राह्यं तस्यामूर्तत्वेनादृश्यत्वात्-इति, ऋषन्ति परिणामं पश्यन्ति-इति ऋषयः-इति च तत्रैव तद्भाष्ये विवृतम् विस्तारतः । "उच्चावचैरभिप्रायै ऋषीणां मन्त्रदृष्टयो भवन्ति"-इति निरुक्त-सप्तम-प्रथम-तृतीये च । उच्चावचैरित्यस्य कर्मणां स्तुति-निन्दाद्युत्कृष्टापकृष्टबोधकैरित्यर्थः ॥

(३)—गीयन्ते स्तूयन्ते देवता अनयेति गायत्री, तदुक्तम्, निरुक्त-सप्तम-तृतीय-षष्ठे—'गायत्री गायतेः स्तुति-कर्मणः'-इति । सैषा अष्टाक्षरात्मकै स्त्रिभिः प्रादैर्निर्वह-कन्दोविशेषः, तत्परिस्फुटम् कन्दोग्रन्थस्य द्वितीयखण्डे 'कन्दः'-इत्यधिकारे 'गायत्र्या-वसवः'-इत्याद्युक्तितः, तत्रैव निरुक्ते 'विगमना'-इत्युक्तेष्व कन्दस्त्व चास्याः निरुक्ताक्षरादि-सन्निवेश-रूपच्छेदनात्, तथाहि तत्रैव निरुक्तम् 'कन्दांसि कदनादिति ।

(४)—आग्नेयी, अनया ऋचा अग्निर्देवोपास्य इत्यर्थः । तथाहि, निरुक्त-सप्तम-प्रथम-प्रथमे—'यत्कामऋषिर्धेयां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तदैवतः स मन्त्री भवति'-इति । आर्थपत्यमर्थपतेर्भावात्, अमुष्य देवतायाः प्रसादेन अहममुष्यस्य पतिर्भविष्यामीत्याकारमित्यर्थः ।

सैषा प्रथमा ।

२३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 * अग्न्या याहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

१ २ २२ ३ १ २
 नि होता सस्मि बर्हिषि ॥ १ ॥

४ २ २ २ १ २ १
 १० ओम्ना इ । आयाहो इ वीतोया इ । तोया इ ।

१ २ २२ १ १ १ २ २ १
 गृणानो ह । व्यदातोया इ । तोया इ । ना इ होतासा

हे 'अग्ने' अङ्गनादि-गुण-विशिष्ट ! (१) त्वम् 'आयाहि' अस्मद्व्यञ्जं
 प्रत्यागच्छ । किमर्थम् ? 'वीतये' (२) हविषां चरु-पुरोडाशा-

* इयमेव ऋक् उत्तरार्चिके १, १, ४, १, ।

१० इमानि त्रीणि अग्न्यायाहीति प्रकृतायामृच्युत्पन्नानि गेय-
 गानारम्भे एव पठितानि, तत्र हि छन्दःश्रुतासु सर्वास्त्रेव ऋक्ष-
 यथाक्रमसाम-श्रुतिः । तत्र च कचिदेकं कचिद्वह्निच ; तेषां
 मृषिनिर्णयं नामकीर्त्तनञ्च आर्षेय-ब्राह्मणान्वेषणेन लभ्यम् ।
 तथाहि—'गोतमस्य पर्कावभितः काश्यपस्य बर्हिष्यम्'—इति
 तद्वितीयखण्डारम्भे । तदिदं निष्पन्नम्—अस्य साम्नः गोतम-
 ऋषिः पर्क इत्यभिधानम् ।

(१)—तथाहि नैरुक्तम्—'अथातोऽनुक्रमिष्यामोऽग्निः पृथिवीस्थानसं प्रथमं
 व्याख्यास्यामोऽग्निः कक्षादग्रणी भवत्ययं यज्ञेषु प्रणोयतेऽङ्गं' नयति स नवमानोक्तोपनो
 भवतीति स्योलाष्टोविर्नक्तोपयति नक्षत्रयति, दिव्य व्याख्यातेभ्यो ज्ञायत इति शाक-
 पूर्णिरितादक्ताद् दग्धाद्वानौतात् स खल्वेतेरकारमादत्ते गकारगनक्तेर्वादहतेर्वा नो..
 परस्तस्यैषा भवति । ७-४-१ ।

(२)—"मन्त्रे दृषेपपचमनविदभूवीदाम्य उदातः (पा० ३, ३, ८३)"—इति क्तिन् ।

२३। त्सा २३। वा२३४ औहोवा। ही२३४षी ॥१॥

२* अग्न आयाहीवी। तथाइ। गृणानोहव्यदाता। २३याइ।

निहोतासस्त्रिवर्हा२३इषि। वर्हा२३इषा२३४ औहोवा।

वर्हा२३षी२३४५॥२॥१

३† अग्न आयाहि। वा५इतयाइ। गृणा नोहव्यदा-

१ताइये। निहोता२३४सा। त्सा२३४इवाइ। ह्या२३३-

४इषोईहाइ ॥३॥

दीनां भक्षणाय । कीदृशः सन् ? 'गृणानः' अस्माभिः स्तूय-
मानः (व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृ-प्रत्ययः) पुनश्च किमर्थम् ? 'हव्यदा-
तये' (१) । देवेभ्योहविः प्रदानाय आगत्य च 'हीता' देवाना-
माह्वाता सन् 'वर्हिषि' आस्तीर्णे दर्भे 'निषत्ति' (२) निषीद-
(सदेष्कान्दसः शपोलुक्) (३) ॥१॥

* कश्यपऋषिः, वर्हिष्यम् ।

† गीतमऋषिः, पक्कः ।

(१)—“मन्त्रे (२,२,७२) इत्यादिना क्तिनि दातिः सिद्धति ।

(२)—“बृन्दसिपरोऽपि”—इति बृन्दस्यधिकारे व्यवहिताश्च (१,४,७२)—इति पाणिनि-
स्मरणान् चोतेति-पद-व्यवहितस्यापि नीत्यस्योपसर्गत्वम् ।

(३)—“अदिप्रभृतिभ्यः शपः”—इत्यधिकारे “बहुलं बृन्दसि (२,४,४६)”—इति
सूत्रान् ।

त्वमग्ने-इत्यस्या ऋष्याद्याः पूर्ववत् ।

सैषा द्वितीया ।

^{१२ २२ ३ २ ३ १ २ ३२}
*त्वमग्नेयज्ञानां^७ होता विश्वेषां^८ हितः ।

^{३२ ३१ २३ १२}
देवेभिर्मानुषे जने ॥ २ ॥

^{४५ २ ४२ ५२ ४५ ४ २१२२ २२ २ २}
१^१ त्वमग्नेयज्ञानाम् । त्वमग्नाइ । यज्ञानां^१ होता । विश्वेषां^१
^{२ २१२ २ २२२ २ ४५}
हार्इताः । देवैभार्इर्मा^१ । नुषेजना । औइहोवा ।
^४
होपूइ । डा ॥४॥

हे 'अग्ने' त्वं 'विश्वेषां यज्ञानाम्' अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादीनां सम्बन्धी 'होता' होम-निष्पादन-शीलः (जुहोतिस्त्वाङ्गीलिकस्तृन्) यद्वा 'यज्ञानां' यष्टव्यानां 'विश्वेषां' देवानां 'होता' आह्वाता । एवं भूतस्त्वं 'मानुषे' मनोरपत्य-भूते यजमान-लक्षणे 'देवेभिः' देवैः (छान्दसोभिसऐसभावः) देवनशीलैर्ऋत्विभिः 'हितः' निहितः गार्हपत्यादि-रूपे संस्थापितोभवसि । यद्वा । देवै-रेवेन्द्रादिभिरुक्त-लक्षणः सन् यज्ञानां निष्पादनाय यजमाने नियुक्तोसि ॥ २ ॥

* इयमेव उत्तरार्द्धिकस्य ६, ३, १४, १ ।

† विश्वमना ऋषिः, सौपर्णम् ।

अग्निन्दूतमित्येषा कण्वपुत्रेण मेधातिथिना दृष्टा,
छन्दोदेवते पूर्ववत् ।

सैषा तृतीया ।

^{३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २}
अग्निन्दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

^{३ २ ३ १ २ ३ १ २}
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥ ३

^{५ २ २ १ २ २ १ २ ३}
अग्निन्दूताम् । वृणीमहाइ । होतारा३०वि ।

^{१ २ २ १ २ २ १ २ ३}
श्ववेदसाम् । अस्य या३ज्ञा । आ । औ३होवा ।

^{१ २ २ १ २ २ १ २ ३}
स्यासुक्रतुम् । इडा३भा३४३ । ओ३४५इ । डा ॥ ५ ॥ ३

‘दूतम्’ देवानां दौत्ये विनियुक्तम् ‘अग्निं देवम्’ ‘वृणीमहे’
स्तुतिभिर्हविर्भिः सम्यजामहे [अस्य च दूतत्वं तैत्तिरीयके
समान्नातम्—“अग्निर्वै देवानां दूतआसीदुशनाकाव्योऽसुरा-
णाम्”—इति] कथम्भूतम् ? ‘होतारं’ साधुदेवानामाह्वतारं
[ह्वयतेः साधुकारिणि तृन्^(१), ‘बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)’—इति
सम्यसारणम्] ‘विश्ववेदसं’ विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदाः, तम्

३-इयमेव उत्तरार्चिकस्य २, १, ६, १ ।

I भारद्वाजऋषिः, बृहद् ।

(१)—‘आकोसच्छील-तद्वर्ष-तस्याधुकारिषु । तृन् (३, २, १२४-१२५) ।

१३क,

अग्निर्वृत्राणीत्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, छन्दोदेवते पूर्ववत् ।
सैषा चतुर्थी ।

३ २ ३ १ २

३ १ २ ३ १ २

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद् द्रविणस्युर्विपन्यया ।

१ २ ३ १ २ २ २

समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ४ ॥ ४

[वेत्तेरसुन् (१)] यद्वा, वेद-इति धन-नाम^(१) विश्वं सर्वं वेदो
धनं यस्य, तम् [‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् (६, २, १०६)’-इति^(४)
पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्] ‘अस्य’ प्रवर्त्तमानस्य यज्ञस्य^(५) ‘सुक्रतुम्’
निष्पादकत्वेन शोभन-कर्माणम्^(६) [अथवा क्रतुरिति प्रज्ञा-
नाम^(७)] शोभन-प्रज्ञं वा । तं त्वां वृणीमहे-इति पूर्वण
सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ३

‘द्रविणस्यः’ द्रविणं धनं^(१) स्तोतृणामिच्छन् [छन्दसि परे-

४-इयमेव उत्तरार्चिकस्य ६, २ ७, १ ।

(२)-विदज्ञाने ।

(३)-‘धन-नामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः’-इति नैऋतम् ३, २, १० । तत्र वदइति
चतुर्थस्य निषण्डु-द्वितीय-दशम-पाठात् ।

(४)-‘बहुव्रीहौ’ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६, २, १-इत्यस्यापवादः ।

(५)-‘यष्टो-निर्देशात् परिसमाप्त्यर्थमिति वाक्यशेषः’-इति विवरणम् ।

(६)-‘कर्मानामान्युत्तराणि षड्विंशतिः’-इति नै० २, १, १ । तत्रैकादशतमम् नि० २, १ ।

(७)-‘प्रज्ञानामान्युत्तराण्येकादश’-इति नै० ३, २, १४ । तत्र पञ्चमम् नि०
३, ६ ।

(१)-नै० ३, २, १० । तत्र द्रविणं षड्विंशतितमम् नि० २, १० ।

I अग्निर्वृत्रा । णारयि जा२३४ औहोवा । घा२३

४नात् । द्रविणस्युर्विपन्यया२ । ओयिसमिद्धा२३ः शू ।

क्रायाऊतः । इडा२३भा३४३ । ओ२३४पूइ । डा ॥ ६ ॥

II अग्निरौहोवा ह्ययि । वृत्राणि । जाङ्गनात् । औहो

इवा३ । द्रविणा२३४स्यूः । ओयिवोयिपन्यया२ । समये३ ।

धारःश२३४ औहोवा । क्रायाऊता२३४पूः ॥ ७ ॥

III ओग्नीः । वृत्राणि जङ्गनात् । औहौहो२३४ वा ।

द्रविणस्युर्विपन्यया । औहौहो२३४वा । समिद्धः शुक्र

या । औहौहो२३४वा । होपूतोह्ययि ॥ ८ ॥ ४

च्छायां क्वच(१) । प्रातिपदिकेभ्यः इच्छायां क्वचि सुगागमः(२)]
यद्वा । हविलक्ष्णं धनं तदात्मन इच्छन्नग्निः 'विपन्यया' [पनतिः

I, II, III त्रयाणामेषाम् औतर्षम् नाम, ऋषिस्तदनुगतः कल्प्यः ।

(१)—क्वच्प्रकरणस्य-वार्तिकमेतत् ।

(२)—'डुरस्युर्द्रविणस्युर्द्रविणस्युर्विपन्यया ३, ४, ६' इति सूत्रेण । 'क्वाच्छन्दसि
३, २, १००' इति उपत्ययश्च ।

प्रेष्ठं वदत्येषा उशनसा दृष्टा, हन्दीदेवते पूर्ववत् ।

सैषा पञ्चमी ।

१२ २ १२ २ २ १ २ २ २
प्रेष्ठं वो अतिथिस्तुषे मित्रमिव प्रियम् ।

२२ २ २ १ २ २ २
अग्ने रथं न वेद्यम् ॥ ५ ॥ ५

स्तुत्यर्थः^(४)] अस्माभिः क्रियमाणया स्तुत्या स्तूयमानः सन्^(५)
'दृवाणि' बलेन जगतामावरकाणि रक्षः प्रभृतीनि, तमांसि वा^(६)
'जङ्घनत्' भृशं हन्तु [हन्तेर्यङ्लुगन्ताङ्गिड्ये लेट् (३, ४, ७)]
कोटशोऽग्निः ? 'समिद्धः' समिदादिभिर्हविर्भिः सम्यग्दीपितः ।
अतएव 'शुक्रः' दीप्यमानः^(७) । 'आहुतः' हविर्भिराहुतः ॥ ४ ॥ ४
हे 'अग्ने'^(८) 'वः' त्वां [पूजार्थे बहुवचनं^(९)] 'स्तुषे'^(१) स्तौमि,

५-इयमेव उत्तरार्चिकस्य ५, १, १८, १ ।

(४) — 'अर्चति-कर्माणोत्तरे धातवश्चतुश्चलारिशत्' इति नै ३, ४, २० । तत्रेदं षोडशतमम् नि० ३, १४ ।

(५) — 'वि शब्दोवैविध्यार्थः, विविधया स्तुत्या, तृतीया-निर्देशात् स्तुतः सन्निति वाक्यशेषः' इति विवरणकारः ।

(६) — 'दृवाणि शत्रु-कुलानि स्त्रोतुः यदृश' इति वि० ।

(७) — 'शुक्रः शुक्लवर्णः' इति वि० ।

(१) — 'सम्बद्धेकवचनं द्वितौथैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्' इति वि० ।

(२) — 'एक वचनं न युञ्जीत गुरवात्मनि चेच्चरे' इति शासन-मूलकमित्यर्थः, परं नेत्यमद सर्वत्र ।

(३) — 'स्तुषे' नेदं लडात्मनेपद-मध्यमपुरुषैकवचनम्, किन्ति ? पञ्चरुक्ष

I प्रेष्ठ वाः । अता२३यिथीम् । स्तौषेमि३त्रम् । इवप्रा

२३याम् । अग्रायिरा३था३म् । नावा२३हा३४३यि । दा

२३४योई३हायि ॥ ८ ॥

II प्रेष्ठ वाः । ओ३हायि । अता२३यिथीम् । स्तु३षा यि ।

मित्रा३म् । इवा२प्रा२३४याम् । औ३होऽ३यि । अग्ने

१ राथा२३म् । ना२३वे३ । दा३४पू३योई३हा । यि ॥ १० ॥

III प्रेष्ठ वो३हाउ । अति३थायिम् । स्तु३षेमि३त्रमि३वप्रा२३

याम् । अग्रा३ये३ । रा२था२३४औ३हो वा । न वे३दिया२३४

१ पूम् ॥ ११ ॥ पू

अहमुशनाइति शेषः । कीदृशम् ? 'प्रेष्ठ' स्तोत्राणामस्माकं धन-

I, II, III, त्रयाणामेषामुशना ऋषिः, शैरिषं नाम ।

लकारस्यात्मने प्रदे उत्तमपुरुषकवचनम्,—इति वि० । तथाहि 'रिब्वज्जलं लेटि ३, ४, ३४'—'लेटोऽडाटो ३, ३, ३४'—इति सूत्रद्वयाभ्यां साधनीयम् ।

त्वं न इत्येषा सुदीति-पुरुमोढाभ्यां तयोरन्यतरेण वा दृष्टा,
छन्दोदेवते पूर्ववत् ।

सैषा षष्ठी ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः ।

३ २ ३ १ २ २ २
उत दिषोमर्त्यस्य ॥ ६ ॥ ६

दानेन प्रियतमम् । 'अतिथिं' सर्वैरतिथिवल्यूज्यम् । यद्वा
[अत सातत्य-गमने । ऋतन्यज्जीत्यादिना अतेरिथिन्] सततं
देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् । 'मित्रमिव' सखायमिव 'प्रियं'
स्तीतुः प्रीणन-करं । 'रथं न' (५) रथमिव 'वेद्यं' वेदीधनं धन-
हितं लाभ-हेतुं, यथा रथेन धनं लभते, तद्वत्, स्तीत्तारोऽनेन धनं
लभन्ते, तादृश-धन-लाभ-कारणम् ॥

"अग्ने"-इति छन्दोगानाम्, "अग्निम्"-इति बहुचानां
पाठः ॥ ५ ॥ ५

हे 'अग्ने' त्वं 'नः' अस्मान् 'महोभिः' पूजाभिः सहद्विर्धनैर्वा
'पाहि' रक्ष । कस्याः पाहि ? 'विश्वस्याः' बहुविधात् 'अरातेः'

ई नास्तोयमुत्तरार्द्धिके ।

(५)—'प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तात् * * * उपमार्थीयउपरिष्ठात् १,२,६-इति
नष्टशासनादत्र परस्ताच्छ्रुतस्य न शब्दः इवार्थः ।

I त्वन्नोयाग्ने महोभिः । पाहोयिवीश्वा । स्या अरातेः ।

उताद्वाऽऽधिषाः । मर्त्यस्य । इडाऽऽभाऽऽ३३ । ओऽऽ३३ ।
डा ॥ १२ ॥

II त्वान्त्वन्नोअग्नेम । होई भाईः । पाहो वीश्वा । औऽहो ।

स्या औऽहो । आरातेः । उताद्वा१ ईषाः२ । मर्त्याऽयाऽऽ३३

औहोवा । स्याऽऽ३३५ ॥ १३ ॥ ई

अदातुः सकाशात् अदानाद्वा (१) पाहि । त्वमेव महद्बनं दत्वा
अदातुरदानाद्वा सकाशाद्रक्षेत्यर्थः । यद्वा महोभिः (२) युक्तस्त्व-
मिति योज्यम् । 'उत' अपिच । 'द्विषः' द्वेष्टुः 'मर्त्यस्य' मर्त्यान्-
काशात् पाहि अस्मभ्यं बलं दत्वेति भावः । अथवा मर्त्यस्य द्विषो-
द्वेषाद्रक्षेति सम्बन्धः । अरातेरित्यस्य अदानादितिपक्षे तदपि
मर्त्यास्यादानादिति सम्बन्धनीयम् (३) ॥ ६ ॥ ई

I साकमश्नच्छृषिः, सांस्वर्गम् ।

II स एव ऋषिः, वार्त्तघ्नम् ।

(१)—'अरातिः शत्रुः, स्त्रीलिङ्गनिर्देशो जात्यपक्षः, सर्वस्याः शत्रुजानेः सकाशात्'-
इति वि० ।

(२)—'कैः ? सामर्थ्यात् प्राप्तेनैः'-इति वि० ।

(३)—विवरणग्रन्थे लक्ष्माण प्राक् 'अग्निर्मूर्द्धा (इ० १, १, ३, ७-उ० ७, १, १६, १)'-इत्येषा

एह्यष्वित्थिषा भरद्वाजेन दृष्टा, कन्दोदेवते पूर्ववत् ।

मैषा सप्तमी ।

२ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २

एह्य षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्येतरा गिरः ।

२ १ २ २ १ २

एभिर्वर्द्धसि इन्दुभिः ॥ ७ ॥ ७

५ २ २ २ ४ २ ५

I एह्यषू३ ब्रवाणाईयि तायि । अग्नइत्येतरागा२

यिराः । एभा२यिर्वर्द्धा । सया२३हा३४३यि । दू२३४भो३

५
चायि ॥ १४ ॥

५ २ २ २ ४ २ ५ १ २ २ २ २

II एह्यषु ब्रवौ होणायितायि । अग्न इत्येतराऽग्नी३राः ।

२ २ ५ १ २ १ ५ ५

एभिर्वा२३४र्द्धा । सया२३हा३४३यि । द२३४भो३चायि ॥

१५ ॥ ७

हे 'अग्ने' 'एहि' आगच्छ 'ते' तुभ्यं त्वदर्थं 'गिरः' स्तुतीः

७ इयमेव उत्तरार्चिकस्य १, १, २१, १ ।

I II अनयोर्वत्स ऋषिः, शौनः शेषम् नाम ।

व्याख्याता, दत्ता च तवेयमवतरणिका-‘अग्निमूर्द्धादिवः परापररूपेण व्यवस्थितोऽस्या-
मृच्चि अग्निः लूयते । अग्निमूर्द्धा दिव इति सन्तः अवत्यो न भवति, ‘त्वन्नो अग्न
महोभिरित्यादिरवत्यः, अयमित्यभिनयेन दर्शयति’—इति ।

आ ते वत्सइत्येषा कण्वगीत्रेण वत्सेन दृष्टा ।

छन्दोदेवते पूर्ववत् ।

मेषा अष्टमी ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

आ ते वत्सोमनोयमत्यरमाच्चित्सधस्थात् ।

२ ३ १ २ ३ २

अग्ने त्वाङ् कामये गिरा ॥ ८ ॥ ८

‘इत्या’ (१) इत्यमनेन प्रकारेण (२) ‘सु’ (२) सुष्ठु ‘ब्रवाणि’ इत्या-
शास्यते । ताः स्तुतीः शृण्वित्यर्थः । ‘उ’ (४) इत्येताः ‘इतराः’ (५)
असुरैः कृताः, स्तुतीः शृण्विति शेषः । [तथाच ब्राह्मणम्—
“अग्निरिदितरागिरइत्यसुर्याह वा इतरागिरः” इति] अपि च ।
आगतस्त्वं ‘एभिः’ एतैः ‘इन्द्रभिः’ सोमैः ‘वर्द्धास’ वर्द्धस्व ॥ ७ ॥ ७

‘वत्सः’ एतन्नामा ऋषिः ‘ते’ तव ‘मनः’ ‘परमाच्चित्’ उत्-

८ इयमेव उत्तराच्चिकस्य ४, २, १२, १ ।

(१)—‘इत्याः सत्याइत्यर्थः’-इति वि० । इत्येत्यादन्त एव निघण्टु-स्तुतीये सत्य-
नामसु पठितः ।

(२)—इत्थमित्यव्ययस्य छान्दसमलोपे ‘निपातस्य च ६, २, १२६’-इति दीर्घरूपम् ।

(३)—मन्त्रे ‘षु’-इति ‘सुञ्जः ८, २, १२६’-इति मूर्द्धण्ये रूपम् । एतच्च पादपूर-
णार्थमेवात्र प्रयुङ्क्तमिति विवरणमतम् ।

(४)—‘उ’-इत्येतदत्र पादपूरणे-इति वि०-मतम् ।

(५)—‘इतराः सत्यतोऽन्याः असत्याः’-इति वि० ।

५२२ १२२ १२२ २१ २
I आतेवत्साः । मनोयमत् । परमात् । चित्सधारःस्थान् ।

१ २ २ ४ ५ ४ ५
अग्रायित्वाङ्काङ् । मयो वा । गाऽप्यिरोद्दहयि ॥ १६ ॥

४२५२ ४२ ५२ ४ ५ २१२ २
II आतेवत्सोमनोयमत् । ऐयाद्दहयि । परमाच्चित्सधस्था

२ १ १२ २ २ २ १
दैयाद्दहोइया । अग्ने त्वाङ् कामय ऐयाद्दहोइया ।

२२ १ २ १
गिरा । इडाद्भाङ् । ओद्भाङ् । डा । १७ ॥ ८

कृष्टादपि 'सधस्थात्' सहस्थानात् द्युलोकात् (१) 'आ यमत्' (२)
आ यमयति । केन साधनेन ? 'गिरा' स्तुत्या । शिष्टं (३)
प्रत्यक्षकृतम् (४) । हे 'अग्ने' 'त्वां कामये' त्वदीयं मनो मय्येव
नियक्षामीति प्रार्थये ।

“त्वाङ् कामये”-इति छन्दोगाः । “त्वाम् कामये”-इति
बहुचाः, सुवन्तत्वादवगृह्य पठन्ति ॥ ८ ॥ ८

I, II द्वयोरेवानयोः काण्वृष्टिः,

अभिधानन्तु ऋषिनामानुगतमेव कथ्यम् ।

(१)-‘सह तिष्ठन्ति यत्र देवाः सः सधस्थः स्वर्गं उच्यते’-इति वि० । सहसधौ
पर्यायशब्दौ ।

(२)-‘छन्दसि लङ् लुङ् लिट्’-इति तृतीयाध्यायीयवचनात् इह लङ्गर्थे लङ् ।

(३)-ऋगुत्तरदलम् ।

(४)-विविधाः ऋचोभवन्ति, परोक्षकृताः १, प्रत्यक्षकृताः २, आध्यात्मिकाश्च ३ ।

त्वामग्नइत्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, छन्दोदेवते पूर्ववत् ।

सैषा नवमी ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत ।

३ १ २ २ २ ३ १ २
मूर्द्ध्ना विश्वस्य वाघतः ॥ ८ ॥ ८

५ २ ५ ५ १ २ २ १ ७
I त्वामग्ने पूष्काईरादधी । आथर्वा । नायिः । अमा^१
२ ५ ३ ५ २ ५ ४ ५
न्या^२३४ता । मूर^३३४र्द्ध्ना । वा^२३४यिश्वा । स्य वो वा ।
४ ५
घा^४५तोईहायि ॥ १८ ॥ ८

हे 'अग्ने' 'अथर्वा' एतत्सञ्ज्ञकृषिः 'त्वां' 'पुष्करादधि' पुष्करे

८ नास्तोयमुत्तरार्चिके ।

I वाधुराशिः सुमित्र ऋषिः ।

तत्र प्रथमपुरुषादिनिर्देशेन परोक्षार्थेषु नियुक्ता पूर्वा, यथा—अग्निर्वाणि जङ्घनत्-
इति पुरस्ताद्गता, इहैव 'आ ते वत्सोमनो यमत्'-इति पूर्वदलञ्च । सम्बुद्धादि-
निर्देशेन यत्र देवः प्रत्यक्षीकृतोबुद्धते सा द्वितीया, यथा—'अग्नयायाहि वीतये'-
इति प्रथमा, इहैवोत्तरदलञ्च । आत्मानमेव स्तोत्रयमधिकृत्य अभिव्यक्ता तृतीया, यथा—
'अहमिहपितृष्यरि मेधावृत्तस्य जयह । अहं सूर्यं देवाजनि । ४०२, २, १, ८' विष्टतस्यै-
तत् समस्तम्—नैवृत्तो तद्गाथे च सप्तम-प्रथम-प्रथमादित्रये ।

सैषा दशमी ।

२३ १२३१ २३ १२३१२ ३२
अग्ने विवस्वदाभराक्षभ्यमूतये महे ।

३१२ २२ ३२
देवो ह्यसि नो दृशे ॥ १० ॥ १०

पुष्कर-पर्णे 'निरमन्यत' अरण्योः सकाशादजनयत् । कीदृशा-
त्पुष्करात्? 'मूर्द्धः' मूर्ध्वङ्गारकात् । 'विश्वस्य' सर्वस्य जगतः
'वाघतः' वाहकात् [“पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रथयत् तत्
पुष्करपर्णे प्रथयत्” इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगतआधारभूतेति
पुष्करपर्णस्य सर्व-जगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्कर-शब्देन पुष्कर-
पर्णमभिधीयते, इत्येतच्च तैत्तिरीयके विस्मष्टमान्नातम्—“त्वामग्ने
पुष्करादधीत्याह, पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रुतमविन्दत्”—इति^(१) ॥ ८ ॥ ८

१० इयमेव उत्तरार्चिकस्य ८, १, ६, १ ।

(१)—विवरणकारस्त्वे पान्यथैव व्याख्याता, तथाहि—“अचे तिहासमाचक्षते—सर्व
मिदमन्वतमसमासीत्, अथ मातरिषा वायुः आकाशे सूक्ष्मग्निसंप्रथत् स तम् मथ्यात् ।
अथर्वा ऋषिः तदेतदुच्यते—हे अग्ने ! त्वाम् पुष्करमित्यन्तरिक्षनास (नि० १, २, १२)-
तस्मात्, अधिशब्दस्य 'अधिपरी' अनर्थकौ १, ५, ८३—इति कर्मप्रवचनीयः पादपूरणः ।
'निरमन्यत' नितरां मथितवान् । कीदृशादन्तरिक्षात्? उच्यते—‘मूर्द्धः’ प्रधानभूतात् ।
कस्य? उच्यते—‘विश्वस्य’ सर्वस्य ‘वाघतः’ ऋत्विङ्नामैतत् (नि० २, १८, ३) अन्त-
र्णीतमर्थश्चात्र द्रष्टव्यम् ऋत्विजोयजमानस्य च, षष्ठीनिर्देशात् अर्थायेति वाक्यशेषः”
इति ।

४ ५ ४ ५ १ २ ४ ४ ४ ५ २ २ १ १
 I अग्ने विवस्वदाभरो । वाचायि । अस्मभ्यमूताऽऽयायि
 २ २ १ २ २ १ २ १ २
 महे । ओऽ । वाचायि । ओऽ । वाचायि । दायिवोऽ

पूर्वोक्तासु ऋचु बहुचानामनुक्रमणिका-ग्नयं पर्यालोच्य
 तत्रोक्ता ऋषिछन्दोदेवता योजिताः । एव मुत्तरास्वपि योज-
 नीयाः ॥ अग्ने विवस्वदित्येषा तु बहुचैर्नाम्नाता, तथाप्यस्याः
 छन्दोदेवते पूर्ववद्विस्पष्टे, ऋषिस्तु वामदेवइति ग्नयान्तरादव-
 गतः (०) ॥

हे 'अग्ने' त्वम् 'अस्मभ्यम्' अस्माकं (१) 'महे जतये' महते
 रक्षणाय [अव रक्षणे-इति धातोः जति-यूति-जूतीति (२) सूत्रेण
 निपातितं रूपम्] 'विवस्वत्' (३) स्वर्गादि-लोकेषु विशेषेण निवा-
 सस्य हेतुभूतमिदं कर्म 'आभर' सम्पादय । [ह-ग्रहीर्भ-छन्दसी
 ति भत्वम्] 'हिं' यस्मात् त्वं 'नः' अस्माकं 'दृशे' दर्शनार्थं 'देवः'
 द्योतमानः 'असि' । [इन्द्रादयोनास्माभिर्दृश्यन्ते, त्वं तु गार्हप-

I वध्राश्वऋषिः अनूपो वा ।

(०)—नैगेयादिग्रन्थात् ।

(१)—षष्ठ्यर्थे चतुर्थी '२, २, ६२'-इति कात्यायनवचनम् ।

(२)—'जतियूतिजूतिसातिहेतिकोर्न'यश्च' ३, २, ९७ ।

(३)—'विवासनवत्, तमसां विवासनकरम्, किन्तु? सामर्थ्यात् ज्योतिः'-इतिवि० ।

^२द्विया ^१२ । ^{२ २}ओऽ । ^१वाङ्वायि । ^{२ २}ओऽ । ^१वाङ्वायि । ^१सारयि

^२नार३४ औदो वा । ^{५२ २}दृशे ^२ऽ१ ॥ १८ ॥ १०

इति प्रथमा दशति * ॥

त्यादिदेशेऽतिद्योतमानः प्रत्यक्षेण दृश्यसे तस्मात्त्वां विशेषेण
प्रार्थयामहे-इत्यभिप्रायः ॥१०॥१०

इति सायणाचार्यविरचिते माधवोये सामवेदार्थप्रकाशे ह्यन्दोव्याख्याने
प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

* मूले मद्दृष्टेषु षडधिकपुस्तकेषु सर्वत्रैव 'दशति'-इत्येव पाठः । उदीच्य-
मुद्रितेऽपि तथैव । विवरणग्रन्थे 'दशत्या'-इत्येवम् । सायण-सते तु खण्डइत्येव साधुः ।
इह मूलानुरोध एवाश्रितः ।

अथ द्वितीयखण्डे

संयं प्रथमा ।

(आयुङ्क्षाहिर्ऋषिः) *।

१२ ३१ २ ३१ २ ३१ २
नमस्तो अग्नोजसे गृणन्ति देव कृष्टयः ।

१ २ ३ १ २
अमैरमिचमर्दय ॥ १ ॥ ११

४५ २ ४५ १ २ १ २
I नमस्तौ । होमायि । ओजसायि । गृणा२न्ता२३४

५ १ ० १ २ १ २ ५ २ २
यिदे । वाकृष्टया २ः । अमाये३ः । आ२मा२३४ औहोवा ।

२ ३ १ १ १ १
चमर्दया२३४५ ॥ १ ॥ ११

हे 'अग्ने ! देव' ! 'ते' (१) तुभ्यं 'नमोऽगृणन्ति' नमस्कार-शब्द-

११ इयमुत्तरार्चिकस्य ८, १, १२, १ ।

I ऋषिरविदितः संवर्गानाम ।

* —इत आरभ्य खण्डद्वये भाष्यकृता ऋथादिकं नोक्तिखितम् । तत्र छन्दस-
देवतायाश्च प्रथमखण्डतो वैलक्षण्यभावादकीर्तनं सुव्यवस्थितम्, परमृषिनामा
प्रकटने कोहेतुर्नोपलभ्यते ; प्रत्युत तत्प्रकाश एव उचितः इति विवरणग्रन्थादुद्धृत्येष्ट
सर्वत्र वेष्टन-चिह्नान्तर्गतः कृतः ।

(१) — 'षष्ठेऽप्रकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्' — इति वि० ।

सैषा द्वितीया ।

(वामदेवऋषिः ।)

११ २ ३ १२ २ २ २१२
 दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम् ।

१२ २२
 यजिष्ठमृञ्जसे गिरा ॥ २ ॥ १२

५२४ २ १ ५२ २ १२ १
 I दूता३०वो३ विश्ववेदसाम् । हव्यवाहाम् । अमा२
 ५ ५ १ २ १ २ २ २ १
 त्ता२३४ याम् । याजिष्ठम् । ऋ । जसे३हायि । गिरा ।
 २ १ ५ ५
 औ३होवा । होऽ५इ । डा ॥ २ ॥ १२

मुञ्चारयन्ति । किमर्थम् ? 'ओजसे' बलाय (१) । के ? 'कृष्टयः' मनुष्याः (२) यजमानाः [अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः] त्वं च 'अमैः' बलैः (३) 'अमित्रं' शत्रुम् 'अर्दय' नाशय ॥ १ ॥ ११

हे अग्ने ! 'विश्ववेदसं' विश्वं समस्तं वेदोद्धनं यस्यासौ विश्व-वेदाः तम्, सर्वविदं वा । 'हव्यवाहं' (१) 'देवेभ्यो हविषां वोढारम् ।

१२ नास्त्योयमुत्तरार्चिके ।

(२)—ओज इति बलनामसु पठितम्-नि० २, ६, १ ।

(३)—कृष्टिरिति मनुष्यनाम, नि० २, ३, ८ ।

(४)—'रोगैर्भयैर्वी' इति वि० ।

(१)—"वहस्य २, २, ६४"-इतिषिवः ।

सैषा तृतीया ।

(प्रयोगऋषिः) ।

१२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उप त्वा जामयोगिरोदेदेशतीर्हविष्कृतः ।

३ १२ २२
वायोरनीके अस्थिरन् ॥ ३ ॥ १३

‘अमर्त्यम्’ अमरण-धर्माणां ‘यजिष्ठम्’ अतिशयेन यष्टारं । ‘दूतं’
देवानाम् । ‘वः’ त्वां ‘गिरा’ स्तुति-रूपया वाचा ‘ऋञ्जसे’ (१) यज
मानोऽहं प्रसाधयामि वर्धयामीत्यर्थः [ऋञ्जतिः प्रसाधन-कर्मा
(६, २, ४)-इति यास्कः (१) ॥ २ ॥ १२

हे अग्ने ! ‘हविष्कृतः’ (१) यजमानार्थं ‘गिरः’ (२) स्तुतयः ‘जामयः’ (३)
स्वसारइव ‘देदिशतीः’ (४) तव गुणान् दिशन्त्यः ‘त्वा’ (५) त्वाम्

१३ इयमुत्तरार्चिकस्य ७, २, १४, १ ।

(२) —‘मध्यमपुरुषैकवचनमिदमुत्तमपुरुषस्य स्थाने द्रष्टव्यम्’-इति वि० ।

(३) —यास्कौनिषक्तकारः । निघण्टौ नैगमकाण्डे च पदश्रुतिः ।

(४) —‘हविषा याः क्रियन्ते ताः हविष्कृतः, कथं न हविषा ताः क्रियन्ते ?
आज्यं हि प्रक्षिप्यमाणो वक्रो भवन्ति प्रत्यक्षमेतत्’-इति वि० ।

(५) —‘गिरन्ति भक्षयन्ति हवींषि ताः गिरः भक्षयिचक्र’-इति वि० ।

(६) —‘जामयः भगिन्यः, काः पुनरग्ने भगिन्यः ? ज्वालाः’-इति वि० ।

(७) —‘अत्यर्थं ददत्यः, किं ददत्यः ? सामर्थ्याद् घनम्’-इति वि० ।

(८) —‘त्वा’-इत्येतद् द्वितौ धैवचनं पठ्ये क वचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, तव’-इति वि० ।

५ २

१२२११

२१ ७

२१ २

I उपत्वाजा । मयो२गि । रओयिययू२ः । दायिदीश-

२ १

२१ ७

२२१२

२

३२

तिर्हविष्कृ । तओऽयिययू२ः । वायोरा२३ नी । कयाइ

४ ५

१२ १२ ११११

स्थाऽप्यिराईपूईन् । अश्वाइगावा२३४पूः ॥ २२ ॥ २

५ २ २

५२

१

२

१

II उपत्वाजामाईयोगिराः । दाऽयिदिश । ताऽयिः ।

२ ३

५

५२२ २२

४५

१

२

हवीर॑ष्का२३४र्ताः । वायोरनाहायिकाया । स्थायिरा ।

३२

५

४५

ओहो२३४वा । ई डा ॥ २३ ॥ १३

उपतिष्ठन्ते । 'वायोः' (६) 'अनीके' (७) समीपे त्वां समेधयन्तः
'अस्थिरन्' (८) अतिष्ठन् ॥ ३ ॥ १३

I आभम् ।

II औष्टीयम् ।

(६)—वाति गच्छति 'हवापाजिमिस्त्रदिसाध्यश्रभ्यउष्' (उ० १, १, १) वायुः ।
'वायुर्गन्ता, सर्वथजमानगृहान् प्रति गन्तुस्त्व'—इति वि० ।

(७)—'अनीक-शब्दोमुख-वचनः'—इति वि० ।

(८)—'कन्दसि लङ् लुङ् लिट्' (३, ४, ६) इति काल-सामान्ये लङ्, 'प्रकाशन
स्योयाख्यथोय (१, २, २३)—इति आत्मने पदं व्यत्ययेन भस्स रन् ।

सैषा चतुर्थी ।

(मधुच्छन्दऋषिः)

१२ २१ २२ २ २ २ २ २
उप त्वाग्ने दिवे दिवे दोषा वस्तर्द्धिया वयम् ।

२२ १२ २१२

नमोभरन्तमसि ॥ ४ ॥ १४

२१ ४२ ५२ १ १ २ १२
I उपात्वाग्नेदिवेदिवायि । दोषावास्ताः । धिया-

१ १ २ १२ २ १
वयम् । नमोभाराः । तयोमाः साः ४४४यि । ओः ४४
पूइ । डा ॥ २४ ॥ १४

हे 'अग्ने' 'वयम्' अनुष्ठातारः 'दिवे दिवे' प्रतिदिनं 'दोषा-
वस्तः' (१) रात्रावहनि च 'धिया' बुद्ध्या 'नमोभरन्तः' नमस्कारं
सम्पादयन्तः 'उप' समीपे 'त्वा एमसि' त्वामागच्छामः ॥ [उप-
शब्दस्य निपात-स्वरः १] । 'त्वामौ द्वितीयायाः (८, १, २३)-इति

१४ नास्तीयमुत्तराच्चिके । ४

I वैश्वामित्रम् ।

(१)—'दोषेति रात्रेर्नाम (नि० १, ७, ९) वस्ता आच्छादयिता, रात्रौ यः स्वेन
ज्योतिषा तमांस्याच्छादयति सदोषावस्ता, तस्य सम्बोधनम् हे 'दोषावस्तः' !'
इति वि० ।

(२)—'निपाता आद्युदात्ताः (५, ११)-इति शान्तनुरूतम् ।

अथ पञ्चमी ।

(शुनःशेषकृषिः) ।

१२ ३१२ ३२२ ३१२
जराबोध तद्विविद्धि विंशे विंशे यज्ञियाय ।

११ ३१२ ३२
स्तोमर्द्राय दशोक्तम् ॥ ५ ॥ १५

युष्मच्छब्दस्यानुदात्तस्वादेशः । दीषा-शब्दोरात्रि-वाची (नि०-१, ७, ८) । वस्तः-इत्यहर्वाची (नि० १, ८, १) । हन्वसमासे कार्तकौजयादित्वादाद्युदात्तः (१) । सावेकाचइति धियोविभक्तिरुदात्ता (४) । नमः-इति निपातः, (५) ; यद्वा, नव्विषयस्येत्याद्युदात्तः (६) । भरन्तइत्यत्र शपः पित्वात् (७) शतुर्लसार्वधा तुकत्वाच्च (८) अनुदात्तत्वे सति धातु-स्वरः (९) शिष्यते (१०) ।

१५ इयमुत्तराच्चिकस्य ८, २, ३, १ ।

(१) — 'कार्तकौजपादयश्च (६, २, २७)'-इति पाणिनिस्त्वम् ।

(४) — 'सावेकाचसृतीयादि विभक्तिः (६, १, १६८)'-इति पा० ।

(५) — तथाच निपातस्वर आद्युदात्तः ।

(६) — 'नव्विषयस्यानिसन्तस्य (२, १)'-इति शा० ।

(७) — 'सुप्पितावतुदात्तौ (३, १, ४)'-इति पा० ।

(८) — 'तास्यनुदात्ते तु ङिदुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमङ्गिङोः (६, १, १८३)'-इति पा० ।

(९) — 'धातोः (६, १, १६२)'-इति पा० । अलोदात्तः स्यात् ।

(१०) — 'सतिशिष्टस्वरवलोपस्त्वमन्यव विकरणेभ्यः'-इति निघमादिनि भावः ।

I जरा। बोधा२बोधा२। तद्विविद्वायि। विशेवा-
 यिशे२। यज्ञा२३। याया३४औहोवा। स्तोमाऽ० रुद्राय
 दृशीकाम् ॥ २५ ॥

II जराबोधोवा। ताद्विविद्वायि। विशायिवा२३-
 यिशे। यज्ञियाया। स्तोमाऽ० रुद्रा२३याऽ। दृशीको३४५
 इ। डा। २६ ॥ २५

एमसीति 'इदन्तोमसि (७, १, ४६)'-इत्यनेन इकारः, 'तिङः-
 इति (११) निघातः] ॥ ४ ॥ १४

हे 'जराबोध' जरया स्तुत्या बोध्यमानाग्ने ! 'विशे विशे' तत्तद्यज-
 मान-रूप-प्रजानुग्रहार्थं 'यज्ञियाय' यज्ञ-सम्बन्धनुष्ठानसिद्ध्यर्थं
 'तद्' देवयजनं 'विविड्' प्रविश । यजमानोपि 'रुद्राय' क्रूरा-
 याग्नये तुभ्यं 'दृशीकं' दर्शनोयं समीचीनं स्तोत्रं करोतीति शेषः ।

I, II हे इमे जराबोधये ।

(११) — 'तिङ्निङः (८, १, २८)'-इति पा० ।

अत्र, यास्क एवं व्याख्यातवान्—“जरास्तुतिः, जरतेः स्तुति-
कर्मणः, तद्वाधतया बोधयितरिति वा तद्विविड्ठि तत्कुरु,
मनुष्यस्य यजमानाय स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् इति” (१०, १, ८) ।
जराबोध, ‘जृष् वयोहानौ’ अत्र तु स्तुत्यर्थः^(१) । “षिद्धिदादिभ्यो-
ऽङ् (३, ३, १०४)” इत्यङ् प्रत्ययः, अतष्टाप् (४, १, ४), जरया
स्तुत्या बोधोयस्यासौ जराबोधः; यद्वा, जरया बोध्यते इति जरा-
बोधः, कर्मणि^(२) आमन्विताद्युदात्तत्वम्^(३) । विविड्ठि
‘विष् प्रवेशने’ लोटोहिः (३, ४, ८, ७), ‘बहुलं कन्दसि (२, ४, ७६)’-
इति शपः श्लुः, अभ्यास-हलादिशिषौ (६, १, ४।७, ४, ६०) ‘हुभलभ्यो-
हेर्हिः (६, ४, ८७)’ इति हेर्हिरादेशः, षत्व-ष्टुत्वे (८, २, ३६।८, ४, ४१);
यद्वा, विष्णु व्याप्तावित्यस्य लोण् मध्यमैकवचने अभ्यासस्य गुणा-
भावः । विशे विशे, सावेकाचइति (६, १, १६६) चतुर्थ्याउदा-
त्तत्वम् । ‘अनुदात्तञ्च (८, १, ३,)-इत्यास्त्रेडितानुदात्तत्वम्^(४) ।
यज्ञियाय, ‘यज्ञर्त्विग्भ्यां घ-खञौ (५, १, ११)’-इति घः । दृशीकम्,
अनिदृशीभ्यां चेति कौकन् प्रत्ययः, नित्वादाद्युदात्तः (५)(०)॥५॥१५

(१)—निघण्टौ तृतीयस्य चतुर्दशे अर्बुतिकर्मसु घडनन्तरपाठात् ।

(२)—‘अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम् (३, २, १९)’-इति सूत्रात् ।

(३)—‘आमन्वितस्य च (६, १, १९८)’-इति सूत्रेण ।

(४)—‘तस्य परमास्त्रेडितम्’-इति ८, १, २ ।

(५)—‘अणित्यादेर्नित्यम् (६, १, ११७)’-इति सूत्रात् ।

(०)—“अत्रेतिहासमाचक्षते—अग्निः शुनःशेपसुवाच—रुद्रं सुहृदि, रौद्रा हि
पशवः; स तं प्रत्युवाच—नाहं जानामि रुद्रं सोतुम्, त्वमेव चैनं सुहृदिति । तदेतद-
तया ऋचा ज्ञेयते । * * हे ‘जराबोध’ ! यन्मासवोचः तत्त्वमेव ‘विविड्ठि’ वेत्य

अथ षष्ठी ।

(निधातिथिर्ऋषिः) ।

२२ १ २२ २ १ २ २ २ १ २

प्रति त्यच्चारु मध्वरं गोपोथाय प्रहूयसे ।

२१ २ २ १ २

मरुद्भिरग्न आ गच्छि ॥ ६ ॥ १६

२१

२२ ५

२२ २ १२

२ २

I प्रतित्या२३ञ्चारुमध्वराम् । गोपोथा । याऽ । प्राह्या

५

२१ २

१

२२ १

२ ४ ५

२३४सायि । मरुद्भिः । आग्ना आगच्छा । औ३हीवा ।

४

होऽपू इ ॥ डा ॥ २७ ॥ १६

१६ नास्तीयमुत्तराचिन्ते । ५

I मारुतम् ।

जानासि, नाहम्; अथवा 'विविडि' विष्णुयाप्तावित्येतत्त्वेदं रूपम्, अथवा घातुः, वेपइति कर्मतामसु पाठात् नाम्नां चाख्यातवत्वात्, कर्मणि च करोत्यर्थस्य सम्भवात् करोत्यर्थोऽपि व्याप्त्यर्थ एवेति गम्यते, तत् कुर्वित्यर्थः । किन्तु? उच्यते—'विशेषविशेष' मनुष्यस्यार्थाय, 'यज्ञियाय' यज्ञसम्पादनोऽर्थाय 'लोमम्' लोतम् 'रुदाय' 'दृशीकम्' दर्शनार्थम् । अथवा रोदन क्रियायोगात् अग्निरेवाव एद उच्यते, जराबोध इत्यपि अन्तरात्मनः सम्बोधनम् । प्रैषम् । हे मदीयान्तरात्मन्! कुरु—किन्तु? सर्व मनुष्याणां यज्ञसम्पादनः अग्नौर्थाय लोमम्"-इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

(शुनः शेषः ऋषिः) ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
 अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निन्नमोभिः ॥

३ १ २ ३ १ २
 सम्म्राजन्तमध्वराणाम् ॥ ७ ॥ १७

[त्यच्छन्दः सर्वनामस्तच्छन्द-पर्यायः] हे 'अग्ने' योयन्नः चारुः
 अङ्ग-वैकल्य-रहितः 'त्यम्' तथा वधं 'चारुम् अध्वरं' 'प्रति' लक्ष्य^(१)
 'गोपोथाय' सोम-पानाय 'प्र ह्वये' प्रकर्षेण त्वं ह्वये । तस्मा-
 दस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिर्दवशेषैः सह 'आ गहि' आगच्छ ॥ [स्य-
 सृग्यास्केनैवं व्याख्याता—“तं प्रति चारुमध्वरं सोमं पानाय
 प्रह्वये सोऽग्निर्मरुद्भिः सहागच्छ”-इति (१०, ३, १२) ॥ ६ ॥ १६]

अध्वराणां यज्ञानां 'सम्म्राजं तं' सम्म्राट्स्वरूपं स्वामिनमग्निं
 स्वां 'नमोभिः' स्तुतिभिः 'वन्दध्वै' वन्दितुम् ^(१) प्रवृत्ता इति

१७ इयमुत्तरार्चिकस्य ८, १, ७, १ ।

(१)—‘प्रतीत्येष लक्षणे कर्मप्रवचनीयः’-इति वि० । ‘लक्षणे लक्ष्मूताख्यान भागवती’सासु
 प्रतिपर्यन्तवः १, ४, ९० ।

(१)—‘तुमर्थे—से, सेन, असे, असेन् क्से, क्सेन्, ध्वै, अध्वेन, कध्वे, कध्वेन,
 शध्वै, शध्वेन, तवै, तवेङ्, तवेनः (३, ४, ९)-इति पा० ।

१ २ ३२ ५ १ २ ३२ ५
 I आश्वा । औहो२३४वा । नात्वा । औहो२३४वा ।
 ४२५ ४ १२ ३२ ५ ४ ५२
 वारवन्तंवन्दध्या । अग्ना । औहो२३४वा । नमोभिः
 ४२५ ४ १ २२२ १ ४ ५ ४
 समाजन्ताम् । आध्वराणाम् । औ२३होवा । हो५ई ।
 डा ॥ २८ ॥

४ ५ ४ ५२ ४२५ ४ २१ २ २
 II अश्वन्नत्वावारवन्ताम् । वन्दध्या अग्निन्नमोभायिः ।
 २ १२ २ २ ३२ ४२५ १२ ५
 समस्माजम् । तमाध्वरा३औहोवा । इहा२३४हाइ ।
 ३२ २ १ ४ ५२ २ २
 औहो३१२ । या२३४औहोवा । णा३४५म् ॥ २९ ॥

५ २ २ ४ ५ २ ३ ५ ११
 III अश्वन्नत्वाऔहोहायि । वारावा२३४न्ताम् । वन्दा-
 ५ १ २ ३२ २ ५ १२
 ध्या२३४हायि । अग्रायिन्नमा३४ । औहोवा । इहा २३४
 ५ २ ३ ५ २ १२ १ ७ २
 हायि । उज्जवा२३४भिः । समस्माज । न्ताऽमध्वरा३४ ।
 ३२ ४३ ५ १२ ५ ३२ १
 औहोवा । इहा२३४हायि औहो३१२३४ । णाम् ।
 ५२ ५ ४
 एहियाईहा । होऽ५इडा ॥ ३० ॥ १७

I, II, III त्रयाणामिवैषां भुगुःशुनःशेपोवा ऋषिः,

वारवन्तीयं नाम ।

अथाष्टमी ।

(प्रयोगऋषिः) ।

२ १ २२ ३ १ २२
 और्वभृगुवच्छुचिमप्रवानवदाहवे ।

२ १ २२ १२
 अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ८ ॥ १८

शेषः (१) । अग्नेर्दृष्टान्तः 'वारवन्त' वालयुक्तम् 'अश्वं न' अश्व-
 मिव । अश्वो यथा वालैर्व्यथकान् मशक-मच्छिकादीन् परि-
 हरति तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्त्रद्विरोधिनः परिहरसी-
 त्यर्थः ॥ ७ ॥ १७

'समुद्रवाससं' समुद्रमध्य-वर्तिनं वाङ्मवं (१) 'शुचिं'
 शुद्धम् अग्निम् 'और्वभृगवत्' यथा और्वभृगुः 'अप्रवानवत्' यथा
 अप्रवानः, तथा 'आहुवे' (२) अहमाह्वयामि ॥ ८ ॥ १८

१८ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ६

(२)—'इच्छामइति वाक्यशेषः'-इति वि० ।

(१)—'समुद्रइत्यन्तरिक्ष-नाम (नि० १, २, १५) तत्र निवासोपस्थं स समुद्रवासाः,
 तं समुद्रवाससम्, अन्तरिक्षनिवासमित्यर्थः ; वैद्युतात्मा ह्यसौ तत्र निवसति । अथवा
 *'-इति वि० ।

(२)—'बहुलं छन्दसि (६, १, २४)'-इति क्रः सम्प्रसारणम् ।

I और्वभृगुवत् । औद्वायि । शू२३४चीम् । आप्रवान्
 वदा२३४वायि । ऊवओयि । अग्रा२यि४समू२समुओ ।
 द्रवाससा३१जवा२३४५ ॥ ३१ ॥

II और्वभृगुवच्छुचिम् । ए५५ । शु५चीम् । आप्रवान्
 वदा२३४वायि । ह्वा२३यि । ऊवण । अग्रायि५सा३मू ।
 समू२३ । समू३ । द्रा२वा२३४औद्वा । ससा३मे२३-
 ४५ ॥ ३२ ॥ १८

अथ नवमी ।

(प्रयोगऋषिः ।)

अग्निमिन्धानोमनसा धिय५सचेत मर्त्यः ।
 अग्निमिन्धे विवस्वभिः ॥ ८ ॥ १८

I और्व ऋषिः, सामुद्रं समुद्रस्य वासी वा ।

II वैधारय ऋषिः, सामुद्रं समुद्रस्य वासी वा ।

१८ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ७

^{५ ४ ५ ४ ५ ४} ^५ ^{४ ४ ५ ४}
 I अग्निमिन्धानोमनसौ । होहोवाद्वाइ । धीयँ^१सचे-
^२तमौ । ^{२८}होइद्वाइ । ^१होइ^१४र्त्तियाः । ^१अग्राये^१इम् ।
^१आयिन्धा^{५ ४ ५}इ^{५ १ ३ १ १ १ १}४ओहोवा । विवस्वभो^{३ ३}इ^{१ ८}४पुः ॥ ३३ ॥ १८

'मत्स्यः' मनुष्योऽग्निमिन्धानः काष्ठैः प्रज्वलयन् मनसा एव
 अद्धानः 'धीयँ' कर्म^(१) 'सचेत' काले भजेत । 'विवस्वभिः'
 ऋत्विग्भिश्च^(२) अग्निम् एव 'इन्धे' प्रज्वलयति ॥
 बह्वृचानाम् "इन्धे"—इति पाठः ॥ ८ ॥ १८

अथ दशमी ।

(वत्सऋषिः ।)

^{२ ७} ^{२ २ २} ^{१ २ २} ^{१ २} ^२ ^{२ २}
 आदिप्रत्नस्य रेतसोज्योतिः पश्यन्ति वासरम् ।
^{२ २ ७} ^३ ^{१ २} ^{२ २}
 परोयदिध्यते दिवि ॥ २० ॥ २०

I अचिऋषिः, असङ्गम् ।

२० नास्तीयमुत्तरार्चिके । ८

(१)—धीरिति निघण्टौ द्वितीय-प्रथमे कर्मानामसु विंशत्यनन्तरं पठितम्, तृतीय-
 नवमे प्रज्ञानामसु च षडनन्तरं पठितम् । "अथवा धीरिति प्रज्ञानाम, तम्, सचेत सम्भ-
 जेत लभेत इत्यर्थः"—इति वि० ।

(२)—'तमसां विवासयितृभिर्हविर्भिः' इति वि० ।

४२ २४ १२ २
 I आदितप्रत्नापूष्य रेतसाः । ज्योतिः पश्यन्ति वासा२-
 १ २१२ १ २ १
 राम् । पराया२-दिध्यताइ । दिवि । होइ । होइ ।
 २२१२ २२ १ १ १
 औहो औहोवा२३४पूहा उ । वा ॥ ३४ ॥ २०

इति द्वितीया दशति ॥

‘परोदिवि’ (१) दिवः परस्तात् [व्यत्ययेन सप्तमी (३, ४, ८८) ।
 बह्वचानां दिवेति तृतीयान्तेन व्यत्ययः, दिवि द्युलोकस्योपरि]
 ‘यद्’ यदा अयं वैश्वानरोऽग्निः सूर्यात्मना ‘इध्यते’ दीप्यते
 ‘आदित्’ अनन्तरमेव (२) ‘प्रत्नस्य’ चिरन्तनस्य ‘रेतसः’ गन्तुः
 [‘री’ गति-रेषणयोः, अस्मात् ‘सुरीभ्यां’ तुङ् वेत्यतुसुन् तुडागमश्च ।
 यद्वा, रेतसइत्युदकनाम (नि० १, १२, १६) रेतस्विनउदकवतः, साम
 र्यान्मत्वर्थोल्लङ्घ्यते] इदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः ‘वासरं’ (३) नियामकं

I प्रजापतिर्ऋषिः, निधनकामम् ।

(१) —‘व्यत्ययेन पुंलिङ्गम्, नपुंसकलिङ्गं कर्तव्यम्; परस् इध्यते दीप्यते । दिवि
 द्युलोकं-इति वि० ।

(२) —‘आत्-इत्-द्वावपि पादपूर्णे’-इति वि० ।

(३) —‘वाशब्दः वैविध्यं वर्तते, सर इति सर्तर्गत्यर्थस्य रूपम्, विविधं यद् गच्छति

* इति ग्रामे गेय-गाने प्रथमस्यार्द्धः प्रपाठकः ॥

वासरस्य निवास-हेतु भूतं वा 'ज्योतिः' द्योतमानं तेजः
 'पश्यन्ति' सर्वे जनाः । [यद्वा वासरमित्यन्तसंयोगे द्वितीया
 (२, ३, ५), क्लृप्तमहः उदयप्रभृत्यास्तमयात् ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः
 'इसुसोः सामर्थ्यं' (८, ३, ४४) इति विसर्जनोपस्य षत्वम् ॥ १० ॥ २०

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोव्याख्याने
 प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥

तद् वासरम् ; किम्पुनस्तत् ? तदेव सूर्याख्यं ज्योतिः, तद्वि दिवा उज्ज्वलेन गच्छति रात्रौ
 शीतेन । * * । अथवा वासरं गमनं तत् करोतीति णिच्, वासरयति वासरयते,
 अथ वासरं गमयितु इत्यर्थः ; वैद्युतं हि ज्योतिः सेधात् यत् पृथिवीं प्रति उदकं गमयति
 नयति ।—ये पश्यन्ति जनाः, यच्च वासरम्, यच्च परम् इध्ने दिवि, तत् पुराणस्योद-
 कस्य सम्बन्धी-इति वि० ।

अथ तृतीये खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

(प्रयोगऋषिः)

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अग्निं वोवृधन्तमध्वराणां पुरुतमम् ॥

२ ३ २ ३ १ २

अक्षा नम्रे सहस्रते ॥ १ ॥ २१

५ २ ४ ५

१ २ २ २

१ २२

I अग्निं वोवृधान्ताम् । अध्वराणाम् । पुरुतामौ ।

२ २

१

१

२ १

५

४

होवा३हा३ । आच्छा३नाम्रे३३ । सहो३३४वा । स्वा-

५

पुतो३हाइ ॥ १ ॥

५

५

२ १

२ २

२

II अग्निं वा३ण । वृधन्ताम् । अध्वराणाम् । पुरुतम-

मच्छा३हो३इ । ना३३म्रे ।

२

१

सहा३वा३३४पुता३पु३इ ।

३ ५

ई३३४तो ॥ २ ॥

५ ४ ५

४

१

२

१

२ २

III अग्निं वः । ओहाइ । वृधा३न्ताम् । अध्वराणाम् ।

२१ इयमुत्तराच्चिकस्य ३, १, २०, १ ।

I, III, II इमानि त्रीण्येव सैन्धुक्षितानि ।

अथ द्वितीया ।

भरद्वाजऋषिः ।

४ २ ४ १ २ ४ २ ४ २ ४ २ ४ २ १ २

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यत्सद्विश्वन्यऽत्रिणम् ।

४ १ २ ४ २

अग्निर्नोवत्सते रयिं ॥ २ ॥ २२

१ १ २

पुरु॑तममम् ।

१ ४ ५

अच्छानम्रो॑र॒३४॒हाइ ।

१ १ २

साहा॑इहा ।

१ २ ४ ५

खता ।

औ॒इहो॒या ।

४

हो॒पूइ ।

डा ॥ ३ ॥ २१

‘अध्वराणाम्’ अहिंस्यानां बलिनां ‘नम्रे’ वस्तुं ‘सहस्रते’ बल-
वन्तं [विभक्ति-व्यत्ययः (१, ४, ६८) ‘वृधन्त’ ज्वालाभिर्विद्धेमानम्
‘पुरुतमम्’ अतिशयेन बहुमग्निं हे ऋत्विजः ! ‘वः’ युयम्
‘अच्छा’ (१) अभिगच्छतः (२) ॥ १ ॥ २१

‘अयम्’ ‘अग्नि’ ‘तिग्मेन’ तीक्ष्णेन ‘शोचिषा’ तेजसा ‘विश्वं’

२२ नास्तोयमुत्तरार्द्धिके । ६

(१) — ‘निपातस्य च (६, २, १२) — इति दीर्घः ।

(२) — ‘अध्वराणाम्’ यज्ञाणां ‘वृधन्तम्’ वर्धयन्तम् ‘वः’ त्वाम् अग्निम् ‘सहस्रते नम्रे’ बलवत्पुत्र-लाभाय ‘अच्छा’ आप्तम् इच्छामि-इत्यर्थः वि०-सम्पत्तः ।

I आग्नाओ२३४वा । तिग्मेना३शा । चाइषाओ२३४
 वा । या॒साओ२३४वा । वा इश्वानिया । चाइणाओ२३४
 वा । अग्निर्नो२व॒सनेरयी१म् ॥ ४ ॥

II ओहा । ओग्नीः । ता२३४इग्मे । नाशोचा३२४
 इषा । य॒सा२द्वा२३४इश्वाम् । नियत्रा२३४इणाम् ।
 अग्निर्नो२ । वा॒सा२ता२३४ओहोवा । रा२३यीम् ॥ ५ ॥

सर्वम् 'अविणम्' अत्तारं राक्षसादिकं 'नियंसत्' (१) निहन्तु
 [बह्वृचा अनुस्वार-स्थाने आकारं कृत्वा "यासत्" इति पठन्ति]
 अपिच 'नः,' अस्मभ्यमग्निः 'रयि' धनं (२) 'वंसते' ददातु ॥

"वंसते"-इति छन्दोगाः । "वनते" इति बह्वृचाः ॥ २ ॥ २२

I, II अनयोर्हर-इति नाम, ऋषिरविदितः ।

(१)—यच्छतेर्लेटि रूपम् ।

(२)—निघण्टौ द्वितीय-दशमे-धननामसु पठितमष्टमम् ।

अथ तृतीया ।

(वामदेवऋषिः)

१२ ३२ ३२ ३ २२ १ २३ १२ २२

अग्ने मृड महां अस्ययत्रा देव युञ्जनम् ।

३१२ ३२ ३१२

इयेथ बर्हिंरासदम् ॥ ३ ॥ २३

५ ४ ५ ४२ ५ २ ४ ५२

III अग्निस्तिग्मेनशोचिषा ।

४

१

इहा ।

यऽसद्विश्वं

१२

१२

१२

१

न्यत्रिणा२म् । इहा । अग्निर्नोवस्तार२इ । इहा३रा२

५ ५

३४योईहाइ ॥ ६ ॥ २२

१

०

३२

३

५

१

I अग्नाइमृडा२ऽ० ।

महां

आ२३४सी ।

अय

२

३२

५

१२

३२

आदा२इ ।

वयुञ्ज्वा२३४नाम् ।

इयेथवा२३ ।

हिरा३

४

सापूदाईपूईम् ॥ ७ ॥

२३ नास्तीवयुत्तराक्षिके । १०

III इहवद्वामदेव्यम् ।

I यामम् ।

II अग्नेमृडमहाऽ० असि । ओहा३ओहा । अयआदे-

वयुञ्जनम् । ओहा३ओहा । इयेथा३व । हिरा ३साधु
दाईपूर्वम् ॥ ८ ॥ २३

I अग्नेरा३वाणो अ० हसाः । प्रतिसदेवरिषा३रताः ।

तपाइष्टा३इरा । जरौदा३वा३४३ । ओ३३४५इ ।
डा ॥ ८ ॥ २४

हे 'अग्ने' ! 'मृड' अस्मान् सुखय । स त्वं 'महान्'
असि' प्रभूतो भवसि । 'यः' त्वम् 'अयः' गन्ता 'देवयुं' (१) देवानां
कामयितारं 'जनं' यजमानं 'बर्हिः' दर्भम् (२) 'आसदम्' यज्ञे
आसत्तुम् (३) 'आ इयेथ' (४) आगच्छसि ॥

“अयः”-इति छन्दोगाः । “ययीम्”-इति बृहचाः ॥ ३ ॥ २३

II इदमपियामम् ।

I राक्कोन्नम् ।

(१)-देवान् यष्टुमिच्छतीति क्वचि 'क्वाच्छन्दसि (३, २, १००)-इति छः।

(२), (३)-'बर्हिः'-द्वितीयैकवचनमिदं सप्तम्येकवचनस्य स्थाने दृष्टव्यम्, बर्हिषि ।

'आसदम्'-इदमपि द्वितीयैकवचनं चतुर्थ्यैकवचनस्य स्थाने दृष्टव्यम्, आसदे आसदना
यमित्यर्थः-इति वि० ।

(४)-'बन्दसि लङ् लुङ् लिट्' (३, ४, ६)-इति लिट् ।

अथ चतुर्थी ।

(वसिष्ठऋषिः)

२३ १२ ३ १ २ ३ १२ ३२
अग्ने रक्षा णोअ॒हसः प्रति स्म देव रोषतः ।

१२ ३१२
तपिष्टैरजरोदह ॥ ४ ॥ २४

हे 'अग्ने' ! त्वं 'नः' अस्मान् 'अहसः' पापात् 'रक्षा' पाहि
[संहितायां (१) दीर्घश्चान्दसः (२)] अपिच हे 'देव' द्योतमानाग्ने !
'अजरः' (३) जरा-रहितस्त्वं 'रोषतः' हिंसतः शत्रून् [संहितायां
दीर्घश्चान्दसः] 'तपिष्टै' (४) अतिशयेन तापकैस्तेजोभिः 'प्रति
दह स्म' (५) भस्मीकुरु ॥

स्मेति सकारस्य संहितायां "प्रति स्म"-इति षत्वं (६)
वहृचाः कुर्वन्ति ॥ ४ ॥ २४

२४ नास्तौयमुत्तरादिके । ११

(१)—'अग्ने रक्षाणो'-इत्यादौ ऋक्पाठे ।

(२)—'द्व्यचोतस्तिष्ठः' (६, ३, १३५)-इति सूत्रेण । तत्रैव रक्षाणइति एत्वमपि
'नञ् घातुस्थोऽप्युभय ८, ४, २७'-इति चान्दसम् ।

(३)—'जरा स्तुतिः, सा यस्य कर्त्तव्यत्वेन विद्यत (तान् नास्ति कान्)-इति वि०

(४)—'अन्ये षामपि दृश्यन्ते' (६, ३, १३६) इति सूत्रेण ।

(५)—'स्म-इति पादपूरणः'-इति वि० ।

(६)—अनादिष्ठस्यापि 'परंपदात्' (८, ३, १०६)-इति षत्वम् ।

अथपञ्चमी ।

(भरद्वाजऋषिः)

१ २ ३ १२

२२

३ १ २

अग्ने युङ्क्त्वा हि ये तवाश्वासोदेव साधवः ।

३ १ २ ३ १ २

अर वहत्याश्वः ॥ ५ ॥ २५

५ २ २

४ २ ५ ४ २ ५

१ २ २ २

१ २

२

I अग्ने यू३ड्ङ्क्त्वाहियेतवा । अश्वासोदेवसाधारश्वाः ।

१

२

१ २

१

अरंवा२श्वा । तियाशा२श्वा३४३ । ओ२३४५इ ।

डा ॥ १० ॥ २५

हे 'देव' द्योतमान ! 'अग्ने !' तानश्वान् 'युङ्क्त्वा' आत्मीये
 रथे योजय [वहृचास्त्रैत्तिरीयाश्च विकरण-प्रत्ययस्य लोपं कृत्वा
 "युङ्क्त्वा"-इति पठन्ति] ये 'तव' त्वदीयाः 'साधवः' साधकाः सुशी-
 लावा 'अश्वासः' (१) अश्वाः 'आश्वः' क्षिप्रगामिनः (२) 'अरम्'
 अलं पर्याप्तं त्वदीयं रथं 'वहन्ति' (२) ॥

२५ इयमुत्तराद्विकस्य ६, २, २, १ ।

I इयमपि राक्षोघ्नम् ।

(१)—'आज्जसेरसुक् (७, १, ५०)'-इत्यसुकि रूपम् ।

(२)—नि० २, १५, १६ ।

(३)—अस्यामृचि होति पादपूरणार्थः ।

अथ षष्ठी ।

(वशिष्ठऋषिः)

^{१ २} नि त्वा न च्य ^{३ १ २} विश्पते ^{४ २} द्युमन्तं ^{५ २} धीमहे वयम् ।

^{६ १ २} सुवीरमग्राहुत ॥ ६ ॥ २६

^{५ २} I नित्वा । ^२ होइ । ^४ न । ^{५ १} श्रिया । ^{६ १} वाइश्पताइ । ^{७ १} द्युम-

^२ न्तम् । ^१ धाइ । ^{२ ४} माहेवा २३४याम् । ^५ सुवाहाइ । ^६ रामग्रा

^१ औ २३वा । ^५ होपूतोईहा इ ॥ ११ ॥ २६

“वहन्त्याश्वः”-इति कन्दोगाः । “वहन्ति मन्यवः”-इति

वहन्वाः ॥ ५ ॥ २५

‘नच्य’ ! उपगन्तव्य ! [नक्षत्रिर्वाप्ति कर्मा (१)] ‘विश्वपते’
विशां पते ! (२) ‘आहुत’ सर्वैर्यजमानैरभिहुत ! हे ‘अग्ने !’

२६ नास्तोयमुत्तरार्चिके । १२

I वैश्वमनसम् ।

(१)—निघण्टु-द्वितीयाष्टादशे यागिकर्मसु ‘ननचे २’ इति पाठात् ।

(२)—निघण्टु-द्वितीय-तृतीये मनुष्यनामसु ‘विश्वः’-इति षष्ठं पदम् ।

अथ सप्तमी ।

(विरूपऋषिः)

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

३ १ २ २

अपा॒र॒ता॒सि जिन्वति ॥ ७ ॥ २७

५ २ २ ५

१ १

१ २

I अग्निर्मूर्धादी॒वः क॒कूत् । पातो॒र॒पा॒थी॒र । वि॒या

१

१

१

२

अ॒याम् । आ॒पा॒र॒रा॒इता॒र । सि॒जिन्वा॒र॒इता॒इ॒इ ।

ओ॒र॒इ॒इ॒इ॒इ॒इ । डा ॥ १२ ॥ २७

‘दुमन्तं’ दोमिमन्तं ‘सुवोरं’ कल्याण-स्तोत्रकं (१) ‘त्वा’ त्वां वयं
‘नि धीमहे’ निहितवन्तः ॥

“धीमहे वयम्”-इति छन्दोगाः । “देव धीमहि”-इति-
बृहृचाः ॥ ६ ॥ २६

‘मूर्धा’ देनानां अष्टः ‘दिवः’ व्युलोकस्य ‘ककुत्’ उच्छ्रितः

२७ इयमुत्तरार्चिकस्य ७, १, १६, १ ।

I आर्षेयम् ।

(३)—‘शोभनाः वीराः पुरुषाः ऋत्विगाख्याः परिचारकत्वेन सम्बन्धिनोऽस्य स
सुवोरः, तं सुवीरम्, शोभनैर्वीरैः सम्बद्धमित्यर्थः-इति वि० ।

अथाष्टमी ।

(शुनः शेषऋषिः ।

२२ २२७ २१ २ २१ २ २१२ २२

इममूषु त्वमास्माकं सनिं गायत्रं नव्यां समम् ।

१ २ २ २ १ २

अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ८ ॥ २८

५ २ २ १ ५ १ १
I इममूषु । त्वमास्माकं ३४ कामम् । सानी २० होइ ।१ १ २ १ १ १
गाया २ हो । च नव्या २३ सामम् । आग्ने २ होइ । दाइ-१ २ १ १
वा २ हो । पुत्रावो २३ चा ३४ २ । ओ २ ३४ पू इ । डा ॥ २८ ॥‘पृथिव्याः’ च ‘पतिः’ ‘अयम्’ अग्निः ‘अपां रेतांसि’ (१) स्थावर-
जङ्गमात्मकानि भूतानि ‘जिन्वति’ प्रीणयति ॥ ७ ॥ २७

हे ‘अग्ने’ ! त्वम् ‘अस्माकम्’ अस्मात्सम्बन्धिनम् [“अस्माभ्यम्”-इति

२८ इयमुत्तराचिं कस्य ७, १, ४, १ ।

I सोमसाम ।

(१)—‘अप इत्यन्तरिक्षनाम (नि० १, ३, ८) ; रेत इत्युदकनाम (नि० १, १२, १६) ;
अन्तरिक्षस्य सम्बन्धेन अन्तरिक्षस्य सारभूताः । अथवा अपां वीर्याणि रेतांसि तानी-
त्यर्थः । ‘जिन्वति’ प्रीणयति । कुत एतत् ? ‘अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति’-
इति श्रुतः इति वि० ।

अथ नवमी ।

(गोपवनऋषिः) ।

१ २ ३ १२ ३ १२ २२

तं त्वा गोपवनोगिरा जनिष्ठदग्ने अङ्गिरः ।

१ २ ३ १२

सपावक शुधी हवम् ॥ ८ ॥ २८

तैत्तिरीयाः] 'इमस्मृषु' (१) पुरोदेशेऽनुष्ठायमानमपि 'सनि' हविर्दानं
 'नव्यास' नवतरं [“नवीयांसम्” इति तैत्तिरीयाः] 'गायत्र' स्तुति-
 रूपं वचोपि 'देवेषु' देवानम् अग्ने 'प्रवोचः' प्रब्रूहि (१) ॥ ८ ॥ २८

हे 'अग्ने' ! 'तं' 'त्वा' 'त्वं' 'गोपवनः' ऋषिः 'गिरा' स्तुत्या 'जनि-
 ष्टत्' जनयति वर्धयति [स्तूयमाना हि देवता वर्धन्ते] तादृशाग्ने

२८ नास्त्ययमुत्तराचिके । १३

(१)—“ऊ षु-इति द्वावपि पादपूरणे-इति वि० । ‘सुजः (८, २, १७७)’-इति षत्वम् ।

(२)—‘षण्णुदाने’ तनादिः, तस्य रूपम् । ‘छन्दसि वनसनरक्षिमयाम् (२, २, ६७)’-
 इति इनि रूपम् ।(३)—‘पूर्वः कृतमिन् यौ च (४, ४, १२२)’-इति य-प्रत्यये नव्यम्, तस्यातिशय्ये ‘नव्यां
 सम्’ ; ‘देवेषु’ देवेभ्य इत्यर्थे । तथाच हे अग्ने ! पूर्वैः कृतं नवतरं सोऽवम् अस्मद्गतं
 पुरोडाशादिदानञ्च देवेभ्यः ‘प्रवोचः’ प्रकर्षेण ज्ञापय-इत्यर्थो वि० सम्मतः ।(१)—अगिगतावित्यस्य रूपम् । ‘अङ्गिरा जाठरोग्निः तस्य सम्बोधनम्, हे अङ्गिरः !
 शरीरस्थितिहेतोः ! असितपीतरसस्य कर्तुः ! इत्यर्थः’-इति वि० ।

अथ दशमी ।

(कामदेवच्छविः) ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्याः न्यक्रमीत् ॥

२ ३ १ २ ३ १ २
दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ १० ॥ ३०

५ २ २ १ २ ५ २ १ २ १
I तं त्वागोपा । वानो^१रगा^२३४इरा । जनाइष्ठदा ।
७ १ ३ ५ २ ३ ५ २ १ ३
ग्रया^१रङ्गा^२३४इराः । सपौवाओ^२३४वा । कौवाओ^२३४
५ ४ ४
वा । शुधीपूह्वाम् । हो पूइ । डा ॥ १४ ॥ २९

‘अङ्गिरः’ (१) सर्वत्र गन्तः, अङ्गिरसां पुत्रो वा हे ‘पावक’
शोधक । गोपवनस्य ‘हवम्’ आह्वानं ‘शुधि’ (२) शृणु ॥

“तं त्वा”-इति-“जनिष्ठत्”-इति च छन्दोगाः, “यं त्वा”-इति
“जनिष्ठत्”-इति च बह्वचाः ॥ ८ ॥ २९

३० नास्तीयमुत्तराच्चिके । १४

I गोपवनम् ।

(१)—पूर्वपृष्ठायाम्—(१)

(२)—‘शृणु’ पृष्ठभ्यश्चन्दमि (३, ४, १०२)-इति सिद्धम् ।

अथैकादशी ।

(काण्वऋषिः ।)

२३२ ३१२ ६१२ ६१२ ६१२
उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

३१२ २२३ १२
दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ११ ॥ ३१

४५२ ४ ५ २१ २ १२ २
I पर्यौ । होइवाजा । पताइः का१वी२ः । आग्निर्हव्या

१० १ १ १ ३ ५२ २
नायक्रमी२त् । दधा२३त् । रा२त्ना२२४ओहोवा ।

२ २ १ ३ १ १ १ १
निदाशुषे२३४५ ॥ १५ ॥ ३० ॥

‘वाजपतिः’ वाजानामन्नानां (१) पतिः पालकः [परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां पतिरिति ब्राह्मणम्] ‘कविः’ क्रान्तदर्शी मेधावी वा । ‘दाशुषे’ हविर्दत्तवते यजमानाय ‘रत्नानि’ रमणीयानि धनानि ‘दधत्’ प्रयच्छन् ‘अग्निः’ ‘हव्यानि’ हवींषि-‘पर्यक्रमीत्’ परिक्रामति (४) व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ ३०

३१ नास्त्ययमुत्तरार्चिके । १५

I सूर्यवर्चावा वसुरोचिर्वा ऋषिः, सूर्यसाम ।

(१)—वाजइत्यन्नानामसु पठितम्, निघण्टु-द्वितीय-सप्तमे प्रथमानन्तरम् ।

(२)—मेधाविनामसु दशमं कविरिति नि० ३, १५ ।

(३)—‘दाशान् साहान् मीडान्’ (६, १, १२) इति सिद्धम् ।

(४)—‘नीतवानित्यर्थः । कनप्रति ? सामर्थ्यात्—देवान्’ इति वि० ।

४५ ४ १ ० ५ ५
I उदुत्यम । ओच्चाइ । जा । तवे२दा२३४साम् ।

२२१ २२ ५ १ २५ १ २२ १२
देवंवहा । तोकेता२३४वाः । दा२३४र्षेहाइ । वाइश्वायसू ।

४ ५ ४
र्याम् । औ२३हेवा । होपुइ । डा ॥ १ ॥ ३०

इयं सौरी । (१) आग्नेय-समाख्यानं कृत्विणो गच्छन्तीति-
वत् (२) प्राणभृत उपदधातीति वच्च (३) द्रष्टव्यम्^(४) ॥

I अस्यापि सूर्यवर्चावसुरोचिर्वा ऋषिः, इदमपि सूर्यसाम ।

(१)—यद्यपौयं सौरी, तथाप्यग्निं वोदधन्निति खण्डेऽस्मिन् प्रथमादि-मन्त्राणा-
मग्नि-पदोपेतत्वात् तस्यैव प्राधान्यात् तत्समवायात् इयमाग्नेयौत्पचर्यते । तव
दृष्टान्तमाह—

(२)—लौकिकदृष्टान्तमेतत् । कृत्विषहितसेनासु गच्छत्सु कृत्विणः प्राधान्यस्य सम-
वायात् उपचारात् अप्रधानानां हि सेनानां यथा कृत्विशब्देन ग्रहः तथा अवापौत्यर्थः ;
तदुक्तम्—“तास्यप्रात् तथैव तादृम्यात् तत्सामौद्यात्तथैव च । तत्साहचर्याच्च
तादर्यात् ज्ञेया वै लक्षणा वृधैः” ; तत्र चेयमजहत्स्वार्था ।

(३)—वैदिक-दृष्टान्तमेतत् । अख्यग्न्याधाने द्रष्टव्योपधानविधिः । तदेवं श्रुयते—
“प्राणभृत उपदधाति” ; तव “अयं पुरोभवस्व प्राणोभौवायनः”—इत्येकस्यैव प्रथमस्यास्य
मन्त्रस्य प्राणशब्दोपेतत्वेऽपि “तत्सिद्धि-जाति-सारूप्य-प्रशंसा-भूम-लिङ्ग-समवायात् (१,
४, १८)”-इति जैमिनि-शासनात् प्राण-लिङ्गक-तन्मन्त्र-समवेताः अन्येऽपि प्राणभृच्छब्देन
लब्धन्ते ; तथा चोक्तम्—“तत्सिद्धि-जाति-सारूप्य-प्रशंसा-लिङ्ग-भूमभिः । षड्भिः सर्वत्र
शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता”-इति ।

अथ द्वादशी ।

(मेधातिथिर्ऋषिः)

३२ ३ १२ २२

३१ २

३ २

कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।

३१ २ ३१ २

देवममोवचातनम् ॥ १२ ॥ ३२

‘केतवः’ प्रज्ञापकाः (५) सूर्याश्वाः [यथा, सूर्य-रश्मयः] ‘सूर्यम्’ सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् ‘उद्वहन्ति’ ऊर्ध्वं वहन्ति ‘उ’ इति पाद-पूरणः । [उक्तञ्च—‘मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमोमिद्विति’ (६)] किमर्थम् ? ‘विश्वाय’ विश्वस्मै (७) सर्वस्मै भुवनाय ‘दृशे’ द्रष्टुं । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कौटुशं सूर्यम् ? ‘त्यं’ तं प्रसिद्धम्, ‘जातवेदसं’ जातानां प्राणिनां वेदितारं, जात-प्रज्ञं, जात-धनं वा, ‘देवं’ द्योतमानम् [अत्र निरुक्तम्—‘उद्वहन्ति जातवेदसं देवमश्वाः केतवोरश्मयोवा सर्वेषां भूतानां सन्दर्शनाय सूर्यम् (१२, २, ४)-इति ॥ ११ ॥ (८) ३१

३२ नास्तीयमुत्तरार्चिके । १६

(५)—प्रज्ञा-नामसु केतुरिति द्वितीयम् वि० ३. ९ ।

(६)—अत्र निरुक्त-प्रथमाध्याय-द्वितीयपाद-चतुर्दश-खण्डे । मिताक्षरेषु ग्रन्थेषु कम्, इम्, इत्, उत्-इति चत्वारः पद-पूरणाः-इति तदर्थः ।

(७)—‘षष्ठ्यर्थे एषा चतुर्थी’-इति वि० ।

(८)—‘एकपदेदं ज्योतिः विश्वा विभक्तमित्येवगन्ः यत्त्वसविप्रतिषिद्धम्’-इति वि० ।

अथ त्रयोदशी ।

(सिधुद्वीपोऽम्बरीषो वा तृताग्रामो वा ऋषिः)

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 शन्नोदेवीरभिष्टये शन्नोभवन्तु पीतये ।

२ ३ ३ १ २
 शंयोरभिस्रवन्तुनः ॥ १३ ॥ ३३

५ ३ १ १ ३ ५ २ २
 I कविमग्मोम् । उपा२३ । स्तू२हार३४औहोवा ।

५ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २
 सत्यधर्माणमध्वरे । देवाम् । अमीवचाता२३ना३४३म् ।

१
 ओ४५इ । डा ॥ १७ ॥ ३२

हे स्तोतृसङ्घ ! (१) 'अध्वरे' क्रतौ 'अग्निम्' 'उपस्तृहि' उपेत्य,
 स्तुतिङ्गु रु कीदृशम्? 'कवि'मेधाविनं 'सत्य-धर्माणम्' सत्य-वचन-
 रूपेण धर्मेणोपेतं (२) 'देव' द्योतमानम् 'अमीवचातनम्'
 अमीवानां हिंसकानां शत्रुणां वा घातकम् ॥ २ ॥ ३२

३३ नास्त्यसुत्तरार्चिके । १७

I वसुरोचिऋषिः, कावम् ।

(१)—'अन्नरात्मनश्चायं प्रेषः । हे मदीयान्नरात्मन् !'-इति वि० ।

(२)—'सत्यकर्माणम्'-इति वि० ।

I शन्नोदेवीः । अभिष्टार३या३४इ । शन्नोभवा । तुपी

तार३या३४इ । शंयोरभि । स्रव । तू२ । नार३४ ।

औहोवा । जर३४पा ॥ १८ ॥

II हुवा३होर३४इ । शन्नोदेवीः । अभिष्टयाइ । हुवा३

होर३४इ । शन्नोभव । तुपीतयाइ । हुवा३होर३४इ ।

शंयोरभि । स्रवन्तुनाः । हुवा३होर । वार३४औहोवा ।

जर३४पा ॥ १९ ॥ ३३

‘नः’ अस्माकं पापापनोद-हारेण ‘शं’ सुखं^(१) भवन्तु । ‘देवीः’
देव्यः आपः ‘अभिष्टये’^(२) अस्मद्यज्ञाय भवन्तु, यज्ञाङ्गभावाय च
भवन्त्वित्यर्थः । अपिच, ‘नः’ अस्मत्सम्बन्धिने ‘पीतये’^(३) पानाय च

I, II अनयोः पारावतिर्ऋषिः,

काशीतं कापीतं वासुमन्दं वा नाम ।

(१)—निघण्टौ सुखनामसु शं द्वादशम् (३, ६) ।

(२)—‘अभिष्टये अभिगमाय, अपां हि किमभिगमनम्? स्नानादिभिस्तत्पुनरासेवनम्
नदर्थम् इति वि० ।

(३)—‘स्यागापापचोभावे (३, ३, १५), इति त्रिनि रूपम् ।

अथ चतुर्दशी ।

(उशना ऋषिः)

१ २ ३१२ २२ ३ १ २

कस्य नूनं परीणसि धीयोजिन्वसि सत्यते ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

गोषाता यस्य ते गिरः ॥ १४ ॥ ३४

१ २

३ २ ३

५

१ २

I कस्यानू१ना२म् । परोणा२३४सी । धियोजिन्वा२ ।

३ २ ३

५

१ २ २ २ २ १

१

५

५ २ २

सिसत्वा२३४ताइ । गोषाताया२३ । स्या२ता२३४औहो-

२

३

५

वा । उप । गी२३४राः ॥ २० ॥ ३३

‘शं’ सुखंभवन्तु । तथा, ‘शम्’ (४) उत्पन्नानां रोगाणां शमनम्
 ‘योः’ यापनम् अनुत्पन्नानां पृथक्करणं च कुर्वन्तु । अपित्त, ‘नः’
 अस्माकम् ‘अभि’ उपरि स्रवन्तु, अत्यर्थं सिञ्चन्तु ॥

“शन्नेभवन्तु”-इति कन्दोगाः । “आपोभवन्तु”-इति
 बहुचाः तैत्तिरीयाश्च ॥ ३ ॥ ३३

३४ नास्त्योयमुत्तरार्द्धिके । १८

(४)—‘शमनं शम्, यापनं युः अपनयनमित्यर्थः, द्वे अध्येते प्रथमैक वचने चतुर्थ्येक
 वचनस्य स्थाने दृष्टये ; शमनाय, कस्य ? सामर्थ्यात् रोगाणाम् ; यापनाय, कस्य ?
 सामर्थ्याद् भयानाम् अभिव्रवन्तु’-इति वि० ।

II औहोइहुवा३२इ । हुवण । कस्यनूना३म्पा३रीण-
सि । औहोइहुवा३२इ । हुवण । धियोजिन्वा३सी

हे 'सत्पते' सतां पते ! अग्ने ! 'नूनम्' इदानीं 'कस्य' कीदृशस्य
जनस्य 'परीणसि ब्रह्मणि' (१) 'धियः' कर्माणि (२) 'जिन्वसि'
प्रीणयसि । 'यस्य' 'ते' तव सम्बन्धिन्यः 'गिरः' स्तुतयः
'गोषाता' गोसातौ (३) गवां लाभे भवन्तु खलु । तस्माच्च
कुत्र तिष्ठसि ? अस्माकमिदानीं गवेष्ठा प्रवर्तते ॥

यद्वा । हे अग्ने ! त्वमिदानीं कस्य कर्माणि प्रीणयसि ?
न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयेतिभाव (४) ॥

I, II अनयोः गौराङ्गिरसोगीतमीवा ऋषिः, मनाज्यं नाम ।

(१)—परीणसीति ब्रह्मनामसु निषण्ड-तृतीय-प्रथमेऽष्टमम् ।

(२)—धीरिति कर्मनामसु एकविंशतितमम् नि २, १ ।

(३)—'कतिघ्नूतीत्यादिना (६, २, १७) सिद्धम् । 'सनोतेरनः' (८, ३, १०८)—इति
पत्वम् ।

(४)—"कमिति सुखनाम (नि २, ६, ७) तस्य सुखस्येत्यर्थः । 'नूनं' निश्चयेन । 'परी-
णसि' सप्तम्येकवचनमिदं द्वितीयाबद्धवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, परीणसः ब्रह्म इत्यर्थः ।
'धियः' प्रज्ञाः । 'जिन्वसि' प्रीणयसि पूरयसि, प्रज्ञा-सुखाभ्यां पूरयन् सुखिनः करो-
तीत्यर्थः । 'सत्पते' सतां पालयितः । कस्य पुनः प्रज्ञा-सुखेन पूरयसि ? उच्यते
'गोषाता यस्य ते गिरः' गो शब्देनाव सोम उच्यते, साता इत्यपि सनोतिः सम्भजनार्थस्य

२ ६५
इसन्पताइ ।

२२ २ १ १ २ २ २ २ २ २
औहोइहूवाइइ । हुव । गोषाताय ।

२ १ ४
स्यताइगापुइराईपुईः ॥ २१ ॥ ३४

इति तृतीया दशति ।

“परीणसि”-इति “सन्पते”-इति च छन्दोगाः ; “परिणसः”
इति “दम्पते” इति च वक्तृचाः ॥ १४ ॥ ३४

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे छन्दोगाख्ये

प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥

इदम्, सोमान् याः सम्भजन्ते ताः गोषाताः, सोमानां सम्भङ्ग्यः, सोमैः सह याः क्रियन्ते
इत्यर्थः । ‘यस्य’ यजमानस्य ‘ते’ तव सम्भन्धिन्यो ‘गिरः’ सुतयः सोमेन सह, ताभिः
अस्त्वां स्तौतीत्यर्थः-इति वि० ।

यज्ञायज्ञेति-खण्डेषु त्रिकेष्वष्टौ च विंशतिः ।

ऋचोद्वहृत्य (१) आग्नेय्यस्यज्ञा तिस्रश्माऋचः ॥ १

अध्वज्जमो अधवेत्यैद्री प्रैत्रित्यृग् ब्रह्मणस्यतेः ।

जर्ध्वज्ज्विति यूपस्य तं स्तुतिरग्नेरपीतराः (१) ॥ २

समाख्या प्राणहन्नायादिति पूर्वमुदीरितम् (१) ।

तदा तदा ऽभिधास्यन्ते ऋषयः पूर्ववत् क्रमात् ॥ ३

अथ चतुर्थ-खण्डे—

स्यं प्रथमा ।

शंयुर्ऋषिः ।

१ १ २

१ १ २ १ १ २

१ १ २

यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे ।

१ २ २ २ १ २ १ १ २

२ २ १ १ २ २

प्र प्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ ३ ॥ ३५

३५ उत्तरार्चिकस्य १, १, २०, १ ।

(१)—‘वृहती परिवर्द्धनात्’ इति जै० ७, १, ८ । उक्तं पुरस्तात् ‘गायत्रीमेव विषदां सती’ चतुर्थेन पादेनावुष्टुभोभवति तथाच पूर्वोक्ता अनुष्टुवेव परिवर्द्धिता वृहती भवतीति तदर्थः ।

(२)—यज्ञायज्ञा वो अग्नये-इत्याद्येकं खण्डम्, तत्र सन्ति ऋचोद्वहः ; एनावोअग्नि-मित्यादि द्वितीयम्, तत्रापि दश ; देवोवोद्विषोदादिति तृतीयम्, तत्राष्टौ ; एवं मिलित्वा अष्टाविंशत्युच्यते दक्षत्यः, वृहतीच्छन्दस्काः । तत्र एनेति खण्ड-गता ‘अध्वज्जमो-अधवेत्यहमो ऋक्’, देवोवोद्विषोदति-खण्ड-गता प्रैत्रिति द्वितीया, जर्ध्वेति तृतीया,

^{५ २} ^{२२} ^१ ^{३२} ^{३२}
 I यज्ञायज्ञा । वो अग्नया३इ । गिरा२गिरा३४ । हा
^२ ^{१ २, ३} ^५ ^{१ २ ५ १} ^{२२} ^१
 हो३इ । चादत्ता२३४साइ । प्रप्रा२वयममृतञ्चा । ता
^२ ^१ ^{११} ^{३२}
 वेशदासा२म् । प्रियन्मित्राम् । नश२सिषाम् । एहि-
^{२, १} ^{३२ २}
 या । औहो२३४पुइ । डा ॥ २२ ॥

^{४ ३२ ४५२} ^२ ^{२ ३२} ^{५ ५} ^{३२ २१}
 II यज्ञायज्ञ । होइ । वो३ग्नयण३४हिया । गिरागिरा ।
^{१, २ २१} ^{२ ३२ २१} ^{२ १ २} ^{१ ३}
 चारदत्तसाइ । प्रप्रावयाम् । अमृतञ्चा३ । तवे२दा
^५ ^{२-१} ^{२१} ^{३२ २, १}
 २३४साम् । प्रियन्मित्राम् । नश२सिषाम् । एहिया
^{३२}
 औहो२३४पुइ । डा ॥ २३ ॥

हे स्तोतारः । 'वः' यूयं 'यज्ञा यज्ञा' (१) यज्ञे यज्ञे सर्वेषु

I, II अनयोः भरद्वाजऋषिः, उपहवम् ।

एतास्त्रिवोवर्जयित्वा अवशिष्टाः आग्नेय्यः ; तासु च तिसृषु प्रथमा ऐन्द्री, द्वितीया
 ब्रह्मणस्पति-देवताका, चान्ध्या धूपस्य स्तुत्यात्मिकेति-स्फुटार्थः ।

(२)—पूर्वम् उदुत्यमित्येकेचित् शक्तमर्गयाख्यानावसरे ।

(१)—'सुपां सुलुक् पूर्वमवर्णाच्छेद्याडायाजालः (७, १, २९)'-इति सप्तम्यैकस्यात्वम् ।
 'नित्यवीप्सथोः (८, १, ४)'-इति वीप्सायां द्विवचनम् ।

^{१ २} III याज्ञायाज्ञा^१२ । वो अग्नाया^१२इ । गाइरागाइरा^{१ २}२ ।
^{१ ७} चादक्षासा^१२इ । प्रप्रानाया^१२म् । अमृत^{१ ७} ज्ञा^१३ ।
^{१ १ २ ५} तवे^१२दा^१२३४साम् । प्रायम्मा^{१ ७}इत्रा^१२म् । नाश^{१ ७}सा^१२३
^२इ पा^१३४३म् । ओ^१२३४पुइ । डा ॥ २४ ॥

यागेषु 'दक्षसे' प्रब्रुवाय 'अग्नये' (१) 'गिरा गिरा' स्तुतिरूपया
 वाचा स्तोत्रं कुरुतेतिशेषः ['च'-शब्दोभिन्नक्रमोवइत्यस्मात्परोद्-
 ष्वयः(१)]यूयं च स्तोत्रं कुरुत, वयमपि तमग्निं 'प्र प्र शंसिषम्'
 ['प्रसमुपोदः पादपूरणे (८, १, ६०)'-इति प्र-शब्दस्य द्विरुक्तिः पाद-
 पूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनं (३, ४, ८८) । छान्दसोलुट् (४)
 प्रशंसामः] कीदृशम् ? 'अमृत' मरणरहितम् । 'जातवेदस'
 जातानां वेदितारं जात-प्रज्ञानं जात-धनं वा । 'मित्वं न' सखि-

III भरद्वाजऋषिः, श्रौष्टीगवम् ।

(२)—'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः (२, २, १४)'-इति कर्मणि चतुर्थी
 तथाचाग्रिमनुकूलयितुमित्यर्थः ।

(३)—'च-शब्दः समुच्चयादेरर्थस्यासम्भवात् पादपूरणः'-इति वि० ।

(४)—'छन्दसि लुङ् लङ् लिटः (२, ४, ६)' शालयानां सम्बन्धे सवकालेक्षेते ।

^{४ ३} ^४ ^{२ ४ ५} ^{१ २} ^२
 IV यज्ञाऽपूय । ज्ञावोऽग्नायाइ । गाइरागिरा । चा
^{१ २ २} ^{१ २ १} ^२ ^१
 इदाचाइसाइ । प्रप्रावयममृतम् । जाताइवा । ऊ-
^{२ २} ^१ ^{२ २}
 म्माइ । दाइसाम् । प्रायमिन्नशा^१सिषा उ । वा
^{१ १ १}
 ३४५ ॥ ३५ ॥ ३५

भूतमिव प्रियमनुकूलम् । [यद्वा व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः
 (३, ४, ६८) । अग्नयइति च कर्मणि चतुर्थी, क्रिया-ग्रहणमपि-
 कर्तव्यम्, इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् । च शब्दश्च णिति (५)
 निपातश्चेदर्थे वर्तते । दक्षसइति दक्षेर्द्वि-कर्मणः अन्तर्भावित-
 ण्यर्थाक्षटि रूपम् । 'चण्-योगान्निपातैर्यद्यदिहन्त'-इति निघात-
 प्रतिषेधः (६) । तत्रायमर्थः— हे स्तोतस्व यज्ञे इममग्निं
 गिरा स्तुत्या दक्षसे च बर्हयसि चेत् वयमपि अमृतत्वादि-गुणकां
 तं प्रशंसामः^(७) ॥१॥ ३५ ॥

IV भरद्वाजऋषिः, यज्ञायज्ञीयम् ।

(५)—णकारानुबन्धोपेतोयः स एवाचगृह्यते इतिभावः ।

(६)—'तिङ्तिङः' (८, १, २८)-इति निघाते प्राप्ते 'निपातैर्यद्यदिहन्तकुविच्चेण
 कश्चिद्वययुक्तम्' (८, १, २०)-इति निषेध इत्यर्थः ।

(७)—'अमृतं', 'जातवेदसं', 'दक्षसे' बलवन्तं 'वः' त्वाम् 'अग्नये' अग्निम् यज्ञे यज्ञे
 प्रियमिवमिव 'गिरा प्रशंसामः' स्तुत्यामित्याशास्त्रहे-इति वि०-सम्मतोऽर्थः ।

अथ द्वितीया ।

भर्गऋषिः ।

४ १ २ ३ १ २ ४ १ २ ३ १ २
पाहि नो अग्न एकया पाह्युत द्वितीयया ।

४ २ ४ २ ४ १ २ ४ १ २ ४ १ २
पाहि गोभिस्तिष्ठभिर्हजाम्यते पाहि चतस्रभिर्वसो ॥२॥ ३६

५ २ २ ४ ५ ४ २ ५ १ २ १ २
I पाहिनो अग्न एकया । पाह्युत । द्वितायाश्च २ ।

१ २ २ २ १ २ १ २
पाहि गोभिस्तिष्ठभिः । ऊर्जाम्याश्च २ ३ । पाहि चतौ

१ २ २ १ २ १
३ । होवा । सभिर्वाश्च २ ३ ४ ३ ३ । ओश्च ४ ५ ३ ।

डा ॥ २६ ॥

हे 'अग्ने !' 'नः' अस्मान् 'एकया' (१) ऋचा गिरा 'पाहि' रक्ष ।
'उत' अपि च । 'द्वितीयया' (२) ऋचा 'पाहि' पालय । 'तिष्ठभिः'

३६ उत्तरार्चिकस्य ७, २, ४, १ ।

I भरद्वाजऋषिः, कार्तियशम् ।

(१)—ऋग्लक्षणया, तृतीयानिर्देशात् सुतः सन्निति वाक्यशेषः-इति वि० ।

(२)—'यजुर्लक्षणया'-इति वि० ।

५२ २ २ ५ २२ १ २ १
II पाहि॒नो अ॒ग्न॒क॒या ई॒ण । पा । हो॒इ । उ । ता ।

२१ २ २ १२ १ ५ १ २ २
द्वि॒ता॒या॒इ॒या । पा॒हो॒इ॒गा॒२३४इ॒भोः । ता॒इ॒ष्ट॒भोः । ज

१ २ १ २ २ ५ १ ५ २ १ २
ज॒र्मा॒ता । औ॒हो॒हो॒२३४वा । पा॒२३४हि॒हो॒इ । च॒ता॒ष्ट॒भा ।

२ २ ५ १ ५ ५ ५ ५
औ॒हो॒हो॒२३४वा । वा॒२३४सा॒ उ । ए॒ह्या॒ई॒हा । हो॒पु॒इ ।

डा ॥ २७ ॥

४२ २ ४२ ५ २ २ १ ५ २
III पाहि॒नो अ॒ग्न॒ । क॒या॒इ । पा॒२३४ । ह्य॒यु॒त॒द्वि॒ती ।

४ ५ ४२ २ ४२ २ ४ २ ४ ५ २ २ २ २
या॒या । पा॒हि॒गो॒र्भि॒स्ति॒ष्ट॒भि॒र्ज॒म । पा॒इ॒ता॒इ । पा॒हो

२ २ ५ ४ ५ १ २ २ १ २ १ १ १ १
इ॒चा॒इ॒ता॒इ॒४ । हा॒ औ॒वा । ह्य॒भि॒र्व॒सो । उ॒पा॒२३४पु॒॥२२॥२६

‘गो॒र्भिः’ (१) स्तु॒ति॒भिः ‘ज॒र्ज॒म’ अ॒न्नानां (४) व॒लानां (५) वा

II भर॒द्वाज॒ऋषिः, ना॒मै॒ध॒म् ।

III भर॒द्वाज॒ऋषिः, का॒त्त॒वि॒श॒म् ।

(२)—‘ऋग्-यजुः-साम-सूक्तानांभिः’-इति वि० ।

(४)—निघण्टौ २, ७, सप्तदशानन्तरं पठितम् ऊर्क-इति ।

(५)—निघण्टौ द्वितीय-नवमे चैकविंशतितमसूक्ति ।

अथ तृतीया ।

शंयुक्ताः * ।

३१२ ३१२ ३१२ ३ १२ ३१२
 बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा । भरद्वाजे

३१२ ३१२
 समिधानेयविष्ठ रेवत्पावक दीदिहि ॥३॥ ३७

हे 'पते !' स्वामिन् ! तथा 'पाहि' । हे 'वसो !' (१) वासक !
 अग्ने ! 'चतसृभिः' (२) गौर्भिः 'पाहि' ॥ २ ॥ ३६

हे 'देव !' दानादि-गुण-युक्त ! 'यविष्ठ' युवतम ! 'पावक'
 शोधक ! अग्ने ! 'शुक्रेण' निर्मलेन 'शोचिषा' तेजसा 'भरद्वाजे'

३७ नास्तीयमुत्तरार्चिके । १८

(६)—'लुप्तमलर्थश्चैतद् द्रष्टव्यम्—'वसो' हे धनवन् !—इति वि० ।

(७)—'ऋग्-यजुः-साम-निगद-लक्षणाभिः'—इति वि० । 'उच्चैर्निगदेन'—'उपांशु यजुषा',
 इति धर्म-पार्थक्य-अवणात् निगदस्तुर्थः । वेदानां लघिले साधनीयेतु ऋक्-सामान्य
 तमलमेव यजुष्ट्वमिति तस्यापि यजुष्ट्वम् । स एव विचारी जैमिनीय-द्वितीयाध्याय-प्रथम-
 पाद-गत-पञ्चविंशदादि-सप्त-सूदग्रामधिकरणमालादौ च द्वितीय-प्रथम-त्रयोदशाधि-
 करणे सुपरिस्फुटः । 'प्रोचणीरासादय', 'इध्रवर्हिर्नपसादय', 'अग्नीदग्नीन् विहर'-
 इत्येवसादयः, पर-सम्बोधनार्थामन्ताः निगदाः ॥

*—'तृणपाणेरार्घम्'—इति वि० ।

^{२१} ^{४२} ^५ ^{२१} ^{२२} ^२ ^{१२२}
 I बृहद्भिर्गन्धर्वे अर्चिभिर्वा उ । शुक्राङ्गदेवशोचिषा
^१ ^२ ^१ ^२ ^२ ^१ ^{२२} ^१ ^७
 भरद्वाजैर्वा । होवाङ्वाइ । समिधानः । याविशि-
^१ ^२ ^२ ^२ ^१ ^२ ^२
 धियाः । होवाङ्वाइ । रेवात्पोश्वाः । होवाङ्वाइ ।
^१ ^२ ^२ ^१ ^२ ^१
 का दीदिहि । इडाः२भाः३३ । ओः३४पूइ । डा ॥ २८ ॥

^५ ^२ ^५ ^{२१} ^{२२} ^२ ^{१२२} ^१
 II बृहद्भिर्गन्धर्वे अर्चिभिर्वा । शुक्राङ्गदेवशोचिषा । भरा-
^२ ^{२५} ^२ ^१ ^{२२} ^१ ^७
 द्वाजैर्वा । ओवा । समिधानः । याविधिः ।
^{२५} ^२ ^२ ^{२५} ^२ ^१ ^२ ^२
 ओवा । रेवात्पोश्वाः । ओवा । कादीदिहि ।
^१ ^२ ^१
 इडाः२भाः३३ । ओः३४पूइ । डा ॥ ३० ॥ ३७

अस्मद्भातरि (१) 'समिधानः' (२) समिध्यमानस्त्वं 'बृहद्भिः'
 महद्भिः स्तेजोभिः 'नः' अस्मद्द्वयं 'रेवत्' (३) धन-युक्तं यथा
 भवति तथा 'दीदिहि' (४) दीप्यस्व ॥

I, II अनयोः भरद्वाजऋषिः, वृश्निनाम ।

(१) — 'मयि यजति' इति वि ।

(२) — 'ताच्छ्रियोऽयं चानस्' इति वि० ।

(३) — 'रयेर्मातौ बज्रसू' (६, १, ३४) इति कात्यायन-वचनात् सिद्धम् ।

(४) — दीधिङ्छान्दस-धातोः रूपमिदम् ।

अथ चतुर्थी ।

वसिष्ठऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
 त्वे अग्ने स्वाङ्गतः प्रियासः सन्तु सूरयः । यन्तारोये

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ १ २
 मघवानो जनानामूर्वं दयन्त गोनाम् ॥ ४ ॥ ३८

“रेवत्पावक”-इति छन्दोगाः । “रेवन्नः शुक्र दोदिहि
 द्युमत् पावक”-इति बह्वृचाः) ॥ ३ ॥ ३७

हे ‘अग्ने !’ ‘स्वाङ्गत’ यजमानैः सुष्ठुभिः हुत ! ‘त्वे’ (१) तव
 ‘सूरयः’ प्रेरकाः स्तोतारः (२) ‘प्रियासः’ (३) प्रियाः ‘सन्तु’
 भवन्तु । किञ्च । ‘ये’ ‘मघवानः’ धनवन्तः ‘यन्तारः’ (४) प्रदातारः
 जनानाम् अस्मदीयानाम् ‘जर्वम्’ समूहम् । ‘गोनां’ (५) गवां

३८ नास्त्यसुत्तरार्चिके । २०

(१)-युष्मदः परस्य षष्ठ्यकवचनस्य “सुपां सु-लुक्-पूर्वसवर्णाच्चे-याडाङायाजालः
 (७, १, ३९)”-इति श्ने-भावे “श्चेच्छन्दसि वङ्गलम् (६, १, ७०)”-इति त्वा-देशे पररूपे
 रूपम् ।

(२)-स्तोतृ-नामसु निषण्डु-तृतीय-षोडशे षष्ठम् ।

(३)-‘आङ्जसेरसुक् (७, १, ५०)’-इत्यसुकि रूपम् ।

(४)-‘सु तिभिर्हविमिषोद्बोद्धारः’-इति वि० ।

(५)-“गोः पादान्ते (७, १, ५७)”-इति तुकि रूपम् ।

१२ ४२ २ ५ २ १२ २ २१२ १
 I त्वेआ२३ग्नेस्वाज्जतहाउ । प्रियासः सन्तुसूरयः । यन्ता
 २ ३४२ ५२ ४५२ २ १०
 रो१या२३४इ । मघवानोजना । नाम् । जर्व'दया२३
 २ १२ ५२ १ २ १
 हा । तगोना२म् । इडा२३भा३४३ । ओ२३४पुइ ।
 डा ॥ ३१ ॥ ३८

च जर्व' (१) समूहं 'दयन्त' प्रयच्छन्ति, ते च तव प्रियाः सन्ति-
 ति पूर्वेष्वान्वयः (१) ॥

“जर्वम्”-इति छन्दोगाः । “जर्वान्”-इति-वह्वृचाः ॥ ४ ॥ ३८

अथ प्रश्नमी ।

भारद्वाजऋषिः ।

२३ १२ ३१ २ ३१२ ३१२ १२
 अग्ने जरितर्विष्पतिस्तपानोदेव रक्षसः । अप्रोषि-
 ३१ २ ३२३ १२ ३२
 वान् गृहपते महा० असि दिवस्पायुर्दुरोणयुः ॥ ५ ॥ ३९

I उरोराङ्गिरसस्य साम ।

३९ नास्तीयमुत्तराङ्गिके । २१

(१)—जर्वमिति नित्य-वज्रवचनान्तस्य वज्र-वाचकस्योरुशब्दस्य द्वान्दसैकवचनेऽसि
 'वाञ्छन्दसि (६, १, १०६)'-इति सम्बन्धात् पूर्वरूपाभावे सांहित-दीर्घे च रूपम् ।

(१)—अस्यदीयाणां गवां समूहम्—एवमन्वयेनार्यः वि० समस्तः ।

४ ५ ४ ५

४ ५

४ ५

५ ४

I अग्नेजरितर्विश्वपतिः । औद्दोवा । एहिया । ह्याउ ।

१ २ १ २ ३

१ २

१ २

१ २

तपानोदेवरक्षसः । अप्रोषाश्वाः । गार्हपताश्च ।

१ २

३

५

१

२ १ २

५

२

माहा आश्वासी । दिवाः । पायौवाओश्वा । ह्या

२

४

४

श्वाश्च । दुरोष्णयूः । होषु । डा ॥ ३२ ॥

३ ४ २ ३ ५

३ २

१

२ २ ५ २

४ ५

II अग्नेजरितर्विश्वपतिः । ताश्वापानोदेवर । क्षसाः ।

१ २ २ २

२ २

१ २ १

२

तापानोदेवरक्षसो । अप्रोषोश्वा । गृहपताश्च । माहा

३

५

३

५

३ २

५ २ २ १ १ १ १

आश्वासी । ओश्वा । ह्याश्च । दिवस्यायूश्चयूः ।

३

५

३ २

३ १ २ १ १ १ १ १

३

५

३

२

ओश्वा । ह्याश्च । दुरोष्णयूश्चयूः । ओश्वा । ह्या

१

श्वाश्च । ओश्वा । डा ॥ ३३ ॥ ३८

हे 'अग्ने ! देव !' 'जरितः' स्तोतः ! (१) स्तुत्येत्यर्थः । 'विश्वपतिः'
प्रजानां (२) पालकः 'रक्षसः' राक्षसानां 'तपानः' सन्तापकः

I, II अनयोः गौतमऋषिः, पौरुषमन्त्रम् नाम ।

(१)—निघण्टु-तृतीय-चतुर्दशोऽर्चनिकर्मसु 'जरति'-इति सप्तमम् ।

(२)—नि० २, ३, मनुष्य-नामसु विश्वइतिषष्ठम् ।

I अग्नेविवाहाउ । स्वाइदूषाइसाः । चाइत्राइइहा
 १ २ २ १ २ २ १ २ २
 इ । राधोइहाइइ । अमाइर्त्ताइइया । आदाइशुषेइ ।
 १ २ २ १ २ २ १ २ २
 जातवेदः । वहातूइवाइम् । अद्याहोइ । दाइइइवा
 १ २ २ १ २ २ १ २ २
 उषः । बूइधाइइइओहोवा । हुवेवसूइइइ५ ॥ ३४ ॥

II अग्नेविवस्वदूषासाः । चित्राधोअमाइर्त्तिय ।
 १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 आदाइशुषेइ । जातवेदः । वहातूइवाइम् । अद्यादा
 १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 इइवा । उषः । बूइधाइइइओहोवा । विदावस
 १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 इइ५ ॥ ३५ ॥ ४०

‘राधः’ (१) धनं ‘दाशुषे’ (२) हविर्दत्तवते यजमानाय ‘आवह’ (३)

I, II अनयोः जामदग्नऋषिः, माण्डवं नाम ।

सा सूर्या, य-स्थान-देवतासु तृतीया (भेदेष निरुक्तपर्यालोचनादग्नयः ; तत्राद्या
 एकादश-चतुर्थ-द्वादशे; द्वितीया द्वादश-प्रथम-पञ्चमे) ।

(२)—धननामसु अष्टादशतमम्—नि० २, १० ।

(३)—निघण्टु-तृतीय-विंशे दाशति दानकर्मसु द्वितीयम् । दाशानिति (६, १;

१२) सिद्धम् क्लृप्तम्, तस्य चतुर्थी रूपमिदं दाशुषे इति ।

(४) वहाइति मन्त्रे ‘यचोतस्त्रिङ्’ (६, २, १२५)—इति दीर्घः ।

१ १ ५२ २१ २ १२
 I त्वन्ना२३श्चित्र जत्या । वसोराधा । सिचोदा१या२३
 १ २ ३ ५ १ २२ १ २ १ २ ३
 आस्थारा२३४याः । त्वमग्ने । रथाइरासाइ । वोदागा
 ५ २१ २ १ २ ४ ५ ४
 २३४धाम् । तुचा२३हाइ । तुना । औ३होवा । हो५
 इ । डा ॥३६॥४१

असि' रंहिता नेता भवसि । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनानि
 प्रेरयेत्यर्थः । अपिच 'नः' अस्माकं 'तुचे' [अपत्यनामैतत्
 (नै०२,२,१) अपत्याय अपतन-हेतु-भूताय पुत्राय 'गाधं'
 प्रतिष्ठां (२) 'तु' द्विप्रं (३) 'विदाः' लभ्य (४) ॥ ७ ॥ ४१

I भारद्वाजऋषिः, गाधम् ।

इह विवरणकारः—“रथी-शब्दः सारथि-वाची, स इह प्रेरकत्वसामान्यात् अग्नौ
 प्रयुक्तः, प्रेरयितासि दातासीत्यर्थः” ।

(२)—“गाध-शब्दोऽयमगाधमुदकमित्येवमादिषु प्रयोगेषु उदकमध्ये वा भूमिःपाद-
 थोराश्रयत्वं प्रतिपद्यते, तस्याः वाचकः ; इह तु स्थानसामान्यादाश्रयस्थाने प्रयुक्तः”-
 इति वि० ।

(३)—“तु-इति पादपूरणः”-इति वि० ।

(४)—“विदाः वेत्थ जानीहि, ज्ञानेनाव दानं लब्धते, देहीत्यर्थः”-इति वि० ।

* इति ग्रामे गेय-गाने प्रथमः प्रपाठकः ॥१॥

अथाष्टमी ।

(विरूपऋषिः)

२७ २१२ २१२ २२ २२ १२ २
त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने त्रातर्चतः कविः । त्वां विप्रासः

२ १ २ २ १२
समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ८ ॥ ४२

५२ २ १ २ २ १
I हाउत्वमित्सप्रथाअसिद्वाउ । आग्नेत्रातः । ऋताः
० २२ २ १२ २२ १ २२
कवा२३४इः । हाहोइ । त्वांविप्रासः समिधा ।
१ २ २ २२ २ १ २ २२ २ २
नादीदिवा३४ः । हाहोइ । आविवासा३४हाहोइ । तिवो
५ ४ ५
२३४वा । धापूसोईहाइ ॥ १ ॥

५ ५ २ १ २ २ २ ५
II त्वंत्वाईमे । इशप्रा३थायासाइ । आ२३४सी ।
१ २ २२ १ ० १ २ ५ १२ २२
आग्नेत्रातः । ऋताःकवा१इः । का२३४वीः । त्वांविप्रासः

हे 'अग्ने' ! 'त्रातः' रक्षक ! 'ऋतः' (१) सत्यभूतः 'कविः

I, II अनयोः गौतमम् नाम ।

४२ नास्तीयमुत्तराङ्गिके । २२

(१)—ऋतमिति सत्यनामसु षष्ठम्—नि० ३, १० ।

अथ नवमी ।

(शुनःशेषऋषिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आ नो अग्नेवयोवृध्रयिम्पावकशस्यम् । रास्वा

समिधा । नादीदिवो । दा२३४इवाः । आविवासा२३
हा । तिवेधा२३सा३४३ । ओ२३४पूइ । डा ॥२॥ ४२

क्रान्तप्रज्ञः (१) 'त्वमित्' (२) त्वमेव 'सप्रथाः' (३) सर्वतः पृथुः
'असि' भवसि । हे 'समिधान' समिध्यमान ! हे 'दीदिवः'
दीसान्ने ! (४) 'त्वां' 'विप्रासः' (५) विप्राः मेधाविनः (६)
विधातारः स्तोतारः 'आविवासन्ति' (७) विचरन्ति ॥८॥ ४२

(१)—कविरिति मेधावि-नामसु दशमम्—नि० ३, १५ ।

(२)—“इदिति पादपूरणः”—वि० ।

(३)—प्रथतेरसुनि रूपम् सुविस्तीर्ण इत्यर्थः । “सप्रथाः सर्वतः पृथुः”—इति नै०
६, २, ८ ।

(४)—दीदिदीनं तद् विद्यते यस्येति मतुपि 'कन्दसोरः (८, २, १६)'—इति वल्
दीदिवत्, तस्य सम्बोधने 'मनुवसोरःसम्बुद्धौ कन्दसि (८, ३, १)'—इति वल् रूपम् ।
“दानवन्”—इति वि० ।

(५)—विप्र इति मेधावि-नामसु प्रथमम्—नि ३, १५ । असुकि (७, १, ५०) रूपम् ।

(६)—वेधः-शब्दो विधान-पर्यायः प्रसिद्धः, विधान-पदं च मेधावि-नामसु तयोदशम्;
इह सोवर्थ-प्रतिपादकः । “वेधसः मेधाविनः ऋत्विजः”—इति वि० ।

(७)—आविवासतीति परिचरण-कर्त्तुं सु अन्यम्—नि० ३, ५ ।

३ २ ३ १ २ २ १ २
चन नुपमाते पुरुसृहं सुनीती सुयशस्तरम् ॥८॥४३

३ ४ ५ २ ४ ५ २ ३ १ १ १
I आनोअग्नेवयोवृधम् । ए३४ । रया३४पूइम् ।

२ २ १ ७ २ १ २ २ २ १ २ २ २ १ ७
पावा३काशासा३याम् । राखाचनउपमाते । पूरु-

१ २ २ ३ २ १
सृहा३म् । सुनाइताइहृ३हाइ । यशस्तराम् । औ३३

४ ५ ४
होवा । होपूइ । डा ॥ ३ ॥४३

हे 'अग्ने' ! 'पावक' शोधक ! 'वयोवृध' अन्नस्य वर्धकं 'शंस्य' स्तुवन्तं 'रयि' धनं 'नः' अस्मभ्यम् आभरेति शेषः । आहृत्य च हे 'उपमाते ! उपास्मात्समीपे मातिर्घृतमित्युपमातिः', हे तादृश ! अग्ने ! (१) 'नः' अस्मभ्यं 'सुनीती' सुनीत्या शोभन-नयनेन (२) 'पुरुसृहं' बहुभिः स्पृहणीयं 'सुयशस्तरम्', अत्यन्त-स्वभूतं कीर्ति-धनं 'राख' (३) देहि ॥

४३ नास्तीयमुत्तराच्चिके । २३

I अग्निऋषिः, आयुः ।

(१)—“उपमातिः उपमाता निर्माता, तस्य सम्बोधनम्, हे उपमाते ! खट्वः ! इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—त्वमेवास्मकं खट्वा, त्वमेवास्मभ्यं शरीरस्थित्यर्थः धनं देहीत्यर्थः”—इति वि० ।

(२)—“नीतिशब्दो मार्गवचनः, तस्मादित्यं तृतीया, सुनीत्या सुमार्गेण प्रतिग्रहादिने-त्यर्थः”—इति वि० ।

(३)—रातिदान-कर्मसु चतुर्थः—नि० ३, २० ।

III योविश्वाद्यतेवस्त्रोद्वाओद्वाइए । होता२मद्रोजना
 २नाम् । ओइहा । ओइहाइइ४मइ४धोर्नपा । त्राप्रथ-
 २मायस्माइ । ओइहा । ओइहाइइ४ । प्रस्तोइ४माया
 ३ । तुवो२इ४वा । ग्रापुयोइहाइ ॥ ६ ॥

IV योविश्वाद्यतेवसुइए । होतामद्रोजनानाम् । मा
 २धो१र्नापौ । वाइ२ । त्राप्रथमान्यस्मै । प्रास्तो१मायौ ।
 वाइ२ । त्वग्रये । इडा२इ४भाइ४३ । ओ२इ४पु इ । डा ॥ ७ ॥

‘होता’ देवानामाह्वाता ‘मन्द्रः’ मोदनः^(१) यः अग्निः ‘विश्वा’^(२)
 सर्वाणि ‘वसु’^(३) वसूनि धनानि ‘जनानां’^(४) जनेभ्यः ‘दयते’

III, IV अनयोः अग्नि ऋषिः, दैर्घ्यवसम् ।

(१)—‘मदि’ लुति-मोद-मद-स्त्र-कान्ति-गतिषु-इत्यस्य रूपम् । “मन्द्रः लुत्यः”-
 इति वि० ।

(२)—सुपां सु लुगित्यादिना (७, १, इ२) शस आत्वे रूपम् ।

(३)—“एकवचननिदं वञ्चवचनस्य स्थाने”-इति वि० । परं, ‘सुपां सु लुगिति (७, १,
 इ२) शसिलुक्पि सिद्ध्यति ।

(४)—‘चतुर्थ्यर्थे वञ्चलं वन्दसि (१, ३, इ२)’-इति षष्ठी । वि० मते तु जनानां लुत्यः-
 इत्येवमन्वयः ।

इति चतुर्थी दशति ॥

प्रयच्छति । तस्मै 'अस्मै' अग्नये 'मधोः' (५) न' मदकरस्य
सोमस्त्रैव 'प्रथमानि' मुख्यानि 'पात्रा' पात्राणि 'स्तीमाः'
स्तोत्राणि 'प्र यन्ति' गच्छन्ति ॥१०॥ ४४

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोद्याख्याने
प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चम-खण्डे—

सेधं प्रथमा ।

(वामदेवऋषिः)

१ १ २ ३ १२ २२ ३ १२ २२ ३ १ २ ३ १२
एनावो अग्निन्नमसोर्जानपातमाहुवो । प्रियं

२२ ३ १ २ ३ १२ २२ ३ २ ३ १ २
चेतिष्ठमरतिस्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥१॥ ४५

४५ उत्तरार्चिकस्य १, २, १३ १ ।

(५) —'सुप्तिङ्ङुप्रचलित्तेति (३. ४, २८) भाष्य-वदननात्, इह लिङ्-अत्ययेन
रूपम् ।

^{५ २ २ २} ^४ ^५ ^१ ^{२ २ २} ^२ ^२
I एनावोअग्निनामसा । ऊज्जोनपा । तामा१

^१ ^{२ २} ^२ ^{१ २} ^२ ^१
हुवे२ । प्रायच्चेतिष्ठमरतिम् । सुवाध्वा१रा२म् । विश्वा
^२ ^१ ^२ ^१ ^२ ^१
स्या१दू२ । ताममृतम् । इडा२३भा३४३ । ओ३३४५
^५
इ । डा ॥ ८ ॥

^{५ २ २ २} ^२ ^१ ^{२ २ २} ^१ ^२
II एनावोअग्निनामसाहाउ । ऊज्जोनपा । तामा

^२ ^१ ^{२ २} ^२ ^{१ २}
१ऊवे२३ । हाउ । प्रायच्चेतिष्ठमरतिम् । सुवाध्वा१
^२ ^१ ^२ ^२ ^१
रा२३म् । हाउ । विश्वास्या१दू२३ । हाउ । ताम-
^२ ^१ ^२ ^१ ^५
मृतम् । इडा२३भा३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ ८ ॥

^{५ २ २ ५ २} ^४ ^{४ ५ ४} ^{२ २ १ २} ^{२ २ २ २}
III एनावोअग्निमेधुनमसा । ऊज्जोनपातमाहुवे ।

^१ ^२ ^१ ^२ ^१ ^२ ^१ ^२
प्रा२३याम् । चाइतिष्ठम् । आरतिम् । सुवाध्वा१
^१ ^२ ^१ ^२ ^१ ^२
रा२म् । विश्वास्या१दू२ । ताममृतम् । इडा२३भा
^१ ^५
३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ १० ॥

I, II अनयोः गीतमऋषिः, आग्नेयं नाम ।

IV एना वो अग्निन्नमसो । जोनपोवा । तामाहुवे ।

१ २ १ २ १ २ १ २ २ २
प्रा२३याम् । चाइतिष्ठम् । रा२३तीम् । स्वध्वरम् ।

२ १ २ १ २ १
विश्वस्या२३दू । ताममृतम् । इडा२३भा३४३ । ओ२३४५इ ।
डा ॥११॥४५

‘जर्जः’ (१) बलस्य ‘नपातं’ पुत्रं ‘प्रियम्’ अस्माकं, ‘चेतिष्ठम्’
(२) अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञातारं प्रज्ञापकं वा । ‘अरतिं’
गन्तारं स्वामिनं वा ‘स्वध्वरं’ सुयज्ञं, ‘विश्वस्य’ सर्वस्य यजमानस्य
‘दूतम्’ ‘अमृतं’ नित्यम् ‘अग्निम्’ ‘एना’ (३) एनेन ‘नमसा’
स्तोत्रेण [यद्यप्यत्रान्वादेशोनास्ति तथापि छान्दसत्वादिदं
शब्दस्यैनादेशः] हे स्तोतारः । ‘वः’ युष्मदर्थम् ‘आहुवे’ (४)
आह्वयामि ॥११॥४५

III, IV अनयोः गोतमऋषिः, मनाज्यं नाम ।

(१)—“जर्जः अन्नम्, तस्य नपातं पौत्रम् ; कथं पुनरसौ अन्नस्य पौत्रः ? अन्नादि
बलं जायते, बलान्मन्यमानेष जायते, एवमग्ने रन्नस्य पौत्रत्वम्”—इति वि० ।

(२)—चेतइति प्रज्ञा-नामसु तृतीयम्, नि० २, ८ । अथवा ‘चित्ते सञ्ज्ञाने’ अस्य,
तृचि ‘तुच्छन्दसि (५, २, १११)’-इतीष्टनि रूपम् ।

(३)—सुपां सुलुगित्यादिना तृतीयाया आले रूपम् ।

(४)—सम्प्रसारणं बाहुल्यकात् ६, १, २४ ।

अथ द्वितीया ।

भर्गऋषिः ।

^३ ^{१२} ^३ ^{२३} ^२ ^३ ^{१२} ^{१२}
 शेषे वनेषु मातृषु सन्त्वा मर्त्तासइन्धते । अतन्द्रो
^३ ^{१२} ^३ ^{२३} ^२ ^३ ^{१२}
 हव्यं वहसि हविष्कृत आदिद्देवेषु राजसि ॥२॥४६

^{४२२} ^{२४} ^{१२२१२२} ^१
 I शेषेवनापूइषु मातृषु । सांत्वामर्त्तासः । इन्धार्त्ता
^२ ^{१२२} ^{१२} ^१ ^७ ^{१३} ^५
 ताइ । आतन्द्रोहव्यंवह । साइ । हवोऽक्काऽऽर्त्ताः ।
^१ ^{२२१} ^{२१२} ^२ ^१
 आदिद्देवाइ । पुराजाऽऽसाऽऽइ । ओऽऽपूइ ।
 डा ॥१२॥४६

हे 'अग्ने !' 'वनेषु' 'मातृषु' च 'स्वपिषि' वर्तसे । तथा
 भूतं 'त्वा' त्वां 'मर्त्तासः' मनुष्याः अध्वर्यादयः मय्यनेनोत्पाद्य
 'समिन्धते' । पश्चात्पुनरुह्यं 'अतन्द्रः' अनलसः सन् 'हविष्कृतः'
 यजमानस्य 'हव्यं' हविः 'वहसि' देवान् प्रति । 'आदिद्' अन-
 न्तरमेव 'देवेषु' मध्ये 'राजसि' दीप्यसे (१) ॥

४६ नास्तोयमुत्तराच्चिके ॥२४

I गीतमऋषिः, देवराजम् ।

(१) — हे 'अग्ने !' यस्वम् 'अतन्द्रः' अनलसः देवान् प्रति 'हव्यं' हविः, 'हविष्कृतः'

अथ तृतीया ।

सौभरिकृष्टिः ।

^{१ २} अदर्शि ^{३ १ २ ३ १ २} गातुवित्तमोयस्मिन् ^{३ १ २ ३ २} व्रतान्यादधुः । उपोषु

^{३ १ २ २ २ ३ १ २} जातमार्यस्य ^{३ १ २} वर्द्धनमग्निं ^{३ १ २} नक्षन्तुनेगिरः ॥ ३ ॥ ४७

^५ I अदर्शि ^५ गातुवित्तमाईण । ^{१ १ २ २ २ १} यास्मिन् व्रतानि यादधुः ।

^{२ २ २ २ १ २ १ २ १} जपोषु जाइ । ^{२ २ २ १ २ १ २ १} द्वाइद्वाइ । तमारि यस्य वर्द्धनम् । अग्ना-

^{२ २ २ २ १ २ १ २ १} इन्नशाइ । ^{२ २ २ १ २ १ २ १} द्वाइद्वा । तुनेगिरः । इडा२३भाइ४३ ओ२३

^५ ४५इ । डा ॥ १३ ॥ ४७

“मादृषु”, “मात्रोः”—इति पाठौ । “ह्व्यं”, “ह्व्य”-
इति च ॥ २ ॥ ४६

‘यस्मिन्’ अग्नी ‘व्रतानि’ कर्माणि (१) ‘आदधुः’ यजमानाः

४७ उत्तराङ्गिकस्य ७, १, ११, १ ।

I कौशिककृष्टिः, गाथिनम् ।

हविषा सह क्रियमाणाः सुतीक्ष्ण ‘वहसि’, ‘देवेषु’ राजसि च—‘मर्त्तासः’ तं ‘त्वास्’
‘शेषे’ अपत्याय, ‘मातृषु’ जगतोनिमातृभृतेषु ‘वनेषु’ उदकेषु उदकार्थञ्च समिधते-
इति वि०-सम्मतोऽर्थः । शेष-इति अपत्य-नामसु षष्ठम्, नि० २, २; वनेत्युदकनामसु
नवमम्, नि० १, १२ ।

(१)—व्रतमिति कर्म-नामसु सप्तमम्, नि० २, १ ।

अथ चतुर्थी ॥

मनुः प्रार्थयते ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १
 अग्निरुक्थे पुरोहितोऽग्रावाणेवर्धिरध्वरे । ऋचा
 २ ३ २ २ ३ १ २
 यामि मरुतो ब्रह्मणस्पते देवाऽवोवरेण्यम् ॥४॥४८

आहितवन्तः । ‘गातुवित्तमः’ (२) अतिशयेन मार्गाणां ज्ञाता
 सोमिः ‘अदर्शि’ प्रादुरभूत् । किञ्च । ‘सुजात’ सम्यक् प्रादुर्भूतं
 अस्य ‘आर्यस्य’ उत्तम-वर्णस्य ‘वर्धन’ वद्धयितारं ‘अग्निं’ ‘नः’
 अस्माकं ‘गिरः’ स्तुति-रूपाः वाचः ‘उपो’ (२) नक्षन्तु’ उप
 गच्छन्तु [नक्ष गतावितिधातुः] (४) ॥

“नक्षन्तु नोगिरः”-इति छन्दोगाः । “नक्षन्त नोगिरः”
 -इति बह्वृचाः ॥ १ ॥४७

४८ नास्तीमुत्तरार्चिके । २५

(२)—गातुरिति पृथिवी-नामसु षोडशम्, नि० १, १ । इह तात्स्थ्यात् ताच्छब्द-
 मङ्गीकृतं भाष्यकृता । विवरणकारस्तु—‘कैगैरै’ शब्दे-इत्यस्य रूपम्, गातुः शब्दयिता
 स्तुतीनाम् उच्चारयिता, तं यो वेत्ति सगातुवित्, अतिशयेन गातुवित् गातुवित्तमः,
 स्तुतीनामुच्चारयितुरतिशयेन वेत्तेत्यर्थः” ।

(३)—“उप, उ, सु चयोपि पादपूरणाः”-इति वि० ।

(४)—“नक्षतिः यात्रिकर्म”-इति वि० । तच्च यात्रिकर्मसु द्वितीयम्, नि० २, १८

I अग्निरुक्थाइ । पुरोइहाइताः । ग्रावाणोव । हिराइ
 ध्वाराइ । ऋचायामिमरुतोब्रह्माणस्याताइ । दाइवाइ
 आवाइः । वरोइइवा । णापुयोइहाइ ॥ १४ ॥

II अग्निरुक्थाओहोहोहाइ । पुरौवाओइइवा । हि
 ताः । ग्रावाणोव । हिरौवाओइइवा । ध्वराइ । ऋचौइहो
 यामिमरुतोब्रह्माणस्याताइ । दाइवाइआवाइः । वरो
 इइवा । णापुयोइहाइ ॥ १५ ॥ ४८

‘उक्थे’ स्तोत्र-शस्त्रात्मके ‘अध्वरे’ हिंसा-रहिते अस्मिन् यज्ञे
 ‘अग्निः’ ‘पुरोहितः’ यज्ञात्पुनरतः उत्तरवेद्याम् ऋत्विग्भिर्निहितो-
 ऽभूत् । तथा ‘ग्रावाणः’ सोमाभिषवार्थं पुरतोनिहिताः । ‘बर्हिः’
 च पुरतोनिहितम् आसादितम् । एवं सामग्रां सत्यां हे ‘मरुतः’
 एकोनपञ्चाशन्नरुहणाः ! हे ‘ब्रह्माणस्पते’ स्तोत्रस्य पालक !
 एतन्नामक ! देव ! हे ‘देवाः’ द्योतनादि-गुण-युक्ताइन्द्रादयः !
 ‘वरेण्य’ वरणीयं भजनीयम् ‘अवः’ रक्षणम् ‘ऋचा’ सूक्त-रूपया

I, II अनयोः वार्हदुक्थं नाम ।

अथ पञ्चमी ।

सुदीति ऋषिः पुरुमौढोवाष्कश्रीवा ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अग्निमोडिष्ठावसे गाथाभिः शरीशोचिषम् । अग्निं

३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
राये पुरुमोडः अतन्नरोग्निः सुदीतये ऋदिः ॥ ५ ॥ ४८

स्तुत्या 'वः' युष्मान् 'यामि' मरुहं याचामि ^(१) [याचतेर्लटि
रूपम् । वर्णलोपश्चादसः ^(२) ॥

“मरुतो ब्रह्मणस्पते देवाः”-इति चौथ्यामंत्रितत्वेन ऋद्गोः
पठन्ति । मरुतो ब्रह्मणस्पतिं देवान्-इति द्वितीयान्तत्वेन
बह्वृचाः ॥ ५ ॥ ४८

हे 'पुरुमौढ' त्वम् ^(१) 'अग्निम्' 'अवसे' रक्षणाय 'ईडिष्व'
स्तुहि 'गाथाभिः' [गाथेति-वाङ्नाम (१, ११, ३६) । मन्त्ररूपा

४८ नास्तीयमुत्तराच्चिके । २६

(१)-यामीति याज्ञाकर्मसु द्वितीयमस्ति पठितम् (नि० ३, १९), तदनुज्ञेन
याचतेर्लोपायासः कथं स्वीकृत इति चिन्तनीयम् ।

(२)-इह उक्थे अध्वरे पुरोहितमग्निं, आवाण, बर्हिः, मरुतः, ब्रह्मणस्पतिः ।
अत्र बह्वृच्यस्य स्वीकार्यः ।

(१)-हे पुरुमौढ ! मदीयान्तरात्तन्-इति वि० ।

५ ४ ५ २ २ ४ ५ २ २ २ २ २ २
I अग्निमोडिष्ठा^१श्चौहोवा । आवसे । गाथाभिः^२शी ।

१ २ १ २ २
रशोचा^३रइषाम् । अग्नि^४रायाइ । पुरुमा^५रइदो ।

१ १ २ १ १
श्रुतन्नरो । अग्निः^६सू^७रइदो । तयाइच्छा^८रइषू^९दी^{१०}ई^{११}पू^{१२}ई^{१३} ।

१ २ १ १ १ १ १
दक्षा^{१४}या^{१५}रइषू ॥ १६ ॥ ४८

भिर्वाग्भिः] कीदृशम् ? 'शीरशोचिषं' शयन-स्वभाव-शोचिषं (२)
तथा 'राये' धनाय ईडिष्व । 'श्रुतम्' (३) एनं 'नरः' अन्येपि यजमानाः
(४) स्तुवन्ति स्वार्थम् । तस्मात् 'सुदीतये' (५) मध्यम् 'अग्निः'
(६) त्वयाभिष्टुतः सन् 'इदिः' गृहं (७) प्रयच्छत्वित्येवं सुदीतिः
पुरुमीढं ब्रूते ॥

I पौरुमीढम् ।

(२)—'शीरं' व्यापि, शोचिदीप्तिः ; व्यापिनी दीप्तिर्घस्यासौ शीरशोचिः, तं शीर-
शोचिषम्, व्यापि-दीप्तिमित्यर्थः । अथवा जठरात्मना आश्रयणीया दीप्तिर्घस्य-इति
वि० । "अनुशायिनमिति वा आशीनमिति वा"-इति नै० ४, २, १४ । शीङ् अश्रो-
तेर्वति भावः ।

(३)—'श्रु तं विख्यातम्'-इति वि० ।

(४)—नरइति मनुष्य-नामसु बहुवचनान्तं चतुर्थं पदम्, नि० २, २ 'नरः' प्रथमैक-
वचनमिदं (नि० २, २, २) द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, नरं नराकारम्, इति वि० ।

(५)—'शोभनस्य दानस्यार्थाय'-इति वि० ।

(६)—'अग्निः' प्रथमैकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने-इति वि० ।

(७)—इदिरिति गृहनामसु उन्विंशतितमम् नि० २, ४ । 'इदिः' प्रथमैकवचन-
मिदं चतुर्थैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, इदिषे गृहस्यार्थायेति यावत्-इति वि० ।

अथ पठौ ।

प्रस्कण्वृषिः ।

३१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २
 शुधि शुत्कर्ण वृषिभिर्देवैरग्ने सयावभिः । आ सी-
 ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 दतुवर्हिषिमित्रो अर्यमाप्रातर्यावभिरध्वरे ॥६॥

३ २ १ ५ ४ ५ २२ १२
 I शुधीः । अ२३४ । धिशुत्कर्णव । ऋभाइः । देवै-
 २ २ १२ २ १२ २ २ २
 रग्ने सयावा२३भीः । आसीदतुवर्हिषिमित्रो अर्या२३मा ।
 २ १ २ १ ५ २ २ २ २ २
 प्रातर्या२३वाइ । भा२इरा२३४ औहोवा । ए२३ । ध्वर
 आ ॥१७॥५०

“अग्निः सुदीतये ऋदिः”-इति छन्दोगाः । अग्निं सुदीतये
 ऋदिः-इति बह्वचाः ॥ ५ ॥४८

हे ‘शुत्कर्ण’ अवन-समर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युत ! अग्ने !
 अस्मदीयं वचनं ‘शुधि’ (१) शृणु । यः ‘मितः’ देवश्च ‘अन्यैः’
 ‘प्रातर्यावभिः’ प्रातःकाले देव-यजनं गच्छद्भिः ‘देवैः’ सर्वैः ‘सयावभिः’

५० नास्तीयमुत्तरार्चिके । २७

I कर्णश्रवसम्, प्रास्कण्वं वा ।

(१) —“अ शृणुषु कृदभ्यस्य कन्दसि (६, ४, १०२)”-इति ऋदिः ।

अथ सप्तमी ।

सौभरिकर्त्तृषि ।

१२२२ ३२३२३ ३ २ ३१ २ १ २
प्रदेवोदासो अग्निर्देव इन्द्रो न मय्यना * । अनु
३१ २ ३१ २ २२ ३१ २ २२ ३१ २
मातरं पृथिवीं वि वावृते तस्थौ नाकस्य शर्मणि ॥७॥५१

५२२ २ ४ ५ २२१ २१
I प्रदेवोदासोऽग्निः । देवइन्द्रो न मय्यना † । अनुमा२३

‘आहवनीयाग्निना त्वया समान-गतिभिः अन्यैः बह्विभिः’ देवैः
सह ‘अध्वरे’ क्रतु-निमित्ते ‘बर्हिषि’ दर्भे ‘आसीदतु’ उपविशतु ॥

“आसीदतु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावभिरध्वरे”-
इति छन्दोगाः, “आसीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्या-
वाणो अध्वरम्”-इति बह्वृचाः ॥ ६ ॥५०

‘देवः, द्योतमानः इन्द्रः परमैश्वर्य-युक्तः (१) ‘देवोदासः’ दिवो-

५१ उत्तरार्चिकस्य ७, १, ११, ३ ।

I देवोदासम् ।

* “मय्यना”-इति अन्त्यस्थ-मध्य-पाटो बहुपुस्तके

† गानग्रन्थे सर्वत्रैव प्रायः “मय्यना”-इति अन्त्यस्थ-मध्य एव पाठः ।

(२)-‘बह्विभि वोढृभिः देवैः अन्यैः अग्निभिः’-इति वि० ।

(१)-‘इदि’ परमैश्वर्यं तस्मा दौणादिकेर-प्रत्यये रूपम् ।

२३क,

अथाष्टमी ।

मेधातिथिर्मध्यातिथिश्चैवावृषी । [इयमैद्रीत्युक्तमेव] ।

२३ १२ २२ ३१ २३ २ ३१२ २२

अध यो अधवा*दिवोबृहतीरोचनादधि ।

२ १ २१२ २ १ १
 ता । रं पृथिवीं विवावृताद् । तस्थौ ना२३का । स्याश-
 २ १ २ १ ५
 र्मणि । इडा२३भा३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ १८ ॥ ५१

दासेनाह्वयमानः 'अग्निः' 'मातरं' सर्वस्य लोकस्य धारणात्
 पृथिवी माता, ताम्, पृथिवीम् 'अनु' (२) प्र वि वाहते' देवान् प्रति
 हविर्वोढुं विशेषेण प्रवर्तयति । यस्मादेनमग्निं दिवोदासः 'मज्जना'
 बलेन (३) आजुहाव तस्मादयम् अग्निः 'नाकस्य' 'स्वर्गस्य'
 शर्मणि गृहे (४) स्वायतन एव 'तस्थौ' अतिष्ठत् (५)

“अग्निर्देव इन्द्रः”-इति, “नाकस्य शर्मणः”-इति च
 छन्दोगाः । “अग्निर्देवा अक्”-इति “नाकस्य सानवि”-इति
 च बह्वचाः ॥ ५१

* “अधयो”-इति अन्यस्य-मध्य-पाठो बहुपुस्तके ।

(२)-‘अन्विति पादपूरणः’-इति वि० ।

(३)-मज्जनेति तृतीयान्नं बलनामसु पञ्चविंशतितमस् नि० २, ९ ।

(४)-शर्मेति गृहनामसु षोडशतमस्, नि० २, ४ । इह वि०-“वैद्यतीह्यग्निः
 स्वेन बलेन मेघान् घ्नन् पृथिवीं वर्तयति, प्रतस्थौ प्रतिष्ठते च, स्वेनैव बलेन गच्छती-
 त्यर्थः, कपुनर्गच्छति ? उच्यते-नाकस्य शर्मणि द्युलोकस्य सम्बन्धिनि गृहे, द्युलोक
 यद् गृहं तस्मिन् गच्छतीत्यर्थः” ।

(५)-नृचि श्रुतो न-शब्दः पादपूरणार्थपक्षेतीह न व्याख्यातः ।

२ १ २ क २२ २ २३ ३ १ २

अथा वर्द्धस्व तन्वा गिरा ममा जाता सुक्रतो पृण ॥८॥पू२

५ २ ४ ५ १ २ १ २ २

I अधय्या*ओवा । धवादाश्वा२ः । बृहतोरो-

२ १ २ २ २ १ २ २
चानाश्वाधी२ । आ । पौ । हौहो३ । वा । वर्द्धस्व-

२ १ २ १ २ २ २ २
न्वा । गाइराश्ममा२ । आजातासौ । हौहोश्वा३४ ।

५ २ २ २ २ १ १ १ १

हा हाउवा३ । क्रतोपृणा२३४५ ॥ १६ ॥पू२

हे 'इन्द्र !' 'अध' अधुना (१) । 'जम्' जमन्ति गच्छन्त्यस्या-
मिति ज्मा पृथिवी, (२) तस्याः सकाशात् । 'अध वा' अपिवा
व अन्तरिक्षात् 'बृहतः', महतः रोचनात् नक्षत्रैर्दीप्यमानास्वर्गाद्वा
आगत्य । 'अधि' पञ्चम्यर्थानुवादो (३) 'अथा' (४) अनया

पू२ नास्तीयमुत्तराक्षिके । २८

I सौक्रतवम् ।

* गान-ग्रन्थे प्रायः सर्वत्रैव "अधय्या"-इति अन्त्यस्थ-मध्य
एव पाठः ।

(१)—वेदे प्रायः य-धयो रैक्यम्, प्रयुज्यते च धएव वज्रव, तथाचेहैवमन्त्रे अर्थेत्यर्थे
अध, अथवेत्यर्थे अधदेति । अध अनन्तरम्, अधुनेत्यर्थस्तु फललब्धः ।

(२)—उमेति पृथिवी-नामस्तु तृतीयम् नि० १, १ ।

(३)—"तथाच अधिपरी अनर्थकौ (१, ४, ६३)" -इति कर्मप्रवचनौघे गतिसञ्ज्ञा-
भावान् "गतिर्गतौ (८, १, ७०)" -इति निघातो न ।

(४)—छान्दसत्वादनादेशाभावे रूपम् ।

अथ नवमी ।

विश्वामित्रऋषिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
 कायमानोवना त्वं यन्मातृरजगन्नपः । न तत्ते

१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९
 अग्ने प्र मृषे निवर्त्तनं यदूरे सन्निहा भुवः ॥ ८ ॥ पू३

२० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९
 I कायमानोपुवनातुवाम् । यन्मातृरा । जागन्ना

३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८
 २३४पाः । न तत्ते अग्ने । प्रमृषेद्वाद्वा । निवार्त्ता २३४

‘तन्वा’ (५) तथा, विस्तृतया ‘ममा’ मदीयया गिरा स्तया ‘वर्द्धस्व’
 वृद्धिभव । हे ‘सुक्रतो ! शोभनव्रकर्मवन्दि ! ‘जाता’ (६)
 जातानस्मदीयान् जनान् अभिलषितैः फलैरापूरय (७) ॥ ८ ॥ पू२

हे ‘अग्ने’ ! ‘वना (१) वनानि काननानि भक्षितुं ‘काय-

पू३ नास्तीयमुत्तराच्चिके । २८

(५)—‘तन्वा शरीरेणेति वि० ।

(६)—जातेति सुपांसुलुगित्यादिना (७, १, ३९) शसञ्चाले रूपम् । ‘जाता
 जातानि ममापत्यानि’-इति वि० ।

(७)—‘पृष्ट प्रोणयेत्यर्थः’-इति वि० ।

(१)—सुपासित्यात्वे (७, १, ३९) रूपम् । ‘वन-शब्देनाय वनावयवकाष्ठानि-
 इति वि० ।

नाम् । यद्दूरा^२र^२इसान् । इहा^२भुवा । औ^२इ^४हो^५वा ।

हो^४पुइ । डा ॥ २० ॥

I एकाया । मानो । वना^४त^२र^२इ^५वाम् । औ^२इ ।

तू^२र^५इ^२वाम् । उ^२हुवा^२हाइ । औ^२इ^२हो^२इ^२ । यन्मा^२तृ^२रा ।

जाग^२न्ना^५र^२इ^५पाः । आ^२र^५इ^५पाः । उ^२हुवा^२हाइ । औ^२इ^२हो^२

इ^२इ । नत^२त्त^२आ । मा^२इ^२प्र^२मृ^२षा^२इ । निवा^२र^२त्ता^२र^२इ^२

नाम् । ता^२र^५इ^५नाम् । उ^२हुवा^२हाइ । औ^२इ^२हो^२इ^२ ।

यद्दू^२रे^२साम् । इहा^२भू^२र^५इ^५वाः । भू^२र^५इ^५वाः । उ^२हुवा^२हा

इ । औ^२इ^२हो^२इ^२ । या^२र^५इ^५औ^२हो^२वा । ऊ^२र^५इ^५पा ॥ २१ ॥ २३

मानः (२) कामयमानः त्वं 'यत्' यस्मात्कारणात् तानि विहाय
'मातृः' (३) मातृभूता 'अपः' 'अजगन्' (४) अगमः गतवानसि ।

I, II अनयोः काण्वं नाम ।

(२)—'चायू पूजा निशामनयोरित्यस्य चकारस्य ककारापत्या रूपम्'-इति वि० ।

"कायसान् आयमानः कामयमान इति वा" -इति नै० ४, २, १४ ।

(३)—'मातरइति प्रथमा-वज्रवनान्तं नदी-नामसु दृश्यते, नि० १, १३, २०' । इह
मातृरिति सुपांसुलुगित्यादिना (७, १, २८)-शसि पूर्वसवर्णदीर्घं रूपम् ।

(४)—वर्त्तमाने लुङ् (३, ४, ६), ह्येच्चडादेशः, प्रथमपुरुषो वज्रवचनञ् व्यत्ययेन ।

I नित्वा^{५ २}मग्ना^{२ ३}इ। मनु^५र्दा^{१ २ २}२३४धा^{१ २ २}इ। ज्योति^{१ ७}र्जना^२।
या^{१ ७}शश्वा^{२ २}ता^१२इ। दो^२। दा^{१ ७}इ। थक^२। णा^{१ ७}चत^२जा^२इ।
तज^{१ १}२चा^५२३४इ^{१ २ १}ताः। यन्न^{१ १}मस्या^{१ १}२३। ता^{१ १}२इ^३कृ^{५ २}२३४औ^२
हो^२वा। ह्य^३२३४याः ॥ २२ ॥

II हो^४वा^{२ ५ २ ४ ५ २}इ। नित्वा^४मग्ने^{१ २ २}मनु^{१ ७ २}द्धे^७। हो^{१ २}वा^७इ। ज्योति-
र्जना^२यशश्च^२ते। दा^{१ २ २}इ^{१ ७ २}थक^७। णा^७चत^७जा^७१३। तज-
मानाय 'मनुः' प्रजापतिः (२) 'निद्धे' देव-यजन-देशे स्थापितवान् ।
हे 'अग्ने' ! त्वम् 'ऋतजातः' ऋतेन यज्ञेन निमित्त-भूतेनोत्पन्न
उद्भूतः हविर्भिस्तपितः सन् (२) 'कणु' एतन्नामके महर्षौ
मयि 'दीदेय' (४) दीप्तवानसि । 'यम्' अग्निं 'कृष्टयः' मनुष्याः
'नमस्यन्ति' नमस्कृवन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ १० ॥ ५४

I, II अनयोः मानवम् ।

(२)—'यामथर्वा च मनुष्य पिता'-इत्यादि नैरुक्तम् (२, ३, १५) ।

(३)—'उद्भूतः सत्त्वतुपचितः'-इति वि० ।

(४)—दीधिडोरुपम् ।

^१३ ^५ ^२१ ^२ ^१ ^१ ^३ ^५ ^२ ^२
 २३२३४इताः । पन्नामा२३स्या३ । ता२इष्टृ२३४ओहो
 वा । ^३द्या२३४याः ॥ २३ ॥ ५४

इति पञ्चमी दशति ।

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोव्याख्यानं
 प्रथमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठे खण्डे—

सेयं प्रथमा ।

वासिष्टऋषिः ।

^३१ ^२ ^३२ ^३१ ^२ ^३ ^१२ ^१२
 देवोवोद्रविणोदाः पूर्णां विवष्टासिचम् । उद्वा
^३२ ^३१२ ^३१२ ^२२ ^३१२
 सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिदोदेव ओहते ॥१॥५५

५५ उत्तरार्द्धिकस्य ७, १, १० ।

अथ द्वितीयाः ।

अस्याउत्तरस्याश्च कण्ठऋषिः ।

१२ १२ २ २ २ २ क१२ २ १२ १ २ ३१२
प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता । अच्चा वीरं

५२४ २ ४ ५२ २२१२ २२ १२ १२
I देवो३वो३द्रविणोदाः । पूर्णाविविध्वासिचम् । ऊद्वा

१ २२ १ ७ १ २
१सिच्चा२ । ध्वमुपवापृणध्वम् । आदिदोदे२ । वओ-

२२ १ २ १
हते । इडा२३भा३४३ । ओ२३४पुइ । डा ॥ २४ ॥ ५५

‘द्रविणोदाः’ धनानां दाता (१) ‘देवः अग्निः’ ‘वः’ युष्मदीयां
‘पूर्णा’ हविषा ‘आसिचम्’ आसिक्तां च स्तुचं ‘विवष्टु’ कामयताम् ।
अतः ‘उत्तिञ्चध्वं वा’ सोमेन पात्रं । ‘उपपृणध्वं वा’ सोमं [वा-
शब्दौ समुच्चयार्थौ । ध्रुव-ग्रहेण होतृ-चमसं पूरयत च, अग्नये-
सोमं प्रयच्छत चेत्यर्थः] ‘आदिद्’ अनन्तरमेव ‘देवः’ अग्निः
‘वः’ युष्मान् ‘ओहते’ (१) वहति ।

“विवष्टु” ‘विवष्टी’-इति पाठौ ॥ १ ॥ ५५

पूर्व नास्तीयमुत्तराच्चिंके । ३१

I अग्निऋषिः, द्रविणम् ।

(१)—द्रविणमिति धन-नामसु पञ्चविंशतितमम् ; नि० २, १० ।

(२)—‘ओहते वद्धयति’-इति वि० । ओहते-इति सायण-मते वहतेरूपम्, विवरण-
मते वंहते इत्यस्य, परमसम्यगर्थे एव छान्दसत्वं शरणम् ।

२२२ ३१ २

३२ ३१ २

नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥२॥पू६

५२२ ४ ५ ४ ५

२१ २

१ २

I प्रैतूब्रह्मणस्पतिः । प्रदाइविये । तुसूनुताइ ।

अच्छावा२३४इराम् । नर्यं पाङ्क्तिराधा१सा२३म् । देवा

२या२३४ज्ञाम् । नार्यार्था२३४औदोवा । तू२३४

नाः ॥२॥पू६

‘ब्रह्मणस्पतिः’(१)देवः ‘प्रैतु’ अस्मान्प्राप्नोतु । ‘सूनुता’ देवी
 प्रिय-सत्य-भूता वाग्देवता प्रैतु अस्मान् प्राप्नोतु । ‘देवाः’ ब्रह्मणोस्म-
 त्वादयोदेवताः ‘क्वेरं’ शत्रुनिःशेषेण ‘द्रे’ प्रेरयन्तु । तं
 ‘नर्यं’ मनुष्येभ्योहितं । ‘पङ्क्तिराधसं’ ब्राह्मणोक्त-हविषा पङ्क्त्या-
 दिभिः समृद्धं (१) यज्ञं प्रति न अस्मान् ‘अच्छ’ अभिसुख्येन (१)
 ‘नयन्तु’ प्रापयन्तु ॥ २ ॥पू६

I अग्निऋषिः बार्हस्पत्यम् ।

(१)—‘ब्रह्म चक्रं’, तस्य पतिः स्वामो—इति वि० ।

(२)—द्विनाराशंसं प्रातःसवनम्, द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनम्, सकृन्नाराशंसं
 तृतीर्थं सवनम्; एषा नाराशंसपङ्क्तिः पशु रूपवसथ्यः, वीणि सवनानि पशुरनुबन्धः;
 एषा सवनपङ्क्तिः । एताभिः पङ्क्तिभिः यः साध्यते तं पङ्क्ति-राधसम्—इति भावः ।

(३)—‘अच्छ आप्तु’सम्भावयितुम्—इति वि० ।

अथ तृतीया ।

(ऋषिः स एव)

३२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ १२ २२ २ २ १२
जर्द्धज षु णजतये तिष्ठा देवोन सविता । जर्द्धो

२२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघञ्जिर्वि क्रयामहे ॥३॥५७

२२ २ १ ५ १ २ २ २
I जर्द्धज षु णजता २३४ याइ । तिष्ठा देवोन सवि-

२ २ १ १ २ २ १ ७
ता । जर्द्धो वा २३ जा । स्या सनिता । यादञ्जिभो २ ।

२२ १ १ २ २ १ २ १
वाघाङ्गो २ः । वीवो २ । क्रयामा २३ द्वा ३४ ३३ । ओ २३ ४५

५
इ । डा ॥ २६ ॥५७

हे यूप ! [यद्वा, यूपालक-दारु-निष्ठाम्ने ! 'नः'
अस्माकम् 'जतये' रक्षणाय 'जर्द्धः' (१) उन्नतः 'तिष्ठा' (२)

५७ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ३२

I वशिष्ठ ऋषिः वीङ्कम् ।

(१)—'जर्द्ध' इति मन्त्रे षत्व णत्वे ८, ३, १०७ । ८, ४, २७ । ज, दु—रमौ
द्वावेह पादपूरणार्थवित्यत्र न बाध्यातौ ।

(२)—मन्त्रे तिष्ठा इत्यादन्तपाठः, तत्र द्यवोतस्तिष्ठः (६, १, १२५) इत्यतो दीर्घः ।

अथ चतुर्थी ।

सौभरिकृषिः ।

२७ २ १२ २२ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १
 प्र योराये निनीषति मर्त्तोयस्ते वसो दाशत् । सवीर
 २ २ २ २ १ २ २ १ २
 न्यत्ते अग्रउक्थशंसिनं तमना सहस्रपोषिणम् ॥४॥पु८

तिष्ठ । 'सविता' (१) देवः 'न' यथा सूर्योदिवउन्नतस्तिष्ठति, तद्वत्
 उर्ध्वः उन्नतः सन् 'वाजस्य' अन्नस्य 'सनिता' (२) दाता भवि-
 ष्यसि । 'यद्' यस्मात् कारणात् 'अञ्जिभिः' (३) यज्ञेन यूपमञ्जि
 'वाघद्भिः' यज्ञं वहद्भिः ऋत्विग्भिः सह 'विह्वयामहे' । अन्नस्य
 दानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः, तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वजा-
 न्वयः ॥ ३ ॥पु७

हे 'वसो' (१) वासकाग्ने ! त्वां 'ये' तव स्तोता 'राये'

पु८ नास्तीयमुत्तरार्द्धिके । ३३

(१)—'आदित्योऽपि सवितेत्युच्यते, तथाच—'हिरण्यलूपे क्षुतोर्वन् हिरण्यलूप
 ऋषिरिदं सूक्तं प्रोवाच तदभिवादित्येषर्गं भवति'-इत्यादि नै० १०, २, ८ ।

(२)—'सनितिलाभः, तस्मादिदं तादर्थ्य-चतुर्थ्या आ आदेशः (७, १, २९) सनितये
 लाभायेत्यर्थः'-इति वि० ।

(३)—'लङ्-गुण-प्रकाशकैश्चन्द्रीभिः'-इति वि० ।

(१)—'हे वसो ! प्रशस्तधनवन् !'-इति वि० ।

३ २ ३ १ २ २ २ ३ २ २ ३ १ २
 सूक्तेभिर्वचोभिवृणीमहे यत्समिदन्य इन्धते ॥५॥५८

५ ४ २ २ १ २ २ २ १
 I प्रवाः । यङ्गपुरुषाणाम् । विशां देवयतां रथि-

२ १ २ २ २ २ १ २ २ १
 नाम् । अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिवृणीमा रश्चाइ । यांसा

हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'देवयतीनां' देवान् कामयमानानां (१)
 'पुरुषाणां' बहूनां (२) 'विशां' (३) प्रजारूपाणां (४) 'वः' युष्माकमनुय-
 हाय 'यङ्गं' महान्तम् (५) 'अग्निं' 'सूक्तेभिः' सूक्तरूपैः 'वचोभिः'
 वाक्यैः प्रवृणोमहे' (६) । 'अन्ये इत्' (६) अन्येष्टृषयः 'यम्'
 एनमग्निं 'समिन्धते' सम्यग्दीपयन्ति तमग्निमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

“वचोभिवृणीमहे”-इति, “अन्यइन्धते”-इति च छन्दोगाः ।

“वचाभिरोमहे”-इति “अन्यइच्छते”-इति च बह्वचाः ॥५॥५८

५८ उत्तरार्चिकस्य १, २, ५ १ ।

I ऐतवाध्यम् ।

(१)—देवान् षष्टुमिच्छन्तीयाः प्रजास्त्रासामित्यर्थः । 'न इन्दस्यपुत्रस्य ७, ५, २५'-
 इति इत्याद्यभावः ।

(२)—पुरु-बहु-पर्याय-शब्दौ नि० (३, १, ४) स्फुटम् ।

(३)—यद्यपि 'विशाः'-इति बहुवचन-साधारण-वाचकः (नि० १, २, ६), परमिच्छ देवयती-
 नामिति स्त्रील-बहुल-निर्देशात् विशामित्यस्य प्रजारूपाणामित्यर्थः ।

(४)—'यङ्गः'-इति महन्नामसु त्रयोदशम् नि० ३, २ ।

(५)—'प्रवृणोमहे'—याचामहे, किम्पुनयाचामहे ? 'सामर्थ्याद्धनम्'-इति वि० ।

(६)—सायण-मते इच्छन्तीत्यर्थः, विवरण-नये पाद-पूरणार्थः ।

अथ षष्ठी ।

अनेनात्कीलः स्तूति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अयमग्निः सुवीर्यस्ये हि सौभगस्य । रायईशे

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

स्वपत्यस्य गोमतईशे वृत्रहथानाम् ॥६॥६०

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

२माइदा २न् । य इन्धते । इडा २३भा ३४३ ओ २३४पुइ ।

५
डा ॥ २८ ॥ ५८

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

I अयमग्निः सुवीर्यस्यहाउ । आइशेहि सौभगस्य ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

होवाइहाइ । रायईशे स्वपत्य । स्यागो १माता २३ः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

होवाइहाइ । ईशे चार २३इवृ ३ । होवाइहा । वाहथा-

६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

नाम् । इडा २३भा ३४३ । ओ २३४पुइ । डा ॥ २८ ॥ ६०

‘अयम्’ यजनीयत्वेनाङ्गुल्या निर्दिश्यमानोऽग्निः ‘सुवीर्यस्य’
शोभन-सामयोजितस्य ‘सौभगस्य’ त्वम् ‘ईशे हि’ ईष्टे खलु (१) ।

६० नास्त्योयमुत्तरार्चिके । ३४

I मनाऋषिः, दोहः ।

(१) ‘होति पादपूरणः’ इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

वशिष्ठऋषिः ।

१२ ३१२३ १२ २२ २२ १२ २२
त्वमग्ने गृहपतिस्त्वहोता नोअध्वरे । त्वम्योता

३१२३ २३ १२ ३१ २
विश्ववार प्रचेता यन्ति यासि च वार्यम् ॥७॥ ई१

४५२ ४५४ १ २ २२ १
I त्वमग्ने गृहपताइः । त्वहोतानोअध्वराइ । त्वपो

ईश्वरोभवसि [सर्वस्य बलारोग्य-हेतुतया-सौभाग्य-कारित्वात्]
तथा 'गोमतः' गवादि-पशु-युक्तस्य 'स्वपत्यस्य' षोभनापत्यस्य
'रायः' धनस्य 'ईशे' ईष्टे, पुत्र-पश्चाद्युद्देशेन क्रियमाण-कर्म-फल-
सम्पादकत्वेन तत्त्वामित्वात् । तथा एवम् भूतोग्निः 'वृत्रहथानां'
[हननं हथः (१)] शत्रु-भूत-पाप-विनाशानामपि 'ईशे' [त्वयि सम-
र्पित-कर्मणामस्माकं त्वत्प्रादात्पाप-क्षयोभवतीति तस्यापि स्वामो ॥
'ईशेहि'-इति "ईशेमहे,"-इति च पाठौ ॥ ६ ॥ ई०

हे 'अग्ने !' 'नः' अस्माकम् 'अध्वरे' यज्ञे 'त्वं' 'गृहपतिः' यज
मानोसि । 'त्वं' 'होता' देवानामाह्वातासि । हे 'विश्ववार' सर्वै

ई१ नास्तोयसुत्तरार्द्धिके । ३५

I अग्निर्वसिष्ठो वा ऋषिः, समन्तम् ।

(१)—'नपुंसके भावे क्तः (३, ३, ११४)'-इति क्तो, 'तप्-तनप्-तन-थनास (७, १, १५५)'-
इति तस्य थनादेशे रूपम् ।

२ १ २२ १ १२ २ २ २२ २
२३ता । वाइश्रवा । रप्रचाइताः । औहो३४वाहाइ ।

१ २ १ २ २ १ २ २
य । लाइया२३सी३ । होवा३हाइ । चवारा२३या३ ४३म् ।

१
ओ२३४पुइ । डा ॥ ३० ॥

४ ५ २ ४ २ ३ ५ २ ३
II त्वमेष्ट । हापुपतोः । त्वहो२३४ता । नोअध्वा

५ १ २ ५ २ ३ ५ २ २
राइ । त्वा२मो२३४ता । विश्वावा२३४रा । प्रचेता३ः ।

१ २ १ २ ५ २ २ १ १ १ १
यक्षाये३ । या२सा२३४ औहोवा । चवारिया२३४पुम् ॥३१॥

वरणीयान्ने ! 'त्वं' 'पीता' एतन्नामकञ्चत्विगसि(१) । अतः
'प्रचेताः' प्रकृष्टमतिस्त्वं 'वार्यं' वरणीयं हविः 'यक्षि' यज ।
'यासि (२) च' अस्माकं धनं प्रापय ।

"यक्षि यासि च"-इति छन्दोगाः । "यक्षि वेषि च"
-इति वद्वृचाः ॥ ७ ॥ ६१ ॥

II वरुणञ्चपिः, समन्तम् ।

(१)—'शेषयिता वा'-इति वि० ।

(२)—'यामीति याच्ना-कर्मसु पठितत्वात् (नि० ३, १९, २) यातिरत्न याच्ना-
कर्मणि, लोट् लोट्थे (३, ४, ७, पा० सू०), याक्षि याचस्व प्रार्थयेत्यर्थः'-इति वि० ।

२५ क,

अथाष्टमो ।

विश्वामित्रः स्तौति ।

१२ ८१ २२ ३१२ ३१
सखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्त्तास ऊतये । अपा न-

२२ ३१२ ३१ ३ ३१२ ३१२
पातः सुभगः सुदः ससः सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥८॥६२

५२ ४२५४ ५ १ २२२ २१२२ १
III त्वमाग्नेगृहापतीः । त्वं होतानोऽध्वरे । त्वा

२२ ३२२ ४२५२ ३२२ १ २२
२३म्योता । औहो३४इ । औहो । वाहाइ । वाइश्ववा ।

१ २२ ३२२ ४२५२ ३२२ १
रप्रचाइताः । औहो३४इ । औहो । वाहाइ । यक्षा-

२ ३२२ ४२५२ ३२२ १२ २
इयासा । औहो३४इ । औहो । वाहाइ । चवारा२३या-

१
३४इम् । औ२३४५इ । डा ॥ ३२ ॥६१

हे अग्ने ! 'सखायः' सोमाज्यादि-हविः-प्रदानेनोपकारक-
त्वात् भित्ताणि 'मर्त्तासः' मनुष्याः ऋत्विजोवयम् 'अपां नपातम्' १

६२ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ३६

III अस्यापि वरुणऋषिः, समन्तम् ।

(१)—'अपां नपातम्, अपां पौवम् । कथं पुनरग्नेरपां पौत्रत्वम्? अदृश्य
भोअक्षयो दृक्षाद्य जायन्ते, दृक्षेभ्यः सकाशात् निर्मथ्यन्ते ; एवमग्नेरपां पौत्रत्वम् ।

^{५ २ २ ४ ५ २ २ ५}
 I सखायस्त्वाञ्चोहोहोहाइ । ववृ । मा२३४हाइ ।
^{२२ २ २ १ २ ५ १२ २}
 देव मूर्त्ताइहाइ । सऊ२ता२३४याइ । अपान्नपाइ ।
^{४ ५ २२ २ १२ २ ५}
 तःसू । भगौ । वाइहाइइ । सूद२सा२३४साम् ।
^{२१ २ २१२ २ १}
 सुप्रतू२३र्त्ताम् । अनेहा२३सा३४म् । ओ२३४पूइ ।
 डा ॥ ३३ ॥ ६२

इति प्रथमादशति ।

अपां नमरं 'सुभगं' शोभन-धन-युक्तम् । 'सुदंससं' सुक-
 र्माणं^(२) 'सुप्रतूर्तिं'^(३) शोभन-प्रतरं कर्मानुष्ठाढभिः सुखेन
 गन्तव्यम् 'अनेहसम्'^(४) उपद्रव-रहितम् । एतादृशत्वाम्
 'जतये'^(५) रक्षणाय 'ववृमहे'^(६) वृणीमहे ॥ ८ ॥ ६२

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यानं

प्रथमस्याध्यायस्य षष्ठखण्डः ॥ ६ ॥

I वाम्न-वैखानस ऋषिः, आश्विग-दानवो वा ।

(२)—दंसः कर्ष-नामसु तृतीयम् नि० २, १ ।

(३)—'तूर्वति हिंसार्थः' (नि० २, २०, २२) सुष्ठु प्रकर्षेण हिंसितारं 'शवूणां' इति वि० ।

(४)—'अनेहसम् अक्रोधम्'-इति वि० । एहः-इति क्रोधनामसु षष्ठम् नि० २, १३ ।

(५)—'चतुर्थ्यैकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्'-इति वि० । 'चतु-
र्थ्यै बह्वलं छन्दसि (२, २, ६३)-इति सूत्रं तत्र साधकम् ।

(६)—'प्रार्थयामः'-इति वि० ।

खण्डयोरजुहोति त्रिष्टुभीदशपञ्च च ।
 अग्निन्नरोविराट्, चित्र-इमं स्लोममिति द्वाचः ।
 जागतोऽग्नेर्ऋचः सर्वाः, पूष्णः शुक्रन्त इत्यसौ (०) ॥

अथ सप्तम-खण्डे—

सेयं प्रथमा ।

श्यावाश्वऋषिः वामदेवो वा ।

१ २ ३ १ २ ३
 आ जुहोता हविषा मर्जयध्वं

१ २ ३ १ २
 नि होतारं गृहपतिं दधिध्वम् ।

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 इडस्पदे नमसा रातहव्यं

(०)—आजुहोता हविषामर्जयध्वमित्याद्येकः सप्तमः खण्डः, अबोध्याग्निः समिधेत्याद्यपरः ; तत्र प्रथमे ऋचोदश, द्वितीये ऋचौ ; तदित्थमुभयोः खण्डयोरष्टादश ऋचः सन्ति । तत्राह— आजुहोता-इत्याद्योः द्वयोः खण्डयोः अग्निन्नरो-इति या सप्तमखण्डस्यान्तिमा ऋक्,— सा विराट्-वन्दस्का ; ये इमे चित्र इमं स्लोममित्याद्ये सप्तमखण्डस्य द्वितीय-चतुर्थे— ते जागतो-वन्दस्के, श्यावाश्विष्टाः पञ्चदश ऋचः त्रिष्टुप्-वन्दस्काः । किञ्च, शुक्रन्त इत्येति ऋचम-खण्डस्य तृतीया ऋक् सौरी, तदितराः सप्तमः आग्नेयः इति स्फुटार्थः ।

अथ द्वितीया ।

वाष्टहव्य * ऋषिः १ ।

३ २३ ३ १ २ ३ २३
चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो

२३ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
न यो मातरावन्वेति धातवे ।

३ १२ २२ ३ १ २ ३ २
अनूधा यदजीजनदधा चिदा

३ १ २ ३ १ २२ ३ २ १ २
ववक्षत्सद्यो महि दूत्यं चरन् ॥ २ ॥ ६४

इत्यर्थः (६) । 'हीतारं' देवानामाह्वातारं 'गृहपतिं' गृह-पाल-
कम् अग्निं 'निदधिव' निःशेषेण धारयध्वम् । किञ्च 'नमसा'
नमस्कारेण हविषा वा युक्तम् । अतएव 'रातहव्यं' दत्त-हविष्कं
'पस्थानां' यज्ञ-गृहाणां (७) मध्ये 'यजतं' यजनीयं पूजनीय-
मग्निं 'सपर्यत' परिचरत ॥ १ ॥ ६३

* वार्षहव्येति पाठान्तरम् ।

(+)—'उपस्तुतस्य वार्षम्'-इति वि० ।

६४ नास्तीयमुत्तराच्चिके । ३८

(६)—'इडित्यन्न-नाम (नि० २, ७, १६) तेन चात्र हविर्लक्षणमन्नं परिगृह्यते, तस्य
पदे वेद्याख्य-स्थाने इत्यर्थः'-इति वि० ।

(७)—'पस्तग्रानि गृहाणि (नि० २, ४, ७), तेषु ये निवसन्ति ते पस्तगाः, तेषाम्'-
इति वि० ।

I ओइ । चित्रइच्छाइशोस्तृणा२३ । स्याइवत्तथः ।

ओइ । नयोमातारावनुवा२इ । तीइधातवे । ओइ ।

अनूधायादजीजना२इत् । आइधाचिदा । ओइ । वव-

त्तसाद्यो१महिदू२३ । तियाइच्चापूराईपूईन् । दूत्यच्चर-

३११११
नहे२३४५ ॥ ३५ ॥

‘शिशीः’ शिशु-भूतस्य (१) । अतएव ‘तरुणस्य’ (२) अग्नेः
‘वत्तथः’ (वत्तैरौणादिकोऽयस् प्रत्ययः) हविर्वहनं (३) ‘चित्रइत्’
आश्चर्य्यभूत मेव (४) । ‘यः’ जातोग्निः ‘मातरौ’ सर्वस्य निर्मात्रौ
सर्वस्य मातृ-भूते द्यावापृथिव्यावरण्यौवा ‘धातवे’ (घिट् पाने) तुमर्थे
इति (३, ४, ८) तवेन् प्रत्ययः) स्तनपानाय न अन्वेति’ न गच्छति
(इण्, गतौ लट्युपसर्गेण समासः (५) तिङि चोदात्तवतीति

(१)—‘शंसनीयस्य’-इति वि० ।

(२)—‘तृ जवन-तरुणयो रित्यस्यै तद्रूपम्, जवन-समर्थस्य ; अथवा तरुणस्य युनः ।

(३)—‘वत्तथः’ वहनं गमनमित्यर्थः-इति वि० ।

(४)—इह चित्रइति पुंलिङ्गोक्त्येनेति (३, ४, ८) बोध्यम् । चित्रः पूज्यं गमन-
मिति विवरण-कृद्-व्याख्यानम् ।

(५)—‘सह लुपा (२, १, ४)’-इत्यत्र सहेति योगविभागात् ।

II चित्राईण । ए३१२३४ । शिशोस्तारुण्यवक्ष्यः ।

क्षयः । द्विद्विहियाईहाउ । ए३१२३४ । नयोमातरा

वन्वेतिधातवे । तवे । द्विद्विहियाईहाउ । ए३१२३४ ।

अनूधायदजोजनादधाचिदा । चिदा । द्विद्विहियाईहा-

उ । ए३१२३४ । ववक्षत्सद्योमद्विद्वित्यच्चरन् । चरन् ।

द्विद्विहियाईहाउ । वा । ए३ । ऋतून् ॥ ३६ ॥ ६४

(८, १, ७१) गतेर्निघातः) 'अनूधाः' (नञा बहुव्रीहि-समासः^(६)), तस्मिन्, अनूङ्स्त्रियामिष्टत्वात्^(७) अत्रानङ्ङ-भावः । प्रत्येक-विवक्षया एकवचनम्) अधोरहितः । अयं लोकोऽसौ लोकश्च 'यत्' यदि एनमग्निम् 'अजीजनत्' जनयेत् तर्हि स्नानपानाय न गच्छतीति युक्तम्, तथा न भवति, किन्तु द्यावापृथिव्यौ हि सर्वेषां कामदुषे खलु तथापि न याति, तस्मादस्य हविर्वहनं विचित्रम् । 'अध चित्' उत्पत्त्यनन्तरमेव 'सद्यः' तदानीमेव

I, II इमे ऋतु-सामनी ।

(६)---'नञोऽस्य र्यानां वीत्तरपदलोपः (२, २, १४)'-इति वचनात् ।

(७)---'उघसोऽनङ् (५, ४, १३१)'-इति सूत्रे स्त्रियामित्युपसङ्ख्यानान् ।

अथ तृतीया ।

बृहदुक्त्यष्टपिः ।

इ २ इ १ २ इ १ २ इ १ २

इदं न्त एकं परं ऊ त एकं

इ १ २ इ १ २ इ १ २

तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व ।

इ १ २ इ २ १ २

संवेशनस्तन्वे चारुरेधि

इ २ इ १ २ इ २ इ १ २

प्रिया देवानां परमे जनित्रे ॥ ३ ॥ ई५

शीघ्रं 'महि' महत्वम् 'दूत्यं' ["दूतस्य भाग-कर्मणी (४,४,१२०)"]
इति कर्मणि यत् प्रलयः] दूत-कर्म 'चरन्' आचरन् 'आ
ववक्षत्' देवान् प्रति हवींश्चावहति ॥ २ ॥ ई४

एतया बृहदुक्त्यो वाजिनं नाम स्व-पुत्रं मृतं वदति । हे मृत-
पुत्र ! 'ते' तव 'इदम्' (उपरि^(१)) ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वात् अत्रेदं
शब्देन ज्योतिरभिधीयते) इदं ज्योतिरग्न्याख्यम्, 'एकम्' एकी-
ऽशः, अतः 'ते' तव देह-गताग्न्यंशेनवाह्यमग्निं 'संविशस्व' सङ्ग-
च्छस्व । तथापरः 'ऊ' अन्योपि 'ते' तव 'एकं' वाय्वाख्योऽशः,
तेन च प्राणवाय्वाख्येनांशेन वाह्यं वायुं संविशस्व (शरीराग्नि-

ई५ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ३८

(१)—अस्या एव ऋचो द्वितीये पादे इति यावत् ।

२ ईक,

३ ५ ३२ १ २ १ २३४
I ओ४हा । ह्वाइ । इदन्तए । का३म्परः । उतए

५ २१२२ २ २ २३४ ५ २१२
काम् । तृतीयेना । ज्योतिषा३ । संविशस्वा । संवेशनाः ।

२१२ २३४ ५ ३ ५ ३२ १२२
तनुवे । चारुरेधो । ओ४हा । ह्वाइ । प्रियोदेवा ।

२ १ २ २ ४
ना३म्पर । मा३४३इ । जा३नापुइत्राईपुईइ ॥३०॥ईपू

-प्राणवायोः वाह्याग्नि-वायोश्चैकत्वादंशत्वमिति भावः) तथा,
'तृतीयेन ज्योतिषा' आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना संविशस्व
(सूर्यगतात्म-चैतन्यगोरभेदादंशत्वम्, "योऽहं-सोऽसौ"—"योऽसौ
सोऽहं"—"सूर्यगतात्मा जगतः"—इत्यादि-श्रुतेः आत्मनः सूर्य-प्रवेशो-
युक्तः) 'तन्वे' तनुवे पुनः शरीर-ग्रहणाय 'चारुः' कल्याणीभूत्वा
तस्मिन् सूर्ये 'संवेशनः' सम्यक् प्रवेष्टा 'एधि' भव । कीदृशस्त्वं ?
'प्रियः' तेन सह प्रीयमाणः । कीदृशि तस्मिन् ? 'देवानां'
'परमे' उत्तमे 'जनित्रे' जनके ("देवानां ह्येतत् परमं जनित्रं
यत् सूर्यः"—इति हि श्रुतिः (२) ॥ ३ ॥ ईपू

I यामं कौत्सं वा, अग्निः ।

(२)—'इदं' 'ते' तव 'एकं' ज्योतिः वैद्युताख्यम्, 'परः' परम् उत्कृष्टमित्यर्थः
(ज-इति पादपूर्णः) । 'ते' तव 'एकम्' आदित्याख्यम् । 'तृतीयेन ज्योतिषा' पार्थि-
वेन अग्नि-प्राख्येन 'संविशस्व' । क पुनः संविशामि ? उच्यते,—'संवेशनः' तन्वे'
संविशते अस्मिन्निति संवेशनं स्थानम्, तस्मिन्नित्यर्थः ; 'तन्वे' तन्वः शरीरस्य । संविश

अथ चतुर्थी ।

कुत्सऋषिः ।

३२७ ३१२ ३१२ ३
इमं स्तोममर्हते जातवेदसे

१२ ३१२ ३१२
रथमिव सम्महेमा मनीषया ।

३२७ ३१२ ३१
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्-

२२ ३१२ २२ ३१ २
यग्ने सख्ये मा रिषामा वयन्तव ॥ ४ ॥ ६६

‘अर्हते’ पूज्याय ‘जातवेदसे’ जातानामुत्पन्नानां वेदित्वे जात-
प्रज्ञाय जात-धनाय वा अग्नये ‘मनीषया’ निशितया बुद्ध्या ‘इमं
स्तोमम्’ एतत् स्तोत्रं ‘रथमिव’ यथा तच्चा रथं संस्करोति तथा,
‘सम्महेम’ सम्यक् पूजितं कुर्मः^(१) । ‘अस्य’ अग्नेः ‘संसदि’
सम्भजने ‘नः’ अस्माकं ‘प्रमतिः’ प्रकृष्टा बुद्धिः ‘भद्रा हि’ कल्याणी

६६ उत्तरार्चिकस्य ४, १, ७, १ ।

‘चारुः एधि’ शोभनोभव । ‘प्रियः’ ‘देवानाम्’ । क पुनः प्रियः ? उच्यते,—‘परमे’
उत्कृष्टे ‘जनिवे’ जन्यतेऽस्मिन्निति जनित्रं कर्म यागाख्यम्, तस्मिन्नित्यर्थः । अथवा
जन्मैव जनित्रम्, परमे जन्मनि, वृत्तादौ यज्जन्म, तस्मिन्नित्यर्थः—इति वि० ।

(१)—‘सम्महतिरत्रगमनार्थः, अन्तर्णीति-ण्यर्थश्च द्रष्टव्यः । यथा कश्चिद्रथं गमयति
तद्वद् गमयेम उच्चारयामीत्येतदाशास्त्रहे-इत्यर्थः—इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

द्वयोर्भारद्वाज* ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
मूर्ध्नि दिवो अरतिं पृथिव्या

३ २ ३ ५ ३ ५ १ २ १ २
I इमांस्तो३४माम् । अर्हीति३४जा । तावेदसे

१ ३ २ ३ ५ २ ३ ५ १ २ २
३ । होइ । रथामी३४वा । सम्माहे३४मा । मानी-

३ २ १ ३ २ ३ ५ २ ३ ५
षया३ । होइ । भद्राही३४नाः । प्रमाती३४रा ।

१ २ १ २ १ ३ २ ३ ५ २ ३ २
स्यासं३४दे३ । होइ । अग्नाइसा३४ख्याइ । माराइषा

५ १ २ १ २ १
३४मा । वायन्तवा३ । हो३४पुइ । डा ॥ ३८ ॥ ६६

समर्थाः खलु (१) अतस्तया बुद्ध्या कुर्मइत्यर्थः । हे 'अग्ने !'
'तव सख्ये' अस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं 'मा रिषाम'(२)
हिंसिता न भवाम । अस्मान् रक्षेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ६६

* भरद्वाजइति पाठान्तरम् ।

I यज्ञसारथिः, अग्नेः ।

(१)—हि यस्मादर्थे । यस्माद् 'भद्रा' कल्याणी 'नः' अस्माकम् 'उपरि'-इति
वाक्यशेषः । 'प्रमतिः' प्रकृष्टा मतिः अनुग्राहिका बुद्धिरित्यर्थः-इति वि० ।

(२)—रिष् हिंसायाम्-इति रेफतेः रूपम् ।

२ ३ २ २ २ ३ २ २ २
वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
कविः सम्राजमतिथिं जनाना-

३ २ ३ १ २ ३ २
मासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ५ ॥ ६७

‘मूर्हानं’ शिरोभूतम् । कस्य? ‘दिवः’ द्युलोकस्य, ‘पृथिव्याः’
प्रथितायाभूमेः ‘अरतिं’ गन्तारम्^(१) । यद्वा गन्तव्यं स्वामिनं ।
‘वैश्वानरं’ विश्वेषां सर्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् । ‘ऋते’ ऋत-
मिति सत्यस्य^(२) यज्ञस्य वा नाम । (निमित्तसप्तम्येषा^(३))
ऋत-निमित्तम् ‘आ’ आभिमुख्येन जातं^(४) सृष्ट्यादावुत्-
पन्नम् । ‘कविं’ क्रान्त-दर्शिनम् ‘सम्राजं’ सम्यग्राजमानं,
यजमानानाम् ‘अतिथिं’ हविर्वहनाय सततं गन्तारम् । यद्वा,
अतिथिवत्पूज्यम् । ‘आसन्’^(५) (आसन्ति आस्यं, द्वितीयार्थे
सप्तमी) आस्य-भूतम् (अग्नि-लक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि

६७ उत्तरार्चिकस्य ४, २, ३, १ ।

(१)—प्रथिवीतः हवींषि गृहीत्वा द्यु-लोकस्य गन्तारमित्यर्थः ।

(२)—नि० ३, १०, ६ ।

(३)—‘निमित्तात् कर्म-योगे (२, ३, ३६)’-इति वचनात् ।

(४)—‘आ-इत्येष उपेत्येतस्य स्थाने । उपजातम् प्रवृद्धमित्यर्थः’-इति वि० ।

(५)—पद्वन्नो-इत्यादिना (६, १, ६३) आस्य-शब्दस्यासन्, सुपां सुलुगित्यादिना

(७, १, ३६) सप्तम्यालुक् च ।

^{५ ४ ५} ^५ ^{२ ३} ^५ ^१ ^{१ २}
 I मूर्द्धीहोवाइ । नन्दाइ३४इवाः । अरताइम् । पृथी-
^२ ^{२ १ २} ^{२ १ २} ^{२ ३ ४ ५} ^{२ १}
 इयाः । वैश्वानराम् । ऋतआ । जातमग्नीम् । कवि-
^२ ^७ ^२ ^{२ १} ^२
 सम्राजमतिथायिम् । जनाइ३नाम् । आसन्नःपा । चा-
^१ ^२ ^{२ ४}
 इज्जन । याइ४इ । ताइदापुइवाईपुईः ॥ २८ ॥

^{४ २ ५ २} ^{२ ४ ५} ^{२ १} ^{२ १} ^२
 II होवाइ । मूर्द्धीहोवाइ । नन्दाइ । वाइअर । ति
^{२ ४ ५} ^{२ २} ^{१ २} ^{२ २ १ २} ^{२ १ २}
 मृथिव्याः । इहोइयाइ । ईइया । वैश्वानराम् । ऋतआ
^{२ ३ ४ ५} ^{२ २} ^१ ^{१ २} ^१ ^२
 जातमग्नीम् । इहोइयाइ । ईइया । कवि-सम्रा । जा
^१ ^{२ ३ ४ ५} ^{२ २} ^{१ २} ^{२ १}
 इमति । थिज्जनानाम् । इहोइयाइ । ईइया । आसन्नः
^२ ^१ ^{२ ३ ४ ५} ^{२ २} ^२ ^{१ १} ^३
 पा । चाइज्जन । यन्तदेवाः । इहोइयाइ । ईइ । याइइ
^{५ २ २} ^{२ १ १ १ १}
 ४पुऔहोवा । ईइइ४पु ॥ ४० * ॥ ६७
 भुज्जते (६) 'पात्रं' पातारं रक्षकम् । यद्वा, आस्येन धारकम् ।

I, II वैश्वानरस्येमे ।

(६)—तथाहि ऐतरेयादी अयते 'अग्निमुखा वै देवाः'-इत्यादिः ।

* इति ग्रामे गेय-गाने द्वितीयस्यार्द्धः प्रपाठकः ॥

अथ षष्ठी ।

२३ ३ १ २२ ३ २
वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठा-

३ १ २ ३ २
दुक्थेभिरग्ने जनयन्त देवाः ।

३ १ २ ३ १ २
तं त्वा गिरः सुष्टु तयो वाजय-

३ १ २ २ १ २ ३ १ २
न्याजि न्न गिर्ववाहो जिग्युरश्वाः ॥ ६ ॥ ६८

एवं गुण-विशिष्टं वैश्वानराग्निं 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनि यज्ञे
'देवाः' स्तोतारऋत्विजः (१) देवा एव वा 'आ जनयन्त' यज्ञाभि-
मुख्येनाजनयन् अरण्योः सकाशाद् उदपादयन् ॥ ५ ॥ ६७

हे 'अग्ने' ! 'त्वत्' (१) त्वत्-सकाशात् 'उक्थेभिः' (२) उक्थैः
स्तोत्रैः यज्ञैर्हविर्भिश्च (३) 'देवाः' स्तोतारः कामान् आत्मनः
'व्यजनयन्त' विविधं जनयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—'पर्वतस्य'
मेघस्य (४) 'पृष्ठात्' उपरि भागात् 'आपो न' (५) आपः उदकानि

६८ नास्तीयमुत्तरार्द्धिके । ४०

(१)—द्युतिमत्वेन स्तोतारः ऋत्विजोऽपि देवाः उच्यन्ते ।

(२)—पञ्चम्यादृक् लुक् ७, १, २९ ।

(३)—मिसरेसादेशेन ७, १, १० ।

(४)—उक्थ-शब्दः स्तोत्रे एव रूढः, यज्ञादावौपचारिकः ।

(५)—नि० १, १०, ९ ।

(६)—न-शब्दः उपरिष्ठादुपसार्थीयः नि० १, २, ६ ।

I ओम् ॥ वित्वत् । ओहाइ । आपोनपर्वतस्य
 पा२३४त् । उक्थेभिरग्नेजनयन्तदा२३इवाः । तंत्वागिरः
 सुष्टुतयोवाजया२३न्तो । आजिन्नगाइर्ववा२३हाइः । जाये
 ३ । ग्यूरार२३४ औहोवा । अश्वा२३४पूः ॥ १ ॥

II हा । ययाइदिवोहाइ । वित्वत् । आपो । तपर्व ।
 तस्यपृष्ठात् । हा । ययाइ । दिवोहाइ । उक्थाइ । भिरा
 ग्नेजन । यन्तदेवाः । हा । ययाइ । दिवो हाइ । तं
 त्वा । गिराः । सुष्टुतयः । वाजयन्तो । हा । ययाइ ।
 दिवोहाइ । आजीम् । नगाइर्ववा२३हाइः । जाये३ ।
 ग्यूरार२३४ औहोवा । अश्वा२३४पूः ॥ २ ॥ ईद

यया, तद्वत् । अपिच, हे 'गिर्ववाहः' गीर्भिः स्तुति-रूपाभिः

I, II अनयोरभिधानमाश्वम् ऐरतं वा ।

अथ सप्तमो ।

वामदेवोब्रूते ।

१ ३१ २ ३१ २ ३१
 आ वोराजानमध्वरस्य रुद्रः

१२ ३२ ३ १ २
 होतारः सत्ययजः रोदस्योः ।

३ २ ३१ २ ३ २ ३ २ ३
 अग्निं पुरा तनयिन्नोरचित्ता-

१ २ ३१ २
 द्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥ ७ ॥ ६८

वाग्निर्वहनीयाग्ने ! 'भरद्वाजाः' (६) स्तोतारः 'तं' प्रसिद्धं 'त्वां'
 त्वां 'वाजयन्ति' बलिनं (७) कुर्वन्ति । यद्वा, वाजमन्नं (८)
 मिच्छन्ति । अपिच, त्वां 'सुष्टुतयः' शोभन-स्तुति-रूपाः 'गिरः'
 वाचः 'जिग्युः' जयन्ति वशीकुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः—
 'अश्वाः' वाहाः 'आजिन्न' संग्रामं यथा शीघ्रं जयन्ति
 तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ६८

६८ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ४१

(६)—अस्याभरद्वाजदृष्टत्वात् ।

(७)—नि० २, ८, ३ ।

(८)—नि० २, ७, २ ।

२ ७क,

४२ ५२ २ ४

२२ २

२२ ४ ५

१ २२

I आवोराजा । नमध्व । रस्यरुद्राम् । होता ।

१ २ २ २ ४ ५ २ १
राम् । स । त्ययजा३म् । रोदसीयोः । अग्निम्पु । रा ।२ २ २ २ ४ ५ १ २ १ २ १ २
तनयि । त्नीरचित्तात् । हिरण्य । रु । पा३मव । सा२ २
३४३इ । का३ण्पू३ध्वा३पू३म् ॥ ३ ॥ ६८

हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'अध्वरस्य' यज्ञस्य 'राजानम्' अधि-
पतिं 'होतारं' देवानामाह्वतातारं 'रुद्रं' (१) रोक्ष्यमाणं द्रवन्तं,
शत्रून् रोदयन्तं वा । यद्वा, 'एषा वा घोरातनूर्यद्रुद्र इति
रुद्रात्मकम् । 'रोदस्योः' द्यावा-पृथिव्योः (२) 'सत्ययजं' सत्य-
स्यान्नस्य (३) दातारम् । यद्वा सत्ययजं सत्येन हविषा (४)

I वामदेव्यं रौद्रं वा ।

(१)—रुद्र इति निघण्टोस्तृतीय-काण्डीय-तृतीय-खण्डस्य तृतीयं पदम् । "रुद्रो-
रौतीति, सतो रोक्ष्यमाणो द्रवतीति वा, रोदयतेर्वा, यदरुद्रत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति
काठकम्, यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति चारिद्रविकम्"-इति नैरुक्तम् १०, १, ५ ।
'रुद्रं रोदनस्त्रभावकरम् । पार्थिवोग्निः प्रदीप्तः धुग्धुगाशब्दं करोति, वैद्युतोपि
गर्जित-लक्षणम्, सौर्यो ॐ स्थः । अतोऽसौ रोदन-क्रिया-योगात् रुद्रः उच्यते'
-इति वि० ।

(२)—नि० २, २०, ४ । 'द्यावा-पृथिवी-ग्रहणञ्चात्र प्रदर्शनार्थं सर्वदेवानां यष्टारस्य'
-इति वि० ।

(३)—नि० २, ७, २४ ।

(४)—हविर्लक्षणेनाग्नेनेत्यर्थः ।

अथाष्टमी ।

वसिष्ठऋषिः ।

३२७ ३ २३१२ २२ ३
इन्धे राजा समर्थेनमोभिः

२३ १२ ३१ २ ३१२
यस्य प्रतीकमाङ्गतं धृतेन ।

१२ ३१ २ ३२३
नरोद्भव्येभिरीडते सबाध

१२ २२३ १२
अग्निरग्रमुषसामशोचि ॥ ८ ॥ ७०

देवान् यजन्तम् । यद्वा, सत्यस्यानन्द-लक्षणस्य सङ्गमयितारं
रोदस्योर्व्याप्य वर्त्तमानम् । 'हिरण्य-रूपं' सुवर्ण-प्रभम् । एवं
विधम् 'अग्नि' 'वः' युष्माकम् 'अवसे' रक्षणाय 'तनयितोः'
तनयितुरग्निः (५) सद्भाकस्मिकः, तत् सदृशाद् 'अचित्तात्' न
विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तम्, (चित्तोपलक्षित-सर्वेन्द्रियोप-
संहारो मरणमिति यावत्) तस्मान्मरणात् 'पुरा' प्रागेव
'आ कण्ठध्वं' यूयं समन्ताद्भविभिरग्निं भजध्वम् ॥७॥ ६९

७० नास्तीयमुत्तरार्चिके । ४२

(५)—सुनयितुर्मेघ-वाचकः प्रसिद्धः, तच्छब्द-परोऽग्नि-परस्योपचारिकसुल्लः ।

तथा च विवरण-नये 'अचित्तात्' अचेतनात् 'तनयितोः' गर्जित-लक्षणाच्छब्दात् 'पुरा'
प्राक्दृश्यमानम् 'हिरण्यरूपं' वैद्युन्नात्मानमग्निम्-इत्याद्यर्थः ।

^{२ २} ^{५ २ २} ^{४ ५ ४ ५ ४ २}
 I इन्धा३१२३४इ । हाउहाउहाउ । राजासमर्थान ।
^{५ ४ ५} ^{४ ५} ^{२ २} ^{५ २} ^२
 मोमोरोमीः । ओमीः । यस्या३१२३४ । हाउ । हाउ
^२ ^{४ ५ ४ ५} ^{४ ५ ४ ५} ^{४ ५}
 हाउ । प्रतीकमाहुतद्धु । ताइनाआइना । आइना ।
^{२ २} ^{५ २ २} ^{४ ५ २ २} ^{४ ५}
 नरा३१२३४ः । हाउहाउहाउ । हव्येभिरीडतेस । बाधा
^{४ ५} ^{४ ५} ^{२ २} ^{५ २ २}
 बाधाः । बाधाः । आग्ना३१२३४इ । हाउहाउहाउ ।
^२ ^१ ^२ ^{१ १ १ १}
 अग्रमुषसा२३मशाउ । वा३ । ची२३४५ ॥ ४ ॥

^१ ^१ ^{१ २} ^{२ २ २ २} ^२
 II हौहो२ । हौहो२ । हौहोइ । इन्धेराजासमर्थान-
^१ ^१ ^१ ^{२ २ २}
 ना३मोमी२ः । ओमी२ः । ओमी२ः । यस्यप्रतिकमाहुत
^१ ^१ ^१ ^{२ २}
 द्धु३ताइना२ । आइना२ । आइना२ । नरोहव्येभि-
^{२ २} ^१ ^१ ^१
 रीडतेसा३बाधा२ः । बाधा२ः । बाधा२ः । हौहो२ ।
^{१ २} ^{२ २} ^१ ^२
 हौहोइ । आग्निरग्रमुषसा२३मशाउ । वा३ । ची
^{१ १ १ १}
 २३४५ ॥ ५ ॥ ७०

अथ नवमी ।

त्रिशिरास्त्वाङ्गच्छपिः ।

३१२ ३१ २ ३१२
प्र केतुना वृहता यात्यग्नि

२२ ३१ २
रा रोदसी वृषभोरोरवीति ।

‘राजा’ दीप्तः (१) ‘अर्थः’ स्वामी (२) हविषां प्रेरकोवा
‘अग्निः’ ‘नमोभिः’ स्तुतिभिः सह ‘समिन्धे’ समिध्यते । ‘यस्य’
अग्नेः ‘प्रतीकं’ रूपं (३) ‘वृतेत आहुतं’ भवति । ये च ‘नरः’
अस्मदीयाः ‘सबाधः’ संश्लिष्टाः सञ्ज्ञात-बाधाः (४) ‘हव्येभिः’ हव्यैः
साङ्गम् ‘ईडते’ स्तुवन्ति । ‘सः’ अग्नि ‘उषसाम्’ ‘अग्रम्’
‘आ अशोचि’ आ दीप्यते ॥ ८ ॥ ७०

‘अग्निः’ ‘वृहता’ ‘केतुना’ प्रज्ञानेन (१) युक्तः सन् ‘आ’
इदानीं ‘रोदसी’ व्यावाष्टिभ्यौ ‘प्रयाति’ प्रकर्षेण गच्छति ।

(१)—यद्यपि राजेति राजतोत्यैश्वर्यकर्मणोरूपम् (नि० २, २१, ४) भवितुं युक्तं,
परमिहोत्तरमीश्वर-वाचकापरार्थ-शब्द-श्रुतेर्दोषार्थस्य प्रसिद्धस्यैव ग्रहणम् ।

(२)—नि० २, २२, २ । स्वामिनः प्रेरकत्वं सम्भवत्येव ।

(३)—‘प्रतीकं’, नाम मुखं वा-इति वि० ।

(४)—‘सबाधः’ ऋत्विजः-इति वि० । युक्तं चैतत् तस्य निघण्टु-तृतीयाष्टादश-
पञ्चम-पदत्वात् ।

(१)—नि० ३, ९, २ ।

२२ २१ २ २१२ २२
दिवश्चिदन्तादुपमामुदान

२२ २१२ २१ २
उपामुपस्थे महिषोववर्द्ध ॥ ८ ॥ ७१

२२१ २ १२ २१ २ १
I प्रकेतुना । वृहताया । तियग्नाइः । होइहोवाइहोइ ।
२२२ २ २ १२ २१२ २ १
आरोदसाइ । वृषभोरो । रवीताइ । होइहोवाइहोइ ।
२ १ २२ २१२ १ २ १
दिवश्चिदा । तादुपमाम् । उदानाट् । होइहोवाइहोइ ।
२२ १ २२१ २१ २२
अपामुपा । स्थेमहिषो । ववर्द्धा । होइहोवाइहोइ ।
२ १ १ ११११
वाइइ । देइ । दिवाइइउपुम् ॥ ६ ॥

किञ्च, देवानामाह्वान-काले 'वृषभः' (१) इव 'रोरवीति' अत्यर्थं
शब्दं करोति । 'दिवश्चित्' अन्तरिक्ष-लोकस्यापि 'अन्तात्'
पर्यन्तात् 'उपमाम्' (उपमेत्यन्तिक-नाम २) मेघस्य समीपम्
'उदानाट्' उद्भूते ज्वलनात्मनादित्यात्मनावस्थितः सन् जड्व

७१ नास्तीयमुत्तराच्चिके । ४३

(१)—'वृषभः वर्षिता'—इति वि० ।

(४)—नि० २, १६, ११ ।

अथ दशमी ।

वसिष्ठऋषिः ।

३ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३
अग्निं नरोदीधितिभिररण्यो

५ २ २ १ ३ ५ १ २ २ २
II हा । हाऔहोइ । प्रा२३४के । तुना । वृद्धताइ ।

२ ३ ४ ५ २ २ १ ३ ५ १
यातियग्नोः । हा । हाऔहोइ । आ३४रो । दसाइ ।

२ ३ २ २ ३ ४ ५ २ २ ३ ५
वृषभोइ । रोरवीति । हा । हाऔहोइ । दी२३४वाः ।

१ २ १ २ ३ ४ ५ २ २
चिदा । ता३दुप । मामुदानट् । हा । हाऔहोइ ।

३ ५ १ २ १ २ ३ ४ ५ २
आ२३४पाम् । उपा । स्थे३महि । षोववर्द्धा । हा । हा

२ ३ ५ २ २ २ १ १ १ १ १
औहो । वा२३४औहोवा । ए३ । दिवा२३४पूम् ॥७॥७१

व्याप्नोति । अश्रोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । तिपोहल्ङादि-
लोपः । 'अपां' वृष्टिलक्षणासुदकानाम् 'उपस्थे' उपस्थाने
अन्तरिक्षे (४) वैद्युतात्मना 'महिषः' महान् 'ववर्द्ध' वर्द्धते ॥८॥७१

I, II इमे यामे, इन्द्रस्य ।

(४) — 'आपउपगम्य यव तिष्ठन्ति, तदपामुपस्थमन्तरिक्षम्, तस्मिन्नित्यर्थः' —
इति वि० ।

१ २ २ २
हस्तच्युतं जनयत प्रशस्तम् ।

२ १ २ २ १ २ २ २
दूरेदृशं गृहपतिमथव्युम् ॥ १० ॥ ७२*

५ २ २ ५ ५ २ १ २ १ २ १
I हाउहाउहाउ आग्नीम् । नराः । नराः । नराः ।

२ १ २ ३ ५ ५ २ २ २ ५ ५ २ १
दीधिति । भिररण्योः । हाउहाउहाउ । हास्ता । च्युताम् ।

२ १ २ १ २ १ २ ३ ५ ५ २ २ २
च्युताम् । च्युताम् । जनय । तप्रशस्तम् । हाउहाउहाउ ।

५ ५ २ १ २ १ २ १ २ १ २ ३ ५ ५
दूराद् । दृशाम् दृशाम् । दृशाम् । गृहप । तिमथव्युम् ।

५ ५ ५ ३ १ १ १ १
हाउहाउहाउ । वा । ई२३४५ ॥ ८ ॥

‘नरः’ नेतारऋत्विजः ‘प्रशस्तं’ प्रकर्षेण स्तुतं ‘दूरे दृशं’ दूरे दृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा ‘गृहपतिं’ गृहाणां पालकम् ‘अथव्युं’ (अथर्वतिर्गत्यर्थः^१) अगमम् अतनवन्तवा ‘हस्तच्युतं’ हस्तेन गतम् हस्तेन जातम्, अरण्यो विद्यमानम् अग्निः ‘दीधितिभिः’

७२ उत्तरार्चिकस्य ६, १, १०, १ ।

* यदुक्तं पुराणात् सप्तमखण्ड-भाष्यारम्भे ‘अग्निन्नरोविराट्’ इति तदिह साक्षात् प्रदेष्टुं प्रमाणिकार्यम् ।

(१)—अथर्वति-इति गति-कर्मसु नि० २, १४, ९७ । अथर्वमिति नैगम काण्डे ४, २, ४१ ।
उभयैव प्रकार-वकारात्मकः पाठ-भेदः ।

पर र र ४ ५ २ १ २ १
II हाउहाउहाउ । आग्नीम् । नराः । दीर्धिति ।

२ २ ४ ५ र र र ४ ५
भिररप्यो । एयो । एयोः । हाउहाउहाउ । हास्ता ।

२ १ २ १ २ २ ४ ५
च्यूताम् । जनय । तप्रशस्तम् । स्तम् । स्तम् ।

र र र ४ ५ २ १ २ १ २ २ ४
हाउहाउहाउ । दूराइ । दशाम् । गृहप । तीमथ-

५ ५ ५ २
व्यूम् । व्यूम् । व्यूम् । हाउहाउहाउ । वा । ई

११११

२३४५ ॥ ८ ॥ ७२

इति द्वितीय-दशति ॥

अङ्गुलिभिः^(१) 'जनयत' जनयन्ति । [अत्र यास्कः—^(२)“दीधितयो-

1, II अजयोर्वसिष्ठः प्रजापतिर्वा ऋषिः, राशिमरायं,
मरायराशिनं वा स्फान्तिकरणं वा च्यावनं वा शैखण्डिनं वा
इन्वकं वा नाम ।

(१)—‘दीधितयः’ इति नि० २, ५, ८ ।

(२)—यास्क-धृतेल्लिङ्गिन् मन्त्रे ‘जनयन्त’, ‘हस्तच्युती’, ‘अथर्धुम्’ इति त्रयः पाठ-
भेदाः परिलक्ष्यन्ते । किञ्च अथर्धुमिति नानेन व्याख्यातम् । व्याख्यातमेतद् देवराज-
अङ्गुना, तद्यथा,—‘अतः’ जनि-मनि-यजि-दमिभ्यो अयि निधीति बाङ्गलकाद्

ङुलयो-भवन्ति, धीयन्ते कर्म्मस्वरणी प्रत्युतरानि अग्निः समरणा-
ज्जायत इति वा, हस्तच्युती हस्त-प्रच्युत्या जनयन्त प्रगस्तं दूरे
दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् (५, २, ११)"-इति ॥ १० ॥ ७२

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवोद्ये सामवेदार्थप्रकाशे बन्दीयाख्ये,

प्रथमस्याध्यायस्य सप्तमखण्डः ॥ ७ ॥

अथ अष्टम-खण्डे—

प्रथमा ।

बुधश्च गविष्टिरश्च दातृषी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

अबोध्यग्निः समिधा जनानाम्

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

प्रति धेनुमिवायतोमुषासम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

यक्का इव प्र वयामुज्जिह्वानाः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥ ७३

७३ उत्तरार्चिकस्य ८, ३, १३, १ ।

धुस्-प्रत्ययो धातोः अथरादेशश्च, सकार इत्संज्ञकः । अतनं गमनं अथर्धु-शब्देनो-
च्यते । मलथीर्धस्य लुक्, गमनवन्मित्यर्थः ।

४५२ ४ १ २ १ २२ १५२ २ १ २
 I अबोधिया । ग्राहः समिधा । जनार्नाम् । प्रताइधेइ
 २ २ १२ २ २ २ २ २ १५२ १२२
 नूम् । इवायतीमुषासम् । यक्काईश्वा । प्रवार्यामु-
 १ २२ २ १२ २ २ १२२ १२ १
 जिहानाः । प्रभानार्श्वाः । ससूतेनाकमक् । इंडार्श्
 २ १
 भाइ४३ । ओ२३४५इ । डा ॥१०॥ ७३

अयम् 'अग्निः' जनानाम् अध्वर्यादीनां 'समिधा' (१) समिद्धिः
 'अबोधि' प्रबुद्धीभूत् । 'धेनुमिव' अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा
 प्रातर्बुध्यते तद्वद् 'आयतीम्' आगच्छन्तीम् 'उषासम्' (२) प्रति उषः
 काले इत्यर्थः । अथ प्रबुद्धस्याग्नेः 'भानवः' रश्मयोज्वालाः
 'यक्काः' महान्तः (३) 'वयां' (४) शाखां 'प्रोज्जिहानाः'
 प्रोद्धमयन्तो वृक्षा इव । यद्वामहान्तः प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं

I श्येनः प्रजापतिर्वा ऋषिः, श्यैतं वा श्रयनं वा शायनं वा
 दीर्घायुष्यं वा नाम ।

(१)—'समित्वनेन'-इति वि० ।

(२)—'वा ष-पूर्वस्य निगमे (६,५,८)-इति सूत्रे अनजनबुद्धिमतं तेनैव दीर्घः ।

(३)—'यक्षिणः'-इत्यधिकोभावार्थः परिदृश्यते विवरण-ग्रन्थे ।

(४)—'वयां, द्वितीयैकवचनसिद्धं पक्षस्यैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् ; वयायां:-
 इत्यर्थः'-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

वत्सप्रिर्द्धिः ।

२२१२ ३ १ २ ३ ३
प्र भूर्जयन्तं मह्यं विपोधां३ १२ २२ ३ २ ३ १ २
मूर्ऋमूर् पुरान्दर्माणम् ।१ २ ३ २ ३ १ २ २ २ ३
नयन्तङ्गोर्भिर्वनां धिय धां१ २ ३ १ २ २ २ ३ २
हरिश्मश्रुं न वर्मणा धनर्चिम् ॥२॥ ७४

त्यजन्तोभानवः 'नाकम्' अन्तरिक्षम् (५) 'अच्छ' आभिमुख्येन
'प्र सस्रते' प्रसरन्ति ॥

"सस्रते"- "सिस्रते"-इति पाठौ ॥१॥ ७३

हे स्तोतः ! त्वम् 'जयन्तम्' (१) असुर-सेनानां जितारं 'मह्यं'

७४ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ४४

(५)—'नाकं द्यलोकम्'-इति वि० । नाकमिति निघण्टौ दिवश्चादित्यस्य च साधारण-नामसु द्वितीयम् । 'सूर्योद्यु-स्थानः'-इति नैबृहत्ताष्टम-शासनाद् आदित्य-पर-पक्षेऽपि द्यु-लोक-परं सुलभम्, अन्तरीक्ष-परम् वृच्छ-लभ्यम् ।

(१)—'प्रेत्ययं जयन्तमित्यनेन सम्बन्धयितव्यः, भूः प्रथमैकवचनमिदम् द्वितीयैक-वचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, भुवं द्युलोकं जयन्तम्, भूर्ग्रहणञ्च प्रदर्शनार्थम् त्वेनपि लोकान् जयन्तम्'-इति वि० ।

४ ५ ४ ५ ४

३ २

२ ३ ४ ५

२ ३ ४ ५

I प्रभूर्जयन्ताम् । मचा३४३० विपोधाम् । मूरैरमूरं पुरां

७ २ ३ २ २ ३ ४ ५ ३ २ २ ३ ४ ५
दर्मा३३णाम् । नया३४३न्तङ्गीभिः । वना३४३धियन्धाः ।४ ५ ४ ५ ५ २ १ १ १ १ १
हरिश्मश्रुं नवर्मणा३ । हाउवा । धना३र्ची२३४५म् ॥ ११ ॥ ७४

महान्तं 'विपोधां' (२) मेधाविनः (३) धर्तारं 'मूरैः' मूढैरधि-
ष्ठितानां 'पुरां' शरीराणां 'दर्माणं' आदरेण रक्षकम् 'अमू-
रम्' अमूढमग्निं 'प्रभूः' स्तोतुं प्रभव समर्थोभव 'गोभिः'
स्तुतिभिः 'वना' वननीयं सम्भजनीयं 'नयन्त' धनानि प्राप-
यन्तं 'वर्मणा' कवच-स्थानीय-ज्वालयोपेतं 'हरिश्मश्रुं न' (५)
हरित-वर्ण-केशमयमिव 'धनर्चि' धार्यमाणं क्रियमाणं स्तोत्रं
यस्य तम्, प्रीणनकर-स्तोत्रं वा अग्निमुद्दिश्य 'धियं' परिचरण-
रूपं कर्म 'धा' विधेहि ॥

"मूरैः"—"मूराः"—इति च पाठौ ॥ "नयन्तं गोभिर्वना
धियन्धा हरिश्मश्रुं न वर्मणा धनर्चिम्"—इति छन्दोगाः,
"नयन्तोर्गर्भं वनां धियं धुर्हरिश्मश्रुं नार्वाणं धनर्चिम्"—इति
बृहचाः ॥ २ ॥ ७४

I पौषम् ।

(२)—'वेप' इति कर्म-नाम (नि० २, १, १) तस्येदमादि-ह्रस्वत्वम्, स्व-कर्मणः हविर्वह-
नादेधोरधितारम्—इति वि० ।

(३)—विप इति निषण्णौ मेधावि-नामसु चतुर्दशतमम् ।

(५)—हरिश्मश्रुम्, श्मश्रु-स्थानीय-हरित-वर्ण-ज्वाला-समेतम् । न शब्दः पाद-पुरणे-
इति वि० सप्ततोर्यः ।

अथ तृतीया ।

भरद्वाजऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्

२२ ३ १ २ ३ १ २

विषु रूपे अहनी द्यौरिवासि ।

२ ३ २ ३ १ २ २२

विश्वा हि माया अवसि स्वधावन्

३ १ २ ३ २ ३ १ २

भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ ३ ॥ ७५

हे 'पूषन्' ! 'ते' तव 'शुक्रं' शूलवर्णम् 'अन्यत्' एकमहर्भवति वासरात्मकम्, तथा 'ते' तव सम्बन्धि 'यजतं' [यजिरत्र सङ्गति-करणे (१) वर्त्तते] यजनीयं प्रकाशेन सङ्गमनीयं स्वतः कृष्ण-वर्णम् 'अन्यत्' एकमहर्भवति रात्र्याख्यम् । इत्थं 'विषु रूपे' शूल-कृष्णतया नानारूपे 'अहनी' तव महिम्ना निष्यद्येते । यद्वा । हे पूषन् ! त्वदीयमन्यद्रूपं 'शुक्रं' निर्मलं दिवसस्योत्पादकम्, त्वदीयमन्यदेकं रूपं 'यजतं' केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रेरुत्पादकम् । अतएव 'विषु रूपे' विषम-रूपे 'अहनी' अहश्च रात्रिश्च भवतः । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्येणैव कर्त्ता ।

७५ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ४५

(१)—'यज, देवप्रजा-सङ्गतिकरण-दानेषु'-इति भा० उभयपदिषु ।

५ ४ २५ ४ ५ ४ ५ ५ १ २ २
I शुक्रं ते अन्यद्यजतम् । तत्राईन्यात् । विषरूपे

२ ७ २ १ २ २ २
अहनिद्यौः । इवा२३सी । वाइश्वाहिमायाअवसाइ ।

२ २ १२२ १ २ १ २ २ ४ ५
स्वधाश्वान् । भद्रा ते । पू । षा३निह । रातिरस्तु ।

४
तिरापूस्तुहाउवा ॥ १२ ॥ ७५

कथमस्य प्रसक्तिरिति ? तत्राह,—‘द्यौरिवासि’ यथा द्यौरादित्यः
प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि । कुतः ? इत्यत आह,—हे
‘स्वधावन् !’ अन्नवन् ! (१) पूषन् ! ‘विश्वाः’ सर्वाः मायाः प्रज्ञाः
‘हि’ यस्मात् कारणाद् ‘अवसि’ रक्षसि, अतः कारणात् त्वं सूर्य-
इव भवसीत्यर्थः । तादृशस्य ‘ते’ तव ‘भद्रा’ कल्याणी ‘रातिः’
दानम् ‘इह’ अस्मात् ‘अस्तु’ भवतु (२) । यास्कस्त्वाह—“शुक्रं
तेऽन्यत्प्रोहितं तेऽन्यद्यजतं तेऽन्यद्यज्ञियं तेन्यद्विषमरूपे ते अहनी
कर्मणा द्यौरिव चासि सर्वाणि प्रज्ञानान्यवस्यन्नन्नवन् (१२, २, ६)”
इति ॥

“स्वधावन्”-“स्वधावः” (४) इति च पाठौ ॥ २ ॥ ७५

I शुक्रम् ।

(२)—स्वधेत्यन्ननामसु विंशतितमम् (नि० २, ७, २०) ।

(३)—ऋचि ‘ते अन्यत्’-इति पाठः, ‘प्रकृत्यान्तःपादमयपरे (६, १, ११५)’-इति
साधनीयः ।

(४)—‘मनुवसौ रुक्मवुद्धौ कन्दसि (८, २, १)’-इत्यादिना सिद्धम् ।

अथ चतुर्थी ।

विश्वामित्रच्छविः ।

१२ ३१ २ २१२
इडामग्ने पुरुदंसं सनिं गोः

२२ ३१२ २२
शश्वत्तमं हवमानाय साधः ।

१ २ ३१२ २२ ३२७
स्यान्नः सनुस्तनयो विजावा

३१ २ ३१२ ३ २
मेसा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ४ ॥ ७६

५२ २ २ ३ ४ ५ ४ ३ ४
I इडामग्नाइ । पुरुदाइ । संसनिंगोः । शश्वत्तमं हव

५२ २ ३ ५ १२ २ २ २
माना । यसा२३४धा । स्यान्नसूनुस्तनयः । विजाश्वाइ ।

४ ५ ४ ५ ३ २ २ ४२ ५ ३
आग्नेसाताइ । सुमा३४३ । तीः । भूतुहाउवा । स्मा

११११
२३४५इ ॥ १३ ॥ ७६

हे 'अग्ने' । 'पुरुदंसं' ['दंसः वेधः'—इति (नि० १२, १, ३)
कर्म्म-नामसु पठितत्त्वाहंसः-शब्दः कर्म्म-वाची] पुरुणि बह्नि

७६ नास्तोयमुत्तरार्चिके । ४६

I कौत्सम् ।

अथ पञ्चमी ।

वत्सप्रिर्ऋषिः* ।

१२ २२ ३ २ ३१ २३ २
प्र हेता जातो महान्नभोविन्

३१२ ३१ २३२
नृषद्मा सीददपां विवर्त्ते ।

दंसांसि कर्माणि यस्याः सा, तां बहु-कर्माणं 'गोः सनि' (१)
गवादि-पशूनां सम्पादयित्रीं 'इडाम्' (२) एतन्नामिकां गो-रूपां
देवतां 'शश्वत्तमं' निरन्तरं 'हवमानाय' यजमानाय मह्यं 'साध'
साधय । किञ्च । 'नः' अस्माकं 'सूनुः' पुत्रः 'तनयः' पौत्रः 'स्यात्'
भवतु—इति 'ते' तव या 'सुमतिः' शोभना बुद्धिः सा 'विजावा' (३)
अवन्ध्या सती 'अस्मे' (४) अस्माकं 'भूतु' (५) भवतु ॥ ४ ॥ ७६

'यः' अग्निः 'अपाम्' [अन्तरिक्ष-नामैतत् (नि० १, ३, ८)]

* 'वत्सप्री'—इति वि० पाठः ।

(१)—"छन्दसि वन-सन-रक्षिसथाम् (३, २, २७)"—इति इनि रूपम् । 'षण्दाने,
तत्पूर्वकलाभामपलक्षते; सनिं च लाभं च गोः'—इति वि० ।

(२)—'इडामन्नमिति (नि० १, ७, १६) वि० । 'कीदृशमन्नम्? पुरुदंससमिति च
वि० । एतदुक्तमवति—'अन्नं गावश्च अस्मभ्यं देहीत्यपि वि० ।

(३)—विजावेति तनय-विशेषणमिति वि०-सतम् । तथाचोक्तम्—'कीदृशः पौत्रः
उच्यते—'विजावा' विविधं जनयिता पुत्राणाम्, अनेन प्रकारेण वंशस्याविच्छेद
आशास्यते'—इति वि० ।

(४)—सुपां सुलु गित्यादिना (७, १, २९) विभक्तेः शोभावे, 'शेच्छन्दसि वज्रलम्
(६, १, ७०) इति सिद्धम् ।

(५)—विकरणाभावादिकं सर्वं ॐ ङल्लकात् (२, ४, ७२) ।

२६१ ३२ ३१२ २२

दधद्यो धायी* सुते वयांसि

३१२ २२ ३१ २६२

यन्ता वसूनि विधते तनूपाः ॥ ५ ॥ ७७

अन्तरिक्षस्य 'विवर्त्ते' (१) विवर्त्तनउत्सङ्गे वैद्युत-रूपेण निषखोऽ-
भूत्, सद्दानां 'होता' यजमानानां होम-निष्पादकोजातः
प्रादुर्भूतः 'महान्' गुणैः पूज्यः । 'नभोवित्' अन्तरिक्षस्य ज्ञाता
यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता 'नृषद्वा' नृषु सौदन् [सदेर्मनिन्,
नित्स्वरः (६, १, ११७)] 'प्रसीदत्' वेद्यां प्रसीदति । "अपा-
मुपस्थे महिषा अगृभ्णत"-इति हि निगमः (२) । यद्वा, अपा-
मयसामित्यर्थः, कर्मणामुपस्थे (३) उपस्थाने समौषे वेद्यामुक्त-
लक्षणः सन् । अथवा, अपाम् उदकानां (४) विवर्त्ते मध्ये योऽ-
ग्निर्हविर्वोदुमसहमानो निगूढः सन् स देवैः पुनः प्रार्थितः,
उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति, सोऽग्निः 'दधत्' हवींषि धारयन्
'सुधायी' (५) वेद्यां निहितोऽभूत् । हे स्तोतः ! सोऽग्निः

* प्रतीच्यमुद्रितपुस्तके, भाष्ये च 'धायि'-इति ह्रस्वान्तपाठः ।

७७ नास्तीयमुत्तरार्द्धिके । ४७

(१)—'आपो यत्र विविधं वर्त्तते सोऽपां विवर्त्तः अन्तरिक्षलीकः'—इति वि० ।

(२)—नैरक्त-सप्तमाध्यायीय-सप्तमपादस्य तृतीये खण्डे एतद्विशेषोद्घटयः ।

(३)—अपः-इति नि० २, १, १ कर्म-नामसु ।

(४)—आपः-इति नि० १, १२, ५१ उदक-नामसु ।

(५)—'धायीसुते'-इत्येवं पाठो मन्त्रे । तत्र 'हन्दसि परेऽपि (१, ४, ८१)' इति शासन-

I प्रहोताजाताः। ^{४ २ ५ २ २ ४} ^{२ १ २ २} ^{२ २} महान्नभोविन्नृषद्मा२३सीदात् ।

^{१ २} अपांविवर्त्ताइ । ^२ दधद्यो२३धा । ^{२ १ २} याइ । सुतेवयां३सि-

^{२ २} यन्ताउ । ^{१ २ २} वा । ^{१ २} वासूनिविध । ^{५ २ २} ता२ । ^{१ २} या२३४ओहोवा ।

^{२ १ २ १ २ १} तनू३पा२३४पूः ॥१४॥

II प्रहोताजातः। ^{४ २ ५ २ २ ४} ^{५ ४ ५} ^{२ १} उऊवाहाइ । ^१ माहा२न्नाभो२ ।

^{१ २ २} वाइनुषद्मासीदपांविवा२३र्त्ताइ । ^{१ २ २} आओ३हो । ^{१ २} इहा ।

‘विधते’ परिचरते ‘ते’ तुभ्यं ‘वयांसि’ अन्नानि (५) ‘वसूनि’ धना-
नि च ‘यन्ता’ नियमयिता भवतु । किञ्च, तनूपाः, ‘तन्वः’ (६)
पाता च भवत्विति शेषः ॥

“नृषद्मा”-“नृषद्मा”-इति च पाठौ । “दधद्यो धायी सुते”
-इति कन्दोगाः, “दधियो धायी सते”-इति बह्वृचा ॥ ५ ॥ ७७

I, II इमे काश्यपे ।

बलात् ‘सुधायी’-इत्येवं स्थापनं शक्य-परम् । वि०-मते तु ‘धायी’ धारयिता इतिर्वह-
नादि-कर्मणः-इत्येकं दलमग्नि-विशेषणम्, सुते इत्येकं षट्सन्निपुते-इति तदर्थः । षट्-
कारस्तु ‘धायी’, ‘सुते’-इत्येवमेव चिच्छेद ।

(५)-वयः-इति नि० २, ७, ९ ।

(६)-‘तन्वादीनां कन्दसि बह्वृचम्’-इति वचनम् (६, ४, ८६) ।

अथ षष्ठो ।

वसिष्ठऋषिः ।

२ २ २ २ १ २ २ २
प्र समाजमसुरस्य प्रशस्तं

२ १ २ २ १ २ २ १ २
पुंसः कृष्टीनामनु माद्यस्य ।

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २
इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि

२ १ २ २ १ २
वन्दद्वारा वन्दमाना विवधु ॥ ६ ॥ ७८

१ १ १ २ २ २ २ १ १
दाधा २द्योधा २ । याइसुते वया १सियन्तावसू २३नी । आ

२ २ १ २ १ २ १ २ २ २ २ २
औरहो । इहा । विधताये ३ । तनू १पा २३४औहोवा ।

२ २ २ १ १ १ १
हवियन्ते २३४पु ॥ १५ ॥ ७७

‘असुरस्य’ बलवतः^(१) ‘पुंसः’ वीरस्य [पौंस्यमिति वीर्यमुच्यते^(२)]
तथाच यास्कः—‘पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वेति’ ‘कृष्टीना’

७८ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ४८

(१)—‘प्राणवतः’-इति वि० । “असुरिति प्राणनाम”-इति नै० २, १, ९ । तेन
तद्वान् असुरः । प्राणबलयोरेकार्थता प्रायः प्रसिद्धा ।

(२)—पौं स्थानि-इति नि० २, ९, २६ ।

I प्रसंम्राजाम् । असुराः । स्थाप्रशस्ताम् । पुंसः

कृष्टाः । नाश्मनु । मादियस्या । इन्द्रस्येवाः ४३प्रतव ।

संस्तुतानि । वन्दद्वारावन्दमाना । विवाः २३४ओहोवा ।

वीः ३४शाः ॥ १६ ॥ ७८

जनानाम् 'अनु माद्यस्य' स्तुत्यस्य 'तवसः' (१) बलवतः 'इन्द्रस्येव' (२) तस्याग्नेः प्रशस्तम् (३) उत्कृष्टं 'सम्भ्राजं' सम्यग्राजमानं स्वरूपं प्रस्तौतु । तथा 'वन्दद्वारा' (४) वन्दनं वन्दः स्तुतिः, तद्वाराणि स्तुति-प्रमुखानि 'वन्दमाना' सर्वैः स्तूयमानानि 'कृतानि' कर्माणि 'प्र विवष्टु' प्रकर्षेण कामयताम् ॥

“प्रसम्भ्राजमसुरस्य प्रशस्तम्”-इति कन्दोगाः ; “प्रसम्भ्राजो असुरस्य प्रशस्तिम्”-इति बह्वृचाः । “वन्दद्वारा वन्दमानां विवष्टु”-इति, “वन्दे दारुं वन्दमानो विवच्मि”-इति च पाठौ ॥ ६ ॥ ७८

I घृताचेराङ्गिरसस्य साम ।

(२)-तवः-इति नि० ९, ८, ५ । पदमेतत् 'इन्द्रस्य'-इत्यस्य विशेषणम् ।

(३)-‘यथा इन्द्रस्य कृतानि एव-वधादीनि कर्माणि कश्चिद् वदति, तद्वदग्रेरपि कृतानि कर्माणि हविर्वचनादीनि ‘प्र वदतु’ प्रकर्षेण स्तौति’-इति वि० ।

(४)-विवरण-कन्दतेऽसौ द्वितीया षष्ठ्यर्थे, तथाचेदमपि पदमिन्द्र-विशेषणम् ।

(५)-विवरण-मते ‘वन्दद्वारा’-इति पाठः । प्रत्यनेन च वददित्यस्य सम्बन्धः ।

अथ सप्तमी ।

विश्वामित्रऋषिः ।

६ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३
अरण्योर्निहितो जातवेदा

१ २ ३ १२ २२ ३ १ २
गर्भइवेत्सुभृतो गर्भिणीभिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
दिवे दिवईद्योजागृवद्भि-

३ १ २ क २२ ३ २
र्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ ७ ॥ ७८

५ २ २ २ २२ ५२ ३ ४ ३२ ४ ५२
I अरण्योः । निहितोजा३४श्तवेदाः । गर्भइवेत्सुभृतो-

३ ५ २ १२ २२ ७ २
ग । भिणा२३४इभीः । दिवेदिवईद्योजागृवा२३द्भिः ।

‘जातवेदाः’ सर्व-विषय-ज्ञानवान् ‘अयम्’ अग्निः ‘अरण्योर्नि-
हितः’ देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितः । तत्र दृष्टान्तः—‘गर्भः इव’-

७८ नास्त्योयमुत्तरार्द्धिके । ४८

I भरहाजस्य, प्रासाहम् ।

तथाच,—‘प्रवदन्’ प्रकर्षेण स्तौति ‘वारा’ वारं वरणीयं ‘वन्दमाना’ वन्दमानं स्तुवन्
‘विवष्टु’ विविधं कामये इत्यर्थः ।

१ २ २ १ २ २ २ ३
अनु दह सह मूरान् कयादो

१ २ ३ १ २ ३ १ २
मा ते हेत्या मुक्षत दैव्यायाः ॥ ८ ॥ ८०

३ २ २ २ १ २ २ १
I अहा । वोश्हा । वोश्हा । सनादगाइ । मृणसि ।

२ ३ ४ ५ २ १ २ २ १ २ ३ ४ ५
यातुधानान् । नत्वारक्षा । सीशृष्ट । नासुजिग्यूः ।

२ १ २ १ २ २ ३ ४ ५ ३ २ २
अनुदहा । सहमू । रान्कयादाः । अहा । वोश्हा ।

‘दह’ तेजसा भस्मीकुरु । किञ्च । तव सम्बन्धिना ‘दैव्यायाः’

८० नास्तीयमुत्तरार्चिके । ५०

I अग्नेर्वैश्वानरस्य अवेर्वा, राक्षोघ्नम् ।

रणकारस्वस्यैवं व्याख्यानं कृतम्—हे ‘अग्ने’ त्वं ‘मृणसि’ भारयसि ‘यातुधानान्,’
राक्षसान् [नेत्यर्थं प्रतिषेधो जिग्युरनेन सम्बन्धयितव्यः] ‘त्वा’ त्वां ‘राक्षसि’ ‘शतनासु’
सङ्क्रामेण (नि० २. १६. ९) ‘न जिग्युः’ न जयन्तीत्यर्थः, सर्वदा अपराजेता एव, अतो
प्रवीमि—‘अनुदह’ । ‘सह मूरान्’ सह भूतान् मूढान् मूर्खानित्यर्थः । ‘कयादः’ क्रय-
शब्दस्य रेफवकारयोश्चन्द्रमि वर्णलोपेन कयइत्येतद् भवति, तानि ये अदन्ति ते कयादः,
तान्, मांसस्य भक्षितृनित्यर्थः । किञ्च ‘मा ते’ ‘हेत्याः’ हेतिर्विधः तस्य मांसस्य
‘मुक्षत’ अमुक्षत इत्यर्थः दैव्यायाः देवानां स्वभूतायाः ; सर्वदा देवैर्हन्यन्तामि-
त्यर्थः—इति ।

१ २ १ २१ १ १ १ ४
 वोश्चा । माताइहेत्याः । मुञ्चत । दाश्छद् । वोश्चा

पूयाईपूई ॥ १८ ॥ ८०

इति तृतीय-दशति ॥

दैव्यात् 'हेत्याः' (१) 'आयुधात्' ते यातुधानाः 'मा मुञ्चत' मुञ्चत
 मा भूवन् ॥

“कयाद्”-“क्रव्याद्”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ ८०

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
 प्रथमस्याध्यायस्य अष्टमखण्डः ॥ ८ ॥

षोडशानुष्टुभोजिष्ठमिति खण्डयोः ।

सोमंराजानमित्येषा वेश्वदेवी ततः परा ।

स्तुतिरङ्गिरसां शिष्टाः आग्नेय्यस्तु चतुर्दश (०) ।

(१)-हेतिः-नि०१,२०,१ । ऊति-यूतीत्यादिना (३,३,९७) सिद्धम् ।

(०)-अग्न्योजिष्ठमाभरेत्यादि-नवम-दशम-खण्डयोः प्रथमे दश, उत्तरे षट्-इति
 षोडश ऋचः सन्ति । तत्र दशम-खण्डारम्भकं सोमंराजानमिति, अस्याः विश्वेदेवा
 देवताः, तद्व्यवहित-युवा इत्येतेति, सा तु अङ्गिरसां स्तुतिः, तद्वितराः सर्वाएव
 आग्नेय्यद्वानि विवेकः ।

अथ नवमे खण्डे —

संक्षेपं प्रथमा ।

गयतिर्ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अग्र ओजिष्ठमाभर द्युम्नमस्मभ्यमग्निगो ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र नो राये पनीयसे रक्षि वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥ ८१

हे अग्ने ! 'ओजिष्ठ' ^(१) बलवत्तमं 'द्युम्न' द्योतते कटक-सुकु-
टादि-रूपेण सर्वत्र काशते इति द्युम्न ^(२) धनम् अस्मभ्यम् 'आभर'
आहर । हे 'अग्निगो !' अष्टत-गमन ! [अष्टतमप्रतिहतं गमनं
यस्येति, अष्टता अनिवारिता गावोरश्मयोयस्येति वा, अग्निगुः ^(३),
तस्य सम्बोधनं हे अग्निगो] 'पनीयसे' पनीयसा स्तोतव्येन
'राये' राया धनेन । [सुपां सु लुगिति (७, १, ३६) श्रे आदेशः]
'नः' अस्मान् प्रकर्षेण योजय । 'वाजाय' अन्नस्य लाभाय 'पन्थाम्'

८१ नास्तीयमुत्तरार्द्धिके । ५१

(१)—ओजः-इति निघण्टौ द्वितीय-नवमे बल-नामसु प्रथमं पदम् ।

(२)—'द्युम्नस्'-इति निघण्टौ द्वितीय-नवमे धन-नामसु त्रयोदशतमम् । स्वासा-
स्वाद्युम्ननिन्वेत्यादिना द्यत-दीप्तावित्यस्मात् नञ् प्रत्ययो सकारान्तादेशश्च निपात्यते ।(३)—'अष्टत-शब्दस्याग्निभावः, गमनं गौः'-इति निघण्टु-भाष्यम् । रक्षि-नामस्त्वपि
गौ-शब्दः परिलक्ष्यते, तथाहि-'गावः'-इति नि० १, ५, ३ ।

I आग्नाओ२३४वा । ओजिष्ठा३मा । भाराओ२३४
 वा । द्युन्नमस्तभ्यमधिगो३ । ओइ । प्रानाओ२३४वा ।
 रायेपनी २यसे३ । ओइ । रात्साओ२३४वा । वाजायपन्था
 २३४पुम् ॥ १८ ॥

II अग्नेहाउ । ओजि । ष्टामा१भारा । औहो२३४
 वा । द्युन्नस । भ्यामघ्रीगा । औहो२३४वा । प्रनो-
 राये । पानी१यासा । औहो२३४वा । रात्सी२वाजा२ ।
 यपीवा३ । ओ२३४वा । थापुवोईहाइ ॥ २० ॥ ८१

पन्थानम् अन्नस्य, मत्समीप-प्राप्ति-साधनं मार्गं, 'रत्ति' (४) वि-
 लिख कुर्वित्यर्थः ॥

“प्र नो राये पनीयसे”—इति छन्दोगाः; “प्र णो राया
 परीणसा”—इति बह्वृचाः ॥ १ ॥ ८१

I, II इमे पाथे द्वे ।

(४)—‘रद’ विलेखने आदिः, द्वितीयाध्यायीय-बहुल-वचनाच्छपोलुक् ।

अथ द्वितीया ।

वामदेवच्छपिः, भरद्वाजोवार्हस्पत्योवा ।

११ २२७ २ २ ३ १२ २ १२

यदि वीरो अनुष्यादग्निमिन्धीत मर्त्यः ।

२ १२ २ १२ २ १२ २ १२

आ जुह्वद्व्यमानुषक् शर्म भक्षीत दैव्यम् ॥ २ ॥ ८२

२ २ २ २ ४ ५ २ २ २ ५ ४ २

I यदिवीरो अनुष्यात् । ऐया३४३ई३४या । अग्नि

४ ५ २ २ ५ २ १ २ ५ १ १
मिन्धीतमौ । हो३हा३ । हो२३४र्त्तियाः । आजु२का१ १ २ ५ १ २ १ २
द्वा२३ । व्यमा२नु२३४षाक् । शर्मभ । क्षा३ । तदा३२ २ १ ५ २ १ १ १ १
हा३इ । वा३ओ२३४वा । व्या२३४५म् ॥ २१ ॥ ८२

‘यदि’ यदा ‘यस्य’ मनुष्यस्य ‘वीरः’ पुत्रः ‘स्यात्’ भवति, तदा
 सः ‘मर्त्यः’ ‘अग्निमिन्धीत’ आधानमादधीत कुर्वीत । किञ्च ।
 ‘आनुषक्’ अविच्छिन्नं यथा भवति तथा ‘हव्यम्’ ‘आ जुह्वत्’

८२ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ५२

I बृहत्, आग्नेयम् ।

अथ तृतीया ।

द्वयोर्भरद्वाजऋषिः ।

३१२ ३१२ ३२३ ३१२ २२
त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि सङ्क्रुक् आ ततः ।

३२३ ३२३ ३१२ ३१२
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ३ ॥ ८३

२२१ ४२ ५ २ १ २
I त्वेषास्ते२धूमऋण्वतिहाउ । दिविसङ्क्रुक्३आताता

आभिमुख्येन जुहोति । अपिच । 'दैव्यं' देव-सम्बन्धि 'शर्म' गृहं सुखं वा 'भक्षीत' भजेत सेवेतेत्यर्थः^(१) ॥ २ ॥ ८२

हे अग्ने ! 'त्वेषः' दीप्तस्य 'ते' तव 'शुक्रः' शुक्लोनिर्मलः शुभ्र-वर्णोवा 'धूमः' 'दिवि' अन्तरिक्षे 'आ ततः' विस्तीर्णः 'सन्' 'ऋण्वति' मेघात्मना परिणतोगच्छति । अपिच । हे 'पावक !'

८३ नास्त्योयमुत्तरार्चिके । ५३

I यामम् ।

(१)—'यदि' 'मर्त्यः' 'दृश्यः' 'आनुषक्' आनुपूर्व्येण 'आजुक्त' अग्निम् 'इम्भीत', तर्हि 'वीरः' 'स्यात्', किञ्च 'दैव्यं' 'शर्म' 'भक्षीत' लभेतेत्यर्थः ; अन्विति पाद-पूरणः—इति वि०-सम्मतोर्थः ।

अथ चतुर्थी ।

^{१२} त्व^{२२} हि^{३१} चैतवद्यशोमे^{२२} मित्रो^{३१} न पत्यसे ।

^{१२} त्वं^{३२} विचर्षणे^{३१} श्रवो^{३२} वसो^{३१} पुष्टिं^{३२} न पुष्यसि ॥ ४ ॥ ८४

^{४२} ३ । सूरोन^५दीहाउ । द्युता^{२१}तवाश्म् । कृपा^२पवाहाउ ।

^{२१} करोचा^२श्साश्इ । ओ^१श्शुइ । डा ॥ २२ ॥ ८३

शोधक ! अग्ने ! 'सूरोन' सूर्यइव 'कृपा' (१) स्तोतव्याभिमुखीकरण-
समर्थया स्तुत्या स्तयमानस्त्वं 'द्युता' दीप्त्या 'रोचसे हि'
प्रकाशसे खलु ।

“दिवि सन्”-इति, “दिवि षन्”-इति च पाठौ (१) ॥ ३ ॥ ८३

हे 'अग्ने !' 'त्वं हि' त्वं खलु 'चैतवत्' क्षितिः क्षयोऽप-
चयः तत्सम्बन्धि चैतं शुष्क-काष्ठं, तद्युक्तं 'यशः' अन्नं (नि० २, ७)
हविर्लक्षणं 'पत्यसे' अभिपतसि गच्छसि । तत्र दृष्टान्तः—'मि-

८४ नास्तोयमुत्तरार्चिके । ५४

(१)—'कृपा'-इति निषण्ण-तृतीय-चतुर्दशे अर्चति-कर्मसु द्वादशं पदम्, ततः
सुपामित्यादिना (३, १, ३९) तृतीयायालुक् ।

(२)—'पूवपदात्' (८, २, १०६)-इति षत्व-वैकल्पस्य सिद्धमेव ।

^४ ^{२५} ^{४५} ^{४५४} ^५ ^१ ^२
 I त्व^१हि^२चै^३तव^४द्य^५शः । इ^६य^७इ^८या^९ह्वा^{१०}इ । अ^{११}ग्रा^{१२}इ^{१३}मि ।
^१ ^{२३} ^५ ^१ ^२ ^५ ^४ ^५
 चो । ना^१प^२त्या^३२३४सा^४इ । आ^५औ^६३४हो । इ^७या^८ह्वा^९इ ।
^१ ^७ ^२ ^५ ^१ ^२ ^५ ^४
 त्वं^१वि । चा । ष^२णो^३२आ^४२३४वा^५ । आ^६औ^७३४हो । इ^८या-
^५ ^१ ^२ ^२ ^१ ^२ ^५ ^५
 ह्वा^१इ । वा^२सा^३३उ^४वा । पु । द्वा^५इम् । ना^६पु^७ष्या^८२३४सी ।
^१ ^२ ^५ ^४ ^५ ^४
 आ^१औ^२३४हो । इ^३या^४ह्वा । हो^५पु^६इ । डा ॥ २३ ॥ ८४

त्वेन' अहरभिमानो मितो देवः^(१) स इव [यद्वा । चयइति गृह-नाम
 (नि०३,४) 'चैतवत्' चैतं निवासकं हविलक्षणमन्नं तद्युक्तम् यज-
 मान-गृहं मित्रभूतः पुरुषाभिपतसि । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्य-कर्मा,
 (नि०२,२१) ईदृशमन्नं 'पत्यसे' ईशिषे] अतः कारणात् हे
 'विचर्षणे !' विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः ! 'वसो !' वासकाम्ने ! त्वं
 'यवः' यवणीयमन्नम् (नि०२,७) अन्न-कार्य-भूतां 'पुष्टिं' च पुष्यसि
 वर्धयसि ॥ ४ ॥ ८४

I बृहच्चैवान्नयम् ।

(१)—स च अन्नरिक्तस्थः, नैरुक्तो (१०,२,८-९) वाद्यादिषु परिगणितत्वात् । 'मित्रो
 जनान्यान्नयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार' इति वीसुतथा । मित्रः कृष्टोरनिमिषाभिचष्टे
 मित्रापहृत्य घृतवज्जुहोत'-इति ऋक् च तच्चैवोदाहृतम् ।

अथ पञ्चमी ।

मृक्त*वाहादितऋषिः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशस्तवेतातिथिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते ॥ ५ ॥ ८५

५ २ २ ५ २ १ १ २ १ २
 I प्रातरग्नाइः पूईरुप्रियाः । विशास्तवे । ता२३ । अ-
 ३ २ १ २ १ २ ५ १
 तिथाइः । वाइश्वेयास्मी३न् । अमा२र्त्ता२४याइ । हव्या

‘पुरुप्रियः’ बहु-प्रियः ‘विशः’ यजमाने धनस्य निवेशकः^(१)
 ‘अतिथिः’ यजमानानां गृहान् प्रति [तिथिषु न अभ्येतीत्यतिथिः ।
 तथाह यास्कः—“अतिथिरभ्यतितो गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु
 पर-कुलानीति पर-गृहाणीतिवा(४,१,५)” इति] एवं विधोऽग्निः
 ‘प्रातः’ ‘स्तवेत’ स्तूयते । ‘अमर्त्ये’ अमरण-धर्मके ‘यस्मिन्’

८५ मास्तीयमुत्तरार्चिके । ५५

* सूक्त-इति वि०-पाठः ।

I बृहतश्च कीमुदस्य साम ।

(१)—‘विशः’, प्रथमा-बहुवचनमिदं तृतीया-बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, विद्भिः
 यजमान-मनुष्यैः; ‘स्तवेत’ लिङ्गं लिङर्थे द्रष्टव्यः कर्मणि च विद्भिः स्तूयते-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

वसूयवश्चात्रेयाऋषयः ।

१२ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

यदाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्चं विभावसो ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ १ २

महिषीव त्वद्रयिस्त्वदाजा उदीरते ॥ ६ ॥ ८६

२३^१होइ । मर्त्ता^२३हो । सइन्वा^१२३ता^२३३इ । ओ^१२३

४पुइ । डा ॥ २४ ॥ ८५

अग्नौ 'विश्वे' सर्वे 'मर्त्तासः' मर्त्ताः मनुष्याः 'हव्यम्' 'इन्धते'
दीपयन्ति दधतइत्यर्थः^(२) ॥“विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते”-इति छन्दो-
गाः, “विश्वानि यो अमर्त्या हव्या मर्त्तेषु रण्यति” इति
बह्वचाः ॥ ५ ॥ ८५‘वाहिष्ठं’ बौद्धतमं ‘यत्’ स्तोत्रं ‘तत् अग्नये’ क्रियते । अतः
हे ‘विभावसो !’^(१) प्रभा-धनाग्ने ! ‘बृहत्’ बह्वन्नं धनं च ‘अर्चं’

८६ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ५६

(२)-‘विश्वे यस्मिन्-इति परस्माद् यच्छब्द-अवगात् पूर्वस्मिन्नग्नयेर्चं तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः ।
पाठक्रमादर्थ-क्रमस्य वलीयस्त्वात् पूर्वं द्वितीयोऽर्चो व्याख्यातव्यः-इति वि० । एवञ्च
यस्मिन्नग्नौ विश्वे मर्त्तासोहव्यमिन्धते, सोऽथ विड्भिः स्तूयतइति भावार्थः ।

(१)- वसु धनं, तद् यस्य विविधं भाति दीप्यते स विभावसुः ।

४ र ५ ४ १ २१२ २
 I यद्वाहिष्ठं तदा । ग्नयाइ । बृहद्वर्चविभावा२३साउ ।
 १ १ १ १ १२ २
 माही२षाइवा२ । त्वद्रयिः । त्वद्वा२३जाः । उदीरा२३ता
 ३४३इ । ओ२३४पूइ । डा ॥ २५ ॥

४ र ५ ४ ५ ४ ५ २ १
 I यद्वाहिष्ठं तदग्नये । यद्वाहिष्ठोवा । तदग्नयाइ ।
 २ १२ २ १
 बृहदा२३र्चा । विभावसाउ । महिषा२३इवा । त्वद्रयिः ।
 २ १२ २ १
 त्वद्वा२३जाः । उदीरा२३ता३४३इ । ओ२३४पूइ । डा
 ॥ २६ ॥ ८६

अस्मभ्यं प्रयच्छ । कथमस्यान्न-धन-प्रदातृत्वमित्यपेक्षायामाह—
 यतः 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'महिषी' महती^(१) 'रयिः' धनम्
 'उदीरते' उन्नच्छन्ति^(२) । 'इव'-इति पाद-पूरणः^(३) ॥ ६ ॥ ८६

I, II अग्निऋषिः, यद्वाहिष्ठीये यन्महिष्ठीये वा ।

(१)—महन्नामसु 'महिषः'-इति षष्ठं पदम् (नि० ३, १) ।

(२)—'लद्वाजा'-इत्यस्य व्याख्यानमिह नोपलभ्यते । विवरणकारसु 'त्वद्रयिः'-
 इत्यस्य लया सह धनम् इति व्याख्याय 'लद्वाजा' लया सह अन्नानि इति व्याख्यातम् ।
 भाष्य-नये खलु 'लत्' लतः सकाशात् 'वाजा' अन्नानि इत्यर्थः सम्भवपरः ।

(३)—'एतदुक्तं भवति—यस्मादग्निना दत्तं धनमन्नं च लया सह प्रयच्छते, यस्मा-

अथ सप्तमी ।

गोपवनऋषिः, सप्तवध्रिर्वा ।

^{२१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २}
विशो विशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

^{३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २}
अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शूषस्य मन्मभिः ॥ ७ ॥ ८७

^{५ २ २ २ ५ १ २}
I विशोविशोऽम्वोऽतिथाइम् । वाजयन्ताः । पू-

^{१ २ २ १ २ १ २ १}
रुप्रोऽयाम् । अग्निं वो २ । दूराऽयाम् । हुम्माइ ।

^{२ २ १ २ ५ १ ३ २ ३ ५}
वाऽचाऽ । स्तूरऽषेहाइ । ओ । हुवाइ । शूरऽषा ।

^{१ २ २ १ ५ ५ ५ ५}
हुम्मा । स्याऽमाऽ । न्नाऽऽभाइ । एहियाइहा । हो

पूइ । डा ॥ २७ ॥ ८७

हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'वः' यूयं 'वाजयन्तः' अन्नमिच्छन्तः

८७ उत्तरार्चिकस्य ७, २, १२, १ ।

I अग्निऋषिः, विशोविशीयम् ऐङं वा ।

दग्निना दत्तेन धनेनाग्नेन च लभोऽश्नोऽसि । (कथम्युनर्धनमन्नानि च त्वया सङ्गच्छत्यो
अज्यते—'महिषीव' यथा राजभार्या तेनैव सह सङ्गच्छते तद्वदित्यर्थः)-इति वि० ।

अतः 'अग्रये' अग्निम् 'अर्च' इति योजना ।

अथाष्टमी ।

पुसुराचेयऋषिः ।

३९७ ३ २ ३१२ २२ ३२ ३१२

बृहद्वयो हि भानवे चादेवायाग्नये ।

३१२ २२२ ३१२ ३२ ३२

यं मित्रं न प्रशस्तये मर्त्तासो दधिरे पुरः ॥ ८ ॥ ८८

५ २१२ २ १ २२२ २

I बृहद्वयाः । हिभानारश्वाइ । आर्चादेवा । य-

‘विशोविशः’ सर्वस्याः प्रजायाः ‘पुरू-प्रियं’ बहुप्रियम् ‘अतिथिं’
 पूज्यम् ‘अग्निं’ स्तुत्या परिचरतेतिशेषः । अहं च ‘वः’ युष्मदर्थं
 ‘दुर्यं’ गृह-हितम्^(१) अग्निं ‘वचः’ ‘स्तुषे’ स्तौमि ‘शूषस्य’
 सुखस्य^(२) लाभाय । कैः साधनैः ? ‘मन्मभिः’ मननीयैः
 स्तोत्रैः ॥ ७ ॥ ८७

यज्ञे ‘भानवे’ दीप्तिमते ‘अग्नये’ ‘लहत्’ महत् ‘वयः’ हवी-

८८ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ५७

(१) ‘दुर्याः’-गृहाणाम्-इति नि० ३, ४, ९ । ‘दुर्यं’ यज्ञं गृह-द्वारि भवम्-
 इति वि० ।

(२) ‘शूषस्’-इति निषण्डु-तृतीय-षष्ठे सुख-नामसु एकादशतमम् । लाभायति
 षष्ठी-अवण-सामर्थ्याद् गम्यते ।

^१ अग्नार३याइ । ^२ यन्मित्रन्न । ^३ प्राशस्ताया२इ । ^४ मर्त्तासो-

^५ इदाइ । ^६ धिरोवा । ^७ पुपूरोइहाइ ॥२८॥

II ^५ बृहद्वयोहिभानाइवाइ । ^१ आर्चादेवा । ^२ यअग्नार३-

^४ याइ । ^५ यन्मित्रन्न । ^६ प्राशस्ताया२इ । ^७ मर्त्तासोद । ^८ धा-

^९ इरे१पूरा । ^{१०} औहोवाहाइ४ औहोवा । ^{११} वाइहा २३-

^{१२} ४५ः ॥ २८ ॥ ८८

रूपमन्नं^(१) दीयते 'हि' अतस्त्वमपि 'देवाय' द्योतमानायाग्नये
वयः 'अच्च' प्रयच्छ । 'मर्तासः' मनुष्याः 'यम्' अग्निं 'मित्रं न'
सखायमिव 'प्रशस्तये'^(२) प्रकृष्ट-स्तुतये अस्मदर्थं देवानग्निः
स्तौत्विति 'पुरः' 'दधिरे' पुरस्कुर्वति^(३) ॥

“प्रशस्तये”—“प्रशस्तिभिः”—इति पाठौ ॥ ८ ॥ ८८

I, II शार्गप्रजापतिऋषिः, कनीनिके द्वे ।

(१)—'वयः'—इत्यन्न-नामसु द्वाविंशतितमम् । नि० २, ७ ।

(२)—'प्रशस्तये', चतुर्थ्येकवचनमिदं तृतीया-बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, प्रशस्तिभिः
स्तुतिभिः; स्तुत इति वाक्यशेषः—इति वि० ।

(३)—'पुरः' पूर्वस्यां दिशि 'दधिरे' धारयन्ति आहवनीयात्मनेति वि०-सम्मतोऽर्थः ।

अथ नवमी ।

गोपवनऋषिः ।

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २
अगन्म वृत्रहन्तमं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

१ २ २ २ २ २ २ १ २ २ १ २
यः स अतर्वन्नार्त्तं बृहदनीक इध्यते ॥ ८ ॥ ८८

५ २ १ २ २ १ २ १
I अगन्मवृ । चाश्चान्ताश्माम् । ज्याइष्ठम् । अग्निमा-
२ २ १ १ २ १ २
नाश्वाम् । यस्माश्चोइ । अतर्वन्नार्त्तं । बृहाश्च-
१ २ २ २ ५ २
द्वोइ । अनीकयाश्च उवायेइ । ध्याश्चते ॥ ३० ॥ ८८

‘वृत्रहन्तमं’ पापानामतिशयेन हन्तारं ‘ज्येष्ठं’ प्रशस्यम् ‘आ-
नवं’ मनुष्य-सम्बन्धिनं, तेषां हित-कारिणम्^(१) ‘अग्निम्’ ‘अगन्म’
गन्ता ‘वयं’ [पूजार्थं बहुवचनम्] अग्निः ‘यः’ ‘आर्त्तं’ ऋच-पुत्रे
‘अतर्वन्’ नाम्नि राजनि^(२) निमित्तं ‘बृहत्’ महान् ‘अनीकः’

८८ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ५८

I अतिऋषिः, अतर्वणम् ।

(१)—‘अनवः मनुष्याः’ नि० २, २, २० । ‘अनुर्मेनुष्यः तस्यापत्यम् मनुष्येण हि
मन्यनेन अग्निर्जन्यते, तेनासौ अनवः, अतस्तम् अनवम् इति वि० ।

(२)—‘अतर्वं नाम ऋषिः’ इति वि० ।

अथ दशमी ।

वामदेवः कश्यपोवा मारीचीमनुर्वा वैवस्वतउभौवा ।

३ १२ २२ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २

जातः परेण धर्मणा यत्सवृद्धिः सहाभुवः ।

३ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २

पिता यत् कश्यपश्याग्निः श्रद्धा माता मनुः कविः ॥१०॥ ६०

२२ ३ १ ३ २ १ ३ २ ३
I जातः परेणाश्वा । इहा । मणा । इहा । यो

५ १२ २ १ ३ २
२३४नीम् । योनिमिन्द्रश्चगच्छः । यत्सवृद्धिः साश्वा । इहा ।

ज्वाला-समूहः सन् 'इध्यते स्म' प्रवृद्धो भवत् । [लट् स्मे (३, २, ११८) इति भूते लट्] तमग्निमागताइति समन्वयः । एवं श्रुतर्वाणं भिक्षणायागतो गोपवनः अग्निं स्तौति ॥

“अगन्म”—“आगन्म”—इति च पाठौ । “यः स्म श्रुत-
र्वन्नार्त्तं बृहदनीकइध्यते”—इति छन्दोगाः, “यस्य श्रुतर्वा
बृहन्नार्त्तं अनीकएधते”—इति च बह्वृचाः ॥ ६ ॥ ८६

६० नास्तीयमुत्तरार्चिके । ५६

I कश्यपस्य च स्वयोनीन्द्रस्य वा, इन्द्रियम् । इन्द्रस्य वा
प्रियम् ।

१ २ २ ३ ५ १२ २
 भुवाः । इहा । यो२३४नीम् । योनिमिन्द्रश्चकथः ।
 २ १ ३२ २ १ ३२५ २ ५
 पितायक्तश्या३पा । इहा । स्यागाइ । इहा । यो२३४नीम् ।
 १२ २ २ २ २ १ ३ २ १
 योनिमिन्द्रश्चकथः । अद्वामातामा३नूः । इहा । कवा-
 ३ २ २ ५ १२ २ ३ ११११
 इ । इहा । यो२३४नीम् । योनिमिन्द्रश्चकथार्३४पुः ॥
 ३१ ॥ ८० *

इति चतुर्थ-दशति ॥

हे 'अग्ने ! त्वं 'परेण' उत्कृष्टेन 'धर्मणा'(१) आधानादि-
 कर्मणा 'जातः' प्रादुर्भूतोसि । 'यत्' यः 'सृष्टिः' यज्ञे सह वर्तन्ते
 इति सृष्टतः ऋत्विजः, तैः सह 'अभुवः' भूमि-सम्बन्धि-यज्ञे वर्तसे
 [कश्यपस्याग्निरित्येतयोः परस्परं विभक्ति-व्यत्ययः(२)] 'यत्' यस्या

(१)—धर्म इति यज्ञ-नामसु अन्यम् नि० ३, १७ ।

(२)—विवरण-ग्रन्थे तु यथा-विभक्ति आख्यानं दृश्यते । तथाहि—'यत्' यः 'अग्निः',
 'कश्यपस्य' ऋषेः 'पिता' पालयिता, 'अद्वा' अदिति सत्य-नाम (नि० ३, १०, २), तस्य
 धारयिता, 'माता' दृष्टि-प्रदान-द्वारेण सर्वस्य जगतो निर्माता, 'मनुः' ज्ञाता अधिकारस्य
 भक्ततया अभक्ततया वा, 'कविः' मेधावी ; यस्य 'सृष्टिः' सह यियमानैर्देवैः 'सहाभुवः'
 सहैव प्रादुर्भवति ; सोऽयम् 'परेण' उत्कृष्टेन 'धर्मणा' कर्मणा 'जातः' प्रादुर्भूतः ।
 इति विवरण-निष्पन्नोर्थः ।

* इति ग्रामे गेय-गाने द्वितीयः प्रपाठकः । २ ।

ग्नेः 'कश्यपः' 'पिता' 'अद्वा' देवी 'माता' च 'मनुः' 'कविः'
क्रान्त-कर्मा मेधावी वा ["मनुर्वैवस्वतः स्तोतासीत् सोऽग्निः
यजमानायाभीष्टं फलं प्र यच्छतु" अनेन सुचितमुपाख्यानं ब्राह्म-
णान्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥ ८०

इति साधनाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोपाख्यानं
प्रथमस्याध्यायस्य नवमखण्डः ॥ ८ ॥

अथ दशमे खण्डे—

संघं प्रथमा ।

अग्निस्तापसऋषिः* ।

२ ३ १२ ३१२ ३ २ ३ १२

सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।

३ २३ ३ १२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ १ ॥ ८१

४२५ ४२४२ ४५४

२ १ २ २२

I ओम् । सोमं राजानं वरुणाम् । अग्निमन्वारभाम-

* 'वामदेवस्यार्षम्'-इति वि० ।

८१ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ६०

I वार्हस्पत्यम् ।

१ २ २ २ १ २ १ २ २ १ २
 हे३ । होवा३हाइ । आदित्य विष्णुसूर्यम् । होवा३
 २ १ २ २ १ २ २ १ २ २
 हाइ । ब्रह्माणा३श्चा३ । होवा३हाइ । बृहा३उवा३ ।
 ५ ८
 पार३४तीम् ॥ १ ॥ ८१

‘राजानं’(१) राजमानमौश्वरं वा ‘सोमं’(२) ‘वरुणं’(३) च
 ‘अग्निं’ च ‘गौर्भिः’ स्तुतिभिः ‘अन्वारभामहे’ रक्षणार्थम् आह्वया-
 महे । तथा ‘आदित्यम्’ अदितेः पुत्रं(४) ‘विष्णुं’(५) च ‘सूर्यं’(६)
 च ‘ब्रह्माणं’(७) च बृहस्पतिं(८) च अन्वारभामहे(९) ॥ १ ॥ ८१

(१)—राजानमिति सोममित्यादेर्विशेषणम् ।

(२)—“चन्द्रमसो वैतस्य वा ‘सोमं’ मन्यत” * * सोमोरूपविशेषैरोषधिसन्धमा
 वा”-इति नै० ११,१,३-५ ।

(३)—“वरुणो दृणोतीति * * दृष्टिर्गुनति भूमिम् इत्यादि नै० १०,१,४-५ ।

(४)—यद्यप्यादित्यः सूर्यइति प्रसिद्धः “सूर्यमादितेयम्”-इति नैरुक्तञ्च (३,१,१६)
 परमिह सूर्यमिति पृथक्श्रुतः अदितेः पुत्र-विशेषस्य इहादुक्तस्य वायोर्ग्रहणमित्याशयः,
 तच्चोक्तम् तत्रैव नैरुक्ते—“अदितेः पुत्रः * * अन्यासामपि देवतानामादित्य-प्रवादाः
 सुतयो भवन्ति”-इति ।

(५)—“विष्णुर्भवति * * ‘इदं विष्णुर्विचक्रमे’-इत्यादि नै० १२,२,८ ।

(६)—“सूर्यः * * उदुत्यं जातवेदसम्”-इत्यादि नै० १२,२,२-५ ।

(७)—“ब्रह्मा सर्वविद्यः, सर्वं वेदितुमर्हति”-इति नै० १,२,१२ । नाथं दैवत-
 काण्डे देवतासु परिगणितः ।

(८)—“बृहस्पतिर्बृहतः पाता”-इत्यादि न० १०,१,११ ।

(९)—आश्रयामित्यर्थः । इह मन्त्रे क्षित्यप्तेजोमरुद्ब्योमसूर्यचन्द्रब्रह्मनाम-
 यजमानेत्यष्टभूतपासनं ध्वन्यतइति बोध्यम् ।

अथ द्वितीया ।

वामदेवोदयोः ।

३२ ३२ ३ १२ ३ ५ ३ १२ २२
इत एत उदारुहन्दिः पृष्ठान्यारुहन् ।

२२२ ३ १२ ३ १२ २२
प्रभूर्जयो यथा पथो द्यामङ्गिरसो ययुः ॥ २ ॥ ८२

१२ ५ २ २ २ १२
१ आरोहन् । ३ । इत एतज्जुह्वारुहन् । दिवः
२ १२ २ २ १२
पृष्ठानोऽयारुहन् । प्रभूर्जयोयाऽयथापथो २ । उ-
२ १२ १२ ५ २ १
द्यामङ्गिराऽसोयायूः । आरोहन् २ । आ २३ ।
१ २ ५ २ ५ १२
रो २ । हार ३४ । औहोवा । ऊ २३४ पा ॥ २ ॥ ८२

एते अङ्गिरसः 'यथा' 'उत्' मार्गेणैव 'द्यां' दिवं 'प्र ययुः'
प्रापुः । कीदृशाः ? 'भूर्जयः' [भृजतिः पाककर्मा] हविषां
पक्ताः^(१) । तच्च दृष्टान्तः—'पथा' मार्गेण जना ग्रामादीन्

८२ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ६१

I आरुढवत् आङ्गिरसं यामं वा ।

(१)—नेदं व्याख्यानं साधु मन्यते, 'भूः, जयः'—इत्येवं पदकारकतावग्रह-दर्शनान्, न
हि भृजतेभूर्जयइतिरूपे 'भूः, जयः'—इत्येवमवग्रहः सम्भवति, नापि तदधीन-स्वर-श्रुतिः ।
विवरणकारस्तु—'मः' प्रथिवी तां ये महावीराख्येनानुष्ठानेन जितवन्तः ते—इत्याह ।

अथ तृतीया ।

एतस्याः कश्यपोऽसितोदेवलोवा* ।

३ १ २ ३ २ ३ १ ५ ३ १ २

राये अग्ने महे त्वा दानाय समिधीमहि ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

ईडिष्ठा हि महे वृषन्द्यावा होत्राय पृथिवी ॥ ३ ॥ ८३

५ २ ४ २ ५ २ ४ १ २ २ २

I राये अग्नेमहाइ । त्वा । दानाय समिधीमा२३

हौ । आइडो२ष्ठाहो२ । महेवृषन् । द्यावा२होत्रा२ ।

१ २ १ ५ ४ ५ ७

यपोवा३ ओ२३४वा । थापूइवोइहाइ ॥ ३ ॥

२ २ १ ४ २ २ २ ५ १ २ २ २

II रायायार३ग्नेमहेत्वाहाउ । दानाय समिधीमा२३

गच्छन्ति, तथा इतः भूमिः सकाशात् 'उदारुहन्' उदगच्छन् ।
 आगत्य च 'दिवः' स्वर्गस्य 'पृष्ठानि' स्थानानि 'आरुहन्' प्राक्-
 मन्ति ॥ २ ॥ ८२

* 'वामदेवस्यार्धम्'-इति वि० ।

८३ नास्त्योयमुत्तरार्चिके । ६२

I, II इमे आसिते ।

अथ चतुर्थी ।

भार्गहुतिः सोमो वा ऋषिः* ।

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
दधन्वे वा यदीमनु वोच द्रह्मेति वेरु तत् ।

२ २ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २
परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभुवत् ॥ ४ ॥ ८४

२ १ २ २ १ २ २ ५ १२
हाइ । आइडाइघाइहाइ । माहेवाइइधर्मान् । द्यावा-
२ २ २ १ ५ ५ ५ ८
होइत्राइ । यपोइइवा । थापुइवोइहाइ ॥ ४ ॥ ८३

हे 'अग्ने' ! 'त्वा' त्वां 'महे' महतः 'राये' (१) धनस्य
'दानाय' दानार्थं 'समिधीमहि' वयं सम्यग् दीपयामहे । 'वृषन्'
वर्षितः । अग्नये 'महते' 'होत्राय' अग्निहोत्रार्थं (२) 'द्यावा'
दिवं 'पृथिवी' च 'ईडिष्व' स्तुहि ॥ ३ ॥ ८३

* 'गृत्समदस्यार्धम्'-इति वि० ।

८४ नास्त्योयमुत्तराच्चिके । ६३

(१)—'राये महे द्वे आप्येते षष्ठानो द्रष्टव्ये-इति वि० । एवञ्च ङसः श्ने-भावे रूप-
मिति ध्वनितम् ।

(२)—'हृषते तदिति होव' होमद्रव्यम् ; द्वे अपिचैते तादर्थ्य-चतुर्थ्या, महतो
होमद्रव्यस्यार्थायेत्यर्थः । होम-ग्रहणञ्चात्र प्रदर्शनार्थम्, सर्वासां दानादि-क्रियाणां
सम्बन्धिनो द्रव्यस्यार्थायेत्यर्थः-इति वि० ।

४ २ २४ १२ २ २
I दधन्वेवापूयदीमनू । वोचद्वहोतिवे-रुतत् । पारि-

विश्वा^{१२} । निकाव्या । नाइमिश्चक्रौवा^२ । ई^२२३४वा^५ ।

२१ ४ ५ ४ ६
भुवात् । औ^२२३होवा । होपूइ । डा ॥ ५ ॥ ८४

‘वा’ अथवा ‘इम्’ एनं यज्ञम् ‘अनु’ लक्ष्मीकृत्य^(१) ‘यत्’ हविरादिकं ‘दधन्वे’ धारयत्यध्वर्यादिः^(२) यद् ‘व्रह्म’ स्तोत्रम् ‘अनुवोचत्’ अनुवक्ति होत्रादिः [अत्र वा अन्वित्येतद्योज्यम्] । ‘तत्’ सर्वं ‘वेरु’^(३) वेरेव कामयते जानाति वा स्वयमनुष्ठातुम् । अयमग्निः ‘विश्वानि’ सर्वाणि ‘काव्या’^(४) काव्यानि ‘कवयः’ मेधाविनः तत्-सम्बन्धीनि कर्माणि ‘पर्यभुवत्’ परिभवति स्वायत्तानि करोति व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्नो-

I त्वाष्ट्रीसाम ।

(१)—‘वेति पाद-पूरणः’-इति वि० । ‘इम्’, ‘अनु’ द्वायपि पाद-पूरणौ-इति च वि० ।

(२)—‘दधन्वे’ धारयति, अत्रुतस्य धारणं न सम्भवति अतः धारणेनात्र अवर्णं लक्ष्यते शृणोतीत्यर्थः; किम्पुनः शृणोत्यग्निः ? उच्यते-इत्यादि वि० ।

(३)—इह वेः, ड-इति क्तेदः ; उ-शब्द एवार्थः ।

(४)—‘वेः’, मध्यमपुरुषस्यैकवचनमिदं प्रथमपुरुषैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् ; वक्ति जानातीत्यर्थः ।

(५)—आलं सुपानित्यादिना । ‘काव्यानि अति-वचांसि हव्यानि वा’-इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

पायुर्ऋषिः ।

१२२ १२२ १२

२ २ २ २२ १२

प्रत्यग्ने हरसा हरः शृणाहि विश्वतस्परि ।

२ १२

२२२

२२२२

२२२२

यातुधानस्य रक्षसो बलं न्युञ्ज वीर्यम् ॥ ५ ॥ ८५

२४५२

२

२४२

५

५

२ १२ २ १

I प्रत्यग्ने । होइ । हरसाहराद्ग । शृणाहिवा२

२२

२

५

२२

१२

२ १ ५२

इ । श्वता३४५ः । पा२३४री । यातुधानस्यरक्षसो३ ।

१

२

१

२१

५

२

५

६

३

वार३लाम् । नियुञ्जवो२३४वारी२३४याम् ॥ ६ ॥ ८५

दृष्टान्तः—‘नेमिः’ बहिर्वेष्टन-बलयः ‘श्वक्रमिव’ रथाङ्गं यथा
कात्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

“ब्रह्म”—इति “ब्रह्माणि”—इति च पाठौ । “भुवद्”—
“भवत्”—इति च ॥ ४ ॥ ८४

हे ‘अग्ने’ त्वं ‘हरसा’ त्वदीयेन तेजसा क्रोधेन वा^(१)

८५ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ६४

I अगस्त्यऋषिः, राक्षोघ्नम् ।

(१)—‘निघण्टो’—प्रथम-सप्तदशे ज्वलत् पर्याये, द्वितीय-तथोदशे क्रोध पर्याये
चैत्युभयत्र पाठात् ।

अथ षष्ठी ।

प्रस्फुणऋषिः ।

१ २ ५ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
त्वमग्ने वसूँरिह रुद्राँआदित्याँ उत ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ १ २
यजा स्वध्वरञ्जनं मनुजातं घृतप्रुषम् ॥ ६ ॥ ८६

४ ५ २ ४ ५ ४ २ १ २ २
I त्वमग्ने । त्वमग्नाइ । वसूँरिहा । रुद्राँआइ

२ १ २ २ २ १
दो । तियाँउता । यजासूँरवा । ध्वरञ्जनम् । मनु-

[तथाच यास्कः—हरोहरतेज्योतिर्हरउच्यते-इति । ‘यातुधानस्य’
राक्षसस्य ‘हरः’ हरण-शीलं बलं ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘परि’
गतं प्रति ‘शृणाहि’ नाशयेत्यर्थः । तथा, ‘रक्षसः’ राक्षसस्य
‘वीर्यं’ च ‘न्युज’ (२) निःशेषेण रुज भञ्जयेत्यर्थः ॥

“शृणाहि”—“शृणीहि”—इति पाठौ । “बलं न्युज
वीर्यम्”—“बलं विरुज वीर्यम्”—इति च ॥ ५ ॥ ८५

हे ‘अग्ने’ त्वम् ‘इह’ कर्मणि वस्वादीन् ‘यज’ । ‘उत’

८६ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ६५

I मानवम् ।

(२)—‘न्युज, रुजं कुर्वित्यर्थः’-इति वि० ।

१ २ १ २ १
 जार३ताम् । घृतप्रुषम् । इडा२३भा३४३ । ओ२३४

५
 पुइडा ॥ ७ ॥ ८६

इति पञ्चम-दशति* ॥

अपिच 'जनम्' अन्यमयि देवता-रूपं प्राणिनं^(१) यज । कौटुशम् ?
 'स्वध्वर' शोभन-याग-युक्तं 'मनुजातं' मनुना प्रजापतिना उत्पा-
 दितं 'घृतप्रुषं' उदकस्य सेक्तारं^(१) यजेति सम्बन्धः^(१) ॥६॥ ८६

इति सायणाचार्य-विरचिते सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
 प्रथमस्याध्यायस्य दशमखण्डः ॥ १० ॥

(१)—प्राणोवायुः, तदेकस्थानतया तद्वन्तं प्राणिनम् आकाशापरपर्यायं प्रजा-
 पति-देवमित्यर्थः । “वायुर्वेन्द्रोवान्तरिक्षस्थः”—इति हि नैरुक्तम् (७,२,१) ; प्रजापते-
 र्चान्तरिक्षस्थानेषु परिगणनञ्च स्पष्टं निघण्टु-शेष-काण्ड-तृतीय-खण्डे ; आकाशो हि
 प्रजापतिरिति च श्वरस्वामिना स्फुटमुक्तम् (१,२,१०) । अस्याञ्च ऋचि वसादीनां
 सर्वासांमेव देवगणानामुल्लेखः परिदृश्यते, प्रजापतेरुल्लेखएवावशिष्टः उतैत्यनेन
 स एव व्योत्यते । एवञ्चोपपत्स्यते सर्वासांमेव तद्यस्त्रिंशत्सङ्ख्याकानां देवतानां यजन
 मिति ध्येयम् ।

(२)—घृतमित्युदकस्य नाम, निघण्टु-प्रथम-द्वादशे तस्य दशम-पदत्वात् । उदक-
 सेचनञ्च वायोः कर्म, तदुक्तं भगवता निरुक्तकारेण—“अथास्य कर्म—रसातुप्रदानं,
 हव-वधः”—इत्यादि (७,२,३) “हव-वधो मेघ-वधः”—इति च तद्भाष्यम् । वायुरिन्द्रस्याभिन्नः
 “वायुर्वेन्द्रोवेति यास्कोक्तेः” ७,२,१ । वायुरिन्द्रस्यैव एव यथा हस्तः कर इति” तद्भाष्याच्च ।

(३)—‘इहेदं तलम्’—“तयस्त्रिंशद्देवताः”—इति हि ताण्ड्यादि-श्रुतिः, तत्र च

* इति छन्दार्चिके प्रथम-प्रपाठकः ॥ १ ॥

खण्डयोर्हंपुरुषेति ककुभोऽष्टौ दशोष्णिहः ।

जज्ञानः पावमानी स्यादुतस्येत्यदितेः स्तुतिः ।

शिष्टाः षोडश चाग्नेयः समाख्या कृत्रिणीति वत्(०) ॥

अथैकादश-खण्डे—

सेयं प्रथमा ।

दीर्घतमा ऋषिः ।

२ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २

पुरु त्वा दाशिवाङ्* वोचे रिरग्ने तव खिदा ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २

तोदस्येव शरण आ महस्य ॥ १ ॥ ८७

*“दाश्वान्”—इतिपाठो बह्वृचां निरुक्त-सम्मतश्च(५,३,८) ।

८७ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ६६

“अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादश आदित्याः, इन्द्रर्षेति द्वात्रिंशत्, प्रजापतिस्त्रयस्त्रिंशत्-सङ्ख्या-पूरकः”—इत्यादि भाष्यम् । ते च सर्वे मनु-जाताः, तद्यथा—“इति स्तुतासौ असथा दिशः दशो ये स्य चयश्च विंशच्च । मनोर्देवा यज्ञियासः”—इति ऋग्वेदीया अतिः (८,४,१०,२) । तत् सर्वं यज ।

(०)—‘पुरु त्वा’-इत्यादिरेकादश-खण्डः, तत्र ऋचोदश; ‘प्र संहिष्टाय’-इत्यादि द्वादश-खण्डं तत्र ऋचोऽष्टौ; अनयोर्बभूवो खण्डयोः सङ्कलनया अष्टादश ऋचः व्युत्पन्ते । तासु द्वादश-खण्डात्मकाष्टौ ककुभ्बन्दस्ताः, एकादश-खण्डात्मकालु दश उष्णिक्बन्दस्ताः किञ्च एकादश-खण्डीय-जज्ञानइत्याद्या पञ्चमी ऋक् प्रवमान-देवताका, तदथर्वहित-युता उतस्येत्याद्या षष्ठी-अदिति-देवताका, अवशिष्टासु सर्वाः आग्नेय्यः । नन्वनाग्नेय-मन्त्र-संग्रहेऽपि कथमस्याग्नेय-पवत् न नश्यति? इति शक्नामपनोदयितुमाह,— ‘समाख्या कृत्रिणीति वत्’ एकस्मिन्नेव प्रधाने कृत्रिणि राज्ञि धाने यथा, अप्रधानभूतासु

५ ४ २२१२ २ २ २ ४ ५ ४ ५
I पुरु। त्वादाशिवा^१वोचाये३। आरीरागाइ ।

२२१ २२१ २ १ १ २
तावस्विदा । तोदस्येवशरणआर३होइ । महार३होये

३। स्यो । या२३४औहोवा । ई२३४५॥ ८ ॥

५ ४ ५ २ ४ ५ २ ५ ३ ५
II पुरुत्वादाशिवा^१वो । चे । आरीरा२३४गाइ ।

२ २ ५ ४ २ ४ ५ २ ५ ३
तावस्वार२३४इदा । तोदस्येवशर । णयो२३४हाइ । मा

२ १ २ २ ५ २ २ २ १ १
३हा३ । हुम्माये३ । स्यो । या२३४औहोवा । ई२३

१ १ ८
४५॥ ८ ॥

हे 'अग्ने' ! 'त्वा' त्वां 'पुरु' बहु 'वोचे' [यद्वा बहु दाश्वानि-
तिसम्बन्धः] पुत्रं देहि, विन्तं देहि—इत्याद्याशासनानि ब्रवीमी-
त्यर्थः । किन्तूष्णीम् ? नेत्याह—यतः 'दाशिवान्' दाश्वान्^(१) अभि-
मतं हविर्दत्तवानस्मि, अतो वोचे । इतर-साधारणेन ब्रुवतः कथं
दातव्यम्-इति न मन्तव्यम् । यतः हे अग्ने ! 'तव स्विदा'^(२)

1, II इमे तौदे, दैर्घतमसे वा ।

समस्तानु सेनासु ऋत्विगारोपेण ऋत्विगो यान्तीति समाख्यानम्, तद्वदित्यर्थः । प्राधा-
न्यागुरोधात् अनाग्नेय्योऽपि ऋचः आग्नेय्यः-इति व्यवहृद्यन्ते-इति भावः ।

(१) —“दाश्वान्साकान् मोड्वांस (६, १, १२)”-इति कसौ बाङ्गलेन रूपम् ।

(२) —‘स्विन्, आ-इत्येतौ एव-शब्दस्त्वर्थे द्रष्टव्यौ ।

अथ द्वितीया ।

विश्वामित्रऋषिः ।

१२ २२ ३२ ३ १२ २२
प्र होत्रे पूर्णं वचोग्रये भरता बृहत् ।

३ १२ २२ ३ १२ ३ २ ३१२
विषां ज्योतीषि विभ्रते न वेधसे ॥ २ ॥ ८८

‘अरिः’^(२) तवैव अर्त्ता सेवकोहं^(३) ‘महस्य’ महतः ‘तोदस्य’ शिञ्ज-
कस्य स्वामिनः^(४) ‘शरणआ’^(५) [‘इव’—इत्युपमार्थे] तदा ईश-
गृहे यथा गर्भ-दासादिर्नियतोवर्त्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं
तस्मात् अभिमतं बहु वोचे । त्वमपि तत् सर्वं देहीत्यर्थः ॥

अत्र निरुक्तम्—“बहु दासांस्वामिभिर्यथास्मिरभिचरन्त्ये-
रोश्चरोप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयोह्यन्तइत्येत-
द्वद्वैवमवच्यतोदस्येव शरणआ महस्य तुदस्येव शरणेधि महतः
(५,१,८)” —इति ॥ १ ॥ ८७

८८ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ६७

(२)—निघण्टु-तृतीय-पञ्चम-पठितस्य परिचरण-कर्मणः ऋक्तेरुपम् । उक्तञ्च
निरुक्तकारेण ‘ऋक्तेः’—इति ५,१,८ ।

(३)—‘अरिः ईश्वरः त्वम्’—इति वि० । अर्थः—इति निघण्टौ द्वितीय-द्वाविंशे
ईश्वर-पर्याये द्वितीयं पदम् । निरुक्त-कृतापुस्तकम्—इश्वरोप्यरिदिति (५,१,८) ।

(४)—‘तोद-शब्देनात्र गृहस्य उच्यते’—इति वि० ।

(५)—शरणे, आ—इति द्वेदः पदग्रन्थे तथैव दर्शनात् । आ-इत्येतत् पाद-पूरणे
कस्मिन्नपि भाष्ये तदर्थोदर्शनात् ; निरुक्त-नये लयमा अभ्यर्थः ।

I प्रहोत्रेपू। विथं वचो। अग्नया२इभा। रताबु-

हत्। विपाज्ज्यो२इतो। प्रिवायेइ। भारता२इ४ औहो-

वा। न वे२धसे२इ४पू॥ १३॥

II प्रहोत्रा२इपूविथं वचाः। अग्नये२भरताइवृ। हा

२इत्। विपाज्ज्योताइ। जो२इ४वी। भताइइ। नार

२वेइ। धा२इ४पूसोइहाइ॥ १४॥ ८८

यजमानो होवादीन् प्रति ब्रूते—हे होत्रादयः! ‘विपां’ विप्रा-
णाम् मेधाविनाम् अध्वर्यादीनां ‘ज्योतीषि’ सत्कर्मानुष्ठान-सम्पा-
द्यानि तेजांसि ‘बिभ्रते’ निमित्ततथा कुर्वाणाय ‘विधसे’ जगती-
विधात्रे ‘होत्रे’ देवानामाह्वात्रे ‘अग्नये’ ‘बृहत्’ महत् ‘पूर्व्यं’ पुरा-
तनं ‘वचः’ स्तोत्र-शस्त्रादिकं वाक्यं ‘प्र भरत’^(१) सम्पादयत।
नेत्ययं पाद-पूरणः, अन्वयाभावात्। यद्वा ‘विधसे न’ यथा

I, II अनयोः आश्वक्वपिः, प्रहितो नाम ।

(१)—भरतेति हरते रूपम् हृग्रहोर्भश्चन्दसीति वचनादस्य भलम्। ऋचि अन्त्या-
लन्तु “ऋचि तु-उ (६, २, १३२)”-इत्यादि सूत्रे तङ्-ग्रहणात् ।

अथ तृतीया ।

गीतमऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यद्दो ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २
अस्मे देहि जातवेदो महिअवः ॥ ३ ॥ ८८

वेधाः जगद्विधाता परमेश्वरः आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति । प्र-शब्दस्य “कन्दसि” “व्यवहिताश्च” इति^(१) भरते त्यनेन सम्बन्धः ॥ २ ॥ ८८

हे ‘सहसोयद्दो’^(१) बलस्य पुत्र ! ‘अग्ने’ ! ‘गोमतः’ बहुभिर्गोभि र्युक्तस्य ‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘ईशानः’ ईश्वरस्त्वमसि, अतः ‘अस्मे’ अस्मासु हे ‘जातवेदः’ जात-धन ! जातानां ‘वेदितः’ वा अग्ने ! ‘महि’ प्रभूतं ‘अवः’ अन्नं ‘देहि’ प्रयच्छ स्थापयेत्यर्थः । सहसो-यद्दो-परांगवद्वाद्^(२) आमन्त्रितस्य षष्ठ्यामन्त्रित^(३) समुदायो-

८८ उत्तरार्चिकस्य ७, २, ११, १ ।

(२) “कन्दसि परेऽपि (१, ४, ८१)”-इति सूत्रात् कन्दसीत्यधिकारे वर्तमाने “व्यवहिताश्च (१, ४, ८२)”-इति सूत्रेणेति स्फुटार्थः ।

(१)-निषण्णौ द्वितीय-नवमे बल-पर्यायेषु सहः पदसष्टादशम्, तृतीय-द्वितीये अपत्य-पर्यायेषु यङ्गः पदद्वैकादशम् ।

(२)-“सुवामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे (२, १, २)”-इति सूत्रेणेति यावत् ।

(३)-“षष्ठ्यामन्त्रित-कारकं वचनम्”-इति वचनं-छतं परिगणनं चावाधमस्तीहे-त्यभिप्रायः ।

४ २ २

२ ४

२ २ २ २ ३ १

I अग्नेवाजापूष्य । गोमतोवा । ईशानः सा । ह-

२ २ २

२ २ २ २

२ २ २ २

२

सोयहो । अस्मादेहि जातवेदोम । हार३इ । अवा-

२ २

२

२

३

ओवा । अधिया३ । एर३हिया३४३ । ओ३४३पूइ ।

११

डा ॥ १५ ॥

४ २ २

२ २

४

४ २ २

२ २ १ २ २ १

II अग्नेवाजस्य गोहम् मतोहोहाइ । ईशानः सा ।

२ २

४

१ २

२

४ २ ४

३ २ २

हासोया२३४हो । आस्मे१दाइहो३ । जात । वेदा३ः ।

१

४

२

४

८

मा२३हो३ । आ३४पूवी६हाइ ॥ १६ ॥ ८८

निहन्यते (४) । अस्मे—सुपांसुलगिति (७, १, ३८) सप्तम्याः शे
आदेशः (५) ॥

“अस्मे देहि”—“अस्मे धेहि”—इति च पाठी ॥ ३ ॥ ८८

I, II इमे शुधिये वा शुद्धे वा अद्धे वा सत्ये वा सामनी,
अनयोः प्रजापतिर्ऋषिः ।

(४)—“आमन्तिवस्व च (८, १, १८)”—इत्ययमाष्टमिको निघातः ।

(५)—“शेष्कन्दसि (६, १, ७०)”—इत्याद्यपीह स्मार्त्तव्यम् ।

अथ चतुर्थी ।

विश्वामित्रऋषिः ।

१ १ २ १ २ ३ १ २ ३ २ २ २ २
अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान् देवयते यज ।

१ २ ३ १ २ २ २ २ १ २
होता मन्द्रो वि राजस्यति स्निधः * ॥ ४ ॥ १००

५ २ २ ५ २ २ २ २ १ २
I अग्नेयजिष्ठो अध्वराईण । देवां देवयाश्ताइया१

२ २ ५ २ १ २ २ १ २
जा२ । हुवा३होवा । होतामन्द्रः । विराजा१सी२ ।

१ २ ५ २ १ २ १
हुवा३ । हो३वा । अतिसा२३इधा३४३ः । ओ२३४५इ ।

६
डा ॥ १७ ॥

हे 'अग्ने' ! 'यजिष्ठः' यष्टृतमः 'त्वम्' 'अध्वरे' यज्ञे 'देवयते' (१)

* "स्निधः"-इति क० पाठः । "स्निधः"-इति ग० पाठः ।

१०० नास्त्ययमुत्तरार्चिके । ई८

I प्रजापतिऋषिः सदोनाम ।

(१) — "न कन्दस्यपुत्रस्य (७, ४, १५)" — इति दीर्घ-निषेधः; "देवसुस्योर्ध्वं वि काळके (७, ४, १८)" — इत्यस्यास्य निषेधः ।

अथ पञ्चमी ।

त्रितृत्विः ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ ३ २
जज्ञानः सप्त मातृभिर्मधामाशासत श्रिये ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अयं ध्रुवो रयीणाच्चिकेतदा ॥ ५ ॥ १०१

५ २ २ २ ५ १ २ २
II अग्ने । इया३४३ई३४या । यजिष्ठो अध्वराइ ।
१ २ २ १ १ १ १ १
देवां देवयते२ । होहो२ । याजा२ । होता२ । मन्द्रो
१ २ २ १ १ ३ २ ५ २ २ ३
२ । विराजा३सी । आ२ । तिया३४औहोवा । सो२३-
५ ७
४धाः ॥ १८ ॥

५ ४ ५ ४ ५ १ २ २ २
III अगईया । ओवा । यजिष्ठो अध्वराइ । देवां दा
२ १ २ १ २ २ २ १
२३इवा । याते१याजा२ । होता३ओवा । मन्द्रोवी३रा२३
१ १ ३ ५ २ २ १ २ १ १ १ १ ३
जा२सा२३४औहोवा । अतिस्विधार३४पुः ॥ १८ ॥ १००

देवानात्मनइक्षते यजमानाय 'देवान् यज' तदर्थं यष्ट-

१०१ नास्तूयमुरार्चिके । ६८

II, III इमे हविर्ज्ञाने, अनयोरपि प्रजापतिर्त्विः ।

५ २ २ २ ५
I जज्ञानः सा। सप्तमाहभाइः। मेधामार३४शा।

२ १ ७ २ ५ १ २ १
सतश्रायाइ। अयारधू२३४वाः। रयार३३णाम्। चि-

२ १ २ ५ २ ५ ४
काये३। तारदार३४औहोवा। ऊ२३४पा ॥ २० ॥ १०२

ध्यानग्न्यादीन् देवान् पूजय। किञ्च। 'होता' देवानामा-
ह्वाता 'मन्द्रः' यजमानस्य मादयिता स त्वं 'स्त्रिधः' क्षपयितृन्
शत्रून् 'अति' अतिक्रम्य 'वि राजसि' विशेषेण शोभसे ॥४॥ १००

'ध्रुवः' स्थिरोऽयमग्निः 'रयीणां' धनानाम् 'आचिकेतत्'
अस्यानुशासने जानाति। 'सप्त' सप्त-सङ्ख्याभिः 'माहभिः' (१)
हविर्मान-समर्थाभिर्जिह्वाभिः स्वात्मनि हविः-प्रज्ञेतीभिर्वा जिह्वा-
भिः सह 'जज्ञानः' प्रादुर्भूतः सोग्निः 'मेधां' कर्मणो विधातारं
सोमं 'अये' सेवार्थम् 'अनुशासत' अनुशास्ति। [शास्तेर्लटि
व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३,४,६८) "बहुलं छन्दसि"—इति (२,४,७३)
शपो लुङ् न भवति] अन्विच्छतीत्यर्थः ॥

"जज्ञानः सप्तमाहभिः"—"जज्ञानं सप्त मातरः"—इति च
पाठौ। "चिकेतद्"—"अचिकेतयद्"—इति च ॥ ५ ॥ १०१

I त्वष्टाऋषिः, आतिथ्यम् ।

(१)—'सप्त मातरः'—सप्तछन्दांसि अथवा सप्त होवाः अथवा सप्त सोम-संस्थाः,
माभिः—इति वि० ।

अथ षष्ठो ।

इरिमिठिर्ऋषिः ।

२२७ १ १ १ ३१८ २२ ३ १ २

उत स्या नो दिवा मतिरदितिरूत्यागमतः ।

१२ २ ३ १ २ ३ २ २ १ २

सा शन्ताता मयस्करदपस्त्रिधः* ॥ ६ ॥ १०२

५ २ ४२५ ४२ ५

१ २२

१

I उतस्याश्नोदिवामतीः । आदितिरू । तिया

२

१२ २ २

४

५

३२ ३

गा१मा२त् । साशन्ता३ता३ । मा । यः । कराओ२३४

५

४

४

४

वा । अपा५स्त्रिधाः । हो५इ । डा ॥ २१ ॥ १०२

‘उत’ अपिच ‘स्या’ सा पूर्वोक्ता ‘मतिः’ मन्त्री^(१) मन्तव्या स्तोतव्या वा ‘अदितिः’^(२) ‘ऊत्या’ रक्षया सार्धं ‘दिवा’ अहनि ‘नः’

* इह सर्वत्रापि “स्त्रिधः”-“स्त्रिधः”-“स्त्रिधः”-इति पाठभेदः ।

१०२ नास्तीयमुत्तरार्द्धिके । ७०

I अदितिर्ऋषिः, आदित्यम् ।

(१)—‘मतिर्ज्ञात्री’ इति वि० ।

(२)—दीङ् चये, इत्यस्योवञ्जलमिति कर्त्तरि क्तिनि हान्दसं ऋक्षलम्, नञ् समासः ; अदितिः सकल-प्रपञ्च-धारणेऽदीना, न खियते इत्यर्थः । अदितिरदीन-त्यत भाष्ये स्कन्दस्वामी—यद्यपि नञ्-पूर्वात् द्यतेः क्तिनि ‘द्यति-स्यति-सा-स्थान्ति’ इत्येव रूपं सिध्यति, तथापि द्यतेर्नित्यमपूर्वादर्धान्वयाच्च दीङ् चये इत्यस्यैवेदं हान्दसं रूपं दृश्यम् । तथा चोक्तं ‘न संस्कार माद्रिसेत, अर्थानित्यः परीक्षेत’ इति । ‘अदिति

अथ सप्तमी ।

द्वयोर्विश्वमनावैयश्वऋषिः * ।

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २
ईडिष्ठा हि प्रतीव्या३० यजस्व जातवेदसम् ।

३ १ २ ३ २ ३
चरिष्णु धूममगृभीतशोचिषम् ॥ ७ ॥ १०३

अस्मान् 'अगमत्' आगच्छतु; आगत्य च 'शन्ताता' शन्तातिः^(१)
शान्तिकरं 'मयः' सुखं^(४) 'सा' अदितिः 'करत्'^(५) करोतु ।
'स्त्रिधः' नाशकान् शत्रून्नापगमयतु [स्त्रिधिर्बाधनार्थः] ॥

“उत स्या”-“उत त्या”-इति च पाठौ । “सा शन्ताता”-
“सा शन्ताति”-इति च ॥ ६ ॥ १०२

* 'विश्वमनसआर्षम्'-इत्येव वि० ।

१०३ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ७१

देवमाता'-इति वि० । ऐतिहासिकानां मते देवमाता, नैरुक्तानां मते अदीनादि-
गुणः, आत्मपक्षे प्रकृतिः । 'अदिति र्यौरदितिरन्तरिक्षम्'-इति निघण्टु-भाष्यम् । 'अदि-
तिरदीना देवमाता । "अदिति र्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनितम्"-इत्यदितेर्विभूतिमाचष्ट
एनान्यदीनानीति वा'-इति नै० ४, ४, १३-२४ ।

(२)-“शिवशस्त्रिष्टस्व करे (४, ४, १४३)”-इति शङ्करोतीति विग्रहे तात्त्रि-
रूपम् ।

(४)-निघण्टोर्लृतीय-पञ्चमे सुख-पर्याये मयइत्यष्टमं पदम् ।

(५)-लेटोरूपमिदम् ।

२२१ ४ ५२ १ २१ २ ३२
 I ईडाइष्वा२२हिप्रतीवियाम् । याजस्वआ । तवे-
 २१ २२ २ २ ५ ३२ १
 दसा२३म् । चरिष्णुधू । मा२३४म । गृभा३इ । ता२
 २ ५२ २ २ ५ ५
 शो२३४औहोवा । ची२३४षाम् ॥ २२ ॥ १०३

‘प्रतीव्य’ शत्रुषु प्रतिगमन-शीलम्^(१) अग्निं [‘हि’ अवधारणे^(२),
 अग्निमेव] ‘ईडिष्व’ स्तुतिभिः स्तुतं कुरु । किञ्च, ‘चरिष्णुधूमम्’
 सर्वत्र चरण-शील-धूम-ज्वालम् ‘अगृभीतशोचिषं’^(३) रक्षोभिर-
 प्रधृत-दीप्तिम् ‘जातवेदसं’ जातप्रज्ञं [यद्वा, जातानि भूतानि वेत्ती-
 ति जातवेदाः,^(४) तमग्निं^(५) ‘यजस्व’ हविर्भिः पूजय ॥ ७ ॥ १०३

I वार्कजम्भम् ।

(१)—‘महाभूतत्वात् सर्वगतम्’-इति वि० ।

(२)—‘हीति पादपूरणः’-इति वि० ।

(३)—‘हृग्रहोर्मिष्कन्दसि, हस्य’-इति भले रूपम् ।

(४)—“जातवेदाः, कस्मात्? जातानि वेद, जातानि वै न विदुर्जाते जाते विद्य-
 त इति वा, जातवित्तो वा, जातधनोव, जातविद्यो वा, जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः पशून-
 विन्दत, तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति* अथमेव सोऽग्निर्जातवेदाः”-इति नै०७,
 ५,१—५ । ‘एष साक्षाभागात् कर्मप्रयत्नत्वाद्गिरेव’-इति च तद्भाष्यांशः ।

(५)—सूर्यापि जातवेदा इत्युच्यते, तथा च तत्रैव नैरुक्ते—“जातवेदसे सुनवाप्त”-
 इत्युच्यते मुदाहरणमुखेन व्याख्याय—“यत्तु किञ्चिदाग्नेयं तज्जातवेदसामां स्थाने युज्यते
 स न मन्येत अथमेवाग्निरिति अध्येते उत्तरे ज्योतिषी जातवेदसा उच्यते* अथासा-
 वादित्यः—उद्युत्यं जातवेदसमिति”-इदमुक्तम् ।

अथाष्टमी ।

१२ २२ ३ १ २ २२ ३ १ २ १२
न तस्य मायया चन रिपुरीशीत मर्त्यः ।

३ १२ ३ २ ३ २
यो अग्नये ददाश हव्यदातये ॥ ८ ॥ १०४

५ ४ ३ ५ २१२ २ १ २
I नतोवा । स्या२३४मा । ययाचा२३ना । रिपुरी-
२ १ ३ ५ १२ ५ १२
शीतमा३१ओवा२३ । ती२३४याः । योअग्नये२ददा ।

५ ३ ५ ६
शहव्यदो२३४वा । ता२३४ये ॥ २३ ॥ १०४

‘मर्त्यः’ मनुष्यः ‘रिपुः’ शत्रुः [चनेति निपात-समुदायोऽप्यर्थः] (१)
‘मायया चन’ माययापि (२) ‘तस्य’ जनस्य ‘न ईशीत’ ईश्वरो न
भवति । ‘यः’ जनः ‘हव्यदातये’ हविषामादान-समर्थाय ‘अग्नये’
योग्यजमानः ‘ददाश’ हवींषि प्रयच्छति तस्य रिपुर्न ईशीतेत्यर्थः ॥
‘हव्यदातये’-“हव्यदातिभिः”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ १०४

१०४ नास्तीयमुत्तराङ्गिके । ७२

I अगस्त्यऋषिः, राक्षोघ्नम् ।

(१) — ‘चन’ शब्दः पादपूरणः-इति वि० ।

(२) — ‘मायया प्रज्ञया’-इति वि० ।

अथ नवमी ।

भारद्वाजऋषिः* ।

३ १ २ ३ २ २ २ १ २ क २२

अप त्वं वजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराधम् ।

१ २

३ २ ३ २

दविष्ठमस्य सत्यते क्वधि सुगम् ॥ ८ ॥ १०५

३ ४ ३ ४ ५

३ २

२ ३ १ १ १ १

३

I अप त्वं वजिनम् । रिपूम् । स्तेनारश्मिभूम् । अग्ना-

१ २

२

३ ४ ५

३ २

इ । दुराधारश्मिभूम् । दविष्ठमस्य सत् । पतारश्मि ।

१

४

२

५

४

कारश्मिभूम् । सूश्मिभूगोर्द्वाइ ॥ २४ ॥ १०५

हे 'अग्ने !' त्वं 'त्वं' तं प्रसिद्धं 'वजिनं' कुटिलं 'रिपुं' पाप-
कारिणं 'दुराधं' दुःखस्याध्यात्तारं दुष्टाभिप्रायम् एवम्भूतं
'स्तेनं' हिंसकं 'दविष्ठं' दूरतमम् 'अपास्य' अप क्षिप [असु, क्षेपणे-
इति धातुः] । हे 'सत्यते !' सतां पालयितः अग्ने ! अस्माकं 'सुगं'
शोभनेन गन्तव्यं सुखं 'क्वधि' कुरु । [अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः
स्तवनाद् वैश्वदेवत्वम्^(१) ॥ ८ ॥ १०५]

* 'ऋजिस्वनआर्षम्'-इति वि० ।

१०५ नास्तोयमुत्तरार्चिके । ७३

I सौमक्रतवं बृहदाग्नेयीयं वा ।

(१)—'विश्वे देवाः सर्वे देवाः' इति नैरुक्तम् (१२, ४, ५) । 'अग्नादिष्ट-देवता-लिङ्गो

अथ दशमी ।

विश्वमनाएवधिः ।

एक २२ ३ १२ ३ १ २

श्रुष्टुग्रे नवस्य मे स्तोमस्य वीर विश्रपते ।

३ १२ ३ १ २ ३ १ २

नि मायिनस्तपसा रक्षसो दह ॥ १० ॥ १०६

५२ २ २ २२ १ २ १

I हाउश्रुष्टुग्रेनवस्य मेहाउ । स्तोमास्य वाइ ।

२ १ २ ५२ २ ४ ५ २२ १ २१
रविश्रपताये३४ । ऐहीहाउहोवा । निमायिनाः । तप-२२ १ ५२ २ ४ ५ १ ५२ २
सारा२३४ । ऐहीहाउहोवा । चासारा३४ः । ऐहीहाउ-४ ५ २ ५ ५ ४ १५
होवा । दहण३४ । हिया६हा । होपुइ । डा ॥ २५ ॥ १०६

इति प्रथम-दशति ॥

‘वीर’ शत्रूणां विनाशयितः ! वीर्यवन् ! वा ‘विश्रपते’ विशां पालयितः ! हे अग्ने ! ‘नवस्य’ इदानीं क्रियमाणत्वान्नूतनं ‘मे’ मदीयं

१०६ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ७४

I अगस्त्यऋषिः, राक्षोघ्नम् ।

मन्त्रराशिः स्यात् स सर्वसाधारणत्वाद् ब्रह्मदेवतो वैश्वदेवः स्यात् इति देवराजयजुषा (७,१,४) । आग्नेयत्वमप्यस्याव्याहृतम्, अग्नावेव सर्व-देवताभिवादान् ; अत उक्तं निरुक्त-भाष्यकारेण—‘अग्निर्वै सर्वा देवता इति ह विज्ञायते, अग्निर्वै देवतानां भूयिष्ठ-भागिति च, अपरिग्रहं च प्रधानगामीति न्यायः, तस्मादाग्नेयः स मन्त्रः स्यात्’ इति (७,१,४) ।

‘स्तीमस्य’ स्तीत्र-शस्त्रादिकं ‘श्रुष्टी’ श्रुत्वा ‘मायिनः’ मायाविनः
 रक्षसः कर्म-विघ्न-कारिणः, राक्षसान् ‘तपसा’ तापकेन तेजसा
 ‘निदह’ नितरां भस्मीकुरु(१) । [श्रुष्टीति “स्त्रात्वाद्यादयश्च(७,१,
 ३८)”-इति निपातितः(२); वकार-लोपम्ह्यादसः(३) ॥

“तपसा”-तपुषा-इति च पाठौ ॥ १० ॥ १०६

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवोद्ये सामवेदार्थप्रकाशे इन्दोशाख्याने
 प्रथमस्याध्यायस्य एकादश-खण्डः ॥११॥

अथ हादश-खण्डे—

संघं प्रथमा ।

प्रयोगोभार्गवऋषिः * ।

१२ २२

३१ २ ३२ ३१ २

प्र म० हिष्ठाय गायत ऋतान्ते वृद्धते शुक्रशोचिषे ।

३ १ २ ३ २

उप स्तुतासो अग्रये ॥ १ ॥ १०७

* “सौमरेरार्षम्”-इति वि० ।

१०७ उत्तरार्चिकस्य २,२,१७,१ ।

(१)—‘मे’ ‘नवस्य’ ‘स्तीमस्य’ बल्लेन ‘वीरः’ ‘विश्रुपते!’ ‘अग्ने!’ ‘मायिनः’ ‘रक्षसः’
 ‘तपसा’ ‘श्रुष्टी’ क्षिप्रम् ‘निदह’—इति वि०-निष्पन्नोऽन्वयः; इह सते न विभक्ति-व्यत्ययः ।

(२)—अनेन हि सूत्रेण आकारस्य ईत्वमात्रं विधीयते ।

(३)—पकारागमस्य तथैव ।

I प्र म^५हाइ छाय गायता । ऋतान्वे^२ । वृहते^{१ २}

^{२ ४} शूक्राश्चो^५ । चार^{२ १ २ २}इषा^१इ । उपा^१औ^२श्चो । स्तोता

^{२ ४} सो^२श्चा^५ । गा^२इषयो^२इहा^२इ ॥ २६ ॥

II प्र म^५हिष्ठाय । गा^५पूयता । ऋता^४२१न्वे^४२ । वृहा^२

^२ता^{१२}इशू^२ । क्र । शो^२चा^१इषा^१इ । उप । सुय^१तौ^२ ।

^१ऊवा^५इ । हो^२श्वा^{२ १} । स^५ओ^४र^५इषा^२वा । गा^२पूया^२इहा^२इ ॥ २७ ॥

III प्र म^५हिष्ठाय गा । इया^{४ ५ २}इषा^२इषा^२इषा^२या । यत^{२ ५}ऋतान्वे^{१ २ २}

^२वृहते^२शूक्र^१शौ^१ । हौ^{१ २} । हुवा^{१ २}इ । चा^{१ २}इषा^{१ २}इ । उपा-

^१श्चो^{२ १}इ । स्तोता^{२ २ १}श्चो । सो^१अगा^१र^१या^१इषा^१इ । ओ^१र^१इषा

^६पू । इ । डा ॥ २८ ॥

I, II प्र म^५हिष्ठायै, इन्द्रऋषिः ।

III प्र म^५हिष्ठायै वसिष्ठो वा, इन्द्रो वसिष्ठो वा ऋषिः ।

अथ द्वितीया ।

द्वयोः सौभरिकृषिः * ।

१२ २२ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तरति वाजकर्मभिः ।

४ ५ २ २ ४ ५ १ २ २
IY प्र म० हिष्ठाय गायता । प्र म० हिष्ठो वा । यागायत ।

१ २ २ ४ ५ २ २ २
ऋतारश्नारश्नः । बृहतेष्पुक्रशो । चारश्नः । उपौ-

२ २ २ २ २ १ २
होवारश्नः । सुतौहोवारश्नः । सञ्चारश्नः । डा-

६
॥ २८ ॥ १०७

हे 'उपस्तुतासः' (१) हे उपस्तुतारः ! यूयं 'मं हिष्ठाय' (२)
दाह्यतमाय 'ऋताव' (३) यज्ञवते सत्यवते वा 'बृहते' महते 'शुक्र-
शोचिषे' दीप्त-तेजसे 'अग्नये' 'प्र गायत' स्तोत्रं पठत (४) ॥ १॥ १०७

* "सौभरिकः" इति वि० पाठः ।

IY प्रम० हिष्ठायम्, इन्द्रकृषिः ।

(१)—कर्त्तरि ढ्यर्थे क्तः । 'उपगम्य ये सुवन्ति'-इत्यादि वि० ।

(२)—मंहतिर्दान-कर्मा, निषण्णोऽसृतीयाध्यायीष-विंशतितम-खण्डे पाठात् ।
तस्मात् त्वि "तुष्कन्दसि (५, ३, ५८)"-इतीष्टानि रूपम् ।

(३)—"मतौ (६, ३, १२१)"-इति योग-विभागादकारस्य दीर्घः ।

(४)—ऋचि 'स्तुतासो अग्नये'-इति (६, १, ११५) प्रकृतिभावे रूपम् ।

२ २२ २ १२ २२
यस्य त्वं सख्यमाविथ ॥ २ ॥ १०८

१ २ २ १ २ २
I प्राप्तेऽद्वाइ । आग्नेऽद्वाइ । तवा३१ओवा२३ ।

३ ५ २ १ २ २ १ २ २
ती२३४भीः । सुवीराभिस्तरतिवाजकर्मभिः । यस्या३-
२ १ ४ ५ ४ ५
द्वाइ । त्वा३सार२३ । ख्यमोवा । वापूइथोद्वाइ ॥३॥ १०८

हे 'अग्ने' ! 'तव' 'जतिभिः' रक्षाभिः 'सः' यजमानः 'प्र तरति' प्रवर्धते । जतयो विशेष्यन्ते—'सुवीराभिः' शोभन-वीराः पुत्रादयो यासु, ताभिस्तथोक्ताभिः 'वाजकर्मभिः' वाजानामन्त्रानां बलानां वा कम रक्षणं यासु, तादृशीभिः । हे अग्नेः ! 'त्वं' 'यस्य' यजमानस्य 'सख्यं' सखित्वं मित्रत्वम् 'आविथ' (१) प्राप्नोषीत्यर्थः, स प्र तरतीति पूर्वचान्वयः ॥

“तरति वाजकर्मभिः”—“तिरते वाजभर्मभिः”—इति च पाठौ । “आविथ”—“आवरे”—इति च ॥ २ ॥ १०८

१०८ उत्तरार्चिकस्य ८, २, २, १ ।

I वाजभृद् वा वाजाभृद् वा वाजाभर्मीयं वा, भरद्वाजऋषिः ।

अथ तृतीया ।

१ २ क २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तं गूर्ङ्या स्वर्णं देवासो देवमरतिं दधन्विरे ।

३ २ ३ १ २
देवत्रा हव्यमृहिषे ॥ ३ ॥ १०८

५ ४ १ ४ ५ ५ ४ ५ २ १ २ २ २ १
I तं गूर्ङ्या सुवर्णरोवा । देवासो देवमरास्ता
० ५ ४ ५ १ २ ५
इन्दधावा । आपुयोद्वाइ२३ । हो । न्वा२३इराइ ।
२ १ २ ५ २ १ २ ५ २ २
देवत्राह । व्यम३हा३ । हा२इषा२३४औहोवा । ज-
१ १ १ १ ८
२३४५ ॥ ३१ ॥

५ २ २ ४ ५ २ १ २ २ १ २ २ १
II तं गूर्ङ्या सुवर्णाराम् । देवासोदाइ । व मरता२३
२ २ २ २ ५ २ १
इम् । दधन्वउरा । वा३ । दे२३४वा । चाहा२३ ।
४ ५ ४ ५
व्यमोवा । चापुइषोईहाइ ॥ ३२ ॥

५ २ २ २ ४ ५ २ १ २ ५ १
I, II तं गूर्ङ्यास्वोहोर्णाराम् । देवा२सो२३४दे । वम-

१०८ उत्तरार्चिकस्य ८, २, ११, १ ।

I, II, III इमानि त्रीणि सौभराणि ।

रता^१इम् । दार^२३४धा । न्वार^३३४इराइ । हा^४हो^५२३४
 हा । देवार^६न्वार^७३४हा । व्यमू^८३हापूइ । षार^९३४पू
 ॥ ३३ ॥ १०६

हे 'स्तोतः' ! 'तं' प्रसिद्धमग्निं 'गूर्धय'स्तुहि[गूर्धयतिः स्तुति-
 कर्मा (नि० ३, १४, ५) कीदृशम्—'स्वर्णरं' सर्वस्य नेतारं सर्वैः
 यजमानैः कर्मादौ नेतव्यं वा । अथवा, स्वर्गं प्रति हविषां नेता-
 रम्^(१) । 'देवासः' दीव्यन्ति स्तुवन्तीति^(२) देवाऋत्विजः 'देवं'
 दानादि-गुण-युक्तम् अयं स्वामिनं, यद्वा, अभिप्राप्तव्यं^(३) 'दधन्विरे'
 [धन्वन्ति गच्छन्ति] स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति [धविर्गत्यर्थः^(४)] प्राप्य च
 तेनाग्निना 'देवता' देवान् [देवमनुष्येत्यादिना^(५)] द्वितीयार्थे वा

(१)—'स्वः', 'नरम्'—इति पृथक् पद-द्वयमिति पद-छत्-पाठात् स्वर-श्रुतेषु स्पष्ट-
 मवगम्यते ; विवरणकारणैवमेव व्याचष्टे, तद्यथा,—'स्वः' लुप्तोपममिदं द्रष्टव्यम्, स्वरिव
 आदित्यमिवेत्यर्थः, 'नरं' नराकारम्—इति । स्वः, पृश्निः—इत्यादि नाम-पठकं दिव
 आदित्यस्य च साधारणम्, निरुक्त-द्वितीयस्य तृतीय-षोडशं हि तत्र प्रमाणम् । ऋचि
 स्वर्णरमिति शलमसमानपदेऽपि छान्दसम् ।

(२)—दीव्यतेः स्तुतिश्चैकोऽर्थः स्पष्टोऽस्ति गण-पाठादौ ।

(३)—'अरतिम् अलमतिम्, पर्याप्त-मतिं सर्वज्ञमित्यर्थः ; अथवा देवान् यजमानांश्च
 प्रति गन्तारम्—इति वि० ।

(४)—निघण्टोर्द्वितीय-चतुर्दशे पठितत्वात् । 'दधन्विरे, धारितवन्तः, स्थापित-
 वन्तः'—इति वि० ।

(५)—"देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्त्येभ्यः ।"

अथ चतुर्थी ।

प्रयोगीभार्गवऋषिः, सोमरिः काण्वो वा * ।

१ २ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
मा नो हृणोथा अतिथिं वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः ।

३ १ २ ३ २
यः सुहोता स्वध्वरः ॥ ४ ॥ ११०

४५ ५ २ ५ २ १ ७ २ १ २ ३
I मा । नाः । हृणोश्था अतिथीश्म । वासूरा २३४

५ २ २ २ २ २ २ २ २ १
मीः । पुरौहोवाश्चाइ । प्रशौहोवाश्चाइ । स्तओर २३

५ ४ ५ ५
४वा । आपूइषोईचाइ ॥ ३४ ॥ ११०

प्रत्ययः] 'हव्यं' चरु-पुरोडाशादि-लक्षणं हविः 'आ जहिषे' अभि
प्रापय [वहेर्लिटि^(६)] यजादित्वात् सम्प्रसारणम्^(७) ॥ ३ ॥ १०८

* 'सौमरेरार्षम्'-इत्येव वि० ।

११० नास्तीयमुत्तरार्चिके । ७५

(६)—“लिङर्थे लेट (२,४,७)” । लिङर्थेऽन्त प्रार्थनं, लोटर्थेऽन्त संप्रवेति भाष्यं
कृता अभिप्रापयेति लोटोरूपं प्रतिपदं दत्तम् ।

(७)—‘वचि-खपि यजादीनां किति (६,१,१५) ।

II मानोच्चाउ । हार३४ । णीथाअतिथिम् । वा

सूरा२३४माइः । पुरौहहोइ । प्रशौहहो । स्ता२३४एषाः ।

एहियाईहा । होपुइ । डा ॥ ३५ ॥ ११०

हे ऋत्विक-सङ्घ ! 'नः' अस्मत्-सम्बन्धि-यज्ञे 'अतिथिम्' अति-
थिवत् प्रियम् अग्निम् 'मा हृणीथा' मा हर । कमग्निम् ? इत्यत-
आह—'यः' अग्निः 'सुहोता' ^(१) सुष्ठु देवानामाह्वाता ^(२) 'स्वध्वरः'
शोभन-यज्ञो भवति 'एषः' ^(३) अग्निः 'पुरुप्रशस्तः' बहुभिः स्ततः
'वसुः' ^(४) वासकश्च भवति [तमिति पूर्वत्रान्वयः ^(५)] ॥

"मा हृणीथा अतिथिम्"—इति छन्दोगाः, मा हृणीताम-
तिथिः"—इति बह्वचाः ॥ ४ ॥ ११०

I, II पक्षस्य सौभरस्य सामनी ।

(१)—षाष्ठ-वङ्गल-वचनात् (५, १, ३४) ऋः सम्प्रसारणम् ।

(२)—अन्यत्रापि 'लमग्रे यज्ञानां होता' इत्यादौ (इ० १, १, २) अग्रेर्होतृत्वं
यूयते । अतएव यास्कः—'अथास्य कर्म, वहनं च हविषामावाहनञ्च देवतानाम्'-
इत्यादि (७, २, १) ।

(३)—'इण् गतौ (भा० प०) इत्यस्येदं रूपम्, गन्ता' इति वि० ।

(४)—यद्यपि वसुर्देवविशेषोऽपि यूयते परं नेह तस्य ग्रहणम् अग्नेः तस्य च स्थानै-
क्याभावादसामञ्जस्यात्, अस्ति हि नैरुक्तम्—'अग्निः प्रथिवी-स्थानः' (७, २, १) इति,
'मध्यस्थाना वसवः' (१२, ४, ८) इत्यादि च ।

(५)—'यः' 'अतिथिम्' अतिथि-स्थानीयः, 'वसुः' प्रशस्त-चनवान् वा, 'पुरुप्रशस्तः'

अथ पञ्चमी ।

तिष्ठृणां सोमरिक्तृषिः ।

२१ २ २१२ २२ २२ २ १ २ २१ २ २२
 भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

२ २ २१२ २२

भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ५ ॥ १११

४ २ ५ २ ४ ४ २ ५ ५ २ २ २२ १

I भद्रोऽनः । होइ । अग्निराहुताईए । भद्राराताइः ।

२१ २ १ २ ५ २१२ २ १
 सुभगाभाइ । होइरध्वाइइराः । भद्राऊइइताइ । प्राइ

४ २ ५ ४

इशाइ । स्ताइ४पूयोइहाइ ॥ ३६ ॥ १११

‘आहुतः’ हविर्भिस्तर्पितोऽग्निः ‘नः’ अस्माकं ‘भद्रः’ कल्याणी
 भवतु । हे ‘सुभग’ शोभन-धनान्ने ! ‘भद्रा’ कल्याणी ‘रातिः’
 दानं च अस्माकं भवतु । ‘भद्रः’ कल्याणः ‘अध्वरः’ यागश्च
 भवतु । ‘उत’ अपिच ‘भद्रा’ कल्याणः ‘प्रशस्तयः’ प्रशंसाः
 स्तुतयश्च भवन्तु ॥ ५ ॥ १११

१११ उत्तरार्चिकस्य ७, २, १०, १ ।

I दैवानीकम्, पथो वा पक्थस्य ऋषिः ।

बज्रभिः स्तोत्रभिः स्तुतः, ‘सुहोता’ ‘सध्वरः’ ‘एषः’ गन्ता ‘अग्निः’ त्वम् ‘नः’ अस्माकं सुपरि
 माहृणोथाः सा क्रोशीः—इत्यथमर्थो वि०-सम्मतः । हृणिर्निघण्टु-द्वितीय-दादशे क्रु-
 कर्मसु, शंसतिश्च निघण्टु-तृतीय-चतुर्दशे पठितो दृश्यते ।

अथ षष्ठी ।

१२ २१२२२१२ २२२१२
यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम् ।

२ २ २ १२ २ १२

अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ६ ॥ ११२

२ ४ २ ४ ५ १२१ २ २ २
I याऽपुजि । षं त्वा श्वा श्वमहाइ । देवं देवत्रा हो-

२ १ २ १ ७ १ ४
तारश्राम् । आमर्त्तियम् । आस्ययाज्ञारश् । स्यारश्सूश् ।

२ ५ ४
क्राश्पुतोइहाइ ॥ ३७ ॥ ११२

हे अग्ने ! 'यजिष्ठं' यष्टृतमं 'त्वा' त्वां 'ववृमहे' वृणीमहे सम्
भजामहे । कौटुशं त्वाम् ? 'देवत्रा' (१) देवेषु मध्ये 'देवम्' अति-
शयेन दानादि-गुणम् । 'होतारं' देवानामाह्वातारम् । 'अम-
र्त्यम्' अविनाशिनम् । 'अस्य' 'यज्ञस्य' यागस्य 'सुक्रतु' सुष्ठु
कर्तारं (१) ॥ ६ ॥ ११२

११२ उत्तरार्चिकस्य ६, २, १३, १ ।

I गौतमं साध्यं वा ।

(१)—“निपातस्य च (६, २, १३६)” इति दीर्घः ।

(२)—‘यजिष्ठम्’, ‘देवत्रा’ ‘देवम्’, ‘होतारम्’, ‘अमर्त्यम्’ ‘सुक्रतुम्’ ‘त्वा’ त्वाम्
‘ववृमहे’ प्रार्थयामहे । ‘अस्य’ प्रक्रान्तस्य यज्ञस्य परिसमाप्तिप्रार्थनमिति शेषः । अथमर्थो
बिवरणकृत-सम्पत्तः ।

अथ सप्तमी ।

११ ३१२ २२२ ३ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तदग्ने द्युन्नमाभर यत्सासाह सदने कच्चिदत्रिणम् ।

३१२ २२ ३क २२

मन्युं जनस्य दूढ्यम् ॥ ७ ॥ ११३

४ २ २ ४ २ १२ २ १
I तदग्नेद्युपून्नम् । आभरोवा । यज्ञासार३हा । स-

२ १ २ १
दार३नाइ । कच्चिदचार३इणाम् । मान्युञ्जनस्यदूर३

१ १ ५२ ५ ४ ४
हो । ढार३४याम् । एहिया३हा । होपुइ । डा ॥ ३८ ॥ ११३

हे 'अग्ने !' 'तत्' 'द्युन्नम्' अन्नं यशीवा 'आभर' अस्मभ्यमाहर ।
'यत्' यदा 'आसदने' यज्ञ-गृहे वर्त्तमानं कच्चित् कमपि 'अत्रिणम्'
अत्तारं राक्षसादिकं 'सासाह' अत्यर्थमभिभव । तथा 'दूढ्यं' (१)
दुर्धियं पाप-बुद्धिं (२) शत्रुं 'जनस्य' 'मन्युं' क्रोधं च अभिभव,
तदेति पूर्वत्वान्वयः ॥

“दूढ्या”-“दूढ्यम्”-इति च पाठौ ॥ ७ ॥ ११३

११३ नास्तीयमुत्तरार्चिके । ७६

I संवर्गः, जमदग्निऋषिः ।

(१) — “तन्वादीनां कन्दसि वज्रलम् (६, ४, ८३)”-इति वचनान् यणि, कान्दस-रफ-
लोपे च रूपम् ।

(२) — ‘दूढ्याः, दुर्धियः पापधियः’-इति नै० ५, ४, २६ ।

अथाष्टमी ।

विश्वमनाऋषिः ।

१२ २२ ३ १ २ ३ १२ २२ ३ १ २ ३ २
 यदा उ विष्पतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशे ।

२३ ३ २३ ३ १ २
 विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥ ८ ॥ ११४

२१२ ४ ५ १२२२ १ २२ १२
 I यदाऊरविष्पतिः शिताः। सुप्रीतोमनुषोविशे ।

२ १ २ १ २ २ ३ २ १ २ ३ ४ ५
 विश्वाइदारश्मोः । प्रतिरक्षा । सिसेधता । औश्हेवा ।

४
 होपुइ । डा ॥ ३८* ॥ ११४

इति द्वितीय-दशति ॥

‘विष्पतिः’ विशां पतिः^(१) पालयिता ‘शितः’ हविर्भिस्तीक्ष्णी-

११४ नास्तीयमुत्तराच्चिके । ७७

I राक्षोघ्नम्, अगस्त्यऋषिः ।

(१)—विडितिमनुष्य-नामथाहि—‘मनुष्य-नामान्युतराणि पञ्चविंशतिः’-इति नैरुक्तम्
 ३,२,८ निषण्णौ द्वितीय-तृतीये चतुर्थम् पदं विशः-इति तेषां पतिरौश्वरः ।

* इति ग्रामे गेय-गाने तृतीयस्याहः प्रपाठकः ।

कृतः^(१) सोग्निः 'सुप्रीतः' सुष्टु प्रीतः सन् 'मनुषः' मनुष्यस्य 'विशे'
 [विश निवेशने (तु०प०)] गृहे 'यद्वै'^(२) यदा खलु वर्तते तदा-
 नीम् 'अग्निः' 'विश्वाद्भूत' विश्वान्येव^(३) तस्य बाधकानि रक्षांसि
 'प्रति'^(४)सिसे धति' हिनस्ति । [विधु गत्यां^(५) भौवादिकः] ;
 'उ'-प्रसिद्धौ ॥

“विशे” “विशि”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ ११४

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोग्याख्यान-
 प्रथमस्याध्यायस्य द्वादश खण्डः ॥ १२ ॥

(१)—‘शो तनुकरणे (दि०प०) इत्यस्यैतद्रूपम्, श्रुतिः संस्कारार्थः, श्रितः संस्कृत
 इत्यर्थः’-इति वि० ।

(२)—‘वै. उ—द्वाविप पाद-पूरणे ।

(३)—विश्वा-इति “सुपां सु लुक् (७,१,२८)”-इत्यादिना आले रूपम् । ‘इदिति
 पादपूरणः’-इति वि० ।

(४)—‘प्रति शब्दः पाद-पूरणः’-इति वि० ।

(५)—गत्यर्थः सोयमिह हिंसार्थः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरी देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिक-मार्ग-प्रवर्त्तक-श्रीवीर-बुक्क-भूपाल-
साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये-सामवेदार्थ-
प्रकाशे कन्दोद्याख्ये आग्नेय-पर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ समाप्तम् आग्नेयं पर्व आग्नेय-काण्डं वा ॥

॥ इति १म पर्व ॥

(सामवेदीय-मन्त्र-भाग-लभ्याः सन्ति यावन्तः अग्नि-दैवता मन्त्राः
तावन्तः सर्वएवेहैव पर्वणि काण्डे वा दृश्यन्ते ।)

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ।

अस्मिन्नध्याये इन्द्रः स्तूयते * ।

अथ प्रथमे खण्डे —

सुयं प्रथमा ।

शंयुर्वार्हस्यत्वष्टपिः १* ॥

१२ २१२ २२ २२ २ १२
तदो गाय सुते सचा पुरुचूताय सत्वने ।

२३ ३२ ३१२
शंयद्गवे न शाकिने ॥ १ ॥ १

* इत आरभ्य चतुर्थाध्याय-शेष-पर्यन्तमध्याय-त्रयात्मकमैन्द्रं
काण्डमैन्द्रं पर्व्वं वेलुच्यते ।

१* 'भरद्वाजस्यार्पम्' इति वि० ।

१ उत्तरार्चिकस्य ८, २, ४, १ ॥

I ओम् । तद्दोहोवा । गायार । सुताइसार३४चा ।

पुरुहुता । यसात्वा१नारइ । शंयत् । हा । औइहोइ ।

गार३४वाइ । नारशार३४औहोवा । एइ । किने२३४पु

॥ १ ॥

हे “स्तोतारः !” “वः” (१) यूयम् “सुते” अभिषुते सोमे
सति “पुरुहुताय” बहुभिर्यजमानैराहुताय “सत्वने” शत्रूणां
सादयित्रे [यद्वा धनानां सन्निधौ दात्रे (१)] इन्द्राय “तत्”
स्तोत्रम् “सचा” (२) सह संहता भूत्वा “गाय” गायत । “यत्”
स्तोत्रं “शाकिने” (३) शक्तिमते इन्द्राय “शं” सुखकरं भवति ।
“गवे न” यथा गवे यवसं (४) सुखकरं तद्वदित्यर्थः (५) ॥ १ ॥ १

(१) —‘द्वितीया-बहुवचनमिदं प्रथमैक-वचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्’-इति, ‘अन्तरात्मन
एवाग्रं प्रैषः, हे मदीयान्तरात्मन् !’-इति च वि० ।

(२) —‘सत्वने’ षण् दाने इत्यस्यैतद्रूपम्, दात्रे स्तोत्रभ्यः’-इति वि० ।

(३) —‘सचा सह इत्यर्थः’-इत्यादि नैरुक्तम् ५, १ ।

(४) —शकनं शाकः शक्तिः ।

(५) —यवसं यु-अमच् घासं तृणम् ।

(६) —विवरण-मते ‘शाकिने’-‘गवे’-इति विशेष-विशेषणं । तथाच—यथा कश्चित्
छपीवलः शक्तिमते वृषभाय सुखकराः सुतीरुच्चारयति, तद्वदिन्द्रस्य सुखकरं स्तोत्र-
मुच्चारयेत्यर्थः सम्पन्नः ।

II तद्वोगाया । सुताइसचा३ । पूरु२३हूता३४ ।

चाहो३ । यासत्वार३४नाइ । शंयद्गार३वे । नशौ२ ।

हौ२ । ऊवोर३४ । वा । कापुइनोइहाइ ॥ २ ॥

III तद्वोगायसुतेसचाइए । पुरुहूतायसत्वनै । पुरु ।

हूता । यासत्वार३ना३४इ । शंयत् । गौवाओर३४वा ।

नार३शा३ । का३४पुइनोइहाइ ॥ ३ ॥

IV तद्वोगायसुतेसचाइए । पुरुहूतायसत्त्वनाइ । शं-

यद्गार३वे । ऐरहो१आर३इहो । नशार३ । कार३इना-

र३४ओहोवा । ईर३४पु ॥ ४ ॥ १

I, II, III, IV “रौद्रे द्वे मार्गीयवे द्वे, अपि वा मार्गीयवं च
रौद्रे च मार्गीयवं च, सर्वाणि वा रौद्राणि सर्वाणि वा मार्गीय-
वाणि । इत्यार्षेयकम् ।

अथ द्वितीया ।

सूभकक्षत्रपिः * ।

१२ ३१ २ ३१ २ ३ १ २ ३ १ २
यस्ते नूनं शतक्रतविन्द्र द्युन्नितमो मदः ।

१ २ ३ १ २ २ २
तेन नूनं मदेमदेः ॥ २ ॥ २

४ २ २ ४ १ २ १
I यस्तेनूनापुंशतक्रताउ । इन्द्रद्युन्नितमोमारेदाः ।

२ २ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १ १
तेननूनारश्मा । दाइमाइउवाइ । दे२३४पूः ॥ ५ ॥ २

अत्र सीमः स्तूयते—

हे “शतक्रतो”-शतविध-प्रज्ञान ! (१) हे “इन्द्र !” (२)

* ‘श्रुतकक्षस्वार्धम्’-इति वि० ।

I आश्वम् ।

(१)—‘क्रतुरिति निषण्ड-तृतीय-नवमे पञ्चमं पदम् । ‘शतमिति वज्रनाम (नि० २, १, १०), क्रतुरपि कर्म-नाम (नि० २, १, ११) शतं क्रतूनां यस्य स शतक्रतुः, तस्य सम्बोधनं शतक्रतो ! वज्र-कर्मन् !’-इति वि० ।

(२)—इन्द्रः अन्तरोक्षस्थ-देवः, “यो जातएव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना-पर्याभूषत् । यस्य शम्भोद्रोदसो अभ्यसेतां नृणस्य सज्जा सज्जना स इन्द्रः”-इति ऋक् सच वाधुरेव “वाधुर्वन्द्रो वा अन्तरिक्ष-स्थानः (१, ३, १)”-इति हि नैरुक्तम् ; “वायु-रिन्द्रश्चैव यथा हतः कः”-इति तद्-भाष्यम् । “इन्द्रः इरां हृणातीति वेरां ददा

अथ तृतीया ।

हृतः प्रगाथः* ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

गाव उपवदावटे मही यज्ञस्य रसुदा ।

“युञ्जितमः”^(१) यशस्वितमः “यः मदः” [माद्यन्त्यनेनेति मदः सोमः] यः सोमः “नूनं” पुरा “ते” त्वदर्थम् अस्माभिरभिषुतोऽस्ति । “तेन” अस्माभिर्दीयमानेन सोमेन “नूनम्” इदानीम् “मदे”^(२) तत्पानेन मदे । तव सञ्जाते सति अस्मानपि “मदेः” धनादिदानेन त्वं मादय [मदी हर्षे, अत्रान्तर्भावितव्यर्थः] “कन्दसि बहुलम्”-इति शप्^(३) ॥ २ ॥ २

* ‘हृत्यतस्यार्धम्’-इति वि० । प्रग्रथनं प्रगाथः ।

तौति वेरां दधातीति वेरां दारयतइति वेरां धारयतइति वेन्धे भूतानोति वा तद् यदेनं प्राणैस्समैत्यत तदिन्द्रस्येन्द्रमिति विज्ञायत इदं करणादित्यायायण इदंश-नादित्यौपमन्यव इन्दते वैश्वर्यकर्मण इच्छन्णां दारयिता वा दारयिता वा यज्ञानास्-इत्यादि नैरुक्तम् १०, १, ८ । “इरा शब्दे उपपदे दणातेर्दधातेर्दारयतेर्धारयतेर्वा”-इत्यादि, “इरा मन्त्रं तेन सम्मन्वाद्वा तद्देतुं हेतुकं वलं लब्धते, तेन बल-लक्षित-लक्षणया तदाधार-भूतो मेघः”-इत्यादि च देवराजः ॥

(३)-“युञ्ज” द्योतते, तेन दोषार्थस्य, अतिशयेन दीप्तिवत्-इति वि० ।

(४)-‘मदे सप्तम्येकवचनमिदं तृतीयेकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, मदेन ; ‘मदेः’ माद्य-स्त्वर्थः’-इति वि० ।

(५)-‘कन्दसि शायजपि (३, १, ८४)’-इत्येकन्दसि पदं ‘व्यत्यथो वज्रलम् (३, १, ८५)’ इतो वज्रलपदश्च सकलव्य कन्दसि वज्रलमिति वचनम् । वस्तुतोऽयमुपपद्य-व्यत्ययः ।

३ १२ २२ ३ १ २
उभा कर्णा हिरण्यया ॥ ३ ॥३

४२ ५ ४ ५ २ ३ १ २
I गावः । ए गावाः । उपव । दा३ । वारदा

५२ २ ३ ५ २ १ २ ५ ३ २
२३ औहोवा । वार३४टे । महीयार३४ज्ञा । स्यरा३ ।

१ २ ५२ २ ३ ५ २ १ २ ५
स्यारार२३४ औहोवा । ण्मूर३४दा । उभाकार३४र्णा ।

३ २ १ २ ५२ २ ३ ५
हिरा३ । हारइरार२३४ औहोवा । ण्यार२३४या ॥ ६ ॥

हे “गावः” घर्मदुघाः ! (?) यूयम् “अवटे”^(१) अवटं महा-
वीरं^(२) प्रति “उप वद” उपावत [वर्ण-व्यत्ययः (१, ४, ६८)] उपा-
गच्छत । “यज्ञस्य” घर्म-यागस्य (?) साधन-भूते “रप्सुदा”^(३) रप्सुदे
आ रिप्सोः फलदे [रिप्सोरश्विनोर्दातव्ये वा ; यद्वा रपणं शब्दानं
रप् मन्त्रः, तेन सुदातव्ये ; अथवा पुद चरणे (भा० आ०),
रपा मन्त्रेण चारणीये दोहनीये, ईदृशे] गवाजयोः पयसी
“मही” महती^(४) बहुले अपेक्षिते, अत उपावत [गो-शब्दो

३ उत्तरार्चिकस्य ७, ३, १ ६, १ १२

(१)—“शे-भावे (७, ३, ३९) पररूपे (६, १, ७०) च रूपमिदम् ।

(२)—“घर्म-यागे प्रधान-भूतं महावीर-नामकमग्निम्” इति वि० ।

(३)—(४)—द्विवचनार्थे एकवचनम् (३, १, ८५) ।

II ओ३ गार३४वाः । उपवा३दा । वाटाओर३४-

वा । महो३य३ज३य३र३प३सु३दा३ । ओ३उ३र३४भा । कार्णा

ओ३र३४वा । हिर३ण्य३या३र३४पू ॥ ७ ॥ ३

अजाया अप्युपसक्तः, अजा-पयसोऽपि महावीरे आसेचनीय-
त्वात्] । अपिच अस्य महावीरस्य “उभा”(५) “उभौ” कर्णा(६)
कर्णस्थानीयौ हौ रुक्मो “हिरण्यया”(७) हिरण्ययो सुवर्ण-रजत-
मयावित्यर्थः(८) ॥

“उपवदावटे”-इति छन्दोगाः, “उपावतावतम्”-इति
बह्वृचाः ॥ ३ ॥ ३

I, II णिट्ते ।

(५),—(६).—सुपां सु-लुगित्यादिना (७, ३, ३८) आत्वम् ।

(७)—“ऋत्वि-वास्त्व-वास्त्व-माध्वी-हिरण्ययानि वृन्दसि” । ६, ४, १७५ ।

(८)—‘गावः’ हे मदीया वाचः ! ‘अवटे अवटं मेघम्’ ‘महो’ महत्यौ च द्यावापृथिव्यौ
‘उप’ उपगम्य ‘वद’ वदत । कीदृशं मेघम् ? ‘उभा कर्णा हिरण्यया उभौ कर्णा
हिरण्ययो यस्य । कीदृश्यो द्यावापृथिव्यौ ? ‘यज्ञस्य रपसुदा’ यज्ञस्य रूपदे । अथ
मर्थो विवरण-कृतसम्मतः ।

अथ चतुर्थी ।

द्वयोः श्रुतकक्षनाम ऋषिः ।

३ १ २

३ १ २ २ २ ३ १ २

अरमश्वाय गायत श्रुतकक्षारङ्गवे ।

३ १ २ २ १ २

अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ४ ॥ ४

३ २

२

५ २

५

१ २

I अरा३४म् । अश्वाय । गाया३ता । श्रुतक ।

२ १

२

३

५

२ २

१

क्षाराङ्गावाइ । आ२३४राम् । हा३हाइ । इ । द्रास्या-

२

१

२

२

३

५ २

२

३

२३धा । ऊम्माये३ । म्ना । या२३४औहोवा । ई२३

५

४ती ॥ ८ ॥

४ ५

४ ५

२

२

४ ५

१ २

२

१ २

II अरमश्वायगायता । रमश्चोवा । यागायत । श्रुत-

१

२

२

१

५

१

क । क्षार३ । हा३हा३इ । आ२३४क्षार३४वाइ । आ

श्रुतकक्षऋषिरात्मानमेव सम्बोधयति^(१)—हे 'श्रुतकक्ष' आत्मन् !

I, II श्रुतकक्षे ।

(१)—नेदं वि०-सम्मतम्, तत्र हि "हे 'श्रुतकक्ष' श्रुतकक्षस्य मम पुत्रः"—इति ।

अथ पञ्चमी ।

श्रुतकचक्रषिः ।

१२ २२ २२ २२ २२ २२
तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे ।

१२ २२ २ १ २
स वृषा वृषभो भुवन् ॥ ५ ॥ ५

२ २ २ १ २ २ ४ ५ ४
रमिन्द्रा३ । हा३हा । स्याधाम्ना । औ३होवा । हो
पू३ । डा ॥ ८ ॥ ८

“अरम्” अलं “गायत” [वचन-व्यत्ययः (३, १, ८५)] गाय गीतिं कुरु । किमर्थमिन्द्रोद्देशेनस्तुतिस्तत्राह—“अश्वाय” इन्द्रेण दीयमानायाश्वाय तदर्थम् “अरम्” अलं गाय इन्द्र-विषयं स्तोत्रं कुरु, तथा “गवे” अलं गाय, “इन्द्रस्य” इन्द्रकर्तृकाय “धाम्ने” गृहाय तदर्थञ्च “अरम्” पर्याप्तं स्तुहि; गृहादिकमिन्द्रः प्रयच्छति, तस्मै गायेति [यद्वा इन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी, गवादि-लाभार्थमिन्द्रं स्तुहि ॥

“श्रुतकक्षा”—“श्रुतकक्षः”—इति च पाठौ ॥ ४ ॥ ४

यजमानाआहुः—“तम्” पूर्वोक्तलक्षणम् “इन्द्रम्” वाजया-

२ १ ० ४ २ ५ २ १ २ २ १ २

I तमिन्द्रारश्वाजयामसि । माहेवृत्रा । यद्दान्ता-

१ २ २ १ ५ ४ ५
१वे२ । सवार्षा१वार३ । षभो२३४वा । भूप्रवो६हा

इ ॥ १० ॥

२ १ ० ४ २ २ ५ २ २ २ १

II तमिन्द्रारश्वाजयामसिहाउ । माहेवृत्रा । यद्दा

२ १ २ २ २ १ २
न्ता१वे२३ । होवा३हाइ । सवार्षा१वार३ । होवा३२ १ १ ५ २ २ २ १ २
हा । षभो२३ । भूरवार३४औहोवा । ए३ । दावस-

१ १ १ १

२३४५ ॥ ११ ॥

मसि”(१) सोमेन स्तुतिभिर्वाजयामः वाजवन्तं कुर्मः, किमर्थम् ?
 “महे”(२) महान्तम् “वृत्राय”(३) अपावरकं वृत्रासुरं “हन्तव्ये”(४)
 हन्तुम्, सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः सन्, वृत्रहत्यायाच्च,

I तन्वः पार्थऋषिः ।

II तन्वः पार्थी वा दावसुराङ्गिरसो वा ऋषिः ।

(१)—‘वाजयति’-इति निषण्ड-तृतीय-चतुर्दशे पञ्चविंशत्तमं पदम् । “इदन्नो
 मसि (७, १, ४३)”-इति मसद्भागमे रूपम् ।

(२),—(३)—द्वितीयार्थे चतुर्थी (३, ४, ९८) ।

(४)—“तुमर्थे से सेन् (३, ४, ९)”-इति तवेन् प्रत्ययः ।

III तमिन्द्रवाजयामसी६ए । महाश्वाइ । वृत्राश्-

याहन्तवे२ । ओ२ । ई२श्या । ओमोवा । सहे-

वार्षा२ । ओ२ । ई२श्या । ओमोवा । वृष । भो२ ।

या२३४ओहोवा । भूर३४वात् ॥ १२ ॥

IV औहोइज्जवाश्चोइ । तमिन्द्रवाजयाश्मसी ।

ओहोइज्जवाश्चोइ । महेवृत्राश्याश्हन्तवे । औहोइ

ज्जवाश्चोइ । सवार्षा२३४वृ । प्रभोभुवत् । इडा२३भा

३ । एहोडा । होपुइ । डा ॥ १३ ॥ ५

[वाजयामसि वाजवन्तं करोतीत्यर्थे तत् करोतीति^(५)णिच्, 'णावि-
ष्ठवत्^(६)'-इति णेरिष्ठवद्भावात् 'टिः' (६, ४, १ ५५)-इति टिलोपः,

III वसिष्ठऋषिः, निवेष्टो नाम ।

IV वसिष्ठऋषिः इडा वा ऋषयः, निवेष्ट्वः संचारो नाम ।

(५) —“तत् करोति तदाचष्टे”-इति गणस्त्वम् (३, १, २५) ।

(६) —“प्रातिपदिकादाल्यर्थे वज्रलमिष्ठवच्च”-इति ग० (३, १, २५) ।

अथ षष्ठी ।

इन्द्रमातरोदेवजामयच्छषिकाः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २
त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जातओजसः ।

१ २ २ २ ३ १ २ २ २
त्व॑सन् वृषन् वृषेदसि ॥ ६ ॥ ६

I हाउत्वमिन्द्रा । बलादधि । हाउहाउ । सह-
सोजा । ताओ१जसाः । हाउहाउ । त्वा॑सन्वृषा
३न् । हाउहाउ । वृषायेत् । आ॑सार्३४ओहो
वा । वृधे१ ॥ १४ ॥

‘विन्मतोर्लुक्(५,३,६५)’-इति वचनान्ततुपो लुक्] “वृषा” धनानां
सेक्ता दाता “सः” इन्द्रः “वृषभः” अस्माकं स्तोतृणां सोमस्य
दातृणां धनादि-सेचको दाता(५) “भुवद्”(६) भवतु ॥ ५ ॥ ५

हे “इन्द्र!” “त्वम्” “सहसः”(१) परेषामभिभावुकाद्

(५) — ‘वर्षणाद् वृषभः’-इति नै०१,३,१ ।

(६) — लोटोरूपम् ।

(१) — ‘षट् सर्षणे, कन्दस्यभिभवार्थः, असुन्’-इति देवराजयन्त्रा ।

II त्वमिन्द्रबलादधी^५१^२१२^५२^१२^२१^२२^१२^१। सहसोजा । ता^१ओ^२१जसः ।

इया^२इ^१हो^२इ^२। इयायो^२२३४वा । त्वा^५सन्वृषन् । इया^२इ^१हो^२।

इ । इयायो^२२३४वा । वृषाये^५३त् । आ^२२सार^२३४ओ^१हो^२।

वा । महे^२१ ॥ १५ ॥

III त्वमिन्द्रबलादधिसहसाः । जाना^१२ः । ओजसा^{१२}

२३४ः । इ^५हो^५इ^५हो^५। त्वा^१सन्वृषा^२३४न् । इ^५हो^५इ^५हो^५।

वृषाये^२३त् । आ^१२सार^२३४ओ^५हो^५वा । ई^२२३४हा ॥ १६ ॥ ६

“बलात्” “अधि जातः” असि(१) [अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः ।
वृत्रादि-बध-हेतु-भूताद् बलाद्धेतोस्त्वं प्रख्यातो भवसीत्यर्थः]
अपिच “ओजसः” ओजोनाम बल-हेतुः हृदय-गतं धैर्यं, तस्मा-

I, II, III शार्थातानि त्रीणि ।

(२)—‘बलस्य लघि दृश्यमानत्वात् कारणादुपिधाधिलस्य कार्याणामिष्टसाध-
त्वात्’-इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

गोषत्तयश्वसक्तिनौ ऋषी वृचस्य(०) ।

३१२ २२ ३२७ ३१२
 यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयद्भूमिं व्यवर्त्तयत् ।

३ १ २ ३ २ ३ २
 चक्राण ओपशन्दिवि ॥ ७ ॥ ७

५ ५ २१२ १ ७
 I यज्ञइन्द्रमवर्द्धाद्यात् । यद्भूमिम् । व्या । व्या-

३ ५ ३ ५ ३ ५ १ २ १
 र्त्ता२३४यात् । चार्३४क्रा । णार्३४ओ । पाशन्दिवि ।

२२२ २ १ १ २ ५ २ ५
 चक्राणओ२३ । पार्शा२३४ओहोवा । दी२३४वो ॥१७॥ ७

दपि त्वं जातीऽसि(१) । हे “वृषन्” वर्षितः ! “सन्” अष्टः
 “त्वम्” “वृषा इत् असि” कामानां वर्षितैव भवसि(४) ॥ ६ ॥ ६

“यज्ञः” यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः “इन्द्र” देवम् “अवर्द्ध-

(०)—अस्याऋचः, उत्तरस्याश्चेत्यर्थः । दृगुचस्येति स-यकारपाठोयुक्तः ।

७ उत्तरार्चिकस्य ८,१,८,१ । ४

I इन्द्राण्याः साम ।

(२)—ओजस इति षष्ठ्यन्तं व्याख्यातं विवरणकृता । तथाच—‘ओजसः’ पर-
 कीयस्य बलस्य ‘सहसः’ अभिभावुकात् ‘बलात्’ ‘अधिजातः’-इति वि० ।

(४)—‘इदिति पाद-पूरणः’-इति वि० ।

अथ अष्टमी ।

१ २ ३ ४ ५ ६ १२ २२ ३२ ४२ ५२

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् ।

३ २ ३ १ २

स्तोता मे गोसखा स्यात् ॥ ८ ॥ ८

यत्' [सूयते हि—'इन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महोज्यायो
 क्ततः'-इति] स इन्द्रः "यत्"^(१) यस्मात् "भूमिम्" पृथिवीं
 (नि० १, १, १६) "व्यवर्तयत्" वृष्ट्यादि-प्रदानेन विशेषेण वर्त्त-
 मानामकरोत् । कुर्वन् ? "दिवि" अन्तरिक्षे मेघम् "ओपशं"
 उपेत्य शयानं^(२) "चक्राणः"^(३) कुर्वन् [यद्वा आत्मनि समवेतो
 वीर्यविशेषः ओपशः, तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ७ ॥ ७]

हे "इन्द्र !" "यथा" "त्वम्" "एकइत्" एकएव केवलः
 "वस्वः"^(१) वसुनः धनस्य ईशिषे, एवम् "अहम्" अपि "यद्"
 यदि "ईशीय" ऐश्वर्य्य-युक्तः स्याम् !! तदानीं "मे" मम

८ उत्तरार्चिकस्य ८, २, ८, १ । ५

(१)—'नपुंसकलिङ्गमिदं पुंलिङ्ग-स्थाने द्रष्टव्यम् । 'यः' 'भूमिम्' 'पृथिवीम्' 'व्यव-
 र्तयत्' विवर्तयति विवर्तितवान् वा अन्यरूपां करोतीत्यर्थः'-इति वि० ।

(२)—'गर्जित-लक्षणं शब्दं कुर्वन्'-इति वि० ।

(३)—"लिटः कानज्वा (३, २, १०६)" ।

(१)—अत्ययेन पुल्लिङ्गः (३, ४, ६८), "जसादिषु इन्द्रसि वा वचनम् (७, ३, ६७)"-
 इति कात्यायन-वचनात् गुणाभावस्य ।

४ ५ र ४ ५ र ४ र ४ २ र
I यदिन्द्राहं यथौ । हौहोवाहाइ । तुवाम् । ई-

१ र २ १ १ २ १ २ र १ र
शीयवस्त्रौ२ । ऊवाइ । ऊवाये । काई२त् । स्तोता

२ र २ १ १ २ १ १
येगोसखौ२ । ऊवाइ । ऊवाये । साया२३त् । हो-

३ ५ र २ १ र २ ३ १ १ १ १
२वा२३४औहोवा । अग्निराज्जता२३४पुः ॥ १८ ॥

२ २ र ४ ५ ५ र २ १ १
II आऔहोवाहाइ । यदिन्द्राहाम् । यथा । त्वम् ।

२ र २ र २ १ र २ २ २ र २ र २
ऐह्यैहो१ । आइशीयवस्त्राइकइत् । ऐह्यैहो१ ।

१ १ २ १ १ १ १
आ२इ । स्तोता२माइगो२ । सखा२३ । सा२या२३-

५ र २ २ १ र २ ३ १ १ १ १
४औहोवा । शुक्रआज्जता२३४पुः ॥ १९ ॥ ८

“स्तोता” “गोसखा स्यात्” गोभिः सहितो भवेत् [ईश्वरस्य तव
स्तोता कुतो हेतोर्गो-सहितो न भवेत्? अपितु भवेदेवेत्यभि-
प्रायः ॥ ८ ॥ ८

I, गोषूक्तम् ।

II अश्वसूक्तम् ।

अथ नवमी ।

मेधातिथिराङ्गिरसऋषिः ।

१२ ११२ ३१ २ ३१२
 पन्यं पन्यमित्सोतार आ धावत मद्याय ।

१२ ३२ ३१२
 सोमं वोराय शूराय ॥ ८ ॥ ८

४५ ४ ५२ ५ १ २ २
 I पन्यम्पन्यमित् । सोताईराः । पन्यम्पन्यमित्सो१ता
 २ १ २२ ३ २२ ४५ १ २२ १
 इराः । आ । धावत । मदियाया । सोमं वी । रा२३ ।
 ३२ ४
 यशूइरापूयाईपूई ॥ २० ॥ ८

हे “सोतारः” अभिषोतारोऽध्वर्यवः ! “मद्याय” मादयितव्याय
 “वोराय” विक्रान्ताय “शूराय” शौर्यवते इन्द्राय “पन्यम् पन्यम्^(१)
 इत्” सर्वत्र स्तुत्यमेव “सोमम्” “आ धावत” अभि गमयत प्र-
 यच्छतेत्यर्थः^(२) ॥ ८ ॥ ८

८ उत्तरार्चिकस्य ८, २, १, १ । ६

I गौरीवीतम् ।

(१)—‘पनति स्तुत्यर्थः (नि० ३, १४, १६) । ‘क्रियासमभिहारे च (८, १, १२)’-इति
 कात्यायनवचनाद् द्विवचनम् ।

(२)—‘नयतेत्यर्थः’-इति वि० ।

अथ दशमी ।

काण्वः प्रियमेधऋषिः* ।

३१ २ ३२३ ३ २३ १ २ ३१ २
इदं वसो सुतमन्धः पिबा सु पूर्णमुदरम् ।

१ २ ३१ २
अनाभयिन् ररिमा ते ॥ १० ॥ १०

५ २१ ० २ ११२ २ १
I इदं वसाउ । सुतमारुधाः । पिवारसुपू । ण-

१ २ ३२ ३२ ४ ५ ४
मुदारुदरा३४म् । अना३४भया३इन् । ररोवा । मा-

५
पुतोईचाइ ॥ २१ ॥

हे “वसो” वासयितः ! (१) इन्द्र ! “इदम्” पुरोवर्त्तमानं
‘सुतम्’ अभिषुतम् “अन्धः” अन्नम्^(१) सोमलक्षणम् “पिबा”^(२),
यथा “उदरम्” त्वदीयं जठरं “सु पूर्णम्” अतिशयेन सम्पूर्णम्
भवति तथेत्यर्थः । हे “अनाभयिन् !” [आ समन्ताद् विभेत्याभयौ,
विभेतेरौणादिक इनिः, न आभयौ अनाभयौ तादृशः !] हे इन्द्र !

* ‘मेधातिथेरार्षम्’-इति वि० ।

१० उत्तरार्चिकस्य १, २, ८, १ । ७

(१)—‘प्रशस्तधनवन्’ इति वि० ।

(२)—अन्धइति अन्ननामसु प्रथमम् नि० २, ७ ।

(३)—‘द्व्यचोतः’ (३, १, १२५)-इति दीर्घः ।

II इदाश्वसोसुतमन्धाः । पिवाह्वर३पू३ । एम२दा-
 ५ १ २ १ ७ २

२३४राम् । आर३ना । भा२याइन् । ररा२३ । हाउ-

१२३११११

वा३ । मातेर३४पू ॥ २२ ॥

III इदं वसोसुतमन्धाईण । पिवासुपू३र्णमुदरौ । हो-

२ १२ २ ७ २२ २ १ २ २
 ३वा । पिवासुपू३र्णमुदरौ । हो३वा । आनाभा३यीन् ।

१ २२ १ २ ४ ५ ४
 ररीमाता । औ३होवा । होपू३ । डा ॥ २३ ॥ १०

॥ इति तृतीय-दशति ॥

“ते” तुभ्यं त्वदर्थं “ररिमा”^(४) उक्तगुणं सीमं दद्मः [रा दाने,
 छान्दसो लिट् ^(५) ॥ १० ॥ १०

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोब्याख्यानम्

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

I, II, III गाराणि ।

(४) — ‘तिङ्’ (६, १, १३५) — इति योगभागाद् दीर्घः ।

(५) — ‘छन्दसि लिट्’ ६, २, १०५ ।

अथ द्वितीये खण्डे—

संयं प्रथमा ।

द्वयोः सूतकक्षः श्रुतकक्षो वा ऋषिः ।

२७ ३२ ३१ २ ३१२ २२
उद्घेदभि श्रुतामघ वृषभन्नर्यापसम् ।

१ २
अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥ ११

४ २ ४ ५ १२ २ ५ २१ २ १
I उद्घेदभ्योवा । श्रुतामा२३४घाम् । वृषाभन्ना ।

७ १ ५ १ २ १ २२ १
रियारपा२३४साम् । आ२स्ता । रा२३मे । षा३ह्रिया ।

२ ४ ५ ४
औ३ह्योवा । हो५इ । डा ॥ २४ ॥

अस्मिन् वृत्ते सूर्यरूपेणैन्द्रस्य स्तुतिः क्रियते—‘असौ वा
आदित्य इन्द्रः’-इति हारिद्रविजम् । हे “सूर्य !” [(१)द्वादशसु
भानुष इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः, तस्मात्] सूर्यात्मक,

११ उत्तरार्चिकस्य ६,३,४,१ ।८

I,II सौपर्णे शरुप्रवेतसे वा ।

(१)—ननु ‘वायुर्वेन्द्रो वा अन्नरिच-स्थानः सूर्यो व्युत्थः (७,२,१)’-इति नैषत्त-
सिद्धान्ते कथमिन्द्रसूर्ययोरेकार्थ्यमिति शङ्का निराकुर्वन्नाह—द्वादशसित्यादि ।
आदित्याश्च द्वादश, तत्र मानम्—‘अष्टौ वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादश आदित्याः-
इत्यादि ताण्ड्य’-ब्राह्मणः । दिकम् २,१,२ ।

५ र र ५ ४ ३ ४ ५ १
II उद्धेदमिश्रुतामाईधाम् । वृषभन्नर्या । ऊम् ।

३ ५ १ २ २ १ २ १ ५
पार३४साम् । आस्ता३उवा । रामा३ । षिह्म३३४वा ।

४ ५
राधूयोईहाइ ॥ २५ ॥

४ र ५ ४ ५ ४ र ५ ४ ५ ४ ३ ४ ५ र
III उद्धेदमिश्रुतामघम् । इयइयाहाइ । वृषभन्नर्या ।

१ २ १ ५ १ २ २ १ ३
हा३हा३इ । पार३४साम् । आस्ता३उवा३ । रारमा

५ र र २ र ३ १ १ १ १
२३४औहोवा । षिह्मरियार३४५ ॥ २६ ॥ ११

सुवीर्य, हे इन्द्र ! “श्रुतामघम्”(१) सर्वदा देयत्वेन विख्यात-
धनम्, अतएव “वृषभम्” याचमानानां धन-वर्षितारं “नर्या-
पसम्” [नर-हितं नर्यम्] नर-हित-कर्माणम् “अस्तारं”(२)
दानशीलम् औदार्यवन्तं एतादृशम् “उदेषि” अभितउदेषि ।
“इदम्” अवधारणे, त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उन्नतोऽसि ।
“व”-इति प्रसिद्धौ(३) ॥ १ ॥ ११

III विलम्बसौपर्णं शरुप्रवेतसं वा ।

(१)—“यचोऽतः (६, १, १३५)”-इति योगभागाद् दीर्घः ।

(२)—“अस्तारं, चेन्नारं. शरूणां”-इति वि० ।

(३)—‘वा’, ‘इत्’ द्वावपि पादपूरणौ-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

२ १ १ २ २ २ १ २ २ १ २
यदय कच्च वृत्रहनुदगा अभि सूर्य ।

२ १ २ २ १ २
सर्वान्दिन्द्र ते वशे ॥ २ ॥ १२

४ ४ २ १ २ २ १ २ २
I यदयका५चवृत्रहान् । उदगाअभिहरा२३या ।

१ १ २ १ २ १ २ ५
सार्वा२म् । तादिन्द्रताये३ । ऊम् । वा३४५शोईहा
इ ॥ २७ ॥ १२

अत्र शौनकः^(१)—

“यदयकचेत्युदिते रवौ स्तुत्वा पुरन्दरम् ।

गृणन्नपाहते रिप्रं वश्यं वा कुरुते जगत्”—इति^(२) ॥हे “वृत्रहन्” वृत्रस्य अपामावरकस्य मेघस्य हन्तः ! ^(३) हे

I शाकलम् ।

(१)—आथर्वणशाखाद्वत् शौनकः, स्मृतिकारोऽप्यस्ति, शौनकः; स एव स इत्यत्रास्ति संशयः; इह तु कथ्यमानमिदं स्मृतिवचनम् ।

(२)—विहितमेतत् सामविधानब्राह्मणे तथाहि—“उदिते यदयकच्च वृत्रहन्नित्या-
कालं खस्यथनम्”—इति सा० ब्रा० २ प्र० ४ ख० ।(३)—वृत्रइति निघण्टौ प्रथम-दशमे मेघ-नामसु अष्टाविंशतितमम् । ‘वृत्रः’
वृणोतेराच्चादनार्थात् ‘अभि-चमि-मिदि-शंसिभ्यः वन्’ अस्माद् बाहुल्यकाद् भवति

अथ तृतीया ।

भरद्वाजऋषिः ।

१२ २२ ३२ ४ १ २ ६२ ३ १२
 य आ नयत्यरावतः सुनीती त्वर्षं यदुम् ।

३ २ ३ २३ १२
 इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ ३ ॥ १३

“सूर्य” सूर्यात्मकेन्द्र ! (१) “अथ” अस्मिन् दिने (१) “यत् कच्च”
 यत् किञ्चित् पदार्थजातम् “अभि” अभिमुखीकृत्य “उदगाः”
 [इण् गतौ उत्पूर्वः; तस्य लुङि गादेशः] उदयं प्राप्तवानसि “तत्
 सर्वं” पदार्थजातं “ते” तव “वशे” वशवर्त्ति स्वायत्त-
 मस्ति ॥ २ ॥ १२

“यः” इन्द्रः “त्वर्षं यदु” च एतत्संज्ञौ राजानौ शत्रुभिः

आच्छादयति ह्यसौ कर्त्तुं नभः । वर्त्ततेवा गति-कर्मणः, ‘स्फाधि-तच्चि’ इत्यादिना
 रक् प्रत्ययः; गच्छत्यसौ कर्त्तुं नभः । वर्द्धतेवा वृद्धार्थात्, बाहुलकात् इति धका-
 रस्य तकारः वर्द्धते हि वर्षासु मेघः । ब्राह्मणोक्ता एवामी वयोऽप्यर्थाः इति देवराज-
 यज्ञा । ‘अथास्य कर्म-रसादुपदानं, एव-बधः’ इति नै० ७, १, २ । ‘एव-बधो मेघ-
 बधः’ इति तद्भाष्यम् ।

(१) —विवरण-सते सूर्य-इति ‘सुप्तां सुलुगित्यादिना (७, १, ३१) सोर्लुकि रूपम् ।
 हे ‘एव-बधन्’ इन्द्र ! ‘अथ’ ‘यत्’ ‘कच्च’ किञ्चित् ‘अभि’ अभिलक्ष्य ‘सूर्य’ सूर्यः उदगाः
 उदगच्छति प्रकाशयति ‘तत्’ ‘सर्वम्’ ‘ते’ तव ‘वशे’ वर्त्तत इति-शेषः-इत्यर्थो वि०-
 सम्मतः ।

(२) —‘अथ-प्रवृत्तं चात्र प्रदर्शनार्थम्, सर्वकालमित्यर्थः’ इति वि० ।

४ ५ १ १ २ १
I यच्चाहाउ । आनायाश्त् । आनायाश्त् । पाराश्-
३ ५ १ २ १ २ १ २
वाश्श्ताः । हनीतोत् । हनीतोत् । वर्श्याश्श्-
५ १ १ १ २ ५
दूम् । इन्द्रःसानाश् । इन्द्रःसानाश् । यूवाश्श्-
२ ३ ५
होवा । साश्श्खा ॥ २८ ॥

II यञ्जानयत् । परावाहताः । सुनीतीतुर्वशाश्या
इद्म् । इन्द्रः सनोयुवाशसाखा । इन्द्रोऽऽग्रद । इ-
न्द्राश्चोऽग्रद । आइन्द्रोऽग्रद । याऽग्रद । याऽग्रद
आश्चोऽग्रद । इन्द्राः ॥ २० ॥ १३

दूरदेशे प्रक्षिप्तौ “सूनीती”^(१) सुनीत्या शोभनेन नयनेन “परा-
वन.” तस्माद् दूरदेशात्^(२) “आनयत्” आनीतवान् “युवा”
तत्पुणः “सः इन्द्रः” “नः” अस्माकं “सखा” भवतु ॥ ३ ॥ १३

I, II आभरदसवे ।

(१)—‘सुपां सुलुगित्यादिना (७, १, ३५) पूर्वसवर्णदोषः ।

(२) — 'परावतः' इति निघण्टु-तृतीय-सप्तविंशतमे दूर-नामसु पञ्चमम् ।

अथ चतुर्थी ।

श्रुतकचञ्चपिः ।

१ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २
मा न इन्द्राभ्यादिशः सरो अक्तुषायमत् * ।

३ १ २ ३ २
त्वायुजा वनेम तत् ॥ ४ ॥ १४

५ २ २ ४ ५ १ २ २ १ २
I मानइन्द्राभियादाइशः । सरोअक्तु । षुवाया-
२ ३ २ ३ २ १ २ १
२३मा३४त् । तुवा३४युजा । वनाइमा२३ता३४३त् । ओ
२३४५इ । डा ॥ ३० ॥

हे “इन्द्र !” “आदिशः” आदिष्टा समन्तादायुधान्यति-
सृजन् “सरः” [सृ गतौ (भा० प०)] सर्वत्र सरणशीलः राक्षसः
“अक्तुष” रात्रिषु^(१) “नः” अस्माकम् ? “अभ्यायमत्” आ आभि-
मुख्येन “मा” नियन्ताऽऽगन्ता भवतु । यद्यागन्ता चेत् तदा

* “यमत”-इति सु० ख० पुस्तकयोः पाठः ।

(१)—अक्तुः इति निघण्टु-प्रथम-नवमे रात्रि-नामसु चतुर्थेन । ‘रात्रि-ग्रहणञ्चाव
प्रदर्शनार्थम् सर्वकालमित्यर्थः’ इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

अस्याः परस्याश्च मधुच्छन्दा ऋषिः ।

१ २ ३ २ ४ २ ३ १ २ ३ १ २
 एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वान् सदा सहम् ।

१ २ ३ १ २
 वर्षिष्ठमूतये भर * ॥ ५ ॥ १५

५ ४ ४ २ ४ ४ ५ ४ २ ३ ५
 II मानाश्चाश्न्द्राभियादिशाः । हरोआश्शक्तू ।

२ १ ३ ५ १ ४ २ ५ २ १
 पूआयाश्शमात् । त्वायुजावनौश्चो । मतौ २ । ऊ

५ २ १ १ १ १
 वाइ । औश्चोश्शवाइ ५ ६ । ए३ । ययूश्शयः ॥ १३ ॥ १४ *

“तत्” रक्षः “त्वायुजा” त्वत्सहायेन वयं “वनेम” हन्याम [श्वथ
 क्रथ हिंसार्थाः, वन चेत्यत्र (भा० प०) पठितत्वाद्धिंसार्थाः ॥

‘आयमत्’-‘आयमन्’-इति च पाठौ ॥ ४ ॥ १४

* “भरा”-इति सु० भा० पुस्तकयोः पाठः ।

I, II तान्वे इमे ।

* इति ग्रामे गेय-गाने तृतीयः प्रपाठकः ॥

४२५ ४ २ १ २

I ओम् । एन्द्रसा । नसि॒रयिम् । सजित्वान्-
 २१२ २ १ २ १ २ २ २
 सदासा२३हाम् । वा२३र्षा । ष्टामूतया३१उवाये३ ।
 ५
 भार३४रा ॥ १ ॥

४२५ २ ४ २ १ २ २१२

II एन्द्रसानसाइम् । रया२इम् । सजित्वान्-सदा-
 २ १ १ २ १ ५ ४
 सार३हाम् । वार्षा२ष्टामू३३ । तयो२३४वा । भा५रो
 ५
 इ३हाइ ॥ २ ॥ १५

हे “इन्द्र !” “ऊतये” अस्मद्रक्षार्थम्^(१) “रयिम्” धनम् “आ-
 भरा”^(२) आहर, कौटुशं रयिम् ? “सानसिम्”^(३) सम्भजनीयम्
 “सजित्वानम्” समान-शत्रु-जय-शीलम्^(४) [धनेन हि शूरान्
 मृत्यान् सम्पाद्य शत्रवो जीयन्ते] “सदासहम्” सर्व्वदा शत्रू-
 णामभिभवन-हेतुम् “वर्षाष्टम्” अतिशयेन वृद्धम् प्रभूत-
 मित्यर्थः ॥ ५ ॥ १५

I, II इन्द्रो विश्वामित्रो वा ऋषिः ; रोहिकुलीयं नाम ।

(१) — ‘ऊतये, तर्पणाय’-इति वि० ।

(२) — भरा इति “द्यौतस्त्रिः (६.१.१३५)”-इत्यन्तदौर्वः ।

(३) — वन-पण सम्भक्तौ (भा० प०) इत्यस्येदं रूपम् ।

(४) — ‘सहस्रतानां शत्रूणां जेतुं’-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

^{१२ ३१२ ३२३ ३१२}
इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ।

^{१२ ३१२ ३१२}
युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ६ ॥ १६

^{१ ० १ ०२}
I इन्द्राम् । इन्द्रं वायारम् । महा । महाधानारम् ।

^{१ ० १ ०२ १}
इन्द्राम् । इन्द्रमर्भारम् । हवा । हवामाहारम् । युजाम् ।

^{० १ ० १}
युजं वृत्रारम् । षुवा । षुवज्रिणारम् । ओ२३४५३ ।

डा ॥ ३ ॥

^{१ ०२ १ २ २ १२}
II महा । महाधानारम् । आ औ३हो । इह ।

“वयम्” अनुष्ठातारः “महाधने” (१) प्रभूत-धन-निमित्तम् (२)
“इन्द्रम्” “हवामहे” (३) आह्वयामः, “अर्भे” अर्भके स्वल्पे-

I, II इन्द्राण्याः सामनी ।

(१)—‘महति सङ्ग्रामे’-इति वि० । ‘महाधने’-इति निघण्टु-तृतीय-घोडशे सङ्ग्राम-
नामसु उल्लेखानि शतमम् पदम् ।

(२)—निमित्तं सप्तम्यर्थः, चर्माणि द्विपिनमितिवदित्याशयः ।

(३)—ऋः सम्प्रसारणे (५, १, ३४) रूपम् ।

अथ सप्तमी ।

त्रिशोकच्छपिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अपिवत् कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाह्वे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

तत्राददिष्ट पौंस्यम् ॥ ७ ॥ १७

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इहिवाला । ओ२३४वा । इन्द्रमर्भाइ । हवा । हवामा-
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 हार३इ । आ औ३हो । इह । इहिवाला । ओ२३-
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 ४वा । युजंवृत्राइ । षुवा । षुवज्जिणार३म् । आ औ
 १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
 ३हो । इह । इहिवाला । ओ२३४वा । ई२३४हा ॥ ४ ॥ १६

ऽपि धने निमित्तभूते सति^(४) इन्द्रं हवामहे । कौटुशम् इन्द्रम् ?
 “युजं”^(५) सहकारिणं [समाहितं वा] “वृत्रेषु” शत्रुषु धन-लाभ-
 विरोधिषु प्राप्तेषु तन्निवारणाय “वज्जिणं” वज्रोपेतम् [महा-
 धन-शब्दी यद्यपि सङ्ग्राम-वाची तथापि महद्जनमतं विव-
 क्षितम्^(६) ॥ ६ ॥ १६

(४) —‘अर्भकः’-इति निघण्टु-तृतीय-द्वितीये दशमम् ।

(५) —‘युजते’ इति युक् सहायः तम् इत्यर्थः-इति वि० ।

(६) —इह विनिगमकं चिन्त्यम् ।

^५ ^२ ^५ ^१ ^१
 I अपिबत्काद्रूक्षवःसुताम् । इन्द्राहो रेइ । सहाहो रे ।
^१ ^२ ^{१२} ^२ ^१
 सावाश्ऊवेरे । तत्रादारइदी । ष्टपौरे । चौरे । ऊवा
^५ ^२ ^१ ^४ ^५ ^४
 रेइ । ईश्या । सियाम् । औरेइहोवा । होप्रइ ।

डा ॥ ५ ॥ १७

“इन्द्रः” “कद्रुवः” कद्रुनामकस्य ऋषेः सम्बन्धिनं^(१) “सुतम्”
 अभिपुतं सोमम् “अपिबत्” पीतवान् “सहस्रबाह्वे” सहस्र-
 बाह्वाख्यं शत्रुम्^(२) अहन्निति शेषः । “तत्र” तस्मिन्नवसरे^(३)
 “पौंस्यम्” इन्द्रस्य वीर्यम् “आ ददिष्ट” आ दीप्यत^(४) ॥

‘तत्राददिष्ट’-इति छन्दोगाः, ‘अत्राददिष्ट’-इति बह्वृचाः
 ॥ ७ ॥ १७

I इन्द्रऋषिः, सहस्रबाह्वीयम् ।

(१)—तन्वादित्वात् रूपम् । ‘कद्रु’नाम कश्यपस्य भार्या, तस्याः सभूतम्-इति वि० ।

(२)—सहस्रमिति बह्वनाम (नि० ३, १, ११) बाहुशब्देनापि अवयवेन समुदायस्य
 सम्बन्धात् कर्ता उच्यते । सहस्रं बहवः कर्तारो यत्र तत् सहस्रबाहु सन्, तस्मिन्
 पीतवान् इत्यर्थः-इति वि० ।

(३)—‘तत्र सत्रे’-इति वि० ।

(४)—‘अत्यर्थं दृश्यते वर्णत इत्यर्थः; केन? सामर्थ्यान्मन्त्रैः’-इति वि० ।

अथ अष्टमौ ।

वसिष्ठऋषिः ।

३१ ३ २३ १२ २२

वयमिन्द्र त्वायवोभि प्र नोनुमो वृषन् ।

३२ ५१ २

विद्वी त्वाश्च नो वसो ॥ ८ ॥ १८

२१ ५ १ १ ३ ५२ २

I वयमा२३४इन्द्रा । त्वा२३ । या२वार३४औहोवा ।

२ १ ५२ २ ३ २ १ ३ ५२

अभिप्रनोरनुमोवृषन् । विद्वाइतुवा३ । स्या२ना२३४औ

२ ३ ५
होवा । वा२३४सो ॥ ६ ॥

५२ १ १ २

II हाउवयमिन्द्रा । त्वा२थावा२ । अभिप्रनोनुमो२-

१ १ १ १ १ ३ ३
वार्षा२न् । विद्वा२इतूवा२ । स्पनो२३ । वा२सा२३४५२ २ १ २ २ १ २ ३ १ १ १ १
औहोवा । अस्मभ्यङ्गातुवित्तमा२३४५म् ॥ ७ ॥

५ १ २ ३ १ २ २ २

III वयमिन्द्रा । त्वायाश्वाः । अभिप्रनोनुमोश्वाश्-

I वृषतो मारुतस्य साम ।

II भारद्वाजऋषिः, अदारसूत् ।

III वृषट्ऋषिः, अदारसूत् ।

^२र्षान् । ^२विद्वीत्^५२३४वा । ^२उ२३४हाइ । ^४स्यनोवा^५सोइ
^५हाइ ॥ ८ ॥

IV ^५वयामौहो । ^४इन्द्रा । ^१त्वाया^२श्वाः । ^१अभिप्रनो-

^२नुमोश्वा^२र्षान् । ^२विद्वीत्^५नो२३४हाइ । ^१स्यानो^२श्वाइ ।

^१वसा । ^२औ^४श्होवा । ^४हो^५इ । डा ॥ ८ ॥

V ^२वयामौहोवा^४हाइ । ^४इन्द्रा । ^२त्वाऔ^४होवा^५हाइ ।

^४यावाः । ^१आ२३भी । ^१प्रा२३नो । ^१ओइनुमोवा^२र्षान् ।

^१वा२३इ^२द्वी । ^१तू२३वा३ । ^१स्या२ना२३४औ^५होवा । ^२वा

^५२३४सो ॥ १० ॥ १८

हे “वृषन्” कामानां वर्धितः ! “इन्द्र !” “त्वायवः” (१)
त्वत्कामाः “वयं” वासिष्ठाः त्वाम् “अभि प्र नोनुमः” (२) प्रकर्षेण
स्मः । हे “वसो” वासयितः इन्द्र ! “अस्य” (३) इदम् “नः”

IV, V मारुतस्य भरद्वाजस्य इमे अदारसृती ।

(१)—त्वां यष्टु मिच्छन् इति विग्रहे, क्वचि, “नच्छन्दस्य पुत्रस्य (२, ४, ३५)—इतीलाभावे,
“भ्नाच्छन्दसि (२, २, १७०)”-इति उ-प्रत्यये रूपम् ।

(२)—“अभि प्रनोनुमः, अभि प्रेति द्वावपि पाद-पूरणौ, अत्यर्थं सुप्तः”-इति वि० ।

(३)—“अस्य सुतस्य”-इति वि० ।

अथ नवमी ।

द्वयोस्त्रिशोकऋषिः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति* बर्हिरानुषक् ।

३ २ ३ २ ३ १ २
 येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ८ ॥ १८

अस्मदीयं स्तोत्रं “नु” क्षिप्रं^(४) “विह्वी”^(५) अवधारय ॥ ८ ॥ १८

“ये” ऋषयः “आ घा”^(१) आभिमुख्येन खलु “अग्निम्”
 “इन्धते” दीपयन्ति “येषां” च “युवा” नित्य-तरुणः “इन्द्रः”
 “सखा” भवति^(२) ते “आनुषक्” आनुपूर्व्येण^(३) “बर्हिः”
 “स्तृणन्ति” ॥ ८ ॥ १८

* “स्त्रिणन्ति”-इति ख० ग० पुस्तकयोः पाठः ।

“स्तृणन्ति”-इति ए० पाठः ।

१८ उत्तरार्चिकस्य ५, २, २१, १ । ८

(४)-क्षिप्रमिति निरुक्त-द्वितीय-पञ्चदशे प्रथमम् । ‘नु इति पाद-पूरणः’-इति वि० ।

(५)-“द्व्यचोतस्त्रिः (६, १, १३५)”-इति दीर्घः ।

(१)-‘घा’-इति “निपातस्य च (६, २, १३६)”-इति दीर्घः । ‘आ इत्येषमर्थादायाम्
 च-इति पाद-पूरणः’-इति वि० ।

(२)-‘स्तृणन्ति-स्तृणन्ति-लक्षणेन सम्बन्धेन सखिभूतः, स्तृणन्ति-स्तृणन्ति-इति वि० ।

(३)-‘आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्य’-इत्यादि निरुक्तम् ६, २, १६ ।

५२ २ ४ ५ १ १ २
 I आघाये अग्निमिन्धाताइ । स्तृणन्तिवर्चिरानुषाक ।
 ५२ १२ २ २ १ ५ ४
 येषामिन्द्रोयवाइहा । ऊवाइ । ऊवोर३४ । वा । सा५
 ५
 स्वीहाइ ॥ ११ ॥

५२ २ ४ १ १ २ ३ ५
 II आघायइहा । मिमाइ । धाताओर३४वा ।
 २ ५ २ १ २ ३ ३ ५
 ईर३४हा । स्तृणन्तिवर्ची३रा । नूषाओर३४वा । ईर३४हा ।
 १२ १ २ ३ ५ २ ५ १ ७
 येषाम् । आइन्द्राओर३४वा । ई३३४हा । युवा । युवार-
 २ २ ५
 सार३४५खाइ५इ । ईर३४हा ॥ १२ ॥

५२ २ २ २ ५ १ १ २ ३
 III औहोआघायाइए । मिमाइन्धाता । औहो३३४
 ५ २ १ २ २ २ ५ १ १
 वा । स्तृणन्तिवर्ची३रानूषा । औहोर२४वा । येषाम् ।
 २ ३ ५ २ १ १ ५
 इन्द्रा । औहो२३४वा । युवा३ । सार३४खा । उऊवा
 ५
 इहाउ । वा ॥ १३ ॥ १८

I, II, III ऐश्ववाहानि ऐश्वहाराणि वा ।

अथ दशमी ।

३ २७ ३ २३ २३ २३ १ २ ३ १२ २२
 भिन्धि विश्वा अप द्विषः परिबाधो जह्नी* मृधः ।

१ २ ३ १२ २२
 वसु स्पार्हन्तदा भर ॥ १० ॥ २०

I भि। ध्योहाइ। वाइश्वाअपा। दाइषाओ२३४

५ १ २ ३ ५ १२ २ २ ३ ३
 वा। पाराओ२३४वा। बाधोजहाइ। माइर्वाओ२३४वा।

१ २ २ १ २ २ ३ १ १ १ १
 वसुस्पार्हन्तदाभरा२३४५ ॥ १४ ॥ २०

॥ इति चतुर्थ-दशति ॥

हे “इन्द्र!” “विश्वाः” सर्वाः “द्विषः” द्वेष्ट्रीः शत्रु-सेनाः
 “अप(१) भिन्धि” विदारय “बाधः” हिंसित्वीः “मृधः” सङ्गामान्

* “जह्नी”-इति क-पाठः ।

I अहेः पैड्वस्य सामाहेधो वा पैड्वस्य पैत्वस्य वा ।

२० उत्तरार्द्धिकस्य ४, १, ८, १ । १०

(१)-‘अपउपसर्गश्रुतेः क्रियापदमध्याद्धियते, अपेत्य असप्ततः अपनीयेत्यर्थः’-
 इति वि० ।

[‘सृधः’, ‘सृधः’—इति सङ्ग्राम-नामसु पठितत्वात्^(१)] “परि
जही”^(२) हिंस्याः । ततः तासां “स्मार्ह” स्मृहणीयं “तत्”
प्रसिद्धं “वसु” “आ भर” अस्मभ्यम् आ हर ॥ १० ॥ २०

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोद्याख्यानं
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीय-खण्डे—

मेयं प्रथमा ।

कण्वीधौरऋषिः ।

३१ = ३ २२ १२३ १२ २२
इद्वेव ष्टण्व एषां कशा हस्तेषु यद्वदान् ।

१२ २२ ३ १ २

नियामच्चित्रमृञ्जते ॥ १ ॥ २१

(१)—निवर्ण्यौ द्वितीय-सप्तदशे ‘सृधः’—इति उन्विंशतितमं पदम्, तत्परस्ताच्च
मृधइति ।

(२)—द्व्यचोत इति (६, १, १२५) दीर्घः ।

अथ द्वितीया ।

इयोस्त्रिशोकच्छषिः ।

३१२ ३ १ २ ३१२ ३१ २
इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः ।

३१२३ १२ ३२
पुष्टावन्तो यथा पशुम् ॥ २ ॥ २२

२१२ ४ ५२ १ २ २ २ २
I इहेवा२शृण्वण्यमम् । कशाहस्तेषुया१द्वा३दान् ।

२ ४ २ ३५ ५१२२१ ० ३
नियामञ्चा३त्रा३मृञ्चताइ । नियामञ्चाइ । त्रमा२ञ्चा-

५ ३२ २ ३२ ४२ ५ २२ १२ २२
२३४ताइ । एहिया३४औहोवा । एहियौहोइ । एहि-

१२ ५
यौहोर३इ । ए२३४हो ॥ १५ ॥ २१

“एषां” सरतां “हस्तेषु” स्थिताः “कशाः” स्व-स्व-वाहन-
ताडन-हेतवः “यद् वदान्”^(१) यद् वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, तं
ध्वनिम् “इहेव” अत्रैव स्थित्वा “शृण्वे”^(२) शृणोमि । स
ध्वनिविशेषः “यामम्”^(३) सङ्ग्रामे “चित्” विविधं शौर्यं

I एषम् ।

(१) —‘यत् वदान्’-इति वि० । वदान्-इति लोटोरूपम् ।

(२) —शृण्वे इति वि० ।

(३) —‘यानि येन स यामो रथः, तम्’-इति वि० ।

४ ३ ४ २ ३ ४ ५ २ ४ ५ १ २
I इमउत्वाविचक्षते । ए३ । सखायाः । इन्द्रसोमा-

२ १ २ १२ २ १ २
२३इनाः । होइहोवा । पुष्टावा२३नाः । होइहोवा-

२ १ ५ ४ ५
३ । यथो२३४वा । पा५शो६हाइ ॥ १६ ॥ २२

“न्यूजते”(४) नितरामलङ्करोति [“ऋञ्जतिः प्रसाधन-कर्मा
(६,४,२४)”-इति यास्कः(५) ॥ १ ॥ २१

हे “इन्द्र !” “त्वा” त्वां “सोमिनः” अभिषुत-सोमाः “सखायाः
इमे उ” खल्वस्मदीया जनाः “पुष्टावन्तः”(१) सम्भृत-पाशाः “यथा
पशुम्” पशुमिव “वि चक्षते” वि पश्यन्ति(२) ॥ २ ॥ २२

I पौषम् ।

(४)—‘नि ऋञ्जते, निधमेन गमयति’-इति वि० ।

(५)—यदा एषां हस्तेषु कशाः वदन्ति, यदा च एषां चित्रं रथं सारथ्यो निध-
मेन गमयन्ति, तदा स शब्दः इहैव स्थित्वा श्रूयते—इति विवरण-निष्पन्नोऽर्थः ।

(१)—सतौ दोषः । ‘पौषणं पुष्टम्, तद्वन्तः पुष्टावन्तः, पोषणवन्त इत्यर्थः ।

(२)—‘एतदुक्तम् भवति—घासहारिणो घासेन गृह्यतेन पशोस्पर्णाय परमया
प्रीत्या युक्तास्मैव पशुं पश्यन्ति, तद्वन्मदीया ऋत्विजः सोमवन्तः तेनैव सोमेन गृह्य-
तेन तर्पणार्थं त्वां पश्यन्तीत्यर्थः’-इति वि० ।

अथ तृतीया ।

वत्सः काण्वच्छिः ।

१२ ३२३ २ ३ १ २ ३ १ २
 समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः ।

३ १ २ ३ १ २
 समुद्रायेव सिन्धवः ॥ ३ ॥ २३

१ २ १ २ २ १ २ २
 I समस्यामा २ । न्यावेविशाः । विश्वानामा २ । ता-
 १ १ १ १
 कृष्टयाः । समुद्राये २ । वसिन्धार ३ वा ३ ४ ३ । ओर ३-
 ४ ५ ३ । डा ॥ १० ॥ २३

“विशः” निविशन्त्यः^(१) “विश्वाः” सर्वाः “कृष्टयः” प्रजाः
 “अस्य” इन्द्रस्य “मन्यवे” क्रोधाय [यद्वा मन्युर्मनन-साधनं स्तोत्रं
 तदर्थम्] “सं नमन्त” सम्यक् स्वत एव नमन्ति प्रक्षीभवन्ति ।
 तत्र दृष्टान्तः—“समुद्राय इव” यथा समुद्रम् अग्निम् प्रति
 “सिन्धवः” स्पन्दन-शीला नद्यः स्वयमेव नमन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥ २३

I मरुतां संवेशीयम्, सिन्धुषाम वा ।

(१)—‘यद्यपि विशदन्ति मनुष्य-नाम (नि०) तथापि कृष्टय इत्यनेन पौनरुक्त-
 प्रसङ्गात् क्रिया-निमित्तं द्रष्टव्यम् । विष्णु व्याघ्रौ (द्वा० ७०) इत्यस्येदं रूपम्, सुति-
 भिर्हविर्भिश्च व्याघ्रारः’-इति वि० ।

अथ चतुर्थी ।

कुसीदी काण्वृष्टिः ।

३ २ ३ १ २ २ २ १ २ २ २ २
 देवानामिद्वो महत्तदा वृणोमहे वयम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 वृष्णामस्ममृतये * ॥ ४ ॥ २४

५ २ २ २ ३ २ ३ ५ १ २ ३ ५
 I देवा । नाम् । इदाओ२३४वा । ओवाओ२३४वा ।

३ ५ २ १ २ ५ २ ५ ३
 मा२३४हात् । तदावृणाइ । माहाओ२३४वा । वा२-

५ २ १ २ २ ५ ३
 ३४याम् । वृष्णामस्मा । भ्यामाओ२३४वा । ता२३-

५
 ४ये ॥ १८ ॥

हे देवाः ! “देवानां” स्व-तेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम्
 “इत्” एवार्थे^(१) युष्माकमेव “महत्” व्याप्तं [महनीयं वा] “अवः”
 पालनं यद् विद्यते “तत्” “वृष्णां” कामानां वर्षिष्टृणां युष्माकं

I, II हाविष्मते हे ।

II ^{५२ २ २ २ २ २ १ २ १} हाउदेवानामिदवोमहद्वाउ । तदावृणाइ । मा-
^{१ ३ ५ २ १ २ २} ह्वार३४याम् । ऐ२हो१आ२इहो । वृष्णामा३स्मा ।
^{१ १ ३ ५ २ २ १ १ १ १} भ्यमू२३ । तारया२३४औहोवा । हविष्मते२३४पू ॥ १८ ॥

III ^{५ २ २ २ २ ४ ५ २ १ २} देवानामिदवोहाउमाहात् । तदावृणाइ । महा
^{२ १ २ १ ३ ५ २ १ २ १ १ १ १} इवार३याम् । वृष्णा२हो३इ । आ२स्मा । भ्यमू-
^{१ ३ ५ २ २ १ २ १ १ १ १} २३ । तारया२३४औहोवा । हविष्कृते२३४पू ॥ २० ॥

IV ^{५ २ २ २ ४ ५ १ २ २ २ १} देवानामिदवोमाहात् । तादावृणी । महाइवा२३
^{२ १ २ २ १ ५ ४} याम् । वृष्णामा२स्मा३ । भ्यमू२३४वा । तापूयोई
^५ हाइ ॥ २१ ॥ २४ ।

स्वभूतं तद्रक्षणं यजमानाः “वयम्” “आ वृणीमहे” समन्तात्
 सश्रजामहे(१) । किमर्थम्? “अस्मभ्यम्” “जतये” पूर्वमस्मभ्य-
 मस्मदर्थमिति साधारण्येनोक्तं तद् विशिनष्टि-जतयइति, अस्माकं
 पालनायेति ॥ ४ ॥ २४

III, IV हाविष्कृते हे ।

(१) — ‘आभिमुख्येन प्रार्थयामः’-इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

मेधातिथिः ऋषिः ।

४ २ ३ १ २ २ १ २
सोमाना^२ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्यते ।

४ १ २ ३ १ २ ३ २
कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ ५ ॥ २५

५ २ २ ४ २ ५ २ १ २ १ २ १ २
I सोमाना^२ स्वरणाम् । कृणुहि ब्र । ब्रह्मणस्यताये-

२ ३ २ १ १ २ १ २ ३ २
३ । ओ३४ । हाहोइ । कक्षाइवा२३न्ताम् । यऔ-

२ ३ २ १ ५ ४ ५
होइ । औहो२३४वा । शापुइजोइहाइ ॥ २२ ॥ २५

हे “ब्रह्मणस्यते !” एतन्नामक देव ! (१) त्वं “सोमानाम्”
अभिषवस्य कर्त्तारं माम् अनुष्ठातारं “स्वरणं” देवेषु प्रकाशन-

२५ उत्तरार्चिकस्य ६,३,१०,२। ११

I काक्षीवतम् ।

(१)—ब्रह्मणस्यतिरिति निघण्टौ दैवतकाण्डे परिगणितो नोपलभ्यते, अस्मिन् तु
तत्र अन्तरीक्ष-स्थान-देवतासु वाय्वादिषु दृढस्यतिरिति । तस्यैव निर्वचनावसरे ‘ब्रह्म-
णस्यतिः’ ‘क्षेवस्यपतिः’ ‘वास्तोष्यतिः’ ‘वाचस्यतिः’ ‘वसोष्यतिः’ एषामपि पञ्चानां
सोदाहरणं निर्वचनं प्रदर्शितम्—‘ब्रह्मणस्यतिर्ब्रह्मणः पाता पालयिता वा’-इत्यादि
नै० १०,१,१२ । ब्रह्मणः सन्तस्थेति तद्भाष्यकारः । ‘षष्ठ्याः पति-पुत्र-पार-पद्-पद्-
स्योषेषु (८,३,५३)’-इति सत्यम् ।

वन्तम्^(१) “क्वण्हि”^(२) कुरु । तत्र दृष्टान्तः—“कक्षीवन्तम्”
 एतन्नामकष्टपिम् [इव-शब्दोऽत्राध्याहार्यः] कक्षीवान् यथा
 देवेषु प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः “यः” कक्षीवान् “औशिजः” उशिजः
 पुत्रः तमिवेति पूर्वत्र योजना ॥ कक्षीवतोऽनुष्ठातृषु मुनिषु
 प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैरान्नायते—“एतं वै पर आट्णारः कक्षी-
 वानौशिजो वीतहव्यः आयसस्तसदस्युः पौरकुत्स्यः प्रजाकामा
 अचिन्वत”-इति । ऋगन्तरेऽप्युषित्व-कथनेन अनुष्ठातृत्व-प्रसिद्धिः
 सूच्यते—“अहं कक्षीवानृषिरस्मि विप्रः”-इति । तस्मादस्यानु-
 ष्ठातारं प्रति दृष्टान्तत्वं युक्तम् ॥ मन्त्रोऽप्येवं यास्केनैव व्याख्यातः
 —“सोमानां सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ! कक्षीवन्त-
 मिव य औशिजः कक्षीवान् कक्षावा*नौशिजः उशिजः पुत्रः,
 उशिक् वष्टेः कान्तिकर्मणोऽपि त्वयं मनुष्यकक्षा[†] एवाभिप्रेतः
 स्यात्, तं सोमानं सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते !
 (६, ३, १२)”-इति ॥ अस्मिन् मन्त्रे सोममिति पदेन ब्रह्मणइति
 पदेन च सूचितं तात्पर्यम् तैत्तिरीया आमनन्ति—“सोमं
 खरणमित्याह—सोमपोथमेवावरुन्धे, क्वण्हि ब्रह्मणस्पत इत्याह-
 ब्रह्मवर्चसमेवावरुन्धे”-इति ॥ ५ ॥ २५

*,[†], निरुक्त-कार-पाठस्तु—“कक्षीवान्”, “कक्ष्यएव”—
 इति स-यकारः ।

(१)—“खृ शब्दोपतापयोः (भा०प०) इत्येतस्मैतद्रूपम्, शब्दचितारं सुतीनाम्
 उच्चारयितारं सोतारं यष्टारश्चेत्यर्थः”-इति वि० ।

(२)—विकरण-व्यत्ययेन घातूनामनेकार्थत्वेन वा रूपम् ।

अथ षष्ठी ।

अतकक्षत्रभिः ।

१२ ३ १२ २१ २
बोधन्मना इदस्तु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः ।

३ १२ २२ ३ १२
शृणोतु शक्र आशिषम् ॥ ६ ॥ २६

५२ १ १ १२२ १ ७
I बोधन्मनाः । इदस्तुनाः । वृत्रहाभू । रिया-

१ ३ ५ ३ २ ५ ३ २ १
रसू३४जोः । शृणा३४औहो । तुशक्रजा । शि ।

४ ५
षाम् । और३होवा । होपूइ । डा ॥ २३ ॥ २६

अयं परोक्षकृतः^(१)। “वृत्रहा” वृत्रस्य हन्ता “भूर्यासुतिः”^(२)
बहुषु देशेषु इन्द्रार्थं सोमा आसूयन्ते अभिपूयन्त इति तादृशः
[यद्वा, बह्वनि सोमादि-हवींषि इन्द्रार्थमासूयन्ते ह्वयन्तइति
तादृशः] “बोधन्मनाः” [बुध अवगमने (भा०प०), औणादिको-
ऽत् प्रत्ययः] यस्य मनः स्तोत्राणामभिमतं बुध्यते जानातीति

I औषसम् ।

(१)—उक्तं पुरस्तात्, (१०६ पृ०) ‘विविधा ऋचो भवन्ति परोक्षकृताः १, प्रत्यक्ष-
कृताः २, आध्यात्मिक्यश्च ३, इत्यादि । तदिह स्मर्तव्यम् ।

(२)—‘भूरीति वज्र-नामधेयम् ३, १, ५) अस्त्रासुति-शब्दो रस-वचनः—‘ता सम्राजा-
ह्वासुतो’ इति । तथाच भरि आसुतिर्यस्य स भूर्यासुतिः वज्ररसद्वयार्थः—इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

श्यावाश्वऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अथ नो देव सवितः प्रजावत् सावीः सौभगम् ।

१ २ ३ १ २

परा दुधप्रपञ्चं सुव ॥ ७ ॥ २७

तथोक्तः “इद्”^(१) अवधारणे “नः” अस्माकं बोधन्मना एव “अस्तु” सर्व्वदास्मदभोषितानि जानात्विवेत्यर्थः [यद्वा एतादृश इन्द्रः नोऽस्माकं सम्बन्धि यज्ञे भवत्विति] । किं ततः ? “शक्रः” सङ्ग्रामे शत्रु-हनन-समर्थ इन्द्रः “आशिषम्” अस्मदीयां स्तुतिम् [आशासनं वा] “शृणोतु”^(४) ॥

‘बोधन्मना-बोधिन्मना-इति पाठौ ॥ ६ ॥ २६

हे “सवितः^(१) देव !” “नः” अस्मभ्यम् “अथ” अस्मिन् यागदिने “प्रजावत्” पुत्राद्युपेतं “सौभगं” धनं^(२) “सावीः”

(३)—‘इदिति पाद-प्ररूपः’-इति वि० ।

(४)—‘एतदुक्तम् भवति—यदहं प्रार्थयामि, तच्छृणोतु शक्रः, श्रुत्वा च बुद्धयतु, बुद्ध्वा च सम्यादधतु’-इति वि० ।

(१)—‘सविता आदित्यः तस्य सम्बन्धनम् हे सवितः’-इति वि० । “सविता, सर्व्वस्य प्रसविता”-इत्यादि नैरुक्तम् १०, ३, ७, । “आदित्योऽपि सवितोऽन्ते”-इत्यादि च तत्रैव तदुत्तरखण्डे ।

(२)—भगमिति धननाम, शोभनं भगं सुभगम्, सुभगमेव सौभगम् स्वार्थिक-सहितः, शोभनं धनमित्यर्थः ।

I अद्यनोदेवसवितः । औहोवा । इहश्रुधाइ ।

प्रजावार३त्सा । वोःसौभगाम् । परादूर३ष्वा३ । हो-

वार३हा । प्रिय॑सू२३४पू६पू६ । दत्ता३या२३४पू ॥२४॥

II अद्या३४नोदेवसा । विताः । प्रजावत्सा । वोः

सौभगाम् । पारा३दूष्वा । प्रिय॑सुवोवा३ । औ२ ।

वार३४ । औहोवा । असम्यङ्गातुवितामा२३४पूम् ॥२५॥२७

प्रेरय(२) । “दुःखप्रम्”(४) दुःखप्रं दुःखप्रवद् दुःखकरं
हारिद्रं “परासुव”(५) दूरे प्रेरय ॥ ७ ॥ २७

I भरद्वाजस्य मौक्षम्, दक्षिणधनं वा ।

II भरद्वाजस्य मौक्षम् ।

(३)—‘सावीः अभ्यवुजानीहि’-इति वि० ।

(४)—अनिष्टस्य कस्यचित् सूचकः स्वप्नः, दुःखपूः, तस्मिन् भवं दुःखपूम् । “पूर्व-
पदात् (८, २, १०६)”-इति पलम् ।

(५)—‘सुवेति वु प्रेरणे (भा० प०) इत्यस्य दं रूपम्’-इति वि० ।

अथ अष्टमी ।

प्रागाथः काण्वृष्टिः ।

२ १ २३१२ २२ ३२ ३ १२

काऽस्य वृषभो युवा तुविग्रोवो अनानतः ।

३ १२

२२

ब्रह्मा कस्तं सपर्यति ॥ ८ ॥ २८

१

२ ४

२

१

१२

I कूर३४वस्यवापुवृषभोयुवा । तुविग्रोवो२ । अना-

२

२

२

नताः । ब्रह्माकार३स्ताम् । ऐ२हो१आर३इहो । स-

१

२

१

पर्यार३ता३४इ । ओर३४पुइ । डा ॥ २६ ॥

४ ५ ४ ५

२

१ ७ ५

२

३२ २

II कुवाकुवा । स्यवृषा३भोयुवा३ । ओ३४ । हाहो

२ २

१ ७ ५

२

३२ २

इ । तुविग्रोवोआ३नानता३ः । ओ३४ । होहोइ ।

“स्यः” सः “वृषभः” वर्षिता “युवा” नित्य-तरुणः “तुविग्रोवः”
 प्रवृद्ध-ग्रीवः^(१) “अनानतः” कदाचिदप्यनवनतः इन्द्रः “क्व ?”

(१) — ‘तुविग्रोवः, पुरुग्रोवः वृद्धग्रीवइत्यर्थः । कथमिन्द्रो वृद्धग्रीवः ? उच्यते—
 परमात्मस्वरूपत्वात् । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः, सर्वतः श्रुतिमां
 लोके सर्वमावृत्य निष्ठति’ इति वि० । तुवि-इति वृद्ध-पर्यायः नि० ३, १, २ ।

अथ नवमी ।

वत्सच्छिः ।

३ १ २ ३ १ १ २ १ २ ३ १ २
उप करे गिरीणं सङ्गमे च नदीनाम् ।

१ १ १ ३ ५ २ २ १ १ १ १
ब्रह्मा२३ । कारस्तार३४ औद्दीवा । सपर्यतीर३४५ ॥२७॥

५ २ २ २ २ २ ४ ५ २ २
I I ऐद्दीयैद्दी । कस्यवृषभोयुवा । ऐद्दीयैद्दी । तु

२ २ २ ४ ५ २ २ २ २ २ ४
विग्रीवो अनानताः । ऐद्दीयैद्दी । ब्रह्माकस्तं समर्थ-

५ २ २ २ २ १ १ २ २ ५ २ २
ती । ऐद्दीयैद्दी । आरइ । हिया३४ औद्दीवा ।

३ ५
आ२३४इद्दी ॥ २८ ॥ २८

कुत्र वर्तते ?-इति को जानातीत्यर्थः । “कः” “ब्रह्मा” स्तोता
“तम्” इन्द्रं “सपर्यति” (१) पूजयति ? (२) ॥ ८ ॥ २८

I, II, III भारद्वाजानि आर्षभाणि वा सैन्धुक्षितानि वा ।

(२)—निघण्टो परिचरण-कर्मसु तृतीयम् २, ५ ।

(३)—अस्यार्चि स्थवभइति “स्यम्बुसि बज्रलम्(६, १, १२१)”-इति हल्परकतां
निमित्तोक्त्य लोपः । तुविग्रीवो अनानत इति अथपरे (६, १, ११५) इति प्रकृतिभावः ।
करइति “अनुदात्तं प्रश्नान्नामिपूजितयोः (८, ३, १००)” इति ह्रितिरनुदात्तस्य ।

३१ १२२

धिया विप्रो अजायत ॥ ६ ॥ २९

१ २ १ १ २ १ २ १
I उपह्वराइ । गिरा^१इणाम् । सङ्गामे^{१२ १}चा । न

१ २ १ २ १ २ १
दा^१इनाम् । धियाविप्रो । अजायता । अयाम् ।

२ २ ५
अया^२इउ । वार^२इ । ऊ^२इपा ॥ २६ ॥

३ २ ३ ५ २ १ २ ३ २ २ २ ३
II इदामी^{३ २ ३}इइदाम् । इदामिदकम् । इदामी^{२ २ ३}र

५ २ २ १ २ ३ २ ३ ५
इदाम् । उपह्वरेगो^५इणाम् । इदामी^{२ २ ३}इइदाम् ।

२ १ २ ३ २ ३ २ ५ २ २ १
इदामिदकम् । इदामी^{२ २ ३}इइदाम् । सङ्गामे^{२ २ ३}चनाइदाम् ।

२ ३ २ ३ ५ २ १ २ ३ २ ३ २ ३
नाम् । इदामी^{२ ३ २}इइदाम् । इदामिदकम् । इदामी^{२ ३ २}इइ-

५ २ २ २ १ २ ३ २ ३
इदाम् । धियाविप्रो^५आइजायाता । इदामा^{२ ३ २}पुइदाम् ।

१ २ २ १ २
इम् । गोष्यदे^{१ २ २}पृष्ट ॥ ३० ॥ २९

“गिरीणां” पर्वतानाम्^(१) “उपह्वरे” उपह्वरत्तथ्ये प्रान्ते

I, II शाक्त्य सामनी ।

(१)—‘गिरीणाम्’ सेवानाम्—इति वि० । गिरिरिति मेघ-नामसु दशसम् नि० १, १० ।

अथ दशमी ।

इरिमिठऋषिः* ।

२ ३ १ २ २ १ २ २ २ १ २ ३ २
 प्र सम्म्राजचर्षणीनामिद्र स्तोता नव्यं गीर्भिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 नरं नृषाहं म० हिष्ठम् ॥ १० ॥ ३०

“नदीनां” सरितां “सङ्गमे” सङ्गमने च ईदृग्विधे देशे क्रियमा-
 णया “धिया” स्तुत्या^(१) “विप्रः” मेधावी^(२) इन्द्रः “अजायत”^(३)
 प्रादुर्भवति, स्तुतिं श्रोतुमिति शेषः^(४) [गिरौणामित्यत्र ‘नामन्य-
 तरस्याम्’ (६, १. १७७)-इति नाम उदात्तत्वम्^(५) ॥

‘सङ्गमे’-‘सङ्गथे’ च इति पाठौ ॥ ८ ॥ २९

“चर्षणीनां” मनुष्याणां मध्ये^(१) “सम्म्राजं” सम्यग् राजमा-

(१) —‘धिया प्रज्ञया’-इति वि० । धीरिति प्रज्ञा-नामसु सप्तमस् पदस् नि० ३, ९ ।

(२) —विप्रइति मेधावि-नामसु प्रथमस् नि० १, १५ ।

(३) —कालसामान्ये प्रत्ययः (१, ४, ६) । सन्त्रे—विप्रोअजायत इति प्रकृति-
 भावोऽव्यपरे इति । ६, १, ११५) ।

(४) —‘एतदुक्तस् भवति—यत्र प्रदेशे बहवो मेधाः, यत्र बह्वदकं, तत्र तेषां चोद-
 कस्य पानार्थम्’ इत्यादि वि० ।

(५) —‘चर्षण्यः’-इति मनुष्य-नामसु नवमस् नि० २, ३ ।

I प्रसम्नाजाम् । चार्षा^१णा^१इना^१रम् । आइन्द्रा^१र-
 स्तोतार^१३ । नव्यारङ्गार^१३४इर्भीः^२ । नारा^१रमार्षार^१३ ।
 हम्मोवा । हा^४प्रइष्ठो^५ह्वाइ ॥ ३१ ॥

II प्रसम्नाजोहाइ । चार्षा^१णी^२इनाम^२ । आइन्द्रा^१स्तो^२
 इतार^२३ । नव्यारङ्गार^१३४इर्भीः^५ । नारमो^२इ । नृषा^२हमो^३इ ।
 म^४ह्वा^५प्रइष्ठाम् । हो^४प्रइ । डा ॥ ३२ ॥

नम्^(२) [यद्वा मनुष्याणामधीश्वरम्^(२) “इन्द्रम्” हे स्तोतारः ! “प्र-
 स्तोत”^(४) प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशम् ? “गौर्भीः” स्तुतिभिः “नव्य”^(५)

LII वार्धन्वरे ।

(२) — ‘राजते’-इति जलति-कर्मसु नि० २, १५ ।

(३) — ‘राजति’-इति ऐश्वर्य-कर्मसु चतुर्थसु नि० ३, २२ ।

(४) — गुणभावोवाञ्छलकात् । ऋचि दीर्घान्तो द्व्यचोत लिङ् (६, ३, १३५) इति ।

(५) — ‘नव्यं नवतरम्’-इति वि० । इह नये नौतेरूपम् । नौतीति अर्चति-कर्मसु
 अष्टादशसु नि० ३, १४ ।

३ ५ ३ २ ४ ५ ३ २ ५ २ १ २
 III प्रसम्भाजच्च । षणा३२३४इनाम् । इन्द्रा३स्तो३-
 २ १ २ ५ ४ ५ ४ ५ ४
 ता३ । नव्यारङ्गा२३४इर्भीः । नरन्नुषाहमा५३हि ।
 ५ ३ १ १ १ १
 आ३हाउवा । छार३४५म् ॥ ३३ ॥

४ ५ ४ २ ५ २ ४ ५ ५ ४ ५
 IV प्रसम्भाजच्चर्षणीनामिन्द्रा३स्तोतान । व्यङ्गा३इर्भीः ।
 १ २ २ २ ५ ४ ५ ४
 इन्द्रा३स्तोतानव्यङ्गा२३४इर्भीः३४ । नरन्नुषाहम् । मा५३-
 ४ २ २ ३ १ २ ४ २ २ २
 हिष्ठाम् । सहमै३है३होर । यार३४औ३होवा । म३-
 १ १ १ १ १
 हो३ष्ठार३४५म् ॥ ३४ ॥ ३०*

॥ इति पञ्चम-दशति ॥ **

III, IV कुक्षस्य प्रस्तोकी ।

** कन्दार्चिके द्वितीयस्यार्द्धः प्रपाठकः ।

* इति ग्रामे गेय-गाने चतुर्थस्यार्द्धः प्रपाठकः ।

स्तुत्यं “नरं” नेतारं^(६) “नृषाहम्”^(७) नृणां शत्रु-मनुष्याणाम्
अभिभवितारम् “मंहिष्ठम्”^(८) दाहृतमम् ॥ १० ॥ ३०

इति सायणाचार्य-विरचिते साधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ-चतुर्थः खण्डः—

संघं प्रथमा ।

श्रुतकचक्रष्टपिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अपादु शिष्यन्धसः सुदक्षस्य प्र होषिणः ।

२ ३ २ ३ १ २
इन्दोरिन्द्रो यवाशिरः ॥ १ ॥ ३१

“शिप्री”^(१) [“शिप्रे हनू नासिके वा”^(२)] शोभन-हनुः

(६)—‘नरं नराकारम्’-इति वि० ।

(७)—“कन्दसि सहः (३, २, ६३)”-इति णौ “पूर्वपदान् (८, २, १०६)”-इति षत्वे
रूपमिदम् ।

(८)—मंहत-इति दान-कर्मसु अन्यम् । तस्य ढचि “तुष्कन्दसि (५, २, ५६)”-इती-
ष्ठनि रूपम् ।

(१)—प्रशस्ते शिप्रे यस्य—सुशिप्री ।

(२)—इत्येतत् षष्ठाध्यायेय-यास्क-वचनम् (६, ४, १९) । खष्ट गतौ, स्फाथि-तच्चि-वच्चि

I अपादुशो । प्रियन्धसाः । सुदक्षारश्स्या । प्रहो-
 षिणः । इन्दोरारश्इन्द्राः । यवाशारश्इराः । ऐ । हि-
 यारश् । हियाश्औहोवा । ए३ । ऊपाश्१२३४५ ॥ १ ॥

II अपादूश्शिप्रियन्धसाः । सुदक्षस्यप्रहोषिणाः । इन्दौ
 २ । हौ२ । ऊवारश्इ । आश्इन्द्रो । यवाशाइराः ।
 ऐ । हारश्ए२३ । हियाश्औहोवा । ए३ । ऊपाश्१-
 २३४५ ॥ २ ॥३१

[यद्वा शिप्राः शीर्षण्याः^(१), सुशिरस्त्राणः] सः “इन्द्रः” एव “प्रहो-
 षिणः”^(४) प्रकर्षणं देवान् हविभिर्जुह्वतः “सुदक्षस्य” एतन्नामकस्य
 ऋषेः^(५) सम्बन्धि “यवाशिरः” [अथि पाके (क्रा० उ०) आङ्-पूर्व-

I,II औपगवे, सौश्रवसे वा अथमथे वा मथाथे वा सौमित्रे
 वा शैखण्डिने वा ।

शक्ति-चयि-स्यपि-तृपीति-रक्, बाहुलकात् सृ-शब्दस्य शि-भावः ; अन्नं गन्धनं प्रति वा
 सृष्टे भवतः-इति देवराज्यज्ञा ।

(३)—इह मानं धन-लभ्यम् भवितु मर्हति ।

(४)—‘जुहोतेर्दानार्थस्येदं रूपम्’-इति वि० ।

(५)—‘सुष्ठु, उत्पादितस्येत्यर्थः’-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

मेधातिथिऋषिः ।

३१ २ ३ १२ २२ ३ १२
इमा उ त्वा पुरुवसो* भि प्र नोनवुर्गिरः ।

१ २ ३ २३ ३ १२
गावो वत्सन्न धेनवः ॥ २ ॥ ३२

कस्य “अपसृधेशामानृचुः”-इत्यादिना^(६) धातोः शिरादेशः) यवै-
रामिश्रितं^(७) यवैः सह पक्वम् “इन्दोः” सर्वत्र पात्रेषु क्षर-
न्तम् “अन्वसः”^(८) सोमलक्षणमन्नम् “अपात्” अपिवत् “यद्वा-
सोमस्य भागम् इन्द्रार्थम् परिकल्पितं सोमांशम् अपिवत् ।
“उ”-इत्यवधारणे ॥ १ ॥ ३१

हे “पुरुवसो !” बहुधन ! “यद्वा वसवो यज्ञाः^(९) बहुयज्ञ !

* “पुरुवसो”-इति ख० ग० ए० पुस्तकानां पाठः ।

३२ उत्तरार्चिकस्य ७, ३, १८, १ ।

(६) — “अपसृधेशामानृचुरानृचुश्च्युतेति त्याज्यात-क्षितमाशिराशीर्त्तः” (३, १, ३६ ।

(७) — “यव-शब्दे नात्र यव-विकाराः सक्तव उच्यन्ते, तैर्मिश्रणं यस्य स यवाशिरः ।
प्रथमा च पष्ठार्थे द्रष्टव्या । यवमिश्रितस्यैत्यर्थः । मन्थी च नाम ग्रहः स सक्तुभिर्दृश्यते
“मन्थिनं सक्तुभिरिति वचनान्तरमवेक्षित्वैतदुच्यते यवाशिर इति”-इति वि० ।

(८) — “सोमस्य”-इति वि० ।

(९) — इह मानं यन्न-सम्भ्यम् ।

अथ तृतीया ।

गौतमऋषिः* ।

२३ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ क २२

अत्रा ह गौरमन्वत नाम त्वष्टुरपीचम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २

इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ ३ ॥ ३३

५ २ १ १ १ २ १
I इमाउत्वा । पुह्र॒रवासा॒रु॒ । अभिप्रनोनवूर्गा-

इरा॒रः । औ॒हो॒इ । गा॒वोवा॒त्सा॒रु॒म् । ना॒रु॒धे॒इ ।

ना॒रु॒४५०॒वो॒ई॒हा॒इ ॥ ३ ॥ ३२

इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “अभि” “इमाः” अस्मदीयाः “गिरः” स्तुतयः
“प्रनोनवुः” प्रकर्षेण पुनः पुनः स्तुवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । नौति-
रत्र व्याप्तिकर्मा । तत्र दृष्टान्तः—“गावो वत्सं न धेनवः” यथा
धेनवः गावः गृहे वर्त्तमानं वत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत् ।
यद्वा, अस्मदीया वाचः त्वाम् अभिनोनवुः शब्दयन्ति स्तुवन्ति,
यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हन्धा-रवं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ २ ॥ ३३

*—‘गौतमस्यार्षम्’-इति वि० ।

I त्वाष्ट्री साम ।

४ ५ २२ १२ १ १ २
 I आत्रा । हागोरमन्वताउवार३ । होवार३होइ । ना-
 २ १ १ २ १२ २
 मत्वष्टुरपोचियाउवार३ । होवार३होइ । इत्याचन्द्रमसो-
 १ १ २ ५ २ २ २
 गृहाउवार३ । होवार३होइ । वार३४औहोवा । ऊर-
 ५
 ३४पा ॥ ४ ॥

४ ५ २२ १२ १
 II हावात्रा । हागोरमन्वताउवार३ । होइयार३ ।
 १ २ २ १
 हार३ऊवाइ । नामत्वष्टुरपोचियामियाउवार३होवार३-
 १ २ १२ २ १
 हार३ईया । इत्याचन्द्रमसोगृहाउवार३ । होइयार३ ।
 १ २ ५ २ २ २ ५
 हार३ऊवार । यार३४औहोवा । ऊर३४पा ॥ ५ ॥ ३३

“अत्रा^(२)ह” अस्मिन्नेव “गोः” गन्तुः^(२) “चन्द्रमसः” “गृहे”
 मण्डले “त्वष्टुः”^(४) एतसञ्ज्ञकस्य आदित्यस्य सम्बन्धि “अपीच”

I,II त्वष्टुरातिथे ।

(२)—“निपातस्य च (६.३.१३६)”-इति दीर्घः ।

(३)—‘गो’-शब्देनेह सुषुम्ना नाम आदित्य-रश्मिः, चन्द्रमसं प्रति गतः, अरुणपत्वा
 चन्द्रमण्डलस्य, रश्मिं प्रति गतः, ततः परादृत्य प्रथिव्यां ज्योत्स्नारूपेण दीयते सोऽव
 ओ-शब्देनोच्यते-इति वि० ।

(४)—त्वष्टा इति पृथ्वि-स्थान-देवतासु, अन्नरिच-स्थान-देवतासु, द्यु-स्थान-देवतासु
 च नैवण्टुकाः संस्मरन्ति । नैरुक्तं च त्रिषूपलक्ष्यते, तद्यथा—“त्वष्टा तूर्णमश्रुत इति

रात्रौ अन्तर्हितं खकौयं यत् “नाम”^(५) तदादित्यरश्मयः “इत्था इत्थम् अनेन प्रकारेण “अमन्वत” अजानन्^(७) । उदकमये खच्छे चन्द्रविम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति, तत्र प्रतिफलिताः किरणाः सूर्यं यादृशीं सञ्ज्ञां लभन्ते, तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्त्तमानां लभन्त इत्यर्थः ॥ एतदुक्तम् भवति—यद्वात्वावन्तर्हितं सौरं तेजः तच्चन्द्रमण्डलं प्रविश्याथ नैशं तमो निवार्य सर्वं प्रकाशयति; ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्य इन्द्रएव, वादशखादित्येषु इन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्रएवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वात् इन्द्रो देवतेत्युपपन्नं भवति, ईदृग्भूतस्य तेजसः तदाश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधान्य-विवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥ अत्र निरुक्तम्—“अथाप्यस्यैकोरश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपक्षितस्य आदित्यतोस्य दीप्तिर्भवतीति सुषुप्तः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमोभवति सोऽपि गौरुच्यते अचाहगोरमन्वतेति” (२,३,६); अत्र ह गोः सममंसतादित्यरश्मयः स्व-नामापीच-

नैरुक्ताः, लिखेवा दीप्ति-कर्मणः, लक्षतेवा स्यात् करोति-कर्मणः ॥ अग्निरिति शाक-पूणिः—इत्यादि प्रथमम् (नै० ८,३,११—१२) । “त्वष्टा व्याख्यातसस्यैषा भवति” इत्यादि द्वितीयम् (नै० १०,३,९—१०) । “त्वष्टा ॥ त्वष्टा द्रुहितुर्वहवं करोतीमानि च सर्वाणि भूतान्यभि सप्तागच्छन्ति यमस्य माता पर्युच्छमाना मरुतो जाया विवस्वतो ननाश राविरादित्यस्यादित्योदयेनर्हीयते”—इति अन्यम् (नै० १२,१,११) । इह चान्य-व्याख्यात एव त्वष्टा गृह्यते ।

(५)—‘नाम नमनं प्रव्हीभावस्’-इति वि० ।

(६)—“प्रश्नपूर्वविशेषमात्र्यालु छन्दसि (५,३,१११)”-इति इदमो विकृतादिवार्ध-विहितोऽपि थालु व्यत्ययेन प्रकृतिभूतादिदं-शब्दादिपि ।

(७)—‘अमन्वत, अनुमन्यन्ते’-इति वि० ।

अथ चतुर्थी ।

भरद्वाजऋषिः ।

२७ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २

यदिन्द्रो अनयद्रिती महीरपो वृषन्तमः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

तत्र पूषा भुवत्सचा ॥ ४ ॥ ३४

५ २

१

१ २

४ ५

I यदिन्द्रोया । नाया२३त् । उमो३म् । उवा ।

१ २ २

१ २

४ ५

१ ७

रितोमहीरापा२३ः । उमो३म् । ओवा । वृषावृषा२ ।

३ २ ५ २ २

१ २ २ १ २ २ १ ३ १ १ १ १

तमा३४ओहोवा । तत्रपूषामुवत्सचार३४५ ॥ ६ ॥

५ २

५

१ २

१ २

II यदिन्द्रोअनयद्रिता६ए । महीरापा२ः । मही-

मपचितमपगतमपहितमन्तर्हितं वा^(८) (४, ४, २ ५)"-इति॥३॥ ३३

“यद्” यदि^(१) “इन्द्रः” “वृषन्तमः” अतिशयेन वर्धिता इन्द्रः
 “रितः” गच्छती^(२) “महीः” महतीः “अपः” वृष्ट्युद्कानि “अन-

I, II पौषे ।

(८)—निरुक्तपाठानु—‘अमुत्र चन्द्रमसो गृहे’-इत्यंशेनाधिको लक्ष्यते ।

(१)—‘यत्, भवेत्स्थानम्’-इति वि० ।

(२)—‘रितः, गतः प्राप्तः सन्’-इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

विन्दुः पूतदक्षी* वा ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
गौर्द्धयति मरुता^१ अवस्युर्माता मघोनाम् ।

३ २ ३ ३ १ २
युक्ता वक्त्रे रथानाम् ॥ ५ ॥ ३५

१ २ ३ ५ १ २ २, ३
रापा२३ः । वर्षा^२ तार३४माः । तत्रापूषा३ । पूरषा२-

५ २ २ १ ३ १ १ १ १
३४औहोवा । भुवत्सचार३४५ ॥ ७ ॥ ३४

५ २ ५ २ १ ७ ६ २
I गौर्द्धया^३ । तिमरुता^३म् । अवास्युर्मा^३ । ता

यत्^(२) इमं लोकं प्रापयति । “तत्र” तदानीं^(४) “पूषा” पोषकी
देवः^(५) “सचा भुवत्^(६)” इन्द्रस्य सहायो भवति ॥ ४ ॥ ३४

* ‘पूतदक्षिणः’-इति वि० पाठः ।

(२)—कालसामान्ये लङ् (३,४,६ ।

(४)—‘तत्र तत्स्थाने’-इति वि० ।

(५)—असौ द्युस्थानदेवतास्तु दशमो देवः, “पोषं पुष्यति तत् पूषा भवति”-
इत्यादि च नैरुक्तम् (१३,२,७ ।

(६)—सचेति सद्यर्थेऽव्ययम्, भुवदिति लोटोरूपम् ।

३ ५ १ ७ ३२ १, ५
मघोर३४नाम् । युक्तावक्काः । रथा३ । नारमार३४

५२ २ ५
औहोवा । ऊर३४पा ॥ ८ ॥

५२ ५ २ १ ५२ १२ २ ५२
II गौर्द्वयतिमरुता६मे । अरवस्युर्मारतामघोना२म् ।

२ १ २ १२ २ १ २
उऊवार३हाइ । युक्तावार३न्हीः । उऊवार३हाइ ।

२ २२ १ ४ ५ ४
रथानाम् । और३होवा । होपूइ । डा ॥ ८ ॥ ३५

“मघोनां” धनवतां “मरुतां”^(१) “माता” निर्मात्री “गौः”^(२)
पृश्निरूपा [पृश्निर्वै पयसी मरुतो जाता इति श्रुतेः ; गौर्माध्य-
मिका वाक्^(३), तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि वर्त्तनात्^(४), तेषां

I, II श्यावाश्वे ।

(१)—मरुतो अन्तरिक्षस्थान-गणविशेषाः । तथा च नेरुक्तम्—“अथातोमध्यस्थाना
देवगणाल्लेपां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति, मरुतो सितराविणो वा सितरोचिनो
वा सहद्रवन्तीति वा”-इत्यादि ११, २, १—२ ।

(२)—“गौर्याख्याता तस्यैषा भवति ॐ वागर्थेषु विधीयते, तस्मान्माध्यमिकां
वाचं मन्यते”-इति नेरुक्तम् ११, ३, ६ ।

(३)—“चतुर्धा हि वाचो वदन्ति परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति शाब्दिक-सिद्धान्तः,
तव गौरिति माध्यमिक-वाचोऽभिधानम् । वाक्पदञ्च अन्तरिक्षभागित्वेन परिगणितं
निघण्टौ, नेरुक्तञ्च सोदाहरणं वर्णितम् तद्यथा—“वागर्थेषु विधीयते, तस्मान्माध्य-
मिकां वाचं मन्यते,—वाग् व्याख्याता तस्या एषा भवति । ‘यद्वाग् वदन्त्यविचेत-
नानि राष्ट्री देवानां निपसाद मन्त्रा । चतस्रोनुदिशज्ज’ दुदुहं पथांसि क्वचि-
दस्याः परमं जगाम (ऋक् १०, ७, १०)” यद्वागवदन्त्यविचेतनानि अविज्ञातानि”-इत्यादि
११, ३, ७ । “वागेषा माध्यमिका”-इत्येवमादि च ११, ४, ८ ।

(४)—“गौः”-इति निघण्टु-दैवतकाण्डे मध्यमस्थानभागिषु उनपठितसम् पदम्,
‘मरुतः’-इति तत्रैव सप्तति शतसम् ।

अथ षष्ठी ।

द्वयोः श्रुतकक्ष एव सुकक्षो वा ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २
उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानांपते ।

१ २ ३ १ २ ३ २
उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ६ ॥ ३६

२ १ ४ ५ ४ ५ २ २ १ २ २ १
I उपनो२३हरिभिःसुतोवा । याहिमदा३नाम्य । ता-

तत् पुत्रत्वमुपचर्यते^(५), सा] “धयति” सोमं पिबति [पोषयति
वा स्व-पुत्रान् मरुतः] किमिच्छन्ती ? “अवस्यः”^(६) अन्नं कामय-
माना । कौटुशी ? “रथानां” मरुतां^(७) “वह्निः” पृषतीभि
र्वडवाभिर्वोद्री संयोजयित्री सा “युक्ता” सर्वत्र सम्मता पूज्या-
भवति ॥ ५ ॥ ३५

हे “मदानां पते !” “माद्यन्त्यनेनेति मदः सोमः [‘मदोऽनुप-

३६ उत्तराच्चिकस्य८, १, १०, १ । १४

(५)—वैदिकाध्यायिकाषु वृत्तान्तान्वाख्यानस्य अथथालात् कल्पनावीजलाद्वा ।
तदुक्तम् तर्कपादानिमे—‘असद्वृत्तान्तान्वाख्यानम्’-इत्यादि शबरस्वामिना भगवता
मीमांसाचार्य्य विशेषेण तथान्यान्यै रपि ।

(६)—‘अवः’शब्देन कीर्तिरुच्यते तामिच्छति अवस्यति, अवस्यतेः उ-प्रत्ययः ; (८, १,-
१७०) कीर्तिकाम इत्यर्थः—इति वि० ।

(७)—‘कौटुशानां पुनर्मरुताम् वोद्री ? उच्यते—‘रथानां’ रथस्वभावकानामित्यर्थः—

२३इ । उपनो३ । हा३और३४वा । रा२३४इभीः ।

सुताम् । और३होवा । होपुइ । डा ॥ १२ ॥

II उपनोहाहोहा । राइभीः । खर३ताम् । याहि-

मदा । नाम्पा२३ताइ । उपानो२३४हा । रा२इभा

२३४औहोवा । सुत॒रयिष्ठा२३४पुः ॥ ११ ॥ ३६

सर्गे?’-इति करणे अप् प्रत्ययः] सोमानां स्वामिन्! इन्द्र! “हरि-
भिः” [आ शतेन हरिभिरित्यादिषु बह्वनामश्चानां श्रुतेः अत्रापि
शतसहस्र-सङ्ख्याकैः] अश्वैः(१) सह “नः” अस्माकं यज्ञे “सुतम्”
अभिषुतम् सोमम् “उप याहि” तत्पानार्थं शीघ्रमागच्छ । पुनः
“उप नः”-इत्याद्युक्तिरादरार्था ॥ ६ ॥ ३६

I, II प्रजापतेः सुतं रयिष्ठीये सहोरयीष्ठीये वा ।

इति वि० । ‘रथो रंहतेर्गति-कर्मणः’-इति नै०८, ०, १ । तथाच गन्तुणामित्यर्थो
निष्पद्यते ।

(१)-इन्द्राद्याः हरि-सञ्ज्ञकाः, तथाहि निघण्टुः-‘हरिः इन्द्रस्य(१, १५, १)’-इति ।

अथ सप्तमी ।

३१२ २२ ३१२ ३१२ ३२
इष्टा होत्रा असृक्षतेन्द्रं वृधन्तो अध्वरे ।

१२ ३१२ २२
अच्छावमृथमोजसा ॥ ७ ॥ ३७

५ २ ४ ५ १ २ ३ ५ २ १ ७
I इष्टाहोत्राः । आसृक्षारक्षता । इन्द्रं वृधा । ता

३ ५ १ २ ४ ५ ३ २ ४
रक्षधारक्षराइ । आच्छाश्वोभृ । थमोश्जापुसाइपूई ।

२ २ १ २
ए३ । उदधिर्निधीः ॥ १२ ॥ ३७

“अध्वरे” अस्मदीये यज्ञे “वृधन्तः” हविर्भिरिन्द्रं वर्धयन्तः
“इष्टाः” इष्टवन्तः यागं कृतवन्तः सप्तसङ्ख्याकाः “होत्राः”
होत्रकाः “अवमृथम्”^(१) सुत्याभिवसम् “अच्छ” अभि प्रति
“ओजसा” स्व-तेजसा सहिताः “इन्द्रम्” “असृक्षत” व्यसृजन्^(२) ।
यावदवमृथ-समाप्ति होत्रका यजन्तीति ॥ ७ ॥ ३७

I इष्टाहोत्रीयम् अपसरसं वा अपांनिधिर्वा ।

(१)—प्रधानाङ्गिषु कृतानु अवमृथ-सञ्ज्ञं कर्म करिष्यते, तमित्यर्थः ।

(२)—‘मृषिः आत्मीयान् मृलिज्याह—‘इष्टाः’ प्रियाः ‘होत्राः’ ह्वयन् इति होत्रा-
आङ्गतय इत्यर्थः, ताः ‘असृजुं सत’ विजत दत्तइत्यर्थः—इति वि० ।

अथाष्टमी ।

वत्सः काण्वृष्टिः ।

३ २७ ३ १२ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अहमिद्वि पितुस्परि मेधामृतस्य जग्रह ।

३ १२ २२

अहं सूर्या इवाजनि ॥ ८ ॥ ३८

४

४

२२ १२

I अहमिद्धा ५३ पितुष्यराइ । मेधामृतस्य जग्रहा ।

२ १ २

०

२२ २

१

अहं सूर्याः । इवा २३४ । हाहोइ । जनि । होइ ।

२२ १२ २२ १२ १ १ १ १

होइ । औहो औहोवा २३४ ५ हाउ । वा ॥ १३ ॥ ३८

“पितुः”^(१) पालकस्य “ऋतस्य” सत्यस्यापि तस्येन्द्रस्य “मेधाम्” अनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् “अहम् इत्”^(२) अहमेव “परिजग्रह” परिगृहीतवानस्मि नान्यः “हि”^(३) यस्मात् एवं तस्मात् “अहं” “सूर्यः इव अजनि” सूर्यो यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथा अहमजनिषम् प्रादुरभूवम् ॥ ८ ॥ ३८

३८ उत्तरार्चिकस्य ७, १, ५, १ । १५

I प्रजापतेः निधनकामम् सिन्धुषाम वा ।

(१)—‘पितुः’, कण्वस्य सकाशात्—इति वि० ।

(२), (३)—‘इत्’ हि द्वावपि पाद-पूर्णौ—इति वि० ।

अथ नवमी ।

शुनः शेषऋषिः ।

३१२ ३२ ३१ ३१२
I रेवतीर्नः सधमादइन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।

३२ ३२ ३१ ३१
क्षुमन्तोयाभिर्मदेम ॥ ८ ॥ ३८

५२ २ १ १ ५ १ ३
रेवतीर्नः । सधमारमा३४दाइ । इन्द्रा३इसार-
५ २१ १ २ १ २१
३४तू । तुविवारजाः । क्षूर३मा । तो३या । भिर्मे-
५ ४ ५
२३४वा । दा५इमो६हाइ ॥ १४ ॥ ३८

“क्षुमन्तः” (१) अन्नवन्तः वयं “याभिः” गोभिः “मदेम” हृष्येम
“इन्द्रे” “सधमादे” अस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति “नः” अस्माकं
ता गावः “रेवतीः” (२) क्षीराज्यादि-धनवत्यः “तुविवाजाः”
प्रभूतबलाश्च (३) ‘सन्तु’ ॥ ८ ॥ ३८

३८ उत्तरार्चिकस्य ४, १, १४, १ । १६

I रेवत्यः वाजदावर्यो वा ।

(१)—क्षुरिति अन्न-नामसु द्वादशम् नि०९, ७ । विवरणकारस्तु ‘क्षु’ शब्दे (अ० ५०)
इत्यस्येदं रूपम् ; शब्दवन्तः, कीर्तिवन्तः-इत्याह ।

(२)—‘रयेर्मतो बज्रसम् ; (६, १, ३४)’-इति वचनादिह रे-भावः । “सुपां सु लुग्
(७, १, ३८)” इति जसः सु ।

(३)—‘तुवि-शब्दो बज्र-वाची (नि० ३, १, २) ; वाज-शब्द इह बल-वाची (नि० ९, ८, ३) ।

अथ दशमी ।

शुनःशेषो वामदेवो वा ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 सोमः पूषा च चेततूर्विश्वासां सुक्षितीनाम् ।

३ २ क २२ ३ २
 देवत्रा रथ्योर्हिता ॥ १० ॥ ४०

५२ २ २ १ २ ३ २ ३ ५ १
 I सोमःपूषा । चचाइततूः । अयायो२३४वा । वा-
 २ २२ २ १ ३ २ ३ ५ १ ७
 इश्वासां सुक्षिती । नाम् । अयायो२३४वा । दाइव-

“देवत्रा”(१) देवेषु “रथ्यः” रथार्हः “अर्हिता”(२) आरोढा
 “सोमः”(३) तादृशः “पूषा” सूर्यश्च(४) “विश्वासां” सर्वासां
 “सुक्षितीनां” [क्षियन्ति निवसन्तीति क्षितयः प्रजाः] शोभन-

I सौमापौषम् गोअश्वीयं वा ।

(१)—‘देव-मनुष्य-पुरुष-पुरु-मर्तेभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वज्रलम्’-इति त्रा ।

(२)—‘रथ्यः, अर्हिता—इति ऋदस्तु पदग्रन्थ-विरुद्धो विवरण-विरुद्धश्च । पदकारस्तु
 ‘रथ्योः, हिता’-इत्येवं चिच्छेद । “रथ्योः, रथशब्देनाव यज्ञ उच्यते”, रक्षतेर्गति-
 कर्मणः, रथ्योः रथस्य यज्ञस्य यौ वोढारो तौ परनीयजमानावत रथ्यावुच्यते, तथोः,
 यज्ञस्य देवान् प्रति प्रापयित्वोः परनीयजमानयोः ‘हिता द्विवचनस्यायमाकारः हितौ’-
 इति वि० ।

(३)—अन्तरिक्ष-स्थो देवः, चन्द्रमाः द्रष्टव्यमेतन्नैकतम् (११, १, ४) ।

(४)—यु-स्थान देवः, ‘पौषं पुष्यति पषा भवति’-इत्यादि नै० १२, २, ५-७ ।

त्रारा२३ । थियो३र्चापूइताईपू६ । गावो२अश्वार३-

११

४पूः ॥ १५ ॥ ४०

॥ इति प्रथम-दशति ॥

क्षितीनां मनुष्याणां सम्बन्धीनि हवींषि इन्द्रार्थं कृतानि
“चेततुः” जानीतः ॥ १० ॥ ४०

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमे खण्डे—

संथं प्रथमा ।

श्रुतकक्षकृषिः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २

पान्तमावोअन्धसइन्द्रमभिप्रगायत ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

विश्वासाह्णतक्रतुंमंहिष्ठच्चर्षणोनाम् ॥ १॥.४१

हे ऋत्विजः ! “वः” यूयम् “अन्धसः” सीमलक्षणम् । अन्नम्

४२ ५ ४२ ४२ ४ ५ ४

२१

२

१

२

I पान्तमावोऽन्धसः । इन्द्रामाभि । प्रगायाता

२

२

१

२

१

२

।

१

३। चार्हाइ । विश्वासाहम् । शताक्रातृश्म् । च्वा-

२

१

२

२

२

१

४

३

३हाइ । म्हाइष्ठचार । चार्हा । षण्णारइ । नार३

५२ २

२

५

४औहोवा । उ३२३४पा ॥ १६ ॥

“आ पान्तम्” आभिमुख्येन पिवन्तं [पा पाने (भा०प०) क्खान्दसः शपोलुक्^(१) । ‘सर्व्वेविधयच्छन्दसि विकल्पान्ते’-इति ‘न लोकाव्यय’ (२,३,६८पा०)-इति षष्ठी-प्रतिषेधाभावः । ततोऽन्धसइत्यत्र ‘कर्तृकर्मणीः’ (२,३,६५पा०) इति षष्ठी] सोम-माभिमुख्येन पिवन्तम् एतादृशम् “इन्द्रम्” “प्र गायत” प्रकर्षणाभिष्टुत । कौटृशम्? “विश्वासाहम्” सर्व्वेषां शत्रूणामभिभवितारम् “सर्व्वेषां भूतजातानां वा” अतएव “शतक्रतुम्”-^(२) बहुविध-प्रज्ञानं “बहुविध-कर्माणं वा” “चर्षणीनाम्”^(३)

I अर्ध्वैड-वैतहव्यम् ।

(१)-शब्लुकि शितपरकलाभावात् पिबादेशाभावः ।

(२)-‘शतम्’-इति वज्रनामसु दशसम् नि०३,१ । ‘क्रतुः’-इति प्रज्ञा-नामसु पञ्चमसु (नि०३,९)-कर्म-नामसु च एकादशम् नि०२,१ ।

(३)-‘चर्षणयो मनुष्याः (नि०२,३,९) । षष्ठी-वज्रवचनं चतुर्थी-वज्रवचनार्थं, यजमान-मनुष्येभ्य इत्यर्थः’-इति वि० ।

४ ५ ४ ५ ४ ५

४

२ १

२ २

II पान्तमावोअन्धसः । इहा । इन्द्रमभाइ । प्रगा-

१ १ २ १ २ २ १ २
यता२ । इहा । विश्वासाह्शता२क्रतूम् । इहा ।

१ २ १ २ १ २ २ १ १
मह्हा२इष्टच्चा । इहा । षणा२इनाम् । इहार२-

१ १

४५ ॥ १७ ॥

२

४

२

४

५

१

III पाऽपुन्तम् । आश्वोअन्धसः । आइन्द्राम-

७ १ २ ५ १ १ २ ५ २
भाइ । प्रगार्या२३४ता । विश्वारसार३४हाम् । शा-

१ २ २ १ २ १ २ १ २ १ १ २
इताक्राशूम् । मह्हिष्ठच्चर्ष । णाये३ । नारमार३४-

५ २ २

२ १ १ १ १ १

औहोवा । ओ३कार३४पुः ॥ १८ ॥ ४१

मनुष्याणाम् “मह्हिष्ठम्” धनस्य दातृतमं यद्वा यजमानानां
यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं प्र गायतेति समन्वयः ॥ १ ॥ ४१

II इहवदामदेव्यम् ।

III ओकोनिधनं वैतहव्यम् ।

अथ द्वितीया ।

वसिष्ठऋषिः ।

२ २ १ २ २ १ २ २ १ २

प्रवइन्द्रायमादन् ह्यश्वायगायत ।

१ २ २ १ २

सखायःसोमपावु ॥ २ ॥ ४२

१ १ २ २ ३ ५ २ १
I प्रवइन्द्राय । यमादा२३४नाम् । प्रवा२इन्द्रा ।

२ २ २ ५ २ २ १
औ३हो । या२३४मा । दा३नाम् । हरा२अश्वा ।

२ २ २ ५ २ २ १
औ३हो । या२३४गा । या३ता । सखा२याःसो ।

२ २ १ ५ ४ ५
औ३हो३ । मापो२३४वा । आपुवो३हाइ ॥ १८ ॥

१ १ २ २ ३ ५ २ २
II प्रवा२इन्द्रा । औ३हो । या२३४मा । दा३नाम् ।

१ १ २ २ २ ५ २ २ १
हरा२अश्वा । औ३हो । या२३४गा । या३ता । सखा-

४२ उत्तरार्चिकस्य १, २, २, १ । १८

I, II ग्रात्वे सामनी ।

^१रयाःसो । ^२औ^२श्चो^१श् । ^५मापो^४र३४वा । ^४आपूवो^४ई-

^५ह्राइ ॥ २० ॥

^२III प्रव^१ई^२श्या । ई^२श्या । इन्द्रो^१ई^२श्या । इ^२श्या । या-

^५र३४मा । दा^२शनाम् । ह्र^२ई^२श्या । ई^२श्या । आश्वो-

^५ई^२श्या । ई^२श्या । या^२र३४गा । या^२शता । सख^२ई^२श्या ।

^५ई^२श्या । याःसो^२ई^२श्या । ई^२श्याश् । मापो^४र३४वा । आ-

^५पूवो^४ह्राइ ॥ २१ ॥

^१IV प्रवौ^२होवा^२ । इन्द्रौ^२होवा^२ । या^२र३४मा । दा^२श-

^२नाम् । ह्रौ^२होवा^२ । आश्वौ^२होवा^२ । या^२र३४गा ।

^२या^२शता । सखौ^२होवा^२ । याःसौ^२होवा^२ । मापो^४र३४वा ।

^४आपूवो^४ह्राइ ॥ २२ ॥

^२V प्रवो^२दाशदा । औ^२श्चो^२ । इन्द्रो^२ददा । औ^२श्चो^२ ।

III, IV गौरीविते । V शाक्त्यंसाम ।

^३ ^५ ^२ ^२ ^१ ^२ ^२
 यार३४मा । दा३नाम् । हरिदा३दा । औ३हो ।
^१ ^२ ^२ ^२ ^३ ^५ ^२ ^२
 आश्वोददा । औ३हो । यार३४गा । या३ता । सखि
^१ ^२ ^२ ^१ ^२ ^२ ^१
 दा३दा । औ३हो । याःसोददा । औ३हो३ । मापो-
^५ ^४ ^५
 र३४वा । आपुवो३ह्वाइ ॥ २३ ॥

^४ ^५ ^४ ^२ ^२ ^२ ^१ ^२
 VI प्रवः । प्रवाः । इन्द्राय३न्द्रा । यमादा१ना२म् ।

^२ ^१ ^२ ^१ ^२ ^१
 हराइ३ह्यश्वा । यगाया१ता२ । सखायार३ःसो३ । मा-
^५ ^४ ^५
 पो२३४वा । आपुवो३ह्वाइ ॥ २४ ॥ ४२

हे “सखायः !” “वः” यूयं “ह्यश्वाय” (१) हरि-नामकाश्वाय
 “सोमपावू” (२) सोमानां पात्रे “इन्द्राय” “मादनं” मदकरं
 स्तोत्रं “प्र गायत” प्र पठत ॥ २ ॥ ४२

VI गौरीवीतम् । सर्वाणि शाक्त्यसामानि, सर्वाणि वा
 गौरीवीतानि ।

(१)—‘हरी हरितवर्णा अश्वौ यस्य सः, ह्यश्वाः, इति वि० । “हरी इन्द्रस्य”-
 इति नै० १, १५, १ ।

(२)—‘आतो सनिन्कनिब्बनिपस’ (३, २, ७४) ।

अथ तृतीया ।

मेधातिथिः ऋषिः प्रियमेधश्च ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 वयमुत्वातदिदर्थाइन्द्रत्वायन्तःसखायः ।

१ २ ३ १ २
 कण्वाउक्थेभिर्जरन्ते ॥ ३ ॥ ४३

५ ४ ५ ६ ५ २ ३ ५
 I वयंवायाम् । जर३४त्वा । तादीदार३४र्थाः ।
 ३ ४ ५ ४ ५ ६ ५ ३ २ ५
 इन्द्रत्वायन्तः । सखा३४याः । कण्वा३१२३४ः । उक्थे-
 ५ २ २ ५ ४
 भिर्जरन्ते । ऐहियाईहा । हो५इ । डा ॥ २५ ॥

५ २ ४ २ ५ १ २ १ २
 II वयमू३त्वातदिदर्थाः । ऐहिया३इ । वयमुत्वातदि-
 २ २ २ १ २ ३ ५ १
 र्थाइन्द्रत्वायन्तः सखा३४याः । का३३४ण्वाः । उ ।
 २ १ ५ २ १ १ १ १ १
 कथाइ । भिर्जा२३४वा । रन्ता३या२३४५ ॥ २६ ॥ ४३

हे “इन्द्र !” “त्वायन्तः” त्वामात्मनइच्छन्तः “सखायः”
 समानख्यानाः(१) “वयम्” “तदिदर्थाः” यत् त्वद्विषयं स्तोत्रं

४३ उत्तराचिकस्य १, २, ३, १ । १८

I, II काण्वे इमे ।

(१) —‘याग-परा इत्यर्थः’-इति वि० ।

अथ चतुर्थी ।

श्रुतकक्षकृषिः ॥

१ २ ३ १२ ३ १२ २२ ३ १२
 इन्द्रायमदनेसुतम्यरिष्टोभन्तुनोगिरः ।

३ १२ ३ १२
 अर्कमर्चन्तुकारवः ॥ ४ ॥ ४४

४५२ ४५४ २१ २ २२१
 १ इन्द्रायमदनाइ । सुताम् । इन्द्रायमदनेसुताम् ।

तदित् तदेवार्थः प्रयोजनं येषां तादृशाः सन्तः^(१) “त्वा” त्वाम्
 जरामहे^(२) स्तूमहे । “उ”-इति पाद-पूरणः । “कण्वाः”
 कण्व-गोत्रोत्पन्नाः अस्मदीयाः पुत्राश्च “उक्थेभिः”^(३) उक्थैः
 शस्त्रैः “जरन्ते”^(४) त्वां स्तुवन्ति^(५) ॥ ३ ॥ ४३

“मदने” “माद्यतेः क्वनिप्” सदने-शीलाय “इन्द्राय” तदर्थं
 सुतम्” अभिषुतं सोमं “नः” अस्मदीयाः “गिरः” स्तुति-लक्षणा-
 वाचः^(१) “परिष्टोभन्तु” “स्तोभतिः स्तुति-कर्मा (नि०३, १४, ४)”

४४ उत्तरार्चिकस्य १, २, ४, १ । २०

(१)—उत्तर-वाक्ये जरन्ते इति दर्शनात् इहापि जरामहे इत्यथाह्वारः ।

(२)—साप्रसिक्त-बहुल-वचनात् भिसर्गैरुक्तः (१, १, ११) ।

(३)—“जरति”-इति अर्चति-कर्मसु सप्तमं पदम् नि०३, १४ ।

(४)—विवरण-समे वयं कण्वाः जरन्ते इत्येकदलमेव व्याख्यानम् । तथाचीत्तर—

‘कण्वाः’ कण्वस्य पुत्राः, सैधातिथि-प्रभृतयः-इति ।

(५)—“गिरः” सुतयो गितो गणतः-इति नै०१, २१४ ।

११ २ १२ २ १२
 पराइष्टो२३भा । तुनोगिरो । अर्कमा२३र्चा । तुकारा-
 २ १
 २३वा३४३ः । ओ२३४पूइ । डा ॥ २७ ॥

५ २ २ १ २ २ १ २२
 II इन्द्रायमदनेचाउ । ओइखइताम् । परिष्टो ।

१ ७ २ १ १ २ ७
 भा । तुनो२३चाइ । गाइरा२ः । परिष्टोभा । तुनो२-
 २ १ १ १ १ ७ ५२
 ३चाइ । गाइरा२ः । अर्का२३म् । आ२र्चा२३४ओ-
 २ २ २ १ ११११
 होवा । ए३ । तुका३रवा२३४पुः ॥ २८ ॥

४५२ ४५२ ४ ५२ ४५ २ १ २
 III इन्द्रायमदनेसुतम् । इन्द्रायमोवा । दाइनाइख

२ १ २२ १ २ २ १ २
 इताम् । परिष्टो । भा२३ । चा३चा३ । तुनो२गा२३-
 ५ १ २ २ २ १२ २
 ४इराः । आ२र्मर्चा३ । चा३चा । तुकारा२३वा३४३ः ।
 १
 ओ२३४पूइ । डा ॥ २९ ॥ ४४

परितः सोमं स्तुवन्तु । ततः “कारवः” स्तुतिकारिणः स्तोता-

I,II गौरीवीते इमे ।

III इदं श्रौतकक्षम् ।

अथ पञ्चमी ।

इरिमिठऋषिः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अयन्तइन्द्रसोमोनिपूतोअधिवर्हिषि ।

१ २ ३ २ ३ ३ १ २
एहीमस्यद्रवापिब ॥ ५ ॥ ४५

५ २ १ २ २ १ १ २ २ २ १ २ २
I अयन्तआ । द्रसोमो । होवा३होइ । निपूतो-
२ १ २ ३ ५ १ २ २ १ १
आ३ । धीवर्द्धार३४इषी । आइहीमस्या२३ । द्रा३वा
५ २ २ ३ ५
२३४औहोवा । पी२३४वा ॥ ३० ॥

५ ५ १ २ २ १ २
II अयन्तइन्द्रसो४माः । निपूतोअधिवारर्द्धारइषीर । ऐ-
रश्च(२) “अर्कम्”(१) सर्वैरर्चनीयं सोमम् “अर्चन्तु” पूजयन्तु ॥४॥४४
हे “इन्द्र !” “ते” तुभ्यं त्वदर्शम् “अयं सोमः” “वर्हिषि अधि”

४५ उत्तरार्चिकस्य १, २, ५, १ । २१

I, II इमे द्वेसौमित्रे ।

(२)—‘कारः’-इति सोतृनामसु तृतीयम् नि० ३, १५ ।

(३)—‘अर्कं देवं सोमम्’-इति वि० । “अर्को देवो भवति, यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति, यदेतेनार्चन्त्यर्कमन्नम् भवत्यर्चति भूतान्यर्को दृष्टो भवति स-दृतः कटुकिष्णा”-
इत्यादि नै० ५, १, ५-६ ।

१ २ २ १ १ २ २
 हो२इमास्या । द्रवापाइवा२ । आइहीमस्याद्रवा३१ उवा

३
 २३ । पी२३४वा ॥ ३१ ॥

४ ३ ४ ३ ५ १ २ ५ ४ ५ ४
 III अयन्तइन्द्रसोऽमः । ना२३४इ । पूतोअधिवर्हि-

५ १ २ २ २ १ २ २ १ २ १ २
 पी । निपूतोअधिवर्हि२३इपी । ऐहोइमा२३स्या । द्रवा

३ ५
 पार२३४पुइवा६पुई । ई२३४हा ॥ ३२ ॥ ४५

वेद्यामास्तोर्णे दर्भे^(१) “निपूतः” नितरां दशापवित्रेण शोधितः
 अभिषवादि-संस्कारैः संस्कृतः इत्यर्थः “इम्” इदानीम्^(२)
 “अस्य”^(३) इमं सोमं प्रति “एहि” आगच्छ, आगत्य च यत्र
 रसात्मकः सोमो ह्ययते तं देशं प्रति “द्रव”^(४) शीघ्रं गच्छ, तदन-
 न्तरं तं सोमं “पिव” ॥ ५ ॥ ४५

III इहवह्वैवोदासम् ।

(१)—‘अधिवर्हिषि वर्हिषः उपरि’-इति वि० ।

(२)—‘ईम्’-इति पद-पूरणः-इति वि० । निरुक्तकारोऽप्याह—‘पद-पूरणास्त
 मिताक्षरेष्वनर्थकाः कनीमिद्विति’ १, २, १४ ।

(३)—‘अस्य सोमस्य षष्ठो-निर्देशात् खड्गम्’-इति वि० ।

(४)—‘एहि, द्रव’-इति दावपि गत्यर्थी, अभ्यासे च भूयांसोर्थीः प्रतीयन्ते’-
 इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 सु॒रूप॑क॒त्नु॒मू॒तये॑सु॒दु॒घामि॑व॒गो॒दु॒हे ।

३ २ ३ १ २
 जु॒ह्म॑सि॒द्यवि॑द्यवि ॥ ६ ॥ ४६

४ ५ २ १ २ २ १ २ १ २ १
 II सु॒रूप॑ । प॒क॒त्नु॒मू॒तया॑इ । सु॒दु॒घाम् । इ॒व॒गो॒२ ।

१ २ २ ५ २ १ २ १ २
 दु॒ह्या॑३१ उ॒वा॒२३ । ऊ॒३४पा॑ । जु॒ह्मा॒२३सी॑ । द्यवि॑द्यवि॒या॒३१

२ ५
 उ॒वा॒२३ । ऊ॒३२३४पा॑ ॥ ३३ ॥

“सु-रूप-कत्नुम्” शोभन-रूपोपेतस्य कर्मणः कर्त्तारम् इन्द्रम्
 “जतये” अस्मद्रक्षार्थं “द्यविद्यवि” प्रतिदिनं “जुह्मसि”^(१)
 आह्वयामः । आह्वाने दृष्टान्तः—“गोदुहे” गो-धुगर्थं “सुदुघाम्
 इव” सुष्ठु दीग्धीं गामिव, यथा लोके गोर्यो दीग्धा तदर्थं तस्याभि
 मुखेन दीहनोयां गामाह्वयन्ति तद्वत्^(२) ॥ वस्तीरित्यादिषु

४६ उत्तरार्चिकस्य ४, १, १५, १ । २२

I शाक्तरवर्णम् ।

(१)—मसहगागने (७, १, ४३ सू०) रूपम् ।

(२)—‘एतदुक्तं भवति,—यथा गो-दीह-कर्मार्थं तस्या एव गोर्दीहनार्थम् आह्व-
 यति, तद्वत्-इति वि० ।

II सुहृहाहाउ । पकृन्मूरतायाइ । सुदुघाम् ।

इवगो२ । दुहे । ऐहोयैहो१ । जुहो२ । ऊवा२इ ।

मासो२ । द्यविद्यवि । ऐहोयैहो१ ॥ ३४ ॥

III सुहृपकृन्मूरतार३४याइ । ओइसुहृपकृन्मूरजा-

यारइ । ओइसुदुघामिवागो१दुहा२इ । जुहूमसा२इ ।

द्यविद्यार३४वी । ऐहो । जुहूरमासो२ । द्यविद्या ।

वोवो२३ । आओहोइ । आओहो६वा । ए३ । द्यवी३-

ई२३४५ ॥ ३५ ॥

IV सुहृपकृ । त्न्मूरतयाइ । सुदुघामो३ । वागो-

नामसु द्यविद्यवीति द्वादशाहर्नामानोति पठितम्^(१) ॥ ६ ॥ ४६

II, वीङ्गम् । III, IV ऐणवे वैणवे वा औदले ।

(१)—अहर्नामानि द्वादश—इति यन्नैरुक्त-परिगणनं, 'वज्रोः'-इत्यादिषु द्वादशसु नामसु तदनुगतं 'द्यविद्यवि'-इति निघण्टो पठितम् इत्यर्थः । तथा च नैरुक्तम्,—“अहर्नामान्युत्तराणि द्वादश, अहः कस्मात् ? उपाहरन्त्यस्मिन् कर्माणि”—इत्यादि २, ३, ५८ ।

अथ सप्तमी ।

त्रिशोकऋषिः* ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अभित्वावृषभासुतेसुतं हजामिपोतये ।

३ १ २ ३ १ २
हम्याव्यश्रुहोमदम् ॥ ७ ॥ ४७

३ ५ ४ ५ २ ४ १ १ ३ १ २
दूर३४हाइ । सुदुधामा । वागो२दुहाइ । जुह्मामा२३-
२ १ ४ २ ५
सी३ । द्या२३वी३ । द्या३४पूवौ३हाइ ॥ ३६ ॥* ४६

हे “वृषभ !”^(१) कामानां वर्धितरिन्द्र ! “त्वा” त्वाम्^(२)

* ‘हशोक’-इति वि०-पाठः ।

४७ उत्तरार्चिकस्य १, २, ७, १ । २३

“वसोः१ धूः२ भावः३ वासरम्४ खसराणि५ इ वर्मः७ घृणिः८ दिनम् दिवि१० दिवे-
दिवे११ यविद्यवि१२”-इति नि० १, ९ ।

(१) - ऋचि वृषभा इति ‘सुपां सु लुगिति (७, १, ३९) आले रूपम् ।

(२) - ‘द्वितीयैकवचनमिदं चतुर्थैकवचनस्यार्थे द्रष्टव्यम्’-इति वि० । तथाच
“चतुर्थ्यर्थे बज्रलज्ज् बन्दसि (२, ३, ६३)”-इति हि शरणम् ।

* इति ग्रामे गेय-गाने चतुर्थः प्रपाठकः ॥४॥

५ ४ ५ २ ४ १ २ २ १

I ओम् । अभित्वावृषभासुताइ । सुतं हजा । मिपाइ-

२ १ २ २
ताश्याइ । तम्पावाश्याऽ२ । श्रुहाशुवाये३ । मार-५
इ४दाम ॥ १ ॥५ २ २ २ २ २ २ १ २
II अभित्वावृषभासुते अभ्याहाउ । त्वावृषाभासू-१ २ २ १ २ २ २ १
ताइ । सुतं हजा । मिपाइताश्याइ । तम्पाइहो-३ २ १ २ १ २ १
इ । वियाइहो । श्रुहोमाइइदाइइम् । ओइइ४पुइ ।

डा ॥ २ ॥

५ ४ ५ २ ४ ५ ४ ५ २ २ १
III अभित्वावृषभासुते । सुतं हजोवा । मिपीता-१ २ २ १ २ १ २
याइ । सुतं हजामि । पीताइश्याइ । चारइम्याइ ।१ २ ५ २ २ १ २ १ १ १
वारयाइइ४ओहोवा । श्रुहोमदाइइ४पुम् ॥ २ ॥ ४७

“सुते” सोमेऽभिषुते सति तं “सुतम्” अभिषुतं से.मं “पीतये”(१)

I, II, III आर्षभानि त्रीणि सैन्धुक्षितानि वा बाभ्राणानि वा ।

(२)—“स्थागापापओभावे (३, २, ८५)”-इति क्तिनि रूपम् ।

अथ अष्टमी ।

कुसीदऋषिः * ।

१ २ ३ १२ २२ ३ १ २ ३ २
यइन्द्रचमसेष्ठासोमश्चमृषुतेसुतः ।

१२ २२ ३ १ २
पिबेदस्यत्वमीशिषे ॥ ४ ॥ ४८

३ २ १ ४ ५ ४ २ २ ५ १२ २ १२ २२
I याहीन्द्रा२३ । चमसेषुवाईया । सोमश्चमृषुतेसु-
१ २ २ १ २ १ २ २ १
तः । सोमश्चमृ । षुताइस्वर३ताः । पाइवेइद्वाइ । आ-
२ २ १२ २ १
स्याइचाइ । त्वमीशा२३इपा३४इ । ओ२३४इ । डा ॥

॥ ४ ॥

५ २ ५ २ १२ २ २ २ २ २
II यइन्द्रचामाईसेषुवा । सोमश्चमृषुताइस्वर३ताः । सो
फन्नाय “अभिसृजामि” (२) “हम्प” (४) हृष्यं “मदं” मदकरं सोमं
“व्यशुहि” (५) विशेषेण प्राप्नुहि ॥ ७ ॥ ४७

* ‘कुसीदी’-इति वि० ।

I, II कौत्से, पाञ्चवाजे वा दाशवाजे वा ।

(२)—‘आभिमुखेन ददानोत्तर्यः’-इति वि० ।

(४)—ऋचि मृष्या इति ‘द्वयचः’ (६, २, १३५)-इति दीर्घः ।

(५)—ऋचि व्यशुही इति दीर्घश्चान्दसः ।

अथ नवमी ।

शुनःशेष ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
योगेयोगेतवस्तरंवाजेवाजेह्वामहे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
सखायइन्द्रमूतये ॥ ८ ॥ ४८

२ १ २ १ २ ३
मश्चमू३ । पू३ताइस्त्र३ताः । आऽ२इ । पिबेदस्यो२३-
४ ३ २ ४
४हाइ । त्वमा३इशापू३षा६पू६इ ॥ ५ ॥ ४८

हे “इन्द्र !” “ते” त्वदर्थं “सुतः” अभिषुतो यः “सोमः”
“चमसेषु”(१) एतन्नामकेषु पात्रेषु तथा “चमूषु” [चमन्ति(२)
भक्षयन्त्यत्रेति] चम्बोग्रहाः तेषु च “आ” सर्व्वतः अस्ति ।
“अस्य”(३) तमेतं सोमं “त्वम्” “पिब इत्” [इद्वधारणे] पिबैव ।
कथं मम सोम-पान-योग्यता ? तत्राह—हे इन्द्र ! त्वम् “ईशिषे”
तस्य क्षमीश्वरो भवसि खलु ; यत एवं ततः पिबेति समन्वयः
[ईश ईश्वर्य्ये (अ० आ०) लटि “ईशः से (७, २, ७७)”-इति इडा-
गमः ॥ ८ ॥ ४८

“योगे योगे” प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्म्मोपक्रमे(१) “वाजे वाजे”

४८ उत्तराङ्गिकस्य १, २, ११, १ । २४

(१)—‘वज्रवचनं, वज्रधृष्टापेक्षम् ; वज्रम्, यज्ञेषु अधिषवण-फलकेषु’-इति वि० ।

(२)—चम, क्षमु, जमु, अदने आ० प० ।

(३)—‘अस्य सोमस्य, पक्षी-निर्देशात् एकदेशमिति वाक्यशेषः’-इति वि० ।

(४)—‘योगः नियोगः यापारः कर्म्म द्रव्यवादि, तस्मिन् सर्वस्मिन्’-इति वि० ।

४२५२२२ ४ ५ ४

१२२२२२ २ २

योगेयोगेतवस्तराम् । वाजेवाजेह्वामहे । स-

१२

२

२ १

५

४

५

खाया२३ई३ । द्रमू२३४वा । तापूयो६हाइ ॥ ६ ॥

४२५२२२

५

१२५२ २५२ १५२

II योगेयोगेतवस्ता६राम् । वाजेरवाजेरह्वामहे३ ।

१ २ २

१

१

१ २ २

१

होवा३हाइ । साखा२याई२३ । होवा३हाइ । द्रमू२३ ।

१ १

२

५२२

२

५

ता२या२३४औहोवा । ऊ२३४पा ॥ ७ ॥

५२२२२२ ४ ५

१२२२२२

III योगेयोगेतवाह्वाउस्ताराम् । वाजेवाजे । ह्वा-

१

२

५

१ २२ १

२माहाइ । ऊवाइ । औ३होर३४वा । साखायई ।

१

२

५

३ २ २ १

द्रमू२तायाइ । हुवाइ । औ३होर३४वा । साखायआ ।

५

२

१

१ १ १ ५

ह्वा२इ । औ३होर३४पूवा६पू६ । द्रमू३तये२३४५ ॥=॥ ४८

कर्म-विधातिनि तस्मिन् तस्मिन् सङ्ग्रामे^(२) “तवस्तरम्” अति-

I, II, III सौमेधानि, पूर्वतिथानि वा पौर्वातिथानि वा ।

(२)—अन्ने अन्ने हविल्लक्षणे उपकल्पिते इति वि० । ‘वाजे’ इति निघण्टौ सङ्ग्राम-
नामसु चत्वारिंशत्तमं पदम् (२.१७) । ‘वाज’ इति निघण्टौ अन्न-नामसु द्वितीयं
पदम् (२.७) ।

अथ दशमी ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

२७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २२
 आत्वेतानिषीदतेन्द्रमभिप्रगायत ।

१ २ ३ १ २
 सखायःस्तोमवाहसः ॥ १० ॥ ५०

॥ इति द्वितीय-दशति ॥

३२ २ २२ ५२ ५ २ १
 I आतू३४ । एतानि । षीदाईता । इन्द्रमभाइ ।

२२ १ २२ १२ २ २ १ १ ३
 प्रगायता । साखायःस्तोम । वा । औ३हो । ववार२हा

शयेन बलिनम्^(१) “इन्द्रम्” “ऊतये” रक्षार्थं “सखायः^(४) सखि-
 वत् प्रिया वयं “हवामहे” आह्वयामः ॥ ८ ॥ ४८

[तु शब्दः क्षिप्रार्थी निपातः] ‘आ तु आ इत’^(१) [-इति

५० उत्तराञ्चिकस्य १,२,१०,१ । २५

I दैवातिथं मैधातिथं वा ।

(३)—‘तवः’-इति निघण्टौ बल-नामसु पञ्चमं पदम् (२.९) ।

(४)—‘हे ‘सखायः’ ऋत्विजः !’-इति वि० ।

(१)—इता-इति ऋचि निपात-लक्षणोदीर्घः (६,२,१३६) ।

२३४साः । ^५ हयाइ । ^{२१} साखायः ^{२२} स्तोम । ^{१२} वा । ^२ औ३हो ।

^१ ऊमा२३ । ^२ हा३४५सो६हाइ ॥ ८ ॥ ५०

वाभ्यामाङ्भ्यां मन्त्रे तु इत-शब्दोऽभ्यसनीयः] (१) हे “सखायः”
ऋत्विजः ! क्षिप्रमस्मिन् कर्मणि आगच्छतागच्छत [आदरार्थोऽ-
भ्यासः] आगत्य च “निषीदत” उपविशत “इन्द्रम्” “अभिप्र-
गायत” सर्वतः प्रकर्षेण स्तत । कीदृशाः सखायः ? “स्तोमवा-
हसः” त्रिवृत्-पञ्चदशादि-स्तोमान् (२) अस्मिन् कर्मणि वहन्ति
प्रापयन्ति ॥ १० ॥ ५०

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवौघे सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोब्याख्यानं

द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

(२)—उपसर्गादुरोधात् क्रियायाश्चावर्त्तनमित्यर्थः । विवरणे तु एक आर्थः स्वीकृतः ।

(३)—त्रिधा वर्त्तते इति त्रिवृत् । एवं पञ्चदशादयश्च स्तोमाः । ते च “तिसृभ्यो
हिङ्करोति स-प्रथमया, तिसृभ्यो हिङ्करोति स-मध्यमया, तिसृभ्यो हिङ्करोति स उत्तम-
योद्यती विष्टतो विष्टुतिः”—इत्यादि-ताण्ड्याद्यनुशासनादिभिर्गन्तव्याः । ताण्डे हि
आद्वितीयाध्यायारम्भततोऽध्यायान्तं समस्तमेतदुक्तमेव नियुक्तं अतस् । तत्र च
विष्टतः पञ्चदशः २ सप्तदशः ३ एकविंशः ४ त्रिणाववः ५ त्रयस्त्रिंशः ६—इति पृष्ठपञ्चदशस्य
षट् स्तोमाः क्रमेण विहिताः । अनन्तरं कन्दोमानां चतुर्विंशः १ चत्वारिंशः २ अष्ट-
चत्वारिंशः ३—इति त्रयस्त्रिंशः व्यवस्थिताः । इत्थं सङ्कलनया नवस्तोमाः, तथाचाद्य
आदिपदान् सप्तदशादर्पहः ।

अथ षष्ठे खण्डे—

सद्यं प्रथमा ।

विश्वामित्र ऋषिः ।

३१२ २२ ३१ २
इदं ह्यन्वीजसामुत्तराधानाम्यते ।

३ २ १ २
पिवात्वाऽस्यगिर्वणः ॥ १ ॥ ५१

५ ५ २ १२ १२ १२ २
I इदाऽम । हियाऽनूओ१जासा२ । सूत०राधा ।

१२ १२ ७ ३२ १२
नाम्या१ता२इ । पिवातुवस्यागिर्वाणा२३४ः । पिवा३४तुवा३ ।

१ २ ५२ २ ६ ५
स्या२गा२३४ओहोवा । वा२३४णाः ॥ १० ॥

हे “राधानां” धनानां (१) “पते” ! “गिर्वणः” (२) गीर्भिः
स्तुतिभिर्वननीय ! इन्द्र ! “ओजसा” बलेनोपहितस्त्वं “इदम्” (३)

५१ उत्तरार्चिकस्य १, २, ८, १ । २६

I आङ्गिरसं माधच्छन्दसं वा ।

(१)—‘राधः’ इति निधगटौ धन-नामसु अष्टादशं प्रदम् (२, १०) ।

(२)—गिर्वणम् इति सान्तः शब्दः । “गिर्वणा देवा भवन्ति गीर्भिरेनं वनयन्ति ।
‘जुष्टं’ गिर्वणसे वृहत्-इत्यपि निगमो भवति” इति नैरुक्तम्. ६, ९, १६ ।

(३)—‘नपुंसकलिङ्गं व्यत्ययेन’ इति वि० । तथाच इदम् इममित्यर्थः । साधणमने
त्वयं ‘सुप्तं सुलुगित्यादिना तृतीयाया लुकि रूपम् ।

II इद्रं^५ हिया^५ ४ औ^५ हो^५ । नू^५ ३ औजा^५ २ ३ ४ सा । सुत^{१२} ५-
 राधा । ना^{१२} ३ रम् । पा^५ २ ३ ४ ताड । पिवा^{१२} तुव^४ स्या^४ २ ३ । ग ।
 वा^५ हाड । वा^१ २ ३ ४ णाः । ए^५ हिया^५ ६ हा । हो^४ ५ ६ ।
 डा ॥ ११ ॥

III इद्रं^५ ह्यनू^५ ६ औजसा । सुत^{२१} २ राधा । नाम्पा^१ तौ ।
 होवा^२ ३ हाड । पिवा^१ तुव । स्यगा^२ इर्वा^२ णौ । होवा^२ ३ हाड ।
 पिवा^१ तुवौ । होवा^२ ३ हा । स्यगा^{१२} ये^१ ३ । वा^१ २ ३ ४ ५ औ-
 होवा । घृत^२ १ २ ३ ४ ५ ॥ १२ ॥ ५१

अनु” अनेनानुक्रमेणेत्यर्थः “औजसा” बलेन ग्रावभिः^(४) “सुतम्”
 अभिष्टुतं “अस्य”^(५) इमं सोमं “तु” क्षिप्रं “पिवा”^(६) हि”^(७)
 ॥ १ ॥ ५१

II आङ्गिरसं क्रौञ्चं वा ।

III आङ्गिरसं घृतश्चन्निधनम् प्राजापत्यं माधुच्छन्दसं वा ।

(४)—पात्रविशेषैरित्यर्थः । इह निरुक्तम् “ग्रावाणो हन्तेर्वा गृह्णातातेर्वा गृह्णा-
 तेर्वा” इत्यादि तदच गृह्णातिरवोपश्रोगः ।

(५)—‘अस्य पशो-निर्देशात् एकदेशमित्यर्थः’-इति वि० ।

(६)—ऋचि पिवा इति द्वयच इति दोषः ।

(७)—‘हि’ अनु द्वावपि पादपूर्णौ ।

अथ द्वितीया ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

३१२ २२ ३१२ ३१२ ३१२
महाइन्द्रः पुरश्चनो* महित्वमस्तवजिणे ।

१२ २२ ३१२ २२
दौर्नप्रथिनाशवः ॥ २ ॥ ५२

I महाइन्द्राः । पुरश्चनो । माश्चोरेत्वामा रे ।

स्तुव । जिणाइ । दौर्नाप्रा रे । थिनाशारइवाइ४इ ।

ओरइ४५इ । डा ॥ १३ ॥

II माहाहाइन्द्राः । पूशराश्चानो । महारइत्वार

इ४मा । स्तुवौश्चौश् । हवापूजिणाइ । दौर्नप्र ।

अयम् “इन्द्रः” “महान्” शरीरेण प्रौढः “परश्च” गुणैक-

* “पुरश्चनो”-इति पाठः क० ख० ए० क०-प० ख०-प०
इति षट्सु, विवरणसम्मतम् । “परश्च नु”-इति भाष्यसम्मतः
पाठः, नान्यत्र क्वचिदपि ।

२ १ ७ ५ २ २५ २ ४ ५
थिनाशवारः३ । द्यौर्नार्ः३४प्रा । थिनौः३हौ३ । ह्वोवा ।

४ ५
शाप्रवोः३हाइ ॥ १४ ॥

४ २ ४ २ २ २
III महाइन्द्राप्र पुरश्चनः । माहित्वाः३२३२३मा ।

२ २ १५ २ २ २ १२ २ २
सुवज्राः३२३२३इणाइ । द्यौर्नार्ः३२३२३प्रा । थिनाशवा-

१
३२३४३ः । ओरः३४५इ । डा ॥ १५ ॥ ५२

तृक्तष्टः, किञ्च “वज्रिणे” वज्रयुक्ताय “महित्वं” पूर्वोक्तं विविधमा-
धिव्यम् सर्वदा “अस्तु” [स्वभाव-सिद्धस्यापि भक्त्या प्रार्थन-
मेतत्,] किञ्च “द्यौर्न” द्युलोकइव “शवः” बलम्^(१) इन्द्रस्य
सेनारूपं “प्रथिना” पृथुत्वेन पुथ्यताम्-इति शेषः^(२) [यथा द्यु-
लोकः प्रभूतः एवमस्य सेना प्रभूतास्तु,] । “नु”-शब्दो यद्यपि

I, II, III वाम्नाणि, प्रैयमेधानि वा वैयश्यानि वा आश्वानि
वा उक्ताहदमनानि वा ।

(१)—‘शवः’-इति निघण्टौ बलनामसु चतुर्थम् २, ७ ।

(२)—‘अस्तित्यनुषज्यते’-इति वि० ।

अथ दत्तोया ।

कुसीदो काण्व ऋषिः ।

१२ २२ ३ १ २ ३ १ ३ १२ २२
 आतूनइन्द्रक्षुमन्तच्चित्रं ग्रामस्सङ्गुभाय ।

३ १२ २२
 महाहस्तीदक्षिणेन ॥ ३ ॥ ५३

क्षिप्र-नामसु^(१) तु-मस्त्वित्यादिषु पठितः^(२) तथापि तदर्थत्वास-
 भवात् समुच्चयार्थोऽत्र गृहीतः^(३) ॥ न शब्दो लोके प्रतिषेधार्थं
 एव, स्वाध्याये तु प्रतिषेधार्थं उपमार्थश्चेति द्विविधः ; यत्र पदे
 नान्वीयते, तस्मात् पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः, उपरिष्ठात्-
 प्रयुज्यमान उपमार्थः ; तथाच यास्क उदाहरति—“उभयमन्वध्यायं
 नेन्द्रं देवममंसतेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत्
 प्रतिषेधति, दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुप-
 चारस्तस्य येनोपमिमीति^(१, २, ६)” इति । अत्रोपमा-वाचिनो
 दु-शब्दस्योपरि-प्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः ॥ २ ॥ ५२

५३ उत्तरार्चिकस्य १, २, ६, १ । २७

(१)—“क्षिप्र-नामान्युत्तराणि षड्विंशतिः । क्षिप्रं कस्मात् ? सङ्क्षिप्तो विकर्षः”—इति
 नैरुक्तम् ३, २, १० ।

(२)—निघण्टोर्द्वितीयाध्यायीय-चतुर्दशखण्डादनन्तरम् ।

(३)—आसर्ग्यमेतत् ? क्वास्मि मन्त्रे ‘बु’-इति । विवरणकृता तु यथाश्रुतस्य ‘नः’
 इत्यस्य विवरणं पादपूर्णाकार्यं इत्युक्तम् । पद-ग्रन्थे खलु नः, मन्त्रे इत्येवं हेतुः श्रूयते,
 तथाच नः मन्त्रित्वम् अस्तु इत्येतादृशेऽर्थे कोवा वादः इत्यपि न गम्यते !! ।

५२२

२१

२

१

२२१

I आतूनआ । द्रक्षुमार३न्ताम् । चाइत्रंयाभार३२-

२

१

१

२२ ३

५

१

हाइ । संगृभया । महाहस्तो२३४हाइ । दक्षार३-

१

१

२

५२२

१

२

णाइना । माहार३ । हारस्तो२३४औहोवा । दक्षिणे

३ना२३४५ ॥ १६ ॥

५२२

४ ५

१

२

५

II आतूनइद्रक्षुमान्ताम् । चित्रारङ्गा२३४भाम् ।

३

३

५

५

२

१

२

५२२

सङ्गुभार३४या । मा३हा३ । हारस्तार३४औहोवा ।

१२ २३११११

दक्षिणेनार३४५ ॥ १७ ॥

हे “इन्द्र” । “महाहस्तो”^(१) महाहस्तवान् त्वम् “तु”^(२)
तदानोमिव “नः” अस्मभ्यं दातुं “क्षुमन्तं” शब्दवन्तं स्तुत्यमि-

I, II गौरीविते ।

(१)—महांयासौ हस्तश्च महाहस्तः, तस्मादिदं तृतीयैकवचनम्, तस्य “इथाडिथा-
जिकाराणामुपसङ्ख्यानम् (३, १, ३९)”-इतीकारादेशः सहता हस्ते नेत्यर्थः ।

(२)—ऋचि तु इति “ऋचि तु-नु-घ-मक्षु-तङ्-कु-त्रोपस्थाणाम् (६, ३, १३६)”-अनेन
दीर्घः ।

४२ २५४ ५ ५ २ १२

III आतूनइ । द्रक्षुमादन्ताम् । चित्रं ग्राभं सङ्गृभा २

१ २ १२ २ २ २ ५ २२१
या । चित्रं ग्राभं सम् । गृ । औ३होइ । भार३४या । ऐहोइ ।

२ २ १ २२ १ ३२ ५ ४
महाहस्तीदक्षार३होइ । औहो । वाहो२३४वा । णा५इनो

५
इहाइ ॥ १८ ॥

५२ २ ५ २ १२ २

II आतूनइन्द्रक्षुमादन्ताम् । चित्रं ग्राभं सङ्गृभाया ।

२ १२ २ ५ २ ५
चित्रं ग्राभं सम् । गृ२३ । ई३४हा । भार३४या ।

२२१ २ २ १ २२ १ ३२
ऐहोइ । महाहस्तीदक्षार३होइ । औहो । वाहो२३-

५ ४ ४ ५
४वा । णा५इनोइहाइ ॥ १९ ॥ ५३

त्यर्थः “चित्रं” चायनीयं “ग्राभं”^(३) ग्राहकं [ग्रहणाहं वा]
धनं “दक्षिणेन” हस्तेन “आ सङ्गृभाय”^(४) आभिमुख्येन
सङ्गृहाण ॥ ३ ॥ ५३

III, IV आपालवैणवे, वैणवे वा आपाले वा आकूपारेवा
पारववे वा ।

(३)—हृग्रहोरिति भल्लरूपम् । अभिषवादिभिः संस्कारैः संस्कृतमित्यर्थः ।

(४)—“कन्दसि शायजपि (३, ४, ८४)” इति शायच् । हृग्रहोरिति भल्लम् ।

अथ चतुर्थी ।

प्रियमेध ऋषिः ।

२ १२ २२ २ १ २ २ १ २ २ २
अभिप्रगोपतिङ्गिरेन्द्रमर्चयथाविदे ।

२ २ २ २ २ २
हनुँसत्यस्यसत्यतिम् ॥ ४ ॥ ५४

४ ५ ४ ५ २ २ १ २ ० १ २
I अभो अभो । प्रगोइपातिङ्गिरा२ । इन्द्रमर्चयाथा

२ २ २ १ २ ५ १ २
१विदा१इ । हनुँइँहाइ । सात्या२इँहा । स्या२सा

५ २ २ १ १ १ १ १
२३४औहोवा । पतोइमे२३५ ॥ २० ॥

४ ५ ४ ५ २ १ २ २ १
II अभो अभो । प्रगो । पतिङ्गिरा । इन्द्राम् ।

“गोपति” गवां^(१) स्वामिनम् “इन्द्रम्” “अभि अर्च^(२)”

५४ उत्तरार्चिकस्य ७, १, १, १ । २८

I, II धुरोः सामनी ।

(१)—‘गोशब्देनाव सोमउच्यते’-इति वि० ।

(२)—‘मध्यम-पुरुषै कवचनमिदमुत्तमपुरुषै कवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, लोट् लङर्थे ।
‘अभ्यवर्च’ अभिमुख्ये न सौमौत्यर्थः—इति वि० ।

३ २ ३ ५ १ ५ २ १ ४८ ३
 अर्चयार३४था । ऊं३ऊ३म् । आ२३४इविदाइ । हनु३

४ ३ ४ ५ १ ५ २ १ ५ ४
 सत्यस्यसा । ऊं३ऊ३म् । ओ२३४वा । पापू । तोई-

५
 हाइ ॥ ३१ ॥

५ ३ २ ४ ५ १ २
 III अभि । प्रगो३ । पतिं गिरा । इन्द्रमर्चयथावि-
 १ २ ४ १
 दार३ई । हनु३सत्या३१२३ । स्यसापुत्यतायिम । हनु३

२ ४ ५ ४ ५
 सत्या३१२३ । स्य सावा । पापू । तोईहाइ ॥ २२ ॥ ५४

“गिरा” स्तुत्या प्रकर्षेण पूजय “यथा विदे”^(१) स यथा स्वात्मानं
 स्तुत-प्रकारं जानाति [यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जाना-
 ति] तथाऽर्चेति । कीदृशमिन्द्रम् ? “सत्यस्य” यज्ञस्य “सूनुम्”
 पुत्रं^(४) [तवानुरक्तत्वात् सूनुरित्युपचर्यते] “सत्पति” सतां यज-
 मानानां पालकम् ॥ ४ ॥ ५४

. III महागौरीवितम् गौरीवितं वा ।

(१)—‘कथं पुनः स्तौमि ? ‘यथाविदे’ यथा जानामीत्यर्थः’-इति वि० ।

(४)—कथम्पुनः सत्यस्यपुत्रः ? उच्यते—वैविध्य-लक्षणं ब्रह्म सत्यं तेन (ब्रह्म-नामकेन

अथ पञ्चमी ।

वामदेव ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ २ २ २ ३ १ २ २ १ २

कयानश्चित्राभूवदूतीसदावृधःसखा ।

३ १ २ ३ २

कयाशचिष्ठयावृता ॥ ५ ॥ पु५

५ २ २

I कयानश्चो ।

१ २ २

त्राभूवात् ।

२ १ २

जताइस ।

१

दा ।

१

३

५

१

२

२

१

४

२

वाङ्गः सा२३४खा । कयाशा३ची३ । छार३या३ । वा

५

३४पू०त्ता६हाइ ॥ २२ ॥

५ २ २

२ १ २ २

२ १ २ २

५ २ २

II हावोइ । होवाइकयानश्चित्राभूवा३४त् । होवाइ ।

“सदावृधः” सर्वदा वर्द्धमानः “चित्रः” चायनीयः^(१) “सखा”

पु५ उत्तरार्चिकस्य १, १, १२, १ । २८

I, II वाचः सामनी ।

ऋत्विजा । यानि हवींषि ह्यधने तेर्जन्यते यस्मात्, तस्मात् सत्यस्य सूनूः । अथवा सत्यमन्नं हविर्लक्षणं तेन सन्नायते आप्यायते वा, तस्मात् सत्यस्य सूनूः-इति वि० ।

(१) — ‘चित्रः विचित्रः पूज्यो वा’ इति वि० ।

र र र र २१ २ २ ५२ र ५२ र
होवाजतीसदा । वृधाः साश्वाश्च । होवाइ । होवाइ ।

र २१२ ३ ५२ र ३
कयाश्चाइ । छया । वाश्चाश्चाइ । औहोवा । ऊ२३-

५
४पा ॥ २४ ॥

३ र ४ २ ४२ ५ १ २ २१२
III काऽप्या । नञ्चाश्चाश्चाभुवात् । ऊ । तीसदावृ-

२१ २ र २ १ २, ३
धःस । खा । औश् हो हाइ । कयाश्चाइ । छ

र २ १ १ २
यौ होश् । ऊम्माश् । वाऽश् । तीश्चाइ ॥ २५ ॥ ५५

मिचभूतः इन्द्रः “कथा” “जती”^(२) जत्या तर्पणेन “नः” अस्मान्
“आ भुवत्”^(३) आभिमुख्येन भवेत् “शचिष्ठया” प्रज्ञावत्तमया^(४)
प्रज्ञासहित मनुष्यीयमानेन “कया वृता” केन वर्त्तनेन कर्मणा च
अभिमुखो भवेत् ॥ ५ ॥ ५५

III महावामदेव्यं वामदेव्यं वा ।

(२)—“सुपां सुलुगित्यादिना (२.१, ३९) पूर्वसवर्णं शीर्षः ।

(३)—लेटो रूपम् ।

(४)—“शची”-इति निघण्टौ प्रज्ञानामसु अष्टमम् पदम् ३.९ । “शचीति कर्म-नाम

अथ षष्ठी ।

श्रुतकक्ष ऋषिः ।

१ २ २ २ २ १ २ २ १ २
 त्वमुवःसत्रासाहंविश्वासुगीर्धायतम् ।

१ २ २ १ २
 आचावयस्यूतये ॥ ६ ॥ ५६

५ २ २ १ १ २ २ २
 I त्वमुवाः । सत्रासाहारेम् । विश्वासुगीर्धृआश्या-
 १२ १ २ ५२ २ २
 तारम् । आचार३ । वार्या२३४औ । होवा । सि-
 १ १ १ १ १
 यू३त । ये२३४५ ॥ २६ ॥

यजमानः स्तोतारं सम्बोधाह^(१)—हे स्तोतः ! “सत्रासाहं”
 [सत्रा शब्दो बहु-वाची^(२)] बहूनामभिभवितारं [यद्वा शत्रून् स्व-

५६ उत्तरार्चिकस्य ८, १, १०, १ — ऋग्वेदस्य ६, ६, १ ६, २ —
 ऊहगानस्य १३, २, ४ ।

(नि० २, १, २२) अतिशयेन शची, शचिष्ठा, तथा शचिष्ठया, अतिशय-कर्मवत्या याग-क्रिय
 येत्यर्थः इति वि० ।

(१)—‘श्रुतकक्षः पुनर्जैवसाह’-इति वि० ।

(२)—निवर्णौ द्वादश पदानि बहुवाचकानि पठितानि (३, १) । न तव सवेत्यु-
 पलभ्यते ।

II त्या३४म् । उवःसत्रासाहम् । ओ६वा । विश्वा-

सुगीर्ष्यायेताम् । आ२च्या । वार३या । सियौ३हो ।

वाहा३४३इ । तार३४यो६हाइ ॥ २७ ॥ ५६

बलेन सङ्गत्य जितारं^(१)] “वः” युष्मदीयेषु “विश्वासु गीर्षु”^(४) सर्वेषु स्तोत्रेषु “आयतं”^(५) विस्तृतं [सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते तस्मात् तेषु विततम्] “त्यम् उ” [‘उ’-इत्यवधारणे] तमेवेन्द्रम् “जतये” अस्मद्रक्षणाय “आच्यावयसि” [चङ्, प्रुङ्, मुङ्-गती (स्वा० आ०)] त्वदीयैः स्तोत्रैः यज्ञं प्रति आभिसुख्येन गमय ॥ ६ ॥ ५६

I, II इन्द्रस्य सत्रासाहीये, अजितस्य आजितौ वा ।

(१)—‘सत्रा’ शब्दः सत्य-वचनः (नि० २, १०, ३) सदा शब्दपर्यायो वा । सहि अभिभवे सर्षणे च (स्वा० आ०), अत्र सहि अभिभवार्थः । सत्येन सर्वदा वा शत्रूणां अभिभवितारम्-इति वि० ।

(४)—‘सप्तमी-बहुवचनमिदं तृतीया-बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । विप्रज्ञाभिर्गीर्भिः सर्वाभिः ऋग्यजुःसाम-लक्षणाभिर्वाग्भिरित्यर्थः’—इति वि० ।

(५)—‘आयतं निबद्धं स्तुतमित्यर्थः’-इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

मेधातिथि ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सदसस्यतिमङ्गतम्रियमिन्द्रस्यकाम्यम् ।

३ २ ३ १ २

सनिमेधामयासिषम् ॥ ७ ॥ ५७

४ ५ १ ७ २ ३ ५ ५ २ ३
I सादा । सस्यताइमङ्गता । ओ२३४वा । प्रायाओ-

५ १ १ २ ३ २ १ २
२३४वा । आइन्द्रा । स्याकामा२३४५याई५६म् । सनिमो-

५ १ २ २ ३ १ १ १ १

२धामयासिषा२३४५म् ॥ २८ ॥ ५७

“मेधां” लब्धुं “सदसस्यति”^(१) एतन्नामकं देवम्^(२) “अया-
सिषम्” प्राप्तवानस्मि । कौटुशम् ? “अङ्गतम्” आश्चर्यकरम्
“इन्द्रस्य प्रियम्” [सीम-पाने सहचारित्वात्] “काम्यम्” कम-
नीयं “सनि”^(३) धनस्य दातारम्^(४) ॥ ७ ॥ ५७

५७ ऋग्वेदस्य १.१, ३५, १ ।

I वामदेव्यम् ।

(१)—“षष्ठ्याः पति-पुत्रेत्यादिना (८, ३, ५३) सत्वम् ।

(२)—नैषधं क-देवत-काण्डे अ-परिगणितम् ।

(३)—“कन्दसि वनेत्यादिना (३, २, २७) इन् ।

(४)—“सदसस्यति” सदोनाम-यज्ञगृह-स्वामिनम् “अङ्गतं” महान्तम् “काम्यं” कमनीयं

अथाष्टमी ।

वामदेव ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ ८ क २ २ ३ १ २
येतेपन्थाअधोदिवोयेभिर्व्यश्च*मैरयः ।

३ १ २ ३ १ २
उतश्रोषन्तुनोभुवः ॥ ८ ॥ ५८

२ ३ ५ २ ३ ५
I हाइ । आप्छदा२३४त्ताः । आप्सदा२३४त्ताः ।
२ २ २ २ १ ० १ १ १ १ २ ३ ५
येतेपन्थाआधोदिवार२३४पुः । हाइ । आप्सूदा२३४त्ताः ।
२ २ १ ० १ १ १ १ २ ३ २ ३ ५
येभिर्व्यश्चाइमाइरयार२३४पुः । हाइ । उताश्रो२३४पा ।
२ १ १ ५ ५ २ २ ३ ५
तुनोर३ । भूरवार२३४औहोवा । ई२३४तो ॥ २८ ॥ ५८

हे इन्द्र ! “दिवः” द्यलोकस्य “अधः” अधस्तात् “ये”

* “विश्वम्”-एष पाठो भाष्य-मात्र-सम्मतः । “व्यश्वम्”-

इति पाठस्तु सङ्गृहीत-समस्त-पुस्तकानाम् ।

विवरणकारस्य सम्मतश्च स एव, तथाच—‘व्यश्वम्’ वेगिताश्च शौघ्र मित्यर्थः—इति तद्-विवरणम् ।

I अश्विनोः साम ।

‘प्रियं’ यष्टृणाम्, ‘इन्द्र’, ‘सनिं’ गोः, ‘मेघां’ प्रज्ञाञ्च ‘अथासिषम्’ याचे—एषोऽर्थो विवरण-सम्मतः ।

अथ नवमी ।

श्रुतकक्ष ऋषिः* ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

भद्रम्भद्रन्नआभरेषमूर्जं शतक्रतो ।

१ २ ३ १ २

यदिन्द्रमृडयासिनः ॥ ८ ॥ ५८

“पन्थाः”(१) पन्थानः मार्गाः सन्ति, “येभिः”(२) यैर्मार्गैः “विश्वं” सर्वं जगत् “ऐरयः” प्राप्तवानसि, ते मार्गाः यजमानैः स्तूयन्ता-
मिति शेषः । “उत्” अपिच “नः” अस्मदीयाः “भुवः”(३) भूमौः
निवास-स्थानानि “ओषन्तु”(४) यजमानाः त्वदनुग्रहाच्छृण्व-
न्तु(५) ॥ ८ ॥ ५८

* ‘सुकक्षस्वार्धम्’-इति वि० ।

५८ ऋग्वेदस्य ६, ६, २६, ३ ।

(१)—‘एकवचनमिदं बहुवचनार्थं भवति’-इति वि० ।

(२)—भिसरेसादेशश्चन्दसि बाहुल्येन भवति (७, १, १०) ।

(३)—“चन्दस्युभयथा (६, ४, ८३)”-इत्युवङ् ।

(४)—लोटि सिप्पच्चे (३, ४, ३४)-रूपम् ।

(५)—‘ये’ ‘ते’ तव स्वमताः ‘पन्थाः’ पन्थानः ‘दिवः’ अधः ‘अन्तरीक्ष-लोके’ ‘येभिः’
यैः पृथिभिः ‘अश्व’ शीघ्रम् ‘ऐरयः’ आगतवानसि । ‘उत्’ अपिच तै रेत्य ‘भुवः’ अव-
यवे वेद्याख्य-प्रदेशे ‘नः’ अस्माकं स्तुतोः ‘ओषन्तु’ शृणोतु भवान्—इत्ययमर्थो विवरण-
सम्मतः ।

५ ४ ५ २ १२ २ ४ ५ ४ ५
 I भद्रम्भाद्राम् । नञ्भाभरश्शरा३ । आइषामूर्जाम् ।

२ १ २ ४ ५ ४ ५ १ ३ ५ २ २
 शतक्रारश्शता३३ । यादिन्द्रामृ । डा^१र्या२३४ औहोवा ।

२ ५
 सी२३४नाः ॥ ३० ॥ ५८

हे “शतक्रतो” शत-विध-कर्मन् ! [शत-प्रज्ञ ! वा] “इन्द्र” !
 “भद्रं भद्रं” कल्याणतमं^(१) [सुखीत्यादकं वा] धनं “नः” अस्म-
 भ्यम् “आभर”^(२) सम्पादय देहि, तथा “इषम् ऊर्जम्”^(३) अन्न-
 रसं [यद्वा बलवदन्नं^(४) देहि], “नः” अस्मान् “यद्”^(५) यदि
 “मृडयासि” सुखयसि तर्हि धनादिकं देहीति [मृड सुखणे
 (क्वा० प०)] तस्य लेटि अङ्गस्याडागमः^(६) ॥ ८ ॥ ५८

I गीतमस्य भद्रम् ।

(१)—अभ्यासेनातिशय्यं लक्ष्यते ।

(२)—हरतेर्भवे रूपस् आहरेत्यर्थः ।

(३)—“इषम्”, “ऊर्जम्” द्वे अण्येते अन्ननामनी (नि० २, ७, १७—१८), अतः पौनरुक्त्य-
 प्रसङ्गात् ऊर्जशब्दोऽत्र रस-वचनो द्रष्टव्यः अन्नश्च रसश्चेत्यर्थः—इति वि० ।

(४)—“उर्मि”-इति निघण्टौ बल-नामसु एकविंशतितमसु २, ८ ।

(५)—“यत्” तृतीयाया अच लुक्, येन अन्नेन रसेन च “मृडयसि” सर्वदा सुखयसि,
 जीवयस्येत्यर्थः—इति वि० ।

(६)—“लेटोडाटौ (६:४.८४)” ।

“मरुतः” प्रातः^(१) “पिबन्ति”^(२); “उत” अपिच “अश्विनौ”^(३)
अश्विनौ च सोमं प्रातः सवने पिबतः ॥ १० ॥ ६०

इति सायणःचार्य-विरचिते साधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोष्वाख्यानं
द्वितीयाध्यातस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमे खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

इन्द्रमातरो देवजामय ऋषिकाः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
ईङ्गयन्तीरपस्युवइन्द्रज्जानमुपासते ।

३ १ २ ३ १ २
वन्वानासःसुवीर्यम् ॥ १ ॥ ६१

६१ ऋग्वेदस्य ८, ८, ११, १ ।

(१)—प्रातइति न जाने कुतोलम्बः ?

(२)—‘लडथं लोडर्थे द्रष्टव्यः, पिबन्तु ।’-इति वि० ।

(३)—‘अथातो युस्थाना देवता सासा मन्विनौ’* यावाष्टयिव्यावित्यके, अहो-
रात्रा वित्यके, सूर्याचन्द्रमसावित्यके, राजानौ पुण्यदत्तावित्येतिहासिकाः—इत्यादि
नैऋतम् १२.१.१—२ ।

^{५२} ^२ ^१ ^१ ^{२२}
 I ईङ्खयन्तीः । अपा२स्यूवा२ः । आइन्द्र३जातम् ।
^१ ^२ ^{१२} ^२ ^१ ^२
 ऊपा१साता२इ । वन्वाना२३साः । सुवीरिया३१उवा२३ ।
^२
 वृधे१ ॥ ३२ ॥ ६१

“ईङ्खयन्तीः”(१) गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिः इन्द्रं प्राप्नुवन्त्यः
 “अपस्यूवः” अपः कर्मात्मन इच्छन्त्यः इन्द्रमातरः अस्य सूक्तस्य
 द्रष्टुः(२) “जातं” प्रादुर्भूतं तम् “इन्द्रम्” “उपासते”(३) परि-
 चरन्ति, “सुवीर्यं” शोभन-वीर्योपेतं धनं च “वन्वानासः”(४)
 तस्मात् इन्द्रात् सम्भक्तवत्यो भवन्ति ॥

“वन्वानासः”-“भेजानासः”-इति पाठौ ॥ १ ॥ ६१

I त्वाष्टसाम । “त्वाष्टी”-इति च पाठः ।

(१)-‘ईङ्खते’-इति गतिकर्मसु अशीतितमम् नि० २, १४ ।

(२)-‘स्तुतयः’-इति वि० ।

(३)-‘उपगम्य इन्द्रं तस्यैव समीपे यवतिष्ठन्त इत्यर्थः’-इति वि० ।

(४)-‘वहु, याचने-इत्यस्येदं रूपम् । याचमाना उच्यन्ते । किं याचमानाः ?
 उच्यन्ते-तस्यैवेन्द्रस्य शोभनं वीर्यम्’-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

गोधा ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ २ २
 नकिदेवा*इनीमसिनक्या†थोपयामसि ।

३ १ २
 मन्त्रश्रुत्य‡चरामसि ॥ २ ॥ ६२

५ २ २ १ २ १ ५ २
 I नकिदेवाः । इनाइ । इनोमासाइ । मासीश्या ।

५ २ २ १ २ १ ५ २ ५
 नकियायो । पया । पयामासाइ । मासीश्या । मन्त्र-

२ १ २ १ ५ २
 श्रुत्याम् । चरा । चरामासाइ । मासीश्या ॥ ३३ ॥ ६२

हे “देवाः” इन्द्रादयः ! युष्मद् विषये “न कि(१) इनीमसि”
 न किमपि हिंसाः(२) [मौङ् हिंसायां क्यैयादिकः “मीनाते

६२ ऋग्वेदस्य ८, ७, २२, ७ ।

* “नकिदेवा”-इति, † “नकिरायो”-इति च ऋग्वेद-पाठः ।

‡ “मन्त्रश्रुत्यम्”-इति आद्यनुदात्त अन्तोदात्तश्च ऋग्वेद-
 पाठः ।

I गोधासाम ।

(१)—‘नेति प्रतिषेधे, कीति निपातोऽनर्थकः’-इति वि० ।

(२)—‘हे देवाः न इनीमसि, प्राणि-वधं कर्म पश्यादि-यागं न कुर्म इत्यर्थः’
 -इति वि० ।

अथ तृतीया ।

दध्यङ्ङायवर्ण ऋषिः* ।

३ १२ २२ ३ १ २ ३ १

दोषोऽत्रागाद्बृहद्गायद्युमङ्गा मन्नाथवर्ण ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

सुहिदेवसवितारम् ॥ ३ ॥ ६३

४२ ५२ २ ४

२ १ २

२

१२

I दोषोऽत्रागात् । बृहद्गाया । युमङ्गा रश्मान् । अथ-

निर्गमे (७, ३, ८१ पा०)"-इति ऋक्सः, "इदन्तोमसि (७, १, ४६ पा०)" मकार-लोपश्चान्दसः । आकारः समुच्चये ।] "न किं" न च "योपयामसि" योपयामः^(१) अननुष्ठानेन [अन्यथानुष्ठानेन वा] मोहयामः [युप विमोहने (चु० प०)] । किन्तुहि? "मन्वश्रुत्यं" मन्त्रेण स्मार्थं श्रुतौ विधिवाक्य-प्रतिपाद्यं यद् युष्मद्विषयं कर्म^(४) तत् "चरामसि" आचरामः^(५) अनुतिष्ठामः ॥

"इनीमसि"- "मिनीमसि"-इति च पाठा ॥ २ ॥ ६२

* 'वामदेवस्थार्षम्'-इति वि०-पाठः ।

I सवितुः साम ।

(१)-'इह निखननार्थे द्रष्टव्यः ; रूप-निखननमपि न कुर्मः, दृष्टौषधादि-हिंसा-मपि न कुर्मः'-इति वि० ।

(४)-'जपाख्यम्'-इति वि० ।

(५)-'प्राणि-बधं न कुर्मः, जपमेव कुर्म इत्यर्थः । उक्तञ्च-"जपेनैव तु संसिद्धे दे

३२ २१ ५ २ १२ ४ ५
 वर्णा३ । स्तुहि । औ३हो३४इ । देवा३म् । सवोवा ।

४ ५
 तापूरो६हाइ ॥ ३४ ॥ ६३

हे “बृहन्नाय”^(१) बृहदाख्यस्य साम्नो गातः । “द्युमन्नामन्”^(२) दीप्ति-गमन ! “आथर्वण”^(३) अथर्वन् ऋषेरपत्य ।^(४) [ऋषिः स्वा-
 त्मानमेवामन्वयते] त्वं “दोषः”^(५) ऋत्विग्यजमानापराधेन यः
 कश्चिद् दोषः “आगात्” आगच्छति तत्परिहारार्थं “सवि-
 तारं”^(६) प्रेरकम् एतन्नामकं “देवं” “स्तुहि” । [यद्वा “दोषः”
 दूषयति नाशयति तमांसीति, दुनोति उपतपति रक्षांसीति वा
 दोषः, सः सविता “आगात्”, अतो हे “आथर्वण !” “बृहत्”
 स्तोत्रं “गाय” । तथा “गामन्” गायतीति गामा हे एवं विध !
 स्वात्मन् ! “द्युमत्” दीप्तिमदन्यत् स्तोत्रम् उप गाय । शिष्टं^(७)
 पुनरादरायम् ॥ ३ ॥ ६३

ब्राह्मणो नाव संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते (मनुः३३०)”
 -इति-इति वि० ।

(१) — ‘गाय उच्चारय’-इति वि० ।

(२) — ‘द्युमतां खर-सौष्टव-युक्तानां साम्नां गामन् गातः’-इत्यर्थो वि०-सम्मतः ।

(३) — ‘थर्वति गत्यर्थः, थर्वा गन्ता, न थर्वा अथर्वत्युच्यते, तस्यायं स्तोता स्वभूतः, तेन
 स आथर्वणः, तस्य सम्बोधनं हे आथर्वण ! मम वामदेवस्य स्वभूत ! इत्यर्थः’
 इति वि० ।

(४) — ‘अथर्वणोऽथनवन्तश्चर्वतिचरतिकर्मा तस्य प्रतिषेधः’-इत्यादि नै११, १८ ।

(५) — ‘दोषा राविः, उ इति पदपूरणः’-इति वि० । पद-कारस्त्वेव मेव
 चिच्छेद-‘दोषा, उ’-इति ।

(६) — ‘सविता सर्वस्य प्रसविता’-इत्यादि नै०१०, २१ । ‘सवितृ-दैवत्यञ्च दृष्टत्’
 -इति वि०-ध्वनिः ।

(७) — शेषमर्द्धं च ।

अथ चतुर्थी ।

प्रस्तुतं ऋषिः ।

३ २ ३ १ २ २ २ क २ २

३ २ ३ २

एषोउषाअपूर्व्याव्युच्छतिप्रियादिवः ।

३ १ २

३ २

स्तुषेवामश्विनावृहन् ॥ ४ ॥ * ६४

५ २ २

१ २ २ २

१ २

१ २ २

I एषोउषाः । आपूर्विष्या । व्युच्छति । होवाश्चाइ ।

१ २

२

३ २

३ २ २

२ १

५

प्रियादाश्चाइवाश्चः । स्तुषाश्चामाश्च । श्विनोश्चाइवा ।

४

५

वृषूक्षोश्चाइ ॥ ३५ ॥

“एषः” (१) एषैव अस्माभिः परिदृश्यमाना “प्रिया” सर्वेषां प्रीतिहेतुः “अपूर्व्या” (२) पूर्वेषु मध्यरात्रादिकालेषु विद्यमाना न

६४ उत्तरार्चिकस्य ८, ३, ७, १ — ऋग्वेदस्य १, ३, ३३, १ ।

I उद्गस साम ।

(१) — ‘एषा, उ, उषाः’ इति पदकारः । विवरणकारेण च तथैव व्याख्यातः ‘उकारः प्रादपूर्णाः’ इति ।

(२) — ‘यतः पूर्वं’ नास्ति सा अपूर्वा, अपूर्वा एव अपूर्व्या, स्वार्थिकस्तद्धितः ; प्रथमे-त्यर्थः’ इति वि० ।

*॥ इति ग्रामे गेये पञ्चमस्याह्नः प्रपाठकः ॥

अथ पञ्चमी ।

गोतम ऋषिः ।

१२ ३२ ३१ २३ १२ २२

इन्द्रोदधीचोअस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः ।

३१२ ३१२ २२

जघाननवतीर्नव ॥ ५ ॥ ६५

भवति किन्विदानीन्तना “उषा” (३) उषो देवता “दिवः” व्यु-
लोकस्य सकाशात् आगत्य “व्युच्छति” तमो वर्जयति (४) । हे
“अश्विना” अश्विनौ ! (५) “वां” युवां “बृहत्” प्रभूतं यथा भवति
तथा “स्तुषे” स्तौमि ॥ ४ ॥ ६४

६५ उत्तराचिर्वकस्य ३, १, ८, १ — ऋग्वेदस्य १, ६, ७, ४ ।

(३)—‘उषाः, कस्मात् ? उच्छतीति सत्या रात्रेरपरः कालसस्या एषा भवति’
इत्यादि नैगम-काण्डोऽयं नैरुक्तम् (२, १८) पदकृन्मतेऽवलम्बनीयम् । सायण-मते तु—
‘उषा, वष्टेः कान्ति-कर्मणः, उच्छतेरितरा माध्यमिका ; तस्या एषा भवति’-इत्यादि
दैवत-काण्डोऽयं नैरुक्तम् (६.५—६) प्रेक्ष्यम् ।

(४)—‘व्युच्छति, उच्छिद्विवासे, विवासयति—किम् ? सामर्थ्यात् तमांसि ; शक्नोति
विवासयितुम् अतो विवासनेनाव उदितत्वं लक्ष्यते, उदितेत्यर्थः’ इति वि० ।

(५)—‘अथानोद्य, स्थाना देवताः । तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः । अश्विनौ
यद् व्यन्नुवाते सर्वं रसेनान्योज्योतिषाभ्यः । अश्वैरश्विनावित्यौर्णवाभः । तस्काव-
श्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके ऽहोरात्रावित्येके सूर्यग्राचन्दममावित्येके राजानौ पुण्यकृता-
वित्यैतिहासिकाः । तयोः कालः ऊहमर्द्धरात्रात् प्रकाशोभावस्यानुविष्टमनुगतो
भागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः । तयोरेषा भवति’-इत्यादि नैरुक्तम्. १—२ ।

I ओम् । इन्द्रोदधीचोअस्यभिरिया रेईइया । वृत्राण्य-

प्रतिष्कृतइया रेईइया । जघाननवतीर्नवइया रे । इ२ ।

या२३४ । औहोवा । ऊ२३४पा ॥ १ ॥

II इन्द्रोदधाइ । चोअस्था२३४भोः । वृत्राणिया ।

अत्र शाटगायनिन इतिहास माचक्षते—‘आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दशनेन असुराः पराबभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गते, असुरैः पूर्णां पृथिव्यभवत् । अथेन्द्रस्तैरसुरैः सह योद्धुं मशक्तुवंस्त सृषि मन्विच्छन्, स्वर्गं गत इति शुश्राव । अथ पप्रच्छ तत्रत्यान्—इह किमस्य किञ्चित् परिशिष्टमङ्गमस्ति ? इति, तस्मात्प्रयोचन्—अस्येतदाश्वं शीर्षं, येन शिरसा अश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत्, तत् न विद्मः तद्यत्नाभवदिति ; पुनरिन्द्रोऽब्रवीत्—तदन्विच्छ-तेति । तद्वा अन्वेषिषुः । तच्छर्याणावत्यनुविद्या जङ्गुः, (शर्याणावद्वा वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्द्धे सरः स्यन्दते) । तस्य शिर-सोऽस्त्रिभिरिन्द्रो ऽसुरान् जघानेति’^(१) ॥

I, II लघुरातिथे हे ।

(१)—विवरणकारस्त्वेनमितिहासमन्यथाचष्टे । तथाहि—‘कालषड्धा नाम असुराः । असुरैर्वाध्यमाना देवा ब्रह्माणसुपगम्योक्तवन्तः—भगवन् ! कालषड्धैरसुरैर्वाध्यामहे,

२२१ २१२ २ २२२ १ २ ४ ५
 प्रातिष्कुताः । जघानारश्ना । वतीर्नवा । औश्होवा ।

४
 होपुइ । डा ॥ २ ॥ ६५

“अप्रतिष्कुतः” (१) परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूल-शब्द-रहितः
 “इन्द्रः” आथर्वणस्य “दधीचः” (२) एतत्सञ्ज्ञकस्य ऋषेः
 “अस्यभिः” पार्श्व-शिरः-सम्बन्धिभिरस्थिभिः “नवतीर्नव” नव-
 सङ्ख्याका नवतीः, दशोत्तरा अष्टशत-सङ्ख्याकाः [८१०]
 [तथाहि—लोक-त्रय-वर्त्तिनो देवान् जेतुम् आदावास्तुरी माया
 त्रिधा सम्यद्यन्ते, त्रिविधा सा अतीतानागत-वर्त्तमान-काल-भेदेन
 तत्काल-वर्त्तिनो जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति, एवं नव
 सम्यद्यन्ते, पुनरपि उक्ताहादि-शक्ति-त्रय-रूपेण (४) त्रैगुण्ये सति

तेषां मारणोपायं विधत्स्वेति । तच्छ्रुत्वा स तातुवाच—दधीचि नाम ऋषिस्तुमुपगम्य
 ब्रूत, स मारणोपायं विधास्यति । ते तच्छ्रुत्वा तथेत्यङ्गोक्त्य तं दधीचमुपगम्य उक्तवन्तः—
 भगवन् ! अन्नदीयान्यस्त्राणि शुक्रस्तेषां पुरोधो अपहरति, तानि रक्ष । ततः स
 ऋषिस्तातुवाच—मम मुखे प्रक्षिपध्वम् । तत इन्द्रादिभिर्देवैः समररुदुगणैः तस्य मुखे
 प्रक्षिप्तानि । पुनः कालेन देवास्तुर-सङ्ग्रामे पर्युपस्थिते एव देवा ऊचुः—भगवन् !
 तान्यस्त्राणि प्रच्छस्त्रास्त्राकम् । ततस्ते नोक्तम्—तानि मे जीर्णानि, न तानि पुनः
 प्राप्तुं शक्यानि । ततः प्रजापति-मुखा देवा ऊचुः—भगवन् ! प्राण-त्यागं कुरुष्व । इति
 अतः पुनः कृतश्च तेन प्राण-त्यागः । तस्य दधीचः स्वभूतैरस्थिभिरिन्द्रो दवाणि जघान्
 -इति ।

(१)—“अप्रतिस्वलितः”—इति वि० ।

(२)—“या मयर्वा मनुष्यिता दध्यङ् धियमरनत”—इति (१, १३, ७, १९) ऋग्वेदीय-
 मन्त्रार्थः परिद्रष्टव्यः ।

(४)—प्रभावोत्साहमन्त्रजाः शक्तयस्त्रिधाः ।

अथ षष्ठी ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

२७ ३१२ २२३ १२ २१२
इन्द्रेहिमत्स्यन्धसोविश्वेभिः सोमपर्वभिः ।

३१ २ ३ १२ २२
महा० अभिष्टिरोजसा ॥ ६ ॥ ६६

५२ २ २ १ २ २ १ २२
I इन्द्रेहिमाहाउ । त्सी३आन्धा३साः । वाइश्वेभिः

सप्तविंशतिः सम्पद्यते, पुनः सात्विकादि-गुण-त्रय-भेदेन त्रैगुण्ये
सति एकोत्तरा अशीतिः सम्पद्यते, एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया
मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येक मवस्थाने सति नव नवतयः सम्पद्यन्ते;
एवं विधं मायारूपाणि] “वृत्राणि” (५) आवरकाणि असुर-
जातानि “जघान” हतवान् ॥ ५ ॥ ६५

हे “इन्द्र!” “एहि” अस्मिन् कर्मणि आगच्छ, आगत्य च
“विश्वेभिः” सर्वैः “सोमपर्वभिः” (१) सोमरसरूपैः “अन्धसः”

६६ ऋग्वेदस्य १, १, १७, १—यजुर्वेदस्य ३१, २५ ।

I पौषम् ।

(५)—नपुंसकलिङ्गमिदं व्यत्ययेन (३, १, ३९)—वृत्रानिति ।

(१)—‘पर्वणि अवयवाः, सोमस्य पर्वणि, तैः सोमपर्वभिः, तदर्थमभिषुतैः सोमा-
वयवैः’—इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

वामदेव ऋषिः ।

१२ २२ ३ २ ३ २ ३ १ २
 आत्वनइन्द्रवृत्रहन्साकमर्द्ध* मागहि ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
 महान्महोभिहृतिभिः ॥ ७ ॥ ६७

१ २ १ २ ३ ५ १ १, २
 सोर३हा३ । मापर्वा२३४भीः । महा३२३ । आरभार३-

५२ २ २, १२ ३ ११११
 ४ओहोवा । छिरोजसार३४५ ॥ ३ ॥ ६६

अन्धोभिः अन्धैः^(२) “मत्ति” माद्य हृष्टो भव, तत ऊर्ध्वम् “ओज-
 सा” बलेन महान् भूत्वा “अभीष्टिः”^(३) शत्रूणामभिभवित्वा
 भवेति शेषः [अष्टाविंशति^(४)]-सङ्ख्याकेषु बल-नामसु ‘ओजः’
 ‘पाजः’-इति (नि० २, ८) पठितम् ॥ ६ ॥ ६६

* ‘अर्धम्’-इति ऋग्वेद-पाठः ।

६७ ऋग्वेदस्य ३, ६, २७, १—आरण्यगानि ४, ३ ।

(२)—“अन्ध इत्यन्न-नाम”-इति नै० ५, १ ।

(३)—‘आभिसुखेन यष्ट्यो वा’-इति वि० ।

(४)—‘बल-नामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिः’-इति नै० २, ८ ।

I हा। हाउवा३। ओजस्तदस्यतित्विषे२३४। हा।

हाउवा। उभेयत्समवर्त्तयार्२३४८। हा। हाउवा३। इन्द्र-

चर्मैरवरोदसी२३४५॥ ५॥ ६८

II ओजस्तदापूस्यतित्विषाद्। उभेयत्समवर्त्तयादा१-

इन्द्रार्२३। चार्२र्मा२३४औहोवा। वरोदसी२३४५॥ ६॥ ६८

“अस्य” इन्द्रस्य “तत्” “ओजः” बलं “तित्विषे” दिदीपे
[त्विष दीप्तौ (दि०प०)] “यत्” येन ओजसा अयम् “इन्द्रः”
“उभे” “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ “चर्मैव”^(१) “समवर्त्तयत्”
सम्यग् वर्त्तयति। यथा कश्चित् किञ्चित् चर्म कदाचिद्
विस्तारयति कदाचित् सङ्कोचयति, एवं तदधीने अभूता-
मित्यर्थः^(२) ॥ ८॥ ६८

I, II इन्द्रस्य संवर्त्तस्य वा सांवर्त्तं ।

(१)—“चर्म चरतेर्वाच्यं तं भवतीति वा”-इति नै०२, ५ ।

(२)—“यथा कश्चित् चर्म वेष्टयति, तद्वदित्यर्थः”-इति वि० ।

अथ नवमी ।

शुनःशेषः ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
अयमुतेसमतसिकपोतइवगर्भधिम् ।

३ १ २
वचस्तच्चिन्नओहसे ॥ ८ ॥ ६८

४ ३ ४ २ ४ ४ ५ १ २ २
I अयाऽपुम् । ताइसाइमानसाइ । कापोतइ ।

१ २ १ १ २ १ ५
वगर्भा१धी२म् । वाचा२स्ताच्चो२इत् । नओ२३४वा ।

४ ५
हापुसोइहाइ ॥ ७ ॥ ६८

हे इन्द्र ! “अयम् उ” अयमपि^(१) दृश्यमानः सोमः “ते” त्वदर्थं सम्पादितः यं सोमं “समतसि” सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः—“कपोत इव” यथा कपोताख्यः पक्षी

* ‘शुनः शेष’-इति वि०-पाठः ।

६८ उत्तरार्चिकस्य ७, ३, १५, १—ऋग्वेदस्य १, २, २८, ४ ।

I आङ्गिरसस्य शूनःशेषम् आवनं वा ।

(१)—इह साधण-मते उ अयर्थः । विवरण-मते नु पाद-परणाय ।

अथ दशमी ।

वातायन उल्ल ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वातआवातुभेषज्शम्भुमयोभुनोहृदे ।

२ १ २
प्रनआयूषि* तारिषत् ॥ १० ॥ ७०

॥ इति चतुर्थ-दशति ॥

४ २ ५ ४ २ ५ ४ १ २ १
I वातआवातु । भापुइषजाम् । शम्भुमयः । भुनो-
७ १ २ १ २ २ २ १
हृदार३४इ । चाहोइ । प्रनआयूषी३ता । रिषात् ।
४ ५ ४ ५
और३होवा । इडा ॥ ८ ॥ ७०

“गर्भधी”^(२) गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत्, “तच्चित्”^(१)
तस्मादेव कारणात् “नः”^(४) अस्मदीयं “वचः” “ओहसे”
प्राप्नोषि ॥ ८ ॥ ६८

* ‘प्रणआयषि’-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

७० उत्तरार्चिकस्य ८,३,११,१—ऋग्वेदस्य ८,८,४४,१ ।

I प्रतीचीनेङ् काशीतम् ।

(२)—गर्भा धीयन्ते यस्यां सा गर्भधिः, ताम् ।

(१)—‘तन्मम स्मृतं वचः’-इति, ‘चिदिति पादपूरणः’-इति च वि० ।

(४)—‘वक्तव्यमस्मिन्मन्त्रे कवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्’-इति वि० ।

“वातः”(१) वायुः(२) “नः” अस्माकं “हृदे” हृदयाय(३) “भेषजम्”(४) औषधम् [उदकं वा] “आ वातु” आ गमयतु, कीदृग्भूतम्? “शम्भु” रोग-शमनस्य भावयितु(५) “मयोभु” मयसः सुखस्य च भावयितु(६) अपि च “नः” अस्माकम् “आयूषि” “प्रतारिषत्” प्रवर्द्धयतु(७) ॥ १० ॥ ७०

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवौघे सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

(१) —‘वातो वातौति सतः’-इत्यादि नै० ८० १०, ३४ ।

(२) —अन्तरिक्षस्थो देवः । तथाहि—‘वायुर्वन्दोवान्तरिक्षस्थानः’-इति नै० ८० ७, ५ । ‘अथ वातो मध्यस्थाना देवताः, तासां वायुः प्रथमागामी भवति’-इति नै० ८० १०, १ ।

(३) —‘हृदयस्य’-इति वि० । एतद्वग्रे ‘पष्ठार्थे चतुर्थी’ (२, ३, ६२)-इति वचनादिह चतुर्थी ।

(४) —‘पथ्यमित्यर्थः’-इति वि० । भेषजं मित्युदकनाम स्नानचत्वारिंशत्तमम् पदम् नि० १, १, १२ ।

(५) —‘शम्भुं सुखस्य भावयितु, इदानीं सुखकरमित्यर्थः’-इति वि० ।

(६) —‘कालान्तरे सुखस्य भावयितु, अथवा मयो बलं तस्य भावयितु’-इति वि० । शमिति बलनामसु (नि० ३, ६) ऊनविंशतितमं पदम्, मयइति तु त्रयोदशमिति एकार्थयोरुभयोः कालभेदेन व्याख्यानं विवरण-सम्मतम् ।

(७) —‘वात आवातु भेषजानि शम्भु मयोभु च नो हृदयाय प्रवर्द्धयतु च न आयुः’-इति नैरुक्तव्याख्यानस्य नै० १० ३५ ।

अथाष्टमे खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

कगव ऋषिः ।

१२ २२ ३१२ ३ २२ ३१ २ ३ २

यत्प्रक्षन्तिप्रचेतसोवरुणोमित्रोअयमा ॥

३ १२ ३१२

न किः* सदभ्यतेजनः ॥ १ ॥ ७१

४ ५ ४ ५२ ४ १ २ २ २ १

I यत्प्रक्षन्तिप्रचेतसाः । वरुणोमित्रोअर्या२३मा । न ।

२ १ ६ १ १ ५२ २

काइःसार३दा । ह्रम्माये३ । भ्या२ता२३४औहोवा ।

२ ५

जा२३४नाः ॥ ८ ॥ ७१

“प्रचेतसः” (१) प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः वरुणादयो देवाः “यं” यजमानं “रक्षन्ति” “स” यजमानः “न किं दभ्यतेः” केनापि न हिंस्यते ॥ १ ॥ ७१

* ‘नूचित्’-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

७१ ऋग्वेदस्य १, २, २२, १ ।

I सौमित्रम् ।

(१)—‘प्रकृष्टज्ञानाः—वरुणः, मित्रः, अर्यमा च’-इति वि० ।

समुदायस्य एकवद्भावेन निपातवद्भावात्^(१) प्रकृतिवद्भावा-
भावः^(४) “नः”^(५) अस्माकं गवामिच्छया अस्माकं गां दातुं “यथा
पुरा” पूर्वम् अस्माकं सम्बन्धि-यागे गवादि-दानाय^(६) वरिव-
स्यसि तद्वदद्यापि सुष्ठु “वरिवस्य”^(७) परिचर^(८) आगच्छेत्यर्थः ।
न केवलं गविच्छया किन्तु “अश्वया”^(९) अश्व-प्रदानेच्छया “उत”
अपिच “रथया” रथेच्छया “महोनां”^(१०) धनानां [कर्मणि
षष्ठौ],^(११) महान्ति पूजाकराणि धनानि दानाय वरिवस्य परि-
चर देहीत्यर्थः ॥ २ ॥ ७२

(१)—समुदाय एवैक इति स्त्रीकारादिति भावः, यथा तथा चेत्यादि ।

(४)—‘निपात एकाजनाड (१, १, १४)”—इति प्राप्तः एकाज्वाभावान्न कृत इत्यर्थः ।

(५)—‘नः’—द्वितीयाबहुवचनमिदं प्रथमाबहुवचनार्थं द्रष्टव्यम् । वयं त्वां स्तुम इति
वाक्य-शेषः—इति वि० ।

(६)—गोषु इच्छा, गव्या ; तस्मात् तृतीयैकवचनं, तस्य ‘सुपां सुलुगिति’ पूर्वसवर्ण-
दीर्घः । गव्या, गव्यया गविच्छ्येत्यर्थः ।

(७)—ऋचि ‘वरिवस्या’—इति निपातस्य चेति (६, ३, १३६) दीर्घः ।

(८)—वरिवस्यसिः परिचरणीयः, तस्मात् सम्बुद्धेक वचनम्, तस्य स्थाने सुपां
सुलुगिति आकारः, वरिवस्य ! परिचरणीयेत्यर्थः—इति वि० ।

(९)—अप्रशब्दात् “छन्दसि परेच्छायामपि क्यच् (३, १, ८)”—इति वचनात् क्यचि,
“न छन्दस्यपुत्रस्य (७, ४, ३५)”—इति ईत्वदीर्घयोरभावे रूपम् ।

(१०)—‘मघं धनं हविर्लक्षणं तद्ध्येषा मस्ति ते मघवानः हविष्मन्नो यजमानाः,
तेषामित्यर्थः’—इति वि० ।

(११)—अत्यधेनेति (३, १, ८५) बोध्यम् ।

अथ तृतीया ।

वत्स ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इमास्तइन्द्रपृश्नयोधृतन्दुहृतआशिरम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
एनामृतस्यपिप्युषीः ॥ ३ ॥ ७३

३ २ २ १ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २
I इमास्तइ । द्रपृश्नयोधृतन्दुश्चा । औहोश्चाश् ।

२ १ ३ ५ ३ २ ३ २ २ १
चाश् । ताआरशारश्४इराम् । एनाश्४मृताश् । स्यपो

५ ४ ५
२३४वा । प्यूपुषीश्चाश् ॥ १२ ॥ ७३

हे “इन्द्र” ! “ते” त्वदीयाः “इमाः” “पृश्नयः”^(१) प्राष्ट
वर्णा^(२) गावः^(३) “धृतं” क्षरण-शीलम्^(४) “एनाम्” “आशि-

७३ ऋग्वेदस्य ५, ८, १२, ४ ।

I शैखण्डिनम् ।

(१)—‘पृश्नयः’ स्रुतयः-इति चि० ।

(२)—नाना वर्णादित्यर्थः । उत्तरार्चिक-द्वितीय-प्रपाठक-द्वितीयाह-पञ्चदश-सूक्तीय-
द्वितीयर्ग-व्याख्याने सायणेनैवानेन स्पष्टमिहितत्वात् ।

(३)—निषण्ठौ तु ‘पृश्निः’-इति दिव आदित्यस्य च साधारणं नाम (नि० १, ४, २) ।
निरुक्तेऽपि तथैव । तथाहि—‘पृश्निरादित्यो भवति प्राश्रुत एनं वर्णं इति नैषक्ताः
संस्पृष्टारसानतस्संस्पृष्टा भासं ज्योतिषां संस्पृष्टो भासति; वाय द्यौः संस्पृष्टा ज्योतिर्भिः
पुण्यकङ्क्षिभ्यः’-इति १, १८ ।

(४)—धृतमिति निषण्ठो प्रथम-द्वादशे उदक-नामसु दशमम् ।

अथ चतुर्थी ।

श्रुतकक्ष* ऋषिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

अयाधियाचगव्ययापुरुणामन्पुरुष्ट ।

१ २ २ ३ १ २

यत्सोमेसोमआभुवः ॥ ४ ॥ ७४

५ २ २

५

१ २

१, २ ५

I अयाधियाचगव्याद्या । पुरुणा३ । मन्पू२३४५ ।

रम्”(५) आश्रयण-द्रव्यं पयः(६) “दुहते” दुहन्ति चारयन्ति ।
 कीदृश्यः पृश्नयः ? “ऋतस्य” सत्यस्य अवितथस्य(७) इन्द्रस्य
 [यज्ञस्य वा(८)] “पियुषीः”(९) वर्धयित्रीः ॥ ३ ॥ ७३

* ‘सुकक्ष’-इति वि० पाठः ।

७४ ऋग्वेदस्य ६, ८, २४, २ ।

I वैतहव्यम् ।

(५)—“अपस्मृधेयामानृचुरानृक्षिच्युतेतित्याजश्राताश्रितमाश्रीराश्रीर्तः (६, १, २६)
 -इति श्रीज् पाके इत्यस्य निष्ठायां रूपम् । “आशिराश्रयणाद्वाश्रपणाद्वा”-इति च
 नैरुक्तम् ६, ८ ।

(६)—‘सोममित्रं यद् दधि, तत् आसिरस्’-इति वि० ।

(७)—‘निघण्टु-तृतीय-दशम-खण्डमिह मानम् ।

(८)—‘निघण्टु-प्रथम-द्वादश-खण्डमिह मानम् ।

(९)—‘द्वितीया-प्रथमैकवचनार्थे’-इति वि० ।

२१ २५ २२ ३२ १ २ ५ १२
 द्यूतौ । वा३२ । यशोमे३सोमत्रा । या२सोमे२सो ।

२१ ५ ४ ५
 म३ओ२३४वा । भूपूवो६हाइ ॥ १३ ॥ ७४

हे “पुरुषामन्”^(१) बहुविध-शक्र-वृत्रहादि-नामोपेत^(२) ! [यद्वा बहु-स्तुतिमन् ! नमयति स्तुत्यं देवं वशं नयतीति नाम स्तोत्रम्] अत एव “पुरुष्टुत” बहुभिरभिष्टुतेन्द्र ! “सोमे सोमे” मदी-येषु सर्वेषु सोमेषु त्वं “यद्” यदा^(३) “आभुवः”^(४) तेषां पानार्थं समन्ताद्भवः तदा वयं “अया” अनया^(५) ईदृश्या “गव्यया” गा आत्मन इच्छत्या^(६) “धिया”^(७) बुध्या युक्ता भवेम । त्वयि सोमं पिबति सति वयं गवादिद्युक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

“आभुवः”-“आभवः”-इति च पाठौ ॥ ४ ॥ ७४

(१)-पुरुषशब्दो बहुवचनः निघण्टु-तृतीय-प्रथम-खण्डे तृतीय इति दर्शनान् पूर्वपदादिति (८, ४, ३) एत्वम् ।

(२)-“पुरुषामन्” । बहुनां शत्रूणां प्रहोर्कर्तः ! इत्यर्थः । अथवा बहुवो यजमानाः प्रहोभूताः-इति वि० ।

(३)-“यत्”-पञ्चम्या अत्र लुक् यस्मात्-इति वि० ।

(४)-“आभिमुख्येन भवसि”-इति वि० ।

(५)-“अया”-अनया ; “धिया”-धीरिति प्रज्ञानाम्, प्रज्ञया त्वां सुम इति वाक्यशेषः । अथवा धीरिति कर्मनाम्, अनेन यागाख्येन कर्मणा ; त्वां यजामहे इति वाक्यशेषः-इति वि० ।

(६)-“किमर्थं पुनः सुमः ? उच्यते-गव्यया गविच्छया”-इति वि० ।

(७)-धीरिति प्रज्ञा-नामसु सप्तमम् (नि० २९) कर्म-नामसु एकविंशतिसम् (नि० २, १) ।

अथ पद्यम् ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

३ २ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २

पावकानः सरस्वतीवाजेभिर्वाजिनोवती ।

३ १ २ ३ १ २

यज्ञं वष्टुधियावसुः ॥ ५ ॥ ७५

५२ २ ४५ २ १ २ १ २ २ २

I पावकानईया । सरास्वाशती२ । वाजेभिर्वा । जि-

१ २ १ १ ३ ५२ २ १ २
नाइवाशती२ । यज्ञार३म् । वारष्ट्र२३४ औहोवा । धिया-

३ १ १ १ १

वत्स२३४पुः ॥ १४ ॥ ७५

“सरस्वती” (१) देवी “वाजेभिः” हविर्लक्षणैः अन्नैर्निमित्तभूतैः [यद्वा यजमानेभ्यो दातव्यै रन्नैर्निमित्तभूतैः] “नः” अस्मदीयं “यज्ञं” “वष्टु” कामयताम् [कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः] । तथा चैतरेयारण्यकाण्डे श्रुत्यैव व्याख्यातम्—‘यज्ञं वष्टुति

७५ ऋग्वेदस्य १, १, ६, ३ ।

I भारद्वाजम् ।

(१)—‘सरस्वती’ इति निघाण्टु-प्रथमस्य त्रयोदशे नदी नामसु-एकादशे वाङ्मासु च दृश्यते । इह च नैरुक्तम्—‘सरस्वती लेतस्य नदीवद् देवतावच्च निगमा भवन्ति (२, २३)—इत्यादि, ‘सरस्वती माध्यमिका वाक्’ इति वि० । ‘वागर्थेषु विधीयते, तस्मान् माध्यमिका वाचं मन्यन्ते’ इति नैरुक्तं (११, २७) मानम् ।

अथ षष्ठी ।

वामदेव ऋषिः ।

२ ३ १२ २२ ३ २३ ३ १ २

कइमन्नाङ्गोष्ठाइन्द्र सोमस्यतर्पयात् ।

२ ३ २ ३ १ २

सनोवस्वन्याभरात् ॥ ६ ॥ ७६

यदाह, यज्ञं वहत्वित्येव तदाहेति'] कीदृशी सरस्वती ?
 “पावका”(२) शोधयित्री “वाजिनीवती” अन्नवत्-क्रियावती
 “धिया वसुः” कर्म-प्राप्य-धन-निमित्त-भूता [वाग्देवतायास्तथा-
 विध-धन-निमित्तत्वमैतरेयारण्यकाण्डे श्रुत्या व्याख्यातम्—‘यज्ञं
 वष्टु धियावसुरिति वाग्वै धियावसुरिति] । ‘श्येनः’, ‘सोमः’-
 इत्यादिषु पञ्चविंशति-संख्याकेषु देवता-विशेष-वाचिषु पदेषु
 ‘सरमा,’ ‘सरस्वती’-इति पठितम्^(३) ॥ एतावच्चं यास्क एवं
 व्याचष्ट (ने० ११, २६)—‘पावकानः सरस्वती यज्ञं वष्टु धियावसुः
 कर्मवसुरिति’ ॥ ५ ॥ ७५

(२)—“पावकादीनां वृन्दसि (७, २, ६९)”-इति वचनादिह इत्याभावः ।

(३)—निघण्टौ दैवतकाण्डे चतुर्थखण्डानन्तरं श्येन इत्यादीनि षट्त्रिंशपदानि
 पठितानि, तव सरमेति सप्तदशं सरस्वतीत आदशम् । तानि च पदानि अन्तरिक्षस्थ
 देवता-वाचकानि, तथाहि नैरुक्तम्—‘अथातो मध्यस्थाना देवताः’-इत्यादि—‘सचा
 मरुद्भिः सहरोदसी’-इत्यन्तम् (१०, १—११, ५०) ।

अथ सप्तमी ।

इरिमिठ* ऋषिः ।

१ २ ३ २ ७ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 आयाहिसुषुमाहितइन्द्रसोमपिवाइमम् ।

४ ५ ४ ५ ४ ५ २ २ १ २ १
 I कइमम् । उज्जवाहाइ । नाहृषाडूषूवा २ । आ-
 २ २ १ २ १ २ २ २ २ १ २
 इन्द्रसोम । स्यतार्पाश्या २त् । सनोरवह । नियाभा-
 १ २ २ २ २ १ २ १ २
 १रा २त् । सानोरवहनि । आ २३ । भराउवा । आ-
 २ १ २ २
 गहियेहिताइमे १ ॥ १५ ॥ ७६

“नाहुषीषु” [नहुषइति मनुष्यनाम नि० २, ३, ८] नहुष-
 सम्बन्धिनोषु प्रजासु^(१) “कः” “इमम् इन्द्रम्” “सोमस्य” सोमेन
 “तर्पयात्” तर्पयति प्रीणाति^(२), “सः” नाहुषीभिस्तर्पयितु
 मशक्य इन्द्रः “नः” अस्माकं सम्बन्धि-यज्ञे तप्तः सन् “वसूनि”
 धनानि “आभरत्” आहरत् आहरत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७६

* ‘इरिमिरि’-इति वि०-पाठः ।

I अरुणस्य वैतहव्यस्य साम सौभरं वा ।

(१) — नहुष इति मनुष्यनाम, तेषु भवाः जेप्रातिष्ठोमाद्याः क्रियाः नाहुषः ।
 तासु नाहुषोषु जेप्रातिष्ठोमादिषु क्रियास्त्वित्यर्थः ।

(२) — ‘कः सा मुक्ता अन्यः तपयति अहरेव तर्पयामि इत्यभिप्रायः’-इति वि० ।

२७ २ १ २ ३ १ २

एदं बर्हिः सदोमम ॥ ७ ॥ ७७

५ २ २

२ १ २

१ २

I आयाहिह । पुमाहाइते २ । पुमाहाइते २ ।

१

२

१ २

१ २

आइन्द्रसोमम् । पिबाइमम् । पिबाआइमा२म् ।

३ २ १

२ १ २

२

१

एदम्बर्हिः । सदोमा२मा३४३ । ओ२३४५इडा ॥ १६ ॥ ७७

हे “इन्द्र” ! त्वम् “आयाहि” आगच्छ, वयं “ते” त्वदर्थं
 “सुपुमा हि”^(१) सोममभिषुतवन्तः खलु, तम् “इमम्” अभिषुतं
 “सोमं” त्वं “पिब,” तदर्थं “मम” मदीयम् “इदम्” “बर्हिः”^(२)
 वेद्यामास्तोत्रं दर्भम् “आ^(३) सदः” आसीद अभि निषीद ॥ ७॥ ७७

७७ उत्तरार्चिकस्य १, २, ६, १—ऋग्वेदस्य ६, १, २२, १ ।

I सौभरम् ।

(१)—‘सुपुमा’-इति पुञ्जोरूपं ब्रान्दसम् अभिषुणम् इत्यर्थः । हि शब्दो हेतौ,
 यस्मात् पुण्यमः तस्मादागच्छेति वि०-सम्बन्धोऽर्थः ।

(२)—‘इदं’, ‘बर्हिः’ द्वे अष्येते सप्तम्येकवचनान्ते द्रष्टव्ये । अस्मिन् बर्हिषि ।
 क पुनर्यत् बर्हिः ? उच्यते—‘सदः’ इत्यपि सप्तम्येकवचनान्ते, द्रष्टव्यम् सदसिमम ख
 भूते वेद्याख्ये स्थाने इत्यर्थः—इति वि० ।

(३)—विवरण-नये आ इत्यसं सुपुमेत्यनेन स ख्यते ।

अथ नवमो ।

वत्स ऋषिः ।

१ २

२ १ २

त्वावतः पुरुवसो वयमिन्द्र प्रणेताः ।

१२ २

५ २

२२

२५ ६

I त्वावतो३ । चौ३हो३१इ । पुरुवसो३ । चौ३हो-

२१ २

२५ ६

२२

२५

३१इ । वयमिन्द्रा३ । चौ३हो३१इ । प्रणेता३ः । चौ३-

“त्रीणां”* त्रयाणां “मित्रस्य” “अर्यम्णः” “वरुणस्य” च
 “युक्षं” दीप्तम्^(१) अतएव “दुराधर्मम्” अन्यैर्धर्मितुं बाधितु
 मशक्यं “महि” महत् “अवर्” अवः रक्षणम् अस्माकम् “अस्तु”
 [अवस् इत्यत्र अवः शब्दस्य विसर्जनीयस्य रेफादेशश्चान्दसः ।

“अवर्”-“अवः”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ ७८

हे “पुरुवसो” बहुधन ! इन्द्र ! “प्रणेताः” क्रमणां पारं
 प्रकर्षेण नेतः^(२) ! “इन्द्र” ! “वत्सदृशस्य [इन्द्रसमानस्यान्यस्या-

* ‘लणाम्’-इति वि० पाठः ।

I साकमश्वं धुरां साम वा ।

(१) —‘यु’-इति ऋचर्नाम निषण्डु-प्रथम-नवमे द्वितीयत्वेन दर्शनात् । यु-शब्दो
 दीप्ति वचनस्य ‘द्योतत इति सतः’-इति नैकत-वचनात् (१, ६) । ‘क्षि’ निवास-गत्योः ।
 तस्मिन् यत् क्षियति तत् युक्षम् । सुतरासागतं दीप्तिमिति ।

(२) —‘प्रणेताः’* अथवा प्रकर्षेण नेतः शब्द-लणाम्-इति वि० ।

^{१ २}
स्मसिस्थातर्हरीणाम् ॥ ८ ॥ ७८

॥ इति पञ्चम-दशति* ॥

^२ हो३१इ । ^{२२} स्मसिस्थाता३ । ^{५२ २} हो३हो३१इ । ^{२ २} हरीणा३म् ।

^{५२ २} हो३हो३१२३४५इ । डा ॥ १८ ॥ ७८

भावात् तथेत्यर्थः^(१)] तव स्वभूताः “वयम्” “स्मसि”^(२) स्मः ।
हे “हरीणाम्” एतत् सञ्ज्ञकानामश्वानां^(३) “स्थातः” अधि-
ष्ठातः ! ॥ ८ ॥ ७८

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

७८ ऋग्वेदस्य ६, ४, १, १ ।

(१)—त्वमिव इति त्वावान् । “युष्मदस्मादोः सादृश्ये वतुर्वाच्यः” इति (५, १, ६१)
वचनाद् वतुपि, “प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति” त्वादेशे, “आ च सवनेनास्मः”—इत्यालो रूपम् ।
तस्य त्वावतः ।

(२)—‘एतदुक्तं भवति—त्वत्सदृशस्यापि वयं क्षीतारो भवामः, किम्पुनस्तथै-
वेति’—इति वि० ।

(३)—“इदन्तोमसि (७, १, ४६)”-इति मसदगमसः ।

(४)—‘हरी इन्द्रस्य’-इति नि०१, १५, १ । ‘अथः कस्मादङ्गुतेऽध्वानं सहाश्रनो
भवतीति वा’-इत्यादि नै०२, २७ ।

*॥ इति द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

अथ नवमे खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

प्रगाथ ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ४ १ २ २ १
 उत्वामदन्तुसोमाः* कृणुष्वराधोअद्रिवाः ।

१ २ ३ १ २
 अवब्रह्मद्विषोजहि ॥ १ ॥ ८०

५ २ २ ४ ५ २ १ २ २ १ २
 I उत्वामदन्तुसोहोमाः । कृणौहो । ध्वरौहो ।
 २ २ १ २ १ २ १
 धाअद्रिवाः । अ । वब्रा२३ह्ना । द्विषा२ः । हा२इ ।
 ५ २ २ १ १ ३ ५ २ २ २ १ १
 औ३हो३१ये३ । जा२हा२३४औहोवा । ए३ । ययूर-
 १ १ १
 ३४५ः ॥ २० ॥ ८०

हे इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “सोमाः” “उत्” (१) उत्कृष्टं “मदन्तु”

* ‘सोमाः’-इति ऋग्वेदीयः पाठः, उत्तरार्चिक-व्याख्यायां
 सायणाचार्य-धृत-पाठश्च ।

८० उत्तरार्चिकस्य ६, १, ३, १—ऋग्वेदस्य ६, ४, ४३, १ ।

I यामम् ।

(१)—‘उदिति पादपूरणः’-इति वि० । इह निगमम् “प्रसुप्तपोदः पादपूरणे
 (८, १, ६)”-इति पाणिनि-सूचम् ।

अथ द्वितीया ।

विश्वामित्र ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

गिर्वणः पाद्मिनः सुतमधोर्द्धाराभिरज्यसे ।

३ १ २ ३ १ २ २ २

इन्द्रत्वादातमिदशः ॥ २ ॥ ८१

४ ५ २ ४ ५ ४

I गिर्वणः पाद्मिनः सुतम् । गिर्वणः पा । द्मिनः सु-

१ २ २ २ १ २

तारम् । मधोर्द्धाराभिराहो २ । ज्यासे २ ३ । हाउवा ।

१

२

१

२

२ २

१

२

५ २ २

इन्द्रात्वा २ ३ दा । तमाये ३ त् । या २ शा २ ३ ४ औ होवा ।

२

१ १ १ १ १

हरो ३ श्रो २ ३ ४ ५ ॥ २ १ ॥ ८१

मादयन्तु हे “अद्रिवः” (१) वज्रवन् ! इन्द्र ! त्वमस्मभ्यं “राधः”
धनं (२) “कृणुष्व” (३) कुरु प्रयच्छ । किञ्च “ब्रह्महिषः” ब्राह्मण-
हेष्ट्रोन् “अव जहि” विदारयेत्यर्थः (४) ॥ १ ॥ ८०

८१ ऋग्वेदस्य ३, ३, २, १ ।

I आङ्गिरसम् हरिश्चौनिधनम् ।

(२) — “मतुवमोहसम्बुद्धौ (८, ३, १)” इति रूत्वे रूपम् ।

(३) — राध इति निघण्टु-द्वितीय-दशमे धननामसु सप्तदशम् । “राध इति धन-
नाम, राध्रुवन्त्ये तेन” इति नै० ४, ४ ।

(४) — क्रिया-सामान्य-वचनो दानार्थो द्रष्टव्यः, देहि धनमित्यर्थः ।

(५) — जहीति च हन्तेर्गत्यर्थस्येदं रूपम् । अवजहि अधोगतम्, नरकं नयेत्यर्थः-
इति वि० ।

अथ तृतीया ।

वामदेव ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
 सदावइन्द्रश्चर्क्षषदाउपोनुससपर्यन् ।

३ २ ३ २ ३ ३ १ २
 नदेवोवृतःशूरइन्द्रः ॥ ३ ॥ ८२

“गिर्वणः”(१) गोभिः वाग्भिः स्तुतिभिः वननीय ! [तथा च यास्कः—‘गिर्वणा देवो भवति गौर्भरेन वनयन्तीति’ (नै० ६, १४)] तादृश ! हे इन्द्र ! “नः”(२) अस्मदीयं “सुतम्”(३) अभिषुतम् इमं सोमं “पाहि” पिब,(४) यतः “मघाः” मदकरस्य सोमस्य “धाराभिः” “अज्यसे” सिच्यसे । हे “इन्द्र ! “त्वादातम् इत्”(५) त्वया शोधितं विशदीकृतमेव “यशः” अन्नम्(६) अस्मासु भवति ॥ २ ॥ ८१

(१)—गिर्वणः इति सान्तः । गिरः स्तुतिलक्षणावाचः (नि० १, ११), ताभिः धावन्त्यते सम्भज्यते स गिर्वणाः, तस्य सम्बोधनम्—हे गिर्वणः ! ।

(२)—(३)—सुतमिति षष्ठ्यर्थे द्वितीया, विशेषणञ्च सधोरित्यस्य वि०-सम्मतम् ।

(४)—‘नः-अस्मान्’-‘पाहि-रक्ष’-इति च वि० ।

(५)—‘इदिति पदपूरणः’-इति वि० । “अथ ये प्रहृष्टैः मिताक्षरेषु यन्त्रेषु वाक्च-पूरण आगच्छन्ति, पदपूरणास्तु मिताक्षरेष्वनर्थकाः—‘कसोमिदिति’-इति न० १, ६ ।

(६)—‘यशः’-इति निघण्टौ प्रथम-द्वादशे उदकनामसु पञ्चपञ्चाशत्तमस्यदम्—द्वितीय-सप्तमे अन्न-नामसु अन्तिमम्—द्वितीय-दशमे धन-नामसु त्रयोविंशतितमम् ।

४ ५ २ २ ३ ४ ५ २ २
 I सादा । वइन्द्राः । चर्कषादा । उपोनुसाः ।
 १ २ १ २ २ २ २ २ २ ४
 सापर्यन्यनदेवाः २३ । वृताः ३४३ । शूः ३४३ । राः ३आपु
 यिन्द्राः ५६ ॥ २२ ॥ ८२

हे ऋत्विग्यजमानाः^(१) ! “इन्द्रः” “सदा” सर्वदा “वः”
 युष्मान् “आ चर्कषत्” यज्ञानुष्ठानार्थम् आकृषत् कर्तुमिच्छति ।
 किं कुर्वन् ? “उपानु” युष्माकं समीप एव “समपर्ययन्” पुनः पुनः
 भृशं वा सपर्यां कुर्वन् [हविर्भीतुं मामाह्वयध्वमिति प्रार्थयमान
 इत्यर्थः, अतएव श्रुत्यन्तरे देवानां यजमान-प्रदत्त-हवि-रुपजी-
 वित्वं श्रूयते-‘इतो दानाहि देवा उपजीवन्तीति’ अतः अस्मत्सप-
 र्या-कर्तृत्वात् “इन्द्रः देवः” “नः” “शूरः” यजमानानां बाधक
 इत्यर्थः^(२) ॥ ३ ॥ ८२

I वैरूपम् ।

(१)—‘आत्मीयं पुत्रपौत्रमाह’-इति वि० ।

(२)—‘सदा’ सर्वदा, ‘वः’ युष्माकम्, ‘इन्द्रः’ ‘चर्कषत्’ इत्यर्थं करोतु पुनः पुनर्वा
 करोतु बलं पुष्टिं धनं हिरण्यं दीर्घं च जीवितम् । ‘आ’, ‘उप’, ‘ज’, ‘तु’-चलारो-
 ऽप्येते पद-पूरणाः । ‘स’ शब्दो यच्छब्दमन्तरेण न निराकाक्षितं प्रतिपद्यते
 अतोऽप्येकार्थ-सम्बन्धो यच्छब्दोऽप्याहर्तव्यः । य अधलादुक्तगुणः स कथं बलपुष्टा-
 दीन् करोति ? उच्यते—‘सपर्ययन्’ सपर्ययतिः परिचरणकर्मा ‘न’शब्द उपरिष्ठादुप-
 सार्थः यथा कश्चित् परिचरन् प्रीतिमुत्पादयति तद्वत् प्रीतिमुत्पाद-

अथ चतुर्थी ।

श्रुतकच्च ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 आत्वाविशन्विन्दवः समुद्रमिवसिन्धवः ।

२३ ३ १ २
 नत्वामिन्द्रातिरिच्यते ॥ ४ ॥ ८३

५२ २ ५ २ १ २ १ २ २
 I आत्वाविशन्विन्दाद्वाः । समुद्रमिवसिन्धवः । स-
 १ २ १ २ १ २ २ २ २
 मुद्रमि । वसिन्धारश्वाः । नत्वामिन्द्रातिरिच्यते । न
 १८ २ १ २ १
 त्वामारश्विन्द्रा । तिरिच्यारश्वाश्वाश्वा । ओरश्वापुई ।
 ५
 डा ॥ २३ ॥ ८३

हे इन्द्र ! “इन्दवः” स्वन्तः अस्माभिर्दीयमानाः सीमाः^(१)

८३ उत्तरार्चिकस्य ८, २, २, १—ऋग्वेदस्य ६, ६, १८, २—

जह्मगानेऽपि १४, २—१८—१ साम ।

I आसितं सिन्धुषाम वा ।

यतीत्यर्थः । ‘देवः’ दानादि-गुण-युक्तः, ‘वृतः’ अभ्यर्थितः, ‘शूरः’ विक्रान्तः, ‘इन्द्र’ ईश्वर इत्यर्थः इति वि० ।

(१)—इन्द्र इति निवर्ण्यो उदक-नामसु (१, १२)—यज्ञ-नामसु (३, १७) च दृश्यते ।

अथ पञ्चमी ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

४ २ ३ १ २ ३ २ १ २ २ ३ १ २ ३ २ १
इन्द्रमिन्द्राथिनोवृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।

३ १ २

इन्द्रवाणीरनूपत ॥ ५ ॥ ८४

५ ३ २ २ ३ ४ २ ५ २ १ २ १ २
I इन्द्रमिद्गाथिनोवृहात् । इन्द्रामर्काइ । भिर-

“त्वा” त्वाम् “आविशन्तु” । तत्र दृष्टान्तः—“समुद्रम् इव सि-
न्धवः” स्यन्दनशीला नद्यो^(१) यथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रवि-
शन्ति तद्वत् । यत एवं तस्मात् हे “इन्द्र” ! त्वां कश्चिदपि देवः
धनेन बलेन वा “न अतिरिच्यते” नातिरिक्तोऽस्ति [सामर्थ्यवान्
त्वत्तोधिको नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ८३

८४ उत्तरार्चिकस्य २, १, ८, १—ऋग्वेदस्य १, १, १३, १—

आरण्यगानेऽपि ३, ११ ।

I यमस्य इन्द्रस्य वा अर्कः ।

नैरुक्ते देवत-काण्डेऽपि व्याख्यातः, तथाहि—“इन्द्रु रन्ध्रेऽनन्ते वा” इत्यादि, “इतीमानि
सप्तविंशति-देवता-नामधेयान्यनुक्रान्तानि । मूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि । तेषां मेतान्य
हविर्भाञ्जि वेनोऽसुनीति ऋतइन्द्रुः” इत्यन्यम् १०, ४२ । इह तु उदकवत् सुरण-श्रीलः
सोमो गृह्यते ।

(१)—‘सिन्धवः’-इति निघण्टौ नदी-नामसु एकविंशतिसप्त पदम् १, १३ ।

१ किंणाः । १ इन्द्रवाणो३ । २ चारुचायि । ३ अनूपसता ।
४ होपुयि । डा ॥ २४ ॥ ८४

“गाथिनः”^(१) गीयमान-साम-युक्ता उक्तातारः “इन्द्रम् इत्”
इन्द्रमेव “बृहत्” बृहता ‘त्वामिद्विहवामहे’-इत्यस्या मृच्युत्पन्नेन
बृहन्नामकेन साम्ना^(२) “अनूपत” स्तुवन्ति । “अर्किणः” अर्चन-
हेतु-मन्त्रोपेता होतारः “अर्कोभिः” उक्थरूपैर्मन्त्रैरनूपत । ये
त्ववशिष्टा अध्वर्यवः ते “वाणोः” वाग्भि र्यजूरूपाभि “इन्द्रम्”
अनूपत । अर्क-शब्दस्य मन्त्र-परत्वं याष्केनोक्तम्(५, ४) ‘अर्को
मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्तीति’^(३) ॥ ५ ॥ ८४

(१)—गाथा इति वाङ्मामस्तु दृश्यते नि० १, ११ । ‘गाथानि सामानि’-इति वि० ।

(२)—इन्द्रवाचिकस्यास्य तृतीय-प्रथम-पञ्चमस्य द्वितीया ‘त्वामिद्विहवामहे’-इति ।
अस्यामृतपन्नानि एकादश सामानि । तत्र गेयगानस्य चतुर्थ-प्रथमे अने द्वे (२८—२९)
आरण्यगानस्य प्रथमे एकम् (२७), द्वितीये एकम् (२२)—ऊहगानस्य द्वाविंशतितमे
चथोदशं सप्तदशञ्चेति—ऊहगानस्य प्रथमे पञ्चमम्, तृतीये षष्ठम्, तृतीय-द्वितीये
पुथमम्, पञ्चमे षोडशं सप्तदशञ्चेति सङ्कलनया पञ्च । तत्र आरण्य-गानस्य प्रथमा-
ध्याधौयमेव बृहदिति व्यपदिश्यते । मानसदार्पयकं ब्राह्मणम् ।

(३)—“अर्को देवो भवति यदनेनार्चन्ति । अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति ।
अर्कमग्नम् भवत्यर्चति भक्तानि । अर्को ब्रह्मो भवति सद्यः कदुकिन्ना”-इति नै० ५, ४ ।

अथ षष्ठी ।

श्रुतकच* ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ २ ३ २
 इन्द्रइषेददातुनऋभुक्षणम्भूरयिम् ।

३ १ २ ३ १ २
 वाजीददातुवाजिनम् ॥ ६ ॥ ८५

४ ५ ४ २ ५ २ ४ २ १
 I इन्द्रइषेददातुनः । ओहायि । ऋभु । क्षण-
 ३ २ ५ ३ ५ २ २ २ ३ २ २ २ १ २
 रम् । ऋभु२रा२३४याम् । वाजीददातुवा३ । वाजी-
 २ २ १ ५ ४ ५
 ददा । तुवो२३४वा । जा५यिनोईहायि ॥ २५ ॥

५ २ २ ५ २ १ २
 II इन्द्रइषेददातुनाईए । ऋभुक्षणम् । भूर१२३म् ।
 २ १ २ ४ ५ ४
 रपो३४३म् । वार३जा । ददा२उ२३ । तुवोवा । जा
 ५
 पुयिनोईहायि ॥ २६ ॥ ८५

* 'सुकच'-इति वि०-पाठः ।

८५ ऋग्वेदस्य ६, ६, २७, ४—जहगानस्य ५, २, २५-२६ ।

I, II सौमित्रे ।

“इन्द्रः” एवमस्माभिः सुतः इष्टः सन् “ऋभुक्षणम्” (४)
 [“वाषपूर्वस्य (६, ४, ८ पा०) इति दीर्घाभावः] यागादि-कर्म-कर-
 णेन महान्तम् [सर्वेषां भ्रातृणां श्रेष्ठं सौधन्वनं वा (६)] । अथवा
 तृतीय-सवने प्रजापति-सवित्रोर्मध्ये सोमपानेन महान्तं रयिं (९)
 दातारं (१)] “ऋभुम्” (९) [सोम-पानेन मर्त्यत्वं विहाय देवत्वं
 प्राप्तं तादृशम् (५)] एतन्नामकं देवं “नः” अस्मभ्यम् “इषे” (८)

(४) —‘ऋभुक्षाः’ इति महद्नामसु दशमम् नि० ३, ३ ।

(६) —“ऋभुर्विभ्रावाजइति सुधन्वन आङ्गिरसस्य तयः पुत्राः बभूवुः । तेषां प्रथमो
 जमाभ्यां बज्रवज्रिगमा भवन्ति, न मध्यमेन” इति नै० ११, १६ ।

(७) —ऋभुरिति मेधावि-नामसु अष्टमं पदम् नि० ३, १५ । दैवतकाण्डेऽपि निघण्टौ
 अन्तरिक्षस्थानदेवतास्त्रन्तरे श्येनादिषु दशमम् पदम्, तच्च बज्रवचनान्तम् । तत्र चास्ति
 नैरुक्तम् —“ऋभवउरुभान्तीति वर्त्तेन भान्तीति वर्त्तेन भवन्तीति वा” —इत्यादि —“तदे-
 तदभोश्च बज्रवचनेन चमसस्य च संस्वनेन बहूनि दशतयीषु सूक्तानि भवन्ति” —
 इत्यपि —“आदित्य-रश्मयोऽप्यभवउच्यन्ते” —इति च ११, १६ ।

(३) —‘पुत्र-लक्षणं धनम्’ इति वि० । “रयिरिति धन-नाम, रातेर्दान-कर्माणः” —
 इति नै० ४, १७ ।

(१) —एष एवार्थो वि०-सम्मतः ।

(२) —‘ऋभुम् मेधाविनम्’ इति रयिमित्यस्य विशेषणञ्च वि० ।

(५) —तदिदमानस्यैव दीयो मन्त्रोऽयम् —“विष्टो शमी तरणित्वेन वाघतो मर्त्तासः
 सन्तो अष्टतलमानशूः । सौधन्वना ऋभवः सूरचक्षसः संवत्सरे समप्रच्यन्त धीतिभिः ।
 (१, १०, ४, ५)” इति । यास्मै नैयमेव व्याख्याता ‘ह्रस्वा कर्माणि क्षिप्रत्वेन वोढारो मेधा-
 विनो वा मर्त्तासः सन्तो ऽष्टतलमानशूरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा
 वा संवत्सरे समप्रच्यन्त धीतिभिः कर्मभिः’ इति ।

(८) —‘चतुर्थ्यैक-वचनं द्वितीयार्थं द्रष्टव्यम् इषमग्नम्’ इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

गृत्समद ऋषिः^(१) ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ २

इन्द्रोअङ्गमहङ्गयमभीषदपचुच्यवत् ।

२७ ३ १२ २२

सहिस्थिरोविचर्षणिः ॥ ७ ॥ ८६

अत्रार्थं^(९) “ददातु” प्रयच्छतु । तथा “वाजी” बलवान्^(१०)
इन्द्रः “वाजिन” बलवन्तं^(११) [वाज-नामानं^(१२) कनीयांसं वा-
भ्रातरं सौधन्वनम्] अस्माकमब्रूलाभाय ददातु ॥ ६ ॥ ८५

“इन्द्रः” “महत्” अधिकम् “भयं” साध्वसं [भय-कारणं

८६ ऋग्वेदस्य २, ८, ८, ३ ।

(९)—इषमित्यङ्गनामसु चतुर्दशम् नि०२, ७ ।

(१०)—‘वाजी वेगवान्’-इति वि० । वाजी इति निघण्टौ अङ्ग-नामसु चतुर्थम् १,
१४ । “अपि स वाजी वेजनवान् क्षेपणमसु तूर्णमश्रुतेऽध्वानम्”-इति तत्र नैरुक्तम्
२, २८ ।

(११)—‘वाजिनमश्वमिति वि० । वाजइत्यङ्गोऽङ्गनामसु (नि०२, ७)-सङ्ग्राम-
नामसु च (नि०२, १७)-दृश्यते । वाजिन् इति नान्तोऽङ्गनामसु (नि०१, १४)-
वेगवन्सु (नै०२, २८) बुद्धाते । वाजिन इति नोपधोऽन्तः युष्मद्देवतानामसु च
उपान्त्यस् पदम्, तत्र च नैरुक्तम्—“वाजिन” इत्यादि—“देवाश्वा इति वा”-इत्यन्तम्
१२, ४४ ।

(१२)—अस्मिन् पक्षे वाजइति नाम विद्यतेऽस्येति विग्रहः परं नाथं कश्चित्समम् ।

(१)—‘गृत्समदोबह्वनुपातान् दृष्ट्वा इन्द्रमनया ऋचा सौति’-इति वि० ।

अथाष्टमी ।

भरद्वाज ऋषिः* ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इमाउत्वासुतेसुतेनक्षन्तेगिर्वणोगिरः ।

१ २ ३ २ ३ ३ १ २
गावोवत्सन्नधेनवः ॥ ८ ॥ ८७

५ ८ २ १ २ १ २ २ १
I इन्द्रोअङ्गा । महङ्गा२श्याम् । अभोषद् । पच-
२ ३ २ ३ २ ४ ५ ४
च्या२श्वा३४त् । सद्वा३४यिस्थिरा३ः । विचोवा । षाप्-
५
णो६चायि ॥ २७ ॥ ८६

वा] “अङ्ग” क्षिप्रम् “अभोषत्” अभिभवति, (२) “अपचुचुवत्”
अपच्यावयति च [यद्वा अभोषद् अभिभवद् भय-कारणम् अपचा-
वयेत्] “हि” यस्मात् कारणात् “स स्थिरः” केनापि चालयितु-
मशक्यः “विचर्षणिः” (३) विश्वस्य द्रष्टा ॥ ७ ॥ ८६

* ‘संयोरार्षम्’-इति वि० ।

I इन्द्रस्य अभयङ्करम् ।

(२) —‘आभिमुख्येन सोदत्, पर्युपस्थितम्’-इति वि० ।

(३) —एतत् पदं चिक्वदित्यादिष्वष्टसु पश्यतिकर्मसु षष्ठम नि० ३, ११ ।

अथ नवमी ।

भरद्वाज ऋषिः ।

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ २ ३ १ २
 इन्द्रानुपूषणावयसख्यायस्वस्तये ।

३ २ ३ १ २

ऊवेमवाजसातये ॥ ८ ॥ ८८

५ २ २ १
 I इमाउत्वा । सुतायिसुतायि । नक्षन्ताश्चयिगी

५ २ २ १ २ २ २ १
 ३४ । वनः । गाश्चिराः । गावोवाश्माश्म । नधी

५ ४ ५
 २३४वा । नाप्रवोद्वायि ॥ २८ ॥ ८७

हे “गिर्वणः” गौर्भिर्वननीयेन्द्र ! “सुतेसुते” सोमे ऽभिषुते
 सति “इमाः” अस्मदीयाः “गिरः” स्तुतयः “त्वा” त्वां “नक्ष-
 न्ते”^(१) व्याप्नुवन्ति । “धेनवः”^(२) द्रोग्ध्रः “गावः न” गाव-
 इव, वत्सं यथा शीघ्रं^(३) व्याप्नुवन्ति तद्वत्^(४) ॥ ८ ॥ ८७

८८ ऋग्वेदस्य ४, ८, २३, १ ।

I त्वाष्ट्रीसाम ।

(१) —‘नक्षति’-इति ‘ननक्ष’-इति वा व्याप्तिकर्मसु द्वितीयं पदम् नि० २, १८ ।

(२) —‘अचिर-प्रसूताः’-इति वि० ।

(३) —विवरण-सते स्नेहांशे दृष्टान्तं गावोनेति ।

(४) —अस्यास्यचि ‘उ’-इति पदपूरणे साधनसम्पत्तिश्च ।

५ २ २ १ २ २ २ १
 I इन्द्रानुपू। षणावा२३याम्। साख्याय। सुव-
 २ १ १ २ १ ५ ४
 स्ता२३यायि। ह्वे२मावा२३। जसो२३४वा। तापू-
 ५
 योईहायि ॥ २८ ॥ ८८

(इतरेतरयोगादिन्द्रपूषशब्दयोरुभयत्र द्विवचनम्) “इन्द्रा-
 पूषणा”(१) देवौ(२) “नु”(३) अद्य च(४) “वयम्” “स्वस्तये साख्याय”
 शोभनाय सखित्वाय “वाजसातये”(५) वाजस्यान्नस्य (बलस्य
 वा) सातये सम्भजनाय च “ह्वेम”(६) आह्वयामः (स्तवामी-
 वा(७) ॥ ८ ॥ ८८

I पौषम् ।

(१)—“देवताद्वन्द्वेच (६, २, २६)”-इति आनङि “सुपां सुलुगित्यादिना (७, १, २८)
 द्विवचनस्थाले रूपम् ।

(२)—इह नैरुक्तम्—“अथास्य संस्रविकादेवाः—अग्निः सोमो वरुणः पूषा वृहस्यति
 ब्रह्मणस्यतिः पवैतः कुल्यो विष्णुर्वायुः”-इति १, १० ।

(३)—‘तु क्षिप्रम्’-इति वि० । निघण्टु-द्वितीय-पञ्चदश-खण्डोऽत्र नियामकः ।

(४)—“नच पुराच सदनं रथीणाम्”-इत्येतद्वाख्यानमाह यास्कः—“अद्य च पुरा च
 सदनं रथीणाम्”-इति ४, १७ । तत्र नू इति दीर्घम्, “अचि तु-तु-घ-मक्षु-तङ्-कुत्रोरुष्या
 णाम् (६, २, १२३)”-इति । इदमेव यास्क्याख्यानमिह नियामकम्—“तु इति तु
 बङ्गर्थो निपातः । तथा च नैरुक्तम्—“तु इत्येषोऽनेककर्मेदं । तु करिष्यतीति हेत्व-
 पदेशे । कथं तु करिष्यतीत्यनुपृष्टे । नन्वेतदकार्षीदिति च । अथाप्युपमार्थं
 भवति”-इत्यादि १२, ४ ॥

(५)—वाजसातिरिति सङ्ग्रामार्थो रूढः (नि०, १७) । वाजसन्नं बलं वा तस्य साति
 लाभः एषोऽर्थो यौगिकः । सातीति षणु दाने इत्यस्य रूपम् “जतिथूतीत्यादिना
 (२, ३, ८७) क्तिनि सिद्धम् ।

(६)—सम्प्रसारणं बान्दसम् (६, १, २४) ।

(७)—ह्वयते, ह्वयति वा अर्चति कमसपि पठ्यते नि० ३, १४ ।

अथ दशमी ।

वामदेव ऋषिः ।

१ २ ३ १२ २२३ १ २२

नकिइन्द्र*त्वदुत्तरं†नज्यायो‡अस्तिवृत्रहन् ।

२ ३ २३ ३ २

नक्येव** यथात्वम् ॥ १० ॥ ८६

॥ इति प्रथमा-दशति ॥

४

५

१

२ १२ २३

I न । क्येनाकी । आयिन्द्रत्वदुत्तराम् । नज्यायो२ ।

१

२

३ २

१

३

५

१ २२

अस्तार४यिवृ । ऊं३ऊम् । त्रार३४हान् । नक्ये ।

१

२

२

२

५

वयार३था । ऊं३ऊ३४३म् । त्र३४५वो६हायि ॥ ३० ॥ ८६

हे “वृत्रहन्” वृत्रस्य नाशक ! “इन्द्र” ! इन्द्रलोकेऽपीति

* “नकिरिन्द्र”-इति, † “रो”-इति, ‡ “ज्याया”-इति,

** “नकिरेवम्”-इति च ऋग्वेदीयपाठः ।

८६ ऋग्वेदस्य ३, ६, १६, १ ।

I इन्द्राण्याः साम ।

शेषः “त्वत्” त्वत्तः “उत्तरः” उत्कृष्टतरः “नकि^(१) अस्ति” न भवति त्वत्तो “ज्यायान्” प्रशस्ततर^(१) एकोऽपि नास्ति । हे इन्द्र ! “त्वं” लोके “यथा”^(२) प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि “नकिरेवास्ति” नैव भवति (कश्चिदपि लोके इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ ८८

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवोद्ये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोद्याख्ये
द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ दशमे खण्डे

मैषा प्रथमा ।

त्रिशोक* ऋषिः ।

३१२ ३२ २ ३१२ २२२ १२

तरणिं वोजनानान्द्रदं वाजस्य गोमतः ।

* ‘विरूपस्यार्धम्’-इति वि० ।

(३)—‘न कि’-इति हि कमित्यादिषु पठितम् नि० ३, १२ । तत्र च नैस्तम्—
“नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाख्यानार्थ”-इति । नै० ३, १३ ।

(१)—‘उत्कृष्टतरो वा’-इति वि० ।

(२)—“यथेति कसोपमा”-इति नै० ३, १५ । तथाच ‘न कश्चित् एवं सर्वोपकार-
प्रयत्नः’-इति विवरणकृद्व्याख्यानं साधुतरं मन्यते ।

३ २ ३ १ २
समानमुप्रशंसिषम् ॥ १ ॥ ८०

५ ४ २ २ १ २ २
I तरणिंवाः । जनार३नाम् । च३दंवाजा३हा३ ।

१ २ ३ ५ २ १ २ ४
स्यागोमार३४ताः । समानार३मू । प्रशा५सिषाम् ।

४ ५
हो५इडा ॥ ३१ ॥ ८०

हे अस्मदीयाजनाः ! ‘वः’ युष्माकं ‘जनानां’
पुत्रपौत्रादीनां ‘तरणिं’^(१) तारकम् ‘च३दं’ शत्रूणां तर्द-
यितारं ‘गोमतः’ पशुमतः ‘वाजस्य’ अन्नस्य दातारं च
इन्द्रम् ‘समानम् उ’ साधारणमेव ‘प्रशंसिषम्’^(२) प्रकर्षेण
स्तौमि ॥ १ ॥ ८०

८० ऋग्वेदस्य ६, ३, ४७, ३ ।

I श्यावाश्वं तारणं वा ।

(१)—‘तरणिं’ क्षिप्रम् दातारं वा वि०-मतम् । तरणिरिति निघण्टौ क्षिप्रनामसु
उपान्त्यं पदम् २, १५ ।

(२)—निघण्टु-तृतीय-चतुर्दशे ‘शंसति’-इति अर्चनिकर्मसु पञ्चयिंशतितमम् ।

अथ द्वितीया ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ २
असृग्रमिन्द्रतेगिरःप्रतित्वामुदहासत ।

३ १ २ ३ १ २ २ २
सजोषा* वृषभम्भतिम् ॥ २ ॥ ८१

५ २ ५ २ १ १ २ २
I असृग्रमाइन्द्राईतेगिराः । प्रातोऽत्त्वामूरेत् । अहा ।
१ २ १ २ १ २ १
सता । सा१जोऽेषावा२ । षभा२म्भतिम् । ओ२३४५
५
इ । डा ॥ ३२ ॥ ८१

हे “इन्द्र ! ‘ते गिरः’ त्वदीयाः स्तुतीः ‘असृग्रं’ सृष्टवानस्मि । ता गिरः स्वर्गेऽवस्थितं ‘त्वां प्रति’ ‘उदहासत’(१) उन्नत्य प्राप्नुवन् । तादृशीर्गिरस्त्वं ‘सजोषाः’(२) सेवितवानस्मि ।

* “अजोषा”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

८१ ऋग्वेदस्य १, १, १७, ४ ।

I वैरूपम् ।

(१)—‘ओहाङ्’ गतावित्यस्य रूपम्-इति वि० ।

(२)—‘जषी’ प्रीति-सेवनयोरेत्यस्येदं रूपम्-इति वि० ।

अथ तृतीया ।

वत्स ऋषिः ।

३ २ ३ २३३ ३ २३ २३ १ २ ३ २
 सुनीथोवासमर्त्तियांमरुतोयमर्यमा ।

३ २३ ३ १ २

मित्रास्या*न्यद्रुहः ॥ ३ ॥ ८२

४ २ २

४

१

२५१

२१२

२

I सुनीथोवासमर्त्तियाः । यममरुतोयमर्यमा । मि-

१२ २ २१२

१

१

२२

१ २

त्रास्यान्यद्रुहः । ऊ । ऊ । वाहा३१उवा२ । अति-

१ २११११

द्विपार३४५ः ॥ ३३ ॥ ८२

कीदृशं त्वाम् ? “वृषभं” कामानां वर्षितारं “पतिं” सोमस्य
 पातारं, यजमानानां पालयितारं वा, “पाता वा पालयिता
 वेति” (१०, ११) यास्केनोक्तत्वात् ॥ २ ॥ ८१

“सः” “मर्त्यः” मनुष्यः यजमानः “सुनीथः” सुयज्ञः^(१)

* “मित्रःपा”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

८२ ऋग्वेदस्य ६, ४, १४ ।

I सोमित्रम् कीलं वा ।

(१)—‘सुनीथः सुप्रशस्तः’-इति वि० । सुनीथ इति निघण्टो प्रशस्तनामसु
 सप्तमम् ३, ८ ।

अथ चतुर्थी ।

त्रिशोक* ऋषि ।

२३ १ २ ३ २ ३ १२ २२ ३ १ २

यद्वीङ्गवि*न्द्रयत्स्थिरेयत्परिशाने परामृशम् ।

(सुनयनो वा) भवति “घ”—इति प्रसिद्धौ^(२) । स इत्युक्तं कमित्या-
ह—“यं” यजमानं “मरुतः” देवाः^(३) “पान्ति” रक्षन्ति “अद्रु-
हः”^(४) अद्रोन्धारोमरुतः । तथा “अयम् अयमा”^(५) पाति ।
“यं” “मित्रः”^(६) पाति स एवं भवतीति ॥ ३ ॥ ८१२

* “ह शोक”—इति वि० पाठः ।

(२)—‘घ इति पाद-पूरणः’—इति वि० ।

(३)—मरुत् शब्दो बहुवच्यः । हिरण्यार्थः (१, २)—रूपार्थः (१, ७)—ऋत्विग्वाचकश्च
(३, १८) । अथ च अन्तरीक्ष-देवगणेष्वपि मरुतः स्मर्यन्ते—तथाहि नैरुक्तम्—
“अथातो मध्यस्थाना देवगणाः । तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति । मरुतो मित्र-
राविणो वा मित्ररोचिनो वा मरुद्रवन्तीति वा”—इत्यादि ।

(४)—अद्रुह इति विशेषणं पदम् । उत्तरार्चिकस्य सप्तम-द्वितीय-वधोदशैके
अग्निविशेषणत्वेन अतस्—तस्यैव षष्ठ-तृतीयैकादश-द्वितीये मित्र विशेषणत्वेन—
एतस्यैवार्चिकस्य षष्ठ-द्वितीयैकषष्ठे—उत्तरार्चिकस्य तृतीयैक चतुर्दश-द्वितीये-तृती-
यैक-षोडश-तृतीये-तृतीय-द्वितीयोनविंश-द्वितीये च मानू-विशेषणत्वेन—अस्यास्य चि
तु मरुद् विशेषणेनेति ।

(५)—अहोरात्रस्य विभागकर्ता आदित्यविशेषः (नै० १२, ३६-भाष्ये स्पष्टम्) ।

(६)—अहरभिमानीदेवः अयमप्यादित्यविशेषः (नै० १२, ३६-भाष्ये स्पष्टम्) ।

१२३ १२ २२
वसुस्यार्चन्तदाभर ॥ ४ ॥ ८३

२२ २ २ २ ३ ५ ५ २ २ २
I औहोवा औहोर३४वा । ओइहा । यद्दीडावी३-
४ २ ३ ५ २२ २ २ २ ३ ५ ५ २
द्रा३यस्थिराड् । औहोवा औहोर३४वा । ओइहा । य-
२ ४ २२ ३ ५ २२ २ २ २ ३ ५ ५
त्पर्शने३पा३राभृतम् । औहोवा औहोर३४वा । ओइ-
५ २ २ ४ २२ २ ५ २२ २ २ २ ३ ५
हा । वसुस्यार्चन्ता३दाभर । औहोवा औहोर३४वा ।
५ ४ ५
ओइहा । हो५इ । डा ॥ ३४ ॥ ८३

हे “इन्द्र” ! त्वया च “बोडौ” दृढे परैः कम्पयितुमशक्ये
“यत्” धनं “पराभृतं” विन्यस्तं, (१) “यत्” च “स्थिरे” स्वय-
मचले (२) पराभृतं, “यत्” च अपि “पर्शने” (४) विमर्शचक्ष्मे (३)

८३ उत्तरार्चिकस्य ४, १, ८, ३ = ऋग्वेदस्य ६, २, ४८, ५ ।

I तौभम् ।

(१) — ‘पराभृतम् समृतम् संस्थापितमित्यर्थः’ इति वि० ।

(२) — ‘पर्वतादौ’ इति वि० ।

(३) — ‘परिशाने’ इति इकारमध्यपाठस्तु प्रातिशाख्यानुशासनात् कौथुमेरव ।

(४) — ‘कूपादौ’ इति वि० । पर्शान इति तु मेघनामस्तु सप्तमञ्च (नि० १, १०) ।

५६क,

अथ पञ्चमी ।

सुकक्ष ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ २
 श्रुतं वोवृत्रहन्तमंप्रशङ्गं चर्षणीनाम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २
 आशिषेराधसे महे ॥ ५ ॥ ८४

५ ४ १ २ ३ १
 I अताम् । वोवृत्रहन्तमम् । प्रशङ्गं चर्षणा२३इ-
 २ २ १ २ ३ २ २ १ २ ४ ५
 नाम् । आशाइषा२३इरा । धसेमहा । औ३होवा ।
 ४
 हो५इ । डा ॥ ३५ ॥* ८४

पराभृतं, यद् “वसु” “स्यार्ह” सृहणीयं “तत्” धनम् “आ-
 भर” आहर ॥ ४ ॥ ८३

* “आशुंषे”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

८४ ऋग्वेदस्य ६, ६, २४, १ ।

I श्रौतम् ।

* इति ग्रामे गेये पञ्चमः प्रपाठकः ॥

अथ षष्ठी ।

वामदेव ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अरन्तइन्द्रश्रवसेगमेमशूरत्वावतः ।

१ २ ३ १ २
अरश्शक्रपरेमणि ॥ ६ ॥ ८५

५ ८ २ १ १ २ १ २ २
I अरन्तइन्द्रश्रवसे । ए । गमाइमशूरत्वावताः ।

“श्रुतं” विख्यातम् “वृत्रहन्तमम्” अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता-
रं^(१) शङ्खं” बलभूतं [विगवत्तरं वा^(२)] एतादृशमिन्द्रं “चर्षणीनां”
मनुष्याणां “वः” युष्माकम् “आशिषे” [अश्रीते लैटि^(३)] उत्तम
“आशिषे”-“आशुषे”-इति च पाठौ ॥ ५ ॥ ८४

I आभीषवम् ।

(१)—“वृत्रो मेघ इति नैरुक्ताः । लाहोऽसुर इत्येतिसासिकाः । अपां च
ज्योतिषस्य निश्रीभावकर्मणे वर्ष-कर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति”-इति
याज्ञः २, १६ ।

(२)—“उत्साहितं बलवत्तरम्”-इति वि० । शङ्खमिति निघण्टौ बलनामसु उपा-
नयम् (३, ४) ।

(३)—“लिट्थे लोट् (३, ४, ७) पा० ।

१ २ २ १ २ १ २ २ १
होवाश्चाइ । अराश्शाक्रा२३ । होवाश्चाइ । परा-

२ १
इमा२३णा३४३इ । ओ२३४पुइ । डा ॥ १ ॥ ८५

इटि सिप् प्रत्ययः, (४) 'छन्दस्यपि दृश्यते'-(६, ४, ७, ३, पा०) इत्याडा-
गमः ; तमिन्द्रं स्तुतिभिः प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेण अश्ववै
प्रयच्छानीत्यर्थः] किमर्थम् ? "महे" महते "राधसे" धनाय
धनं युष्मभ्यं दातुम् ॥

हे "शूर" वीर ! "इन्द्र" ! "ते" तव "अवसे" (१) अवणीयां
त्वदीयां कीर्तिं योतुम् "अरम्" अलं पर्याप्तं यथा भवति तथा
"गमेम" (२) प्रवृत्ता भवेम । हे "शक्र" शक्तियुक्तेन्द्र ! "त्वावतः"
त्वत्सदृशस्य (३) "परेमणि" (४) परत्वे उत्कर्षनिमित्तम् "अरं"
गमेम [त्वत्कीर्तिवदन्यस्यापि त्वत्सदृशस्य देवस्य कीर्तिं गच्छे-
मेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ८५

(४) — "सिब वज्रं लेटि (३, १, ३४) पा० ।

(१) — 'चतुर्थेक वचनमिदं द्वितीयैकवचनस्यार्थे द्रष्टव्यम् । अश्वः अश्वं सोमलक्षणं
मित्यर्थः' इति वि० । अश्व इत्यग्ननामस्तु चतुर्थम् नि० २, ७ ।

(२) — 'गमेम गमयेम दद्यामित्याशास्त्रहे' इति वि० ।

(३) — 'त्वत्सदृशस्यापि अश्वो गमेम किम्पुनस्तवैवेत्यभिप्रायः' इति वि० ।

(४) — 'कपुनर्दद्याम ? उच्यते — परेमणि' परमुरक्तं स्वर्गाख्यं स्थानं, तव गम्यते
येन सः परेमा यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः तत्रेत्यर्थः' इति वि० ।

अथ सप्तमो ।

विश्वामित्र^(१) ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् ।

१ २ ३ १ २
 इन्द्रप्रातर्जुषस्वनः ॥ ७ ॥ ८६

५ ४ ३ २ ३ ४ ५ १ २ २ १ २
 I धानावन्तङ्करम्भिणाम् । अपूपवन्तमूश्कथोऽनाम् ।

३ ५ ३ ५ ४ ५ ४
 इन्द्राप्रातर्ऋताः । ओ२३४हाइ । जुषोवा । स्वा५नो

५
 ईहाइ ॥ २ ॥ ८६

यजमानो ब्रूते—हे “इन्द्र” ! “धानावन्तं” धाना भृष्ट-यवाः
 तद्वन्तं “करम्भिणं” करम्भो दधि-मिश्राः सक्तवः तद्वन्तम् “अपूप-

८६ ऋग्वेदस्य ३, ३, १७, १ ।

I पौषम् ।

(१)—“तत्रेतिहासमाचक्षत—विश्वामित्र ऋषिः सुदासः पैजवनस्य पुरोक्षितो
 बभूव । विश्वामित्रः सर्वमित्रः । सर्वं संहृतं सुदाः कल्याणदानः । पैजवनः
 पिजवनस्य पुत्रः पिजवनः पुनः स्यर्द्धनौय-जवो वा मित्रौभाव-गतिर्वा”-इत्यादि ।
 “मित्रे च षौ (६, २, १२०)”-इति आख्ये रूपम् । इह “सञ्ज्ञायां मित्राजिनयोः”
 (६, २, १६५) इति प्राप्नोःलोदान्तः “ऋषि प्रतिषेधो मित्रे (६, २, १६५)”-इति वचनात्
 तदभावश्च ।

अथाष्टमी ।

गोषूत्यश्वसूक्तिनावृषी* ।

३ १२ २२ ३१ २३ १ २ ३ १ २

अपाम्फेनेननमुचेः शिरइन्द्रोदवर्त्तयः ।

३ १२ २२ ११ २

विश्वायदजयस्पृधः ॥ ८ ॥ ८७

५ ४ २ ५ २ ४ ५ ४

१ २

१

७

३

I अपाम्फेनेननमुचेः । शिरइ । द्रोत् । अवारत्ता

५

१

१

३

५ २ २

२

२३४याः । वाइश्वार३ः । यारदार३४औहोवा । जय-

१ ३ १ १ १ १

स्पृधार३४५ः ॥ ३ ॥ ८७

वन्तः" सवनोय-पुरोडाशोपेतम् "उक्थिनं" स्तोत्रिणं "नः" अस्म-
दीयमिमं सोमं "प्रातः" सवने "जुषस्व" सेवस्व । करभशब्दात्
तदस्यास्तीत्यत इतिः तस्य प्रत्ययस्वरः^(१) । प्रातः-स्वरादिष्वन्तो-
दात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः^(२) ॥ ७ ॥ ८६

पुरा किलेन्द्रोऽसुरान् जित्वा नमुचिमसुरं ग्रहीतुं न शशाक

* 'गोषूक्ती वाश्वसूक्ती वा'-इति वि० ।

८७ ऋग्वेदस्य ६, १, १८, ३ ।

I इन्द्रस्य क्षुरपवि ।

(२)—"आद्य दातव्य (१, १, ३)"-इत्याद्य दात इत्यर्थः ।

(३)—"उरादिनिपातमव्यम् (१, १, ३७)"-इति सत्रोपात्त-स्वरादिगणे 'स्वर'-'अन्तर'

अथ नवमी ।

वामदेव ऋषिः ।

३ १ २ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 इमेतद्इन्द्रसोमाः सुतासोयेचसोत्वाः ।

१ २
 तेषांमत्स्वप्रभूवसो ॥ ६ ॥ ६८

५ २ २ १ २ २ १ २ १ २ २ २
 I इमेतच्चा । द्रसोमाः । होवाश्चोद् । सुतासोये ३ ।

स च युध्यमान स्तेनासुरेण जगृहे, स च गृहीतमिन्द्रमेवमवो-
 चत्—‘त्वां विसृजामि रात्रावह्निं च शुष्केणार्द्रेण चायुधेन यदि
 मां मा हिंसीरिति, स इन्द्रस्तेन विसृष्टः सन् अहोरात्रयोः सन्धौ
 शुष्कार्द्र-विलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेदः; अयमर्थोऽस्यां
 प्रतिपाद्यते ।—“इन्द्रः” त्वम् “अपां फेनेन” वज्रीभूतेन “नमु-
 चेः” असुरस्य “शिरः” “उदवर्त्तयः” शरीरादुद्धतमवर्त्तयः अच्छे-
 लीरित्यर्थः । कदेति चेत्—“यद्” यदा “विश्वाः” सर्वाः “स्रधः”
 स्रजमानाः आसुरीः सेनाः “अजयः” जितवानसि । “इन्द्रो
 वृत्रहन्ता असुरान् परास्य नमुचि मसुरं नालभत”—इत्यादिकमध्व
 युं ब्राह्मणमनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥ ६७

I सौमित्रम् ।

‘प्रातर’-इति प्रातः शब्दस्तृतीयः सच प्रकृति एवान्नोदात्तः । तत्र तथा विधगणपाठ
 एव निग्रामकः ।

अथ दशमी ।

श्रुतकृत् ऋषिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 तुभ्य^१ सुतासः सोमा* स्तोत्रं वर्हिर्विभावसो ।

३ १ २
 स्तोत्रभ्य इन्द्रमुडय[†] ॥ १० ॥ ८९

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 चासीतूर३४वाः । तेषाम् । हाइहाइ । मात्स्वप्रभूर३-
 ४वा । वापूसोईहोइ ॥ ४ ॥ ८८

हे “इन्द्र” ! “ते” त्वदर्थम् “इमे” पुरतो दृश्यमानाः
 “सोमाः” “सुतासः” अभिषुताः “ये च” अन्ये सोमाः “सोत्वाः”
 इत ऊर्ध्वमभिषीतव्याः हे “प्रभूवसो^(१)” प्रभूतधनवन्निन्द्र !
 “तेषाम्” अभिषुतानाम् अभिषीतव्यानामर्थे “मात्स्व” हृष्टो
 भव ॥ ८ ॥ ८८

* “तुभ्यसोमाः सुता इमे”-इति, † “मावह”-इति च
 ऋग्वेदीयः पाठः ।

८९ ऋग्वेदस्य ६, ६, २५, ५ ।

(१) — ‘प्रभुः वज्र, वसु धनं, यस्य स प्रभवतुः । कान्दसं दीर्घलम् (६, ५, १६७ प्र०)
 तस्य सम्बोधनम्-हे प्रभूवसो ! प्रभूत धन ! इत्यर्थः ।

४ ५ २ १ २ २ २ २
 I तुभ्यं^४हाउ । सुतासः^५सोमाः । स्तोर्णा^२वा^२२^२र्होः^२ ।
 १ २ १ २ २ १
 विभा^१२^२हो^२१इ । वा^२२^२साउ । स्तोता^१३^२वा^२३ । भ्यआ-
 ३ २ ५ २ २ ५
 २इ । द्रमृ^३३^२औ^५होवा । डार^३३^५४याः ॥ ५ ॥ ८८

॥ इति द्वितीय-दशति ॥

हे “विभावसो”^(१) दीप्ति-धन ! [दीप्ति-व्यापक ! वा^(२)] इन्द्र ! “तुभ्य” त्वदर्थं “सोमाः” “सुतासः” अभिषुताः तथा “बर्हिः” “स्तोर्ण” प्रसारितम्^(३) । अतः हे “इन्द्र” ! त्वं बर्हिषि निषद्य सोमान् पीत्वा “स्तोतृभ्यः” अस्मभ्यं “मृडय” उप दयां कुरु [यदा अस्मान्^(४)सुखय] । ‘क्रिया-ग्रहणं कर्त्तव्यम्’-इति चतुर्थी ॥ १० ॥ ८८

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे छन्दोव्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य दशमखण्डः ॥ १० ॥

I सौमित्रम् ।

(१)—‘विविधं भाति दीप्यते वसुर्थस्य सः विभावसुस्तस्य सम्बोधनम्—हे विभावसो ! दीप्ति-धन ! इत्यर्थः’-इति वि० ।

(२)—‘वसु’-इति निषण्णौ द्वितीय-दशमे धन-नामसु षोडशम्, प्रथम-पञ्चमे रश्मि-नामसु ‘वसवः’-इति दशमञ्च ।

(३)—‘बेद्याख्य प्रदेशे’-इति वि० ।

(४)—अतएव माधवेनोक्तम्-‘चतुर्थी-वज्रवचनमिदं द्वितीयेकवचनस्थाने’-इति ।

अथैकादशे-खण्डे—

सेवं प्रथमा ।

शुनःशेष* ऋषिः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आवइन्द्रं कृवि* यथावाजयन्तः शतक्रतुम् ।

१ २ ३ १ २

म॒हिष्ठ॑मिच्चइन्दुभिः ॥ १ ॥ १००

५ २

I आवइन्द्राम् ।

२ १

कृविं यथा ।

२

२

वाजयार३न्ताः ।

१

शतक्रतुम् ।

२

म॒हिष्ठा॑र३त्सो ।

१ ५

चाया३उवा३इ ।

२

दूर

५

३४भोः ॥ ६ ॥ १००

“वाजयन्तः” अत्रमिच्छन्ती^(१) वयं शुनःशेषाः हे ऋत्वि-
ग्यजमानाः ! “वः” युष्माकं सम्बन्धिनम् “इन्द्रम्” “इन्दुभिः”

* ‘शुनशेष’-इति वि-पाठः ।

* ‘क्रिवि’-इति क-पाठः, ऋग्वेदीय-पाठश्च ।

१०० ऋग्वेदस्य १, २, २८, १ ।

I कौत्सम् ।

(१)—पूजयन्तो वा वि० मतम् । वाजमित्यङ्गनामसु द्वितीयम् (नि० १, ७) ।

अथ द्वितीया ।

श्रुतकक्ष ऋषिः ।

१ २

३ १२

२२

३ १२

अतस्त्रिदिन्द्रन्नउपायाहिशनवाजया ।

३ २ ३ १ २

दूषामहस्रवाजया ॥ २ ॥ १०१

५

५

१

२

२

१२

I अतस्त्रिदिन्द्रन्नउपाईण । आयाहिश । तवाजार३

सोमैः^(१) “आसिञ्जे” [वचन-व्यत्ययः (३, १, ८५ पा०)] सर्वतः
 सिञ्चामहे सपर्यामः । कौटुशं ? “शतक्रतु” शत-सङ्ख्याक-कर्म्मो-
 पेत्तम्^(२) “मंहिष्ठम्” अतिशयेन महान्तम्^(३) । सेचने दृष्टान्तः—
 “कविं यथा”^(४) [कृतीच्छेदने, कृत्यते क्षियते खन्यते इति] कविः
 ऋषिः तां जलेन पूरयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥ १००

१०१ ऋग्वेदस्य ६, ६, १ ६, ५ ।

I कौत्सम् ।

(१)—‘शतमिति वज्र-नाम (नि० २, १, ८) । क्रतुरित्यपि कर्म-नाम, (नि० २, १, ११)
 यज्ञ-नाम वा । वज्र-कर्माणं वज्र-यज्ञं वेत्यर्थः’-इति वि० । क्रतुरिति निघण्टौ द्वितीय-
 नवमे प्रज्ञा-नामखपि दृश्यते ।

(२)—‘अतिशयेन दातारम्, अथवा पूजनीयतमम्’-इति वि० । मंहते-इति
 दान-कर्मसु अन्यं पदम् (३, २० नि०)—महयति-इति अर्चति-कर्मसु पञ्चमिंशत-
 मम् । तयोरन्यतरयोः तुजन्तयोः “तुज्छन्दसि (५, ३, ५८)”-इतीष्टनि रूपम् विवरण-
 कारकम् । साधनमते तु महच्छब्दस्य ।

(४)—‘कविरिति कूप-नाम (नि० २, २३, ८) । तस्मादपीयात् आवाहकोपि कविश्च

अथ तृतीया ।

त्रिशोक* ऋषिः ।

२ २१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ १ २

आबुन्दंवृत्रहाददेजातः पृच्छाद्वि*मातरम् ।

२ ३ २ ३ २ २ १ ५ ४ ५
या३४ । इषा३४सच्चा३ । स्वो२३४वा । जा५योईहा-

इ ॥ ७ ॥ १०१

हे “इन्द्र” ! “अतश्चित्” अस्मात् द्युलोकादेव [यद्वा अस्मा-
च्छत्र-स्थानात्] “शतवाजया”^(१) शत-सङ्ख्याक-बलयुक्तेन तथा
“सहस्रवाजया” [वाजोऽन्नम् (नि० २, ७)] सहस्र-सङ्ख्याकान्न-
वता बहुलान्नेन “इषा”^(२) अन्न-रसेन युक्तः सन् “नः” अस्मान्
“उपायाहि”^(३) अधिकमाभिमुख्येनागच्छ ॥ २ ॥ १०१

* ‘तृशोक’-इति वि० पाठः ।

* “पृच्छाद्वि”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

अन्ते । यथा-शब्द उपमा-वाची (नि० २, १३, २) । आवाहकमिव । * * । एतदुक्त-
भवति-यथा कश्चित्, आवाहकमदकेन सिद्धति विभक्तिः, तद्वत् त्वं हे इन्द्र ! सोमेन
सिद्धाम इत्येतदाश्रास्यहे’-इति वि० ।

(१)—‘शतसिति वज्र-नाम (नि० ३, १, ९) वाजः वेगः (नै० २, २८) । वज्रवेगो
यस्याः सा शत-वाजा ; तथा वज्र-वेगया शीघ्रया गत्या’-इति वि० ।

(२)—‘इषम्’-इत्यन्न-नामसु चतुर्दशम् नि० २, ७ ।

(३)—‘समीपसागच्छ’-इति वि० ।

३ १२ २२
कउग्राः केहृष्टखिरे ॥ ३ ॥ १०२

५२ ० १२ २
I आबुन्दम् । चहाद । दाइ । जातःपुष्कात् ।
१ २ ५ २ १ २ १ २ २ १
विमारता२३४राम् । कउग्रा२३ःके । हाष्टखिरोइडा
२ १
२३भा३४३ । ओ२३४पूइ । डा ॥ ८ ॥ १०२

“जातः” उत्पन्नः^(१) “वृत्रहा” इन्द्रः “बुन्दम्” इष्टं [तथा
च यास्कः—‘बुन्द इषुर्भवतीति’^(२)] “आददे” आदाय चेषुम्
“उग्राः” उहूर्ण-बलाः^(३) “के” के च “शृण्विरे” वीर्येण
विश्रुताः?—इति स्त्रियां “मातर”^(४) “वि पृच्छात्” अप्रा-
क्षीत्^(५) ॥ ३ ॥ १०२

१०२ ऋग्वेदस्य ६, ३, ४२, ४ ।

I औषसम् ।

(१)—‘जातमात्रएवेति वि० व्याख्याने किञ्चिद्विशेषोऽर्थः ।

(२)—‘बुन्दइषुर्भवति, बुन्दो वा भिन्दो वा भयदो वा भासमानो द्रवतीति
वा’-इत्यादि नै० ६, १२, २३ ।

(३)—‘अप्रसङ्गाः-इति वि० ।

(४)—‘जनयित्रीम् आदितिम्’-इति वि० । “अदितिरदीना देवमाता”-इति
नै० ४, २२ । “अदितिशारदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः । विश्वेदेवा
अदितिः प्रसूजना अदितिर्जतिसदितिर्जनित्वम्”-इति ऋ० १, २१, ४, ४ ।

(५)—इन्द्रः जात एव इषु मादाय मातरं शृष्टवान् के उग्राः? के च अयूयने
यागादि-कर्मसु विश्रुताः? दुष्ट-शिष्टयोः परिचयमिति यावत्-इत्येवार्थोऽस्या विवरण-
सम्यक्तः ।

अथ चतुर्थी ।

मेधातिथिर्ऋषिः ।

३१२

३१२

३१२

वृवद्वयश्चवामहेष्टप्रकरस्त्वमूतये ।

१२

३२

३१२

साध* कृण्वन्तमवसे ॥ ४ ॥ १०३

५

५२

१

१

२

I वृवद्वयश्चावामहाइ । साप्रोरेकारा२ । स्त्वमू ।

१

२

१

२१

५

४

तयाइ । सा१धारेः कार्णा२३ । तमो२३४वा । वा५-

५

सोइहाइ ॥ ८ ॥ १०३

“ऊतये”(१) लोकस्य रक्षणाय “सुप्रकरस्त्व”(२) प्रकृत-बाहु

* “साधु”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१०३ ऋग्वेदस्य ६, ३, २, ५ ।

I भारद्वाजम् ।

(१) —“ऊतिरवनात्”-इति (नै० ५, ३.) । “ऊतिश्चूतोत्यादिना (३, ३, ६७पा०) सिद्धम् ।

(२) —‘करस्त्व बाहुः ; सुप्तौ गतौ । प्रलम्बौ बाहु यस्मै स सुप्रकरस्त्वः । उकार-रस्याकारापत्यारूपम् । तं सुप्रकरस्त्वम् प्रलम्बबाहुमित्यर्थः’-इति वि० । इह चिन्त्यमे-तत्—अलि हि निषण्णौ द्वितीय-चतुर्थे बाहु-पर्याये करस्त्वौ इति सप्तम्यदम्, तथा च

अथ पञ्चमी ।

गीतमन्त्रमिः* ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 ऋजुनोतीनोवरुणोमित्रेनयतिविद्वान् ।

३ २ ३ २ ३ १ २
 अर्थमादेवैः सजीषाः ॥ ५ ॥ १०४

[‘करस्त्री बाह्व कर्मणां प्रस्थातारौ’(१, १७) इति यास्क-वचनात्^(१)
 “अवसे” लोकस्य पालनाय “साधः” साधकं धनं “लघ्वन्तं” कुर्वन्तं
 प्रयच्छन्तं “वृवदुक्थं”^(४) महदुक्थम् इन्द्रम् “हवामहे”
 आह्वयामः । [तथाच यास्कः—‘वृवदुक्थो महदुक्थो वक्तव्य
 मस्मादुक्थमिति वा (६, ४)’-इति ॥ ४ ॥ १०३

* ‘शीनकस्यार्घम्’-इति वि० ।

१०४ ऋग्वेदस्य १, ६, १७, १ ।

करस्त्रश्चोऽदन् एवेति किम्युनरुकारस्याकारापत्तिकथनेनेति, किञ्च अस्ति सर्पन्ति
 गतिकर्मा (२, १४, ७ नि०) तस्य सृष्टेतिरूपे तकारस्य रेफत्वं कथमिह नेङ्गितमिति ।

(१)—तत्रैव सृष्ट शब्दोऽपि व्याख्यातः । तथाहि—“सृष्टः सर्पणात्”—इत्यादि (६,
 १७) ।

(४)—वृहच्छब्द-हकारस्य वकारापन्त्यारूपम् । उक्थ-शब्दः स्तोत्र-वचनः । वृहत्
 उक्थं यस्य स वृवदुक्थः तं वृवदुक्थम्-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

ब्रह्मातिथि ऋषिः ।

३ २ ३ २ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

दूरादिह्वयञ्चतोरुणप्सुरश्वितत् ।

५ २ ४ २ ४ २ ४ ५

४

२ १ २

२ १

I ऋजुनीतीनोवरुणः । इहा । मित्रोनयतिविद्वा-

२

१ २

१ २

२

१ २

१

५

२३त्साः । इहा । अर्यमादा२३इवाइ । इहा । सजोषा३

२

२

५

उवा३ । ई३४हा ॥ १० ॥ १०४

अहरभिमानो देवः “मित्रः”, “वरुणः” रात्राभिमानो, मित्रश्च वरुणश्च “विद्वान्” नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् “नः” अस्मान् “ऋजुनीती”^(१) ऋजुनीत्या ऋजु-नयनेन कौटिल्य-रहितेन गमनेन “नयति” अभिमतं फलं प्रापयति । तथा “देवैः” अन्यैः इन्द्रादिभिः “सजोषाः” समान-प्रीतिः “अर्यमा” अहोरात्र-विभागस्य कर्त्ता सूर्यश्च अस्मानृजु-गमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु ।

“नयति”-“नयतु”-इति च पाठौ ॥ ५ ॥ १०४

I कौत्सम् ।

(१) — “ऋजुरित्यप्यस्य भवति”-इत्यादि (मै० ६, २१) ।

३ २ ३ १ २
विभानुं विश्वथातनत् ॥ ६ ॥ १०५

२२ १२ ४२ ५ २ १ २ १ २
I दूरादोरश्चेवयत्सताः । अरुणं प्रुरशिश्वाश्चइतात् ।
१२ २ १ २ २ १ २ १
विभानूरश्चो । श्वाथातनत् । इडारश्भाश्च ४३ । ओरश्-
४५इ । डा ॥ ११ ॥ १०५

“दूरात्” दूरतएव विप्रकृष्टे एव नभसः प्राक् प्रदेशे वर्त्त-
माना “इह”^(१) “सतः”^(२) सती इह समीपे विद्यमाना “इव”
समीपे विद्यमानेव “अरुणम्”^(३) आरोचमानरूपा ईदृशी
उषा^(४) “यत्” यदा “अशिक्षितत्” अश्वेतयत् [श्विता वर्णे,

* “विश्वथा”, विश्वधा” इति च पाठौ ।

१०५ ऋग्वेदस्य ५, ८, १, १ ।

I औषसम् ।

(१)—‘प्रथिव्याम्’-इति वि० ।

(२)—‘प्रशस्तान् यजमानान्’-इति वि० ।

(३)—‘अरुणरूपः’ इति वि० ‘लुः’-इति रूपनामसु सप्तमम् (नि० ३, ७) एतदेव
विवरणं व्याख्याने निवासकम् ।

(४)—अर्थलक्षणः । “रात्रेरपरः कालः”-इति नै० ३, १८ । तद्वर्त्तमानं गर्भ-

अस्मात् ख्यन्तात्^(५) लुङि चङि रूपम् 'यद्वृत्तान् नित्यम्
(८, १, ६६ पा०)' इति निघात-प्रतिषेधः] तदा "भानुं" दीप्तिं
"विश्वथा"^(६) विश्वधा बहुविधां^(७) "व्यतनत्" विस्तारयति
[तनोतिर्व्यत्ययेन शप् (१, १, ८५ पा०)] । प्रातरनुवाके उषस्येन
काण्डेन (१, २४, २) उषाः स्तुता सती प्रादुर्बभूव, हे अश्विनौ !
शंसिष्यमाणम् अश्विनं क्रतुं श्रोतुं युवामपि प्रादुर्भवत-इत्यध्या-
हारेण वाक्यं पूरणीयम्^(८) ॥

“सतः”-“सती”-इति पाठौ ॥ ६ ॥ १०५

धारण-शीलत्वात् । तथाहि—“इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योति रागाच्चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट
विश्वा । यथा प्रसूता सवितुः सवाय मेवारात्पुषे योनि सरिके”-इति ऋ० १, १६, ८,
१ । “इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं प्रकेतनं प्रजातन ममजनिष्ट विभूततमम्
यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय राविरादित्यस्यैव रात्र्युषसे योनि सरिचत् स्थानम्”
-इति यास्क-कृत तद्व्याख्यानम् । “स्त्री-द्योनिरभियुत रनां गर्भः”-इति च नैरुक्तम्
२, १९ । “रुशद्वत्या रुशतो” (१, १६, ८, २)-इत्यादि चोपसः स्त्रीत्वे लिङ्गम् ।

(५)—‘नपुंसकलिङ्गमिदं व्यत्ययेन, या उषा’-इति । ‘पुरसाद् यच्छब्द-श्रुतेर्द्योग्या-
येसम्बन्धस्तच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः’-इति च वि० ।

(६)—“प्रल पूर्वे विश्वेमात् थाल् च्छन्सि ५, २, १११”-इति थालि रूपम् ।

(७)—‘सदु-सन्द-तीव्र-लक्षणमित्यर्थः ।

(८)—तथाच श्रूयते—“प्रातर्युजा विबोधयाश्विना वेह गच्छताम् । अस्य सोमस्य
पीतये (१, ५, २, १)”-इत्यादि “प्रातर्योगिनौ विबोधयाश्विना विहागच्छता मस्य सोमस्य
पानाय”-इत्यादि च यास्क-कृतं तद् व्याख्यानम् । “अश्विनौ यद् यद्भुवते सर्वं
रसनाभ्यो ज्योतिषान्यः *तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्या वित्येके ऽहोरात्रा वित्येके स्मृत्या
चन्द्रमसा वित्येके राजानौ पुण्यकृता वित्येतिहासिकाः”-इत्यादि जै० १२, १ ।

अथ सप्रसी ।

विश्वामितो जमदग्निर्वा ऋषिः ।

१ २

३ १२ २२

अनोमित्रावरुणाघतैर्गव्यूति मुक्तम् ।

३ १ २

मध्वारजा^{२१}सिसुक्तू ॥ ७ ॥ १०६

३२ ४२ ५२

२

२२ १

३२

I अनोमित्रा । वरुणा३ । औहोवा२३४ । घृतै

४ ५

२

२२ १

१ २२ १ ५२

गव्यूतिमु । क्षता३म् । औहोवा२ । माध्वारजारा^{२१}

२२ १

२

१

२

१

सिसू३ । औहोवा२ । क्रतू । इडार३भा३४३ । ओर३-

४५३ । डा ॥ १२ ॥ १०६

“सुक्तू” शोभन-कर्मणौ हे “मित्रावरुणौ !” “नः” अस्माकं
 “गव्यूतिं”(१) गवां मार्गं गो-निवास-स्थानं “घृतैः”(२) क्षरण-

१०६ उत्तरार्चिकस्य १, १, ५, १—ऋग्वेदस्य ३, ४, ११, ५ ।

I मित्रावरुणयोः संयोजनम् ।

(१)—‘गावो यत्र क्षरन्ति स गव्यूतिश्च्यते’-इति वि० ।

(२)—घृतमिति घृणति रूपम् । तथाहि फणिभाष्ये—(७, १, ८५) “घृणान्तेस्त्रीणि
 रूपाणि लोके, घृतं घर्म घृणा”-इति ‘उदघृष्टिस्तृणैः’, इति वि० । निघण्टौ चोदक-
 नामसु दशमसु १, १२ ।

अथाष्टमी ।

प्रस्कण्ण^(१) ऋषिः* ।

२३ २२ २३ २३ १ २ ३१ २

उदुत्येसूनवोगिरःकाष्ठायज्ञेषन्नत* ।

३ १ २ ३१ २ २

वाश्चाअभिज्ञुयातवे ॥ ८ ॥ १०७

साधनैः पयोभिः^(१) “आ उच्चतम्” आ समन्तात् सिञ्चतम्,
 अस्मभ्यं दोग्ध्रीः गाः प्रयच्छतामिति भावः । रजांसि^(२)
 पारलौकिकान्यस्मदावासस्थानानि “मध्वा”^(३) मधुरेण दुग्ध-रसेन
 सिञ्चतम् [गव्यूतिम्-गोर्यूतौ कृन्दसि(६, १, १२३ पा०)-इत्यवादेशः,
 मध्वा-सर्व-विधीनां कृन्दसि विकल्पितत्वाद्वचनसंभावः ॥ ७ ॥ १०६

* ‘हिरण्यस्तूपस्यार्घम्’-इति वि० । “हिरण्यस्तूपो हिरण्यमय-
 स्तूपोऽस्येति वा । स्तूपः स्थायतेः सङ्घातः” । इति नै० ४, ३३ ।

* “अज्मेषन्नत”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१०७ ऋग्वेदस्य १, ३, १३, ५ ।

(१) —“प्रस्कण्वः कण्वस्य पुत्रः, कण्व-प्रसवोयथा प्रायम्”-इति नै० ३, १७ ।

(२) —“त्रोनपि लोकान्”-इति वि० ।

(३) —“उदकेन”-इति वि० । मधु-इत्युदक-नामसु एकादशम् १, १२ ।

(४) —“सुप्तिङडपप्रहलिङ्गनराणां कालदलचस्वरकर्तृयजाश्च । व्यत्ययमिच्छ-
 ति शास्त्रकदेवां सोऽपि च सिद्धयति बाङ्लकेन”-इति (३, १, ८५) कात्यायन-वचनात्
 लिङ्गव्यत्यये “जसादिषु कृन्दसि वा वचनम् प्राङ्णौ चङुप्रधायाः”-इति (७, ३, ९७)
 कात्यायनीयेन वि-संज्ञाभावे रूपमिति भावः ।

५ २२ ५२ १ २१ १ ०
 I उदुत्येसूनाईवोगिराः । काष्ठाय । ज्ञाइ । पुवा-
 ३ ५ २२ १२ ३ १ ४ २
 रत्ना२३४ता । वाआआ२३भी३ । जू२३या३ । ता३४-
 ५
 पूवोईहाइ ॥ १३ ॥ १०७

“त्ये” ते प्रसिद्धाः “गिरः सूनवः” वाच उत्पादकाः(१)
 मरुतः(२) [वायवो हि ताल्लोष्ठादिषु सञ्चरन्तो वाचमुत्पाद-
 यन्तो(३) “यज्ञेषु” स्वकीयेषु यागेषु वर्त्तमानेषु सत्सु “काष्ठाः”
 अपः [“आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति”
 (२, १५) यास्कः(४)] “उत् उ” उत्कर्षणैव “अन्तत” अतनिषवन्तः
 विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं “वाआः”(५)

I ऋतुषाम् ।

(१)—सुनवः-इत्येस्यैवार्थः उत्पादक इति । अत्र च सुनोतेः स्वरुरित्येव वीजम् ।

(२)—इयञ्च मारुती ऋक् इति प्रसिद्धा ।

(३)—तथाहि शिक्षा-वचनम्—“आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विव-
 क्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् । मारुतस्तूरसि चरन् मन्त्रं
 जनयते खरम्”-इत्यादि ।

(४)—काष्ठा इत्येतदनेकस्यापि सलस्य नाम भवति । काष्ठा दिशो भवन्ति, क्रान्त्वा
 स्थिता भवन्ति । काष्ठा उपदिशो भवन्ति, इतरेतरं क्रान्त्वा स्थिता भवन्ति । आदि
 त्योऽपि काष्ठोच्यते, क्रान्त्वा स्थितो भवति । आच्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते, क्रान्त्वा स्थितो
 भवति । आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते, क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति स्थावराणाम्-इति नै०
 २, १५ ।

(५)—“स्यायि तच्चि वच्चि (उ०, द्वि०)”-इत्यादिना शब्दार्थ-वाशेः रक्ति सिद्धम् ।

अथ नवमी ।

मेधातिथिर्ऋषिः ।

१२७ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ २
इदं विष्णुर्विचक्रमेवेधानिदधेपदम् ।

१ २ ३ २
समूढमस्य पांसुले* ॥ ६ ॥ १०८

॥ इति तृतीय-दशति ॥

५ ५ १ ३ २ ३ ५ १
I इदा६मे । विष्णूः^१ । विचक्रा^२२३४माइ । चाइ-

हम्भारवोपेताः गाः “अभिच्चु” (६) जान्वभिमुखं यथा भवति तथा
“यातवे” (७) गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः (८) ॥ ८ ॥ १०७

* “पांशुरे”-इति ऋग्वेदीयो यजुर्वेदीयश्च पाठः ।
“स्वाहा”-इत्यन्तेनाधिकश्च यजुर्वेदे ।

१०८ उत्तरार्चिकस्य ८, २, ५, १ = ऋग्वेदस्य १, २, ७, २ =
यजुर्वेदस्य ५, १५ = अथर्व-ब्राह्मणस्य १, १७ = ऊहगानस्य १४, ७ ।

I विष्णोः साम ।

(६)-जातुनोऽन्नः (५, ५, १, ३०) ।

(७)-“तुमर्थे से सन् (३, ५, ९)”-इत्यादिना तवेङ् ।

(८)-‘त्ये’ ते ‘स्वनवः’ रुद्रस्य अपत्यभता ‘सरतः’ ‘गिरः’ गर्जितलक्षणा वाचः
‘काष्ठश्च दृष्टि-लक्षणा अपः’ ‘यज्ञेषु’ निमित्त-भूतेषु ‘उदन्त’ ऊर्ध्वं विस्तारयन्ति ।
कौटुशा सरतः ? ‘वाखाः’ वासन-स्वभावकाः । कथं क्षिपन्ति ? ‘अभिच्चु’ अभिनिपात्य-
जातुनी मन्त्रतो दायर्थः । किमर्थम् ? ‘यातवे’ पृथिवीं प्रति गमनाय । इत्यर्था
विवरण-निष्पन्नः ।

१ २ १ २ १
धानि । दधाइपाशदारम् । समूरहो१ । दार३मा३ ।

१ २ ५ २ २
स्यारपार३४औहोवा । ए३ । सुले१ ॥ १४ ॥ १०८

‘विष्णुः’ त्रिविक्रमावतारधारी “इदं” प्रतीयमानं सर्वं जगत् उद्दिश्य “त्रेधा” त्रिभिः प्रकारैः “पदं निदधे” स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । “अस्य” विष्णोः “पांसुले” पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने “समूढम्” इदं जगत् सम्पगन्तभूतम्^(१) । सेयम्ग्यास्केनैवं व्याख्याता—“* * विष्णु विंशते वांग्गोते वा * * * यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुः, त्रिधा निधत्ते पदं त्रेधाभावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिव्येति शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपदे गयशिरसीत्यौर्णवाभः । समूढमस्य पांसुरेष्ठायनेन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपिवोपमार्थस्या पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा । पन्नाः शेरत इति वा । पंसनीया भवन्तीति वा“(११, १८—१९)” इति ॥ ८ ॥ १०८

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोव्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्यैकादशमखण्डः ॥ ११ ॥

(१) —‘तच्च पादवयमपि “समूढमस्य” वहेरिदं रूपम् सम्यक् स्थापितम् । “पांसुरे” लुप्तोपममेतत् द्रष्टव्यम्, पांसुरेव देशे । १ । अथवा पांसुल्ल-योगात् पांसुल्लशब्देन पृथिव्युच्यते । तेषां त्रयाणां पृथिव्यां यत् पदं तत् समूढम् । २ । अथवा विष्णुरादित्यः । स इदं विचक्रमे । त्रेधा निदधे पदम्—उदयगिरौ, मध्ये नमसः, अस्तदिगौ च । ३ । अथवा त्रेधा निदधे पदम्—पृथिव्यामन्तरिक्षादौ, अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना, दिवि आदित्यात्मना, तच्च पदवयमस्य समूढम् पांसुरे इव देशे । ४ । अथवा समूढमिति मुखे मोहनार्थस्य रूपम् । समूढं संच्छिन्नं यदस्य वैद्युतात्मना पदम् तत् समूढं संच्छिन्नम् ॥’ इति वि० ।

* * “अथ यदिदं भवति तद्विष्णुर्भवति” इत्यादिभागेनाधिकस्तव ।

* * * इहैव तत्र मन्त्र स्वरूपः पठितः ।

अथ द्वादशखण्डे—

सैषा प्रथमा ।

मेधातिथि ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २
अतीहिमन्युषाविण् सुषुवांसमुपेरय* ।

३ २ २ २ २ १ २
अस्यरातौ सुतमिव ॥ १ ॥ १०८

५ २ २ १ १
I अतीहिमा । न्युषारेवाइणारेम् । सुषुवांसा

हे इन्द्र ! “मन्युषाविण्” क्रोधेन सोमं सुन्वन्तम्^(१) “अतीहि” अतिगच्छ, तथास्मिन् देशे “सुषुवांस” सोमं सुन्वन्तम्^(२)

* “सुमुपारणे”-इति, † “इमं रातम्”-इति च ऋग्वेदीय पाठः ।

१०८ ऋग्वेदस्य ६, ३, ५, १ ।

I कौत्सम् ।

(१)—दीप्तस्य सोमस्य अभिषोतारम् मेधातिथिं माम् प्रति'-इति वि० । ‘मन्यु’-इति क्रोध-नामसु उपान्त्यं पदम् २, १३ नि० । ‘मन्यते’-इति कान्ति-कर्मसु त्रयोदशञ्च २, ६ नि० ।

(२)-‘अङ्गिः’-प्रभृतिमन्यखणिम्-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

वामदेव ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २

कदुप्रचेतसेमहेवचोदेवायशस्यते ।

१ २ २ ३ १ २

तदिध्यस्यवङ्गनम् ॥ २ ॥ ११०

१ २ ३ ५ २ १
२म् । होइ । ऊपैशराया२ । अस्यराता२३उ । सू२-

३ ५ २ २ ३ ५
ता२३४औहोवा । पो२३४वा ॥ १५ ॥ १०९

३ ४ २ ४ २ ५ २ २ १ ५ ५ २ २
I कदुप्रचेतसे । महाइइ । वा२३४चो । देवाहाउ ।

४ ५ २ २ १ २ ३ २ २ २ २ १
वचोदेवा । यशस्या२३ता३४इ । तदा३४इद्विया३ । स्यो

५ ४ ५
२३४वा । धा५नोइहाइ ॥ १६ ॥ ११०

“उपेरय” समीपे प्रेरय । “अस्य” यजमानस्य “रातौ” यज्ञाख्ये
दाने “सुतम्” अभिषुतं सोमं “पिव” ॥ १ ॥ १०९

“महे” महते “प्रचेतसे”(१) प्रकृष्ट-ज्ञानाय “देवाय” द्यौत-

I काश्यपम् आप्सरसं वा ।

(१)—‘चेतः’-इति प्रज्ञा-नामसु तृतीयम् ३, ९ नि० । “प्रचेताः प्रवृद्धचेताः” इति
नै० ८, ५ ।

अथ तृतीया ।

मेधातिथि-प्रियमेधावृषी* ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २
 उक्थञ्चनशस्यमानं नागोरयिराचिकेत ।

१ २ ३ २ ३ १ २

नगायत्रङ्गीयमानम् ॥ ३ ॥ १११

५ ४ ५ ४

२ २

२ २

२

1 उक्थञ्चनोच्चाइ । शस्यमानम् । नागोरात्र्योः ।

नादि-गुण-युक्तायेन्द्राय “कदु”(१) कुक्षितम् अस्मदीयं “वचः”
 स्तोत्र-रूपं सतं “शस्यते” यथा प्रशस्तं भवति(२) देव स्तथानुष्ट-
 ल्हातीत्यर्थः । “तदित्” तदेव “अस्य” यजमानस्य ‘वर्द्धनं हि’(३)
 प्रवृत्ति-साधनं खलु ॥ २ ॥ ११०

* ‘मेधातिथेराषम्-इत्येव वि० ।

१११ उत्तरार्द्धिकस्य ८, १, १५, २ = ऋग्वेदस्य ५, ७, १८, ४ ।

I वार्हदुक्थम् ।

(२)—‘कत्, किम् उत्तरस्याः पञ्चम्या अत् आदेशः, कक्षात् कारणात् । ‘उ’ इति
 पाठ-पूरणः, इति वि० ।

(३)—‘शस्यते उच्चार्यत इत्यर्थः’ इति वि० । ‘शंसति’-इति अर्चति-कर्मसु पठ्यते
 ३, १४ नि० ।

(४)—‘हि’ यस्मात् ‘तत्’ उच्चारितम् वचनम् ‘अस्य’ देवस्य ‘वर्द्धनम्’ वृद्धिकर्म
 तस्मादुच्चारयेति वि०-सम्मतोऽर्थः । सूच्यमाना हि देवता वीर्येण वर्द्धते इति तत्ति-
 द्धान्तः ।

१२ २ २१२ २ २ १ ३
आचिकेता । नगायारश्चाम् । गी । यमारनाश्च

५२ २ ३ ५
औहोवा । ऊरश्चपा ॥ १७ ॥ १११

गायते गौः^(१) “अगोः”^(२) अस्तोतुः^(३) “अयिः” अरिः
[व्यत्ययेन यकारः (३, १, ८५ पा०)] शत्रुः इन्द्रः “शस्यमान”
होत्रा पठ्यमानम् “उक्थं च” शस्त्रमपि “आ चिकेत” अभिजा-
नाति [कितञ्जाने, छान्दसो लिट् (३, ४, ७ पा०) । नेति सम्प्रत्यर्थे]
“न” सम्प्रति प्रस्तोत्रादिभिर्गीयमानं “गायत्रम्” गातव्यं साम^(४)
[यद्वा गायत्राख्यम्^(५)] आचिकेतेत्येव । अतः कारणात् वयमपि
तमिन्द्रं स्तमइत्यर्थः ॥

“नागोः”-“अगोः”-इति, “रयिः”-“अरिः”-इति च
पाठौ ॥ ३ ॥ १११

(१)-तथाहि-“गातेर्वाकारो नाम-करणः”-इति नै० २, ५ । गौरिति निघण्टा-
वपि स्तोत्र-नामसु दृश्यते २, १६ ।

(२)-“अगोः”-इति पाठस्तु, ऋग्वेदीयस्ततोऽत्र न युक्तः, इह पुनर्नागोरिति प्रती-
कमुद्धर्तुं युज्यते ।

(३)-“नागोः” कुङ्कुब् अत्यन्ते शब्दे ; गुः अत्यन्तभाषी ; न गुः = अगुः = व्यक्तभाषी,
न अगुः = न व्यक्तभाषी = नागुः । तस्य नागोः अव्यक्त-भाषिण इत्यर्थः-इति वि० ।

(४)-“गायत्रं गायतेः स्तुति-कर्षणः”-इति नै० १, ८ ।

(५)-तत्र गानं चतुर्षु गान-प्रत्येषु नोपलभ्यते, परमध्यवनाश्रमे गुरु-मुखादनु-
श्रूयते । तदिदम्-^१ “तत्सवितुर्वरेण्योम् । भार्गोदेवस्य धीमहि १ । धियो यो नः प्र ।
^२ चो १५२ १५२ । ऊम् । आ २ । दायो । आ २४५ ॥ १ ॥” अस्या मूलसूक् तु
उत्तरार्द्धिकस्य षष्ठ-तृतीय-दशम-सूक्ते प्रथमेति पठ्यते ॥

अथ चतुर्थी ।

विश्वामित्र ऋषिः* ।

१ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्र उक्थेभिर्मन्दिष्ठो वाजानाञ्च वाजपतिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 हरिवान्सुतानां सखा ॥ ४ ॥ ११२

५ २ १ २ १ २ ३
 I इन्द्र उक्थाइ । भिर्मांदाइष्ठो३ । वाजाना२३४-

५ १ २ १ ३ ५ १ २ ३ १
 चा । वाजपतिः । हरारइवार३४त्स । ताना२त्स ।

२ ४ ५ ४
 खा । औ३होवा । हो५इ । डा ॥ १८ ॥ ११२

“वाजानाम्”(१) अन्नानां मध्ये “वाजपतिः” उत्कृष्टान्न-पतिः
 “हरिवान्” हरि-नामकाश्ववान् “इन्द्रः” “उक्थेभिः” होढ-
 प्रयुक्तैः (उक्थ-नामकैर्वा शस्त्रैः) “मन्दिष्ठः” अतिशयेन दत्तः सन्
 “सुतानाम्” अभिषुतानां सोमानां “सखा” सखिवत् प्रीति-करः
 सोमैः प्रीयत इत्यर्थः(२) ॥ ४ ॥ ११२

* ‘वामदेवस्यार्षम्-इति वि० ।

I वार्हदुक्थम् ।

(१)—‘दातेति वाक्शेषः’-इति वि० ।

(२)—अस्याष्टवि च-शब्दः पाद-पूरणः सर्व-सम्मतः ।

अथ पञ्चमी ।

मेधातिथि-प्रियमेधावृषी* ।

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 आयाह्यपनः* सुतंवाजेभिर्माह्वणीयथा ।

३ १ २ ३ १ २

महाद्भवयुवजानिः ॥ ५ ॥ ११३

४ २ ५ २ ४ १ २ १ २ २ १ २ २
 I आयाही । उपनःसुतम् । होवाश्चाइ । वाजे
 ५ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १ १ २
 रभिर्माह्वणीयथाश्चोवाश्चाइ । महाद्भवयुवारश्चोवा-
 २ १ २ ५ २ २ २ ५
 श्चाइ । जारनारश्चोवा । ऊर्वाश्चाइ ॥ १८ ॥ ११३

हे इन्द्र ! “नः” अस्मदीयं “सुतम्” अभिषुतं सोमम् “उप
 याहि” प्रत्यागच्छ, किञ्च “वाजेभिः” अन्यदीयैर्हविरूपैरश्वैः
 “मा ह्वणीयथाः” मा क्रियस्व(१) । तत्र दृष्टान्तः—“युवजानिः” यौ-
 वनोपेता जाया यस्यासौ युवजानिः [जायाया निङ्(५, ४, १ ३४
 पा०)]-इति समासान्तः] “महान् इव” प्रभुरिव ; यथा रूपवद्-

* ‘शुतकक्षस्यार्पम्’-इति वि० ।

* “आयाह्यद्रिभिः”-इति घ-पाठः ।

I कौत्सम् ।

(१)—‘एत्य च श्लोकेनापराधेन ‘मा ह्वणीयथाः’ मा क्रोषक्रमः, मा रोषीरित्यर्थः’-
 इति वि० । निघण्टौ क्रुध्यति-कर्मसु ‘ह्वणीयते’-इति चतुर्थस्य पदमीक्ष्यते २, १२ ।

अथ षष्ठी ।

कौत्सी दुर्मित्र ऋषिः* ।

३ १ २ ३ १२ २२ ३ १२ २२ ३ १ २ ३ २
 कदावसोस्तोत्रं ह्येतत्त्रावश्मशा रुधद्वाः ।

३ २ ३ २ ३ १ २
 दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ ६ ॥ ११४

I औ२हो१इ । कदावसो । स्तोत्रा३म् । ह्यर्थ-
 २ ३

४ ५ ३ २ ३ ५ २ २ ३ ५
 ताआ । औ२हो१इ । अवश्मशा । रुधाद्वा२३४वाः ।

भार्योपेतः प्रभुः अन्याभिर्नापक्रियते किन्तु तामेव युवतिं प्रत्या-
 गच्छति तद्वत्(१) ॥ ५ ॥ ११३

हे “वसो” वासयितः(१)! इन्द्र! “स्तोत्रम्” अस्मात्कर्तृकं

* ‘दुर्मित्रस्य सुमितस्य वार्षम्’-इति वि० ।

* “ह्येतत्त्रावश्मशा”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

११४ ऋग्वेदस्य ८, ५, २६, १ ।

(२)—विवरणकारस्त्वैव दृष्टान्तं घटयति—‘स यथा तरुणा भार्यायाः स्त्रीकेऽप-
 राधे हि न रुध्यति, तद्वन्मा रोषोरित्यर्थः’-इति ।

(१)—‘प्रशस्त-अनवन्’-इति वि० ।

औरहो१इ। दीर्घ^{३२२ ३५}सुतम्। वाता^{३२२}३४३। पी^{२ ४}श्यापूया

^{३११११}६पू६। ई^{३११११}२३४५ ॥ २० ॥

II कदा^{३ २}३४औहोवा। वसो। स्तोत्रा^{३२ ४२ ५}३म्। ह्य^१र्यता^२

आ। अवा^{५ १ २}३४। औहोवा। श्मशा^{३२ ४२ ५}२। रुधा^{१ १ ३}दूर३४

वाः। दीर्घा^{५ ३२ २ ३२ ४२ ५}३औहोवा। सुता^१२३म्। वाता^{२ २}३४३।

^{२ ४}पीश्यापूया६पू६ ॥ २१ ॥ ११४

“ह्यर्यते” कामयमानाय^(२) कामयमानं त्वां [क्रिया-ग्रहणं कर्त्तव्यम् कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी] “कदा” कस्मिन् काले “अवारुधत्” अवरोक्ष्यति, अवरुध्य च कदा “वाः” वारयिष्यति, तादृशः कालः कदास्माकं सम्भविष्यतीत्याशास्ते । तत्र दृष्टान्तः—अश्रुते चेन्नमिति “श्मशा”^(३) कुल्या [लुप्तोपममेतत्] यथा कुल्या तत उदकान्यवरुणद्वि अवरुध्य च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिश्यावरोध इति तत्राह—“दीर्घ” सवन-त्रय-रूपेणायतं “सुतम्” अभिषुतं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह—“वाता-

I, II इमे द्वे कौत्से ।

(२)—‘ह्यर्यते’-इति कान्ति-कर्मसु पाठात् नि० २, ६ ।

(३)—“श्मशा शु चश्रुत इति वा श्मश्रुत इति वा”-इत्यादि नै० ५, १२ ।

अथ सप्तमी ।

मेधातिथि ऋषिः ।

१२ ६ १२ ३ २ ३ १ २ ३ १२ २२

ब्राह्मणादिन्द्रराधसः पिवासोममृतूर्नु ।

३२ ३ १२ २२

तवेदसख्य*मस्ततम् ॥ ७ ॥ ११५

५२ २ २२ १ २२ १ २

I ब्राह्मणादी । द्राधसाः । पिवासोमा रेम् । ऋतू-

१ २२ १ १ ४ २
र्नु । तवेदासार् २३ । ख्यार् २३ मा ३ । स्ता ३४ पूर्त्ता-५
इहाइ ॥ २२ ॥ ११५प्याय" [वातेनाप्यते अधस्तान्निपात्यत इति] वाताप्य सुदकं तस्य
प्रदानायेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ११४हे 'इन्द्र' ! "ब्राह्मणात्" शंसिस्वभ्यात् "राधसः" धन-
भूतात् पात्रात् "सोमं" "पिब" । किं कृत्वा ? "ऋतूर्नु" (१)

* "तवेदिसख्य"-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

११५ ऋग्वेदस्य १, १, २८, ५ ।

I अर्धसन्नम् ।

(१)—"दीर्घादटि समान-पदे (८, ३, ९)"-नकारस्य बल्ये साप्रसक्त-वडागमे च (७, १, ८) रूपम् ।

अथाहमो ।

मेधातिथि कर्तृभिः ।

३१२ ३ १२

३ १२

वयंघातेअपिस्मसि*स्तोतारइन्द्रगिर्वणः ।

१२

त्वन्नोजिन्वसोमपाः ॥ ८ ॥ ११६

५४५२२४५

४

२२ १२

I वयंघातेअपिस्मसाइ । स्तोतारइन्द्रगिर्वणाः । ववा

१ ७ १ १ २ १ १
 २३होइ । तूवन्नोजो-२ । ववा२३हो । न्वसो२३ । मा

५२ २ २ १२ ११११
 १पा२३४ओहोवा । ए३ । उपा२३४५ ॥ २३ ॥ ११६

देवाननुद्यत ऋतवोऽपि^(२) पिवन्तित्यर्थः । यस्मात् “तव इदं
 सख्यम् असृतम्” ऋतूना मविच्छिन्नं तस्माद्वृत्तुभिः पानं
 युक्तम्^(२) ॥ ७ ॥ ११५

हे “गिर्वणः” गौर्भिर्वननीय ! “इन्द्र” ! “ते” तवापि “वयं घ”

*“अपिस्मसि”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

११६ ऋग्वेदस्य ६, ३, २, २ ।

I अर्धसद्यनम् ।

(२)—“यस्मात् ‘तवेदं सख्यं’ यष्टु-घृष्ट्य-लक्षणम् ‘असृतम्’ अहिंसितम् ।
 यस्मात् त्वं सर्वदा यष्टव्यः तस्मात् पिवेत्यर्थः”-इति वि० ।

अथ नवमी ।

विश्वामित्रो गायिनो भीषाद उदलो वा ऋषिः* ।

१ २ ३ १२ २२ २ २ ३ १ २

एन्द्रपृक्षुकासुचिन्मृणन्तनूषुधेहिः ।

१ २ ३ १ २

सत्राजिदुग्रपौरस्थम् ॥ ८ ॥ ११७

५२ २ ५ २ २ १ ६

I एन्द्रपृक्षुकासुचीर्दे । नृम्णाम् । तनूषूश्धाइहा-

१ २ २ १ २

१इना२ः । सात्राजिदु । ग्रपौ२३सियाउ । वा३ ।

२ ५

ऊ३४पा ॥ २४ ॥ ११७

वयं खलु “स्तोतारः” “स्मसि” स्मः भवामः । हे “सोमपाः”
 सोमस्य पातरिन्द्र ! “त्वं” “नः” अस्मान् “जिन्व” प्रीणयसि
 ॥ ८ ॥ ११६

हे “इन्द्र” ! “पृक्षु”^(१) सम्पृक्तासु “कासु चित्” कासुपि
 “नः” अस्माकं “तनूषु” अङ्गेषु “नृम्णं”^(२) बलम् “आ धेहि” आ

* ‘वामदेवस्यार्षम्’-इति वि० ।

I अभीषादस्य औदलोस्य साम ।

(१)—‘पृक्षी सम्पर्क-इत्यस्येदं रूपम्, सम्पृच्यन्ते यस्यां याग-क्रियायां यजमाना देवैः
 सह सा पृक्, ताहु पृक्षु याग-क्रियास्वित्यर्थः’-इति वि० ।

अथ दशमी ।

श्रुतकक्ष ऋषिः ।

३ १२ १२ ३ २ ३ १२ २२ २२ ३ २

एवाहसिवोरयुरेवाशूराउतस्थिरः ।

३ २ २२ २ १ २

एवातेराध्यम्नः ॥ १० ॥ ११८

॥ इति चतुर्थ-दशति ॥

५२ २ २

४

५२

२२ १ २

१

I एवाहोऽसिवीरयूः । एवाशूरा २ः । उता २३

समन्तात् स्थापय । हे “उग्र” उद्गूर्ण-बल ! इन्द्र ! “सत्वा-
जित्”^(२) द्वादशाहादिभिः सत्तैः जीयमानो वशीक्रियमाणः सन्
“पौंस्यम्”^(४) पुंसे हितं फलम् “आ धेहि” प्रयच्छेत्यर्थः ॥८॥ ११७

११८ उत्तराङ्गिकस्य २,१,१८,१ = ऋग्वेदस्य ६,८,२०,२
= ऊहगानस्य २,२ ।

I आमहीयवम् ।

(२)—‘नृगणम् धनम्’-इति वि० । नृगणमिति निवण्डौ बल-नामसु (२,९) धन-
नामसु (२,१०) उभयवैव दृश्यते ।*

(३)—‘सदा शूराणां जेतृ इत्यर्थः’-इति वि० ।

(४)—‘पौंस्यम् बलम्’-इति वि० । ‘पौंसानि’-इति बल-नामसु चतुर्विंशति
तमम् २,९ ।

स्थिराः । आइवातेरा । धियारइम्माउ । वाइस्तौषे-

१११

३४५ ॥ २५ ॥ ११८

हे इन्द्र ! त्वं “वीरयुः”^(१) वीरान् युद्ध-कर्मणि समर्थान् शत्रून् हन्तुं कामयमानः “एव असि” भवसि खलु “हि” प्रसिद्धौ अतएव त्वं “शूरः” सामर्थ्यवानेव भवसि “उत” अपिच “स्थिरः” सङ्ग्रामे धैर्यवान् भवसि । [एकत्र स्थित्वैव शत्रून् सम्प्रहरसी-त्यर्थः ।] एवं सति “ते” तव “मनः” “राध्यं” स्तुतिभिराराधनीयमेव ; यतोऽनेन मनसा त्वं शत्रु-वधं सङ्ग्रामे धैर्यादिकं करोषीति तत एव मन एव सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११८

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थं महेश्वरः ॥ २ ॥

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे बन्दो व्याख्याने
द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिक-मार्ग-प्रवर्तक-श्री-वीर-वृक्ष-भूपाल-
साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-
प्रकाशे बन्दो व्याख्याने ऐन्द्रकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः ॥

(१) — “क्वाच्छन्दसि (३, २, १००)” इति उः । “नच्छन्दस्य पुत्रस्य (७, ४, २५)” — इत्य-
दीर्घाभावश्च ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ २ ॥

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते ।

अस्मिन्नध्यायेऽपि इन्द्रः स्तूयते ।

ऋचोऽशीति रभित्वेति^(१) ब्रह्म्यः^(२) सकला अपि ।
नहिवो^(३) मारुतो तत्र प्रमित्रायेति^(४) संस्तुतिः ।

(१)—‘अभिलाशूरनोनुम’-इत्यारभ्य—‘विवक्षितेत्यन्ताः अष्टसु दशतसु पठिताः ।

(२)—वृद्धतौच्छन्दस्ताः । अष्टचत्वारिंशदक्षरा वृद्धती, छन्दः-सूत्र-प्रसिद्धाः; अक्षरै-
कस्य न्यूनताया मियादि-भावेन पादः पर्यते—आधिक्ये तु न दोषो वैदिकानाम् ।
“वृद्धतौ परिवर्हणात् (६, १२)” इति नैरुक्त-निर्वचनम् “गायत्री मेव त्रिपदां सतीं
चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति ब्राह्मणम्, अत एवोक्तं यास्क्येन—“अनुष्टुबनुष्टोभनात्”-
इति ; सैषा अनुष्टुप् चतुर्भिरक्षरैः परिवृद्धिता वृद्धतीत्युच्यते ।

(३)—‘नहिवश्चरमञ्चन’-इत्यादि अभित्वेति-प्रथम-खण्ड-गता नवमी ।

(४)—‘प्रमित्रायप्रार्थमणे’-इत्यादि शग्ध्युधिति-तृतीय-खण्ड-गता तृतीया । सेयमा-
दित्यानां संस्तुतिः आदित्य-देवताकेत्यर्थः ।

अथ प्रथम खण्डे—

सैषाप्रथमा ।

वसिष्ठ ऋषिः ।

३१२

३१२

३१२

अभित्वाभू रनोनुमोदग्धाइवधेनवः ।

आदित्याना मथेन्द्राग्नीअपा^(५) दिन्द्राग्नि-संस्तुतिः ।

अश्वित्युक्ता शचीभिर्नः^(६) कुष्ठश्चेमाउवामिति ।

यदा कदा^(७) वारुणी स्यात्त्वष्टानो^(८) बहु-देवता ।

उषस्या प्रत्यु^(९) इत्येषा ब्रह्मा वट्^(१०) सूर्य-संस्तवः ।

इत्येकादश^(११) ताभ्योऽन्या ऐन्द्र एकीनसप्ततिः ॥

(५)—‘इन्द्राग्नौअपादित्यम्’-इत्यादि योराजेति-पञ्चम-खण्ड-गता नवमी ।

(६)—‘शचीभिर्नःशचीवसू’-इत्यादि इतजतीति षष्ठ-खण्ड-गता पञ्चमी । ‘कुष्ठः कोवा’-इत्यादि प्रत्युअदर्शत्यष्टम-खण्ड-गता तृतीया । ‘इमाउवान्दिविष्टये’-इत्यादि तत्रैव खण्डे द्वितीया । आसामृक्त्वयाणां अश्विनी देवता उक्ता कथिता वेदविद्विरित्यर्थः ।

(७)—‘यदाकदाचमीदुषे’-इत्यादि इतजतीति षष्ठ-खण्ड-गता षष्ठी ।

(८)—‘त्वष्टानोदैववचः’-इत्यादि इमइन्द्रायेति सप्तम-खण्ड-गता सप्तमी ।

(९)—‘प्रत्युअदर्शा’-इत्यादि अष्टम-खण्डीयाद्या ।

(१०)—‘ब्रह्मयुजोहरयइन्द्र’-इत्यादि ‘नकिष्टमित्यादि-द्वितीय-खण्डीय-तृतीया ; वण्महंअसि’-इत्यादि ‘योराजेति-पञ्चम-खण्ड-गता चतुर्थी ; ब्रह्मेत्यथं मन्त्रः वडित्यथं च मन्त्रः सूर्य-संस्तवः सूर्यस्य संस्तुतिः सूर्य-देवताक इत्यर्थः ।

(११)—‘नद्विषो’-इत्यादि कथिता एकादश यथा-कथित-देवताकाः, ताभ्यः एकादशभ्यः ऋग्भ्यः अन्याः एकीनसप्ततिः ऐन्द्राः केवलेन्द्र-देवताकाः इति एतदध्याये अतानामशितिसङ्ख्याकानामृचां दैवत-सङ्केतः ॥

१ २ ३ १ २ २ २ २ ३ १ २

३ १ २

ईशानमस्यजगतः स्वर्द्धशमीशानमिन्द्रतस्युषः ॥ १ ॥ १

५ २

२ १ ७

१ २ २

१

I अभित्वाशू । रनोनुमाः । ओइनूमाः । आदु-

१ २

१ ७

१ २ २

१ २ २

ग्धाइ । वधाइनवाः । ओइनाइवाः । आइशानमस्य-

१ २

१ २ २

१ २ २

जगतः । सुवादृशम् । आदृशाम् । आइशानमि ।

१ २

१

१ २

३

५ २ २

द्रतास्युषः । आर३ । स्थूर । षार३४ । औहोवा ।

२ १ ३ १ १ १ १

स्युषः स्युषार३४पूः ॥ २६ ॥

५ २ ४ २ ५ ४ २ ५

१ २ २

१

II अभित्वाशू रनोनुमाः । आदुग्धाइव । धाइना

२

१ २ २ १

७

३

र३वाः । आइशानमस्याजग । ताः । सुवारदृ३३४-

१ उत्तरार्चिकस्य १,१,११,१ = ऋग्वेदस्य ५,३,२१,१ =
 आरण्यगानस्य २,२१—२६—४,२,२—१५—५१० = जहगा-
 नस्य १२,१६—२२,१—१२ = उच्चगानस्य १,१—३,५—५,
 १५ ॥

I, II भरद्वाजस्याकौ द्वौ ।

५ २२ १२ २ १ २ १ २
 शम् । ईशाना२३मो । द्रातस्युषः । इडा२३भा३४३ ।
 २३४५इ । डा ॥ २७ ॥ १

हे “शूर ! (१) “इन्द्र !” “अस्य” “जगतः” जङ्गमस्य (२) “ईशानम्” ईश्वरं “तस्युषः” स्थावरस्य चेशानम् [ईशान-पदस्या-वृत्तिरादरार्था (३)] “स्वदृशं” सर्वदृशं (४) “त्वा” त्वां “अदुग्धा इव धेनवः” यथा अदुग्धा धेनवः क्षीर-पूर्णाधस्त्वेन वर्तन्ते—तद्वत् सोम-पूर्ण-चमसत्वेन वर्त्तमाना वयम् (५) “अभि नोनुमः” भृशमभिष्टुमः ॥ १ ॥ १

(१)—‘शूर ! विक्रान्त !’-इति वि० ।

(२)—विवरणकारस्तु—‘अस्य जगतः’-इत्यंशस्य विशेष-आख्यानं मकुर्वन् ‘तस्युषः’ स्थावरस्य इति आख्याय ‘स्थावर-ग्रहणं प्रदर्शनार्थं जङ्गमस्य चेत्यर्थः’-इत्याह ।

(३)—विवरण-नये एकस्थेशान-पदस्य अस्येत्याद्यनेन सम्बन्धः अपरस्य तु पृथग्रूपेण श्वरमित्यर्थः ।

(४)—‘स्वः आदित्यः तन्मिव यः पश्यति सः स्वदृक् । आदित्यमिव सर्वस्य जगतः द्रष्टारमित्यर्थः’-इति वि० । “स्वरादित्यो भवति ; सु अरणः, सु ईरणः स्तुतो रसां त्सृतो भासं ज्योतिषां स्तुतो भासेति वा”—इति नै० २, १४ । निघण्टौ दिव आदित्यस्य च साधारणनामसु ‘स्वः’-इति प्रथमं पदम् ।

(५)—‘अचिर-प्रसूता गावः धेनु-शब्देनोच्यन्ते ; ताः यथा आक्षीय वतः स्त्रोहाद्रेण मनसा ऊङ्गारादिभिरभिनन्दन्ति तद्वत् स्तुमदित्यर्थः’-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

भरद्वाज ऋषिः* ।

१२ २२ ३ १२ २२ ३ १ २
त्वामिद्धिह्वामहेसातौ†वाजस्यकारवः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ २ ३ ३ १ २
त्वांवृत्रेष्णिद्रस्यतिन्नरस्वाङ्गाष्ठास्वर्वतः ॥ २ ॥ २

५२ २ १ २ २ १ २ २ २ २
I त्वामिद्धि । ह्वामहे । आ । औश्होवाहाउ-
२ ५ २ २ २ २ १ २ १
वा३ । ऊ३४पा । सातौवाज । स्या३कारवः । आ ।
२ २ २ २ २ ५ १ २ २
औश्होवाहाउवा३ । ऊ३४पा । त्वांवृत्राद्विषु३ । द्रसा
१ २ १ २ २ २ २ २ ५
रत्यतिम् । आ । औश्होवाहाउवा३ । ऊ३४पा ।
१ २ २ २ २ १ २ १ २ २ २ २
नरस्वाङ्गाष्ठा । सुआर्वतः । आ । औश्होवाहाउवा३ ।
२, ५
ऊ३२३४पा ॥ २८ ॥

* 'संयोरार्षम्'-इति वि० ।

† "साता"-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

२ उत्तरार्चिकस्य २, १, १२, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, २७, १ = आर-

II त्वामिद्धिह्वामहे । सातौवाजोवा । स्याकाशरा-

वारः । त्वावृत्राइषुइन्द्रसत् । पातिन्नाहारः । त्वाङ्गा-
 २३४ । सुअर्वा२३ताइ४३ः । ओ२३४५इ । डा ॥ २६ ॥ २

“कारवः” स्तोतारो वयं “वाजस्य” अन्नस्य “सातौ” सम्-
 भजने निमित्तभूते सति^(१) हे “इन्द्र” ! “त्वामिद्धि” त्वामिव
 “ह्वामहे” स्तुतिभिर्ह्वयामहे । हे इन्द्र ! “सत्पति” सतां पाल-
 यितारं श्रेष्ठं त्वां “नरो” नेतारोऽन्येऽपि मनुष्याः “वृत्रेषु”
 आवरकेषु शत्रुषु सज्जु^(२) “हवन्ते” आह्वयन्ति भजनार्थम् । अपि
 च “अर्वतः” अश्वस्य^(३) सम्बन्धिनौषु “काठासु” यथाऽश्वः क्रान्त्या
 तिष्ठति तासु काठासु संग्रामेषु^(४) युद्ध-कामाश्च त्वामिवाह्वयन्ति
 अतो वयं त्वामिवाह्वयाम इत्यर्थः ॥ २ ॥ २

ख्यके प्र० २७—द्वि० २२ = ऊहे हा० १३—१७ = ऊह्ये प्र० ५—
 त० ६—त० द्वि० १—प० १६—१७ ।

I, II इन्द्रस्य, भारद्वाजे द्वे ।

(१)—‘धाति लोभः, तस्मादियं निमित्त-सप्तमी’ इत्यादि वि० ।

(२)—‘यस्य च भावेन भावलक्षणम्’ इति अत्र सप्तमी । तच्छ्रुतेषु लक्षणभूत
 योग्यक्रियापद मथ्याहर्तृशब्दम् । तथा च शत्रुषु हन्तयेषु इत्यर्थः ।

(३)—‘अर्वा’ इति निघण्टौ अश्वनामसु तृतीयम् (१, १४) । ‘अर्वतः’ ऋ गतावित्यस्य
 गन्तुर्भवेत्यादि वि० ।

(४)—‘काठाशब्देन दृष्टिलक्षण आपउच्यन्ते, तस्मादियं निमित्त-सप्तमी ; अप्सु
 च निमित्त-भूतासु । तदर्थं त्वामाह्वयन्तीत्यर्थः । अथवा’ इत्यादि वि० ।

अथ तृतीया ।

वालखिल्या ऋषयः * ।

४ १ २ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २
 अभिप्रवः सुराधसमिन्द्रमर्चयथाविदे ।

१ २ ३ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ ३ १ २
 योजरितभ्योमघवापुरुवसुः सहस्रेणैवशिक्षति ॥ ३ ॥ ३

५ १ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ २
 I अभिप्रवाः । सुराधार३साम् । इन्द्रमर्चयाथा-

१ २ २ ३ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २
 १विदार३४इ । योजा३४रितृ । भ्योमघवापुरुवाह्वरः ।

१ १ १ २ ५ २ २ १ १ २ १ १ १ १ १ १ १ १
 सहा२३ । सारङ्गणा२३४ औहोवा । वशिष्ठतीर३४५ ॥ ३० ॥

१ ७ १ २ २ २ ५ १
 II अभाइप्रवाः । सुराधार३४साम् । इन्द्रा-

* 'वामदेवस्यार्षम्'-इति वि० ।

३ उत्तरार्चिकस्य २, १, १३, १ = ऋग्वेदस्य ६, ४, १४, १ =
 जह-गानेऽत्र चत्वारि सामानि ; द्वि०३—स०७—वा०११—१५
 = जह्य गाने चतुर्थस्य द्वितीयार्धे, अ चत्वारि सामानि ७-१०-
 ११-१२ इति ।

I, II सामन्ते द्वे ।

० १ २ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 मर्चा२३। यारथार३४औहोवा। वीर३४दे। योजरि-
 १२२ १५२ २१२ २२ १ २ १
 तृभ्योमघवारपुरुवसुः। सहा। सहेणैवा३शाये३। चार
 ३ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 तार३४औहोवा। सुभूतये३३४५ ॥ ३१ ॥

४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 III अभिप्रवःसुरा। धसार३४औहोवा। आइन्द्रमर्च।
 १ ० ५ ५ १२ २१ २ १
 यथाविदार३४इ। ओ३हा। योजरितृभ्यः। माघार३
 २ १ १ २ ५ २१ २ २ १ २
 वा। पुर२। वार३४सूः। सहस्रेणाइवा३शा। ऊमाये
 १ २ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 ३। चारतार३४औहोवा। वार३४सू ॥ ३२ ॥ ३

“पुरुवसुः” पश्वादि-धनोपेतः यज्ञादि-बाहुल्याद्बहु-निवासको
 वा “मघवान्” “यः” इन्द्रः “जरितृभ्यः” स्तोतृभ्यः^(१) अस्मभ्यं
 “सहस्रेणैव” सहस्र-सङ्ख्याकेन धनेनेव^(२) “शिक्षति”^(३)

I श्येतम् ।

(१)—जरितेति स्तोतृनामसु द्वितीयं पदम् नि० ३, १६ ।

(२)—‘सहस्रेणैव प्रकारेणैवेति वाक्यशेषः, बहुभिः प्रकारैरित्यर्थः’-इति वि० ।

(३)—शिक्षतीति दान-कर्मसु अष्टमं पदम् नि० ३, २० ।

अथ चतुर्थी ।

नोधा इन्द्रं स्तोति ।

१२ ३१ २३ २३ १२ ३१२ २२
तं वोदस्मृतीषहं वसोमन्दानमन्धसः ।

३ २३ २२ ३ २३ २ ३ १२
अभिवत्संनस्सुरेषुधेनवइन्द्रं गौर्भिर्नवामहे ॥ ४ ॥ ४

४५ ४ ५ २२१२ १
I तंवः । एदास्माम् । ऋतीषहम् । हारइ । आ

पश्वादि-बहु-धनमस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । स इन्द्रः “यथा विदे”
यथा अस्माभिर्विज्ञायते तथा हे ऋत्विजः ! “वो” यूयं^(४) “सुरा-
धसं” शोभन-धनोपेतम् “इन्द्रं” परमैश्वर्ययुक्तं देवम्^(५) “अभि”
आभिमुख्येन “प्रार्च” प्रकर्षेणार्चत^(६) ॥ ३ ॥ ३

४ उत्तरार्चिकस्य १,१,१३,१ = ऋग्वेदस्य ६, ६, ११, १ =
ऊहेव नव सामानि प्र० ६—ष० द्वि० १४—त्र० ५—८—चतुर्दं
१०—सप्तद० ४—८—१७—अष्टा० १४ = ऊह्यगानस्य चतुर्थ-
द्वितीये नवममित्येकमस्याम् ।

I प्रजापतेः, नाविकम् ।

(४)—वः त्वामिन्द्रमिति वि०-सम्मतोऽर्थः ।

(५)—‘समस्ततेजाः परमेश्वरत्व-निमित्तेन्द्र-शब्द-वाच्याः’-इति श्वरः ।

(६)—प्रार्च-प्रार्चामीत्यर्थो वि०-सम्मतः ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 औ३हो । इहा । वासोर्मन्दानमन्वसा३ः । हा२इ । आ

२ २ १ २ १ २ २ २ १ २
 औ३हो । इहा । अभिवत्सन्नस्वसरेषुधेनवा३ः । हा२इ ।

१ २ २ १ २ १ २ १ २ २
 आऔ३हो । इहा । इन्द्रम् । हा२इ । आऔ३हो ।

१ २ २ २ ३ ५ २ १ २ १ १ १ १
 इहा । गोर्भाइः । ना२३४औ३होवा । वामहे२३४५ ॥ ३३ ॥

५ ४ २ ४ ५ ५ २ ४ ५ १ २ २ २
 II तवो३दा३स्त्रा३मृतीषहोवा । वासोर्मन्दा । न-

१ २ १ २ ३ ४ ५ २ १
 मान्धा१सा२ः । आभिवत्सा३१२३४म् । नस्वसरे । पुधा-

२ १ २ ३ २ १
 इना१वा२ः । इन्द्रा३ङ्गा३र्भा३र्ः । नवा३ । मा२३४५ ।

३ १ १ १ १
 हा२३४५इ ॥ ३४ ॥

३ ४ २ ४ ४ ५ २ २ ३ ५ १ २ २
 III तवोद३स्त्रा३मृती । षहा३ओ२३४वा । वासोर्मन्दा-

१ २ २ ३ २
 नमन्धासा२ः । आभिवत्सन्नस्वसरेषूधे१नावा२ः । औ३वा ।

II अभीवर्त्तस्य इन्द्रस्य वा, अभीवर्त्तम् ।

III अभीवर्त्तस्य, भागम् ।

१ ५ २१२ २ १ १ २
 इन्द्रङ्गार३४इर्भीः । नवामार३४५चा६५६इ । भगाश्या२३
 १ १
 ४५ ॥ ३५ ॥

३४२ ३ ४ ५ २ ३ २ १ २ ५
 IV तंवोदस्मृती । षट्वाइम् । वार३४ । सीर्म-
 ५ ५ २ २ १ २
 न्दानम । धासाः । अभिवत्सन्नस्वसरेषू३धाइ । नार३वाः ।
 १ २ २ २ ५ २ ५ २
 इन्द्रङ्गीर्भाइर्नाइवा । ह्र३म् । ह्र३म् । ह्र३म्ह्रम् । नवा-
 ३ ५ ४ ५
 नवोर३४वा । मापूहो६चाइ ॥ ३६ ॥

१ २ ४ ५ २ ४ ५ २ १ २
 V तार३४म् । वोदस्मृती । षाट्वाम् । वसीर्म-
 २ २ २ २ १ २ १ २ १ २
 न्दा । नाइमान्धा३साः । आर३भी । वात्सन्न । स्वस ।
 १ २ ३ ५ १ २ १ २ १
 राइ । षूधेनार३४वाः । आर३इन्द्राम् । गाइर्भिर्नवो
 ५ ३ ५
 २३४वा । मार३४हे ॥ * ॥ ३७ ॥ ४

IV अभीवर्त्तः ।

V नौधसम् ।

*॥ इति ग्रामे गेय गानि षष्ठ्याङ्ग-प्रपाठकः ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ! “दस्म” दर्शनीयम्^(१) “ऋतीषहम्”
 ऋतयो वाधकाः शत्रवः तेषा मभिभवितारं^(२) । पुनः कौटुशं ?
 “वसोः” वासयितुर्दुःखस्य विवासयितुः (यद्वा, वसोः पात्रं प्रति
 वसतः^(३)), तादृशस्य “अन्धसः” सोम-लक्षणस्यान्धस्य^(४) पानेन
 “मन्दानं” मोदमानं “वः” यष्टव्यत्वेन युष्मत्सखन्विनं तं तादृ-
 शमिन्द्र गौर्भिः स्तुति-लक्षणाभिर्वाग्भिः “अभि नवामहे” (तु
 स्तवने, तु शब्दे) अभिष्टुमः । कुत्र ? “स्वसरेषु” ॥ [अत्र यास्कः
 (५, ४)—“स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं सारौण्यपि वा स्वरादि-
 त्यो भवति स एनानि सारयतीति सूर्य-नेतृकेषु दिवसेषु^(५) वय
 मभिष्टुमः अभितः शब्दयामः] तत्र दृष्टान्तः—“वत्सं न” यथा
 धेनवो नव-प्रसूता गावः स्वसरेषु (सुष्ठु, अस्वन्ते प्रेर्यन्ते गावो-
 ऽवेति स्वसराणि गोष्ठानि तेषु) वत्स मभिलक्ष्य शब्दयन्ति
 तद्वत् ॥ ४ ॥ ४

(१)—‘तस्म दस्म उपक्षये-इत्यस्येदं रूपम् ; उपक्षयितारं शत्रुणां-इति वि० ।

(२)—‘ऋतयः सेनाः, गन्तृत्वात्-इति वि० ।

(३) वि०-मते ऋचि ‘वसो मन्दानं-इति रेफ-शून्यः पाठः । अतएव तद्वधे ‘वसो’ !
 प्रशस्तधनवन्नित्यर्थः । ‘वः’ लामिति चार्थः तदभिसतः ।

(४)—‘अन्धः इत्यन्न-नाम, अध्यानीयं भवति’ इत्यादि नै० ५, १ ।

(५)—‘स्वसरेषु यागमृच्छेषु-इति वि० । स्वसराणीति मृच्छ-नामसु दशमम्
 नि० ३, ४ ।

अथ प्रश्नमी ।

कलिः प्रगाथऋषिः* ।

१२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तरोभिर्वोविद्वसुमिन्द्रसुबाधजतये ।

३ १ २ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
वृद्धायायन्तःसुतसोमेअध्वरेज्जवेभरन्नकारिणम् ॥ ५ ॥ ५

४ ५ १ २ २ ५
I ओम् । तरो । भाइर्वोविदा३१उवा२३ । वा२३४सुम् ।

१ ५ २ १ २ २ २ १ ५ २ १ २
इन्द्रा२सुबाधजतये२ । वृद्धात् । वृद्धा३१उ । वा२ ।

१ २ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २
गायतःसुतसोमे अध्वरे । ज्जवेभार३राम् । नाकारिणम् ।

१ २ १
इडा२३भा३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ १ ॥

४ ५ १ २ २ ५
II तारो । भाइर्वोविदा३१उवा२३ । वा२३४सुम् ।

१ ५ २ १ २ २ २ १ ५ २ १ २
इन्द्रा२सुबाधजतये२ । वृद्धाङ्गाश्या२ । ताःसुतसो२ ।

* 'कालेयस्यार्षम्'-इति वि० ।

५ उत्तरार्चिकस्य १, १, १४, १ = ऋग्वेदस्य ६, ४, ४७ (३०) १
= जहोऽस्यामृचि द्वे सामनी प्र० ७—द० १५ ।

I, II लीशे द्वे ।

२ १ २ १ २ १
 मेअध्वराइ । ऊवेभार३राम् । नाकारिणम् । इडा२३
 २
 भार३४३ । ओ२३४पूइ । डा ॥ २ ॥

५ २ २ ४ ५ २
 III तरोभिर्वाविदद्वासुम् । इन्द्राम् । इन्द्र०स-
 २ १ २ २
 बाधा३ऊताश्या२इ । वृहात् । वृहद्गायन्तःसुतसोमा३-
 १ २ २ २ १
 आध्वा१रा२इ । ऊवाइ । ऊवेभरन्नकारिणम् । इडा-
 २ १
 २३भार३४३ । ओ२३४पूइ । डा ॥ ३ ॥

५ २ २ ५ २ १
 IV तरोभिर्वाविदा४द्वासुम् । इन्द्र०सवा३ । ध-
 ३ ५ २ १ २ १ २ २
 उ२ता२३४याइ । वृहात् । वृहा३३उ । वा२ । गायन्तः
 १ २ २ १ २ २ १ २ २
 सुतसोमेअध्वरे । ऊवेहोइभार२राम् । नाकारिणम् ।
 १ २ १
 इडा२३भार३४३ । ओ२३४पूइ । डा ॥ ४ ॥

III धानाकम् ।

IV धानाकं चक्षककालेयं वा ।

V तरोर^१भिर्व^२। विदा^४पुद^२सुम^१। इद्र^२स्वा^५श्धा^१ऊ^२-
 १ताया^५श्इ^२। औ^२श्^५श्वा^४। औ^२श्^५श्वा^२। वृह^२द्गायन्तः सुत-
 सोऽ^५श्मा^२अध्वारा^५श्इ^२। आ^२श्^५श्वा^४। औ^२श्^५श्वा^१। ऊवा^२इभराम्।
 नाकारा^२र^५श्^४श्वा^२इणाम्। औ^२श्^५श्वा^१। औ^२श्^५श्वा^२पु^१इ। डा ॥ ५॥

VI तरोभिर्व^१। विद^२द्वा^२र^५श्^२श्वा^१सुम^२। इन्द्र^२स्वा^५श्धा^१हा^२-
 ऊ^२१ताया^५श्इ^२। औ^२श्^५श्वा^२। औ^२श्^५श्वा^२। वृह^२द्गायन्तः
 सुतसो^५श्मा^२अध्वारा^५श्इ^२। औ^२श्^५श्वा^२। औ^२श्^५श्वा^२।
 ऊवा^२इभा^२शरा^५श्म^२। औ^२श्^५श्वा^२। औ^२श्^५श्वा^२। नाका
 रिणम्। इडा^२र^१श्भा^२श्वा^१श्इ^२। औ^२श्^५श्वा^२। डा ॥ ६ ॥

VII तरोभा^५श्वा^२विद^४द्वा^५सुम^५। इन्द्रा^२स्वा^२। ध^२ऊ^२त-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

हे ऋत्विजः ! “वः” यूयं “तरोभिः” वेगवद्भिरश्वैरुपेतं वेगे-
रेव वा^(१) “विद्वसु” वेदयद्वसुं धन-वेदकम् “इन्द्र” “सवाधः”
वाधा-सहिताः^(२) “जतये” रक्षणाय “वृहत्” सामैतत्सञ्ज्ञकं
“गायन्तः” सन्तः परिचरतेति शेषः । कुत्रेत्युच्यते ? “सुतसोमे”
अभिषुत-सोमके “अध्वरे” यज्ञे सोम-यागे । अहं च तदर्थं
“हुवे” आह्वयामि । कमिय ? “भरं न” भर्तारं कुटुम्ब-पोषकं
“कारिणं” स्व-हित-करण-शीलं यथा, स्व-हित-करणायाह्वयन्ति
पुत्रादयः, तद्वत्^(३) तथाभूतमिन्द्रं हुवे इति ॥ ५ ॥ पू

(१)—‘तरोभिः आदोयैर्वलैः’-इति वि० । तर इति वल-नामसु पञ्चमम् ।

(२)—‘सवाधः सदोयाः ऋत्विजः’-इति वि० । सवाध इति ऋत्विज्-नामसु सप्तमं
पदम् नि० २, १८ ।

(३)—वि०-नये ‘भरेकारिणमिति पाठः । किञ्च भरे-इत्यस्य सङ्ज्ञामे इति,
कारिणमित्यस्य सङ्ज्ञाम-कारिणं, प्रतियोद्धारमित्यर्थः । ऊवे-इति उत्तम-पुरुषैकवचनञ्च
प्रथम-पुरुषबहुवचनस्यार्थः । तथाचोक्तः—‘यथा सङ्ज्ञामे योद्धारं प्रतियोद्धारं मन्वता
यत्नेन आह्वयति, तद्वदाह्वयन्तीत्यर्थः’-इति । भरे-इति निघण्टौ सङ्ज्ञाम-नामसु
पञ्चमम् पदम् २, १७ ।

अथ षष्ठी ।

वसिष्ठ ऋषिः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
तरणिरिक्षिषासतिवाजंपुरन्ध्यायुजा ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
आवइन्द्रमुहूतं नमेगिरानेमिन्तष्टे वसुद्रुवम्* ॥ ६ ॥ ई

५ ३ २ ४ ५ २ २ १ २ १ २
I तरणिरीत् । सिषाश्साती । वाजांपुराम् । धि-

२ १ २ १ ४ ५ २ १ २ २ १ २ २ १
यायुजा । आवाश्चाइन्द्राम् । पुरुङ्गतम् । नमेगा-

२ ४ ५ २ २ १ १ १ १ १
इरा । नाइमीश्न्ताष्टे । वासुद्रुवाश्च ४५म् ॥ ८ ॥

३ ५ २ १ २ १
II तराहाउ । णिरिक्षिषासति । हयाइ । २ । वा-
२ १ २ २ २ २ १ २ २ २
जम्पुरम् । धियायुजौ । होवाश्चाइ । आवइन्द्रं पुरुङ्ग-

* "सुद्रुम्"-इति ऋक्पाठः ।

ई उत्तरार्चिकस्य २, २, १ ३, १ = ऋग्वेदस्य ५, ३, २०, ५ =
जहे द्वितीये उनविंशतितममेकमिह गानम् ।

I, II ऐश्वर्ये द्वे ।

तम् । नमाइगाइरौ । होवाइहाइ । नेमिन्तष्टेवाइ

सा । औइहोवाहाइ४औहोवा । उप् । दुइइ४वाम् ॥८॥

III तरणिरिक्शिषा । साइती । वाजम्पु रन्ध्यायुजा ।

वाजम्पु रन्ध्यायुजा । वञ्चरइन्द्राइ४म् । पुरुज्जतन्नमे ।

गाइइरा । नेमाइन्तारइष्टे । वसुडुवम् । इडारइभा-

इ४इ । औइइ४पुइ । डा ॥ १० ॥

IV तरणिरिक्शिषा । सतीइ । वाइइ४ । जम्पु रन्ध्या ।

युजा । वाजम्पु रन्ध्यायुजावइन्द्रम्पु र्ज्जतन्नमाइइगाइराइ ।

हाइउऊवाइ । नेमिन्तष्टेवसोवाइऔरइ४वा । इ५वोई

हाइ ॥ ११ ॥ ६

“तरणिरित्” (१) युद्धादौ कर्मणि त्वरित एव पुमान् “पुर-

III, IV गौशृङ्गे द्वे ।

(१)—तरणिरिति क्षिप्र-नामसु पञ्चविंशतितमम् नि० १, १५ । इत् एवार्थः । वि० मतेतु इत् पादपूरणे ।

अथ सप्तमी ।

मेधातिथि ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 पिबासुतस्यरसिनोमत्स्वानइन्द्रगोमतः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ५ १ २ ३ १ २
 अपिर्नोवोधिसधमाद्येवृधेरस्मात् अवन्तुतेधियः ॥ ७॥ ७

५ ४ २ ३ ४ ५ १ २ २ १
 I पिबासुतस्यरसिनाः । मत्स्वानइन्द्रगोमता २३ होइ

न्या” महत्या धिया^(१) “युजा” सहाय-भूतया “वाजम्” अन्नं
 “सिषासति” सम्भजते । “पुरुहुतं” बहुभि राहुतम् “इन्द्र”
 “गिरा” स्तुत्या हे यजमानाः ! “वः” युष्मदर्थम् “आ नमे” तम-
 भिसुखं कुर्वे । तत्र दृष्टान्तः--“नेमि” चक्रस्य वलयं “सुदुवं”
 शोभन-दारुं “तष्टेव” यथा वड्ढकिः दारु-नेमि मानमयते
 तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥ ६

७ उत्तरार्चिकस्य ६, २, १६, १ = ऋग्वेदस्य ५, ७, २५, १ =
 अस्यामृचारण्यके प्रथमे त्रीणि सामानि ८—१०—१५ = ऊहे च
 पञ्च अ० ८—त्र० १५—१६—षो० द्वि० १२—अष्टा० द्वि० १६ ।

1 पृष्ठम् ।

(१)—‘पुरन्ध्या पलगा’-इति वि० ।

या । ^{२२ १ २ २} आपिर्नो^१बोधिसधमाद्येवृ^२धार^३श्चोइया । ^{२ १ २} अस्मा^४

^१ आर^२श्वा । ^२ तुताइ^३धार^४श्वा^५३४३ः । ^१ ओर^२३४५इ । डा ॥ १२ ॥

^{५ २} II पिवासुतस्परसिनो^२हाउ । ^{१ २} मत्स्वान^३इन्द्र^४गोमा^५रतः ।

^{२ ३} हाओर^५३४वा । ^{२२ १ २ २} आपिर्नो^२बोधिसधमा^३दियेवा^४रइ । ^{२ ३} हाओ-

^५ र३४वा । ^{२ १ २} अस्मा^३अवन्तुते^४धारयः । ^{२ ३} हाओर^५३४वा । ^५ इ२

^{१ १ १} ३४५ ॥ १३ ॥

^{५ २} III पिवासुतस्परसिनो^२मत्स्वा^३हाउ । ^१ ना^४रः । ^१ इन्द्रा-

^{१ २} गोमता^२रः । ^२ हाउ । ^{२ १ २ २} आपिर्नो^३बो । ^{१ ७} धिसाधमा^४र ।

^{१ २} दियेवृ^२धार^३श्चोइया । ^२ हाउ । ^{१ ७} अस्मा^३अवा^४रश्चोइया । ^{२ ३} हा । ^{३ २} तुते-

^{१ ३} रश्चोइया । ^{५ २ २} थार^३३४ओ^४होवा । ^{२ ३ १ १ १ १} धियज^५३४५ ॥ १४ ॥ ७

हे “इन्द्र” ! “रसिनः” रसवतः “गोमतः” गो-विकारैः पयः-

अष्टमी

भर्ग ऋषिः ।

२७ २१२ ३२७ २१२

त्वञ्छोहिचेरवेविदाभगंवसुतये ।

१२ २१२१२२२२२२१२

उदावृषस्वमघवनाविष्टयउदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ ८ ॥ ८

प्रभृतिभिः अरण-द्रव्यै र्युक्तस्य^(१) “नः” अस्मदीयस्य “सुतस्य” अभिषुतस्य (क्रिया-ग्रहणं कर्तव्य मिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी) ईदृशं सोमं^(२) “पिब”^(३) पीत्वा च “मत्स्व” मत्तो भव अपि च “सधमाद्ये” सह माद्यन्ति देवा अत्रेति सधमाद्यो यज्ञः तस्मिन् सहमादयितव्ये यज्ञे त्वम् “आपिः” आपयिता^(४) “वन्धुः सन् “नः” अस्माकं “वृधे” वर्धनाय “बोधि” बोध्यस्व । “ते” त्वदीयाः “धियः” बुद्धयः अनुग्रहात्मिकाः अस्मान् स्तोतृन् “अवन्तु” रक्षन्तु ॥

“सधमाद्ये”-“सधमाद्यः”-इति च पाठौ ॥ ७ ॥ ७

८ उत्तरार्चिकस्य ७, ३, ४, १ = ऋग्वेदस्य ६, ४, ३ (१८), २ = ऊहे ए० १६—हाविं० १८ = ऊह्ये प० १८ ।

(१)—‘गोशब्देनाव * * * उदकान्यु चान्ते, तद्वतः तैर्मिश्रितस्येत्यर्थः’-इति वि० ।

(२)—‘सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य, षष्ठी-निर्देशात् एकदेशमिति वाक्यशेषः’-इति वि० ।

(३)—‘अपि पिब’ इति दीर्घान्तःपाठः “द्व्यचोऽतस्त्रिः (६, २, १३५)”-इति दीर्घः ।

(४)—‘आपिः व्याप्तः’-इति वि० । आपानः-इति व्याप्ति-कर्मसु षष्ठम् नि०, १८ ।

^{५ ४} ^{२ ४ र} ^{५ र} ^{२ १ र} ^१
 I तुवा३^५हो३^४हिचेरवाइ । विदाभगं^५वसू^४रत्ताया-
^{५ र} ^{४ ५} ^{३ र १} ^१
 २३४इ । उद्वावृषस्वमघावान् । ऐहोइ । गा२विष्टयाइ ।
^२ ^{२ १} ^५ ^४ ^५
 उदिन्द्राश्चमोवा३ओ२३४वा । एा५योईहाइ ॥ १५ ॥

^५ ^२ ^२ ^५ ^{२ १ र} ^२
 II त्वं^५होहिचेराइवाइ । विदाभगेवसूत्ता१या२३४इ ।
^{५ र} ^४ ^४ ^१ ^{२ १} ^२ ^१
 उद्वावृषस्व । मापूषवान् । आइहियाइ । गविष्टया२-
^१ ^१ ^२ ^३ ^५ ^४
 इ । उदिन्द्रा२अश्वमी । ओ३१म् । ओ२३४वा । एा५यो
^५
 ईहाइ ॥ १६ ॥ ८

हे “इन्द्र” ! “त्वं हि” त्वं खलु सामर्थ्याद्वातेति गम्यते ।
 अतः “एहि” आगच्छ । आगत्य च “चेरवे” क्रमपराचारवते^(१)
 मद्यं “भगं” भजनीयं धनं विदाः लभस्व दत्तत्वं । किमर्थम् ?
 “वसुत्तये” अस्माकं वसुदानाय । हे “मघवन्” धनवन्निन्द्र !
 “गविष्टये”^(२) गाइच्छते मद्यम् “उद्वावृषस्व” आसिञ्चस्व^(३)

I, II कौत्सलबर्हिषे हे ।

(१)—‘चेरः चेतयिता, तस्मादियं तादर्थ्यं चतुर्थी, चेरवे ज्ञातुर्मम’-इति वि० ।

(२)—इषु इच्छायामित्यस्येदं रूपम् ।

(३)—इषु सृषु ऋषु सेचने-इत्यस्येदं रूपम् ।

अथ नवमी ।

वसिष्ठः परोक्षेण ब्रूते^(१) ।

१२ २२ ३२ ३१२ ५२ ३ १२

नहि वश्वरमञ्चनवसिष्ठः परिमृसते ।

३ १ ६ ३ २ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

अस्माकमद्यमरुतः सुते सचा विश्वे पिबन्तु कामिनः ॥ ८ ॥ ६

५ २ ४ ५ ४ ५ २ १ १

I नहि वाश्वरमञ्चना । हुवेहोइ । वसिष्ठः परा-

० १२ ३२ ३

इमं सातारइ । अस्माकमद्यमरुतारः । सुताइ सारइ

५ १ २ १ २ १ २ १ १ १ २ ३

चा । वाइश्वेहोइ । पिवाइहो । तुवारइ । मारइना

५२ २ २ १ १ १ १ १

२३४ औहोवा । जनित्रारइ ४५म् ॥ १० ॥

II नहि वश्वरमम् । चनाइ । वसिष्ठाः । होइ ।

० ३२ ४ ३ ४ ५ ३ २

होइ । पराइमं सातारइ ४इ । अस्माकमद्यमरुतः । सुता

गामिति शेषः । तथा हे इन्द्र ! “अश्वमिष्टये” अश्वेषणावते मन्त्रम्

अश्वान् “उडावषव” आसिञ्चत्व^(४) देहीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ८

८ ऋग्वेदस्य ५, ४, २६, ३ ।

I, II वसिष्ठस्य, जनित्रे हे ।

(४)—उदिति उपरुर्गभ्यासात् वाट्षस्तेति क्रियाभ्याजः ।

(१)—‘वसिष्ठनामाह्वयः’-इति वि० ।

अथ दशमी ।

प्रगाथः काण्वच्छृषिः ।

१ २ ३ १२ २२ ३ १ २

माचिदन्यद्विश्वसतसखायोमारिषण्यत ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रमितस्तोतावृषण्वसचासुतेमुङ्गुरुकथाचश्वस्त ॥ १० ॥ १०

इति पञ्चम-दशति ॥ *

४ ५ १ २ २ ५ २ २ १ २

इइसाचा । वाइश्वेपिवन्तु कौश । होशयेश । मारइना-

५ २ २ १ १ १ १

इइश्वीहोवा । जनोश्चाश्चपुम् ॥ १८ ॥ ८

हे “मरुतः” ! “वसिष्ठः” एतन्नामा ऋषिः “वः” युष्माकं मध्ये “चरमं चन” जघन्यमपि “न हि परिमंसते” (१) वर्जयित्वा न स्तौति किन्तु सर्वानेव युष्मान् स्तौतीत्यर्थः । “अद्य” अस्मिन् दिने “अस्माकम्” अस्मदीये “सुते” सोमे अभिवृते सति मरुतः “कामिनः” सोमं कामयमानाः (२) “विश्वे” सर्वे “स’चा’ सङ्गत्य “पिवन्तु” पानं कुर्वन्तु ॥

“पिवन्तु”-“पिवन्तु”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ ८

१० उत्तरार्चिकस्य ६, १, ५, १ = ऋग्वेदस्य ५, ७, १०, १ =
जहे ष० १५ ।

(१) — ‘प्रथमपुरुषैकवचनसुतमपुरुषसैकवचनार्थः’ इति वि० ।

(२) — ‘कामयन्तः अद्वावन्तो भूत्वा पिवन्तु इत्यर्थः’ इति वि० ।

* ॥ इति तृतीयस्य प्रथमार्द्धः ॥

५२ ४ ५ ३ २ ४ ५ १ २

I माचिदन्यदीहाइ । विशांसाता । सखायारहो

१३ । माऔरहो । राइषाउवा । एयाताउवा । इन्द्र-

मिन्स्तोतावृषणा औरहो । साचाउवा । सूताउवा ।

मुहुक्था औरहो । चशा । औहो । वाहो२३४वा ।

सापूतोइहाइ ॥ १८ ॥ १०

हे “सखायः” समानख्यानाः स्तोतारः(१) ! इन्द्र-स्तोताद्
“अन्यत्” स्तोत्रं “मा चिद्विशंसत” मैवोच्चारयत । “मा रिष-
ण्यत” मा हिंसितारो भवत । अन्यदीय-स्तोत्रोच्चारणेन तृथोप-
क्षोणा मा भवत । “सुते” अभिषुते सोमे “वृषण” कामानां
वर्षितारम् “इन्द्रमित्” इन्द्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः ! “सचा”
सह सङ्गीभूय “स्तोत” स्तुत । “उक्था च” उक्त्यानि शस्त्रा-
णि चेन्द्र-विषयाणि यूयं “मुहुः” पुनः पुनः “शंसत” उच्चार-
यत ॥ १० ॥ १०

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

I भैधातिथं, देवातिथं वा ।

(१)—“प्रगाथ आदीवान् ऋत्विज आह ० ० ० हेसखायः ऋत्विजः” !—इति वि० ।

अथ द्वितीय खण्डे—

सैषा प्रथमा।

आङ्गिरसः पुरुहन्ता ऋषिः।

१ ३ १२ २२ २ २ ३ १ २ ३ १ २

नकिष्टं कर्मणानशयश्चकार सदावृधम्।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रं नयज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमधष्टं धष्णुमोजसा ॥१॥११

५ २ ४ ५ ४ २ ५

२ १ २ २ १

२ ३ २

I नकिष्टा३० कर्मणानशात्। यश्चाकारा। सदावृ-

१ २ ३ २ १ २ १ २ ३ २ ०

धार्शम्। सदावृधाम्। इन्द्रानया। ज्ञैर्विश्वग। त-

५ १ २ ३ २ १ २ १ २ ३ २

मारर्भसारम्। तमृभ्वसाम्। अधार्षन्वा। षुमो

२ २ ३ २ १

जसारम्। षुमोजमारम्। ओरम्४५३। डा ॥ २० ॥

३ ४ ३ ४ ५ २

२

५ २ ४

II नकिष्टं कर्मणानशात्। हो३४३। यश्चाकारा-

११ उत्तरार्चिताय ४, २, ८, १ = ऋग्वेदस्य ६, ५, ८, ३ = ऊहे
च०८।

I वेदानसम्।

I पौरुहजनम् प्राकर्षं वा।

५ ४ २ ५ १ १ १ २ २ ७
सदावृधाम् । आइन्द्रा-न्नाया २ । जैर्वैश्वगूर्तामृधाम् ।

२ ४ २ ४ ५ २
२म् । प्रधा-न्ही १ । षा २ ३ ४ ३ ४ । हाओवा* । षु-

१ २ २ १ १ १ १
मोजसार २ ३ ४ ५ ॥ २१ ॥ ११

“तं” यजमानं “कर्मणा” हननादि-व्यापारेण^(१) “नकिर्न-
शत्” नैव^(२) व्याप्नोति^(३) । यः “इन्द्र” “चकार” इन्द्रमेवानु-
कूलं “यज्ञैः” साधनैः कृतवान् । कीदृशमिन्द्रम् ? “सदावृधम्”
“सर्वदा वर्धकम्” । “विश्वगूर्त” सर्वैः स्तुत्यम्^(४) । “ऋधम्”
महान्तम्^(५) “ओजसा” बलेन “अष्टष्ट” अन्यैर्धर्षितुं मशक्यम् ।
“ष्टुष्टु” शत्रूणां धर्षकम् ॥

“धष्णमोजसा”-“धष्णवोजसम्”-इति च पाठो ॥ १ ॥ ११

(१)—‘रत्यात्मकेन’ इति वि० ।

(२)—‘न कश्चिद्रत्नः पिशाचादिः’-इति वि० ।

(३)—‘शुद्धोऽप्ययं नशिर्वि-पूर्वो द्रष्टव्यः अन्तर्णीत-ण्यर्थस्य, विनाशायतीत्यर्थः’ इति
वि० । ‘नशत्’-इति व्याप्ति-कर्मसु अष्टमस्य पदञ्च १, १८ ।

(४)—‘सर्वशदणां वधाय आष्टतम्’ इति वि० ।

(५)—‘ऋभुचाः’-इति महद्नामसु दशमं पदम् नि० ३, ३ ।

अथ द्वितीया ।

मेवातिथिर्मेध्यातिथि रस्याः^(१) परस्याश्च ऋषो ।

३ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २ ३ १ २
यच्छतेचिदभिश्चिषःपुराजनुभ्यश्चाददः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सन्धातासन्धिमघवापुरुवसुर्निष्कर्त्ता*विद्रुतं पुनः ॥ २ ॥ १२

५ २ ४ ५ ४ ५ १ १ २
I यच्छताश्चिदभिश्चिषाः । पुरा रजात्रू २ । भ्यश्चा-
१ २ १ २ २ १ १ १ २ १
ददाश्च । होवाश्चाद् । सांभारतासां रम् । धाईमघ-
५ २ १ २ १ २ २ १ १ १ २
वारपुरुवसुः । होवाश्चाद् । नाइष्कारत्तावीरज्जतपुनः ।
१ ३ ५ २ २ २ ५
हो । वार । हार ३४ । औहोवा । ऊर ३४ पा ॥ २२ ॥ १२

“यः” इन्द्रः “अभिश्चिषः” अभिस्त्रिषः अभिस्त्रिषणात् सन्धान-

* “इष्कर्त्ता”-इति ऋक्पाठः ।

१२ ऋग्वेदस्य ५, ७, १२, २ ।

I सात्यम् ।

(१)-प्रगाथस्याषम् । भग्नस्य सहावोरस्याभिर्मर्शनं मनया कृत्वा क्रियते इति वि० ।

अथ तृतीया(१) ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 आत्वासहस्रमाशतं युक्तारथे हिरण्यये ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४
 ब्रह्मयुजो ह्यय इन्द्रकेशिनो वहन्तु सोमपीतये ॥ ३ ॥ १३

५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 I आत्वासहा । स्रमाशा १ ता २ म् । युक्तारथे हि-

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 रण्यये । ब्रह्मायुः जा २ः । हारयद् । द्रकाद्गशाश्दना २ः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 वहन्तु सो २३ । मारपा २३४ औहोवा । ता २३४ ये ॥ २३ ॥

द्रव्यात् “ऋते चित्” विनापि(१) “जल्लुभ्यो ग्रीवाभ्यः सकाशात्
 “आहृदः” आतर्दनात् आरुधिरनिस्त्रवणात् “पुरा” पूर्वमेव
 “सन्धि” सन्धातव्यं तं “सन्धाता” संयोजयिता भवति । “मघवा”
 धनवान् “पुरुवसुः” बहु-धनः स इन्द्रः “विह्रुत” विच्छिन्नं तं
 “पुनः” “निष्कर्ता” संस्कर्ता भवति(२) ॥ २ ॥ १२

(१)—अत्रापि ‘प्रगाथस्वार्पणम्’-इति वि० ।

१३ उत्तराङ्गिकस्य ६,२,५,१ = ऋग्वेदस्य ५,७,१४,४ =
 आरण्यके प्रथमे द्वाविंशतितम् = जहे स० १५—अष्टां द्वि० १२
 —तयोर्वि० ३ ।

I भारद्वाजम् ।

(१)—‘ऋते यज्ञे, चिदिति पद-पूरणः’-इति वि० ।

(२)—साकाङ्क्षात् तं वयं खुमइति वाक्यशेषः ।

^{५ २ २ २ ५ २ १ २ ३ २}
 II औहो आत्वासद्वाष्टम् । सुमाशा १ तार ३४ म् । हा-
^{२ १ २ २ २ १ २ ३ २}
 चोइ । युक्तारथे हिरण्यये । ब्रह्मायू १ जा २ ३४ । हाचो
^{१ २ १ २ ३ २ १}
 इ । हारयइ । द्रकाइशा १ इना २ ३४ । हाचोइ । वहा-
^{२ ३ २ १ ५}
 नू १ सो २ ३४ । हाचो । मपो ३ । ता २ ३४ याइ । उऊ-
^५
 वा ३ हाउवा ॥ २४ ॥

^{४ २ ३ ४ ५ ४ ५ ४ २ १ २ १}
 III आत्वासहस्रमाशतमा । युक्तारथे हिरण्यये । ब्र-
^{१ २ २ १ १ २}
 ह्मायुजो १ हरयइन्द्रके २ चो २ इ । शाइना २ ३४ । हाउवा ।
^{१ २ ३ २ १ ३ २ १ ५}
 वचन्तु सोमपौ चो ३ । ऊम्मा २ । तथा ३ इ । ओ २ ३४ वा ।
^{२ १ १ १ १}
 उ २ ३४ ५ ॥ २५ ॥

^{३ २ ४ २ ३ ४ ५ २ ३ २ ३ ४ ५ २ २ १}
 IV आत्वासहस्रमा । शताम् । आत्वासद्वा । सुमा-
^{२ १ २ ५ १ २ २ २ २}
 शतम् । आ १ २ इ हिया २ ३४ हाइ । यूक्तारथे हिरण्यये ।

II भारद्वाजम्, कण्वबृहद् वा ।

I, II, IV भारद्वाजे हे ।

^१ ^२ ^१ ^२ ^५ ^१ ^२
ब्रह्मायू१जार३ः । आ२इहिया२३४साइ । हारयइ ।

^१ ^२ ^१ ^३ ^५ ^१ ^२
द्रकाइशा१इना२३ः । आ१२इहिया२३४हाइ । वहान्तू१सो-

^१ ^३ ^५ ^{२१२} ^२ ^१
२३ । आ१२इहिया२३४हाइ । मपीतार३या३४इ । ओ-

२३४५इ । डा ॥ २६ ॥ १३

हे “इन्द्र” ! “त्वा” त्वां “सहस्रं” सहस्र-सङ्ख्याका हरय
स्वदीया अश्वाः “आ वहन्तु” आ नयन्तु अस्मद्यज्ञम् । तथा
“शतं” शत-सङ्ख्याकाश्च भवदीया अश्वा स्वा मावहन्तु ।
(यद्यपि द्वावेव हरी(२) तथापि तद्विभूतयोऽन्येपि बहवोऽश्वाः वहति ।
ननु युगपदनेकैरश्वैः कथं यातुं शक्यते ? इत्यत आह—
“युक्ताः” इति) “हिरण्ये” हिरण्ये स्वर्ण-विकारे (हिरण्य-
शब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटः “ऋत्व्य वास्त्य त्यादौ मलोपो
निपात्यते(३) तादृशे) “रथे” “युक्ताः” सम्बद्धाः (बहूना मश्वानां
श्रीघ्नगमनाय रथे नियुक्तत्वात् युगपदेव सर्वे रश्वैर्गन्तुं शक्यत

(२)—‘हरी इन्द्रस्य’-इति निष्कन्त-शासनात् (१, १५, १) ।

(३)—‘ऋत्व्य वास्त्य-वास्त्य-हिरण्यानि छन्दसि (६, ४, १७५) ।

अथ चतुर्थी ।

विश्वामित्रो यथार्थ^(१) मिन्द्र माह्वयति ।

२ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २
 आमन्द्रै रिन्द्रहरिभीर्याहिमयूररोमभिः ।

३ २ २ १ २ २ २ ३ २ २ ३ २ १ २ २ १ २
 मात्वाकेचिन्नयेमुरिन्नपाशिनोतिधन्वेवताङ्गि॥४॥१४

इति भावः) कीदृशा हरयः ? “ब्रह्मयुजः” ब्रह्मणा परिवृढेनेन्द्रेण युक्ताः (यद्वा । ब्रह्मणाऋदीयेन स्तोत्रेण अस्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः^(४)) “केशिनः” केशाः ग्रीवाया उपरि वर्त्तमानाः सटाः तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्यावहनम् ? तत्राह—“सोमपीतये”^(५) सोम-पानाय । यथाऋदीयं सोमं पिबेत् तथा आवहन्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ १३

(१)—अस्याकचो ऽर्थमनतिक्रम्य, ऋगर्थानुरूपमित्यर्थः ।

१४ उत्तरार्द्धिकस्य ८, ३, ३, १ = ऋग्वेदस्य ३, ३, ८, १ = ऊहे अष्टा० द्वि० १८—एकवि० ५ ।

(४)—ब्रह्म अन्नं, तेन निमित्त-भूतेन ये युज्यन्ते, ब्रह्मयुजः ; हविर्लक्षणस्यान्नस्य भक्षणाय गन्तुं ये रथे नियुज्यन्ते । अथवा त्रैविध्यलक्षणं ब्रह्म, तेन निमित्त-भूतेन ये युज्यन्ते, ते ब्रह्मयुजः । अथवा ब्रह्मणा प्रजापतिना अनुज्ञातस्येन्द्रस्य ये युज्यन्ते ते ब्रह्मयुजः—इति वि० ।

(५)—“भ-वी-रेत्यादिना क्तिनि रूपम् पीतिरिति ।

I आमन्द्रैरा । द्रहरिभाइर्याहिमयूरारोमाभाइः ।
 ४ ५ ४ ५ २ ३ ५ २ १ २
 मात्वाकाइचौत् । नियेमु२३४रीत् । नपाशिनाः । अति-
 १ २ १ ३ ५ २ ३
 धान्वे२ । वता२३ । आरइहार३४औहोवा । वा२३-
 ५
 ४याः ॥ २७ ॥

II आमन्द्रैरिन्द्र । हापुरिभाइः । याहिमयूररोम-
 ४ ५ ४ ५ ४ ४ २ १ २ १ २
 भाइः । मात्वाकारइचौत् । नाइयेमुरित् । नपाशर३-
 २ १ २ १ १ ३ ५
 इनाः । अताइधारइन्वे । वता२३ । आरइहार३४औ
 २ २ १ १ १ १
 होवा । बयो३भीर३४पुः ॥ २८ ॥

III आमन्द्रैरिन्द्र । हापुरिभोः । याहिमयूररोमभा-
 ४ ५ ४ ५ ४ ५ २ १ २ १ २
 उ । वा२ । मात्वा२ । केचिन्नियेमुरिन्नपाशिनाओ ।
 १ १ २ २ ५
 वा२ । आती२ । धन्वेवता३ओवार३ । ई२३४हो ॥ २९ ॥

अथ पञ्चमी ।

गौतम ऋषिः ।

३१२ २२ ३१ २ ३१२
त्वमङ्गप्रशंसिषोदेवः शविष्ठमत्यम् ।

२३ ३१ २ ३२ ३१२ ३१२
नत्वदन्योमधवन्नस्तिमर्द्धितेन्द्रब्रवीमि तेवचः ॥ ५ ॥ १५

हे “इन्द्र” ! “मन्द्रैः” मादयितृभिः^(१) “मयूर-रोमभिः” मयूर-रोम-सदृश-रोम-युक्तैः “हरिभिः” अश्वै रूपेतस्त्वम् “आ-याहि” यज्ञं प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनाः “त्वं” स्वां “मा निये-सु” मा नियच्छन्तु^(२) । गमन-प्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु-इत्यभिप्रायः । तत्र दृष्टान्तः—“पाशिनो न” पाशिनः इव, यथा पाश-हस्ता व्याधाः पक्षिणं न यच्छन्ति तद्वन्मा नियच्छन्तु । किञ्च । “धन्वे-व”^(३) यथा पान्याः धन्वं मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छन्ति तद्वन्नमन-प्रतिबन्धकारिणस्तानतीत्य^(४) शीघ्रम् “एहि” आगच्छ ॥ ४ ॥ १४

१५ उत्तरार्चिकस्य ८, ३, ५, १ = ऋग्वेदस्य ३, ३, ८, १—जहे
अष्टा० द्वि० १८—एकवि० ५ ।

(१)—सन्द्रस्तरैः गभीरस्तरैः-इति वि० ।

(२)—यमिरत्र बन्धनार्थः ।

(३)—धन्वेव, इव शब्दः उपमावत्स्यासम्भवात् पदपूरणः ; धन्वेत्यत्र च तृतीयायाः लुगद्रष्टव्यः ; धन्वना अन्तरीक्षेण, अथवा धन्वना धनूषा अस्त्रैर्विजित्य तान्, इत्यादि वि० ।

(४)—अतीत्ययमुपसर्गः । उपसर्गाच्च पुनरेवमात्मकाः—यत्र क्रियावाची कश्चिच्छब्दः तत्र विशेषमाङ्गः ; यत्र न प्रयुज्यते, तत्र स-साधनां क्रियामाङ्गः । न चात्र क्रिया-वाची कश्चिच्छब्दः प्रयुज्यते, अत उपसर्गएव क्रियां ब्रवीति अतोऽतीत्यस्यैवातीत्ये त्वर्थो बोध्यः ।

५ ४ ४ ५ ४ ५ १ १ ४ २

I त्वमा३०गाप्रशंसिषाः । दाइवा २ः । शविष्ठमा३ ।

४ ५ २ १ २ १ ५ ४ २ ४ ५

तायाम्* । नत्वदन्योमघवारइनार । स्तिमा३र्डाइता ।

१ २ १ २ २ १ ५ ४ ५

आइन्द्रव्र । वा । औ३हो । मितौ२३४वा । वा५चो३हा

इ ॥ ३० ॥ १५

(अङ्गेत्यभिमुखीकरणे^(१)) “अङ्ग” “शविष्ठ” ! हे वलवत्तम !
इन्द्र ! “देवः” द्योतमानस्त्वं “मर्त्य” मरण-धर्माणं त्वां स्तुवन्तं
पुरुषं “प्रशंसिषः” सम्यगनेन स्तुतमिति प्रशंस^(२) । हे “मघवन्”
धनवन् “इन्द्र” ! “त्वदन्यः” त्वत्तोऽन्यः कश्चित् “मर्दिता” सुख-
यिता नास्ति । अतः कारणात् तुभ्य मिदं स्तुति-लक्षणं “वचो”
“ब्रवीमि” उच्चारयामि ॥ ५ ॥ १५

* ‘ता३याम्’-इति सा०पाठः ।

I गुङ्गोः साम, गौङ्गवं वा ।

(१)—सम्बोधने इति यावत् । ‘अङ्ग क्षिप्रम्’ इति वि० ।

(२)—‘प्रशंस’ करीषि—इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

तृमेध-पुरुमेधावृषी(१) ।

१ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
 त्वमिन्द्रयशा अस्यृजीषीशवसस्पतिः ।

२ १ २ १ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २
 त्वंवृत्राणिहृस्यप्रतिन्येकइत्युर्वनुत्तश्चर्षणीधृतिः*॥६॥ १६

४ ५ ४ २ १ २ २ २ १ २ २
 I त्वमिन्द्रा । यशाः । असाइ । औजीषीशवसः ।

१ २ २ २ ३ २ १ २ १
 पताइः । त्वंवृत्राणीहृसिया । प्रतीनाए२ । कइत्यूह-

१ १ १ ३ ५ २ २ ३
 २ । अनूरहो१ । तश्च । षारणा२३४ औहोवा । धार-

५
 ३४र्त्ताः ॥ ३१ ॥

* “एकइदनुत्ताचर्षनीधृता”-इति ऋक्पाठः ।

१६ उत्तरार्चिकस्य ६, २, १२, १ = ऋग्वेदस्य ६, ६,
 १३, ५ = जहे स० द्वि० १८ — षो० द्वि० ७ — अष्टा० द्वि० १४ = जह्ये
 वृ० १८ ।

I इन्द्रस्य, यशःसाम ।

(१)—पुरुमेधस्य आर्षम् इत्येव विवरणे दृश्यते ।

^{५ २ ४ ५ ४ ५ २ १ २ २ १ १ ३ २}
I त्वमाइन्द्रायशाअसाइ । ऋजाइषीशा२ । वसा-

^{३ ५ १ २ २ १ २ २ २ २ १}
३४५ः । पार३४तोः । त्वंवृत्राणिहृत्स्यप्रतीन्येकइत्यु । ह्र ।

^{२, ३ ५ १ २, ३ ५ ४}
आनाओर३४वा । ताश्चाओर३४वा । पणा५इधृतोः ।

^४
हो५इ । डा ॥ ३२ ॥

^{५ २ २ १ ४ ५ ५ २}
II हाउवमिन्द्रा । याशाआर३४सीई । होउऋ-

^{१ ३ ५ २ ३ ५ ५ २ १}
जाइषी२३४शा । वामस्या२३४तीईः । हाउ । त्वंवृत्रा ।

^{२ २ १ ५ २ ३ ५ २ १ ५}
णोहृत्सिया । हाउ । प्रतीनार३४ए । कइत्यू२३४ह्रइ ।

^{५ २ १ ६ ५ १, २ ५ २ २}
हाउ । अनुत्तार३४श्चाई । हाउ । पारणार३४ओहो

^{३ ५}
वा । धार३१र्त्तीः ॥ ३३ ॥

हे “इन्द्र” ! “शवसस्यतिः”(२) बलस्य पालयिता “ऋजीषी”

I इन्द्रस्य ; यशःसाम ; साध्रं वा ।

II इन्द्रस्य ; यशःसाम, समीचीनं वा ।

(२)—“ब्रह्माः पतिपुत्रपारस्योषेण (८, ३, ५३)”-इति पठ्या अलुक् ।

^{५२} III हाउत्वमिन्द्रा । यशा असि । होइ । होये३४ । हा
^५ ^५ ^{२ २ १२} ^{२ १ २} ^१ ^२
 उहाउहाउ । ऋजीषीशवसस्पतिः । होइ । होइ । होये
^{५५} ^५ ^५ ^१ ^२ ^२ ^{१२} ^{२ २ १ २ १}
 ३४ । हाउहाउहाउ । त्वंवृत्राणि ह्यस्य प्रतीन्येक इत्यूह ।
^२ ^{५५} ^५ ^५ ^१ ^२
 होइ । होइ होये३४ । हाउहाउहाउ । अनुत्तश्चर्ष-
^{२ १ २} ^१ ^२ ^{५५} ^५ ^५
 णीधृतिः । होइ । होइ । होये३४ । हाउहाउहाउ-
^१ ^{२ ३ १ १ १ १}
 वा । सुवर्मं चार३४५ ॥ ३४ ॥

^{५२} IV होत्वमिन्द्रा । यशा असि । होये३ । होर३४५ ।
^{२ १ २} ^{१ १ १ १}
 ऋजीषी अपाजितोऽभिषुतः सोमः, तद्वान्^(१) “त्वं” “यशः”^(४)
 यशस्वी “असि” भवसि । कथमस्य यशस्वित्वम् ? तदाह—“अप्र-
 तीनि” बलिभिरप्यप्रतिगतानि^(५) “पुरु” पुरुणि (“शे छन्दसि-

III इन्द्रस्य ; यशःसाम, प्राचीनं वा ।

IV योक्तस्त्वचम् ।

(१)—यत् सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते, तत् ऋजीषम् ; तेन तद्वान् । कथं पुनरसौ तेन तद्वान् ? उच्यते शवसस्पतिः—इति वि० ।

(४)—अन्तर्णान्तं मत्वर्थं ह्येन्द्रियम् ।

(५)—प्रतिबन्धं कर्तुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ।

अथ सप्तमी ।

एतदादीनां तिसृणां मेध्यातिथि ऋषिः* ।

२ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रमिद्वेवतायइन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

२ २ १ २ २ १ २ १ २ १ १ १ १ १ २ २
चजौषीशवसस्पतिः । होये३ । होर३४५ । त्वंवृत्राणि-२ १ २ २ २ १ १ १ २ १ १ १ २ १ २
हस्यप्रतीन्येकइत्यरू । होये३ । होर३४५ । अनुत्त-२ १ २ १ २ १ १ १ ५ ५ १
अर्षणीधतिः । होये३ । होर३४वा४हाउवा । सुवम-१ १ १ १
यार३४५ः ॥ ३५ ॥ १६ *

बहुलम् (६,१,१०)-इति श्रुतिः (१) बह्वनि “वृत्राणि” रक्षांसि(२)
 “अनुत्तः” न केनापि प्रेरितः(३) “चर्षणीधतिः” चर्षणीनां यज-
 मान-मनुष्याणां(४) धारकः “एक इत्” अ-सहाय एव त्वं “हंसि”
 सम् प्रहरसि अत एवास्य यशस्वित्वम् ॥ ६ ॥ १६

* मेधातिथिरिति वि०-पाठः ।

(१)-‘वृत्राणि शत्रुकुलानि, मेघवन्द्यानि वा’-इति वि० । द्वव इति केषनामसु
 अष्टाविंशतिलक्षम् नि० १, १० ।

(२)-‘अनुत्तः अखण्डितः’-इति वि० ।

(३)-चर्षण्यः-इति मनुष्यानामसु अष्टमं पदम् नि० १, ३ ।

* ॥ इति ग्रामे गेय-गाने षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ४ १ २ ५ २ ३ १ २ ६ १ २
 इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ७ ॥ १७

४ ५ ४ ५ २ ४ १ २ १
 आं । इन्द्रमिहेवता । तथाइ । इन्द्रं प्रयतियध्वार-

२ १ २ १ २ २ १ २ २
 इराइ । आइन्द्रारम् । समीके वनिनो हवामारइहाइ ।

१ १ २ १ ५ ३ ५
 आइन्द्रारम् । धानस्य सोरइवा । तारइये ॥ १ ॥ १७

“देवतासये” देवैः स्तोत्रभिः तायते विस्तार्यते इति देवता-
 तिर्यङ्गः^(१) तदर्थम् “इन्द्रमित्” “देवेषु” मध्ये इन्द्र मेव “हवा-
 महे” आह्वयामहे । “अध्वरे” यज्ञे “प्रयति” प्रगच्छति उप-
 क्रान्ते सति इन्द्रं हवामहे । तथा “समीके” सम्यग्जाते सम्पूर्ण-
 च यागे “वनिनः” सन्धजमानाः^(२) वयम् इन्द्रमेवाह्वयामहे
 [यद्वा । समीकमिति सङ्ग्राम नाम-(नि० २, १७, ११) । समीले
 सङ्ग्रामे ॥ ७ ॥ १७

१७ उत्तरार्चिकस्य ७, २, ८, १ = ऋग्वेदस्य ५, ७, २ ५, ५ = जहे
 एका० द्वि० १२—तृयोवि० त्र० ५ = जह्ये द्वि० १ ५ ।

I यातस्तु चञ् ।

(१)—देवताना-इति निघण्टौ यज्ञनामसु दशमम् पदम् ३, १७ ।

(२)—‘वयम् उदकं संमलक्षणम्, तेन तद्वन्तः सोमवन्त इत्यर्थः’ इति वि० ।

अथ अथाष्टमी ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
इमाउत्वापुह्वसोगिरोवर्द्धन्त्यामम ।

५ ४ २ ५ २ २ ४ ५ ४ ४ १ २
I इमाउत्वापुह्वसोगिरः । ए५ । गिराः । वाङ् ।
३ २ २ १ २ २ २ २ २ १ २ २ ५
तुयाममा२३ । पावकवर्णाः । शुचयोवी३पा । ह३म् ।
२ १ ३ ५ २ १ २ २ २ १
ह३म् । चार३४इताः । अभिस्तोमैरनौ२ । ऊवाइ ।
५ २ १ २ ४ ५ ४
हो३वा । षता । औ३होवा । हो५इ । डा ॥ २ ॥

५ २ २ २ २ १ २ २ १ २
II इमाउत्वापुह्वसोहोउ । गिरोवर्द्ध । तूया१म-
२ २ २ २ १ २ ३ ५ २ २ १ २ २ १
मा२ । इहाहाहोइ । इहो२३४वा । पावकवर्णाः शु-
२ १ ३ २ २ २ १ २ ३ ५ २ १
चयः । इहाहाहोइ । इहो२३४वा । विपश्चि । तो ।
२ २ २ २ २ २ १ २ ३ ५ २ १
अभिस्तोमैः । इहाहाहोइ । इहो२३४वा । अनू२३ ।
१ २ ५ २ २ ३ ५
पारता२३४औहोवा । ऊ२३४पा ॥ ३ ॥

४ ३ २ ४ ५ २ २ २ २ १ २ ५
III इमाउत्वापुह्व । वसा३उ । गा२३४इ । रोव-

I, II, III वात्राणि त्रीणि, वासिष्ठानि वा ।

२ १२३ १ २ ३ २ ३ १२ २२
पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभिस्तोमैरनूषत ॥ ८॥ १८

४२ ५ २२ १ २२ १ २२ १
ईन्तुयाः । समा । पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितः । ता ।

२ २ १ २ १ १ २ २ १
औश्हो । आऔश्हो । अभिस्तोमैरनौ २ । ऊवाइ ।

५ २ १ १ ४ ५ ४
होश्वा । षता । औश्होवा । हो५इ । डा ॥ ४ ॥ १८

हे “पुरुवसो” बहुधनेन्द्र ! “मम” मदीयाः “इमाः”
“गिरः” शस्त्र-रूपा वाचः^(१) “त्वा” त्वां “वईन्तु” वर्धयन्तु ।
तथा “पावकवर्णाः” अग्नि-समान-तेजस्काः अतएव “शुचयः”
शुद्धाः “विपश्चितो” विद्वांसः उक्तातारश्च^(२) “स्तोमैः” स्तोत्रैर्व-
हिष्यवमानादिभिः^(३) “अभ्यनूषत” त्वामभिष्टुवन्ति (तु स्तुतौ
कुटादिः ॥ ८ ॥ १८

१८ उत्तरार्चिकस्य ७, ३, १८, १ = ऋग्वेदस्य ५, ७, २५, ३ =
ऊहे वा० १०—अष्टा० द्वि० ५ ।

(१)—अप्रगीत मन्त्रा इत्यर्थः ।

(२)—विपश्चित्-इति निघण्टौ षोडशं पदम् ३, १५ ।

(३)—प्रगीतमन्त्रैः “उपस्मे गाथता नरः”—इत्येवमादिषु कृत्तु ताण्ड्योक्त-प्रकारै-
र्गीयमानैः ऊह्यगानारम्भे एव श्रुतैरित्यर्थः । बहिष्यवमानादिभि रित्यादिपदात् “आ-
र्थस्तोत्रो” “साध्यन्दिनपवमानः”—इत्यादयो गृह्यन्ते ।

अथ नवमी ।

२ ३ १ २ २ २ २ १ २
उदुत्ये मधुमत्तमा गिरःस्तोमास ईरते ।

३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
सत्राजितोधनसा अक्षितोतयोवाजयन्तो रथा इव ॥ ६ ॥ १८

५ २ २ १ २ २ ५
I उदुत्ये मा । धूमत्तमा २३४ । गा इरस्तो २३४ मा ।
२ २ १ २ २ २ १ २ ५ २ १ २ ५
सा ईरता ये ३ । सात्राजा २३४ इताः । धानासा २३४ आ ।
२ २ १ २ २ १ ३ ५ २ २ ४
क्षीतोतया २३ । वाजाया २३४ ताः । रथा ३ आ पू इवा ६-
पू ६ ॥ ५ ॥

४ २ ४ १ २ २ १
II उदुत्ये मा धूमत्तमाः । गिरस्तोमास आ ईराता
२ १ २ १ २ २ १ २ १
२ इ । सत्राजितोधना २ सा अ । क्षितोताया २ः । वा-
२ २ ५
जयन्तो रथा ३१ उवा २३ । ई २३४ वा ॥ ६ ॥

३ १ १ १ १ १ ३ ४ ३ २ ४ ५ २ ५ १
III ह्रस्व २३४ पू । उदुत्ये मधुम । तमा २३४ हा इ । गा-

१८ उत्तरार्चिकस्य ६, १, ६, १ ।

I, II, III वासिष्ठानि त्रीणि, आत्राणि वा ।

१ १ ३ २ ४ २ २ १
 इरा २ः स्तोमार । सञ्चा ३४ पूइ । रा २३४ ते । सञ्चा जि-
 ३२ १२ २२ ३ १ १ १ १ ३ १ १ १ १ ४२ ३ ४२
 तोर धनसा अक्षितो तयार ३४ पूः । ह २ २३४ पू । वाजयन्तो-
 ५२ ३ ५ २२ १ २ १ २ २ १ २ १ २
 थाः । इवो २३४ ह्यइ । वाजयन्तो रथाइ । वा । औ-
 ४ ५ ४
 ३होवा । होपूइ । डा ॥ ७ ॥ १६

“त्ये” ते प्रसिद्धाः “मधुमत्तमाः” अतिशयेन मधुराः “गिरः”
 अप्रगीताः शस्त्र-रूपा वाचः । “स्तोमासः” प्रगीतानि वहिष्-
 वमानादीनि स्तोत्राणि च “उदीरते” । इन्द्र ! त्वासुद्दिश्योन्न-
 च्छन्ति ऊर्ध्वं प्रसरन्ति (इंर गतौ आदादिकः) तत्र दृष्टान्तः—
 “सञ्चाजितः” सदैव शत्रून् जयन्तः अतएव “धनसा” धनानि-
 सम्भजन्तः [वनु षण्णु सम्भजता । “जन-सन-खन-क्रम-गमो विट्
 (१, १, ६०) । “विड्वजोरनुनासिकः स्यात् (६, ४, ४१)”—इत्यात्वम्] “अचि-
 तोतयः” [क्षियो भावे निष्ठाया मण्यदर्थे (६, ४, ६०)”—इति पर्यु-
 दासाद्दोर्घाभावः अतएव “क्षियो दीर्घात् (८, १, ४६)”—इति निष्ठा
 नत्वाभावश्च । अक्षिताः क्षयरहिताः अतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः]
 “वाजयन्तः” वाजमन्नमिच्छन्तः (१) [क्वचि-‘नक्ष्त्रन्दस्य पुत्रस्थिति (१,
 , १) ईत्व-दीर्घयोः प्रतिषेधः] एवं गुण-विशिष्ट-रथाइव, ते यथा
 विविध मितस्तत उत्तिष्ठन्ति तद्वदुदीरत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ १६

अथ दशमी ।

देवातिथिः काण्व ऋषिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

यथागौरोऽपाकृतं तद्व्यन्नेत्यवेरिणम् ।

३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

आपित्वेनं प्रपित्वेतूयमागद्विकण्वेषुसचापिब ॥ १० ॥ २०

॥ इति प्रथम-दशति ॥ १ ॥

१ १२ ४२ ५२

I यथागौरोऽपाकृतताम ।

१ २ १२

तद्व्यन्नेतियवेरा२३इ

२ २ १२ २ २ १२

णाम् । आपित्वेनः प्रपित्वेतूयमागा२३ही । कण्वे२षु-

१ १ २ ५ २ ३ ५

ह२३ । सारचार२३४ओहोवा । पीर३४बा ॥ ८ ॥

२ १ ३ ५ ४ ५ २ २ १ ७

II ओवाओ२३४वा । याथा । गौरोऽपाकृतम् ।

२ ३ २ २ १ ७ २

ओ३४ । हाहोइ । तद्व्यन्नेतियाश्वाइरिणम् । ओ३४ ।

२० उत्तराङ्गिकस्य ८,३,४,१ = ऋग्वेदस्य ५,७,३०,३ =
जहे अष्टा० द्वि० १८ ।

I, II गौराङ्गिरसस्य सामनी द्वे ; गौतमस्य मनाज्ये वा ।

३२ २, ३ ५ १२ २२ २ ३ २
 हाहोइ । आ२३४पी । त्वेनःप्रपित्वेतूयामा१गहि । ओ-

३२ २ १ १ १ १ ५ २ २
 ३४ । हाहोइ । कण्वे२षुसू२३ । सार२चा२३४ओहोवा ।

२ १ १ १ १ १
 पिवा३ई२३४५ ॥ ८ ॥ २०

“गौरः” गौर-सृगः^(१) “वृथन्” पिपासितः सन् “अपा”
 अङ्गिरुदकैः (व्यत्ययेनैकवचनम् । ऊठिदमित्यादिना (६, १, १७१)
 विभक्तेरुदात्तत्वम्) “कृतं” सम्पूर्णत्वं कृतम् “इरिणं” निस्तृणं
 तटाक-देशं “यथा” येन प्रकारेण “अवैति” अभिगच्छति (अव-
 शब्दोऽभिगच्छस्यार्थे) अभिसुखः सन् शीघ्रं गच्छति । तथा
 “आपित्वे” वन्धुत्वे^(२) “प्रपित्वे” प्राप्ते सति, हे “इन्द्र” !
 त्वं “नः” अस्मान् “तूयं” (क्षिप्र-नामैतत्) शीघ्रम् “आ-
 गहि” आगच्छ । आगत्य च “कण्वेषु” कण्व-पुत्रेष्वस्मासु
 “सचा” सह एक-प्रयत्नेनैव विद्यमानं सर्वं सोमं “सु” सुदु-
 “पिब”^(३) ॥ १० ॥ २०

इति ओसायणाचार्य-विरचिते साधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोव्याख्यानं

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

(१)—‘गौरः गौरसृगः सिंहः याघ्रो वा’-इति वि० ।

(२)—‘आपित्वे आपानकाले’-इति वि० ।

(३)—‘कण्वेषु सप्तम्या बद्धवचननिदम् तृतीया-बद्धवचनस्थाने द्रष्टव्यम्, कणुर्मेधा-
 विभि रस्रदीयै ऋत्विग्भिः सचा सह पिब सोमम्-इति वि० । कणुइति निघण्टौ
 केषावि-नामस्तु सप्तमं पदम् २, १५ ।

अथ तृतीये खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

भर्ग ऋषिः ।

२ २ ५ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
शग्धूपशुशचीपतइन्द्रविश्वाभिहृतिभिः ।

५ २ २ १ २ २ ५ २ २
I शग्धूषु । शचाइपताइ । ईर३४न्द्रा । विश्वाभी-
१ २ [२ ५ २ २ १ २
हृतिभाइः । भार३४गाम् । नह्तिवायशा३सांवसू ।
२ ५ १ १ २ ५ २ २ १ ५ १
वौर३४दाम् । अनूर३ । शूररार३४औहोवा । चरारम-
३
सीर३४५ ॥ १० ॥

४ २ २ २ ४ १ २ २
II शग्धूप्वौहोपूइशचीपताइ । आइन्द्रविश्वाभिहृति-
२ २ २ २ २ २
भिः । भगान्ना३हो । त्वायशसाम् । वसू३हाइशाइद२म् ।
१ २ २ १ ५ ४ ५
अनुशूरचरोवा३और३४वा । मापूसो ईहाइ ॥ ११ ॥

४ ३ २ ४ ५ २ ३ २ ३ ४ २ ५ २ १ २ २
III शग्धूपूशची । पताइ । शग्धूषु । शचाइपते ।

I, II, III इन्द्रस्य ; हारयणानि, हारायणानि वा त्रीणि ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

भगं न हित्वा यशसं वसुविदमनुशूरचरामसि ॥ १ ॥ २१

१ ३ ५ १ २ २ १ २
आ२इहिमा२३४हाः । आइन्द्रविश्वा । भिरुतिभिः । आ२

१ ३ ५ १ २ २ १ २ १
इहिमा२३४हाः । भागन्न हित्वा यशसम् । वसूविदम् । आ-

३ २ १ २ १ ३ ५
२इहिमा२३४हाः । अनुशू१रा२३ । आ२३इहिमा२३४हाः ।

१ १ २ २ १
चरामा२३सा३४इ । ओ२३४५इ । डा ॥ १२ ॥ २१

हे “शचीपते”(१) ! “इन्द्र” ! “शग्धि”(२) देह्यभिमतं ।
“विश्वाभिः” सर्वाभिः सह हे “शूर” ! “भगं न”(३) भाग्यमिव
“यशसं” यशस्विनं । “वसुविदं” धनस्य लम्भकं “त्वा” त्वाम्
“अनुचरामसि” परिचराम इत्यर्थः ॥ १ ॥ २१

२१ उत्तराद्विकस्य ७, ३, ३, १ = ऋग्वेदस्य ६, ४, ३५, १८, ५ =
ऊहे एका० १८ एका० द्वि० ६—अष्टा० द्वि० ११ ॥

(१)—‘शचीति कर्मनाम (नि० २, १, २२) * * * सर्वकर्मणां ज्योतिष्टोमादीना-
मधिपतिभूत !’-इति वि० ।

(२)—‘शग्धीति याच्ञाकर्मसु पञ्चमम् नि० ३, १९ ।

(३)—‘न शब्द उपरिष्ठादुपमाधीयः, उस्तुपमार्थस्य सम्प्रत्यर्थे प्रयोग इति षट्-
पूरणः । पालन-सहितं धनमित्यर्थः’-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

रेभः काश्यप ऋषि रिन्द्रं प्रार्थयते ।

१ २ ३ २ ३ १ २ क २ २ ३ १ २
याइन्द्रभुजआभरः सर्वाञ्चसुरेभ्यः ।

I याहोइ । ई२३४न्द्रा । भुजा३आभा१रा२ः ।
सुवार३हा । वाञ्चसू३राइभा१या२ः । स्तोता३हा ।
रमिन्मघवन्नस्यावर्द्धाया२ । याइचा३हाइ । त्वेवृक्तव-
र्द्धार३इषा३४३ः । ओ२३४५इ । डा ॥ १३ ॥

II याइन्द्रभुजआभाईराः । सुववाञ्च । सुरे२भा
२३४याः । हा । औहो२३४हा । स्तोतारमाइत् । मा-
घवन्ना । स्यवार३र्द्धा२३४या । हा । औहौ२३४हा ।
येचत्वा२३इवृ३ । हा । औहो२३४हा । क्तवर्द्धार३-
इषा३४३ः । ओ२३४५इ । डा ॥ १४ ॥

III याइन्द्रभुजआभरः । उज्जवाहाइ । सुववाञ्च-

३ ५ ३ १ २

३ २ ३ २ २ १ २

स्तोतारमिन्मघवन्नस्यवद्वययेचत्वेवृक्तवर्हिषः ॥ २ ॥ २२

सुरेभ्यः । उऊवार३हाइ । स्तोतारमिन्मघवन्न । स्था-
 वर्द्ध्या२ । उऊवार३हाइ । येचत्वार३इव । उऊवा-
 र३हा । त्तवर्द्धा३इपा३४३ । ओर३४पूइ । डा ॥ १५ ॥ २२

हे “इन्द्र” ! “सर्वान्” सुखवान् स्वर्गवान्वा^(१) (अथवा स्वःशब्दः सर्व-पर्यायः^(२) सर्वं भूत-जातम् आत्मन एवोत्पन्नत्वात् तद्वान्^(३)) एवं गुणस्त्वं “याः” यानि “भुजो” भोक्तव्यानि धनानि “असुरेभ्यो” पलवद्भ्यो राक्षसेभ्यः “आभरः” आहरः तान् हत्वा आहृतवानसि (हृग्रहोरिति भकारादेशः) अतएव हे “मघवन्” ! धनवन्निन्द्र ! “अस्य” (अन्वादेशे अशादेशः) एतस्य आहृतस्य धनस्य दानेन “स्तोतारमित्” तव स्तोत्रकारिणमेव “वर्द्धय” वृद्धिमन्तं कुरु । “ये च” अन्ये यष्टारः “त्वे” त्वदर्थं^(४) “वृक्तवर्हिषः” स्तोत्र-वर्हिषो भवन्ति तांश्च “धनेन वर्द्धय ॥ २ ॥ १२

२२ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३६, १ ।

(१)—स्वःशब्दो निवर्ण्यौ प्रथम-चतुर्थे दिव्यादित्यस्य च साधारण-नामसु प्रथमं पठितम् । स्वः सुखमिति तु प्रसिद्धम् ।

(२)—स्वर्द्ध्ये-इत्यत्र नैरुक्ते नथैव व्याख्यानात् ।

(३)—‘स्वःशब्दो धन-वचनः, तद् यस्यास्ति स सर्वान् प्रथमैकं वचनमिदं पञ्चमी बहुवचनस्थाने द्रष्टव्यम् ; सर्वदृश्यः धनवद्भ्यः । केभ्यः पुनः सर्वदृश्यः ? उच्यते—असुरेभ्यः सकाशादित्यर्थः’-इति वि० ।

(४)—त्वे-इति “यस्य च भावेन भावलक्षणम् (६, ३, ३७)”-इति सप्तमी ।

अथ तृतीया ।

जमदग्निर्ऋषिः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ क २ २

प्रमित्राय प्रार्यम्ने सचथ्यमृतावसो ।

I प्रमित्राय प्राहाउ । आर्यम्णाइ । सचा२हो ।
 थियौ२ । ऊवाइ । आर्त्तावसाउ । वरा२हो । थि-
 यौ२ । ऊवाइ । वरुणेच्छा । दीयंवाचा । स्तोत्रा२-
 होइ । राजौ२ । ऊवा । पुगायता३१ उवा२३ । ऊ३४पा ॥१६॥

II प्रमित्राय प्रौहोवा । आर्यम्णे । औहो३४इ ।
 औहोश्वा । साचथ्यम् । चतावासा । औहो३४इ ।
 औहोश्वा । वारुथ्यवरुणेच्छ । दियांवाचा । औहो-
 ३४इ । औहोश्वा । स्तोत्र२राजा । औहो३४इ । औ-
 होश्वा । पुगायता । औहो३४इ । औहोश्वा३४३ ।
 औ२३४५ । डा ॥ १७ ॥

III प्रमित्राय प्रार्यम्णेवा । औवा । साचथ्यम् ।

I, II, III वरुणसामानि त्रीणि ।

३ २ १२३२ ३ १२ ३ १२ २२

वरुथ्यैश्वरुणेकन्यं वचःस्तोत्रं राजसुगायत ॥ १ ॥ २३

१ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १
ऋतावा॑सा॒रु॒ । वा॒रु॒ । या॒रु॒याइ॒ । वरु॑णेच्छ ।

२ १ २ १ २ १ २ १ २ १
दाया॒रु॒हाइ॒ । वचो॑श्चा । स्तोत्रं॑ राजसुगायत ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २
स्तो॒रु॒त्राम् । राजसु॑गौ॒ । हो॒रु॒१२३४ । वा । या॒पु॒तो-

५
ई॒हाइ॒ ॥ १८ ॥ २३

हे “ऋतावसो” (१) यज्ञ-धन ! “मित्राय” “सचथ्य” सेवाहे
“कन्य” यज्ञ-गृह-भवम् (२) अभिप्रायानुसारं वा “वचः” स्तोत्रं
“प्रगायत” प्रकर्षण पठत । “अर्थ्यग्ने” च प्रगायत । “वरुथ्यै”

* “वरुथ्यै”-इति ऋक्पाठः अत्राप्येव मेव वि०-सम्मतः ।

२३ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३६, १ ।

(१)-ऋचि तु ऋतावसो-इति पद्ये । ऋतो यज्ञः, सुर वसुभूतो यस्य स ऋत-
वसुः (ऋतवसुरेव ऋतावसुः कान्दसं दीर्घत्वम्) तस्य सम्बोधनम् ऋतावसो !-इति ।

(२)-इति गृह-नामसु जनविंशतिमसु पदम् नि० २, ४ । कन्यं कन्यः शब्देन
सुतिष्यते, तस्यां सुतौ भवमित्यर्थः । किं पुनस्तत् ? वचः वचनम् स्तोत्र-लक्षणम्
-इति वि० । अत्र मानं-कन्दतेरर्चति कर्मसु पाठः (३, १४) ; स्तोत्र-नामसु कन्द-
इति च (३, १६) ।

अथ चतुर्थी ।

मेधातिथिऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अभित्वापूर्वपीतयइन्द्रस्तोमेभिरायवः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

समीचीनासक्तभवःसमस्वरन्तुद्रागृणन्तपूर्व्यम् ॥४॥ २४

४ ३ ४ २ २ ३ ४ २ ४ २

२ ४ २ ४ २ ४ २

२

I अभित्वापूर्वपीतये । अभित्वाऽपूर्वपीतयाइ । इन्द्र-

२ २ १ ७

१ ९

१ २ ५ ९

स्तोमेभौऽरायवाः२ः । भिरायाश्वाः३ः । ओमी३वा ।

यज्ञ-गृहावस्थिते^(१) वरुणे च प्रगायत (प्रगायतेति बहुवचनं पूजार्थम्) एतदेव दर्शयति “राजसु” राजमानेषु मित्रादिषु स्तोत्रं गायत पठत । मित्रादीन् चीन् राज्ञः स्तुतेति समुदायार्थः ॥ ३ ॥ २३

हे “इन्द्र” ! “आयवो”^(१) मनुष्याः स्तोतारः “स्तोमेभिः”

२४ उत्तराङ्गिकस्य ७,३,१,१ = ऋग्वेदस्य ५,७,२६,२ = आरण्यके प्र० १३—१४ = ऊहे एका० १६—द्वाविं १६ ।

I प्रजापतेः ; वषट्कारणिधनम् ।

(३)—वरुणमिति गृह-नामसु सप्तदशम् पदम् (नि० ३, ४) तदेवेहार्थं नियासकम् । विवरण-मते तु वरुण्ये इति सप्तमी द्वितीयाथे, वरुण्यं वरणायम् ।

(१)—आयव इति मनुष्य-नामसु सप्तदशम् पदम् नि० ९, २ ।

२ २ २ १ ७ १ २
 समीचीनासृभ्रवःसाश्मास्वराश्न । समास्वाशराश्न ।
 १२५ २ २ १ ७ १ २
 ओमोश्वा । रुद्रागृणन्ताऽपूर्विष्याश्म । तपूर्वाश्याश्म ।
 १२ २ ५ २ २ ५
 ओम् । ओ२ । वा२३४ । औहोवा । ऊ२३४पा ॥१८॥ १४
 स्तोत्रैः “त्वामभि” श्रुवन्ति । किमर्थं ? “पूर्वपौतये” सर्वेभ्यो दे-
 वेभ्यः पूर्वं प्रथमतएव सोमस्य पानाय (सवन-मुखे हि चमस-
 गणैः इन्द्रस्यैव सोमो ह्यते । तथा “समीचीनासः” सङ्गताः
 “ऋभवः”(२) प्रथम-वाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ऋभुर्वि-
 भ्वावाजइत्येते च(३) “समस्वरन्” त्वामेव सम्यग् स्तुवन् (सृ शब्दे

(२)—ऋभवो मेधाविन इति वि० । अत्र मानस्—निघण्टो मेधावि-नामसु ऋभु-
रिति पद-पाठः (२, १५, ८) ।

(३)—ऋभव इति पदे अस्ति त्रिविधं नैकतम्—प्रकृति-प्रत्यय-सम्बन्धम्, ऐतिहासिकम्,
यौगहृदिकञ्च । तथाहि—“ऋभव उरुभान्तीति वा, ऋतेन भान्तीति वा, ऋतेन भव-
न्तीति वा (२, ५, १५)”-इत्येकम् । “ऋभुर्विभ्वा वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः
पुत्रा बभूवु स्तेषां प्रथमीतमाभ्यां वज्रवद्भिगसा भवन्ति न मध्यमेन, तदेतदृभौश्च वज्र-
वचनेन चमसस्य च संसवेन वज्रणि दशतयोषु सूक्तानि भवन्ति (२, ५, १६)”-इत्यपरम्;
इह च मानस्य मन्त्रः—

“विष्ट्वी शमी^१ तरणित्वेन^२ वाघतो^३
 मर्त्तासः^४ सन्तो^५ अमृतत्व^६ मानशुः ।
 सौधन्वना^७ ऋभवः^८ सूरचक्षसः^९
 संवत्सरे^{१०} सम^{११} पृच्यन्त धीतिभिः^{१२} ॥”

(ऋ० १ स० १६ अ० ५ सू० ४ मन्त्रः)

“कृत्वा कर्त्ताणि क्षिप्रत्वेन वीढारो मेधाविनो वा मर्त्तासः सन्तो अमृतत्वम् आन-

अथ पञ्चमी ।

अस्याः परस्याश्च नृमेध-पुरुमेधौ द्वावृषी(१) ।

३१ २ ३१२ २२३ १ २

प्रवइन्द्रायवृद्धतेमरुतोब्रह्मार्चत ।

पतापयोः) “रुद्राः”(४) रुद्र-पुत्रा मरुतश्च(५) “पूर्य्य” पुरातनं वृद्धं
त्वामिव “गृणन्ते” अभ्यष्टुवन् (वृत्र-वध-समये प्रहर भगवो जहि-
वीरयस्वेत्येवं रूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ २४

शिरे सौधन्वना ऋभवः सूरख्याना वा सूरप्रज्ञा वा संवत्सरे समष्ट्यन्त घीतिभिः'-इति च
यास्क-कृतं तद्व्याख्यानम् ।

“आदित्य-रश्मयोऽप्यृभव उच्यन्ते (२, ५, १६)”—इति तु तृतीयं नैरुक्तम् । अत्रापि
मान-सप्तम्यं सन्तः—

“अगो ह्यस्य यदसस्तना गृहे
तदद्येदमृभवो नानु गच्छत ।”

(च० १ स० २२ अ० ५ सू० ११ मन्त्रार्धः)

“अगो ह्य आदित्योऽगृहनीयस्तस्य यदसपथ गृहे यावत्तत्र भवथ न तावदिह भव-
थेति”—इति च यास्क-कृत-मेतद्व्याख्यानम् ।

तदत्र साधणेन भगवता ऐतिहासिक नैरुक्त्यमेवावलम्ब्योक्तं मेतत्—प्रथम-वाचकेन
त्यादि ॥

(४)—“रोदन-खभावकाः सुत्युच्चारण-शीला इत्यर्थः”—इति वि० ।

(५)—“मरुतो मितराविणः”—इति नै० २, ५, १३ ।

(१)—“पुरुमेधा आत्मीया ऋत्विज आह”—इत्येकस्मैवर्षे रुक्मे खो विवरणे दृश्यते ।

^{३१ २ ४२ २१ २४ १२ ३१ २}
वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रे णशतपर्वणा ॥ ५ ॥ २५

^{४५ ४५ ४२ ५४ २२ १२}
I प्रवद्व्यायवृद्धते । प्रवाः । इन्द्रायावृद्धाश्तेर३ ।

^{१२ ५ २ २ १२ १२ ५ २}
ओमोश्वा । मरुतो ब्रह्माश्चार्चाश्तार३ । ओमोश्वा ।

^{१२ २ १ १२ ५ २ १}
वृत्रं हाना । तिवृ । चाह्वार३ । ओमोश्वा । शता-

^{२ ३ ५ ३२ २ २ ४}
क्रतूः । वार३४ ज्रे । णशा३ । ह्वार३ । तपापूर्वणा ।

^४
होपूइ । डा ॥ २० ॥ २५

हे “मरुतः” ! मितराविणः स्तोतारः^(२) ! “बृहते” महते
“वः” स्तुत्य-स्तोत्रत्व-लक्षणेन सम्बन्धेन युष्मदीयायेन्द्राय “ब्रह्म”

२५ ऋग्वेदस्य ६, ६, १२, ३ = आरण्यके प्रथम-द्वितीये ५-६
-तृतीये च २७-२८ वे ।

I धृषतो मारुतस्य साम ।

(२)—मरुतो मितराविणो वा महद्रवन्तीति वा-इति नै० २, ५, १३ । “हे मरुतः !
मदीया ऋत्विजः-इति वि० । इह च मानम् निघण्टु-तृतीयाष्टादशे कलिङ्गनामसु
मरुतइति प्रदस्य षष्ठलेन पाठः ।

अथपठौ ।

३ १२ २२ ३ १२ ३ १२

बृहदिन्द्रायगायतमरुतोवृत्रहन्तमम् ।

३ २ ३ १२ ३ १२ ३ २ ३ २ ३ १२

येनज्योतिरजनयन्नृतावृधोदेवन्देवायजागृवि ॥ ६ ॥ २६

१ २ २ १ २ १ २ ३

I सांत्वाहिन्व । तिधाइताइभीः । तारइ । भार-

५२२ १ २ १ २ २ १

३४ । औहोवा । सञ्श्रवमेः । सांत्वारिण । तिधा-

साम-लक्षणं स्तोत्रं “प्रार्चत” प्रोच्चारयत^(१) । ततो “वृत्रहा”
 वृत्रस्य मेघस्य^(२) पापस्य वा हन्ता । “शतक्रतुः” शत-विध-कर्मा
 बहु-विध-प्रज्ञो वा इन्द्रः “शतपर्वणा” शत-सङ्ख्याक-धारेण वज्रेण
 एतन्नामकेनायुधेन वा “वृत्रम्” अपामावरकं वृत्राख्य मसुरं^(३)
 “हनति” युष्माभिरभिष्टुतः सन् हन्तु (हन्तेर्लेट्याङगमः)^(४) ॥ ५ ॥ २५

२६ ऋग्वेदस्य ६, ६, १२, १ = आरण्यके प्र० १६— द्वि०
 द्वि० २ ।

I संश्रवसः, विश्रवसः, सत्यश्रवसः, श्रवसो वा ।

(१)—‘ब्रह्म सोमलक्षणमन्नम्, प्रार्चत प्रकर्षेण स्तुत इत्यर्थः’-इति वि० । ब्रह्म इति-
 नानार्थः, अन्ननामसु च दृश्यते (नि० २, ७, २५) ।

(२)—इव इति निघण्टौ मेघनामसु अष्टाविंशतितम पदम् १, १० ।

(३)—असुर इति च निघण्टौ मेघनामसु जनविंशतमम पदम् १, १० ।

(४)—‘लेटोऽङाटौ (३, ४, ८४)’-इति पा० ।

^२ इताइभीः । ^१ तारइ । ^३ भारइ । ^{५२ २} औहोवा । ^{१ २} विश्रव-

^{१ २ २} से । ^१ सांत्वातत । ^२ दुर्वाइताइभीः । ^१ तारइ । ^३ भार-

^{५२ २} इ । ^{२ १ २} औहोवा । सत्यश्रवसे ॥ २१ ॥

^{१ २ २} II सांत्वाशिः । ^{१ २} तिधाइताइभीः । ^१ ताइभीः ।

^२ वृहदिन्द्रायाऽगायाशतार । ^१ यातार । ^२ मरुतोवचाश्चा-

^२ न्ताशमारम् । ^१ तामारम् । ^{२ २} येनज्योतिरजनयन्नुइतावा-

^१ इर्वाः । ^{२ २ २} वार्वाः । ^१ देवदेवायाऽजागृवीः । ^१ गृवीः ।

^{१ २ २} सांत्वाशिः । ^{१ २} तिधाइताइभीः । ^१ तारइ । ^३ भारइ ।

^{५२ २} औहोवा । ^{१ ३ १ १ १ १} श्रवसे ३४५ ॥ २२ ॥ २६

हे “मरुतः” ! रु शब्दे, मितं रुवन्तीति मरुतः हे मितभाषि-
णः (१) स्तोतारः ! “वृहन्तम्” अतिशयेन पापविनाशनं “वृ-

I वायानाम्, इन्द्रस्य वा ।

(१)—‘मरुतो मितराविणो वा, मितरोचिनो वा, मरुद्रवन्तीति वा’ इति नै०
२.५.१२ ।

अथ सप्तमी ।

वसिष्ठऋषिः* ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ १ २

इन्द्रकृतुन्नभ्रभरपितापुत्रेभ्योयथा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

शिक्षाणोअस्मिन्पुरुहूतयामनिजीवाज्योतिरशीमहि ॥७॥२७

हत्” साम “इन्द्राय” इन्द्रार्थं “गायत” अस्मदीये यज्ञे गानं कुरुत । “ऋतावृधः” ऋतस्य सत्यस्य वा वर्धका विश्वेदेवाः अङ्गिरसो वा ऋषयः “देवाय” द्योतमानायेन्द्राय “देवं” देवन-शीलं^(१) “जागृवि” सर्वेषां जागरण-शीलं^(२) “ज्योतिः” सूर्यं “येन” साम्नाम् “अजनयन्^(३)” इन्द्रार्थमुदपादयन् तत्साम गायतेति ॥ ६ ॥ २६

* ‘शक्तिरिन्द्रमाह’-इति वि० ।

२७ उत्तरार्चिकस्य ६,३,६,१ = ऋग्वेदस्य ५,३,२१,६ = जह्ये २,१७ ।

(१)—‘कीदृशं पुनः सुतिरूपम् उच्चारयामः ?’ उच्यते—‘देवं’ द्वितीया तृतीयार्थे दृष्ट्या, देवेन सोमेन संयुक्तम् ।

(२)—‘अतिप्रीतिकरत्वेन जागरणकरम्, अत्यन्तप्रीति करमित्यर्थः’-इति वि० ।

(३)—‘जनितवान्, आरोपितवानित्यर्थः’-इति वि० ।

^{२ १ २ २} I इन्द्रा^{१ २}चौ^{१ २}श्हो । ^{१ २}क्रतु^{१ २}न्ना^{१ २}श्आ^{१ २}भा^{१ २}शरा^{१ २}२ । ^{१ २}पिता^{१ २}चौ-
^२श्हो । ^२पु^{१ २}त्रे^{१ २}भी^{१ २}श्रयो^{१ २}या^{१ २}शथा^{१ २}२ । ^{१ २}शि^{१ २}क्षा^{१ २}चौ^{१ २}श्हो । ^२णो^२अ-
^{२ १ २}स्मिन्^{१ २}पुरु^{१ २}ऊ^{१ २}तया^{१ २}मा^{१ २}शनी^{१ २}२ । ^{१ २}जीवा^{१ २}र^{१ २}३ । ^{१ २}ज्यो^{१ २}र^{१ २}तार^{१ २}३४^{५ २}चौ-
^२होवा । ^{२ १ २}अशी^{१ २}म^{१ २}हौ^{१ २}२३४५ ॥ २३ ॥

^४ II इन्द्र^{२ ४}क्रतू^{२ १ २}पुत्र^{२ १ २}आभरा । ^{२ १ २}पिता^{२ १ २}पुत्रे^{२ १ २}भियो^{२ १ २}यथा । ^२शि-
^२क्षा^२णो^२र^१श्आ । ^{२ २}स्मा^१इन्^{२ २}पुरु^१ऊ । ^१तया^२मा^२शनी^२२ । ^२चौ
^१२ । ^१हौ^२२ । ^२ऊवा^५इ । ^{२ १ २}चौ^{२ १ २}श्हो^{२ १ २}२३४वा । ^{२ १ २}जीवा^{२ १ २}ज्यो-
^२र^{१ २}३ती । ^{१ २}अशी^१मार^२३हा^१३४३इ । ^१ओ^१र^१३४५इ । ^१डा ॥ २४ ॥

^{३ ४ ३ ४ ५ २} III इन्द्र^{३ २ ३}क्रतु^५न्ना^२श्आ । ^{२ २ ४ २ ५}भरा^{२ २ ४ २ ५}चो^{२ २ ४ २ ५}र^{२ २ ४ २ ५}३४वा । ^{२ २ ४ २ ५}पिता^{२ २ ४ २ ५}पुत्रे^{२ २ ४ २ ५}भि-
^{४ २ ५}यो^{४ २ ५}यथा । ^{२ १ १ १ १}ह^{४ ३ २ ४ ३ २ ४ ५}२३४५ । ^१पिता^१पुत्रे^१भियः । ^५या^५थार^५३४हा-

I, II, III वाप्यानाम्, इन्द्रस्य वा ; संशानानि, वाम्नाणि,
 वासिष्ठानि वा ।

४ ५ ४ ५ ३ ४ ५ २ २ १
 इ । शाङ्क्ष्णोऽत्रा । स्नाइनपुरुहृतया । मानोर३४-
 ५ ४ ५ ४ ५ २१ ५ ४ ५
 छाइ । जीवाज्योतीः । अशीर३४वा । मापुहो६छाइ ॥

॥ २५ ॥ २७

हे “इन्द्र !” “नः” अस्मभ्यं “क्रतुं” कर्म वा प्रज्ञानं वा
 “आभर” आहर । अपिच । “यथा पिता पुत्रेभ्यः” धनं प्रय-
 च्छति तथा “नः” अस्मभ्यं “शिक्ष” धनं देहि । हे “पुरुहृत !”
 बहुभिराहतेन्द्र ! “यामनि” यज्ञे (१) “जीवा” वयं (२) “ज्योतिः”
 सूर्यम् (३) “अशीमहि” प्रतिदिनं प्राप्नुयामः । [यहा । हे
 इन्द्र ! भूतानि प्रकाशयितरिन्द्र ! तथाच यास्कः—“इन्द्रइरां
 दृणातीति वेरां ददातीति, वेरां दधातीति, वेरां दारयत इति,
 वेरां धारयतइति वेन्दवे द्रवतीति, वेन्दौ रमत इति, वेन्दे
 भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः सर्वैः समैश्चत्तदिन्द्रस्यैन्द्रत्व
 मिति विज्ञायते” (१०, ८)-इति (४) । एवं गुण-विशिष्ट ! परमा-
 त्मन् ! त्वं क्रतुं कर्म स्व-विषय-ज्ञानं वा नः अस्मभ्यम् आभ-

(१)—यान्ति देवा यस्मिन् स यमो यज्ञः ।

(२)—‘जीवा जीवन्तो वयम्’-इति वि० ।

(३)—‘ज्योतिः ज्ञानम्’-इति वि० ।

(४)—“इदं कर्णादित्याप्रघणः । इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः । इन्द्रते वैश्वर्य-
 कर्मणः । इच्छूणां दारयिता वा, द्रावयिता वा, दारयिता च यज्वन्-”-इति च
 नै० दै० ४, ८ ।

अथाष्टम

रेभक्तृषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मानइन्द्रपरावृणक्भवानःसधमाद्ये ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वन्नजतीत्वमिन्नआप्यमानइन्द्रपरावृणक् ॥ ८ ॥ २८

५२ १ २ २ १ २ २ २
I मानइन्द्रा । परावाइर्णाक् । भवानः सधमा१दी-

२ १ २ २ २ २ १ २ २ २
३याइ । त्वन्नजतीत्वमिन्नआपि३याम् । मानइन्द्रपरावृ-
२ ५
णा३१उवा२३ । ऊ३४पा ॥ २६ ॥

३२ ४ ५ ४ ५ २ २ ३२ ४ ५ २ २
II मानइन्द्रपरा । वृणाक् । मानइन्द्रा । परावा-

राहरप्रयच्छेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—पिता पुत्रेभ्यो यथा लोके
विद्यां धनं वा प्रयच्छति तथा नोऽस्मभ्यं शिक्षां विद्यां प्रयच्छ ।
हे पुरुहूत ! बहुभिराहूतेन्द्र ! यामनि सर्वैः प्राप्तव्ये अस्मिन्
प्रकृते ब्रह्मणि जीवा वयं ज्योतिः परं ज्योति रशीमहि सेवेम-
हि ॥ ७ ॥ २७

२८ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३७, २ ।

I, II अग्निगस्य, अग्निगस्य वा सामनी द्वे ।

^२ २३^१र्णाक् । भवारनः साधमादार्^१३याइ । त्वन्नजती^२२ ।

^१ त्वमिन्ना^{१२} रेआपियाम् । मानाआ^{२२१} २इन्द्रा । परावा^२ २३^{१२}

^२ र्णा^१ ३४३क् । ओ^१ २३४पूइ । डा ॥ २७ ॥ २८

हे “इन्द्र” ! “नः” हविषां प्रदातृन् अस्मान् “मा परावृणक्”
मा परित्याक्षीः (वृजो वर्जने रौधादिकः । लङि रूपं) तदेवाह
त्वं नोऽस्माकं “सधमाद्ये” सह मादन-हेतुभूते यज्ञे सोम-पानाय
भव । किञ्च । हे “इन्द्र” ! नोऽस्मान् त्वमेव “जती” जला स्था-
पय । यद्वा । जती । व्यत्ययेन कर्त्तरि क्तिच् निपातितः त्वमे-
वास्माकं रक्षिता खलु । तथा “त्वमित्” (इदवधारणे) त्वमेव
नोऽस्माकम् “आप्यं”^(१) ज्ञातेयं त्वमेव बन्धुरित्यर्थः । अतएव
मा न इन्द्रः परावृणगिति गतार्थः ॥

“सधमाद्ये”-“सधमाद्यः”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ २८

अथ नवमी ।

मेधातिथिर्ह्येषः ।

३ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

वयङ्क्त्वा सुतावन्त आपोनवृक्तवर्हिषः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवित्रस्य प्रस्रवणे षुवृत्रहन्परिस्तोतार आसते ॥ ८ ॥ २८

५ २ ४ २ ५ २ ४ ५ १ २ २ १

I वयङ्क्त्वा सुतावन्ताः । आपोनवृ । क्तवारश्चि-

२ १ १ १ २ १ २ १ २ १

पाउ । वारश्चि । पवित्रस्या । प्रस्रवणाद् । षुवृत्राश्च-

५ ४ १ १ २ २ २ १

हान् । पारश्चिरी । स्तोतारः । आसारश्च ४ पूताद् ५ ईद् ।

३ १ १ १ १

आरश्च ४ षु ॥ २८ ॥

४ २ ५ २ ४ ५ २ ४ ५ ४ २ ५ २ ४ १ २

II औहोवा । वयङ्क्त्वा सुतावन्तः । औहोवा । औ

२ २ २ २ १ २

होद् । आपोनवृक्तवर्हिषः । पवाइत्राश्च । प्रस्रवणे-

२८ उत्तरार्चिकस्य २, २, १२, १ = ऋग्वेदस्य ६, ३, ७, १ जह
 द्वि० १८—च० ८—न० ६—उ० द्वि० ७ ।

I आप्-कार-णिधनं काण्वम् ।

II महवैष्टभम् ।

^{१ २ २} ^२ ^{१२} ^{२ २}
 षुवा१र्त्ताश्चान् । औहो३इ । औहोइ । परिस्तोता-
^{२ २} ^{२ २} ^{३२ २१} ^{२ ४ ५}
 रआसते । पराइस्तो३ता । रआसता । औ३होवा ।
^४
 हो५इ । डा ॥ २८ ॥

^{५ ४} ^५ ^{४ ५} ^{४ ५} ^३
 III औहोहोहाइ । आइही । वायाम् । घा२३४-
^५ ^{२ १ ३} ^३ ^{२ १ ३} ^५ ^{२२ १}
 त्वा । सूतावा२३४ताः । आपोना२३४वृ । क्तावर्हिषाः ।
^{२२ १} ^३ ^५ ^{२ ३} ^५ ^{२ १ ३}
 ऐहोइ । आ२३४इही । पावित्ना२३४स्या । प्रास्वावा-
^५ ^{२२ १} ^{२२ १} ^३ ^५ ^२
 २३४णे । षुवृत्तुहान् । ऐहोइ । आ२३४इही । पा-
^३ ^{५ ३ २ ४} ^{१ २} ^३ ^५
 रिस्तो२३४ता । रआ३सापुताईपू६इ । आ२३४भी ॥ ३० ॥

^{५ ४ ५ ४} ^{५ २ ४ ५} ^{१ २ २}
 IV वयङ्ग्वोहाइ । सुतावन्तोवा । आपोनवृ । क्त-
^{१ २} ^{१ २ २} ^{१ २ १ २२}
 वार्हा१इषा२३ः । होवा३हाइ । पवित्रस्यप्रस्रवणे । षु-

I, II आभि-निधनं काण्वम् ।

IV महावैष्टभम् ।

अथ दशमौ ।

भरद्वाजऋषिः* ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यदिन्द्रनाज्जपीष्ठाओजो नृमणश्चक्षुषिषु ।

१ २ १ २ २ १ २ १
वार्त्ताश्वा२३न् । होवा३द्वाइ । पराइस्तो१त्ता२३ । हो-२ २ १ १ २ ५ २ ३
वा३द्वा । रआ२३ । सारता२३४औहोवा । दी२३४-५
शाः ॥ ३१ ॥ २९

हे “वृत्रहन्” “त्वा” त्वां वयं “व” खलु “सुतवन्तः”(१)
 सोममभिषुतवन्तः “आपोन” आपइव प्रवण मभिगच्छामः(२) ।
 “पवित्रस्य” सोमस्य प्रस्रवणेषु “वृत्तवर्हिषः” स्तोर्ण-वर्हिषः
 स्तोतारश्च त्वां पर्युपासते ॥ ८ ॥ २९

* ‘संयुराह’-इति वि० ।

† “आ० ओजो”-इति ऋक्पाठः ।

(१)—ऋचि सुतावन्त-इति दीर्घः श्रूयते ।

(२)—“एतदुक्तम् भवति । यथा आपः नदीनिर्गरेण स्थानेषु द्वीपं परिवार्य्य
 व्यवतिष्ठन्ते तद्वद् वयं स्तोतारश्च त्वां परिवार्य्य व्यवतिष्ठाम इत्यर्थः”-इति वि० ।

२१ २ ३ २ ३ १२ २२ ३ १२ २२ ३ १२
यद्वापञ्चक्षितीनां द्युम्नमाभरसत्राविश्वानिपौ^१स्या ॥१०॥३०

॥ इति द्वितीय-दशति ॥

५ २ २ ४ ५ ४ २ ५ २ ५ १
I औद्वाइ । यदिन्द्रना । ऊषीषुद्वा । ओजो-^१

नाम्णी^१रम् । चक्षुष्टि । षु । ऐरही^१आइहो^१र । हा-

रजजवाइ । या^१द्वा^१रपाच्चा^१र । क्षितीनाम् । ऐरही^१

१ आइहो^१र । हा^१रजजवाइ । द्युम्नमाभ । रा । ऐर-

हे “इन्द्र” ! नाहुषीषु [नहुषइति मनुष्यनाम नि० २,३,८]
तत्सम्बन्धिनीषु^(१) “क्षुष्टिषु”^(२) प्रजासु (आकारः समुच्चये) यच्च
“ओजो” बलं “नृम्णं” धनं च विद्यते । “यद्वा” यच्च “पञ्च”
पञ्चानां “क्षितीनां”^(३) निषादपञ्चमाश्वत्वारो वर्णाः पञ्च

३० ऋग्वेदस्य ४,७,२८,२ ।

I औष्ठीगवम् ।

(१)—‘नहुषइति मनुष्यनाम नि० २,३,८, तेषु भवो नाहुषः, मनुष्य-जातीया-
स्ताश्चावान्तर-जातीयाभिप्रोता, ते यच्चरक्षोगन्धर्वादयः, ताहु, इति वि० ।

(२)—‘क्षुष्टिषु मनुष्येषु च’ (नि० २,३,७)-इति वि० ।

(३)—‘क्षितय इत्यपि मनुष्यनाम (नि० २,३,६) । पञ्च च ते क्षितयश्च । कतमे
पुनस्ते ? चत्वारो वर्णाः, निषादः पञ्चमः ।

ह्री१आइह्री२ । ह्रा२जवाइ । सा१त्रा२वाइश्वा२ ।

निपौ१सि । या । ए२ह्री१आइह्री२ । ह्रा२जवा१

२ । या२३४औह्रीवा । ऊ२३४पा ॥ ३२ ॥ ३०

द्वितीयः तेषां स्वभूतम् “युञ्जं” द्योतमानमन्नं तत्सर्वं “मस्मभ्यम्”
“आभर” आहर प्रयच्छ । तथा “सत्रा” (४) महान्ति
“विश्वानि” सर्वाणि “पौंस्या” पौंस्यानि बलानि (५) चास्मभ्य
माहर ॥ १० ॥ ३०

इति श्रीसायणार्थ-विरचिते सामवेदार्थ-प्रकाशे ऋग्वेदोद्याख्याने
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थे खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

मेधातिथिर्ऋषिः ।

३२ ३ १२ २२ ३ १२ ३ २
सत्यमित्थावृषेदसिवृषजूतिर्नैविता ।

(४)—‘यद्यपि सत्राशब्दः अन्न-नामसु पठितः, तथापि ह सर्वदा-शब्द-प्रयोगे
द्रष्टव्यः । तथाच सर्वदा इत्यर्थः ।

(५)—‘पौंस्यानि’-इति निघण्टौ बल-नामसु चतुर्विंशतितम् पदम् (२, ९) । सुपां-
सुलुगित्यादिना आले च पौंस्या इति ।

क २१ २ १ २ २ २ १ २ २ १ २ २ १

वृषाह्यग्रष्टण्विषेपरावतिवृषोअर्वावतिश्रुतः ॥ १ ॥ ३१

५ ४ ५ ४ २

४

१ २ २

I सत्यमित्यावृ । षापृइदसाइ । वृषजृतिर्नाविता-

१ २

०

२ १

२ । वृषाह्यग्रष्टण्विषा२इ । परावताइ । वृषो२३-

२

१

२

१

र्वा । वताइश्रूर३ता३४३ः । ओ२३४पृइ । डा ॥३३॥ ३१ *

हे “उग्र”उद्गूर्णेन्द्र ! त्वं “सत्यम्” “इत्या” इत्यं “वृषेत्”
कामानां वर्षकएवासि । “वृषजृतिः”^(१) वृषभिः सेकृभिः
सोम-रसस्य सोढभिश्चाहृतो “नः” अस्मान् “अविता” रक्षिता
भवसि । “वृषाहि” सेचकएव “शृण्विषे” श्रूयसे । “परावति”
दूरेऽपि^(२) “वृषेव” कामानां सेचक एवासि । “अर्वावति”
समीपेऽपि “वृषा” सेचक एव “श्रुतः” श्रूयत ॥

“अविता” “अवृतः”—“इति च पाठौ ॥ १ ॥ ३१

३१ ऋग्वेदस्य ६, २, ८, ६ = आरण्यको च० द्वि० १८ ।

I इन्द्रस्य ; वृषकम् ।

(१)—‘वृषजृतिः—जृतिर्गमनं ; (जवति र्गत्यर्थः) वृषस्येव गमनं यस्य स वृषजृतिः’-
इति वि० ।

(२)—निघण्टौ ‘परावते’-इति दरनामस्तु पञ्चमं पदम् । ३, २६ ।

*॥ इति ग्रामे गेय-गानि षष्ठ्याह्वं-पप्राठकः ॥

अथ द्वितीया ।

रेभ ऋषिः ।

^{२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २} यच्छक्रासिपरावतियदर्वावतिवृत्रहन् । ^{१ २} अतस्त्वा-

^{३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २} गीर्भिर्द्यग्दिन्द्रकेशिभिः सुतावा^२ आविवासति ॥ २ ॥ ३२

^{५ २ ४ ५ ४ ५ १ २ २ १ २} I ओम् । यच्छक्रा^१सीपरावती । याद^२र्वाव । तिवा^{१ २}र्चा-

^{३ २ ५ २ २ १ २ २} १ हारन् । अता^३ः । औ^५हो^२श्वा । त्वागी^{१ २}र्भिर्युग-

^{२ १ १ ३ ५ २} दिन्द्रा^२केशिभिः^१ । सुता^१२३ । वा^{१ ३ ५ २}र्आ^{२ ३ ४}२३ औहो-

^{२ १ २ ५ १ ३ १ १ १ १} वा । ए^२३ । विवा^{१ २ ५}रसती^{१ ३ ४ ५}२३४५ ॥ १ ॥

^{४ ५ ४ ५ ५ २ ४ ५ ४ २ २ १ ७} II यच्छक्रासिपरावतियदो^{२ २}ह्राइ । र्वावा^{१ ७}इताइवृत्राह्रा

३२ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३६, ४ = आरण्यके ढ० १ — २ इति हे ।

I, II द्यौते, द्वैगते वा ।

२३४न् । अता^{३ २}३४स्त्वागाइ । भाइ^{१ २}द्यगदि । शके^{१ २}१-
 शिभा^१२ः । सुता^१२३ । वा^{१ ३}२^{५ ६ ७}आ^{१ २ ३}२३^{१ २ ३}औहोवा । विवा-
 १ २ १ १ १ १
 २सति२३४५ ॥ २ ॥ ३२

हे “शक्र” शत्रु-हनन-समर्थेन्द्र ! “यद्” यदा “परावति”
 विप्रकृष्टे दूरे द्युलोक-देशे “असि” विद्यसे । हे “वृत्रहन्” वृत्र-
 स्य हन्तरिन्द्र ! “यद्” यदि वा “अर्वावति” अर्वाचौने तस्माद्-
 धस्तात् स्थिते तदपेक्षया समीपे देशेऽन्तरिक्षे भवसि तस्मादपि ।
 “अतः” अस्माद्भूलोकाद्वा हे “इन्द्र” ! “द्युगत्”^(१) (गम्ल, सृष्ट,
 गतौ । क्विपि “गमः क्वा” विति अनुनासिक-लोपः । तुक् ।
 “सुपां सुलुगिति” भिसो लुक् । द्युलोकं प्रति गच्छद्भिः स्वभासा-
 सर्वतोगच्छद्भिः “केशिभिः” केशवद्भिः हरिभिरिवस्थिताभिः
 “गौभिः” “त्वा” त्वां “सुतवान्” अभिषुत-सोम-वान् यजमानः
 “आविवासति” आत्मीयं यज्ञं प्रति आगमयति । त्वामेतैः
 स्तोत्रैः परिचरति वा^(२) ॥ २ ॥ ३२

(१)—‘द्युगत्’ क्षिप्रम्-इति वि० । ‘द्युगत्’-इति निघण्टौ क्षिप्रनामसु तद्योविं-
 शतितमम् पदम् (२, १५) ।

(२)—‘रेभ्योऽस्मान्मेव परोक्षरूपेण प्रतिनिर्दिशति । रेभ्योऽस्मान्मेव परोक्ष-
 चरतीत्यर्थः-इति वि० ।

अथ तृतीया ।

वत्सऋषिः * ।

३ १ २ ३ १ २ २ २ १ २ २ २ १ २ २ २
अभिवोवीरमन्धसोमदेषुगायगिरामहाविचेतसम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्रनामश्रूत्यं शाकिनं वचो यथा ॥ ३ ॥ ३३

५ ४ ५ २ २ ४ ५ ४ २ २ १ १
I अभिवोवीरमन्धसाः । मदेषूगाया २ । गिरा-

३ १ २ ३ २ ४ ५ २ ४ १ २ २
माहा ३ । वोचेता २ ३ ४ साम् । इन्द्रनामा । श्रूत्यं शा-

१ ३ ५ २ २ २ २ १ २ १ १ १ १
कारइ । ना २ ३ ४ औहोवा । वचोउपा २ ३ ४ ५ ॥ ३ ॥ ३३

इयं पिपीलिकमध्या^(१) वृहतीति वृहचाः आद्यन्तौ पादौ
तयोद्देशाक्षरौ, मध्यमोऽष्टाक्षरइति त्रिपदा । [हे उद्गात्रादयः !
“वः” यूयम् (अथवा हे यजमानाः वो युष्माकं) “हिताय” “अन्धसः”

* ‘वसुर्नाम ऋषिः’-इति वि० ।

३३ ऋग्वेदस्य ६, ४, ३, ४ ।

I कार्त्तयशं, कार्त्तवेशं वा ।

(१)—‘पिपीलिकमध्येत्यौपमिकम्, पिपीलिका पेलते गतिकर्मणः’-इति यास्कः
द्वे० १, १६ ।

अथ चतुर्थी ।

भरहाजऋषिः* ।

१ २ ३ १ २ २ २ १ २ २ १ २
इन्द्रत्रिधातुशरणन्तिवह्यस्वस्तये† ।

२ १ २ २ १ २ २ १ २ ३ १ २ २ १ २
कृद्दि० च्छमघवद्गुञ्जमच्चयावयादिद्युमेभ्यः ॥४॥३४

४ ४ २ १ २ २ १
I इन्द्रत्रिधातुशरणम् । त्रिवह्यस्वस्तयाइ ।

सोमस्य “मदेषु” उत्पाद्यमानेषु सत्सु “वीरं” शत्रूणां वीरयितारं । “नाम” शत्रूणां नामकं । “विचेतसं” विशिष्ट-प्रज्ञं “श्रुत्यं” सर्वत्र श्रोतव्यं स्तुत्यं(१) । “शक्तिनं” शक्तिमन्तम्(२) ईदृशम् “इन्द्र” ! “महा”(३) महत्या “गिरा” स्तुत्या “वचो” वाग्युष्म-

* ‘संयुराह’-इति वि० ।

† “स्वस्तिमत्”-इति ऋग्वेद पाठः ।

३४ ऋग्वेदस्य ४,७,१८,४ ।

I इन्द्रस्य शरणम् ।

(१)-विवरणकारस्त्वेवं व्याचष्टे—कमिव स्तुहि? उच्यते—‘श्रुत्यं वचो यथा’ अतौ भवं श्रुत्यं वचः वचनम् । यथा कश्चित् अतौ भवं वचनं सत्यार्थत्वेन सौति । न द्वत् स्तुहीत्यर्थः ।

(२)-शकनं शक्तिः शक्तिः, सा यस्यास्ति, तम् ।

(३)-‘महः’ इति निघण्टौ महन्नामस्य प्रथमं पदम् २, ३, सुपां सुलुगित्यात्वरूपम् ।

२ १ २ १ ७ २ २
 कर्दिर्यरश्च्चा । माघवद्भ्यः । चामह्यारश्च्चा । या-
 १ २ १ १ २ ४ ५ ४
 वयारश्दी । द्यूमेरभिया । ओरहोवा । हो५इ ।

डा ॥ ४ ॥ ३४

दीया “यथा” येन प्रकारेण प्रवर्त्तते गायत्र्या त्रिष्टुभा वा तथा
 “गाय” गायत स्तुतिं कुरुत ॥ ३ ॥ ३३

हे “इन्द्र” ! “त्रिधातु” त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं^(१) । “त्रिव-
 रुधं” त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं^(२) । “स्वस्तये” अविना-
 शाय “कर्दिः” कर्दिषत् आच्छादन-युक्तम् । एवं-गुण-विशिष्टं
 “शरणं” गृहं^(३) । “मघवद्भ्यश्च” मघं हविर्लक्ष्यं धनं तद्भ्यश्च
 आत्मदीयेभ्यो यजमानेभ्यः “मह्यं” भरद्वाजाय “च” “प्रयच्छ
 देहि । अपिच । “एभ्यः” सकाशात् “दियुं” शत्रु-प्रेरितं
 द्योतमान मायुधं^(४) “यवय” पृथक्कुरु ॥ ४ ॥ ३४

(१)—‘धातुशब्देन रसा उच्यन्ते । त्रयो रसाः, देव-पितृ-मनुष्योपभोग्याः ।
 अथवा धातवः, काम-क्रोध-लोभादयः सौर्विमुक्तम् । अथवा सुवर्ण-रजत-माणिकैः
 त्रिभिः धातुभिः कृत्तं यत् त्रिधातु-शरणं गृहम्-इति वि० ।

(२)—तच्च घोष वा ग-हमन्तं पु चन्द्रगुरुकुङ्कुमादिरूपम् विवरण-सम्मतम् ।

(३)—‘कृद्दि’रिति यद्यपि गृहनामसु (नि० ३, ४, १८) पठितम्, तथापि शरण-
 मित्यनेन पौनरुक्त्य-प्रसङ्गात् क्रियानिमित्तं दृष्टव्यम् । कृद्दिर्द्वौ मिदेवनयो रित्येतस्य
 दोषार्थस्येदं रूपम् । समृद्धा दोषमित्यर्थः-इति वि० ।

(४)—‘दियुत्’-इति वज्र नामसु प्रथमं पदम् (नि० २, २०) । ‘दियुदेय मस्यभ्यम्’-
 इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

तृमेधऋषिः* ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आयन्तइवसूर्य विश्वेदिन्द्रस्यभक्षत ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
वसुनिजातोजनिमान्योजसाप्रतिभागन्नदीधिमः† ॥५॥३५५२ ५२ ५ १
I आयन्तीयम् । आयन्तइवसू४रायाम् । विश्वा २-

हे अस्मदीयाजनाः ! “आयन्तइव सूर्य” यथा समाश्रिता रश्मयः “सूर्य” भजन्ते तथा “इन्द्रस्य” “विश्वेत्” विश्वान्येव धनानि “भक्षत” भजत । स च यानि “वसुनि” धनानि “जाते” उत्पन्ने “जनिमानि” जायमाने जनिष्यमाणे च “ओजसा” बलेन करोति अतो “भागं न” पितॄन् भागमिव तानि धनानि “प्रति-दीधिमः” प्रतिधारयेमेति [यद्वा । ‘आयन्तइव सूर्य’ यथा समा-

* ‘तृमेधसऋषिम्’-इति वि० ।

† “दीधिम”-इत्यपि पाठः क्वचिद्वग्वे दीय-पुस्तके दृश्यते ।

३५ उत्तराङ्गिकस्य ५,२,१४,१ = ऋग्वेदस्य ६,७,३,३ =
जहे ५० द्वि०८—१४६०द्वि०२=जह्ये द्वि०१६—१८—तृ०
द्वि०७ ।

I आयन्तीयम् ।

^१ इन्द्रा^२ । ^१ स्यभा^२ रक्षाता । ^{२ २ २ १ २} वासूनिजातो^२ जनिमा ।

^{१ २} नियोजा^१ सा^२ । ^{१ २ २ १ ५} प्रतिभागन्नदी^१ रधिमः । ^{१ २} प्रार^१ इती ।

^{२ २ २ १ २} भागान्ना^१ इदा । ^{२ २} ऊम् । ^{१ ५} धिमा^१ इः । ^{२ १ १} ओर^१ इवा । ^{२ १ १} हेर^१ इ-

११

४५ ॥ ५ ॥ ३५

श्रिता रश्मयः सूर्यमुपतिष्ठन्ते तथा “इन्द्रस्य” “विष्वा” विश्वानि धनानि विभक्तुमिच्छन्तः समाश्रिता मरुतः इन्द्रमुपतिष्ठत इति शेषः । उपस्थाय च मरुतो ‘वासूनि’ उदक-लक्षणानि धनानि “जाते” जायमानाय “जनिमानि” जनिष्यमाणाय^(१) मनुष्याय “ओजसा” बलेन “भक्षत^(२)” विभजन्ते । तत्र चास्माकं यो भागः तं “भागं” (नेति सम्प्रत्यये) प्रतीत्येषः अनुद्व्येतस्य स्थाने । “अनु-दीधिमः” वयमनुध्यायेम^(३) । [तथाच यास्तः—(नै० ६, ८) “स-माश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्तेऽपिवोपमार्थं स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त

(१)—‘जाते’-‘जनिमानि’ द्वेऽप्येते प्रथमैकवचने चतुर्थ्यैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्ये । जाताय, जनिष्यमाणाय च भूतग्रामस्वार्थाय इति वि० ।

(२)—शब्दोऽप्ययं भक्षिर्वि-पूर्वो द्रष्टव्यः ।

(३)—‘यथा कश्चित् पित्रास्य चार्थस्य साधारणस्य भागं ध्यायति, तद्वदयं तानि विभज्यमानानि उदकानि अनुध्यायामः’-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

पुरुहन्मा ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
नसीमदेव आपतदिषन्दीर्घायोमर्त्यः ।

१ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
एतग्वाचिद्य एतशोयु योजत इन्द्रो हरो * यु योजते ॥ ६ ॥ ३६

३ ४ २ ३ ४ २ ५ २ २ २ १
I नसीमदेव आ । हाइहाइइ । पाइइइ । तत्पतो-

५ १ १ २ १ ०
वा । इष्होइइ । दोर्घाहोइ । योमर्त्तायाइ ।

इति सर्वाणोन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः स यथा धनानि विभ-
जति जाते जनिष्यमाणे च तं वयं भगमनुध्यायामौजसा बले-
नेति ॥

“जनिमानि” “जनिमानः”-इति च पाठौ ॥ ५ ॥ ३५

* “हरीइन्द्र”-इति व्यतिक्रमपाठश्च ऋग्वेदीयः ।

३६ ऋग्वेदस्य ६, ५, ८, २ ।

I वाम्नम्, आक्षीलं वा ।

१ २२ १ २ ३ २
 आइतग्वाचित् । यआइताशौ । युपाउवाइ । ऊ३४-

५ १ १ १ १ १
 पा । जता२इ । आइन्द्रो२हारी२ । युयो२३ । जा-

५ ५ २ २ २ ५
 २ता२३४औहोवा । ऊ३२३४पा ॥ ६ ॥ ३६

हे “दीर्घायो” ! नित्येन्द्र ! सः “अदेवः” इन्द्राख्य-देव-रहितः “मर्त्यः” मरण-धर्मा मनुष्यः “सी” सर्वं^(१) “ईषम्” अन्नं “नापतत्” न प्राप्नोति । “योमर्त्यः” यस्येन्द्रस्य “एतग्वाचित्” एतवर्णाविवाश्वौ भवतोऽभिमत-देश-गमनाय सः “एतशः” एतशौ^(२) “युजोजते” योजयति रथे, यज्ञं गन्तुम् । (यश्चेन्द्रो हरो युजोजते न स्तौति स न प्राप्नोतीति समन्वयः ।

“आपतत्”-“आपद्” इति च पाठौ । “एतशः”-“एतशाः”-इति पाठौ ॥ ६ ॥ ३६

(१)—‘सीमिति पदपूरणः’-इति वि० ।

(२)—ईषमिति निषण्णौ अन्ननामसु चतुर्दशमपदम् (२, ७) ।

(३)—‘एतग्वा’-इति निदृष्टावश्वनामसु नवमम् पदम् ; ‘एतश’-इति च दशमम् ।

अथ सप्तमी ।

नृमेध-पुरुमेधावृषी ।

२ ३ १२ ३ २ ३ १२ ३ १२

आनोविश्वासुहव्यमिन्द्रः*समसुभूषत ।

४२५

४ ५

२१

१

I आनः । एविश्वा । सुहाव्या२म् । आइन्द्रः

२

१२

२

३

५

२

२

१२२

सम । त्सुभूषाता । ऊ२३४पा । हा३हाइ । ब्रह्मा-

२ २२

३

२ १

२ १

२

१ २

णिसवना । निवृत्रहान् । परमा२३ज्याः । आर्चा३-

२

१

२

४ ५

४

हाइ । षमा । औ३होवा । हो५इ । डा ॥ ७ ॥

५२२

२

२

४ ५

१

२

२

II आनोविश्वासुहाहाव्याम् । इन्द्रः*समत्सुभूषतो ।

२

२ १

२ १

२ १

१

पब्रा२३ह्मा । णिसवना । निवृत्रहान् । परमा२३ज्याः ।

१ २

३

१

२

४ ५

४

आर्चा३हाइ । षमा । औ३होवा । हो५इ । डा ॥ ८ ॥

५२२

२

४ ५

२

२

III आनोविश्वासुहाव्याम् । इन्द्राम् । समत्सुभूषत ।

* "हव्यइन्द्र"-इति च ऋग्वेदीयः पाठः ।

I, II, III शाक्ताणि वा, वासिष्ठानि वा, वैयश्वानि वा, आ-

उपब्रह्माणिसवनानिवृत्रहन्परमज्याऋचीषम* ॥ ३७

उपाब्राह्मणः । णिसवनानिवृत्रहन् । परामाज्याः ।

ऋचीषारमाः ३४३ । ओरः ३४५ इ । डा ॥ ८ ॥ ३७

हे स्तोतारः ! “विश्वास” सर्वासु असुर-युद्धेषु “हव्यं” सर्वै-
र्देवै रात्म-रक्षार्थं माह्नातव्यम् । एतादृशम् “इन्द्रम्” उद्दिश्य
“नः” अस्माकं यज्ञे “ब्रह्माणि” स्तोत्राणि हवोरूपाख्यानानि वा
“उपभषत” अलङ्कृत प्रेरयत । हे “वृत्रहन्” वृत्रस्यासुरस्य
पापस्य वा हन्तः ! “परमज्याः” युद्धेषु शत्रु-हननार्थं परमा
अविनश्वरा ज्या मौर्वी यस्य तथोक्तः । यद्वा परमान् बलेन प्रह-
ष्टान् शत्रून् जिनाति हिनस्तीति परमज्याः हे “ऋचीषम”^(१) !
स्तुतिभि रभिसुखीकरणेयेन्द्र ! एतादृशस्त्वै सवनानि प्रातः सव-
नादीनि त्रीणि “ब्रह्माणि” स्तोत्राणि च “उपभषत” अलङ्कृत ।
“भूशतः”-“भूशतु”-इति पाठौ । “वृत्रहन्”-“वृत्रहः”
इति च ॥ ७ ॥ ३७

* “ऋचीषमः”-इत्युत्तरार्चिक-व्याख्यायां सायणाचार्यः ।

३७ उत्तरार्चिकस्य ७, १, २, १ = ऋग्वेदस्य ६, ६, १३, १ =
ऊहे द० ३—वा० २० ।

श्वानि वा, शूक्लानि वा, सुम्नानि वा, दुम्नानि वा, पृष्ठा-
नि वा, यौक्ताश्वानि वा, सोमसामानि वा इमानि त्रीणि ।

(१)—ऋचीषम इति हि ऋचं नृ तावित्यस्य रूपम् ।

अथाष्टमी ।

वसिष्ठऋषिः* ।

१२ २२ ३० ८३ १ २ ३२

तवेदिन्द्रावमंवसुत्वंपुष्यसिमध्यमम् ।

३ १२ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सत्राविश्वस्यपरमस्यराजसिनकिष्टागोषु वृण्वते ॥ ८ ॥ ३८

४ २ ४ १ २ १ २ १

I तवेदिन्द्रावमंवसु । त्वंपुष्यसिमध्यमम् । सात्रा-

३ ५ १ २ १ २ २ १ २ ३ ५
वार३४इश्वा । स्यापरमस्यराजसि । नकिष्टा२३४गो ।१० २ १ २ १ २
षूवृण्वार३ताइ । होवा३होइ । हो । वाहा३१उवा-

१ १ १ १

२३४५ ॥ १० ॥ ३८

हे “इन्द्र” ! “अवमम्” अधमं तपु सीसादिकं “वसु” धनं ।
यद्वा । भौमं वसु अवमं “तवेत्” तवैव । “त्वं” त्वमेव “मध्यमम्”

* ‘प्रगाथः इन्द्रमाह’-इति वि० ।

३८ ऋग्वेदस्य ५, ३, २०१ = आरण्यके प्र० २०—२१—वि०

४—५ ।

I प्रजापतेः, निधनकामम् ।

अथ नवमौ ।

मेधातिथिर्मध्यातिथिश्च ऋषिः ।

१२२ ३ १२ ३ २ ३ १२

कोयथकोदतिपुरुत्राचिद्धिमेमनः ।

१२

३ १२ ३ १ २

अनर्षियध्माखजकृत् पुरन्दरप्रगायत्राअगासिषुः ॥ ८ ॥ ३८

५२

२२१

१

१२

I कोयथा । कुवेदसा २३ । औहो २ । औहो ३ ।

२

५

२ १२

२२१

१

औश्हो २३४वा । पुरुत्राचाइत् । हितेमना २ । औहो-

१२

२

५

२ १

२२ १

२ । औहो ३ । औश्हो २३४वा । अनर्षियू । ध्माख-

१

१२

२

५

जकृत् । औहो २ । औहो ३ । औश्हो २३४वा ।

वसु रजतहिरण्यादिकम् आन्तरिक्षं वा “पृथसि” । “विश्वस्य”
सर्वस्य परमस्योत्तमस्यापि रत्नादेर्दिव्यस्य वा वसुनो “राजसि”
ईश्वरे “सत्रा” सत्यमेव^(१) । अपिच । “त्वा” त्वां “गोषु” नि-
मित्तेषु “न किर्तुष्वते” केऽपि न वारयन्ति ॥ ८ ॥ ३८

३८ ऋग्वेदस्य ५, ७, ११, २ ।

I इन्द्रस्य ।

(१) —‘सवा’ इति निघण्टौ सत्यनामसु तृतीयं पदम् (३.१०) । ‘सवा सर्वदा’-
इति वि० ।

२ १ २ २ १ १ २ २
 पुरन्दरा । प्रगायात्राः । औहो२ । औहोइ । औ-

१ १ १ १ ५ ३ २ १ ३ ५ २ २ २ १
 इहो२३४वा । अगाइ । सा१इपूर३४औहोवा । सुश-

१ १ १ १
 सार३४पूः ॥ ११ ॥

४ ५ ४ ४ १ २ २ १ २
 II कुवाकुवा । यथा । कुवेद्साइ । ऊवाइ । औ३-

१ १ १ १ २ १ २ २ २ २ २
 हो२३४पू । पुरुत्राचाइत् । हितेमनाः । ऊवाइ । औ-

१ १ १ १ २ १ २ २ १ २ २
 इहो२३४पू । अलर्षियू । ध्माखजकृत् । ऊवाइ । औ-

१ १ १ १ २ २ २ २ १ २ २
 इहो२३४पू । पुरन्दरा । प्रगायात्राः । ऊवाइ । औ-

१ १ १ १ ३ २ १ ३ ५ २ २ २ २
 इहो२३४पू । अगाइ । सा१इपूर३४औहोवा । सुश-

१ १ १ १ १
 इ०सार३४पूः ॥ १२ ॥

२ २ १ ५ ५ २ २ १
 III कोयथकूश्वाइदा२३४सी । पुरुत्राचित् । हिता-

अथ दशमौ ।

कलिर्ऋषिः ।

३ १ ३ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
वयमेनमिदाह्योपीपेमेहवज्रिणम् ।

२ १ २ १ २ २
इमार३नाः । अलर्षि॑ । यु॒ध्माखज॑कृ॒त् । हाउवा ।

१ २ २ १ १ ३
पुर॑न्दा॒र३रा । प्रगा॑या॒न्ना॒रः । अगा॑र३ । सा॒र३इषू॒र-

५ २ २ ३ १ १ १ १
३४औ॒होवा । सु॒र३४५ ॥ १३ ॥ ३८

हे “इन्द्र” ! “क” कुत्र देशे “इयथ” गतवानसि पुरा ?
“क्वेत्” कुत्र वा “असि” भवसि इदानीं वर्त्तसे ? “पुरुवाचिद्वि”
बहुषु हि “ते” त्वदीयं “मनः” सञ्चरति । हे “युध्मकृत्” युद्ध-
कुशल ! । “खजकृत्” युद्धस्य कर्त्ताः^(१) हे “पुरन्दर” असुरा-
णां पुरां दारयितर्हेन्द्र ! “अलर्षि” आगच्छ^(२) । “गायत्राः”^(३)
गान-कुशला अस्मदीयाः स्तातारः “प्रगासिषुः” प्रगायन्ति स्तुव-
न्ति । (अलर्षीत्येतत् दाधर्त्यादौ^(४)) निपात्यते ॥ ८ ॥ ३८

(१)—‘खजे’-इति निघण्टौ सङ्गामनामसु जनचत्वारिंशत् पदम् (२, १७) ।

(२)—‘अलर्षति’-इति निघन्तां गति-कर्मसु दृश्यते (२, १४) ।

(३)—‘मन्त्राः’-इति वि० ।

(४)—दाधर्तिं दर्धर्तिं दधर्षिं वोभूतु तेतिक्तेऽलर्थाऽऽपनीफणात् संसनिष्यदत्
करिकृत् कनिकृदत् भरिधत् दविध्वतो दविध्वता तरिचतः सरीसृपतं वरीष्टजन्
मर्हज्यागनीगन्तीति च (पा० ७।४।६४ ॥

१ २ ३ १२ २२ ३२ ३ २ ३ १ २ ३ २
तस्माउअद्यसवनेसुतं*भरानूनंभूषतश्रुते ॥ १० ॥ ४०

॥ इति तृतीय-दशति ॥ ३ ॥

५ २ १ ३ ० ५ २ २ ३
I वयमेनाम् । आ२इदा२३४औहोवा । हो२३४

५ १ २ २ २ २ १ १ १
याः । अपीपेमेह्वज्रिणम् । तास्मा२ऊवा२ । द्यसव-

७ २ १ २ २ १ २ २ १
नाइ । सूतम्भारा२ । आनूना२३भू । षातश्रुते । इ-

२ १
डा२३भा३४३ । औ२३४५इ । डा ॥ १४ ॥

५ २ १ १ २ १ २ १ २ २
II वयमेनाम् । इदा२हायाः । अपौहोइ । पे-

१ २ ३ २ २ १ २ २ १ २ २ १
मौहोइ । इ । हावज्रिणम् । तस्माउवा । द्यासव-

“वयं” यजमानाः “एनं” वज्रिणं वज्र-युक्तमिन्द्रं “इदा”
इदानीं । “ह्य” श्वः अतीतेऽङ्गि । “इह” यत्राहर्गणे “अपीपेम”

* “समनासुतम्”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

४० उत्तरार्चिकस्य ८, २, १२, ७ = ऋग्वेदस्य ४, ४८ (३१),
२ = ऊहे षी० द्वि० ५ ।

I, II इन्द्रस्य, वसिष्ठस्य वा वैरूपे ।

नाइ । सूतम्भरा । आनौहो । नम्भौहो । षातश्रुता-

३१ उवार३ । ऊ३४पा ॥ १५ ॥

III वयमेनेमिदा । हिय । ओ२३४वा । इयाहाइ ।

ऊवेहो २इ । अपीपेमेहावजिणा २म् । तस्माउअद्य-

सवनाइ । सूतम्भारा२ । ई३या । आनूना२३४भू ।

षताश्रु२३४५ता६५६इ । अवा३सार३४५इ ॥ १६ ॥ ४०

आप्यययाम^(१) सोमेन । “तस्माउ” तस्मादेव “अद्य” अत्र “सवने”
“सुतम्” अभिषुतं सोमं “भर” हर हे अध्वर्यो ! । “नूनम्”
इदानीं “श्रुते”^(२) सति “आभूषत” अलङ्कृत ॥ १० ॥ ४०

इति ओसायणाचार्य-विरचिते साधवीथे सामवेदार्थप्रकाशे ब्रह्मोव्याख्याने
तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

III इदञ्चेन्द्रस्य वसिष्ठस्य वा वैरूपम् ।

(१)—प्रायी ओ प्रायी वृद्धा वित्यस्य रूपम् ।

(२)—‘श्रुते सप्तम्येकवचनमिदं’ चतुर्थ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यं, श्रुताय विख्याताये
त्यर्थः-इति वि० ।

अथ पञ्चमे खण्डि—

सैषा प्रथमा ।

पुरुहन्मा ऋषिः* ।

१२ २२ ३२३ ३१२ ३१२
 योराजाचर्षणीनांयातारथेभिरध्विगुः ।

१२ ३१२ २२ ३२ ३१२ ३२ ३२
 विश्वासान्तरुतापृतनानांज्येष्ठंयोवृत्रहागृणे ॥ १ ॥ ४१

२५२ २ ४ ४ ५ १२२२ १२
 I योराजाचर्षणाइनाम् । यातारथे । भिराध्वा-

१ १ २
 १इगू२ः । ध्वाइगू२ः । वाइश्वासाइम् । तरुताइ ।

१२ १२ ३ ५ १ २२१
 तरुताइ । पार्त्ताना२३४नाम् । ज्याइन्द्रयोवा । त्रा-

२ ३ ५ ४ ४
 द्वागा२३४र्णाइ । त्रहापूगृणाइ । होपूइ । डा ॥ १० ॥

* 'पुरुहन्मन आर्षम्'-इति वि० ।

† "ज्येष्ठो"-इति ऋग्वे दीयः पाठः ।

४१ उत्तरार्चिकस्य ३, १, १५, १ = ऋग्वेदस्य ६, ५, ८, १ =
 जहे हि० हि० १४—स० हि० ७—अष्टा० हि० १३ ।

I पौरुहन्मनम् ।

अथ द्वितीया ।

भर्गच्छदिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यतइन्द्रभयामहेततोनीअभयंकृधि ।

६ २ ४ २ ५

३ २

५

१ २ २

२ २ १

II योराजाच । षणा३२३४इनाम् । यातारथेभिर-

२

१ २ २ २ २

२

१

ध्रा२३इगुः । विश्वासान्तरुतापृतनार३नाम् । ज्या२३इ-

२

१ २ १ २ १

५

४

५

ष्ठाम् । योवृत्रहोवा३ओ२३४वा । गापुणाईहाइ ॥ १ ८ ॥ ४१

“विश्वासां” सर्वासां “पृतनानां” सेनानां “तरुता” (१) तारकाः ।
 यश्च ज्येष्ठः गुणैर्गरीयान् । “यः” च “वृत्रहा” वृत्रं हतवान् ।
 तं “ज्येष्ठ” सर्वे रतिशयेन प्रशस्यन् अधिकं वृद्धं वा महाभाग
 मिन्द्रं “गृणे” स्तौमि ॥ १ ॥ ४१

II प्राकर्षम् ।

(१) — “प्रसित-स्कमित-समितोत्तमित-चित्त-विकल्पाविशस्तृ-शस्तृ-शस्तृ-तरुतृ-तरुतृ-
 वरुतृ-वरुतृ-वरुतृ-रजलिति-क्षरिति-वमित्यमिति च (पा० ७।२।१४)” इति सिद्धम् ।

१२ ३२७ ३१२ ३२३ २७ ३१२ २२
मघवन् ऋग्धितवतं न ऊतये* विदिषो विमृधोजहि ॥२॥४२

५ २ ४ ५४२ ५ १२ २ २
I यत आइन्द्राभयामहाइ । ततो नो अभयङ्कारइर्द्धी ।

१ २१२ २ १ २ १
मघवं ऋग्धितवतं न ऊतारइयाइ । विद्वाइषोरइवो । मा-
२ २ १ २ १
र्द्धीजहि । इडा२३भा३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥१६॥४२

हे “इन्द्र” ! “यतः” हिंसकात् “भयामहे” वयं “ततः” “नः”
अस्मभ्यम् “अभय” “ऋधि” कुरु । हे “मघवन्” ! “ऋग्धि” (१)
शक्नो भवसि “नः” अस्मभ्यमभयं कर्तुं । “तव” “ऊतये” रक्ष-
णाय “विजहि” “दिषः” अस्मद्दिष्टुन् । “मृधः” अस्मद्विंसकान् (२)
“वि” जहि (३) ॥ २ ॥ ४२

* “ऊतिभिः”-इति ऋग्वेदीयः पाठः । उत्तरार्चिकभाष्ये
सायण-सम्मतश्च ।

४२ उत्तरार्चिकस्य ५, २, १५, १ = ऋग्वेदस्य ६, १, २४, ४ =
जहे प० द्वि० १० ।

I इन्द्रस्य ; अभयङ्करम् ।

(१)—‘ऋग्धि याचामहे तव स्वभूतं तत् अभयम्’-इति वि० । ‘ऋग्धि’-इति
निघण्टौ याच्ञाकर्मसु पञ्चमं पदम् (३, १९) ।

(२)—मृध इति सङ्ग्राम-नाम (नि० १, १७, २) । मृधं करोति, “तत् करोति”-
इति णिच्, मृधयति-ण्यन्तात् क्तिप् रूपं साध्यम् ।

(३)—वोत्युपसर्गश्रुतेर्जहोत्याख्याताभ्यासः ।

अथ तृतीया ।

इरिमिठऋषिः* ।

१ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
वास्तोष्यते ध्रुवास्थणां सत्रं सोम्यानाम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
द्रुपः पुरां भेत्ताशश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा ॥ ३ ॥ ४३

५ २ २ २ १ २ ५ ५ १
I वास्तोष्यताइ । ध्रुवा । स्थूणाओर३४वा । अत्र-

२ २ १ २ ५ २ १ २ २ २ २
सत्रं सोम्यानाम् । द्रुपः पुरां भेत्ताशश्वतार३इनाम् ।

३ ५ १ २ ५ २
आर३४इन्द्राः । मुनीर । ना३१उवा२३ । सार३४

५
खा ॥ ० ॥

३ २ ४ २ ५ २ २ ३ २ २ १ ५ २
II वास्तोष्यते ध्रुवा । स्थूणा३ । आर३४ । सत्रं सो ।

* “इरिमिरि”-इति वि०-पाठः ।

† “भेत्तापुरां”-इति व्यतिक्रमेण पाठः ऋग्वेदीयः ।

४३ ऋग्वेदस्य ६, १, २४, ३ ।

I, II कावषे द्वे ।

४२ ५

२ १ २ २ २

२

१

स्यानाम् । द्रप्सः पुराम्भेत्ताश्वतारश्इनाम् । आ२३-

२

१ ५२

१

५

२

५

इन्द्राः । मुनी२ । नो२३४वा । सा२३४खा ॥ २१ ॥ ४३

हे “वास्तोष्पते”(१) गृहपते ! “स्थूणा” गृहाधारभूतस्तम्भः
 “ध्रुवा”(२) स्थिरा भवतु । “सोम्यानां” सोमार्हाणां सोम-सम्पादि-
 नां वास्माकम् “अंसवम्”(३) अंसवाणं अंसोपलक्षितस्य क्षात्रस्य
 शरीरस्य त्रायकं बलं भवतु । अपिच । “द्रप्सः” द्रवण-शीलः
 सामः तद्वान् [अग्नेयादित्वादच् प्रत्ययः(४)] “शश्वतीनां”(५)
 वज्रोनां “पुराम्” असुर-पुराणां “भेत्ता” विदारयिता एव-
 भूतः “इन्द्रः” “मुनीनाम्” ऋषीणामस्माकं “सखा” मित्रभूतो
 भवतु ॥ ३ ॥ ४३

(१)—‘वास्तोष्पतिर्वास्तुर्वसते निवासकर्मणस्तस्य पाता वा पालयिता वा’-इति
 नि०दे० १०, १६ ।

(२)—‘ध्रुवा स्थूणा’ लुप्तोपममेतत् दृढ्यम् । ध्रुवा स्थूणा इव यथा गृहस्य ध्रुवा
 स्थूणा आश्रयभूता तद्वत् लमाश्रयभूत इत्यर्थः-इति वि० ।

(३)—‘अंसवम्’ एतदपि लुप्तोपमम् । अंसवमिव अंसवन् धनुः कवचं वा । यथा
 शस्त्राणां जेतृ पालयितृ वा तद्वत् त्वं जेता पालयिता इत्यर्थः-इति वि० ।

(४)—‘अग्नेयादिभ्यश्च (५, २, १२७)’-इति पा० ।

(५)—‘शश्वत्’-इति निघण्टौ बज्रनामसु पञ्चमम् पदम् (३, १) ।

अथ चतुर्थी ।

जमदग्नि ऋषिः ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 वणमहा॑ अ॒सि॒सूर्य॑वडादित्यमहा॑ अ॒सि ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 मह॑स्ते॒सतो॑महि॒माप॑निष्टमम॒ङ्गा* दे॒वमहा॑ अ॒सि॒॥४॥४४

५ २ ४ ५ १ २ २ १ २
 I वणमहा॑ अ॒सि॒सूर्या । वाडा॑दित्य । महा॑ अ॒-

३ ४ २ ३ ४ ३ ४ ५ २ २
 १सा॒र३४इ । मह॑स्ते॒सतो॑महि॒माप॑नि । ष्टा॒मा । म-

१ २ २ १ ५ ४ ५
 ङ्गादा॒र३इवा॒र । महो॒र३४वा । आपू॒सो॒इहाइ ॥२२॥४४

(अत्र शोनकः—“वणमहामिति दृष्टार्कमुपतिष्ठेच्चौ जपन् ।
 वदन्नप्यनृतां वाणीनानृतेन स लिप्यते”—इति) हे “सूर्य्य” ! (१) प्रेर-

* “अङ्गा”—इति च ऋग्वेदीयः पाठः ।

४४ उत्तरार्चिकस्य ८, १, ८, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, ८, १ =
 आरण्यके द्वि० १२ = जहे एका० त्व० ५ — त्रयो० त्व० ६ = जह्ये
 द्वि० १४ ।

I सूर्य्यसाम ।

(१)—“सूर्य्यः सर्गे वा सुवते वा स्वीर्यते वा”—इति नि० द्वै० १२, १४ । ‘सुष्ठु ईरयिता
 नाशयिता शत्रूणां सूर्य्यः’—इति चि० ।

अथ पञ्चमी ।

देवातिथिर्ऋषिः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २
 अश्वीरथीसुहृपइद्गोमां*यदिन्द्रतेसखा ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २
 आत्रभाजावयसासचतेसदाचन्द्रैर्यातिसभामुप ॥ ५ ॥ ४५

केन्द्र ! त्वं “महान्” तेजसाधिको “असि” । “वट्” सत्यं^(१) । नै-
 तन्मित्येत्यर्थः । हे “आदित्य” अदितेः पुत्र ! ^(२) त्वं “महान्” बले-
 नाप्यधिकः “असि” “वट्” सत्यमेव । “महो” महतः “सतो”
 भवतः “ते” तव “महिमा” महत्वं “पनिष्टम्” पनस्यते^(३) स्तीव-
 भिः स्तूयते । हे “देव” द्योतनादि-गुण-युक्त ! सूर्य ! त्वं “महो”
 महत्वेन वीर्येणाप्यधिको “असि” भवसि न संगयइत्यर्थः ।

“पनिष्टम्”-“पनस्यते”-इति पाठौ ॥ ४ ॥ ४४

* “गोमांइदिन्द्र”-इति, “चन्द्रो”-इति च ऋग्वेदीयः
 पाठः ।

४५ ऋग्वेदस्य ५, ७, ३१, ४ ।

(१)-“वट्”-इति सत्यनामसु प्रथमं पदम् नै० ३, १० ।

(२)-“आदित्यः कस्मादादितेरसानादत्ते भासं ज्योतिषा सादोप्रो भासति वादितेः
 पुत्र इति वा । अल्प-प्रयोगं त्वस्यैतदर्चाभ्यामाथे सूक्तभाक् सूर्यसादितेयमदितेः
 पुत्रम् । एव मन्यासामपि देवतानामादित्यप्रवादाः स्तुतयो भवन्ति तद् यथा”-
 इत्यादि वि० ।

(३)-“पनस्यति”-इति वि० ; पणते पनते वा तत्रैवाच्यति-कर्मसु द्वाविंशत्तमं
 पदम् ।

^{४ ५ ४ ५} ^{२ २} ^{१ २ २}
I अश्वीअश्वी । रथीसूरूपाईरत् । गोमाय्यदिं ।

^{१ २} ^१ ^१ ^{१ २ २ १ २}
द्रातेऽसाखा २ । श्वात्रा २ भाजा २ । वयसासचतेसा २-
^२ ^१ ^{२ २} ^{१ ४} ^२
दा । चन्द्राद्व्याती ३ । सा २ ३ भा ३ म् । ऊ ३ ४ पू पो ६-
^५
चा ३ ॥ २३ ॥

^{५ २} ^{२ २} ^५ ^{१ २ २} ^२
II अश्वीरथीसूरूपाईरत् । गोमाय्यदिन्द्रतेसखाउ-
^१ ^१ ^{२ २ २ २ २} ^२ ^२
वार ३ होवार ३ चा २ ईया । श्वात्राभाजावयसासचतेसदा-
^१ ^१ ^१ ^{१ २}
उवार ३ होवार ३ चा २ ईया । चन्द्राद्व्याती २ । साभा-
^२ ^१ ^२ ^१
मुप । इडा २ ३ भा ३ ४ ३ । ओ २ ३ ४ ५ ६ । डा ॥ २४ ॥ ४५

हे “द्र” ! “ते” तव “सखा” मित्रभूतः पुरुषः अश्वप्रादि-
गुण-विशिष्ट एव भवति (इच्छब्दः प्रत्येक मभिसम्बध्यते) “अश्वी-
इत्” बहुभिरश्वैरुपेत एव भवति न कदाचिदश्वैर्वियुज्यते । “रथी”
रथवान् भवति । “सूरूपः” शोभन-रूपः शोभनावयव एव स

अथ षष्ठी ।

पुरुहन्मा ऋषिः ।

१२ २२ ३२ ४१२ २२ ३२

यद्यावद्वृत्तेशतं शतं भमीरुतस्यूः ।

भवति । “गोमानित्” बह्वीभिर्गोभिर्युक्तएव स भवति न कदा-
 चिदेतैर्व्युज्यतइत्यर्थः । अपिच “श्वात्रभाजा” (श्वात्रमिति धन-
 नाम^(१)) शु^(२) आचम् अतनीयं शीघ्रं प्राप्तव्यं शीघ्रं धनं
 सम्भजता ईदृग्धनसंयुक्तेन “वयसा” (अन्ननामैतत्^(३)) । अन्नेन
 सदा सर्वदा “सचते” समवैति सङ्गच्छते । अतएव “चन्द्रैः”
 सर्वेषामात्मादकैः^(४) स्तोत्रै र्युक्तः सन् “सभा” जन-संसदम्
 “उपयाति” उपगच्छति ॥ ५ ॥ ४५

(१)—श्वात्रमिति निघण्टौ धन-नामसु षष्ठं पदम् (२, १०) । ‘श्वात्रमिति’ इति
 गति कर्मसु च षष्ठ्यते (२, १४) । ‘श्वात्रमिति’ छिप्रनाम । छिप्रं यत् सम्भजते तत्
 श्वात्रभाज, तेन श्वात्रभाजा, छिप्रं सम्भजतेत्यर्थः-इति वि० । एतच्च वयसेत्यस्य
 विशेषणम् ।

(२)—‘शु’-इति छिप्रनामसु पञ्चदशम् (नि० २, १५) ।

(३)—निघण्टौ अन्ननामसु ‘वयः’, ‘सुतः’, ‘सुतम्’-इति पदत्रयं पाठभेदेन सप्तमम्
 पदम् (२, ७) ।

(४)—‘चन्द्रस्यन्दतेः कान्तिकर्मणस्यन्दनमित्यस्य भवति । चारुद्रमति, चिरं रमति,
 चमेर्वा पूर्वम् । चारुचेर्विपरीतस्य’-इति (नै० दे० ११, ५) ।

१ २

३ ४ ५

६ ७ ८

९ १० ११

१२ १३ १४

१५ १६ १७

१८ १९ २०

नत्वावजिंत्सहस्रं सूर्या अनुनजातमष्टरोदसी ॥ ६ ॥ ४६

२ १ २

४ ५ ६

२ १ २ ३

१

I यद्यावारइन्द्रतेशताम् । शतं भूमीरुतस्यूरः । न-

२

२ २

१

१

२ १

त्वावजिंत्सहस्रं सूर्या अनु२ । नाजा२तामा२३ । ष्ट्रो-

५

४

५

२३४वा । दा५सो६हाइ ॥ २५ ॥ ४६

हे “इन्द्र” ! “ते” तव प्रतिमानार्थं “यद्” यदि “द्यावः”
दुर्लभाः “शतं” शत-सङ्ख्याकाः स्युः तथापि नाश्रुवन्ति^(१) ।
“उत” अपिच “भूमी” भूम्यः तव मूर्ति-प्रतिविम्बाय शतं स्युः
तथापि नाश्रुवन्ति । हे “वज्रिन्” ! “त्वा” त्वां “सहस्रम्” अग-
णिता अपि सूर्याः नानुभवन्ति न प्रकाशयन्तीत्यर्थः (न तत्र सूर्यो
भातीति श्रुतेः) किं बहुना “जातम्” पूर्वमुत्पन्नं किञ्चिदनु “न
अष्ट”^(२) नाश्रुते । तथा “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ नाश्रुवाते त्वं
सर्वेभ्योऽतिरिच्यत इत्यर्थः (“ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिचा-
ज्यायान्दिवोज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः”-इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ ४६

४६ उत्तरार्चिकस्य २, २, ११, १ = ऋग्वेदस्य ६, ५, ८, ५—
आरण्यके प्र०, १—२—३—६—५—६—७—८ = ऊहे द्वावि०
१८ = प्र० ७—प्र० १८—प्र० द्वि० १—१८ ।

I वैरूपम् ।

(१)—अनुपदमेव व्याख्यास्यमानाष्टेति पदं नेति पदस्य मनस्त्वानीधीच्यते नाश्रु-
वन्तीति ।

(२)—‘आष्ट’, ‘अष्ट’, ‘आष्टः’, ‘आष्टः’-इति पदचतुष्टयमेव निघण्टौ व्याप्तिकर्मसु
पञ्चममिति पाठभेदेन पठ्यते (१, १८) । अतएव विवरणे ‘नाष्ट’ न व्याप्नुवन्तीत्युक्तम् ।

अथाष्टमी ।

वसिष्ठऋषिः ।

१२ २२ ३ १२ २२
 कस्तमिन्द्रत्वावस*वामर्त्योदधर्षति ।

२ २ २२ ५ १ १२ २ २ २२ १
 भी३ः । हा । औहो२३४हा । सिमा२पु३न३धुतो३अ ।
 २ १० २ २ ५ १ २
 सियानवे२३ । हा । औहो२३४हा । असाइप्राशा३ ।
 २ २ ५ १ २ ५ २ ३
 हा । औहो२३४हा । धारतू२३४औहोवा । वा२३
 ५
 ४शे ॥ २७ ॥ ४७

स्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । एवं भूतैः “नृभिः” स्तोत्रभिस्त्वं “ह-
 यसे” स्व-स्व-कार्यायाह्वयसे (“हसिम अष्टे इसिमइति वै अष्टमा-
 चक्षत्-इति” वाजसनेयकम्) । यद्यप्येवं बाहुभिराह्वयसे तथापि
 “आनवे” अनु-नाम-राजा^(१) तस्य पुत्रे राजर्षौ “पुरु” बहुलं
 “नृषूतः” नृभिस्तदीयैः स्तोत्रभिः प्रेरितः “असि” भवसि । राज्ञो
 हित-करणे त्वां स्तोतारः प्रेरयन्तीत्यर्थः (षू प्रेरणे । अस्मात्कर्मणि
 निष्ठा । तृतीया कर्मण्यीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।) अपि हे
 “प्रशङ्गे !” प्रकर्षेण शङ्केयितरभिभवितरिन्द्र ! “तुर्वशे” एतत्सज्ज्ञे
 च राजनि “नृषूतः” नृभिः प्रेरितो भवसि ॥ ७ ॥ ३७

* “त्वावसु”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

३, १२ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १२ २२
 अद्वाहिते*मघवान्पार्येदिविवाजीवाजसिषासति॥८॥१८

५ १ १२ २
 I कस्तमिन्द्रा । त्वा२वासा२उ । आमत्योदधर्ष-

२२ १ १ २ १२ २
 ताइ । अद्वाहाइते२ । माघवन्पा । रियाइदा१इवी-

३२ १२ १ १ १ ५२ २
 २ । वाजावाजा२म् । सिषार३ । सारतार३४औहो-

२ ५
 वा । ऊ३२३४पा ॥ २८ ॥

३ ४ ५ २ ३२ १ ५२
 II कस्तमिन्द्रत्वा । वसा३ऊ । आ२३४ । मत्योदध ।

४ ५ २२ १ १ २ १२ २
 पताइ । अद्वाहाइते२ । माघवन्पा । रियाइ । दाइवा-

* “अद्वाइत्ते”-इति च ऋग्वेदीयः पाठः ।

४८ उत्तराङ्गिकस्य ८, २, ८, १ = ऋग्वेदस्य ५, ३, १८, ४ =
 जहे१५, १८ !

I, II वृहतः कौमुदस्य सामनी द्वे ।

अथ नवमी ।

भारद्वाजः ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ २ २ १ २

इन्द्राग्नीत्रपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।

३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

हित्वाशिरोजिह्वारारपचरन्निःश्वस्य दान्यकमीत् ॥ ८ ॥ ४८

३ ५ ३ ५ ३ २ २ १

ओ२३४वा । ऊ२३४पा । वाजीवाजा२म् । सिषा२३ ।

१ ३ ५ २ २ ३ ५

सारता२३४औहोवा । ऊ२३४पा ॥ ॥ २८ ॥ ४८

हे “वसो” वासक ! व्यापक ! वा हे “इन्द्र” ! तं प्रसिद्धं
 “त्वा” त्वां “कः” मर्त्यः “आदधर्षति आधर्षयेत्^(१) । हे “मघ-
 वन्”, “ते” त्वदर्थं यः “अद्वा” अद्वा युक्तः सन् “वाजी” हवि-
 षान् यजमानो भवेत् । “पार्ये दिवि” सौत्येऽहनि सः “वाजं”^(२)
 हविलक्षणाग्रं “सिषासति” दातुमिच्छति^(३) ॥ ८ ॥ ४८

* “भरद्वाज”-इति वि०-पाठः ।

४८ ऋग्वेदस्य ४, ८, २६, १ ।

(१)—“कः तं यजमानं हे इन्द्र ! त्वावसो” त्वमेव वसु धनं यस्य स त्वावसुः, त्वद्वन्
 मित्यर्थः । आदित्यं दधर्षतीत्याख्यातेन सम्बन्धयितव्यः । मर्त्यः मनुष्यः शत्रुरित्यर्थः ।
 आदधर्षति, अभिभवति ! न कश्चित् तमभिभवतीत्यर्थः-इति वि० ।

(२)—“वाजः”-इति अग्रनामसु द्वितीयम् पदम् (नि० २, ७) ।

(३)—“वाजं अन्नं सोमयागं करोतीत्यर्थः”-इति वि० ।

^५ ^२ ^२ ^२ ^५ ^{१२} ^१ ^२
 I इन्द्राग्नी अपादियाईमे । पूर्वागा२त् । पद्वताइभा-
^{१२} ^{१२} ^{१२} ^७
 १या२ः । हित्वाशिरो२जिह्वारा । रापचारा२त् ।
^१ ^२ ^१ ^१ ^३ ^{५२} ^२ ^३
 त्रिंशत्पदा । निया२३ । कारमा२३४औहोवा । ऊ२-
^५
 ३४पा ॥ ३० ॥ ४६

हे “इन्द्राग्नी ! (१)” “अपात्” पाद-रहिता “इयम्” उषाः (२)
 “पद्वतिभ्यः” पाद-युक्ताभ्यः” “सुपाङ्गाः” प्रजाभ्यः “पूर्वा” प्रथम-
 भाविनी सती “आगाद्” आगच्छति । तथा प्राणिनां “शिरो”
 “हित्वा” (३) त्यक्त्वा स्वयं मशिरस्कापि “जिह्वया” प्राणिस्थया तदी-
 येन वागिन्द्रियेण (४) “रापत्” भृशं शब्दं कुर्वती (५) “चरत्”
 एवं चरन्ती (६) उषाः त्रिंशत्पदानि” अवयव-भूतान् त्रिंशन्मुह-

I वाचःसाम ।

(१) इन्द्रो वायुः स च, तत्सहचरितो वैद्युताग्निश्च इन्द्राग्नी, तथाहि—“वायुर्वन्द्रो-
 वान्तरिचस्थानः (नै० दै० १, ५)” —इति “अथैतानोन्द्रमज्जो नै * * * अथास्य कर्म
 * * * अथास्य संस्तविका देवाः अग्निः सोमो वरुणः (नै० दै० १, १०) इत्यादि च ।

(२) —“उषाः कक्षादुच्छतीति सत्यारात्रे रपरः कालः (नै० नै० २, १८)” इति ।

(३) —“शिरः आदित्यं विना, आदित्यादपि पूर्वमुदितेत्यर्थः” इति वि० ।

(४) —“जिह्वेति वाङ्नाम (नि० १, ११) तथा, जिह्वया वाचेत्यर्थः” इति वि० ।

(५) —यद्यपि उषसः उदयवेलायां पक्षिणः शब्दं कुर्वन्ति तदुपस्युपचर्यते
 इति वि० ।

(६) —“चरत्, इदमपि स्त्रोत्रिहं प्रति दृश्यम्, चरती आदित्योदयं प्रति गच्छ
 न्तीत्यर्थः—इति वि० ।

अथ दशमी ।

बालखिल्या ऋषयः* ।

२ ३ १ २ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २
इन्द्रनेदीयणदिहिमितमेधाभिह्रुतिभिः ।

४ ५ ४ ५ ४ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ४ २ १ २
I इन्द्रनेदीयणदि । छाइ । मितमे । धा । भिह्र-

४ २ १ ४ २ १ ४
तिभिः । आशन्ता२३मा । शन्तमाभिरभिष्टिभिः । आस्वा

२ १ २ ४ २ ३
२३पे । स्वाऔ३हो३ । पिभिरो२३४५इ । डा ॥ ३१ ॥

त्तान् “न्यक्रमोत्” एकेन दिवसेनातिक्रामति (एतच्च युवयोः कर्मेति स्तुतिः),

“ह्रित्वा शिरो”, “ह्रित्वा शिरः” इति पाठौ । “रार-
पत्”, “वावदद्”—इति च ॥ ८ ॥ ४८

हे “इन्द्र !” “नेदीयः” “अन्तिकतममस्माकं यज्ञस्थानं “ए-
दिहि” आगच्छैव । काभिः साकमिति ? उच्यते । “मित-
मेधाभिः” परिमित-प्रज्ञाभिः^(१) “ऊतिभिः” रक्षाभिः । यद्वा ।
निर्मित-यज्ञाभिर्मरुद्भिः सह । हे “शन्तम” सुखतम ! “शन्तमाभिः”

* ‘मेधातिथेराषम्’—इति वि० ।

I, II वाग्ने, आशौले वा इमे दे ।

(१)—‘मितः प्रक्षिप्तो मेधी यज्ञो यासु क्षतिषु ताः मितमेधाः, ताभिः यज्ञसहितैः
पालनैर्निमित्तभूतैः, यज्ञान् पालनानि च अस्माकं सम्पादयितुमित्यर्थः—इति वि० ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 आशन्तमशन्तमाभिरभिष्टिभिरास्वापेस्वापिभिः ॥ १० ॥ ५०

॥ इति चतुर्थ-दशति ॥

४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४
 II इन्द्रनेदोयदि । हाइ । मितमे । धा । भिहृति-

२ २ १ १ ० १ २
 भाइः । आशन्तमशन्तमा२भाइः । आभिष्टिभिः । आ-

१ ४ २ ३
 स्वा२पाइस्वा२३ । हा३ । पिभिरो२३४५इ । डा ॥ ३२ ॥ ५०

सुखतमाभिः “अभिष्टिभिः” प्राप्तिभिः अभिमताभिर्वा^(१) आग-
 च्छेति शेषः (उपसर्गश्रुते र्योग्य-क्रियाध्याहारः) तथा हे “स्वापे” !
 अस्माकं बन्धु-भूत-सुखस्य आपयितर्वा । “स्वापिभिः” बन्धुभूताभिः
 सुखस्य प्रापयित्रीभिः “अभिष्टिभिः” आगच्छेति शेषः ॥ १० ॥ ५०

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

५० ऋग्वेदस्य, ६, ४, २३, १ ।

(१) — “अभिमुखेन दृश्यन्ते यासु देवतास्ता अभिष्टयः इष्टय इत्यर्थः, ताभिस्त निमि-
 त्तभूताभिः तासु सम्पादयितुं सित्यर्थः” इति वि० ।

अथ षष्ठे खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

नृमेध ऋषिः ।

३२ ३१ २३ १२ ३२ ३१ २

इतजतीवोअजरं प्रहेतारमप्रहितम् ।

३ १२ २२ ३ १ २

३ १ २ ३ १ २

३ १ २

आशुञ्जेतारं होतारं रथीतममतूर्त्तन्तुग्रियावृधम्* ॥ १ ॥ १५

५ २

५ १ २ २

५ २ २

५ २

I इतजती । वोअजाश्राम् । औश्होश्वा । प्रहे-

२ १ २ २

५ २ २

२ २ २

तारमप्राहीश्रताम् । औश्होश्वा । आशुञ्जेताराश्-

१ २ २

५ २ २

१

२

५

हाइताश्राम् । औश्होश्वा । रथाइतममतूर्त्तार्श्शन्तु ।

३ २

१ २

५ २ २

२

ग्रियाश् । वार्द्धार्श्शऔश्होवा । स्तुषे ॥ ३३ ॥

५ २ २ २

५

२ २ २ २

II इतजतीवोअजाश्राम् । प्रहेतारमप्रहितमुहूवारश्-

* 'तुग्रयावृधम्'-इति ऋ० पाठः ।

५१ ऋग्वेदस्य ६, ७, ३, ७ ।

I, II गौरीवीतेः प्रहितौ द्वौ । वासुक्ते वा इमे द्वे ।

अथ द्वितीया ।

वसिष्ठऋषिः ।

१२ २२ ३ १२ २२३ २ १२ २२

मोषुत्वावाघतश्चनारेअस्मन्निरीरमन् ।

१ २ १ २ २ २ १ २ २ १
होइ । आशुञ्जेतारं हाइतारमुह्वारश्चो । रथी । त-१ २ २ ३ ५ २ २ १ ३ ५ २ २
मारम् । अतूर्त्ता२३४न्तू । प्रिया३ । वारर्द्धा२३४औहो२ १ १ १ १
वा । स्तौडषार२३४५इ ॥ ३४ ॥ ५१

हे अस्मदीया जनाः ! “वी” यूयम् “अजरं” जरा-रहितं
 “प्रहेतारं” शत्रूणां प्रेरकं “अप्रहितं” केनाप्यप्रेषितं “आशु”
 वेगवन्तं-“जेतारं” शत्रूणां । “हातारं” गन्तारं । “रथीतमं”
 रथिनां श्रेष्ठं “अतूर्त्त” केनाप्यहिंसितं । “तुग्यावधं” उदकस्य^(१)
 बर्धयितारमिन्द्रम् “जती” जलै रक्षणाय “इतः” कुरुत पुरु-
 स्कृतेति यावत् ॥ १ ॥ ५१

(१)—तुग्याइति उदकनामसु एकविंशतितमं नैषष्टकम् (१, १२) बह्वृक्पाठ-
 स्वरूपमवलम्ब्य प्रतीकमङ्गोक्तम्, सामवेदीयपाठे तु तुग्रिया इति ध्येयम् ।

अथ तृतीया ।

वसिष्ठऋषिः ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 सुनोतसोमपावनेसोममिन्द्रायवजिणे ।

१ २ ३ १ २ २ २ २ ३ ३ १ २ २ २ १ २ २ २
 पचतापक्तीरवसे कृणुध्वमित् पृणन्नित् पृणते मयः ॥३॥५३

१ १ ५ १
 २जजवा२इ । जऽ२ । नआगा२३४ही । आइह ।

२ १ ३ ५ २ १ २ १
 वासौवाओ२३४वा । उपश्रू२३धा३४इ । ओ२३४पूइ ।

डा ॥ ३६ ॥ * ५२

अतस्त्वम् “आरात्ताद्वा” दूरेऽपि वर्त्तमानः “नः” अस्मदीयं
 “सधमादं” यज्ञम्^(१) “आगहि” आगच्छ । “इह वा” यत्रापि
 वा “सन्” विद्यमानः “उपश्रुधि” अस्मदीयं स्तोत्रं सुपशृणु ॥

“आरात्ताद्वा”, “आरात्ताच्चित्” इति च पाठौ ॥ २ ॥ ५२

५३ ऋग्वेदस्य ५, ३, १८, ३ ।

(३)—‘सह मायन्ति यत्र देवताः स सधमादो यज्ञः तं प्रति’-इति वि० ।

* इति ग्रामे गेये सप्तमः प्रपाठकः ॥

^{५ २ २ २ ५ १२ १ २}
 I आं सुनोतसोमपावनाइए । सोममिन्द्रा२३ । होवा
^{२ १ २ १ २२ १ २२ १ २}
 ३हा । यवञ्जरा२३इणाइ । पचतापक्ताइरवसेक्ता । ए॥ ध्वा
^{२ १ २ २ १}
 १मीर३हाइ । पु॥ णान् । आइत्पृ३हा । एताइमा-
^{२ १}
 २३या३४३ः । ओर३४पूइ । डा ॥ १ ॥

^{४ ३२ ४ ५२ २ ३२ २२ ३ ५ ४ ५}
 II सुनोतसोमपा । आव्नाओर३४वा । इयाहाइ ।
^{१२ १ १ १ ०}
 सोममिन्द्रा२ । ऊवे२ । ऊवे२हो । यावज्जिणा२इ ।
^{१ २ २२ १ २ २}
 पचतापक्ताइरवसेक्ता । ए॥ ध्वा१मीर३हाइ । पु॥
^{१ २ २ १ २ १}
 णान् । आइत्पृ३हा । एताइमा२३या३४३ः । ओर३४पूइ ।
 डा ॥ २ ॥ ५३

हे मदीयाः पुरुषाः ! “वज्रिणे” वज्रवते “सोमपान्ते” सोमस्य
 पात्रे “इन्द्राय” “सोमं” “सुनोत” अभिषणुत । “अवसे”-इन्द्र-

अथ चतुर्थी ।

भरद्वाजऋषिः ।

१ २ ३ १२ २२ ३ २ ३ १ २ ३ २
 यः सत्राहाविचर्षणिरिन्द्रन्ः ह्रमहेवयम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 सहस्रमन्योतुविनृम्णसत्पतेभवासमत्सुनोवृधे ॥ ४ ॥ ५४

३ ४ २ ३ २ ४ ५ २ ४ २ ४ २ ५
 I यः सत्राहाविचर्षणिः । इन्द्रन्तारः ह्रमहेवयाम् ।

न्तर्पयितुं “पक्तोः” पक्तव्यान् पुरोडाशादीन् पचति । “कृणु”
 ध्वमित्” इन्द्रप्रियकराणि कर्माणि च कुरुतैव । इन्द्रो हि “मयः”
 सुखं^(१) “पृणन्ति” यजमानाय प्रयच्छन्नेव “पृणते” हवींषीति-
 शेषः ॥ ३ ॥ ५३

यः इन्द्रोह “सत्राहा” महतां शत्रूणां हन्ता । “विचर्षणीः”
 विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा तमिन्द्रं वयं “ह्रमहे” स्तुति-पदै राह्वयामः
 (उत्तरार्धः प्रत्यक्ष-कृतः^(१)) हे “सहस्रमन्योः” बहुविधं शत्रु-

५४ ऋग्वेदस्य ४, ७, २७, ३ ।

I वामदेव्यम् ।

(१)—मयइति सुखनामसु‘सप्तमं नैषण्टकम् ३, ६ ।

(१)—“तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताः आध्यात्मिकस्य । तत्र परोक्ष-
 कृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्धुव्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य * * * अथ प्रत्यक्षकृता
 मध्यमपुरुषयोगास्त्वस्मिन् चैतेन सर्वनाम्ना * * * अथापि प्रत्यक्षकृतान्तेतारो

अथ पञ्चमी ।

परुच्छेपः ऋषिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

शचीभिर्नः शचीवह्निवह्निदिवानक्तान्दिशस्यतम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९

इन्द्रं तं ह्रमहे वा २३याम् । सहस्रमन्योतुविनुम्णसत्या २३-

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

ताइ । भवासा २३मा । त्सूनोवृधे । इडा २३भा ३४३ ।

१

ओ २३४५इ । डा ॥ ३ ॥ ५४

नाशार्थं सहस्र-सङ्ख्याक-कोप-युक्त ! यहा । मन्युः क्रतुः,
सहस्र-सङ्ख्याकैः क्रतुभिः पूज्येन्द्र ! । हे “तुविनुम्ण” बहु-
धन^(१) ! “सत्यते” सतां पालयितरिन्द्र ! “समत्सु” सङ्ग्रामेषु^(२)
“नः” अस्माकं “वृधे” वर्धनाय “भव” ॥

“सहस्रमन्यो”, “सहस्रमुष्क”-इति च पाठौ ॥ ४ ॥ ५४

* ‘परुच्छेप’-इति वि० पाठः ।

भवन्ति परोल्लङ्घनानि स्रोतव्यानि * * * अथाध्यात्मिक्य उत्तमपुरुषयोगा अहमिति
चैतेन सर्वनाम्ना-इत्यादि नै० दै० १, १-३ ।

(२)-‘तुविनुम्ण’ बहुबल इति वि०-सम्मतोऽर्थः । तुवीति बहुनामसु द्वितीयं
पदम् । नि० ३, १ ।

(३)-‘समत्सु’-इति सङ्ग्रामनामसु द्वाविंशतितमसु पदम् । नि० २, १७ ।

१. २ ३ १ २२ २२ ३ २ २ २ २ २

मावा॒रातिरुपदसत्कदाचनास्मद्रातिःकदाचन ॥५॥ ५५

४ २

२ ४

१ २

२ १

I शचीभिर्नाः५ शचीवसू । दिवानक्तन्दिशस्यताम् ।

२ १

२ १ २

मावा॒रम् । रातिरुपदसत्कदाचना । आस्मा॒रम् ।

१

२ १

५

४

५

रातिःकदार३४वा । चापुनोईच्छाड् ॥ ४ ॥ ५५

हे “शचीवसू” ! (शचीति कर्म-नाम^(१)) अस्मदनुष्ठितज्योति-
ष्टोमादि-कर्म-धनौ !^(२) युवां “शचीभिः” अस्मदीयैः कर्मभि-
र्यागादिभिर्निमित्तभूतैः “दिवानक्तम्” अहनि रात्रौ च “दिश-
स्यतं” विसृजतं अभिमतं दत्तमित्यर्थः^(३) । अस्मदत्तं हविः सर्वदा
भक्षयन्तं वा । “वां” युवयोः “रातिः” दानं “कदाचन” सर्वदा
याग-कालेऽपि अ-याग-कालेऽपि “मोपदसत्” मोपक्षीणं भूत्
(दस उपक्षये । लुङि पुषादि-द्युतादीति च्चेरङ्) न केवलं
युषदोयम्, अपितु “अस्मद्” अस्माकमपि “राति” दानं हविरादि-

५५ ऋग्वेदस्य २, २, ३, ५ ।

I अश्विनोः साम ।

(१)—“शची” इति कर्मनामसु द्वाविंशतितमं पदम् (नि० ३, १) ।

(२)—“अश्विनौ” इति वि० ।

(३)—“दाशति” इति दानकर्मसु द्वितीयं पदम् (नि० ३, २०) । तस्यैवद्रूपस्य दिश-

स्यन्तमिति ।

अथ षष्ठी ।

वामदेवऋषिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 यदाकदाचमीढ्षेस्तोताजरेतमर्त्यः ।

१२ २२ ३१२ ३२ ३२ ३२ ३१२
 आदिद्वन्द्वे तवरूपां विपागिराधर्त्तारं विव्रतानाम् ॥ ६ ॥ ५६

५ २ १ ३ ५ २ ३ ५ २ २
 I यदाकदा । चारमा२३४ औहोवा । दूर३४षे । स्तो-
 १२ २२ १ २ १ २ १ ७ ३
 ताजरेतमर्त्तियाः । आदिद्वन्द्वे । तावरूपा२३४म् । वि-
 २ ३२ १ २२ १ १ ३ ५ २
 पा३४गिरा । धार्त्तारंवीर३ । वारता२३४ औहोवा ।
 ३ १ १ १ १
 नार३४५म् ॥ ५ ॥

प्रदानं सर्व-विषयं दानं वा, अर्थिभ्यः “कदाचन” सर्वावस्थाया-
 मपि “मोपदसत्” उपक्षीणं माभूत् सर्वदा वर्त्तताम् । अहमपि-
 सर्वदा युष्मानुद्दिश्य दद्याम् । युवामपि मदभिमतं सर्वदा दत्त-
 मिल्यर्थः ।

“दिशस्यत”, “दशस्यतम्”-इति च पाठौ ॥ ५ ॥ ५५

* “मोड् ऊषे”-इति ऋग्वेदीयोच्चारणम् ।

I, II, III वसिष्ठस्य वासिष्ठस्यवा सफस्यवा, पात्रस्यवा, पत्र-
 स्यवा ; पत्राणि त्रीणि ।

II यदा^५कदा^२चमा^२हाउ । दूषा^१इ^१स्तोता^२ । जराइ ।

तमर्त्तियः^१ । आदिद्वन्दा^२ । औहोश्चा^२ । चाइ^२ । ता-

वाररू^१र३४णाम्^५ । विपागिरा^२ । धर्त्तारं^२व्या^५ । औहोश्-

चा^२ । चाइ^२ । ब्रातानाम्^१ । इडार३भा३४३^२ । ओर३४पुइ^१ ।

डा ॥ ६ ॥

III यदा^४३क^५ । दा^३४चमी^५ । दूषा^३इ^२ । स्तोता^४ ।

जराइ^२ । तमार्त्तिया^१ः^२ । आदाइद्वन्दा^१इ^२ । तावाररू-^१

र३४णाम्^५ । विपा^२ । गिरौवा^२ओर३४वा^५ । धर्त्ता^२ । रं^३व्या^२

वाओर३४वा^१ । ब्रतापुनाम्^५ । होपुइ^४ । डा ॥ ७ ॥ पुई

“यदा कदा च” यस्मिन् काले “मौढुषे” सेक्ते हविः-प्रदात्रे
यजमानाय तस्य यागार्थं “मर्त्या” मरण-धर्मा “स्तोता” स्तुति-

अथ सप्तमी ।

मेध्यातिथि ऋषिः* ।

३ १२ २१ ३ २ ३ १ २

पाहिगाअन्धसोमदइन्द्रायमेध्यातिथे ।

कर्त्ताज्ञाता “जरेत” स्तूयात् । “आदित्” अनन्तरमेव तस्मिन्-
 काले इत्यर्थः । “वरुण” पापस्य वारकं^(१) “विव्रतानां” विवि-
 धानां कर्मणां^(२) “धर्त्तारं” धारकं वरुण-नामानं देवं “विपा”
 विशेषेण रक्षिकया “गिरा” स्तुत्या “वन्देत” स्तूयात् । यदा
 यजमानार्थं मुद्राता स्तौति तदा वरुणमेव स्तौतीत्यर्थः । अथवा
 “मीढुषे” अभिमत-वर्षिचे वरुणाय तत् प्रीतये “यदा कदा
 च” यस्मिन् कस्मिंश्चित् काले स्तुत्यर्हं “मर्त्यः” स्तोतोद्गाता
 “जरेत” स्तूयात्^(३) । “आदिदनन्तरमेव” यजमानोऽपि
 उक्त-लक्षणं स्वयमपि “विपा गिरा” “वन्देत” नमस्कुर्यात्
 स्तूयाद्वा ॥ ६ ॥ ५६

* ‘वत्सइन्द्रमाह’-इति वि० ।

(१) —‘वरुणः वृणोतीति सतः’ इत्यादि नै० १०, ३ ।

(२) —‘व्रतम्’-इति कर्म-नामसु सप्तमं पदम् (नि० २, १) ।

(३) —‘जरेत’ इति अर्चति कर्मसु सप्तमं पदम् (नि० ३, १४) ।

१२ २२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यःसन्मिहोहुर्योर्थाहिरण्यइन्द्रोवज्रीहिरण्ययः ॥ ७ ॥ ५७

४२ ५ २ ४

२१२

२

१

२ २ २

I पाहिगात्रा । धसोमारइदाइ । आइन्द्रायमे ।

१२

२

१

२२ १

२२ १

७

धियाता२इथाइ । यःसन्मिहोहरियोर्थाः । चाइरण्या-

१

२

२

२ १

५

४

यारः । आइन्द्रोवाइज्री३ । हिरो२इ४वा । एयापू-

५

योईहाइ ॥ ८ ॥

५२

४

५

२२

१२

२

१

२

II पा । ह्योपाहो । गात्रन्धसोमा२इदाइ । आइन्द्रा-

२२

१२

२

१

५२

१

२

यमे । धियाता२इथाइ । यःसन्मिहोहरियोर्थाः ।

इन्द्रायेति चतुर्थैकवचन मिदं सम्बोधकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । हे “इन्द्र” ! “मेध्यातिथे” ! मेधो यज्ञं तस्मिन् भवो मेध्यः मेध्यश्चासौ अतिथिश्चेति मेध्यातिथिः, तस्य सम्बोधनं हे मेध्यातिथे ! यज्ञे भव अतिथि-भूत इन्द्र ! “अन्धसः” पीतस्य

५७ ऋग्वेदस्य ६, २, ७, ४ ।

I, II सौभरे हे ।

अथाष्टमी ।

भर्गऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

उभयं पूणवच्चनइन्द्रो अर्वागिदंवचः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २

सत्राच्यामघवांसोमपीतयेधियाश्वविष्ठआगमत् ॥ ८ ॥ ५८

७ १ २ २ २ २ १ ५
हाइरण्यायाः२ । आइन्द्रोवाऽज्जी३ । हिरो२३४वा ।४ ५
ण्यापूयो६हाइ ॥ ८ ॥ ५७

सोमस्य “मदे” सति त्वमस्मदीयाः “प्रजाः” “पाहि” रक्ष ।
 “यः” इन्द्रः “हृर्योः” अश्वयोः^(१) “संमिन्नः” स्व-रथे संमिश्रयिता
 “इन्द्रो वज्री हिरण्ययः” हित-रमणीयः यस्य रथो हिरण्ययो
 हिरण्यमयः ।

“हृर्यो र्यो हिरण्यय इन्द्रो वज्री हिरण्ययः”-इति
 ऋन्दोगाः । “हृर्यार्थः सुते सचा वज्री रथो हिरण्ययः”-
 इति बह्वचाः ॥ ७ ॥ ५७

५८ उत्तरार्चिकस्य ५, १, १४, १ = ऋग्वेदस्य ६, ४, ३५ (१८) १
 = ऊर्ध्वे ४, २, १६ — १८, २, ७ ।

(१) — ‘हरी इन्द्रस्य’-इति नि० १, १५, १ ।

I उभयं^५ शृणुवच्चना^५ इ^१ ए^१ आइन्द्रो^१ र^१ अर्वा^१ गिदं^१ वचा

२३। होवा^१ इहा^२ इ^२। सत्रा^१ चिया^२ मघवा^२ रन्^१। सो^१। मा

पा^२ इहा^२। ता^३ २३४या^५ इ^२। धिया^२ शविष्ठ^२ आ^१ र^१ होइ^१।

गमात्^२। औ^४ र^४ होवा^४। हो^४ पूइ^४। डा ॥ १० ॥ ५८

“उभयं” स्तोत्रात्मकं शस्त्रात्मकं चोभय-विधम्^(१) “इदं वचो” “अर्वाग्” अस्मदभिमुखं “इन्द्रः” “शृणुवत्” शृणीतु । श्रुत्वा च “सत्राच्या” अस्माकं यज्ञं पूजयन्त्या^(२) “धिया” युक्तः सन् “मघवान्” धनवानिन्द्रः “शविष्ठः” अतिशयेन बलवान् “सोमपीतये” सोम-पानाय “आगमत्” आगच्छतु ॥

“मघवान्”, “मघवा”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ ५८

I इन्द्रस्य वैयश्वम् ।

(१)—‘उभयं स्तुतिं प्रार्थनाञ्च’ इति वि० ।

(२)—‘यदागत्या’ इति वि० ।

अथ नवमी ।

अस्याः परस्याश्च मेधातिथि-मेध्यातिथौ ऋषौ* ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

महेचनत्वाद्रिवाः पराशुल्कायदीयसे ।

२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

नसहस्रायनायुतायवज्जिवोनशतायशतामघ ॥ ८ ॥ ५८

५ २ ४ ५

२ ३

५

२ २ २

I महेचनोवा । त्वाअद्रा२३४इवाः । पराशुल्का ।

१

२

४ ५

३ २

१ २ २ २

१

या३दायासा३इ । नस । हस्रा३ । यानायुता । यवा-

२

४ ५

३ २ २

१

४

२

ज्राइवो३ । नश । ताया३ । शा२३ता३ । मा३४५घो-

५

इहाइ ॥ ११ ॥

५ २ २

४ ५ २ ४

५

१ २ २ २

१ २

II महेचाइनत्वाअद्रिवाः । पराशुल्का । यदाया१

* 'प्रगाथइन्द्रमाह'-इति वि० ।

†“त्वामद्रि”-इति, “त्वाअद्रि”-इति, ‡“देयाम्”-इति च ऋग्वेदीयः ।

५८ ऋग्वेदस्य ५, ७, १०, ५ ।

I, II सहस्रयुतीये ; प्रजापतेः महोविशोये वा ।

सा^१२३ । नसहस्रा^१२ । यनायुतायावज्जिवा^१२ः । नशा-

ता^२२३या । शता^१२३ । मार^१घार^१२४औहोवा । महो-

विशे^२१ ॥ १२ ॥ ५८

हे “अद्विवः”^(१) वज्रवन्निन्द्र ! (च नेति निपात-द्वय-समु-
दायो विभज्य योजनीयः) “महे च” महतेऽपि “शुल्काय”
मूल्याय नाहं त्वां “परादीयसे” न विक्रीणामि (ददातिरुक्तम-
पुरुषस्य कर्त्तर्येव व्यत्ययेन रूपम् ।

“परा शुल्काय देयाम्”-इति बहुचा आमनन्ति ।

हे “वज्रिवः”^(२) वज्रहस्तेन्द्र ! “सहस्राय” सहस्र-सङ्ख्या-
काय धनाय “च न” “परादीयसे” “अयुताय” दशसहस्राय
शुल्काय न परादीयसे । हे “शतामघव” बहुधनेन्द्र ! “शताय”
(बहुनामैतत्) अपरिमिताय धनाय च न परादीयसे न विक्री-
णामि । उक्त-सङ्ख्याकादनादपि त्वां न परित्यजामि । किन्तु
बहुभिर्हविर्भिः परिचरामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ५८

(१)—‘अद्विवः’ ।

(२)—‘वज्रिवः’ इति न ‘सतुवमोरुःसम्बन्धौ’ एते रूपम् ।

अथ दशमी ।

१ २

३ १ २ ३

३ १ २

वस्यां^१इन्द्रासिमेपितु^२रुतभ्रातुरभुञ्जतः ।

३ १ २

३ १ २

३ २ ३ १ २

माताचमे^१कृदयथः समावसो^२वसुत्वनायराधसे ॥ १० ॥ ६०

॥ इति पञ्चम-दशति ॥ *

४ ५ २

२

४

५

३ २ ३

५

I वस्यां^१इन्द्रासिमे । हाउपितूः । उताभ्रा^२२३४तूः ।

३ १

५

३

५

२ २ १

२

३

अभुञ्जातौ । वाओ^१२३४वा । माताचामौ । वाओ^२२३४

५

२

१

२

३

५

२ १

वा । कृदयथः । सा^१समावासौ । वाओ^२२३४वा । वसू-

हे “इन्द्र” ! त्वं “मे” मदीयात् “पितुः” जनकादपि
 “वस्यान्” वसीयान् वसुमत्तरोऽसि । “उत” अपिच अभुञ्जतः”
 अपालयतो मम “भ्रातुः” अपि त्वं वसीयानधिकोऽसि । हे
 “वसो” ! वासकेन्द्र “मे” मदीया “माता च” त्वं च “समास-
 मौ” समानौ सन्तौ (पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः) “कृदयथ”

६० ऋग्वेदस्य ५, ७, ११, १ ।

I इन्द्राण्याः साम ।

* ॥ इति तृतीयः प्रपाठकः ॥

त्वानौ । वाओ^१२३४वा । यरो^२२३४वा । धा^३पु^४सो^५ई-

हाइ ॥ १३ ॥ ६०

(अर्चतिकर्मायं)(^१) मां पूजितं कुरुतः । किमर्थं ? “वसुत्वनाय”
व्यापनाय “राधसे”(२) धनाय च उभयोर्ल्लाभायेत्यर्थः ॥ १० ॥ ६०

इति त्रीसायणाचार्य-विरचिते साधबीये सामवेदार्थ-प्रकाशे छन्दोवाक्याने
द्वितीयस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमे खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

वसिष्ठऋषिः ।

३१२ २२ ३१ २ ३१ २
इमद्इन्द्रायसुन्विरेसोमासोदधागिरः ।

१२ २२ ३२ ३१ २ ३ २ ३ २
तां आमदायवज्रहस्तपीतयेहरिभ्यांयाह्नोकत्रा ॥ १॥ ६१

६१ ऋग्वेदस्य ५, ३, १०, ४ ।

(१)—‘इदयति’, ‘इदयते’ वा अर्चतिकर्मसु एकविंशतितमं पदम् नि० ३, १४ ।

(२)—‘चतुर्थ्यैकवचनमिदं तृतीयैकवचनस्य स्थाने दृश्यम्’-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

वामदेवऋषिः ।

३ १२ ३ १२ ३ १२

३ १ २

इमइन्द्रमदायतेसोमाश्चिकित्रतुक्थिनः ।

१ २ ३ १२ २२३ १ २

३ १ २ ३ १ २

मधोःपपानउपनोगिरःशृणुरास्वस्तोत्रायगिर्वणः ॥२॥ ६२

३ २

५२

५

१२ २

I इमा३४इ । इमइ । द्रायसुन्वा६इराद । सोमा-

२ २

२२ १२ २

२

सोदध्याशिराः । तां आमदायवज्रहस्तपीतायाइ । ह-

१

२

१

२ १

१ १ ३

५२

रा२३हो । भ्यांया२३हो । ह्यो२३ । कारआ२३४औ-

२

३

५

होवा । ऊ२३४पा ॥ १४ ॥

४

२ ४

१२ २

II इमइन्द्राधूमदायताइ । सोमाश्चिकित्रउक्थिनाः ।

हे “वज्रहस्त” ! “दध्याशिरः” दधि-मिश्रणाः “इमे”
 “सोमासः” सोमाः “इन्द्राय” तुभ्यं “सुन्विरे” सुतावभूवः ।
 “तान्” सोमान् “मदाय” मदार्थं “पीतये” पानाय “ओको”
 यज्ञ-सदनम् “आ” अभि “हरिभ्याम्” अश्वभ्याम् “आयाहि”
 आगच्छ ॥ १ ॥ ६१

I, सौभरम् । II गर्लमदम् ।

अथ तृतीया ।

मेधातिथि-मेधातिथी ऋषी* ।

एके विश्वामित्र इत्याहुः ।

२ ५३ १ २३१२ ३१२३१२
 आ त्वा३१धसर्वदु३घा३उवेगायत्रवेपसम् ।

२ १ १ २ २ २ १
 मा१धो२ःपापा२ । नउपनोगिराःशा१र्णू२ । रा१स्वस्तो-
 २ १ २ १
 २३त्रा । यगिर्वा२र३णा३४३ः । ओ२३४५इ । डा ॥ १५ ॥ ६२

हे “इन्द्र” ! “ते” तव “मदाय” मदार्थम् “उक्थिनः”
 स्तोत्र-युक्ताः “इमे” सोमाः “चिकित्ते” ज्ञायन्ते दृश्यन्ते (कित
 ज्ञाने । कर्मणि लिट् । इरयोरे-इति रे-इत्यादेशः) किञ्च ।
 “मधोः” मदकरस्य (कर्मणि षष्ठी) मदकर सोमं “पपानः”
 अत्यर्थं पिबन् अस्माकं “गिरः” स्तोत्र रूपा वाचः “उपशृणु”
 सम्यक् शृणु । “गिर्वणो” गौर्भिर्वननीय हे “इन्द्र” ! स्तोत्राय
 स्तोत्र कर्त्रे मह्यं “रास्व” अभीष्टं देहि(१) । २ ॥ ६२

* ‘सोमार्षम्’-इति वि० ।

† “त्व१”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इन्द्रधेनुं सुदुधामन्यामिषमुरुधरामरंकृतम् ॥ ३ ॥ ६३

I आत्वद्यासाद्बुधाम् । ऊवाइगारयत्रवेरपसम् ।

आइन्द्रान्धेनुम् । सुदुधाम् । आ । नियारमार३४३-

धाम् । उरुधार३राम् । अरङ्कार३र्त्ता३४३म् । ओ२३४

५३ । डा ॥ १६ ॥ ६३

अनयेन्द्रं धेनु-रूपेण वृष्टिरूपेण च निरूपयन् स्तौति ।

“अद्य” इदानीं “धेनुं” धेनुरूपमिन्द्रं “नु” क्षिप्रं “आहुवे” आह्वये । कीदृशीं धेनुं ? “सर्वदुधां” पयसोदोग्ध्रीं “गायत्रवे-पसं” प्रशस्यवेगां । “सुदुधां” सुखेनदोग्धुं शक्यां । “अन्यां” उत्त-विलक्षणां “उरुधारां” बह्वदकधारां “द्रुषम्” एषणीयां वृष्टिं (लिङ्गव्यत्ययः) एतद्रूपेण वर्त्तमानं । “अरङ्कृतं” अलङ्कृतीरं पर्या-सकारिणं वेन्द्रं चाह्वये ॥ ३ ॥ ६३

६३ ऋग्वेदस्य ५, ७, ११, ५ ।

I वाचः साम ।

अथ चतुर्थी ।

नोधाऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
न त्वा बृहन्तो अद्रयो वरन्त इन्द्र वीडवः* ।

१२ २२ ३१२ २२२ २ ३ २ ३ १२ २२
यच्छिन्नसिन्धुवते मावते वसुनकिष्टदामिनातिते ॥ ४ ॥ ६४

४ ५२ ४ ४ १ २ १२ २
I नत्वा बृह । तोपुद्रयाः । वरन्त इन्द्र वीडारश्वाः ।

२ ७ १ ७ १२ १
याक्किन्नासी २ । स्तूवता इमा २ । वते वसू । नकिष्टारश्वा ।

१२ २ १
मिनातारश्वा ताश्वा २ । ओरश्वा ४ पुद्र । डा ॥ १७ ॥ ६४

हे इन्द्र ! “बृहन्तो” बलेन महान्तः अतएव “वीडवः”^(१) ।
“यच्छिन्नसि” “स्तूवते” “मावते” सर्वतो दृढा अपि “अद्रयः”
पर्वताः “त्वा” त्वां “न वरन्ते” बलेन न निवारयन्ति^(२) ।
अनिवारणमेवोत्तरार्द्धेन विवृणोति—“स्तूवते” त्वदिष्यं, स्तोत्रं

* “वीडव”-इति च ऋग्वेदीयः पाठः ।

६४ ऋग्वेदस्य ६, ६, ११, ३ ।

I बार्हदुकथम् ।

(१)—“वीडव इत्यस्यैवार्थमनुपदं वक्ष्यति दृढा इति ।

(२)—“शुद्धोऽप्ययं दृणोति विवारणार्थो द्रव्य”-इति वि० ।

दाधा^१२इ । अयंयः^२पुरोविभिन्नत्ता^२ओजसा^{१२}२ । मन्दाना

२३ःशो^२३ । प्रा^१२यार^३३४औहोवा । धार^५३४साः ॥ १८ ॥ ६५

“सुते”^(१) अभिषुते सोमे “सचा” ऋत्विग्भिः सह^(२) सोमं
“पिबन्तम्” एनमिन्द्रं “कोवेद्” वेत्ति न कोपि वेत्तीत्यर्थः ।
“कत्” किंवा^(३) “वयः” अन्नं^(४) “दधे” धारयति^(५) । “योऽयम्”
इन्द्रः “शिप्री” हनुमान्^(६) “अव्यसः” सोमेन “मन्दानः” मन्द-
मानः^(७) “ओजसा” बलेन “पुरो^(८)विभिन्नत्ति” ॥ ५ ॥ ६५

(१)—‘सुते, सप्तम्यैकवचन मिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, सुतम् अभिषु तं सोमं, सचा मरुद्भिः सह, पिबन्तम्’-इति वि० ।

(२)—‘मरुद्भिः सह’ इति वि० ।

(३)—‘कत्, प्रथमाया अयम् अदादेशः कोवा, अस्मै इन्द्राय मनोऽन्यः’-इति वि० ।

(४)—‘वयः इत्यन्ननामसु पाठान्तरेण सप्तमं पदम् नै० २, ७ ।

(५)—‘दधे ददातीत्यर्थः’-इति वि० ।

(६)—‘शिप्री, हनू नासिके वा, तद्वान् शिप्री’ इति वि० ‘शिप्रे हनू नासिके वा’-इति नि० नै० ६, १७ ।

(७)—‘मदो मृगावित्यस्येदं रूपम्, तृष्णन्नित्यर्थः ।

(८)—‘पुरः, असु पुरः असुरदुर्गाणीत्यर्थः’-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

अस्याः परस्याश्च वामदेवऋषिः । *

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यदिन्द्र शसोऽब्रतं च्यावयासदसस्पति ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्माकमां शुम्भघवन्पुरुस्पृहं वसव्ये अधिवर्हय ॥ ६६ ॥

२ १ ४ २ ५ २ २ २
I यदिन्द्राश्शसोऽब्रताम् । च्यावयास । दाश्-
१ २ १ २ १ २
सास्पारौ । वाश्२ । अस्माकामौ । वाश्२ । शुम्भघवन् ।
१ २ १ २ २ १
पुरुस्पृहौ । वाश्२ । वसव्यायौ । वाश्२३ । धिवोश्३४
५ ४ ५
वा । द्वापुयोद्वाइ ॥ १८ ॥ ६६

हे “इन्द्र” ! “यद्” यस्मात् कारणात् “शसः” (१) शिचणी-
यानां यज्ञविरोधिनां शिचकस्व तस्मात् कारणात् “सदसः”
अस्मद्याग-गृहस्य “परि” परितो वर्त्तमानम् “अब्रतम्” अकर्माणं
यागविरोधिनमित्यर्थः । “च्यावय” दूरं निःसारय । अपिच—

* “तौरवस आर्षम्”-इति वि० ।

६६ आरण्यके ३, ५—६ ।

I तौरवसम् ।

(१)—‘शसयति’-इति वि० ।

“वचः”(१) पातु । “ब्रह्मणस्पतिः एतत्सज्जको मन्त्राभिमानो देवः”(२) अस्मदीयं वचः पातु । किञ्च । “अदितिर्”(३) अखण्डनीया अदीना वा एतन्नाम्नी देवमाता च(४) “पुत्रैर्भ्रातृभिः” स्वकीयैः सहिता “नः”(५) अस्माकं सम्बन्धि “दुस्तरं”(६)

(१)—‘दैव्यं देवानां भवं, वचः वाक्यं, पर्जन्यः’-इति वि० । एतन्नये दैवमित्यपि कर्तृपदम्, ‘नः’ अस्मान् इत्येव सर्वत्र कर्मपदम् ।

(२)—‘ब्रह्मणस्पतिर्वृहस्पतिः’-इति वि० । “ब्रह्मणः (अन्नस्य) पाता वा पालयिता वा इत्यादि” नि० दै० ४.१२-१३ । एषच पर्जन्यः मन्त्रलिङ्गात्, तथा हि—

“अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसाहणत् ।

तमेव विखे पपिरे स्पर्शं बहुसाकं सिंसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥

(ऋ० ५ म० २ अ० १ ऽ सू० १ मन्त्रः) ।

“अश्नवन्तसास्यन्दनवन्तमवातिनं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभियमोजसा बलेनाभ्यतृणन्मेव सर्वे पिबन्ति रश्मयः सूर्यदृशो बहुनेन सह सिंस्यत्युत्समुद्रिणमुदकवन्तम्”-इति च यास्ककृतं तद्ग्राह्यानम् ।

(३)—‘तु इति पादपरणः’-इति वि० ।

(४)—“अदितिरदीना देवमाता । * * * इत्यदितेर्विभूति माचष्ट एतान्यदीनानीति वा”-इति नि० दै० ४.२२-२३ ।

“अदितिर्यौरदिति रन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विखे देवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जात मदितिर्जनित्वम् ॥

(ऋ० १ म० ८ अ० ४ सू० १० मन्त्रः) ।”

(५)—‘नः अस्मान्’-इति वि० ।

(६)—‘द्वितीयैकवचने द्वे दुष्टरं त्रामणम्, पद्मस्यैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् दुष्टरात् त्रामणात् वचनः सकाशाद्ब्रह्मत्वित्यर्थः’-इति वि० ।

अथाष्टमी ।

बालखिल्या ऋषयः* ।

२ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 कदाचनस्त्रीरसिनेन्द्रसश्चसिदाशुषे ।

३ १ २ २ २ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 उपोपेन्नुमघवन्भूयइन्नुतेदानं देवस्यपृच्यते ॥ ८ ॥ ६८

५ २ २ ५ २ २ ३ ५ २
 I कदाचनास्ता६रीरसाइ । नेन्द्रासार३४श्चा । साइ-
 कर्म विरोधिभि स्तरीतु मशक्यं “नामाणं” (८) रक्षणीयं “वचः”
 पातु ॥ ७ ॥ ६७

हे “इन्द्र !” त्वं “कदाचन(१)” कदाचिदपि “स्तरीः” हिंसको
 “नासि” । यद्वा । स्तरीर्निवृत्त-प्रसवा गौ स्तथाविधो न भवसि ।
 सा यथा वत्साभावात् गृहं प्रति नागच्छति न तथा करोषीत्यर्थः ।

* वामदेवस्वार्षम्-इति वि० ।

६८ ऋग्वेदस्य ६, ४, १८, २ = यजुर्वेदस्य ३, ३४—८, २ ।

I अदितेः साम ।

(८)—नामाणं शत्रुवधकर्मेति वि०-सम्मतः ।

(१)—विवरणमते ‘कदा, च, न’ इति पदत्रयम्, अतएवोक्तम् ‘न शब्द अपिशब्द-
 स्थार्थे, कदाचिदपि’ ।

अथ नवमी ।

मेधातिथिऋषिः* ।

३ १२ २२ ३ १२ ३ १२
 युञ्क्षा* हिवृचहन्तमहरीइन्द्रपरावतः ।

३ १२ ३ १२ ३ २ ३ २ ३ १ २
 अर्वाचीनोमघवंत्सोमपीतयउग्रच्छष्टे भिरागहि ॥ ८ ॥ ६८

३ ५ ३ ४ २ ३ ४ ५ ३ ४ ५ १ ३ ५
 दाशूर३४षाड् । उपोपेन्नुमघवन्भूयइत् । हारइनूर३४ताड् ।

२ ३ ५ २ १ ५ ४ ५
 दानन्दा२३४इवा । स्यपोर३४वा । च्यापुतो६हाड् ॥ २१ ॥ ६८
 किन्तु, “दाशुषे” हविर्दात्रे यजमानाय “सश्चसि”(२) सङ्गच्छसे
 अस्मान् । हे “मघवन्” धनवन्निन्द्र ! “देवस्य” द्योतनादि-गुण-
 कस्य तव भूयः प्रभूतं दानं “उपोपेत् पृच्यते” (अपर उपशब्दः
 पूरणः) उपपृच्यत(३) एव अस्माभिः संपृच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ६८

* ‘मेधातिथिरिन्द्रमाह’-इति वि० ।

* “युञ्क्षा”-इत्यननुनासिकः पाठो बह्वृचाम् ।

६८ ऋग्वेदस्य ५, ७, २८, २ ।

(२)—‘सश्चसि’ र्ततिकर्मसु पठितः, तथापि दाशुष इति सम्प्रदानश्रुतेर्दानार्थो-
 दृष्ट्यः-इति वि० ।

^१ (३)—‘उपपृच्यते, उपेत्य भवति, यावत् पूर्वदानं नैव क्षीयते तावदेव ददासी-
 त्यर्थः’-इति वि० ।

^१ I आइहो^१२ । आइहिहाइ । ^{१ २ १} ^{२ २} ^{४ २} युंत्वाहिवाश्चाश्च-

^{३ ४} न्तम । ^{१ २ २} चारोइन्द्र । ^{१ २} परावाश्ताश्चः । ^{३ २ ४ २ २} अर्वाश्चोनीनाः ।

^{१ २ १ २} माघवंतो । ^२ मपाइताश्याश्चः । ^{३ २ ४ २} उग्राश्चष्टष्ठाश्च ।

^{२ १ ४ ४} भिरोश्चवा । गापूहोश्चः ॥ २२ ॥ ६८

हे “वृत्रहन्तम !” वृत्रं हतवान् वृत्रहा अतिशयेन वृत्रं हत-
वान् वृत्रहन्तमः यथा पुनर्नोत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः^(१)
(अनो नुट् (८, २, १६) इति तमपो नुट्) हे तादृशेन्द्र ! “हरौ”
त्वदीयावश्वौ “युङ्क्ष्व” (हिरवधारणे) आत्मीये रथे योजयैव ।
हे “मघवन् !” धनवन् “उग्रः” उद्गूर्णबलस्त्वं “सोमपीतये”
सोमस्य पानार्थं (दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्^(२))
“अर्वाचीनो” ऽस्मदभिमुखः “ऋष्वेभि” ऋष्वैर्दर्शनीयै “मरुद्भिः”
सार्द्धं “परावतः” (दूरनामैतत्) दूरे वर्त्तमानात् व्युत्कीकात्
“आगहि” आगच्छ ॥ ८ ॥ ६८

I आजीगर्त्तम् ।

(१)—‘शुचोर्मे घस्य वा हन्तरित्यर्थः’-इति वि० ।

(२)—निघण्टु तृतीय षड्विंशोऽन्तिमं १, ८५ ।

अथ दशमी ।

वृमेध ऋषिः ।

२ ३ १२ २२ ३ १ २
 त्वामिदाह्योनरोपीष्यन्वजिन्भूर्णयः ।

१२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २
 सइन्द्रस्तोमवाहस* इहश्रुधुपस्वसस्मागहि ॥ १० ॥ ७०

३२ ४ ५२ २ ३ ४२ ५ ५ २१ २ १
 I त्वामिदा । होइ । हियोनराह्य । अपाइष्यन्वा ।

२ ३ ५ १ २ १२ २२ १ २
 आइन्भूर्णा२३४याः । सइन्द्रस्तोमवाहसः । इहाश्रुधा ।

हे “वजिन्!” इन्द्र ! त्वां “भूर्णयो” हविर्भरणशीला^(१)
 “नरः” कर्मणां नेतारो यजमानाः^(२) “इदा” अथ “ह्यः” पूर्व-
 द्युश्च^(३) “अपीष्यन्” सोममपाययन्^(४) । हे इन्द्र ! स त्वं

* “स्तोमवाहसाम्”-इति ऋक्पाठः ।

७० उत्तरार्चिकस्य २, १, १४, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, २, १ =
 जहे २, ४—१८, २, ८ ।

I माधुच्छन्दसम् ।

(१)—‘तस्मिन्नेव वेदिप्रदेशे कर्मकरणार्थं भूमणशीलाः’-इति वि० ।

(२)—‘ऋत्विगलक्षणा मनुष्याः’-इति वि० ।

(३)—सर्वकालमित्यर्थः ।

(४)—‘पायी ओषाघी वृद्धा वित्यस्येदं रूपम् वर्धयन्तीत्यर्थः’-इति वि० ।

३२ २ ३२ २ १ २ ३२ २ ३२ २ १
 औहो३४वाहाइ । उपाखासा । औहो३४वाहा । रमा-
 २ १
 गा२३हा३४इ । ओ२३४पूइ । डा ॥ २३ ॥ ७०

“स्तोमवाहसः” (षष्ठ्यर्थे प्रथमा) स्तोमवाहसां स्तोत्रवाहकाना-
 मस्माकं स्तोत्रम् “इह” यज्ञे “शुधि” शृणु “स्वसरं” गृहं च ।
 (दुर्याः स्वसराणीति (नै० २, ४, १०) गृहनामसु पाठात्) “उपाह्यु”
 उपागच्छ ॥ १० ॥ ७०

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ऋन्दोव्याख्याने
 तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथाष्टमे खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

द्वयोर्वसिष्ठऋषिः ।

१ २ ३ २ १ २ ३ २ ३ २
 प्रत्युअदृश्यायतू३च्छन्ती*दुहितादिवः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अपोमहीवृणुतेचक्ष्पातमोज्योतिष्कृणोतिह्नरी ॥ १ ॥ ७१

* “व्य१ञ्छन्ती”—इति ऋग्वेदीयः पाठः, इहत्योपि सायण-
 सम्मतः परं न कापि पुस्तके तथोपलभ्यते ।

७१ उत्तरार्चिकस्य १, २, १४, १ = ऋग्वेदस्य ५, ६, १, १ =
 ऊहे२१, २, ८—१२—१५ = ऊहे१, ३—५, २ ।

^{२ १} ^{३ २} ^१ ^{३ २}
 I प्रताइ । इहा । आइ । इहा । उवद । शी३-
^१ ^२ ^१ ^{३ २} ^१ ^{३ २} ^२
 आयती । उक्था । इहा । आ । इहा । तीदु । हो-
^{१ ७} ^{१ ७} ^१ ^{३ २} ^१ ^{३ २}
 इतादिवा२ः । आदिवा२ः । अपो । इहा । ओ । इहा
^{१ २९ २} ^{१ ७} ^{१ ७} ^{२ १}
 माहोवृणुते च । क्षुधातमा२ः । आतमा२ः । ज्योताइ ।
^{३ २} ^१ ^{३ २} ^२ ^{१ ७} ^१
 इहा । आइ । इहा । कृणो । ती३सूनरी२ । ओनरी-
^१
 २३४३ । ओ२३४पूइ । डा ॥ २४ ॥ ७१

“आयती” आगच्छन्ती “व्यच्छन्ती” तमांसि विवासयन्ती
 वर्जयन्ती “दिवो” द्यलोकस्य सूर्यस्य^(१) “दुहिता” पुत्री^(२)
 एवंभूता उषाः “प्रत्यदर्शि” सर्वैः प्रतिदृश्यते (उद्गति पूरणः)

I उषसः ।

(१)—यद्यपि द्यौर्नहि सूर्यपर्यायः तथापि युवाचक-खादि-पदस्य तत्पर्यायत्वाद्-
 स्यापि तत्त्वमन्त्रम् । तथाहि—“खः, पृश्निः, नाकः, गौः, विष्टप्, नभः-इति षट्
 साधारणानि”-इति नि० नै० १, ७ । “साधारणान्यन्तराणि षट् दिवश्चादित्यस्य च”-इति
 च यास्कवृत्तं तद्व्याख्यानम् नै० नै० २, १२ । वस्तुत आदित्यस्य युग्यत्वात् युवाचक-
 शब्देन द्युशब्देन चोपचारात् सुग्रहः । तदुक्तम् “सूर्यो द्युस्थानः” नै० दै० १, ५ ।

(२)—‘द्युलोके जायमानत्वात् दिवः दुहिता’-इति त्रि० । अतएव प्रजापत्यपर-
 पर्यायस्यादित्यस्य प्रतिदिनं सुषसः पञ्चात् भावमानत्वात् कन्य'वल्गात्कारापवादः ।

अथ द्वितीया ।

३१ २३ १२ ३१२

इमाउवान्दिविष्टयउस्त्राहवन्तेअश्विना ।

३१ २३१ २

३१२ ३ १२ २२

अयवामङ्गेवसेशचोवसूविशंविशंदिगच्छथः ॥ २ ॥ ७२

२२ २

३

५२

२२

२

३

I इमाउवान्दिविष्टयार३४एही । उस्त्राहवन्तेअश्विना

सैषा “मही” महती । यद्वा मही महत्तमो नैशं तमोन्धकारं
(अप उ इति निपातद्वयसमुदायः । अपेत्यस्यार्थे) “अपोहृणुते”
अपहृणोति । कथं ? “चक्षुषा” दर्शनेन । एवं कृत्वा “सूनरी” ।
जनानां सुष्ठु नेत्री(३) “उषाः” “ज्योतिः” प्रकाशं “कृणोति”
करोति ।

“अपो मही वृणुते चक्षुषा”-इति छन्दोगाः । अपो महि
व्ययति चक्षुसे”-इति बह्वचाः ॥ १ ॥ ७१

“इमाः” “दिविष्टयः” दिवमिच्छन्त्यः प्रजाः ऋत्विजोपि

७२ उत्तरार्चिकस्य १, २, १५, १ = ऋग्वेदस्य ५, ५, २१, १ =
आरण्यके ४, १, १५—१६ = ऊहे २१, २, १० = ऊह्ये १, ४-५, ३ ।

I अश्विनोः साम ।

(३)—‘शोभनाः नराः यस्याः सावकलेन सा सुनरी, शोभनैः सावकैर्नरैः सम्बन्धे-
त्यर्थः’-इति वि० ।

अथ ततोया ।

अश्विनौ वैवस्वतावृषी ।

२ ३ १ २

३ १ २ ३ १ २

कुष्ठः कीवामश्विनातपानां देवामर्त्यः ।

५२

२

२

२

२

५२

२

२३४ एही । अयं वामङ्गवसे शचीवस्व २३४ एही । विशंवि-

३

५२

४

शङ्धिगच्छथा २३४ एही । होपूइ । डा ॥ २५ ॥ ७२

(उङ्गितु चार्थे । हे “अश्विना” अश्विनौ !^(१) उस्त्री ! वा-
सकौ !^(२) “वां” युवां “हवन्ते” आह्वयन्ति । अयमहं वसिष्ठोऽपि
हे “शचीवस्व” कर्मधनौ ! “वां” युवां “अवसे” ऽस्मद्रक्षणाय युव-
योस्तर्पणाय वा “अङ्गे” आह्वयामि । किमर्थं मेवं प्रजामप्यय
अपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । “विशंविशं हि गच्छथः” हि
यस्मात् सर्वाः स्तुतिकर्त्रीः प्रजाः प्रति युवां गच्छथः खलु, तस्मा-
देव मुच्यत इति ॥ २ ॥ ७२

(१)—“अश्विनौ यद् यन्नुवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विना-
वित्यौर्णवामः । तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्या वित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसा-
वित्येके राजानौ पुण्यकृता वित्येतिहासिकाः । तयोः काल ऊर्ध्वमर्धरात्रात् प्रकाशी-
भावस्यानुविष्टमनुत्तमोभागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः ।”-इति नै० दे०
६, १ ।

(२)—‘उङ्गेति गोनाम । लुप्तोपमं चेदं दृष्टव्यम् उखा इव । यथा गावः खान्
वत्पुक्कान् हवन्ते आह्वयन्ति तद्वत् इति वि० ।

अथ चतुर्थी ।

प्रस्काण ऋषिः* ।

३ २ ३ १ २

३ २ ३ १ २

अयं वाम्मधुमत्तमः सुतः सोमो दिविष्टिषु ।

१ २

३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २

तमश्चिनापिवन्तिरोअच्छंधत्तं रत्नानि दाश्रुषे ॥ ४ ॥ ७४

३ २

५ २ ४

५

५

२ १

I अया ३४म् । अयं वाम्म । धुमत्ता ईमाः । सुतः

२ ५ २ १ २

५ २

५ २

३ २ २

सोमो दिविष्टिषु । ओ३हा । ओ३हा ३४ । ओहा ।

भिरभिषुतेन “घ्नता” युवामभिगच्छता “अंशुना” सोमेन “क्षय-
माणः” क्षीयमाणो यजमानः “इत्यसु” इत्यमेव भवति अत्यन्तं
समृद्धो भवतीत्यर्थः । “आइन्” यथा अभिमतान्नरसादिभक्षण-
वान् राजादिरिव । स यथा प्रवृद्धा दृष्टान्तविषयो भवति
तद्वदयमपि भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ७३

हे “अश्विना” अश्विनौ ! “वां” युवयोः “दिविष्टिषु” दिवए ।
षणेषु यज्ञेषु “अयं” पुरोवर्त्ती सोमः “सुतो” अभिषुतः । कौ-

* ‘कुत्सस्यार्षम्’-इति वि० ।

७४ ऋग्वेदस्य १, ४, १, १ ।

I अश्विनोः साम ।

अथ पञ्चमी ।

मेधातिथि-मेधातिथौ ऋषी* ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ*त्वासोमस्यगल्दयासदायाचनहञ्जगा* ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

भूर्णिम्मगन्नसवनेषुचुक्रुधंकरैशानंनयाचिषत् ॥ ५ ॥ ७५

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तामश्विनापिवतन्तिरोअक्रियम् । ओ३हा । ओ३हा३४ ।३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
ओ३हा । धत्ता३रा३त्ता३ । ओ३हा । ओ३हा३४ । ओ३हा ।१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
निदा३र३ । शू३र३पा३र३ओ३होवा । ऊ३र३४पा ॥ २७ ॥ ७४

दृशः ? “मधुमत्तमः ।” अतिशयेन माधुर्यवान् । “तिरोअन्ह”^(१)
तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभिषुतं तं सोमं “पिवन्त” । “दाशुषे”
हविर्दत्तवते यजमानाव “रत्नानि रमणीयानि धनानि “धत्तं”
प्रयच्छन्त ।

“दिविष्टिष्” “ऋतावृधे”-इति च पाठौ ॥ ४ ॥ ७४

* ‘प्रगाथस्यार्षम्’-इति वि० ।

* “मा”-इति । * “गिरा”-इति च ऋग्वेदीयः पाठः ।

७५ ऋग्वेदस्य ५, ७, १३, ५ ।

(१)-अहनिभवम् अन्धम् । ‘तिरो अन्धं’ तृतीयसवनिकम् । अथवा तिर इति
प्राप्तनाम्, प्राप्ते यागाहनि भवः । तिरो अन्धः, तं तिरो अन्धम्-इति वि० ।

७८क,

५२ २ २

२

१

२

५२ २

१५२

I आत्वा सोमा । स्य । गल्दा रया २३४ औहोवा । सदा-

१२ २१

१ २ ३

५

२ १

२२

रया च न हञ्जियार ३ । भूर्णा औ २३४ वा । मृगन्न सवनेषु च-

हे “इन्द्र !” “त्वा” त्वां “सवनेषु” यज्ञेषु “सोमस्य” “गल्द-
या”^(१) गालनेन आस्त्रावणेन । “ज्या” जयशीलया स्तुत्या च
(अतएव गिरेति बह्वृचाः पठन्ति^(२)) तथा युक्ती “अहं”
“सदा” सर्वदा “याचन्” याचमानः सन् “आचुक्तुधं” मा चुक्तुधं
क्रमोधयानि (आ इति प्रतिषेधार्थः, निपातानामनेकार्थत्वात् ।
अतएव बह्वृचाः मात्वेत्यामनन्ति) बहुशो याचमाने त्वयि क्रोधो
जायते तं सोमगालनेन स्तुत्या चापनयामौत्थ्यः । कौटुशं त्वां ?
“भूर्णि” भर्त्तारं^(३) “मृगं न” सिंहमिव भीमं (स्वामिनः इन्द्रस्य

I सोमसाम ।

(१)—‘गल्दा’-इति वाङ्नामसु चतुःपञ्चाशन्नैषण्डकम् (१, ११) । ‘गल्दा धम-
नयो भवन्ति गलन मासु धीयते’-इति नैषण्डकम् (६, २४) ।

“आत्वा विशन्विन्द्व आगल्दा धमनी नाम्”—

(ऋ० ८ म० १ अ० १ सू० २० मन्त्रार्चः)

आगलना धमनीनाम्-इति तु नैगमम् । मात्वा सोमस्य गल्दयेति बह्वृक्पठितमन्त्र-
व्याख्यानावसरे ‘सोमस्य गालनेनेति’ यास्कश्च ।

(२)—ज्याशब्दोऽत्र गिर्वाचीत्यत्र गिरेति बह्वृक्पाठ एव मानम् ।

(३)—‘भूमणशीलम्’-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

देवातिथि*ऋषिः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

अध्वर्याद्रावयात् सोममिन्द्रः पिपासति ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०

उपोनूनं ययुजे वृषणाहरी आचजगाम वृत्रहा ॥ ६ ॥ ७६

कुधम् । कर्इशा२३नाम् । नायाचिषत् । इडा२३भा

३४३ । ओ२३४५इ । डा ॥ २८ ॥ ७५

I अध्वर्याद्रावयातुवाम् । सोममिन्द्राः । पिपा-

याचने लौकिकं न्यायं दर्शयति) — लोके की वा पुरुषः “ईशा-
नम्” ईश्वरं स्वामिनं न “याचिषत्” न याचेत सर्वएव हि या-
चते । अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याचे इति भावः ॥ ५ ॥ ७५

हे “अध्वर्या !” अध्वरस्य नेतृत्वं “सोमं” द्रावय उत्तरवेदि-
लक्षणं स्थानं प्रापय । यद्वा । रसात्मना द्रवण-शीलं कुरु ।

* देवतातिथिरिति वि० पाठः ।

७६ ऋग्वेदस्य ५, ७, ३२, १ ।

I आजमायवम् ।

अथ सप्तमी ।

द्वयोर्वसिष्ठ ऋषिः ।

३ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २ ३ १ २
अभीषतस्तदाभरेन्द्रज्यायःकनीयसः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पुरुवसुर्हिमघवन्बभूविथभरेभरेचह्वयः ॥ ७ ॥ ७७

२ १ २ २ २ १ २ १ २ २
साशतौ २ । उपोऽनूनं युयुजेवृ । षाणाश्हारी २ । आ-
१ २ ३ २ १ २ ४ ५ ४
चाजार्श्गा । मवृत्रहा । औश्होवा । होपृइ । डा ॥

॥ २८ ॥ ७६

अभिषुण्वित्यर्थः । किं कारणमिति चेत् ? “इन्द्रः” “पिपासति”
सोमं पातु मिच्छति (त्वयैतत्कथमवगतमिति चेत्तत्राह-“वृषणा”
वर्षितारौ युवानौ वा । “हरी” अश्वौ “नूनं” अथ “उपो युयु-
जे” उपगम्यैव सारथिर्योजितवान् रथे । “वृत्रहा” वृत्रस्य हन्ता^(१)
इन्द्रश्च “आ जगाम” आगतवान् ॥

“उपोनूनं” “उपनूनम्”-इति पाठौ ॥ ६ ॥ ७६

७७ ऋग्वेदस्य ५, ३, २१, ४ ।

(१)—‘वृत्रहा सेवस्य हन्ता’-इति वि० ।

I अ^५भो^२ष^२त^१स्त^२दा^२हा^२उ । भ^२रा । इ^२न्द्र^२ज्या^२यः क^२नी^२या

२३साः । पु^२रु^२व^२सु^२हि^२म^२घ^२व^२न्व^२भू^२वा^२र^२इ^२था । भ^२रा^२इ^२भा^२र^२

रे । च^२ह^२व्यः । इ^२डा^२र^२भा^२र^२४३ । श्री^२र^२३४^२पु^२इ । डा ॥

॥ ३० ॥ ७७

हे “ज्यायो” ज्यायन्निन्द्र ! (“आमन्वितं पूर्वं मविद्यमानवदि-
तौन्द्रपदस्य विद्यमानवद्भावात् ज्यायइत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभा-
वः । नकारस्य रुत्वं^(१) व्यत्ययेन नुमभावो वा^(२) “कनीयसः”
सतो मम “तत्” प्रसिद्धम् । “अभ्याभर” अभ्याहर । हे “म-
घवन्” धनवन्निन्द्र ! “पुरुवसुः” बहुभिर्वननीयो “बभूविथ”
असि । “भरे भरे” सङ्ग्रामे^(३) “च” “हव्यो” हातव्यश्च बभू-
विथ^(४) ॥

“मघवन् बभूविथ”-इति कन्दोगाः । ‘मघवत्सना-
दसि’-इति बह्वृचाः ॥ ७ ॥ ७७

I समुद्रप्रयमेधम् ।

(१)—“रुसम्बुद्धौ (८, ३, १)”-इति ।

(२)—“अत्ययोवज्जलम् (३, १, ८५)”-इति ।

(३)—“भरे” इति सङ्ग्रामनामसु पञ्चमं नैघण्टकम् (२, १०) ।

(४)—‘एतदुक्तं भवति—यस्मात् ईश्वरः प्रभुश्च तस्मादाभरेत्यर्थः’-इति वि० ।

अथाष्टमी ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

यदिद्रयावतस्त्वमेतावदहमीशीय ।

२ २ ३ १ २

३ १ २ ३ १ २

स्तोतारमिद्विधिषेरदावसोनपापत्वायरसिषं ॥ ८ ॥ ७८

२ १

४ २ ५

२ २ १ २

२ २

I यदिद्राश्श्यावतस्तुवाम् । एतावदहमीशीया ।

२ २

२

२ २

१ २

१ २

स्तोताराश्शमीत् । दोधिषे । रदावाश्साश्उ । नपापार्श

५

१ २ ३

५

४

५

४त्वा । यारौवाओरश्वा । साधूइषोद्वाइ ॥ ३१ ॥

५ २ २ २ ३ ४ ५

१

२

१ २

४ ५

II यदिन्द्रयावतस्तुवाम् । आइताश् । वादाश्हामी ।

हे “इन्द्र !” “यद्” यतो(१) “यावतो” धनस्य “इशिषे” “ए-
तावत्” (षष्ठ्यालुक्(२)) एतावतो धनस्य “अहमीशीय” ईश्वरो७८ उत्तराच्चिकस्य ८, १, १ २, १ = ऋग्वेदस्य ५, ३, २०, ३ =
ऊहे २२, २० = ऊह्ये ५, २० — ५, २२ ।

I, II वैरूपे द्वे ।

(१) — ‘यच्छब्दो यदिशब्दस्यार्थे’ इति वि० ।

(२) — सुपां सुलुगित्यादिना ।

अथ नवमी ।

नृमेधच्छेषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 त्वमिन्द्रप्रतृप्तिष्वभिविश्वाअसिस्पृधः ।

१ २ १ २ २ २ १ ४ ५ २ १ २
 शायार्ऽ१२ । स्तोतारामी२३त् । दधिषेरदा । वासा३

१ २ २ १ १ २ ३ ५ ४
 १२३ । नापापात्वा२३ । यारौवाओ२३४वा । सा५-

५
 इषो६द्वाइ ॥ ३२ ॥ ७८

भवेयम् । हे “रदावसो !” रदति ददाति वसूनीति रदवसुः^(१)
 तादृश हे इन्द्र ततोऽहमस्मदीयं “स्तोतारम्” “इत् दधिषे”
 धनप्रदानेन धारयेयमेव । “पापत्वाय” क्षीणत्वाय^(२) “न रंसिषं
 न दद्याम् ।

“स्तोतारमिद्वधिषेरदावसोनपापत्वायरंसिषम्”-इति
 कन्दोगाः । “दधिषेयरदावसोनपापत्वायरासीय”-इति
 बह्वृचाः ॥ ८ ॥ ७८

(१)—रदावसो इति दीर्घमध्यपाठोऽस्ति कचि । “द्वाचोऽनसिङः”-(६, ३, १३५)-
 इति तत्प्राध्यम् ।

(२)—‘पापभक्षाय पापात्मानः’-इति वि० ।

४ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ २
अशस्तिहाजनितावृत्रतू*रसित्वं तूर्यतेरुध्यतः ॥ ८ ॥ ७८

४ ५ ४ ५ ४ ५ १ २ २
I त्वमिन्द्रोद्वाइ । प्रतूर्तिध्वोवा । आभिविश्वाः ।

१ २ १ २ २ २ १ २
असाइस्याश्वाः । आशस्तिहाजनितावृ । चातूश्वा-

१ २ ३ २ १ २ ४ ५ ४
साइ । त्वां तूर्याः । तरुध्यता । औश्वा । हो-

पुइ । डा ॥ ३३ ॥ ७८

हे “इन्द्र !” “त्वं” “प्रतूर्तिषु” सङ्ग्रामेषु^(१) “विश्वाः”
सर्वाः “स्युधो” युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः^(२) “अभ्यसि” अभिभवसि
किञ्च । हे “तूर्य !” शत्रूणां वाधक इन्द्र ! त्वम् “अशस्तिहा”
दैवानामशस्तीनां हन्तासि । “जनिता” असुरेभ्यः अशस्तीनां

* “विश्वतू”-इत्यपि पाठः क्वचिदृग्वेदीयपुस्तके दृश्यते ।

७८ उत्तरार्चिकस्य ८, १, ८, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, ३, ५ =
आरण्यके ८, १, ३४ ।

I वैश्वदेवम् ।

(१)—प्रकर्षेण तूर्यन्ते हि स्थन्ते यत्र, स प्रतूर्तिः सङ्ग्रामः ।

(२)—‘स्युधः’ इति सङ्ग्रामनामस्य जनविंशतितमं नैघण्टुकम् (२, १७) । स्युधं
कुर्वन्ति इति स्युधयतेः क्वपि स्युधः सङ्ग्रामकारिणीः सेनाः ।

अथ दशमी ।

नोधकृषिः* ।

१२ २२३१२ २२ ३१२ २२ ३ १ २
 प्रयोरिरिच्छ*ओजसादिवःसदोभ्यस्परि† ।

१२ ३१२ ३ १ २३२३ १ २
 नत्वाविव्याचरजइन्द्रपार्थिवमतिविश्वं ववक्षिथ‡ ॥ १० ॥ ८०

॥ इति द्वितीय-दशति ॥

जनयिता चासि । “वृत्रतूः” (३) सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिंसिता
 चासि । “तरुष्यतः” बाधकांश्च (४) बाधमानोसि ॥ ८ ॥ ७८

* “मेधसआर्षम्”-इति वि० ।

* “प्रहिरिरिच्छ”-इति

† “दिवोअन्तेभ्यस्परि”-इति

‡ “पार्थिवमनुस्वधांववक्षिथ”-इति च

} ऋग्वेदीयाः पाठाः ।

८० ऋग्वेदस्य ६, ६, ११, ५ ।

(३)—वृत्रिति तूर्यतेर्हि सार्थस्य रूपम् ।

(४)—तरुष्यतिर्बधकर्मा तस्येदं रूपम्, तथाहि—“वदुष्यतिर्हानिकर्मा”-इत्यादि
 “तरुष्यतिरप्येवं कर्मेति नैरुक्तं दृष्टव्यम् ५, २ । विवरणकारस्तु, ‘तरुष्यतिर्बधकर्मा,
 तरुष्यतु मिच्छन्ति तान् तरुष्यतः (ये त्वां हन्तु मिच्छन्ति तान्) प्रतिहिंसेत्यर्थः’-इति
 याचष्टे ।

^५ ^२ ^५ ^२ ^१ ^५ ^१
I प्रयोरिरिच्छञ्जसा६ए । दिवः सदोरभ्यस्परि । न

^७ ^{२२} ^५ ^२ ^१ ^{२२} ^५ ^२
त्वाविद्या । औहोश्वा । चा । रजः । औहोश्वाइ ।

^{१२} ^२ ^१ ^२ ^१
द्रपार्थिवाम् । अतिवारइश्चाम् । वावक्षिथ । इडार-

^२ ^१
इभाइ४इ । ओरइ४५इ । डा ॥ ३४ ॥ ८०

हे “इन्द्र !” यस्त्वं “दिवो” द्युलोकस्य “सदोभ्यः” स्था-
नेभ्यः^(१) परिपर्यन्तेभ्यः “ओजसा” बलेनैव “प्र रिरिच्छे” प्रकर्षेणा-
तिरिक्तो भवसि^(२) (रिच्छेर्लटि बहुलञ्छन्दसीति श्रुः । प्रत्यय-
स्वरः) किञ्च । हे इन्द्र ! “पार्थिवं” पृथिव्यां भवं “रजो” लोकः
“त्वा” त्वां महता स्व-शरीरेण “न विद्याच” न व्याप्नोति (द्यावा-
पृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थोऽसीत्यर्थः) एवम्भूतः
स त्वम् अस्मान् “विश्वम्” “अति” अतिक्रम्य “वावक्षिथ” ।

I पुरीषम् ।

(१)—‘दिवः’ अवयवभूतानि सदःस्थानानि तेभ्यः । पञ्चमीनिर्द्देशात् आगतेति
वाक्यशेषः—इति वि० ।

(२)—‘रिष हिंसायामित्यस्य मध्यमपुरुषैकवचने एतद्रूपं, यस्त्वं प्रकर्षेण हिंससी-
त्यर्थः । कान् सामर्थ्याञ्छन्नून्—इति वि० ।

वीढुमिच्छ^(१) (वहेः सन्नन्तस्य छान्दसेर्लिटि रूपं मन्त्रत्वादाम-
भावः ॥

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवोद्ये सामवेदार्थ-प्रकाशे इन्द्रोद्याख्याने

तृतीयब्राह्मणस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ इति वार्हतमैन्द्रम्^(१) ॥

असाविदेवमेकोनविंशत्तासु प्रबोमहे ।

त्रिपदोक्तविराडन्यास्त्रिष्टुभोष्टोर्ध्वविंशतिः^(१) ।

ऐन्द्रीषु तासु तार्क्ष्यस्य स्तुति रेषा त्वमुष्विति ।

पर्वतेन सहेन्द्रस्य गौरिन्द्रापर्वतेत्यपि^(१) ॥

(१)—‘ववचित्थ’-इति मन्त्रनामसु चतुर्दश नैषण्डुकम् (३, ३) अतएव ‘महान् भवस्यो-
त्यर्थः’-इति वि० ।

(१)—इन्द्रदेवताका वृहतीच्छन्दस्काः सन्निधे मन्त्रास्त्रेषां प्रकरणं समाप्तं मित्यर्थः ।

(१)—असावि देवमित्यारभ्य कोऽप्येति ऋक्पर्यन्तं एकविंशत्, तत्र असावीत्या-
रभ्य तत्तत्तुरित्यन्तास्त्रुतीयदशदात्मका नवसखण्डात्मका वा ऋचो दश, ततः अत्रिपदो-
क्त्यारभ्य ओषधीष्वित्यन्तास्त्रुतृतीयदशदात्मका दशसखण्डात्मका वा ऋचो नव, ततः
त्यसूष्वित्यारभ्य सजीवादित्यन्ताः पञ्चमदशदात्मका एकादशखण्डात्मका वा ऋचो
दशेति सङ्कलनयोगविंशत् । तासु ऋक्षु प्रबोमहे-इति तु षोडशतमा, त्रिपदा इयं
विराट् इत्युक्ता त्रिपद्विराट्छन्दस्का इति पूर्वाचार्यैः कथितेत्यर्थः । ‘अन्याः अष्टो-
र्ध्वविंशतिः अष्टाविंशत्युच ऋचः विष्टुमः । इति सम्प्रति आख्यास्यमानानामृचां
छन्दः-सङ्केतः ।

(२)—ऐन्द्र-पर्व-गतानान् प्रकरणफलादैन्द्रत्वं सिद्धमेव, तासु ऐन्द्रीषु ऋक्षु त्वमुषु-
इति विंशतितमा ऋक्, एषा तार्क्ष्यस्य मध्यमस्थानाग्निविशेषस्य [तदाह यास्कः—
“तार्क्ष्यः लघ्ना आख्यातः (दे० ४, २७)”-माध्यमिकस्त्वष्टे त्याज्यमध्वमे च स्थाने समाज्जा-

तत्र नवमखण्डे—

सैषा प्रथमा ।

द्वयोर्वसिष्ठऋषिः ।

१२ ३१२ २२ ३२ क२२ ३ १२ ३१२
असाविदेवंगोऋजीकमन्धोन्यस्मिन्निद्रोजनुषेमुवोच ।

१ २ ३१२ २२३ २ ३१२ ३ १२
बोधामसित्वाह्यश्चयज्ञैर्वोधानःस्तोममन्धसोमदेषु ॥८१

२ २ २ ३ ५ १ २ २
I असौहोवाश्चाइ । वो२३४दे । वाङ्गोऋ । जी-

३ ४ ५ २२ २ २ ३ ५ १
कमन्धाः । न्यौहोवाश्चा । स्मौ२३४नी । द्रौजनु ।

२ ३ ४ ५ २२ २ २ ३ ५ १
षेमुवोचा । बोधौहोवाश्चाइ । मा२३४सी । त्वाहरि ।

“देवं” दीप्तं^(१) “गोऋजीकं” गोभिः संस्कृतं गव्येन मिश्रित-
मित्यर्थः^(२) । “अन्धः” सोमरूप मन्त्रम् “असावि” अभिषुतम् ।

८१ ऋग्वेदस्य ५, ३, ३, १ = आरण्यके ३, २८—३० ।

I प्राकषम् ।

तोऽग्निरिति शाकपूणिः (दे० २, १३)] स्तुतिः ; किञ्च ‘इन्द्रस्यगौरिति सप्तविंशति
तमा अपिच ‘इन्द्रापर्वता’-इति षड्विंशतितमा ऋक्, इयमपि पर्वते न सह इन्द्रस्य
स्तुतिः न केवल इन्द्रस्येत्यर्थः ।

(१)—‘देवं’ द्वितीयैकवचन मिदं षष्ठ्यैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यं, देवस्य इन्द्रस्यार्थाय
-इति वि० ।

(२)—गो-शब्देनेह गोर्विकारं गव्यम्, ऋजीकं च मिश्रम् ।

^{२ ३ ४ ५} अश्वयज्ञैः । ^{२ २ २ २} बोधोहोवाश्चाइ । ^३ नारश्चस्तो । ^५ ममन्ध । ^{२ १}

^२ सोश्च । ^{२ ४} माश्चाइषुइषुइ ॥ ३५ ॥

II आइहीश्च । ^{१ २} आइही । ^{१ २} एहिया । ^{२ २} ओरश्चवा । ^{३ ५}

^२ चाइ । ^{२ २} असाविदेवङ्गोचजीकाश्मान्धाश्च । ^{१ २} आन्धाः ।

^{३ २} अन्धा । ^{३ ५} ओरश्चवा । ^२ चाइ । ^{२ २} न्यस्मिन्निन्द्रो जनुषेमूश्च ।

^{१ २} बोचाश्च । ^{१ २} बोचा । ^{३ २} बोचा । ^{३ ५} ओरश्चवा । ^२ चाइ । ^२ बो-

^२ धामसित्वाहर्गश्चाश्चाश्च । ^{१ २} याज्ञैः । ^{२ २} यज्ञा । ^३ ओरश्च

^५ वा । ^२ चाइ । ^{२ २} बोधानस्तोममन्धसोमाश्चाइषूश्च । ^{१ २} आ-

^{२ ३ २ ३} इषु । ^५ एषुवा । ^२ ओरश्चवा । ^{१ २} चाइ । ^{१ २} आइहीश्च । ^{१ २} आइही ।

अथ द्वितीया ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

एहिया । आ२३४वा । हा३४ । औहोवा । ई२३४५॥

॥ ३६ ॥ ८१

“ईम्” अयम्^(३) “इन्द्रः” “अस्मिन्” अभिषुते सोमरूपेऽन्वसि
“जनुषा”^(४) स्वभावत एव “न्युवोच” नितरां सङ्गतो भवति^(५)
(उच समवाये) [अथ प्रत्यक्षस्तुतिः^(६)—हे “हर्यश्च !”^(७) “त्वा” त्वां
“यज्ञैः” स्तोत्रैः हविर्भिर्वा “बोधामसि” बोधयामः । “अन्वसः”
सोमस्य “मदेषु” “नो” अस्माकं “स्तोमं” स्तोत्रं “बोध”
बुध्यस्व ॥ १ ॥ ८१ *

(३)—निरुक्ते तु ‘ईम्’-इति पदपूरार्थे व्यवस्थितम्, तथाहि—“अथ ये प्रष्टतेऽर्थे
ऽसिताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति पदपूरणाल्ले सिताक्षरेष्वनर्थकाः कमी-
मिद्विति” नै० १, ८ । अत एव ईमिति पादपूरण-इति वि० ।

(४)—‘जनुषेति तृतीयैकवचनमिदं पञ्चम्यकस्य स्थाने दृष्टव्यम्, पञ्चमी-निर्देशाच्च
प्रभृतीति वाक्यशेषः, जन्मनः प्रभृति-इति वि० ।

(५)—‘उवोच उक्तवान्’-इति वि० ।

(६)—बोधेति मध्यमपुरुषयोगादित्यर्थः । तथाहि—“अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुष-
योगास्त्विति सतेन सर्वनाम्ना”-इत्यादि नि० ७, ९ ।

(७)—हरी हरिद्वर्णा अश्वौ यस्य, हे तादृश ! ।

* ॥ इति अङ्गः प्रपाठकः ॥

^{३ १ २} असोयथानोवितावृधश्चिद्दोवसूनिममदश्चसोमैः ॥२॥८२

^{४ ५} I योनिः । ^१ तच्चाइ । ^{२ १} द्राश्सद । ^{२, ३ ४ ५} नाञ्चकारी ।

^{४ ५} तामा । ^१ नृभाइः । ^२ पुरुहू३ । ^{२, ३ ४ ५} ताप्रयाही । ^{४ ५} आसाः ।

^१ यथा । ^{२ १} नोश्चवि । ^{२, ३ ४ ५} तावृधश्चोत् । ^{४ ५} दादाः । ^१ वह ।

^{२ १} नोश्मम । ^२ दाश्४३ः । ^{२ ४} चाश्सोप्रमाई५६इ ॥१॥

^{१ २ ३ ४} II योनिष्टच्चाइ । ^{३ ४ ५} द्रसदनाइ । ^{४ ५} होवा । ^{१ २} आकाश् ।

^{२, ३ ४ ५} राइतमानृभीः । ^{४ ५} होवा । ^{१ २} पू । ^{२, ३ ४ ५} रुहू३ । ^२ ताप्रयाही ।

हे “इन्द्र !” “ते” तव “सदने” “सदनार्थं” “योनिः” स्थानम्
“अकारि” । हे “पुरुहूत” बहुभिराहतेन्द्र ! “वृभिः” नटभि-
मैरुद्भिः^(१) सार्धं “तं” योनिम् “आ प्रयाहि” । “नो”ऽस्माकं “यथा”

८२ ऋग्वेदस्य ५, ३, ८, १ ।

I, II योनिनी हे ।

(१)—‘नृभिः ऋत्विग्भिः’-इति वि० ।

अथ तृतीया ।

गातृ ऋषिः* ।

१ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५
अदद्वत्समसृजोविखानित्वमण्वान्वद्धानां अरम्णः ।

१ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५
महान्तमिन्द्रपर्वतं वियदः सृजद्वारा अवयद्धानवान्हन् ॥ १ ॥ ८२

४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २
होवा । आसोयथा । नो अविता । होवा । वार्द्धाः ।

१ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५
चाइददोवस्व । होवा । नाइममदः । चसोमैः । हो-

४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २ ३ ४ ५ १ २
वा । होइ । डा ॥ २ ॥ ८२

“असः” भवसि । नोऽस्माकं “वृधश्चित्” वृधे वर्द्धनाय चासः ।

(“वृधेच”-इति बहुधाः) तथा “वसूनि” “ददो” ऽस्मभ्यं देहि ।

“सोमैः” अस्मदीयैः “ममदो” मादय च ॥ २ ॥ ८२

* “गृत्समदो नाम ऋषिः”-इति वि० ।

४५ ४ २ २ १ २ १
I अदृष्टत् । समसृजोविखानि । त्वमर्णा२३-

५ २ २ २ १ २ १२ ५ २
४वान् । बद्धधाना^१ अराम्णः । महान्ता२३४मी । द्रप-

१ २ १ ५ १ २ १ २ २
र्वतंविद्यादः । सृजाद्धा२३४राः । अवयद्धान । वार३न्-

२ १
हा३४३न् । ओ२३४५इ । डा ॥ ३ ॥

हे “इन्द्र !” “त्वम्” “उत्सम्” उत्त्यन्दमानं मेघं “अदृष्टः”
विदारितवानसि । तदनन्तरं “खानि” मेघस्थोदकनिर्गमनद्वा-
राणि^(१) “व्यसृजः” विशेषेण सृष्टवानसि । किञ्च । “बद्धधानान्”
“अर्णवान्” उदकवतो मेघान् “अरम्णाः” “विसर्जयसि” क्षारय-
सौत्यर्थः (अत्र रम्णातिर्विसर्जनकर्मा^(२)) हे इन्द्र ! “यत्” यत्नं
(यदिति लिङ्गव्यत्ययः) “महान्त” प्रभूतं “पर्वत” मेघं^(३) विवृत-

(१)—‘खानि’ आकाशानि उदकाभिगमनशीलानौत्यर्थः ।

(२)—अन्यत्र संघमनकर्मेत्याह साधवः ।

(३)—पर्वतमिति मेघ-नामसु नवमम् ।

४५ ४५ ४५ ४ १२ २
II, अदहृत्समसृजाः । विखानि । त्वमर्णवान्बद्ध-

२२ २१ २ १२ २१ २
धानां अरा२३म्णाः । महान्तमिन्द्रपर्वतं वियार३द्वाः ।

१ २२ १५२ १२२ १ ३ ५२ २
सृजाद्वारा२ः । अवा२यद्दान । वा२ । या२३४ औक्षो-

२ ११११
वा । हार३४पुन् ॥ ४ ॥ ८३

वानसि । “धारा” अपां “वि सृजत्” व्यसृजः विसर्जितवानसि । “यद्” यदा “दानवान्” दनोः पुत्रान् । यद्वा । उदकस्य दाहृन् मेवान् “अवहन्” अभिहतवानसि । [अत्र निरुक्तम्—“अट्टणा उत्समुत्सउत्तरणाद्दोत्सदनाद्दोत्स्यन्दनाद्दोनत्तेर्वाव्यसृजोत्सखानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतानित्यादि^(४)] ।

“वियदः सृजद्वारा अवयद्दानवान्”—“वियदः सृजो-
विधारा अवदानवं हन्—इति च पाठौ ॥ ३ ॥ ८३

I, II औरुक्ष्ये द्वे ।

(४)—इत्यादि पदेनास्थापरांशोपाद्धः, तथाहि—(एतानित्यस्थानकरम्) “साध्यमि-
कान्तसंस्थायान् बावध्यमावानरम्णाः । रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा ।
महान्तमिन्द्र पर्वतं मेघं यद् व्यवृणोर्व्यसृजो ऽस्य धारा अवहन्नेन दानवं दान-
कर्माणम्”—इति ।

अथ चतुर्थी ।

पृथीवैन्यऋषिः ।

^{३ १ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २}
सुष्वाणासइन्द्रस्तुमसित्वासनिष्यन्तश्चित्तुविनृम्णवाजम् ।

^{१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २}
आनोभरसुवितंयस्यकोनातनात्मनासह्यामात्वोताः ॥४॥८४

^{४ ५ ४ ५ ३ २ ३ २ ३ ५ ४ ३}
I सुष्वाणासाः । इन्द्रस्तु । मसित्वा । सनिष्य-

^{४ ५ ३ २ २ २ ५ ४ ५ २}
न्तश्चित्तुवि । नृ । म्णवार३४जाम् । आनः । भरा-

^{३ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ २}
ओ२३४वा । सुवितंयस्यको । ना । तानात्माना । सहि-

^{२ २ २ ४ ५ १ २ ३ ३}
या । मा३४३ । तू३वो३पूता६पू६ः ॥ ५ ॥

^{२ २ २ ३ ५ १ २ ३ ३}
II औ३हो३होइ । ह२३४घ्रा । णासाः । इन्द्रस्तु ।

हे “इन्द्र !” “सुष्वाणासः” सोममभिषुतवन्तो वयं त्वां “स्तु-
मसि” स्तुमः । हे “तुविनृम्ण” बहुबल बहुधन वा इन्द्र !
“वाज” चर-पुरोडाशादि-लक्षणमन्त्रं “सनिष्यन्तः” दत्तवन्तः
सम्भक्तवन्तो वा वयं त्वां स्तुमः । यत एवं अतो हेतोः “नो”
ऽस्मभ्यं “सुवितं” सुष्ठु प्राप्तव्यं शोभनं धनम् “आभर” आहर
प्रयच्छ । “यस्य” यज्ञनमतिप्रियत्वेन “कोना” (कनेः कान्तिकर्मण

८४ ऋग्वेदस्य ८, ८, १ ।

I, II पार्थे हे ।

^{२ ३ ५} मसित्वा । ^{२ २ २} औश्होश्होइ । ^{३ ५} सारश्नी । ^१ धन्ताः ।
^{२ १} चौश्तुवि । ^{२ ३ ४ ५} नृम्णवाजाम् । ^{२ २ २} औश्होश्होइ । ^३ आरश्
^५ नाः । ^१ भरा । ^२ सुविताश्म् । ^{२ ३ ४ ५} यस्यकोना । ^{२ २} औश्होश्
^२ होइ । ^३ तारश्ना । ^५ त्मना । ^१ सहिया । ^{२ १ २} माश्इ । ^{२ ४} तूश्वोपु-
 ताईपुद् ॥ ६ ॥ ८४

इदं रूपं । पचाद्यच् । अकारस्य व्यत्ययेन ओकारः । प्रथमैक-
 वचनस्याकारः) कामयमानो भवसि तद्धनमाभरेत्यर्थः^(१) । वयं च
 “त्वोताः” त्वया रक्षिताः सन्तः । “तना” (धननामैतत्^(२))
 विस्तृतानि धनानि “त्मना”^(३) आत्मना स्वयमेव अन्य-नैरपह्ये-
 णैव “सह्याम्” (सह अभिभवे । धातूनामनेकार्थत्वात्) त्वत्प्रसा-
 दात्तमेमहि ।

“सनिध्यन्तश्चित्तुविनृम्णवाजम्”-इति कृन्दोगाः । “स-
 वांसश्च”-इति बह्वचाः ।

“कोनातनात्मनासह्याम्”-“चाकन्तनातनासनुयाम”-
 इति पाठो ॥ ४ ॥ ८४

(१)-“किं पुनरभि भवेम ? कोनाः, कुत्सिताश्च ते जनाश्च कोनाः । कान्दस-
 त्वात् कु-शब्दस्य क-भावः । पद्यस्यैकवचनस्य कान्दसलाज्ञादादेशः । कोनात् ।
 कुत्सिताद् जनाश्च शचोरित्यर्थः”-इति वि० ।

(२)-तमेति धननामस्य कनविशतितजं नैवष्टु कम् २, १० ।

(३)-“मन्त्रे ष्वाङ्गादेरात्मनः । ६ । ४ । १४१०”-इत्यात्मनश्चाकारलोपः ।

अथ पञ्चमी ।

सप्तगुऋषिः* ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
जगृह्णा*तेदक्षिणमिन्द्रहस्तं वसूयवो वसुपते वहनाम् । विद्वा

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ह्रित्वा गोपतिं शूरगोनामस्मभ्यचित्रं वृषणं रयिन्दाः ॥ ५ ॥ ८५

५ २ २ २ २ २ ५ १ २
I जगृह्णातेदक्षिणमोहाओहाईण । इन्द्रहारस्ता-

२ १ २ २ ३ ५ २
म् । वसूयवो । वसूपा३ । ताडवसू । नाम् । ओ३ ।

२ २ १ २ २
हा । ओ३ । हा३ण । विद्वाह्रित्वा । गोपती३म् ।

२ ३ ५ २ २ २ २
शूरगो । नाम् । ओ३ । हा । ओ३ । हा३ण । अ-

१ २ ३ ५ २ २
स्मभ्यच्चाड । चा३०वृष । णं रयिम् । दाः । ओ३ ।

२ २ २ १ ३ २ २ ५
हा । ओ३ । हा३ण । रयाइन्द्रा३उवा३ । ऊ३४पा ।

२ २ २ २ २ १ १ १ १ १ १ १ १
औहोऔहोवार३३५उ । वा । ई२३४५ ॥ ७ ॥

* “सहगोरार्षम्”-इति वि० ।

* “जगृह्णा”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

८५ ऋग्वेदस्य ८, १, ३, १ ।

^५ ^{४८ ५८ ४५} ^{४८} ^५ ^२
 II जगृह्णातेदक्षिणम् । औहौहोवाहाइ । इन्द्रा
^३ ^५ ^{२२१} ^२ ^२ ^{३५} ^२
 चार३४स्ताम् । वसूयवो । वसुपा३ । ताइवसू । नौ ।
^१ ^३ ^५ ^२ ^२ ^{१८} ^४ ^२
 वाओर३४वा । हा३हाइ । विद्माह्मिवा । गोपती३
^{२३५} ^२ ^१ ^३ ^५ ^२ ^२ ^१
 म् । शूरगो । नौ । वाओर३४वा । हा३हाइ । अस्मभ्य
^२ ^१ ^२ ^{३५} ^२ ^३ ^५
 च्वाइ । चा३०वृष । ण्प्रयिम् । दौ । वाओर३४वा ।
^२ ^{५८८} ^{३११११}
 हा३४ । औहोवा । ई२३४५ ॥ ८ ॥

^१ ^१ ^१ ^{१८ २८ १२}
 III होई२ । होई२ । होई२ । जगृह्णातेदक्षिणम् ।
^१ ^१ ^१ ^{२१५८}
 इन्द्रहास्तारम् । हास्तारम् । हास्तारम् । वसूयवोर
^२ ^१ ^१ ^१
 वसुप । तेवसूना२म् । सूना२म् । सूना२म् । वि-
^{१८ २८ १८ २} ^२ ^१ ^१ ^१
 द्माह्मिवागोपतिम् । शूरगोना२म् । गोना२म् । गो-
^१ ^२ ^१ ^२ ^१ ^१
 ना२म् । अस्मभ्यश्चित्रवृष । ण्प्रयाइन्दार । आइ-
^१ ^१ ^१ ^१ ^१
 न्दारः । आइन्दार । होई२ । होई२ । होयार ।
^३ ^{५८८} ^{३११११}
 वार३४औहोवा । ई२३४५ ॥ ९ ॥

I, II सौपर्णे द्वे ।

IV आ^४ओ^५हो^४इ । आ^४ओ^५हो^४इ । आ^४ओ^५हो^५इवा । ओ^५

इ^२हो^५इ । ओ^१इ^२हो^२इ । ओ^१इ^२हो^२इवा । ज^१गृ^२ह्मा^१ता^२इ । द^२क्षिणा^२श्म ।

इ^२न्द्र^४ह^५स्ता^४म् । द^४ह^५स्ता^४म् । द^४ह^५स्ता^४म् । व^२सू^२य^१वो । व^२सु^२पा^२इ ।

ता^२इ^४व^४सू^५ना^५म् । व^४सू^५ना^५म् । व^४सू^५ना^५म् । वि^२द्वा^२हि^२त्वा । गो^२

प^२ती^२श्म । प्र^२र^४गो^५ना^५म् । र^४गो^५ना^५म् । र^४गो^५ना^५म् ।

अ^२स^२भ्य^४च्चा^५इ । त्रा^२इ^१वृ^२ष । ण^२र^४यि^५न्दा^५ः । र^४यि^५न्दा^५ः ।

र^४यि^५न्दा^५ः । आ^४ओ^५हो^४इ । आ^४ओ^५हो^४इ । आ^४ओ^५हो^५इवा ।

ओ^५इ^२हो^२इ । ओ^५इ^२हो^२इ । ओ^१इ^२हो^२इवा^२इ । ओ^५इ^२हो^२वा ।

३११११
ई^३इ^२इ^४५ ॥ १० ॥

V हा^५उ^२हा^२उ^१हा^२उ । ओ^१ । हो^२हो^२वा । ओ^१ । हो

हे “वसुपते” ! वसूनां धनानां स्वामिन्निन्द्र ! “ते” तव

III, IV, V वाग्गम्याणि त्रीणि ।

^२ होवा । ^{१२} जगृह्णाताइ । ^२ दक्षिणाश्म् । ^{२ ३ ४ ५} इन्द्रहस्तम् ।
^{४ ५} द्रहस्तम् । ^{४ ५} द्रहस्ताम् । ^{२ १ १} वसूयवो । ^२ वसुपा३ । ^२ ताइ-
^{३ ४ ५} वहनाम् । ^{४ ५} वहनाम् । ^{४ ५} वहनाम् । ^{२ १ २} विह्नाह्त्वा ।
^{२ २} गोपतीश्म् । ^{२ ३ ४ ५} शूरगोनाम् । ^{४ ५} रगोनाम् । ^{४ ५} रगोनाम् ।
^{२ १} अस्मभ्यच्चाइ । ^{२ १} त्रा३०वृष । ^{२ ३ ४ ५} ण्यूरयिन्दाः । ^{४ ५} रयिन्दाः ।
^{२ २ २} हाउहाउहाउ । ^१ ओ । ^२ होहोवा । ^१ ओ । ^२ होहोवा ।
^१ ओ । ^२ हो । ^२ हो२ । ^{५ २ २} वार३४ । ^{३ १ १ १ १} ओहोवा । ई२३४५॥

॥ ११ ॥ ८५

“दक्षिणं” हस्तं^(१) “वसूयवो” धनकामा वयं “जगृह्ण” गृह्णीमः

(१)—यदिचेन्द्रस्य तेजोरूपत्वात् हस्ताद्यभाव एव सिद्धान्तः तथाप्यत्र आरोपितत्वेन समाधेयम् आवादीनामचेतन-प्रसिद्धानामपि तथा स्तुति-दर्शनात् । तथाच शास्त्रः—“अथापि पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्ते—

“ऋष्यात् इन्द्र स्थविरस्य बाह्व ।

यत् सं गृभ्णा मघवन् काशिरित्ते ॥”

*** यथो एतत् पौरुषविधिकैरङ्गैः संस्तूयन्त इत्यचेतनेष्वप्येतद् भवति “अभि-
 क्रन्दन्ति हरितेभि राशभिः” इति “आवस्तुतिः”—इत्यादि नै० दै० १, ७ ।

अथ पद्यो ।

वसिष्ठऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ २ २ २
 इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्यायुनजते धियस्ताः ।

३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ १ २
 गुरोर्नृपाताश्रवसश्च कामागोमतिव्रजे भजात्वनः ॥ ८६

२ १ ३ २ १ ३ २ १
 I इन्द्रजा २३४रो । नेमाधा २३४इता । हवन्ता-

२ १ ३ २ १ ३ २ १
 २३इ । यत्पारा २३४याः । यूनाजी २३४ताइ । धिया-

(यथा बहुप्रदं अर्थिनोऽस्मभ्यमदत्वा न गन्तव्यमिति हस्तं गृह्णन्ति तद्वत्) हे “शूर” विक्रान्तेन्द्र ! त्वां “गोपति” (अत्र वृत्त्यवन्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते) बह्वीनां गवां गोपतिं “विश्वं” जानीम । अतोऽस्मभ्यं “चित्र” पूजनीयं “वृषणं” वर्षकं “रवि(२)” धनं “दाः” धेहि ॥ ५ ॥ ८५

८६ ऋग्वेदस्य ५, २, ११, १ = यजुर्वेदस्य २८, १ = आरण्यके १, २, १—२—१४—१५—२, २, १—२—३—४—५—६—७—८—४, १४—४, २, १—१४—१६—१८—२०—५, ४—५, २, १८।

I गौरीवितम् ।

(२)—‘रविं गो-सूक्तं धनम्’ इति वि० ।

८१ क,

स्तार३ः । शूरोनार३४र्षा । ताश्चावार३४साः । चका-
 मार३इ । आगोमार३४ती । ब्रजाइभार३४जा । त्वन्ना-
 उवा३ । ए३ । उपार३४पु* ॥ १२ ॥ ८६

“यद्” यदा^(१) “पार्याः^(२)” युद्धे भरण-निमित्तभूतास्ताः
 प्रसिद्धाः “धियः” कर्माणि “युनजते” प्रयुज्यन्ते । तदा “नरो”
 नेतारो “यज्ञानां” सङ्ग्रामाणां वा “नेमधिता” नेमधितौ यज्ञे
 सङ्ग्रामे वा^(३) यमिन्द्र “हवन्ते” हवन्ति । हे “इन्द्र !” स त्वं
 “शूरः” “नृपाता” नृणां सम्भक्ता^(४) । “श्वसो” बलस्य अन्नस्य^(५)
 वा “चकामे” चकाने काश्यमाने सति “गोमति” गोयुते
 “व्रजे” गोष्ठे “नो” अस्मान् “भज” भागिनः कुरु ।

“श्वसश्चकामे”-“श्वसश्चकाने”-इति पाठौ ॥ ६ ॥ ८६

(१)—‘यत् यस्मात्’-इति वि० ।

(२)—‘पार्याः पालयितव्याः प्राप्तव्याः’-इति वि० ।

(३)—‘नेमधितिः’ सङ्ग्राम-नामसु तयोदशं नैषण्डि कम् (२, १७), यज्ञ-नामसु तु न
 दृश्यते । विवरणकारसु सङ्ग्रामार्थ एव स्वीकृतः ।

(४)—‘नृपाता—नरो महर्ष्याः ऋत्विग्लक्षणास्ते सन्यन्ते सम्भज्यन्ते अवेति
 नृपाति र्यज्ञः । वन षण सम्भक्त्यावित्यस्येदं रूपम् । तस्मात् परस्य सप्तम्येकवचनस्य
 आदादेशः । नृपाता—नृपातो यज्ञ इत्यर्थः’-इति वि० ।

(५)—‘हविर्लक्षणस्येत्यर्थः’ ।

अथ सप्तमी ।

गौरिवीतऋषिः ।

१ २ ३ १२ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वयःसुपर्णा उपसेदुरिन्द्रप्रियमेधाशषयोनाधमानाः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ २

अपध्वान्तमूर्णुहिपूर्द्धिन्वत्तुर्मुमुग्धाश्स्नान्निधयेववद्वान्॥८७

५ २ २ १ २ २ २ १ २

I वयोद्वाहाउ । सुपर्णा उपसेदुरा इन्द्रम् । प्रियमे-

२ २ ७ २ १ २ २ २ २ १ २

धाऋषयोनाधमाश्नाः । अपध्वान्तमूर्णुहिपूर्द्धिचारश्नुः ।

“वयो” गन्तारः^(१) “सुपर्णाः” सुपतनाः आदित्य-रश्मयः
 “इन्द्रम्” “उपसेदुः” उपसन्ना अभवन् । कीदृशाः ? “प्रियमेधाः”
 प्रिययज्ञाः^(२) “ऋषयो” द्रष्टारः^(३) “नाधमानाः” प्रज्ञां याच-

८७ ऋग्वेदस्य ८, ३, ४, ५ ।

I वैदन्वतम् ।

(१)—‘वयः पक्षिसङ्घादित्यर्थः’-इति वि० ।

(२)—मेधइति यज्ञ-नामस्य चतुर्थं नैषण्डकम् २, १७ । प्रियमेधवदिवदित्यस्य
 आख्यानावसरे तु ‘प्रियमेधः प्रिया अस्य मेधा’-इत्यादि यास्कः (२, १७) ।(३)—ऋषिरिति इषेरूपमिति नैषण्ड-भाष्यादौः । “साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो
 बभूवुः”-इत्यादि नि० नै० १, २० ।

मुमुग्धि^१ । औश्चोश्च^२ । आ^३२१ । साश्निध^४ । ये३-

४३ । वाश्वा^५पृश्वा^६पृश्न^७ ॥ १८ ॥ ८७

मानाः^(४) (याचनप्रकारउच्यते) — हे इन्द्र ! “ध्वान्तम्” अन्धकारम्
 “अपोर्गृहि” परिहर (“अपध्वान्तनूर्णुहीति येन तमसा ग्राह्यतो
 मन्थेत तन्मनसा यच्छेदपहैवास्मात्तल्लुप्यत”-इत्यैतरेयब्राह्मण-
 मृजानुसन्धेयम्) “पूर्द्धि” पूरय^(५) “चक्षुः” तेजस्य^(६) । “मुमुग्धि”
 मोचय च “अस्मान् निधयेव वद्वान्” । “निधा” पाश्या भवति
 पाश्या पाश-समूहः^(७) । पाश-समूहेन वद्वान् यथा मुञ्चन्ति
 तद्वत् । (अत्र “वयो वैर्नहुवचन मित्यादि निरुक्तं”^(८) द्रष्टव्यम् ॥
 ॥ ७ ॥ ८७

(४) — नाधनानाः इत्यस्य याचनानाः इत्यर्थः दानो याचनेनैव नै० ४, ३ ।

(५) — “पूर्द्धि पूरय”-इति नि० नै० ४, ३ ।

(६) — “चक्षुः” ज्ञाते वा चक्षुर्वा”-इति नि० नै० ४, ३ ।

(७) — “विधा पाश्या भवति, यन्निधयेव । पाश्या पाशसमूहः । पाशः पाशयते,
 विपाशयति”-इति नि० नै० ४, २ ।

(८) — नैगमकाण्डौ य-त-तौ यखण्डम् ।

^{३ २२ १} एयपाक्षवरुणास्यदृताम् । ^{३ २२ १} स्यदृतम् । ^{१ २} औश्होश्इ ।
^१ आ२इ । ^{३ २२ १} ऊ२ । ^१ आ२याम् । ^१ अयायम् । ^{१ २} औश्हो-
^{५ २} इ । ^२ आ२इ । ^{१ २ २} ऊ२ । ^{३ २ १} यमस्योनौशकुनांभुरण्यम् ।
^{३ २ १} भुरण्यम् । ^{१ २} औश्होश्इ । ^१ आ२इ । ^{३ २ १} ऊ२ । ^१ आ२-
^१ याम् । ^{३ २ २ १} अयायम् । ^{१ २} औश्होश्इ । ^१ आ२इ । ^१ ऊ२ ।
^२ वाह्वाश्उवा२इ । ^२ ए३ । ^१ दिवम् । ^२ ए३ । ^१ दिवम् । ^२ ए३ ।
^१ दिवम् । ^२ ए३ । ^{१ १ १ १} दिवा२३४५ ॥ १४ ॥ ८८

हे “वेन !” (१) “त्वा” त्वां “हृदा” हृदयेन मनसा “वेनन्तः”
 कामयमानाः स्तोतारः “नाके” अन्तरिक्षे “अभ्यचक्षत” अभि-
 पश्यन्ति तदानीं त्वम् उपगच्छसीति शेषः । कथंभूतं ! “सुपर्ण”
 शोभन-पतनं “पतन्त” अन्तरिक्षं गच्छन्तः । “हिरण्यपक्ष” हिर-
 ण्यपाभ्यां पक्षाभ्यां मुपेतम् । “वरुणस्य” जलाभिमानिनो

(१)—‘वेनति’ इति कान्तिकर्मसु चतुर्थं नैघण्टुकम्, (२, ६) अर्चतिकर्मसु च दि-
 वत्वारिंशत्तमम् (३, १४) ।

अथ नवमौ ।

वृहस्यति नकुलो वा ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिसीमतः सुरुचोवेन आवः ।

क २२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

सबुध्ना उपमात्रस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विव ॥ ६ ॥ ८६

देवस्य^(१) “दूतं” चारम् । “यमस्य” नियामकस्य वैद्युताग्नेः^(२)
 “योनी” स्थाने अतरिक्षे अतरिक्षे “शकुनं” पक्षिरूपेण वर्त्त-
 मानम्^(३) । “भुरणुं” भर्तारं वृष्टि-दानादिना सवस्य जगतः
 पोषकां^(४) (भुरणुं धारण-पोषणयोः कण्डादिः । अस्मादौणादिक
 उ प्रत्ययः ॥ ८ ॥ ८८

८६ अथर्ववेदस्य ५, ४, १ ।

(१)—वरुणो मेघ-वर्षण-हेतु-भुतो वायु विशेषः “वरुणो वृणातीति सतः”—इत्यारभ्य
 “दृष्टिर्बुनति भूमिम्”—इत्यन्तेन यास्कोक्तेः ।

(२)—यमश्च्यस्य तु नियामकत्वं योगार्थ-लभ्यम् “अग्निरपि यमउच्यते (नि० दै० ४,
 २०)”—इति “तृतीयो अग्निः (नि० दै० ४, २१)”—इति च यास्कोक्तेः वैद्युताग्निलब्धत्वे
 तृतीयो अग्निः-इत्युक्तेः तृतीयस्थानो युल्लोके, तस्य सूर्यग्रहणोऽग्निरिति च लभ्यते ।
 अतएवाह विवरणस्त—“यमस्य योनी, यमः आदित्य”, तस्य योनिः स्थानं मण्डलं,
 युल्लोके यदा आदित्यमण्डलं तत्र यवस्थितम्—इति ।

(३)—“शकुनं शक्तं योनिनः आत्मसात् कर्तुं समर्थं नित्यर्थः”—इति वि० ।

(४)—“भुरणुं भ्रमणशीलं नित्यर्थः”—इति वि० । “भुरणुः”—इति क्षिप्रनामस्य चतु-
 र्भुजस्य नैघण्ट्यकम् २, १५ ।

I ^१ब्रह्मा । ^२ब्रा२३ह्मा । ^३जज्ञानप्रथमंपुरस्तात् ।

^१विसा३ । ^२वा२३इसो । ^{३ ४ १ २}मतसुरुचीवेनआवः । ^१सबू ।

^२सा२३बू । ^३धियाउपमाअस्यवाइष्टाः । ^४सताः । ^१सा२३-

^२ताः । ^३चयोनिमसतश्चवाइवा३४३ः । ^४ओ२३४५इ । ^१डा॥

॥ १५ ॥ ८८

II ^{१ २}ऊवे३हा३इ । ^{१ २}ऊवे३हो३इ । ^{१ २}हिषा३या । ^{१ २}ब्रह्मज-

^१ज्ञा । ^{२ १}ना३प्रथ । ^{२ ३ ४ ५}मंपुरस्तात् । ^{१ २}विसीमताः । ^{२ १}सुरु-

^{२ ३ ४ ५}चः । ^{२ १}वेनआवाः । ^{२ १ २}सबुधियाः । ^{२ ३ ४}उपमाः । ^{२ ३ ४}अस्यवि-

^५ष्टाः । ^{२ १}सतश्चयो । ^{२ १}नी३मस । ^{२ ३ ४ ५}तश्चविवाः । ^{१ २}ऊवे३हा-

I, II ऋतसामनी द्वे ।

३६। ऊवे३हा३६। हि। पा२ः। आ२३४। औ-
 २ २ २१ २ २ २१ ३११११
 होवा। ए३। कृतममृतम् ए३। कृतममृतार३४५म्॥

॥ १६ ॥ ८८

वेनो नाम कश्चित् कमनीयो^(१) गन्धर्वः । तथाच शास्त्रान्तरे
 —“वेनस्तत्पश्यन्नित्यारभ्य गन्धर्वो नाम नित्यास्नातम् ।

स च “वेनः” “पुरस्तात्” पूर्वस्मिन् काले “जज्ञानम्” उत्पन्नम्
 “अभिज्ञ” वा “ब्रह्म” ब्राह्मण-जातिरूपं^(२) “प्रथमम्” आद्य-शरी-
 रम् । अतोऽस्याः सर्वे दृश्यमानायाः “सुरुचः” शोभनायाः
 कान्तेः “आवो” रक्षितवान् (वसुमेत्यनुग्रहसूचकः कश्चिदनु-
 करणशब्दः तथाविधं शब्दं सुखेनाभिव्यञ्जयन् । ब्राह्मण-
 शरीर-महत्या कान्त्या योजितवानित्यर्थः) स वेनः “बुध्नाः” मूलं
 अन्तरिक्षं वा बुध्नः, तत्र भवाः अस्योपमाः एतदीय-शरीर-
 कान्ति-सदृशाः, आदित्य-प्रकाशादि-रूपाः कान्तीः^(३) “विष्ठाः”
 विशेषेण स्थापितवान् तथा “सतश्च” इदानीं विद्यमानस्य च
 “असतश्च” भविष्यद्रूपत्वेदानीमविद्यमानस्य च “योनिम्” उत्प-
 न्तिकारणं निवास-स्थानं वा “विवः” विवृतवान् निष्पादितवा-
 नित्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८८

(१)—“वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः”-इति नि० दे० ३, ३८ ।

(२)—“ब्रह्म-शब्देनादित्याख्यं च स्मृतं”-इति वि० ।

(३)—“बुध्नाः दिशः”-इति वि० ।

चथ दशमी ।

सुहोत्रऋषिः ।

१२ ३१२ २२३ १२२१२३१२

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्त्रै महेवीराय तव सेतुराय ।

३ १२३२३१२ ३१२ ३१२

विरप्तिमेष जिह्ने शन्तमानिव च ॥ स्त्रै स्थ विरायतक्षुः ॥ १० ॥ ८०

इति तृतीय-दशति ॥ ३ ॥

५२२ २४ ५ ३२२ २३४५ २

I अपूर्व्या औहोहोहाइ । पुरुत । मानियस्त्रै । म-

१२२ २ १ २ ३४५ २

हेवीरा । याश्तव । साइतुराया । विरप्ति । नाइ-

३४५२ २ २२२५ २१२ १ १

वज्रिणे । शाइ३० तमानि । वचांसिया । साइस्थ-

“अपूर्व्या” अपूर्व्याणि पूर्वैरुक्तानि नूतनानि “पुरुतमानि”
 बहुतमानि “शन्तमानि” सुखकृतमानि “वचांसि” स्तुति-
 रूपाणि वाक्यानि “अस्त्रै” इन्द्राय “तक्षुः” ततक्षुः (तक्षतिः
 करोतीत्यर्थे) कुर्वन्ति स्तोतार इति शेषः । कीदृशाय ?

८० ऋग्वेदस्य ४, ७, ४, १ ।

I वारवन्तीयम् ।

वि। रायतक्षूः। स्थविरायतक्षूः। स्थवि। रा३४३।

याश्तापृक्षूः५६ः। स्थविरायतक्षूः२४५ः॥ १०॥ ८०

“महे” महते । “वीराय” विविध-शत्रूणां मारयित्रे । “तवसे” तवस्त्रिणे बलवते(१) । “तुराय” त्वरमाणाय “विरस्त्रिणे” विशेषेण स्तुत्याय “वज्रिणे” वज्रवते । “स्थविराय” प्रवृद्धाय ।

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोमार्चिके
तृतीयस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ दशमे खण्डे —

सेवा प्रथमा ।

अस्याः परस्याश्च युतानकृषिः* ।

अवद्वस्यञ् शुभतोमतिष्ठदायानः† कृषोदशभिःसहस्रैः ।

आवत्तमिद्रःश्रयाधमन्तमपक्षीहितिनृमणाअधद्राः‡॥ १॥ ८१

* ‘तिरश्चेफतानस्यार्षम्’-इति वि० ।

† ‘इयानः’-इति, ‡ “स्नेहितीनमणाअधत्त”-इति
च ऋग्वेदीय पाठः ।

८१ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३४, ३ ।

(१) —‘तवः’-इति बलनामस्य चतुर्थ्यं नैषण्डकम् १, ८ ।

^{२ ३ ५ २ १ ३ ५ १}
 I अवद्रा२३४पसाः । आ^१शूमा२३४तीम् । आ-
^{२ १ १ १ २ १ ३ ५ २ १ ३}
 ती३ । छार३४पुत् । ईया^१नार३४ःकृ । सो^१दाशा२३४
^{५ १ २ १ १ १ २ ३ ५}
 भीः । सा^१ह्यार३ । सार३४५इः । अवत्तार३४मी ।
^{२ १ ३ ५ १ २ १ १ १ २ १ ३}
 द्रःशाचीर३४या । धामा३ । तार३४पुम् । आपःस्त्री२३-
^{५ २ १ ३ ५ १ १ ३ २ ५ २ २}
 ४ही । ति^३नृमा२३४णाः । अधार^१द्रार३४औहीवा ।
^{२ १ १ १ १ १}
 अधा^३द्रार३४पुः ॥ १८ ॥

^{५ ५ १ २ ३ २ १ ३ २ २}
 II अवद्रपसाइ । आ^१शूमतीमतिच्छा२३त् । ईया-
^{३ ४ ५ १ २ ३ २ १ ३ २ ३ ४ ५}
 नःकृणाः । दाशभिःसहस्रार३इ । आवत्तमिन्द्राः ।
^{१ २ ३ २ १ ३ २ ३ ४ ५ १}
 शाचियाधमन्ता२३म् । अपास्त्रीहितीम् । नृमणा२३ ।
^{४ ४}
 अधा^३पद्रा^३होपुइ । डा ॥ १९ ॥

I, II चुरपविणी हे ।

I अवद्रोसअंशुमतीम् । औ३हो३४इ । औहो-

वा । आती३ष्ठात् । औ३हो३४इ । औहोवा । ई-

यानःकृष्णाः । औ३हो३४इ । औहोवा । दाश । भा-

इःसहस्रैः । औ३हो३४इ । औहोवा । आवत्तमिन्द्राः ।

औ३हो३४इ । औहोवा । शाचि । याधमन्ताम् ।

औ३हो३४इ । औहोवा । अपास्त्रीहितीम् । औ३हो३४इ ।

औहोवा । नृमा२णा२३४औहोवा । अधा३द्रा२३४पुः ॥२०॥

II अवद्रोसअंशुमतीम् । ए३ । औ३होपुवा ।

आता२३४पुइष्ठा६पुईत् । ईयानःकृष्णोदशभिःसहस्रैः ।

आवत्तम् । आइ । द्रा३शचि । याधमन्ताम् । अप-

स्त्रीहिनिनृमणाः । ओवा । अधद्रा३आ२३४पु ॥ २१ ॥ ६१

(अत्रेतिहास माचक्षते—पुरा किल कृष्णी नामासुरः दश-
सहस्र-संख्याकै रसुरैः परिवृतः सन् अंशुमतीनामधेयाया नद्या-
स्तोरे अतिष्ठत् । तत्र तं कृष्णं सुदक्ष-मध्ये स्थितम् इन्द्रो
वृहस्पति-सहागच्छत् । आगत्य तं कृष्णं तस्यानुचरांश्च वृह-
स्पति-सहायो जघानेति केचिदन्यथा वदन्ति । तेषां कथा-हेतुः—
द्रप्स इत्युदक-कणोऽभिधीयते । स तु सोमः ‘द्रप्सश्चस्कांदेत्यादिषु-
सोमपरस्त्रेनोक्तत्वात्^(१) । एतत्पदमाश्रित्याहुः—

“अपक्रम्य तु देवेभ्यः सोमो वृत्रभयार्दितः ।

नदी मंशुमतीं नाम अभ्यतिष्ठत् कुरुं प्रति ।

तं वृहस्पतिनैकेन सोभ्ययात्तत्र वृत्रहा ।

योत्स्यमानः सुसंहृष्टै र्मरुद्भिर्विविधायुधैः ।

दृष्ट्वा तानागतान् सोमः स्व-बलेन व्यवस्थितः ।

मन्वानो वृत्रहायान्तं जिघांसु मरिसेनया ।

व्यवस्थितं धनुस्सन्तं त लुवाच वृहस्पतिः ।

मरुत्पतिं रयिं सोमं प्रेहि देवान् पुनर्विभो ! ।

सोऽब्रवीज्जेति तं शक्रः खड्ग एव बलाहली ।

इन्द्राय देवानादाय तं पुनर्विधिवत्पुरा ।

जघ्नुः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव ।

(१)—निरुक्तावित्ययम् । तथाहि—“द्रप्सं स्क्रभं ब्रह्मणा दैत्येन, द्रप्सः सधृत-पानौयो

तद्वद्वसइत्यस्मिन्नृचे सर्वं निगद्यते । एतदनार्धत्वेऽनादर-
णीयं भवति । एषीर्थः क्रमेण ऋचि वक्ष्यते । तथाचास्य ऋची-
त्यस्यार्थः—

दृष्टो हुतं सरति गच्छतीति “दृष्टः” (दृष्टोदरादिः) हुतं
गच्छन् “दशभिः सहस्रैः” दशसहस्र-सङ्ख्याकै रसुरैः “इयानः”
इयमानः “क्षणाः” एतन्नामकोऽसुरः अंशुमतीं नाम नदीं कुरु “अ-
वातिष्ठत्” अवतिष्ठते । ततः “शच्या” स्व-कर्मणा प्रज्ञाने न वा^(१)
“धमम्” उदकस्यान्तरुच्छसन्तम् । यद्वा । जगद्गीतिकारं शब्दं
कुर्वन्तं “तं” क्षणासुरं “मिन्द्रो” मरुद्भिः सह “आवत्” प्राप्नोत् ।
“अथ” अनन्तरं पश्चात् “तं” क्षणासुरं तस्यानुचरांश्च हतवान्
इति वदति । “वृमणाः” वृषु मनो यस्य सः । यद्वा । कर्म-
नेष्टु ऋत्विक्षु एकविधं मनो यस्य स तथोक्तः । तादृशो
भूत्वा “स्त्रीहिति” (स्त्रीहितिर्वधकर्मसु पठितः (नि० नै० ३, १८)
हिसिचो तस्य सेनाम् “अपद्राः” (द्रातिः कुक्षित-गति-कर्मा ।
स इन्द्रः “अपगमयत्” अबधोदित्यर्थः । तस्यानुचरान् हत्वा
तम् असुरं हतवानित्यभिप्रायः ॥ १ ॥ ८१

भवति । सर्वे देवा पुष्करे लाधारयन् । पुष्करमन्तरीक्षं पोषति भूतानि ।
उदकं पुष्करं पूजाकरं पूजयितव्यम् । इदमपीतरत् पुष्करमेतन्नादेव पुष्करं
वा पुष्पं पुष्पते”-इति नि० नै० ५, १४ ॥

(२)—शचीति कर्म-नामसु द्वाविंशतितमं पदम् (नै० २, १) प्रज्ञा-नामसु च नव-
मम् (नै० ३, ९) ।

अथ द्वितीया ।

^{३ १ २} ^{३ २ ३ १ २} ^{३ १ २ ३ १ २} ^{३ १ २} ^{२ २}
 वृत्रस्यत्वाश्वसथादीषमाणाविश्वे देवा अजङ्ग्ये सखायः ।

^{३ १ २} ^{३ १ २ ३ २ ३ २ ३} ^{३ १ २}
 मरुद्गिरिन्द्रसख्यन्ते अस्त्वथेमाविश्वाः पृतनाजयासि ॥ २ ॥ ६२

^२ ^५ ^२ ^५ ^२ ^२ ^१
 I हा३ । ओ३हा३ । ओ३हा३ । हाइ । वृत्रस्यत्वा ।

^{२ १ २} ^{२, ३ ४ ५} ^{२ १ २ २} ^२ ^{२, ३}
 श्वसथात् । ईषमाणाः । विश्वे देवाः । अजङ्गः । ये स-

^{४ ५} ^{२ १} ^{२ १} ^{२ ३ ४ ५} ^{२ १ २}
 खायाः । मरुद्गिराइ । द्रा३सखि । यन्ते अस्तू । अथे

^२ ^{२ १} ^{२ ३ ४ ५} ^२ ^५ ^२
 मावाइ । श्वा३पृत । नाजयासी । हा३ । ओ३हा३ ।

^५ ^२ ^२ ^{५ २ २} ^{१ २} ^{१ १ १ १ १}
 ओ३हा३ । हा३४ । औहोवा । आ औ३हो३४५ ॥ २२ ॥

^{१ २} ^{२ १ २} ^२ ^{२ २} ^५
 II होये३ । हयाये३ । हया । औहो३४५वा ।

^२ ^१ ^{२ १ २} ^{२ ३ ४ ५} ^{२ १ २}
 हाइ । वृत्रस्यत्वा । श्वसथात् । ईषमाणाः । विश्वे-

६२ ऋग्वेदस्य ६, ६, २३, २ ।

I, II वृषती मारुतस्य सामनी द्वे ।

देवाः । अजहः । येसखायाः । मरुद्गिराइ । द्रा-
^१ ^१ ^{२ ३ ४ ५} ^{२ १} ^२

सखि । यन्तेअस्तू । अथेमावाइ । आःपृत । नाज-
^१ ^{२ ३ ४ ५} ^{२ १ २} ^{२ १} ^{२ ३}

यासी । होयेः । हयायेः । हया । औहोः२३४वा ।
^{४ ५} ^{१ २} ^{२ १ २} ^२ ^{३ ४} ^५

हाः४ । औहोवा । आऔःहो । आऔःहोः३४५ ॥
^२ ^{२ ५ २} ^{१ २ २} ^{१ २} ^{२ १ २ १ १}

॥ २३ ॥ ६२

हे इन्द्र ! तव ये “विश्वदेवाः” प्राक् सखायः सङ्ग्रामे सखित्वं
 कुर्यामिति मित्राण्यभवन् । सर्वे देवाः “वृत्रस्य” वृत्रासुरस्य
 “श्वसथात्” (श्वसेरीणादिकोऽथप्रत्ययः (, ,) । सर्वान् आग-
 च्छती दृष्ट्वा तेषां भौत्यत्पादनाय वृत्रासुरः श्वास मकार्षीत्
 श्वासाङ्गीताः सन्तः अतएव “ईषमाणाः” सर्वतः पलायमानाः
 “त्वा” त्वाम् “अजहुः” सङ्ग्रामे त्यक्तवन्तः । एवं सति हे इन्द्र !
 “मरुद्भिः” सह “सख्य” सखिभावः “ते” तवास्तु । ये मरु-
 तस्त्वां न परित्यजन्ति तैः सहेति । “अथ” अनन्तरम् “इमाः”
 विश्वाः सर्वाः “पृतनाः” शत्रुसेनाः “जयासि” स्व-बलेनाभि-

अथ ततोया ।

बृहदुक्त्यऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २
विधुन्द्राण्समनेबहूनायुवान्सन्तं पलितोजगार ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३
देवस्यपश्यकाव्यमंहित्वाद्याममारसह्यः समान ॥ ३ ॥ ८३

४ ५ १ ७ २ १ २, ३ ४
I वीधूम् । दद्रादद्रा । णा३सम । नाइबहू-

५ ४ ५ १ ७ २ १ २ ३
नाम् । यूवा । न्सानसा । ता३पलि । तोज-

४ ५ ४ ५ १ ७ २ १ २ २ ३ ४
गारा । देवा । स्यपास्यपा । श्या३कावि । यम्महि-

भवसि^(१) (अनेन वृत्रघ्नं तमिन्द्रमाह^(२)) । अत्र मन्त्रे “इन्द्रो
वै वृत्रं हनिष्यन्”-इत्यादि एतरेय-ब्राह्मण मनुसन्धेयम् ॥ २ ॥ ८२

८३ उत्तरार्चिकस्य ८, १, ७, १ = ऋग्वेदस्य ८, १, १८, ५ =
अथर्ववेदस्य, १४, २६, ८ ।

(१)—‘वृत्रस्य’ मेघस्य (क) ‘असयात्’ आसर्षणात् गर्जितशब्दादेवेत्यर्थः ‘ईषसाणा’
पलायनाः ‘विश्वे देवाः’ सर्वे देवाः ‘अजङ्गः’ त्यक्तवन्तः, के ? उच्यतेऽथ—‘सखायः’
ये तव सखीभूता आसन् ; केवलैर्मरुद्भिः (ख) हे इन्द्र ! ‘सख्य’ ‘ते’ तव ‘अस्तु’ (लोड्यं
लङर्थे द्रष्टव्यः) -इत्यादि वि० ।

(क)—वृत्रः इति मेघ-नामसु अष्टाविंशति पदसु नै० १, १० ।

(ख)—“मरुतः मितराविणो वा मितरोचिनो वा मरुद्वन्तीति वा”-इत्यादि
नि० दे० ५, १३ ।

(२)—एष एव मन्त्रः पौराणिक-वृत्रोपाख्याने वीजमिति भावः ।

५ ४ ५ १ ० ६ १ २
त्वा । आद्या । ममाममा । रा३सहि । या३४३ः ।

२ ४
सा३मा५ना६५ई ॥ २४ ॥

३ ३ ३ ११११ २ १
II ह५४ । आ४५ । ह५ । ह५२३४५ । विधुं-

२ १ २ ३ ४ ५ २ १ २
दद्रा । णा३५सम । ना३ब३नाम् । यु३वान५सा ।

२ १ २ ३ ४ ५ २ १ २ १
ता३०पलि । तीजगारा । देवस्यपा । श्या३कावि ।

२ ३ ४ ५ ३ ३ ३ ११११
यम्नाहित्वा । ह५४ । आ४५ । ह५ । ह५२३४४ ।

२ १ २ १ २ २ ४
अद्याममा । रा३सहि । या३४३ः । सा३मा५ना६५ई ॥

॥ २५ ॥ ६३

अनया कालात्मक इन्द्रः स्तूयते—“विधुं” विधातारं सर्वस्य
युद्धादेः कर्त्तारं^(१) (वि-पूर्वी दधातिः करोत्यर्थे) तथा “समने”
(अनन मनः प्राणनं । सम्यगनोपेते) सङ्ग्रामे^(२) “ब३ह्नां” शत्रूणां

I, II सोमसामनी द्वे ।

(१)—‘वृष्टि-प्रदानादिना उपकरणेन सर्वजगतः धारयितारम्’-इति वि० ।

(२)—‘समनम्’ इति सङ्ग्राम-नामसु षोडशं नैघण्टु कम् १० ।

अथ चतुर्थी ।

द्युतानऋषिः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वं ह्यशप्रभ्योजायमानोऽश्वभ्योऽभवः शत्रुरिन्द्र ।

३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 गूढेद्यावापृथिवीऽन्वविन्दोऽविभुमङ्गोऽभुवनेभ्योऽराणश्चा ॥ ६४ ॥ ६४

“दद्राणं” द्रावकम् । ईदृक्सामर्थ्यापेतमपि “युवानं” सन्तम् ।
 “पलितोजगार” (३) निगिरतीन्द्र-कपया । एव मुक्त-लक्षणं वक्ष्य-
 माण-लक्षणं च “देवस्य” कालात्मकस्येन्द्रस्य “महत्वा” महत्वे-
 नोपेतं “काव्यं” सामर्थ्यं (४) पश्य हे बृहदुक्त्य ! (ऋषिः स्वात्मानं
 मामन्ता वदति—) तथा यो जरां प्राप्नोऽस्य “ममार” स्मियते
 “स” “ह्यः” परेद्युः “समान” सम्यग् जीवति पुनर्जन्मान्तरे
 प्रादुर्भवतीत्यर्थः (५) ॥ ३ ॥ ६३

६४ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३५, १ ।

(३)—“पलितः, पलितलं दृढत्वस्योपलक्षणम्, दृढः अहम् जगार, गृत् सु तावित्स्य
 उत्तमपुरुषस्यैकवचनमिदम् लौमीत्यर्थः”-इति वि० ।

(४)—“कविर्मधावी, तस्य भावः काव्यं कवित्वमित्यर्थः, कीदृशं पुनः, कवित्वम् ?
 उच्यते—महत्वा महत्वेन समाहास्येनेत्यर्थः”-इति वि० ।

(५)—यास्कस्त्विमं सर्वं व्याचष्टे—“विधुं” विधमनशूलं “दद्राणं” दमनशूलं “युवानं”
 चन्द्रमसं “पलितः” आदित्यो “जगार” गिति स ह्यो स्मियते स दिवा समुदिते त्वधिदैव-
 तम् । अथाध्यात्म—विधुं विधमनशूलं “दद्राणं” दमनशूलं “युवानं” महान्
 “पलितः” आत्मा गिति रात्रौ स्मियते रात्रिः समुदितेत्यात्मगतिमाचष्टे”-इति नि०
 पू० २, १८ ।

^{५२ २ ४ २ १ २ १ २ २ १ २ २ २ ५२}
I औहोइतुवाम् । हत्यत्सप्तभ्योजायमाना२३४ । औ-

^{२ ४ १ १ २ १ २ ३ ५२ २ ४}
होअशा । त्रुभ्योअभवः शत्रुरिन्द्रा२३४ । औहोइगढे ।

^{१ २ २ १ २ २ ३ ५२ २ ४ १ २ २}
घावापृथिवीअन्वविन्दा२३४ः । औहोइविभू । मङ्गपौ-

^{१ २ २ ३ १ १ १ १}
भुवनेभ्योरणन्वा२३४पुः ॥ २६ ॥

^{४ ४ २ ३ ५ २ १ २ २ १ २ २ २}
II त्वोहाइ । हत्यौवाओ२३४वा । सप्तभ्योजायमा ।

^{१ २ १ २ १ १ १ १ ४ ३ २ ३ ५}
नोवा३ । औवा२३४पु । ओगोहाइ । त्रुभ्यौवाउ२३४वा ।

^{१ २ १ २ १ २ ३ २ १ १ १ २ ४}
अभवः शत्रुरि । द्रोवा३ । औवा३४पु । गटोहाइ ।

^{२ ३ ५ २ १ २ २ १ २ १ २ १ १ १}
घौवाओ२३४वा । पृथिवीजन्ववि । दोवा३ । औवा३४पु ।

^{४ ४ २ ३ ५ १ २ २ १ २}
विभोहाइ । मङ्गपौवाओ२३४वा । भूवने । भ्योवा३ ।

^{१ २ १ १ १ ४ ४}
औवा३४पु । रणापुन्वाः । होपुइ । डा ॥ २७ ॥ ८४

अथ पञ्चमी ।

वामदेव ऋषिः ।

३ १ २ २ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 मेडिन्नत्वावजिण्मृष्टिमन्तम्पूरुधस्मानंवृषभस्थिरस्सुम् ।

३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 कारोष्यस्तस्पोर्दुवस्युरिन्द्रद्युक्षवृत्रहणगृणीषे ॥ ५ ॥ ८५

हे “इन्द्र !” “त्वं ह” त्वं खलु “त्यत्” तदेतत् कर्म कृतवानसि ।
 किं तदुच्यते ? “जायमानः” त्वं प्रादुर्भवन्नेव “अशत्रुभ्यः” शत्रु-
 रहितेभ्यः “सप्तभ्यः” कृष्णा-वृत्र-नमुचि-वराहारादिभ्यः सप्तभ्यो
 बलवद्भाः प्राणिभ्यः “शत्रुः” “अभवः” सप्तभ्यः पूर्यः शत्रुः
 शातयिता दारयिता अभवः (सप्त यत्पुनः शर्म-शार-दीर्घत्वं इति
 हि निगमः) अथवा सप्तभ्यः सप्त होतृ-प्रभृतयो होतृकाः, तदर्थं
 यज्ञेषु प्रादुर्भवन्नेव कर्म-विघ्नकारिभ्यः शत्रुरभवः । किञ्च ।
 हे इन्द्र ! त्वं “गृहे” संवृते व्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना प्रकाश्य
 अनुक्रमेण ते “अविन्द्रः” अलभथाः तथा “विभुमद्भ्यो” महत्त्व-
 युक्तेभ्यः “भुवनेभ्यो” लोकेभ्यः “रण” रमणं “धाः” धारयसि
 विदधासोत्यर्थः ॥ ४ ॥ ८४

I मेडोम् । नत्वावजिण्मष्टिमा२३न्ताम् । पुरु-

धस्मानंवृषभस्थिरा२३न्ताम् । करोष्यस्तुरुषाद्वैवार३-

स्थूः । आइन्द्रद्युत्तम् । वृत्रार३ । हारणा२३४औहो-

वा । गृणीषेर३४५ ॥ २८ ॥

II मेडिन्नत्वा । वा३४औहो । ज्राइ । ण्मार्थाइ-

मौ । वा३२३४ । ताम् । पुरा३४औहो । धस्मान

वृ । षभस्थ्याइरौ । वा३२३४ । प्लूम् । करा३४-

औहो । पित्र्यस्त । रुषाद्वैवौ । वा३२३४ । स्पूः ।

इन्द्रा३४औहो । द्युत्तम् । वृत्रार३ । हारणा२३४

औहोवा । गृणीषेर३४५ ॥ २९ ॥ ९५

I, II भट्टिमतः सूर्यवर्चसः सामनी द्वे ।

हे “इन्द्र !” “दुवस्यः” दुवः परिचरणं स्तुत्यादि-लक्षणं^(१)
तदिच्छुस्व यतः “अर्यः” अरीन् अस्मद्विरोधिनः^(२) “तरु-
षीः”^(३) तारकान् जेतुनस्मान् करोषि (यद्वा । तरुषीः तरण-
स्वभावात् । पञ्चद्वयेऽपि लिङ्ग-व्यत्ययः । अर्यः अरीनस्माकं
शत्रून् करोषि उपक्षीणानिति शेषः) अतः “मेड्डिन” (मेडिरिति-
व.ङ्नाम) [नै० १, ११, १८] माध्यमिकीं वृष्टि-प्रदां वाचमिव
तां यथावृष्ट्यर्थं स्तुवन्ति तद्वत्^(४) “त्वा” त्वां “गृणीषे” स्तीव
मुच्चारयामि स्तौमि^(५) कोटशं त्वां ? “वृचहण” वृचस्यासुरस्य मेघस्य
वहन्तारं । “द्युच”^(६) द्युलोके वर्त्तमानम् । “पुरुधस्मान्” वृह-
ना मुदकानां धारकं^(७) (यद्वा । वर्ण-व्यत्ययः^(८)) । पुरुषां
बद्धनां दासयितारं शत्रूणां क्षपयितारं “वृषभं” कामानां
वर्षकम्^(९) । “स्थिरप्स्व” स्थिररूपं । न हीन्द्रस्य रूपं कदा-
चिदपि प्रच्यतं भवति (यद्वा । स्थिराणां शत्रूणां भक्षकं विधातिन

(१)—‘दुवस्यते’-इति परिचरण-कर्मसु पञ्चमं नघण्टुकम् ३, ५ ।

(२)—‘अर्यः’-इति ईश्वर-नामसु द्वितीयं नैघण्टुकम् २, २२ । अतएव ‘अर्यः
ईश्वरः’-इति वि० ।

(३)—‘तरुषमिति वधकर्म वधेन सङ्ग्रामो लक्ष्यते, सङ्ग्राममित्यर्थः’-इति वि० ।

(४)—‘अन्तर्णीर-मत्वर्थञ्च द्रष्टव्यम्, वाग्मिन मित्यर्थः’-इति वि० ।

(५)—‘गृणीषे मध्यमपुरुषैकवचनमिदम् उत्तमपुरुषैकवचनैकस्य स्थाने द्रष्टव्यम्’
इति वि० ।

(६)—‘दिवि द्युलोके क्षिपति निवसति इति द्युचः, तम् ।

(७)—‘पुरुदिति धननाम, धस्मान मिति धसे हसने इत्यस्येदं रूपम्’-इति वि० ।

(८)—‘दस्मानमित्येवं दकारवर्णे पठितव्ये धस्मानमिति धकारवर्णपाठो वर्णव्यत्ययः’

(९)—‘वर्षणाद् वृषभः’-इत्यादि नैषक्तम् द्वै० ३, २२ ।

अथ षष्ठी ।

वसिष्ठ ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्रवोमहेमहेवृधे*भरध्वप्रचेतसेप्रसुमतिं कृणुध्वं ।

१ २ ३ १ २ २ २ ३ २
 विशःपूर्वीःप्रचरचर्षणिप्राः ॥ ६ ॥ ८६

५ ४ १ २ २ २ २ १ २ २ १
 I प्रवाः । माहेमहेवृधे । भराधूवाम् । प्रचाइ-

२ १ २, ३ ५ १ ३
 तसाइ । प्रासूमार३४तोम् । कृणुध्वम् । इच्छास्वा२३-
 मित्यर्थः ।) “वज्रिणं” वज्रवन्तम् “भृष्टिमन्त” शत्रूणां भर्जन-
 वन्तः (९) ॥ ५ ॥ ८५

* “महिषवृधे”-इति, “चरा चर्षणि प्राः”-इति च ऋग्वे-
 दीय पाठः ।

८६ उत्तरार्चिकस्य ८, १, ११, १ = ऋग्वेदस्य ५, ३, १६, ४
 आरण्यके ४, २, १३ ।

(९) —“भृष्टिशब्देन शिखराण्युच्यन्ते, तानि चात्र वज्रशिखराणि परिगृह्यन्ते, तैस्त-
 दन्तम्-इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

विश्वामित्रऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २
 शुनं ह्रवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्नरेनृतमंवाजसातौ ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नतंवृत्राणिसञ्जितंधनानि*॥७॥ ८७

५ ४ ५ २ ४ ५ २ ४ २ १ २
 I शुनं ह्रवेममघवानमिन्द्राम् । अस्मिन्भरेनृत-

२ २ १ २ १ २ २ २ १ २
 मंवाचसारश्ताउ । शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमारश्तू ।

अथ प्रत्यक्ष-स्तुतिः (२) । हे इन्द्र ! “वर्षणिप्राः” (१) कामैः
 प्रजानां पूरयिता त्वं “पूर्वीः” हविषां पूरयित्रीः “विशः” प्रजाः
 “प्रचर” अभिगच्छ ॥ ६ ॥ ८६

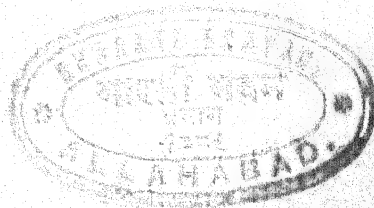
* “धनानाम्”—इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

८७ ऋग्वेदस्य ३, २, ४, ६ ।

I भारद्वाजम् ।

(२)—प्रचरेति मध्यमपुरुषयोगात् ।

(१)—वर्षणथो मनुष्याः नै० २, ६, ८ ।



^१ घ्न । ^२ तंवा२३र्त्ता३ । ^{१ २ २} होवा३हा । ^{१ २} णिसञ्जितम् ।

^१ धना२३नी३ । ^२ होवा३हा३४३इ । ^{१ २ २} ओर३४पुइ । ^१ डा ॥

॥ ३२ ॥ ८७

हे “इन्द्र !” “वाजसातौ” वाजस्यान्नस्य साति लार्भो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः तस्मिन् “भरे” (विभ्रति जय-लक्ष्मी मनेन योद्धार इति भरः संग्रामः तस्मिन्) सङ्ग्रामे “शून” शूनम् उल्लाहेन प्रवृद्धं^(१) “मघवान” धनवन्तम् अतएव “इन्द्र” निर-
तिशयैश्वर्य्यसम्पन्नं “नृतमं” सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां “हुवेम” कुशिकावयं यज्ञार्थं माव्हयेमा । तथा “शृण्वन्तम्” अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वन्तम् । “उय” शत्रूणामुद्गूणं । “समत्सु” सङ्ग्रामेषु^(२) “वृत्राणि” वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि “घ्नन्त” हिंसन्तः । “धनानि” शत्रु-सम्बन्धीनि सञ्चितं सम्यग्जे-
तारं त्वाम् “जतये” रक्षणाय वयं माव्हयेम ॥ ७ ॥ ८७

(१)—शूनं सुखं (ने० ३, ६, ११), सुखकरमिन्द्र मिति वि० ।

(२) —‘समत्सु’ इति सङ्ग्रामनामसु द्वाविंशतिवचनं नैघण्टुकम् २, १७ ।

अथाष्टमी ।

वसिष्ठ ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उदुब्रह्माण्यैरतश्रवस्येन्द्रसमयमहयावसिष्ट ।

१२ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आयोविश्वानिश्रवसा*ततानोपश्रोतामईवतोवचांसि॥८॥६८

१ २२ १ २ ५ २ २ १ २
I दिवया । ओवा । औश्होश्वा । उदुब्रह्मा । णीश्-

१२ २ ३ ४ ५ २ १ २ १ २ ३ ४
एर । तश्रवस्या । इन्द्रसमा । र्यश्मह । यावसि-

५ २२ १२ २ १ २ ३ ४ ५ १
ष्टा । आयोविश्वानि । नोश्श्रव । सातताना । दिव-

२२ १ २ ५ २ २ २ १ २ १ २
या । ओवा । औश्होश्वा । उपश्रोता । मईव ।

२ २ ४
तोश्श्रव । वाश्चापुसाद्पद्मइ ॥ ३३ ॥ ६८

* “श्रवसा”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

६८ ऋग्वेदस्य ५, ३, ७, १ = आरण्यके ४, २, ६-१० ।

I वैश्वदैवम् ।

अथ नवमी ।

गौरिवीतिऋषिः ।

ॐ १२ २२३ १२ २२ ३ १२ २२ ३ १२ २२

चक्रं यदस्याश्वा निषत्तमुतीतदस्मै मध्विचक्रद्यात् ।

“अवस्था” अन्ने च्छया(१) “ब्रह्माणि” स्तोत्राणि हवींषि
च इन्द्रार्थम् “उदैरत” सर्वे ऋषय इति शेषः (उद्गतिपूरणः) (२) हे
वसिष्ठ ! त्वमपि “समर्थे” यज्ञे(३) “इन्द्र” “महय” स्तोत्रेण
हविषा च पूजय। अपिच “यइन्द्रो” “विश्वानि” भुवनानि
“अवसा” अन्नेन कौर्त्या वा “आततान” सः “ईवतः”(४)
उपगमनवती “मे” मम “वचांसि” स्तुति-रूपाणि वाक्यानि
“उपश्रोता” भवतु ॥ ८ ॥ ६८

(१)--अवोऽन्नमिति नरुक्तम् । 'अवस्या अवणोयान्णि उत्कृष्टानीत्यर्थः'-इति वि० ।

(२)—‘अथ ये प्रवृत्तेऽथे मित्ताक्षरेषु ग्रन्थेषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति, प्रदपूरणास्ते मित्ताक्षरेष्वनर्थकाः कस्मीमि द्विति-इति नै०१,९।

(३)—‘समये सङ्गमस्थानीये यज्ञे’-इति वि० । ‘समये’ इति सङ्गमनामसु
त्रयोविंशतितमं नैघण्टकम् २, १७ ।

(४) — 'ईवतः ईन्वतेर्याप्ति कर्मणः, एतद्रूपं व्याप्तिमतः, अशेष-गुणप्रकाशनस्येत्यर्थः । कस्य पुनर्याप्तिमतः उपश्रोता ! उच्यते—वचांसि, प्रथमाबद्धवचनमिदं षष्ठ्यप्रकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, वचसः वचनस्येत्यर्थः । यो विश्वानीति पुरस्ताद्वचनस्येति वाक्यात् योजयितव्या—इति वि० । 'ईन्वति' 'ईन्वति' च पाठभेदेन व्याप्तिकर्मसु प्रथमं नैघण्टकम् २, १८ ।

३ १२ २२ ३२२ ३ २ ३१२ २२३ १ २

पृथिव्यामतिषितं यदूधः पयोगोऽष्टदधा ओषधीषु ॥ ८॥ ८८

॥ चतुर्थ-दशति ॥

५४ ५ २ ४ २ ५४

चक्रं यदस्याप्सु वानिषत्ताम् । उतो तदस्मै मध्विच्च-

२१२ २ २

१ २

१२

२१

२

१२

कारश्चात् । पृथिव्यामतिषितं यदूर्ध्वाः । पयोगोऽष्ट-

“अस्य” इन्द्रस्य “चक्रम्” आयुधं^(१) अप्सु” अन्तरिक्षे “आ”
सर्वतो “निषत्त” निषण्णामासोऽन्निव-हननार्थम् । “उतो” तत्
अपि च “अस्मै” इन्द्राय “मध्वि” उदकमपि^(२) “चच्छद्यात्”

८८ ऋग्वेदस्य ८, ३, ४, ३ ।

I पुरीषम् ।

(०)—“चक्रं चकते वा चरते वा क्रामते वा”-इति नि० नै० ४, ९० ।

(१)—“आप”-इति अन्तरिक्षनामसु अष्टमं नैषण्डकम् १, ४ ।

(२)—इच्छद्ध्योऽर्थः । ‘मधु’ इति उदकनामसु एकादशं नैषण्डकम् १, १२ । मध्वी-
दिति ऋचि दीर्घस्तु छान्दसः ।

२ १ २२ १२ २२ १ २ १
 पू । आदधाओषधीषु । इडार३भा३४३ । ओर३४पू३ ।

डा * ॥ ३४ ॥ ८८

वशं नयति । “पृथिव्याम्” अतिषितं” अतिषितं” विमुक्तं
 यद्धः” उदकमस्ति तत् “पयोगोष्वोषधीषुच “आदधा” आद-
 धांति ॥ ८ ॥ ८८

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवोद्ये सामवेदार्थ-प्रकाशे ऋग्वेद्याख्याने
 तृतीयस्याध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथैकादशे खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

तार्क्ष्यपुत्रोऽरिष्टनेमिऋषिः ।

३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

त्यमूषुवाजिनन्देवजूतं सहावानं * तरुतारं रथानाम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ १ २

अरिष्टमिन्नेपृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहाजवेम ॥ १ ॥ १००

॥ * इतिग्रामेगेये अष्टमः प्रपाठकः ॥

* “सहावानम्”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१०० ऋग्वेदस्य ८, ८, ३६, १ ।

I ओम् । ^{५ २}त्यमूषु । ^{२२}वाजि । ^{११११}ना३४५म् । ^{२२ २३}देवजूता२३-

^{५ २ २ २ १}४म् । ^२सहोवानन्ता । ^{२ ३ ४ ५}रूता३ । ^२रथानाम् । अरि

^३ष्टना२३४इमीम् । ^५पुतना३४३जमाशुम् । ^{२ २ २ ५}खस्त । ^{२ १}याइ ।

^{२ २ ३ २}तार्क्ष्यमिद्वा३४३ । ^{२ ४}ह्रस्वापुइमा६५६ ॥ ॥ १ ॥

II ^{२२ २ २}ईयइया३हाइ । ^{२ २}त्यमूषुवाजिना३०देश्वजृतम् । ^{४ ३ ३ ५}

^{३ ५ ४ ५ २}ई४यइया । ^३हार३४इ । ^{५ २ ३ २ २ १}सहोवानन्ता । ^२रूता३ ।

^{२ ३ ४ ५}रथानाम् । ^{२२}ईयइया३हाइ । ^२अरिष्टा३ । ^१नाइ । ^२मी-

^१३०पुत । ^{२ ३ ४ ५}नाजमाशुम् । ^{३ ५ ४ ५ २}ई४यइया । ^{२ १ १ १}हार३४पुइ ।

^{२ १}खस्त । ^{२ २ ३ २}याइ । ^{२ ४}तार्क्ष्यमिद्वा३४३ । ^{२ ४}ह्रस्वापुइमा६५६ ॥

॥ २ ॥ १००

I, II तार्क्ष्यसामनी द्वे ।

द५क,

“त्यमु”^(१) तं प्रसिद्धमेव “तार्क्ष्यं” ढक्ष-पुत्रं “सुपर्णं” (ढक्ष-
पुत्रो गर्गादिः)^(२) “स्वस्तये” क्षेमाय “इह” अस्मिन् कर्मणि
“हवेम” अथ माह्वयेमहि (“बहुलं ह्वेत्सीति (६, १, ३४) ह्वयतेः
संप्रसारणं । “लिङ्याशिथ्यङ् (३, १, ८६)” । यदा । प्रार्थनायां
लिङि व्यत्ययेन शः (३, १, ८५) । कीदृशं ? “वाजिनम्” अन्नवन्तं
बलवन्तं वा “देवजूतं” देवैः सोमाहरणाय प्रेरितं (जु इति
गत्यर्थः, सौत्रो धातुः; अस्मात् क्तः पूर्वपद-प्रकृति-स्वरत्वम्) [यदा ।
देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणं । यदाह यास्कः—“जूतिर्गतिः प्रीति-
र्वा”^(३) देवजूतं देवप्रीतं वेति] “सहोवानं” सहस्वन्तं (सहश्शब्दा-
द्वनिप् मत्वर्थीयः) बलवन्तं वा । अतएव “रथानाम्” अन्यदी-
यानां “तरुतारं” सङ्गामे तारकं । यदा । रंहणशीला अमी
इमे लोका रथाः^(४) तान् सोमाहरण-समये शीघ्रं तरुतारं (श्रूयते
हि—“एष हीमान् लोकान् सद्यस्तरतीति” । तरते स्तुचि
“ग्रसित-स्तुभितेत्यादौ (७, २, ३४) उडागमो निपाल्यते) “अ-
रिष्टनेमिं” अहिंसित-रथं (यदा । नेमिर्नमन-शील मायु-
धम्^(५) अहिंसितायुधम् । अथवा उपचारा ज्जनके जन्यशब्दः ।

(१)—ऋचि “त्यमूषु”-इति “निपातस्य च (६, ३, १३६)”-इति दीर्घः ।” सुञः
(८, ३, १०७)”-इति षत्वं च ।

(२)—तथाच गर्गादित्वात् थञ् (४, १, १०५,) ।

(३)—तथाहि,—तदाद्यन्तसमुदितमिदं “तीर्थेऽन्तरिक्षे क्षियति, तूर्णमर्थं रक्ष-
त्यश्रूतेवा तस्यैषा भवति ‘त्यमूषु वाजिनं’ तं भृशमन्नवन्तं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा, देवजूतं
देवगतं देवप्रीतं वा सहस्वन्तं तारयितारं रथानां सरिष्टनेमिं पृतनाजितमाशुं स्वसथे
तार्क्ष्यमिह ह्वयेनेति”-इति दै० ४, २८ ।

(४)—“रथो रंहतेर्गतिकर्मणः स्थिरते वा स्याद्विपरीतस्य रथमाशुं स्त्रिंस्त्रिंशतीति
वा रपते वा रसते वा”-इति नि० दै० ३, ११ ।

(५)—‘नेमिः’-इति वज्र-नामसु द्वितीयं नैवण्टुकम् २, २० ।

अथ तृतीया ।

वसुक्रो विमदो वा ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ५ १ २
 यजामह इन्द्रं वज्रदक्षिणं हरीणां रथ्यां * विव्रतानाम् ।

१ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २
 प्रशश्रुभिर्दोधुवदूर्द्धधाभुवद्विसेनाभिर्भयमानो विराधसा ॥ १०२

७ २ १ २ १ २ १ २ २ १ २ २
 तमीरं ३० द्राम् । इदं च । वाइः । मघवा । वाइ-

२ ४
 ४३इ । तूस्वापु इन्द्राईर्पुईः ॥ ३ ॥ १०१

“त्रातारं” शत्रुभ्यः पालयितारम् “इन्द्रं” “हुवे” आह्वयामि । तथा “अवितारं” कामैस्तर्पयितार मिन्द्र माह्वयामि । “आ हुवे हुवे” सर्वेष्वहवनेषु “सुहवं” सुखेनाह्वातुं शक्यम् । “शूरं” शौर्यवन्तं “शक्रं” सर्वकार्येषु शक्तं “पुरुहुतं” पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थं माह्वतम् । एवंविधं मिन्द्रम् “आहुवे” आह्वयामि । एव माह्वतो ‘मघवा’ धनवान् स “इन्द्रः” “इदं” पुरोवर्त्ति हविः “वैतु” भक्षयतु ॥ २ ॥ १०१

* “रथ्यम्”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१०२ ऋग्वेदस्य ७, ७, ८, १ ।

^५ ^४ ^३ ^१ ^२ ^१ ^२
 I यजामहोवा । आइन्द्रं वज्र । दक्षारश्मिणाम् ।
^१ ^२ ^२ ^१ ^२ ^१ ^२
 हरीणां रथ्यवि । व्रतारश्मनाम् । प्रश्मश्रुभिर्दोधुवत् ।
^१ ^२ ^३ ^४ ^१ ^२ ^१
 ऊ । ध्वाधाभूरश्मवात् । विसाह । ना । भिर्भयमा-
^१ ^२ ^३ ^४
 नारश्मि । वारश्मिराश्मि । ध्वाश्मपूसोदहाह ॥ ४ ॥ १०२

वयं “इन्द्र” “यजामहे” सोमलक्षणेर्हविर्भिः पूजयामः ।
 कीदृशं ? “वज्रदक्षिणं” शत्रु-बधाय सततं “वज्रो दक्षिणे हस्ते
 यस्य तम् । “विव्रतानां” रथ-वाहनादि-विविध-कर्मणां^(१)
 “हरीणाम्” एतत्सञ्ज्ञकानां मश्वानां^(२) “रथ्यम्” आनेतारम् ।
 स इन्द्रः सामपानानन्तरं “श्मश्रुभिः^(३)” स्वकीयैः “दोधुवत्”
 पुनः पुनः धन्वानः सन् “जर्धधाः” “वि भुवत्^(४)” विशेषेण
 प्रादुर्भवति । किञ्च । “सेनाभिः” मरुदादिभिः स्वकीयैः सैन्यैः
 “भयमानः” शत्रून् कम्पयन् “राधसा” [द्वितीयार्थे तृतीया
 (३, १, ८५)] राधो धनं (वीत्युपसर्ग-श्रुते रीत्य-क्रियाध्याहारः)
 विविधं स्तोत्रभ्यो ददाति ॥ ३ ॥ १०२

I वार्त्तातुरम् ।

(१) — विविधार्थे । व्रतमिति कर्म-नामसु सप्रमं नैघण्टुकम् २, १ ।

(२) — “हरी इन्द्रस्य” इति नैघण्टुकम् १, १५, १ ।

(३) — “श्मश्रुभिः” तृतीया-बहुवचनमिदं द्वितीया-बहुवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, शत्रू-
 ग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम्, सर्वरोमाणि शत्रूणां दोधुवत् इति वि० ।

(४) भवदिति लेटोरूपम् (३, ४, ७ किञ्च ३, ५, ९३) ।

अथ चतुर्थी ।

एतदादि-तिसृणां वामदेवऋषिः ।

२ २३ १२ २२ ३ १ २ ३१ २३ १२ २२ २१ २

सत्राहणंदाधृषिंतुमिन्द्रं महामपारंवृषभं सुवज्रम् ।

२ २३ १२ २२ ३ २३ ३ ३ १ २ २१ २३ १ २

हन्तायोवृत्रं सनि तोतवाजन्दातामघानिमघवासुराधाः ॥४॥

१०३

५ २ ३१ ४२ ४२ ५ १ २ १

I सत्रा । हणा३४ औहोवा । दाधृषिन्तू । ममि-

२ २ ५ २ १२ २२ १ २ १ २ १

न्दाओर३४वा । महामपारंवृषभं सुवज्रा२३म् । हन्ता

१ ३ ५ १ २ २ ४
२यो२३४वृ । त्रांसनि । तो३४३ । ता३वा५जा३५

१२ २२ १२ १२ ३२ १२ २१ ११ ११

३म् । दातामघानिमघवा२सुराधा२३४पुः ॥ ५ ॥

४ २ ३४ ३२ ४ ५ २ २ २ ५ २ १२

II सत्राहणंदाधृषिम् । तू३४३मिन्द्रम् । महा-

२२ १ २१ २१

मपारंवृषभं सुवज्रा२३म् । हन्तायो२३४वृ । त्रांसनि ।

१०३ ऋग्वेदस्य ३, ५, २२, ३ ।

I, II धृषतो मारुतस्य सामनी द्वे ।

२ २ ४ १२२ १२ २१५२
तो३४३ । ताश्वापूजाईपू६म् । दातामघानिमघवार

१२ ३ १ १ १ १
सुराधार३४पुः ॥ ६ ॥ १०३

“सत्ताहणं” बह्वनां शत्रूणां हन्तारं^(१) “दाधृषिं” अतिशयेन धर्षकम् । “तुम्” (तुमिः प्रेरण-कर्मा) शत्रूणां प्रेरकं । “महां” महान्तम् । “अपारम्” अपरिमाणं विनाश-रहितमित्यर्थः । “वृषभं” कामानां वर्षितारं । “सुवज्रं” शोभनेन वज्रेणोपेत-मिन्द्रं वयं स्तोतारः स्तुम इति शेषः । “यः” इन्द्रो “वृत्र” वृत्र-नामान मसुरं “हन्ता” हिंसिता भवति । उतापिच । यः इन्द्रो “वाजम्” अन्नं “सनिता” दाता भवति । “सुराधाः” शोभन-धन-युक्तो यो मघवेन्द्रः “मघानि” धनानि^(२) दाता भवति तमिन्द्रं स्तुम इति पूर्वेण सबन्धः । (अत्र सर्वत्र लङ्प्रत्यय-त्वात् “न लोकाव्ययेत्यादिना(२,३,६६) षष्ठी-प्रतिषेधे सति द्वितीयैव भवति ॥ ४ ॥ १०३

(१)—‘सत्ता-शब्दः सदा-शब्द-पर्यायः’-इति वि० । ‘सत्ता’ इति सत्य-नामसु च तृतीयं नैघण्टुकम् २, १० ।

(२)—‘मघानि’-इति धन-नामसु प्रथमं नैघण्टुकम् २, १० ।

अथ पञ्चमी ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 योनोवनुष्यन्नभिदातिमर्त्त उगणावामन्यमानस्तरोवा ।

३ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 क्षिधीयुधाशवसावातमिन्द्राभीष्यामवृषमणस्त्वोताः ॥५॥ १०४

३ २ ४ २ ३ ४ ५ २ ३ २ ५ १ २
 I योनोवनुष्यन्नभिदा । तिमा ३२३४र्त्ताः । उगणा

२ २ २ १ २ १ २ २ २ २ २ १
 वामन्यमानस्तुरोश्वा । क्षिधीयुधाशवसावातमारश्वा

१ १ २ २ १ २ २ १ २
 द्रा । अभाइष्याश्मा । वृषामाश्णाः । त्वोरश्नाः ३४

३ । ओ२३४५इ । डा ॥ ७ ॥ १०४

हे इन्द्र ! “यो” “मर्त्तो” मनुष्यः “नः” अस्मान् “वनुष्यन्”
 हन्तुमिच्छन्^(१) “अभि दाति” आभिमुख्येनागच्छति^(२) । यो वा
 “मन्यमानः” आत्मानं बहु मन्यमानो मर्त्तः “उगणा वा” उत्कृष्ट-

१०४ आरण्यके ५, २, १४ ।

I आत्रम् ।

(१)—‘वनुष्यन् हन्ति-कर्म’-इति वि० ।

(२)—‘अभिदाति आभिमुख्येन ददाति योऽस्माकमदत्वा अन्येभ्यो ददातीत्यर्थः’-
 इति वि० । ‘दाति’-इति दान-कर्मसु प्रथमं नैषण्ड कम् २, २० ।

अथ षष्ठो ।

२३ १२ ३ २३ १२ ३ २३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यंवृत्रेषुक्षितयस्पर्द्धमानाययुक्तेषुतुरयन्तोहवन्ति ।

१२ २२ ३ २ ३ १२ २२ ३ १२ २२ ३ १ २ ३ १२ २२

यङ्गूरसातौयमपामुपयन्त्यविप्रासोवाजयन्तेसदन्द्रः॥६॥

१०५

गणाः उङ्गूर्णगणाः^(३) “तुरी^(४)” हिंसित्वी रस्मदीयाः प्रजाः अभि-
 गच्छति । केन साधनेन हिंसिष्यन् ? “क्षिधी” [क्षिः क्षयो
 धीयते क्रियते अनेनेति क्षिधिः तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः^(५)]
 क्षयकरणेन “युधा” आयुधेन^(६) “शवसा” वेगेन बलेन वा
 आयाति । “त्वोताः” त्वया रक्षिताः^(७) “वृषमणः” वृषा इवाच-
 रन्तो वयं “तम्” “अभिष्याम” अभिभवेम^(८) ॥ ५ ॥ १०४

* “मुपज्म”-इति मुद्रितपुस्तकपाठः सायणाचार्यादि-भृतश्च ।

(३)—‘उङ्ग गणयतीत्युङ्गणाः, उङ्गणाः उगणाः उच्चन्ते ; एतदुक्तं भवति—योऽ-
 स्मभ्यमलपं दत्वा बद्ध गणयति जनेभ्यः कथयति यस्त्वं मन्यमानः वाचा पूजयन्’-इति
 वि० । “उङ्ग”-इति बद्ध-नामसु प्रथमं पदम् (नै० २, १) ।

(४)—‘तुवन्तेर्वधकर्मण (नै० २, १९) एतद्रूपम् ; वाचा पूजयन् हृदयेन हिन-
 स्तीत्यर्थः’-इति वि० ।

(५)—‘सुपां सु-लुक्-पूर्वसवर्णाच्चेयाडाडायाजालः (७, १, ३९) ।

(६)—‘युधा युद्धेन’ इति वि० ।

(७)—‘त्वया उताः’-इति त्वोताः । उताः रक्षिताः ।

(८)—‘इत्येतदाशास्त्रहे इति भावः । “निपातस्यच (६, ३, १३६)”-इति मन्त्रे दीर्घः-
 अभिष्याम इति ।

^{५२} ^२ ^२ ^{१ ३ ४ ५} ^{१ २}
I हाउयंवृत्रेषु । क्षितयाः । स्पृशमानाः । धमा-

^२ ^१ ^२ ^{५२} ^२ ^२
नाः । ई२३४यइया । हाउयंयुक्तेषु । तुरयाः ।

^{२ ३ ४ ५} ^{१ २} ^{१ २} ^{५२}
तोहवन्ताइ । हवन्ताइ । ई२३४यइया । हाउयं

^२ ^४ ^{२ ३} ^{२ ३ ४ ५} ^{१ २}
शूरसा । ताउयम । पामुपयान् । उपयान् ।

^१ ^२ ^{५२} ^२ ^{४ २ ३} ^{२ ३ ४}
ई२३४यइया । हाउयंविप्रासाः । वाऽजय । ताइसइ

^५ ^१ ^२ ^१ ^५ ^५
न्द्राः । स इन्द्राः । ई२३४य । इयाइ । हाउवा ।

इ२३४य
ई२३४य ॥ ८ ॥

^५ ^२ ^२ ^२ ^२ ^{२ ३ ४}
II यंयंया । हाउयंवृत्रेषु । क्षितयाः । स्पृशमा

^५ ^{१ २ २ २} ^{१ ५} ^१ ^५ ^२ ^२ ^२
नाः । धमानाः । यंयंय२०याम् । यंयंया । हाउयंयुक्तेषु ।

^२ ^{२ ३ ४ ५} ^{१ २ २} ^{१ ५} ^१
तुरयाः । तोहवन्ताइ । हवन्ते । यंयंय२०याम् ।

५ र र र ४ २३ २ ३ ४ ५
यंयया । हाउय्भूरसा । ताउयम । पामुपमान् ।

१ २ १ ५ १ ५ र र र
उपयन् । यंयय२०याम् । यंयया । हाउयविप्रासाः ।

४ २३ २ ३ ४ ५ १ २ १ ५ १
वाउजय । ताइसइन्द्राः । सइन्द्रः । यंयय२०याम् ।

५ ५ ३ १ १ १ १
यंयया६ । हाउवा । ई२३४५ ॥ ६ ॥ १०५

(०) “वृत्तेषु” वरकेषु युद्धेषु^(१) “स्पृष्टमानाः” क्रोधयुक्ताः “चितयो” मनुष्याः^(२) (क्षयन्ति निवसन्त्यत्रेति चितयो मनुष्याः) “यम्” इन्द्रं “हवन्ते” आह्वयन्ति “युक्तेषु” सम्बद्धेषु आयुधैर्युक्तेषु सङ्ग्रामेषु “तुरयन्तः” परस्परं हिंसन्ती जनाः^(३) यमाह्वयन्ति । “शूरसातौ” शूराणां सम्भजने^(४) यमाह्वयन्ति । युद्धजयार्थमिति शेषः । किञ्च । “अपाम्” उदकानां “सातौ” लाभे “यम्” “उ-

(०) —‘वामदेव इन्द्रस्यातिभक्ततया इन्द्ररूपमास्थितः, असुरै र्हीनो हन्यमान आह—यं वृत्तेष्विति’ इति वि० ।

(१) —‘वृत्तेषु’ शत्रुषु, हन्त्येष्विति वाक्य-शेषः’ इति वि० ।

(२) —‘चितय इति मनुष्य-नामसु षष्ठं नैघण्टुकम् २, २ ।

(३) —‘तुरयन्तः’ त्वरमाणाः’ इति वि० । “तूर्किः”—इति क्षिप्र-नामसु द्वादशं नैघण्टुकम् (२, १५) तदेवैवं व्याख्याने वीजम् ।

(४) —‘शूरसातौ सङ्ग्रामे’ इति वि० । शूरसातौ—इति सङ्ग्राम-नामसु पञ्चविंशतौ नैघण्टुकम् २, १७ ।

अथ सप्तमी ।

विश्वामित्रः स्तौति ।

१ २ ३ १२ २२ ३ १३ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रा^१पर्वता^२वृहता^३रथेन^४वामी^५रिषि^६आवह^७त^८सुवीराः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
वौत^१हव्या^२न्यध्वरे^३षुदे^४वावर्द्ध^५थाङ्गी^६भि^७रि^८ड्या^९मदन्ता^{१०}म् ॥ १०६

४ ५ २ २ १ २ ३
I इन्द्रा^१चा^२उ । चा^३हो^४इ । पर्वता^५वृहता^६रथा^७इना^८

पज्मन्” वृष्टिप्रदानार्थः^(५) यमुपगच्छन्ति आह्वयन्तोत्यर्थः^(६) ।
विप्रासो^(७) विप्राः मेधाविनो यजमानाः य भिन्द्रं “वाजय-
न्ते”^(८) वाजिनं कुर्वन्ति हविर्भिर्वलिनं कुर्वन्ति स तादृश
इन्द्रः ॥ ६ ॥ १०५

I विश्वामित्रम् ।

१०६ ऋग्वेदस्य ३, ३, १८, १ ।

(५)—“सुपां सुलुगिति (७, १, ३९) चतुर्थ्या लुक् ।

(६)—“अपामुपज्मन्—उप पूर्वस्याज गति-क्षेपणयो (भा०) रित्यस्येदं रूपम् ।
आपः समोपे यस्मिन् काले आगच्छन्ति स अपामुपज्मा वर्षाकालः ; तस्मिन् अपा-
मुपज्मन् । उदकार्थं वर्षाकाले यमाह्वयन्तोत्यभिप्रायः—इति वि०—अत्र नये “सुपां
सु लुक् (७, १, ३९)”—इत्यादिना सप्तम्येकस्य लुक् ।

(७)—“आजसेरसुक् (७, १, ५०)”—इत्यस्युक्ति रूपम् । “विप्रः”—इति मेधावि-नामसु
प्रथमं नैषण्ट् कम् ३, १५ ।

(८)—“वाजयन्ते पूजयन्ति—इति वि० । वाजयतीति अर्चति-कर्मसु षट्चिप्र-
तमं नैषण्ट् कम् ३, १४ ।

^२ उवा^३ । ^२ ऊ^४४पा । ^{४२} वामी^५र्हाउ । ^{२२ १} हा^२होइ । ^२ इष^४आ-
^{३ २} वहत^२ सु^४वीर^{४२}इरा^५उवा^३ । ^२ ऊ^४४पा । ^{४२} वीत^५हाउ ।
^{२२ १} हा^२होइ । ^२ ह^२व्या^२न्य^२ध्वरे^{३ २}षु^२दा^२र^२इ^२वा^२उवा^३ । ^{२ ५} ऊ^४४पा ।
^{४ ५} व^{२२ १}र्द्धा^२हाउ । ^{२ २} हा^२हो । ^{२ १} या^३ङ्गी^२भि^१रि^३ड्या^२म^२दा^२०^२र^२ता^२उवा^३ ।
^{२ १ ५} ऊ^४४३३४पा ॥ १० ॥ १०६

“इन्द्रा^(१)पर्वता” [इन्द्रश्च पर्वतश्च^(१)] हे इन्द्रा^(१)पर्वतौ ! “बृह-
 ता” महता रथेनागत्य “वामी” वननीयाः^(२) “सुवीराः” शोभन-
 पुत्रोपेताः “इषः” अन्नानि “आवहन्तम्” अस्मदर्थं धारयन्तं^(३)
 प्रयच्छन्तमित्यर्थः । किञ्च । हे “देवा” देवौ द्योतमानौ ! हे
 इन्द्रा^(१)पर्वतौ ! “अध्वरेषु” अस्मत्-सम्बन्धि-यज्ञेषु “हव्यानि”
 हवन-योग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि “वीत” भक्षयन्तम् ।
 तथा “इड्या” अस्माभिर्दत्तेनान्नेन^(४) “मदन्ता” हृष्यन्तौ युवां
 “गीभिः” स्तुतिलक्षणाभि रस्मदीयाभिर्वाग्भिः “वर्द्ध्या” प्रवृद्धौ
 भवतौ ॥ ७ ॥ १०६

(१)—“देवता इन्द्रो च (६, ८, २६)”—इत्यालो, “सुपां सु लक् (७, १, २९)”—इत्यालो
 च रूपम् ।

(२)—सम्भजनीया इत्यर्थः ।

(३)—“आवहन्त मानयन्तं” मिति वि० ।

(४)—“इडा”—इत्यन्न-नामसु तद्योदशं नैघण्टु कम् २, १ ।

अथाष्टमी ।

रेणुऋषिः* ।

१ २ ३ २ ३ १ २

३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रायगिरोऽनिशितसर्गाऽपः प्रैरयं त्सगरस्वबुधात् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

योऽच्छेणेवचक्रियौः शचीभिर्विषक्तस्तम्भपृथिवीमुतद्याम् ॥ ८ ॥

१०७

२

२

१ २

२

१

२

I द्वा३ । द्वा३ । इन्द्रायगाइ । रा३अनि । शी-

३ ४ ५

२

१ २

२

तसर्गाः । १ । असाउ । असाउ । इन्द्रायगाइ । रा३

१

२ ३ ४ ५

२

१ २

अनि । शीतसर्गाः । २ । कुवा । कुवा । इन्द्रायगाइ ।

२

१

२ ३ ४ ५

२

१

रा३अनि । शीतसर्गाः । ३ । अयाम् । अयाम् । अपः

* 'गिरिणोरार्घम्'-इति वि० ।

† "प्रैरयं"-इति ऋग्वेदीयः पाठः, "प्र । ईरयम् ।"-इति च ऋग्वेदीय-पद-पाठः ।

‡ "चक्रिया"-इति च ऋग्वेदीय-पाठः ।

१०७ ऋग्वेदस्य ८, ४, १४, ४ ।

I सावित्रम् ।

^२ ^२ ^१ ^२ ^{२४५} ^१ ^२ ^१
 प्रैरा । याश्चसग । रस्यबुध्नात् । अविदाश्त् । अवि-
^२ ^२ ^१ ^२ ^२ ^१ ^२ ^{२४५} ^२ ^१
 दत् । योअक्षेणाइ । वाश्चक्रि । यौशचीभीः । ईच्चा
^२ ^५ ^{२१} ^२ ^१ ^२
 २३ । ईश्छा । विषक्तस्ता । भाश्पृथि । वीश्छम् ।
^२ ^४
 ऊश्तापुद्याइपुद्म् ॥ ११ ॥ १०७

“इन्द्राय” इन्द्रार्थम् “अनिशितसर्गाः” अतनूकृत-विसर्गाः
 उपर्युपरि वर्त्तमानाः^(१) याः “गिरः” स्तुतयः ताभिर्गीर्भिः “सग-
 रस्य” अन्तरिक्षस्य^(२) “बुध्नात्” प्रदेशात् “अपः” उदकानि^(३)
 “प्रैरयत्” प्रेरयति । यः इन्द्रः “शचीभिः” कर्मभिः^(४) “पृथि-
 वीम्” “उत” अपिच । “द्यां” दिवं च “चक्रियौ”^(५) रथ-
 चक्राणि^(६) “अक्षेणव” यथा रथाक्षेण तद्वत् “विष्कक्” सर्वतः
 “तस्तम्भ” अस्तम्भात् ॥ ८ ॥ १०७

(१)—अनिशितसर्गाः—शित इति ‘शो तनूकरणे’-इत्यस्य निष्ठायां रूपम् ।
 सर्गः संसर्गः सङ्गतः । शितः सर्गो यासां ताः सितसर्गाः तनूकृत-सङ्गाः । न शितसर्गा
 अशित-सर्गाः, बह्वीरित्यर्थः ।

(२)—“सगरः” इति अन्तरीक्ष-नामसु चतुर्दशं नैषण्ट् कम् १, २ ।

(३)—पृथि-लक्षणानि ।

(४)—शचीति कर्म-नामसु द्वाविंशतितमं नैषण्ट् कम् २, १ ।

(५)—“इथाडियाजिकाराणामुपसख्यानम् (७, १, २९)”-इति इय-भावे, लिङ्ग-व्यत्यये
 च (३, १, ८५) रूपं चक्रियाविति ।

(६)—चक्रे इति द्विवचनान्तेन व्याख्यातम् विवरणकृताः ।

अथ नवमी ।

वामदेव ऋषिः* ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आत्वासखायः सख्याववृत्युस्तिरः पुरुचिदर्णवाञ्जगम्याः† ।

३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ २

पितुर्नपातमादधीतवेधा अस्मिन्क्षये प्रतरां‡ दीद्यानः ॥६॥१०८

४ २ ५ २ ४ ५ २ ४ २ ५ ४ २ १ २ २

I आत्वासखायः सख्याववृत्युः । तिरः पुरुचिदर्णवाञ्ज-

र र २ १ २ २ २ २

गाऽरम्यौ । हौहोश्वा । पितुर्नपातमादधीतवाऽरइधौ ।

* 'वसुराह'-इति वि० ।

† "ओ चित् सखायं सख्या ववृत्यां तिरः पुरुचिदर्णवां जगन्मान्"-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

‡ "अधि क्षमि प्रतरं"-इति, "अधि क्षमि मतरं"-इति च ऋग्वेदीय-पाठः ।

१०८ ऋग्वेदस्य ७, ६, ६, १ ।

I कुतौपादवैरूपस्य साम ।

हौहोश्वा । अस्मिन्क्षयेप्रतरान्दीदियाऽरनौ । हौहो-

श्वा । औहो२ । इहा२३४५ ॥ १२ ॥ १०८

हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां “सखायः” स्तोतारः “सखा” सख्यिन-
स्तुतिभिरित्यर्थः । ताभिः “आ ववृत्युः” अभिमुखं कुर्वन्ति । यत-
स्त्वं “तिरः” तिर्यग्भूत्वा “पुरु” विस्तीर्णम् “अणवम्” अन्त-
रिक्षं^(१) “जगम्याः” अगच्छः । चिच्छब्दः कारण-परः^(२) [अथ-
परोक्षकृतः^(३)—“वेधा” विधाता^(४) इन्द्रः “पितुः” मदीयस्य
“नपातं” पौत्रं मम पुत्रमित्यर्थः^(५) । त मादधीत प्रयच्छतु ।

(१)—यद्यणवम् इत्यन्तरीक्ष-नामसु न दृश्यते, तथापि समुद्र इति तु दृश्यत
एव (१, ३) ।

(२)—तथा च यत एवं तत इदं ब्रूम इति भावः । “चिदित्येषोऽनेक-कमां ;
आचार्यश्चिदिदं ब्रूयादिति पूजायाम्, (* * *) दधिचिदित्युपमाये, कुल्माषांश्चि-
दाहरेत्यवकुत्सिते, (* * *) ।”—इति नि० १, ४ ।

(३)—“परोक्षकृतः—सर्वाभिर्नासविभक्तिभिर्युज्यन्ते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य”—इति
नि० दे० ६, १ ।

(४)—“वेधा मेधावी भवान्” इति वि० “वेधा”—इति मेधावि-नामसु षष्ठं नैघण्टु-
कम् १, ५३ ।

(५)—“पितुरित्यन्न-नाम ; पाते वा पिवते वा प्यायते वा”—इति देवत-निरुक्तम्
९, २४ ॥ विवरणकारणं ‘पितुः’, ‘न’, ‘पातम्’-इति पदत्रयं विच्छिद्य व्याचष्टी ;
तथाहि—‘पितुर्न न-शब्द उपरिष्ठादुपचारादुपसार्थीयः, पितु रिव ; पातं पा रक्षणे-
इत्यस्य “नपुंसके भावे क्तः (३, ४, ११४ उ०)”—इति क्त-प्रत्यये एतद्रूपम्, पातं रक्षणम् ।
यथा कश्चित् पितुः रक्षणमाधत्ते, तद्वत् भवानपि अस्माकम् आदधीत आदधानं
करोलित्यर्थः—इति ।

अथ दशमी ।

गीतमऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 कोअद्ययुक्ते धुरिगाञ्चतस्य शिमीवतोभामिनो दुर्हणा यून ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 आसन्नेषामप्सुवाहोमयोभूय एषां भृत्यामृणधत्सजीवात् ॥
 १० ॥ १०८

॥ पञ्चम-दशति ॥*

५ २ २ ५ १ २ २ २
 I कोअद्ययुक्ते धुरिगाञ्चतस्या ईण । शिमीवतोभामि-

२ ३ १ २ ३ १ २ २ २ १ २
 नो दुर्हणा रयून । आसन्नेषामप्सुवाहोमयो रभूत् ।

१ २ २ २ ३ २ २ ५
 य एषा भृत्यामृणधत्स जाइवा इउवा ३ । ऊ ३ ४ पा ॥ १३ ॥ १०८

कीदृशः ? अस्मिन् “क्षये” (६) निवास-भूते यज्ञे “प्रतरां” प्रकृष्टं
 “दीद्यानः” (७) तेजसा दीप्यमान इन्द्रः पुनः ददातु ॥ ८ ॥ १०८

१०८ ऋग्वेदस्य १, ६, ८, १ ।

I आमहीयवम् ।

(६)—निवासार्थ-क्षि-घातो रूपमिदं क्षयइति ।

(७)—दीधिङो रूपम् ।

* ॥ इति चतुर्थस्याह्वः प्रपाठकः ॥

“अद्य” अस्मिन् कर्मणि “ऋतस्य” यज्ञस्य^(१) गच्छत इन्द्र-सम्बन्धिनो रथस्य “धुरि” अश्व-वहन-प्रदेशे “गाः” गतिम-तोऽश्वान्^(२) एषा मश्वानां सम्बन्धिनः प्रग्रहान्वा “आसन्” आ-स्येन तज्जनितेन स्तोत्रेण “को युङ्क्ते” को नाम नियोक्तुं शक्नो-ति^(३) न कोपीत्यर्थः । कौटुशानश्वान् ? । “शिमौवतः” वीर्य-कर्मोपेतान्^(४) । “भामिन्” तेजसा युक्तान्^(५) “दुर्हणायून्” परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् (हृणीयतिः क्रुध्यति-कर्मा (नै०२, १३) । “अप्सुवाहः” आपः कर्माणि^(६) तेषु इन्द्रं वहन्तीति तान्^(७) “मयोभून्” मयसः सुखस्य भावपितृन्^(८) । स्वकीयानां सुखप्रदानित्यर्थः । “यो” यजमानः “एषाम्” ईदृशानां मश्वानां “भृत्यां” भरण-क्रियां रथ-वहन-क्रियां “ऋणधत्” समर्धयति स्तौतीति यावत्^(९) “स” ह यजमानो “जीवात्” जीवनवान् भवेत् ॥

(१)—‘ऋतस्य सत्यस्य सर्वगतस्य वा इन्द्रस्य’-इति वि० ।

(२)—‘गाः गो-शब्देनात्र सम्य-योगात् अश्वो उच्यन्ते’-इति वि० ।

(३)—‘आदित्य-स्तुति-करण-द्वारेणेति विवरणे विशेषः ।

(४)—‘शिमौ’-इति कर्म-नामसु चतुर्विंशतितमं नैघण्टु कम् २, १ ।

(५)—‘भामिन्-शत्रूणां पुरः क्रुद्धान्’-इति वि० । “भामते”-इति क्रुध्यति-कर्मसु (नै०२, १२) पठित मित्येव तत्र बीजम् । ‘भामिनः कुत्सित-क्रोधान्’-इति वि० ।

(६)—‘अपः’-इति कर्म-नामसु प्रथमं नैघण्टु कम् २, १ ।

(७)—‘अप्सु निमित्त-भूतासु ये वहन्ति ते अप्सुवाहः, उदकस्य पातयितारः, तान्’-इति वि० ।

(८)—‘मयः’-इति सुख-नामसु सप्तमं नैघण्टु कम् ।

(९)—‘ऋणधत्ति’-इति परिचरण-कर्मणो रूपम् २, ५ ।

यद्वा । “कः” इति प्रजापति रुच्यते (“कोह वै नाम प्रजा-
पति” रिति श्रुतेः) “ऋतस्य” यज्ञस्य “धुरि” निर्वाहे “गाः”
वेदरूपान् वाग्विशेषान्^(१०) “अय” इदानीं “युङ्क्ते” संयोजयति
कीदृशान् ? “शमीवतः” प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् “भामिनः”
उज्ज्वलान् “दुर्हृणायून्” हृणीयति हर्नि-कर्मा । हातु मशक्यान्
वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् एषां शब्दानां आत्म-प्रतिपादकानाम्
“आसन्” आस्यानि मुखवदाकरभूतानित्यर्थः । “अप्सु वाहः”
अप्सु अन्तरिक्षे तदुपलक्षिते स्वर्गे वहन्ति यजमानं प्रापयन्ति
तान् । “मयोभून्” मयसः अध्ययन-प्रभवस्य सुख-साधनस्या-
दृष्टस्य भावयितृन् । “यो” यजमानः “एषा” वचसां “भृत्या”
भरण-क्रियां “ऋणधत्” ऋद्धिमतीं करोति “स जीवात्”^(११)
स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥

“आसन्नेषामप्सुवाहः”-इति, “आसन्निषून् ह्रस्वसः”-
इति पाठौ ॥ १० ॥ १०८

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे कन्दोव्याख्यान-
तृतीयस्याध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

॥ इति वैष्टुभमैन्द्रम् ॥

(१०)—“गौः”-इति वाङ्नामसु चतुर्थं नैषण्ट् कम् १, ११ ।

(११)—लोडि आङ्गमे रूपम् (२, ४, ८४) ।

इहाष्टाविंशति ऋचो गायन्ति त्वित्यनुष्टुभः (क) ।

यदीवहन्तीत्यनया स्तूयन्ते मरुतोऽत्र हि (ख) ।

ईडितोऽग्निर्दधिक्रावा दधिक्रावणो इति ह्यृचा (ग) ।

वयश्चिदित्यपस्त्रेयं वैश्वदेवीत्यमी इति (घ) ।

ऋक्सामयोः स्तुति ऋचंसामेत्यैन्द्रोऽपरा ऋचः (ङ) ।

समाख्या प्राणभृन्प्रायादिति पूर्वमुदीरितम् (च) ।

(क)—“गायन्ति ता”-इत्यारभ्य “ऋचंसामयजामहे”-इत्युगन्ताः दशत्ययात्मका अष्टाविंशति ऋचः अष्टुष्टुपृक्छन्दा इत्यर्थः । इति व्याख्यायमानाष्टादशर्चुं छन्दः-सङ्केतः ।

(ख)—अत्र अष्टादशसु ऋचु “यदीवहन्ती”-इति पञ्चदशी ऋक्, अनया मरुतो देवताः स्तूयन्ते ।

(ग)—“दधिक्रावणः” इति हि सप्तदशी ऋक्, ऋचा अनया, दधिक्रावा नामकः अग्निः, ईडितः स्तुतः ।

(घ)—“वयश्चित्”-इति विंशतितमा ऋक्, इयं, उषस्या उषोदेवताका । “अमी” इति एकविंशतितमा ऋक् वैश्वदेवी अस्याः विश्वेदेवा देवताः इत्यर्थः ।

(ङ)—“ऋचंसाम”-इति अग्निमा ऋक्, अनया तु ऋक्-सामयोः देवतयोः स्तुतिः प्रकाशयते । अपराः एतत्-पञ्चातिरिक्ताः त्रयोविंशति ऋचः ऐन्द्राः इन्द्रदेवताकाः । इति देवत-सङ्केतश्च ।

(च)—ननु मरुदादि-देवतानामृचां साहित्येऽप्यस्य पर्वस्य ऐन्द्रेति व्यपदेशः कथमित्याह—समाख्या तु प्राणभृन्प्रायात् सिद्धाति, गौणा वृत्तेति भावः । प्राणभृन्प्रायस्तु भीमांसा-शास्त्र-प्रसिद्धः । तथाहि, जैमिनी-सूत्रम्—“तत्सिद्धि-जाति-सारूप्य-प्रशंसा-भूम-लिङ्ग-समवायात् (१, ४, १९) ।”-इति, तत्सिद्धादि-हेतुतो गौणी वृत्तिराश्रयणोयेति तदर्थः । एतच्च स्फुटं भट्टकारिकायाम्—“तत्सिद्धि-जाति-सारूप्य-प्रशंसा-लिङ्ग-भूमभिः षडभिः सर्वैव शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता ॥”-इति ; तथा च “अयं पुरोभवस्तस्य प्राणो भौवायनः”-इत्यस्य एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभृत्त्वेऽपि लिङ्ग-समवाय-हेतुतः तत्-सहचरिताः सर्वे एव मन्त्रा गौणा वृत्त्या प्राणभृच्छब्देन लक्ष्यन्ते गृह्यन्ते एव “प्राणभृत उपदधाति”-इत्यादि विधौ—तथैवावापि यदीवहन्तीत्यादीनां इन्द्र-लिङ्गकत्वाभावे-

अथ द्वादशे खण्डे —

सैषा प्रथमा ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

१ २ ३ १२ २२३ २३ १ २
गायन्तिवागायत्रिणोर्वन्त्यर्कमर्किणः ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
ब्रह्माणस्त्वाशतक्रतउद्धंशमिवयेमिरे ॥ १ ॥ ११०

१२ २ ३ २ २ ५ २ २
I गाया३१ । तित्वा३१२३४ । गाय । त्रा३इणाः ।

१ २ १ २ ५ २ २ ३ २
अर्चा३१ । तिया३१२३४ । कम । का३इणाः । ब्रह्मा-

१ २ ५ २ २ ३ २
३१ । णस्त्वा३१२३४ । शत । क्रा३ताउ । उद्धा३१ ।

११० उत्तरार्चिकस्य ५, २, २३, १ = ऋग्वेदस्य १, ११८, १ =
जहे ६, ८—२२, २, ५—२३, १—५ ।

I, II शैखण्डिने द्वे ।

ऽपि णेन्द्र-समुदाय-मध्य-पतितत्वेन इन्द्र-लिङ्ग-साहचर्यात् गौष्ठा ऐन्द्रत्व मित्यस्य पर्वस्यै-
न्द्रत्व मन्त्रतम् । किञ्च नैतदिह नूतनमुच्यते उदीरितश्चैवं पुरस्तादिति स्मारितम्;
तत्राग्रे यैकादश-खण्डारम्भे द्रष्टव्यम् (२५ पृ० २५०) क्वचि-न्यायो ऽप्येष एव, स तु लौकिक
इत्येव विशेषः, अतएव माधवेन “एकस्यैव मन्त्रस्य प्राणभूत्वे ऽपि क्वचिणो गच्छन्तीति-
वत् तत्-सहचरिताः सर्वे मन्त्राः प्राणभूक्त्वेन लक्ष्यन्ते (न्या० टी० १, ४, १८)” इति ।

३ २ ४
शमा३१२३४इ । वयापुइमिराइ । चोपुइ । डा ॥ १४ ॥

५ २ ४ ५ १२ २ ५ १
II गायन्तिस्त्वोहाइ । गायत्रीर३४णाः । अर्चन्त्यर्क-
२ २ २ ३ ५ २ २ ३ ५
मा१र्की३णाः । अर्चन्तियो२३४हा । कमा१र्की२३४णाः ।

२ १२ २ २ २ २ ३ ५
ब्रह्माणस्त्वाशता१क्रा३तो । ब्रह्माणस्त्वोर३४हाइ ।

३ २ ३ ५ १ २ २ २
शताक्रार३४ताउ । उद॒शमिवया१इमी३रे । उद॒श

३ ५ २ २ ४
शमोर३४हाइ । वया३इमापुइरा६पु६इ ॥ १५ ॥

४ २ ५ २ २ ४ ५ ४ १
I, II, III गायन्तिस्त्वागायन्त्रिणया । अर्चन्त्यर्कमर्का
२ १२ २ १
२३इणाः । ब्रह्माणस्त्वा२हो३इ । शतक्रार३ताउ । उद॒श

२ २ २ ३ ५ १ ५ २
शमिवया१इमी३रे । उद॒शार३४मी । वाया३उवाइ ।

२ १ २
उप । मा३रइरो३पुहाइ ॥ १६ ॥ ११०

हे “शतक्रतो” बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वेन्द्र ! “त्वा”त्वां “गायन्त्रिणः” (१)

III औद॒शयम् ।

(१)—‘गायत्रं साम, तद् येषामस्ति तद् गायन्त्रिणः, उद्गातार इत्यर्थः’-इति वि० ।
गायत्रीछन्दस्ता सावित्र्यान्धवि गीतं गायत्रं खरसङ्घम्, गेयं भवति तदन्यास्यपि ऋचं,

उद्गातारः “गायन्ति” स्तुवन्ति^(१)। “अर्किणी” ऽर्चनहेतु-
मन्त्र^(२)-युक्ता हातारः “अर्कम्” अर्चनीय मिन्द्रं “अर्चन्ति”
शस्त्र^(३)-गतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति। “ब्राह्मणी” ब्रह्मप्रभृतयः इतरे
ब्राह्मणाः^(४)। “त्वा” त्वाम् “उद्येमिरे” उन्नतिं प्रापयन्ति। तत्र
दृष्टान्तः—“वंशमिव” यथा वंशांग्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशं
उन्नतं कुर्वन्ति। यथा वा सन्मार्ग-वर्त्तिनः पुत्राः स्वकीयं कुलं
उन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् ॥

एतावच्च यास्कएवं व्याचष्टे—“गायन्ति त्वा गायत्रिणः प्रार्च-
न्ति तेऽर्कं मर्किणी ब्राह्मणा स्त्वा शतक्रत उद्येमिरे वंशमिव
वंशो वनशयो भवति वननाच्छ्रूयत इति वेति(५, ४,) ॥१॥ ११०

न तदक्षरान्वित-स्वरसङ्घस्य नाम गायत्रं प्रत्युत गानमावस्येवेति तु ध्येयम्। अत एव
मीमांसा-न्यायमालायां सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादारम्भं निर्णीतम्—“अतिदेशं विनि-
श्चेतुं कवतोषु रथन्तम्। गायत्रीत्युक्त्वा गानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा”-इत्यादि।
गायत्रादि लक्षणन्तु ताण्ड्य-ब्राह्मणादिभ्योऽवगन्तव्यम्; तथाहि, तदीय-पष्ठ-तृतीय-
खण्डे “अष्टाक्षरा गायत्री नवमो हिङ्गारः”-इत्येवमादि।

(१)—गायत्रीत्यर्चति-कर्मसु द्वितीयं नैघण्टुकम् २, १४।

(२)—“अर्को देवो भवति यदेन मर्चन्ति। अर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्ति अर्क-
मन्त्रं भवत्यर्चति भूतानि। अर्को दृष्टो भवति स दत्तः कटुकिन्ना”-इति नि० नै० ५, ४।

(३)—प्रगीताप्रगीतभेदेन स्त्रोत्रशस्त्रेति नामभेदः, होत्रैव शस्त्रमन्त्राः पठ्यन्ते अतः
उक्तम्—“शस्त्रयान्यानुवाक्याभिर्हीनालङ्कारैरुत्तरेऽध्वरम्। आन्यपृष्ठादिभिः स्त्रोत्रैरुद्गा-
तालङ्कारोत्थमुम्”-इति (२ पृ०)।

(४)—‘इत्यादिबहुवचनान्ता गणस्य सूचकाः’-इति नियमान् सदस्यादीनामपि ग्रह-
इति भावः।

अथ द्वितीया ।

जेता माधुच्छन्दसऋषिः* ।

२ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २ .
इन्द्रं विश्वा अवीवृधं त्समुद्रव्यचसङ्गिरः ।

२ १ २ ३ १ २ १ २ २ १ २ ३ १ २
रथीतमर्था नां वा जानां सत्यतिंपतिम् ॥ २ ॥ १११

५ १ १ १ २ १
I, इन्द्रं विश्वाः । अवीरवृधान् । सामुद्रव्या ।

२ १ २ २ १ २
चासङ्गिराः । रथीतमाश्वा उवा २ । रथा इना २म् । वा

१ २ २ १ १ १ २ १
जाना २३ सात् । पातिंपतिम् । इडा २३ भा ३४३ । ओ २
३४५६ । डा ॥ १७ ॥

२ ३ ४ ५ २ २ १ २
II, ओइन्द्रं विश्वाः । अवी । वृधान् । साशमू २

* 'यता नाम ऋषिः तस्येदमार्घम्'-इति वि० ।

१११ उत्तरार्चिकस्य २, १, १६, १ = ऋग्वेदस्य १, १, २१, १ =
यजुर्वेदस्य १२, ५६—१५, ६१ = ऐतरेय-ब्राह्मणस्य ५, ७ = ऊहे
२, १२—७, ११—२१, ३—२१, २, ३ ।

ददक,

^१द्राव्या^२२ । च^१सम् । गिराः^१ । रा^२श्या^१२तामा^१२म् ।

^२रथी^१ । नाम् । वाजा^१२ना^१२सा^१२त् । पतिं^१पा^२२३ती^१३४

^१३म् । ओ^१२३४५इ । डा ॥ १८ ॥

III, इन्द्रं^{३४ ३४२ ५ २}विश्वा^{२, ३}अवी^५वृधन् । समूद्रा^{२ १ २}२३४व्या । चा३-

^{१ २ २}साङ्गी^{१ २२}३राः । राथी^{१ २२}तमा^{१ २२}२म् । ज२ । हा^{१ २२}२इ । ज२ ।

^१रथा^{१ २२ २}इनाम् । वाजा^{१ २२ २}ना^{१ २२ २}२सा^{१ २२ २}२त् । ज२ । हा^{१ २२ २}२इ ।

ज२ । पतिं^१पा^२२३ती^१३४३म् । ओ^१२३४५इ ।

डा ॥ १८ ॥

IV इन्द्रं^{४ ५ ४ ५ २ २}विश्वा^{४ ५}अवी^{२ १ २}वृधन् । ऐया^{४ ५}हाइ । समूद्रा-

I, II, III शैखण्डिनानि त्रीणि ।

IV पूर्वमादष्टम् ।

^{१ २} १ व्या२ । चसांगा१इरा२३ः । ^{१२ २} ऐया२३च्चाइ । ^१ रथाइ-
^२ ता१मा२म् । ^१ रथाइना२३म् । ^{१२ २} ऐया२३च्चाइ । ^{२ १} वाजा-
^२ ना१त्सा२त् । ^{१ २} पताइपा१ती२३म् । ^{१२ २} ऐया२३च्चाइ३४इ ।
^१ औ२३४पूइ । डा ॥ २० ॥

^{४ ५ ४ ५ २} V इन्द्रंविश्वाअवीवृधन्नैयादौ । ^{४२ ५ ४ २} होइवा । ^{५ ५} समु-
^२ द्रव्यचसम् । ^१ गाइरा२३ः । ^{१२} ऐया२३त् । ^{१ २ २} औ२३होवा ।
^{१ २} रथाइतमत् । ^१ थाइना२३म् । ^{१२} ऐया२३त् । ^{१ २} औ२३हो-
^२ वा । ^{१२ २ २ २} वाजानात्सत्यतिम् । ^{१ २} पाती२३म् । ^{१२} ऐया२३त् ।
^{१ २ २} औ२३होवा३४इ । ^१ औ२३४पूइ । डा ॥ २१ ॥

V उत्तरमादृष्टम् ।

^२ VI, ^{४ ५ ४ ५} ह्याइ । ह्याइ । ओहाओहा । ^२ ह्याइ ।

^{४ ५ ४ ५} ह्याइ । ओहाओहा । ^२ ह्याइ । ह्याइ । ओहा

^{४ ५} ओहा । ^२ इन्द्रं विश्वाः । ^{२ २ १} अवीवार्द्धान् । ^{४ ५} समुद्रव्या ।

^{२ १} चसंगाइराः । ^२ रथीतमम् । ^१ रथाइना२म् । ^{२ २} वाजा-

^२ ना२सात् । ^{२ २ १} पतिंपाती२म् । ^२ ह्याइ । ह्याइ । ओहा

^{३ ५} ओहा । ^२ ह्याइ । ह्याइ । ^{४ ५ ४ ५} ओहाओहा । ^{२ ५} हो४इडा

^{३ ५} हो४इडा । ^३ हो२३४५इ । डा ॥ २२ ॥

^{२ १ २} VII ह्याये३ । ^{२ १ २} ह्याये३ । ^{१ १ १ १} ह्या२३४५ । ^२ ह२

^१ ३ । ^{२ ४ २ ५ २} आ२३४इ । ^{३ २} द्रं विश्वाअवी । ^१ वृधा३न् । सार३४ ।

^{२ ४ ५} मुद्रव्यचसम् । ^{३ २} गिरा३ः । ^१ रा२३४ । ^{३ ४ ५} थोतम२रथी ।

VI, VII महावश्वामित्रे हे ।

अथ तृतीया ।

गीतमञ्जरीः ।

२ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २
इमेमिन्द्रस्तुतमिवज्येष्ठममर्त्यमदम् ।

२ १ २ ३ ४ ५ २ २ २
नाश्म । वार३४ । जानात्सत्यतिम् । पता३इम् । ह

१ १ २ १ २ १ १ १ ३ १ १ १ २
याये३ । हयाये३ । हया२३४५ । ह२३४५ । हो४इ

५ २ ५ ३
डा । हो४इडा । हो२३४५इ । डा ॥ २३ ॥ १११

“विश्वाः” सर्वाः “गिरः” अस्मदीयाः स्तुतयः “इन्द्रम्” “अ-
वीवृधन्”^(१) वर्द्धितवत्यः । कौटुशमिन्द्रं ? “समुद्रव्यचसं”^(२)
समुद्रव्याप्तवन्तं । “रथीनां” रथयुक्तानां योद्धृणां मध्ये “रथी-
तमम्” अतिशयेन रथयुक्तं “वाजानाम्” अन्नानां “पति” सन्मा-
र्गवर्तिनां पालकम् ॥ २ ॥ १११

* ‘गीतम’-इति वि० पाठः ।

(१)—“नित्यं कन्दसि (७, ४, ८)”-इति ऋषित्यम् ।

(२)—‘समुद्रव्यचसं’-समुद्रव्यचसा समुद्रस्य प्राप्तिरुच्यते समुद्रस्येव व्यचः प्राप्ति-
रस्य स समुद्रव्यचाः, तं समुद्रव्यचसं समुद्रप्राप्तमित्यर्थः-इति वि० ।

२ १ २ २ क १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

शुक्रस्यत्वाभ्यक्षरन्धाराच्यतस्यसादने ॥ ३ ॥ ११२

२ १ ५ २ १ १ ३ ५ २ २
I इममार३४इन्द्रा । सुतम् । पा३इवार३४औहो

१ २ २ १ ५ १ २ २ १
वा । ज्येष्ठममारतिर्यम्नदम् । शुक्रा । स्यत्वाभी३यार

१ १ ३ २ ५ २ १ २ ५ १ २ २ २ ३ १ १ १
३ । क्षारार३४औहोवा । धारा३च्यतस्यसादने२३४

२
५ ॥ २४ ॥

५ ३ २ २ ३ ५ २ २ १ २ १ २ १
II, इममिन्द्रसुतपिवा । ज्येष्ठाममा । तिर्यम्नदा

२ २ ३ २ ५ २ २ १ २ ३ २
२म् । शुक्रा । औहोर३४वा । स्यत्वाभ्यक्षरन् । धा-

२ २ ५ ३ २ ३ २ ५ ४
रा । औहोर३४वा । च्यता । औहोर३४वा । स्यसा

४
पुदनाइ । होपुइ । डा ॥ २५ ॥

११२ उत्तरार्चिकस्य ३, १, २१, १ = ऋग्वेदस्य १, ६, ५, ४ ।
= ऊहे ३, १—२२, २. १७—२३, ३ ।

III, इममिन्द्रा^४पुसुतं^४पिबा^{२२} । ज्येष्ठममा^{१०}र्त्ताय^४म्मादा^{१०}र

म् । औ^१र^२ । हौ^५र^५ । ऊवा^५इ । औ^५र^५हो^५र^५३४वा ।

शुक्र^२स्य^{१२}त्वा^{१०}र्भाय^१क्षार^५ार^५न् । औ^१र^५ । हौ^५र^५ । ऊवा^५इ । औ

र^५हो^{१२}र^५३४वा । धारा^{१२}श्च^१त्ता^५र^५ । औ^१र^५ । हौ^५र^५ । ऊवा-

इ । औ^५र^५हो^{२१२}र^२३४वा । स्य^१सा^५दा^५र^५ना^५३४इ । औ^५र^५३४

५इ । डा ॥ २६ ॥

IV इममी^{२१}र^{४५४५}३ । द्रु^{४५}तं^२पिब^१ । ज्येष्ठाम् । अमा^२र्त्ता-

य^७म्मादा^१र^१म् । शुक्र^१स्य^२त्वा^१र्भाय^५क्षार^५ार^५न् । भिया^१र^१क्षार^५ार^५न् ।

धारा^{२२३}औ^५र^{१२२}३४वा । अ^५र्त्ता^४औ^५र^५३४वा । स्य^५सा^५पू^५दना^५इ । हो-

५इ । डा ॥ २७ ॥ ११२

I, II, III, IV वसिष्ठस्य प्रियाणि चत्वारि ।

अथ चतुर्थी ।

अति ऋषिः ।

१ २ ३ २ ७ ३ १ २
यदिन्द्रचित्रमेहना*स्तित्वादातमद्रिवः ।

३ १ २ ३ १ २
राधस्तन्नोविददसउभयाहस्याभर ॥ ४ ॥ ११३

हे “इन्द्र!” “सुतम्” अभिषुतं “इमं” सोमं “पिब” । कौ-
टशं ? “ज्येष्ठ” अतिशयेन प्रशस्यं “मदं” मदकरं “अमर्त्यम्”
अमारकं (सोम-पान-जन्यो मदो मदान्तरवन्मारको न भवती-
त्यर्थः) तथा “ऋतस्य” यज्ञस्य सम्बन्धिनि “सदने^(१)” गृहे
वर्तमानस्य “शुक्रस्य”^(२) दौप्तस्यास्य सोमस्य “धाराः” “त्वा”
“अभ्यक्षरन्”^(३) आभिमुख्येन सञ्चलन्ति त्वां प्राप्तुं स्वयमेवा-
मच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ११२

* “यदिन्द्र चित्र मेहना”-इति वहृक्पाठः ।

११३ उत्तरार्चिकस्य ४.२, १४, १ = ऋग्वेदस्य ४, २, १०, १ =
जहे ४, १८—२२, २, १८ = जह्ये ५, २, ७ ।

(१)—सदने वेद्याख्यस्थाने, धाराः, अभ्यक्षरन् क्षरन्, इति वि०-संज्ञतोऽर्थः ।

(२)—“शुक्रस्य, शुक्रसंज्ञकस्य यज्ञस्य”-इति वि० ।

(३)—“अभि, अभिशब्दः “अभिरभागे (२, १, ८१)” इत्येवं कर्मप्रवचनीयः, प्रतिशब्दे न
समानार्थः । त्वां प्रति अक्षरन् क्षरितवन्त्यः क्षरन्, काः ? धाराः इति वि० ।

^{४ ५ ४} I यदिन्द्रोद्वाइ । ^२ चिचमइहना२३ । ^१ आ२३४ । ^१ स्ति

^{२ ५ २} त्वादा । ^२ हा३इ । ^{२ १} तमद्राइवा२३ः । ^१ रा२३४ । ^{३ ४ २} धस्तन्नो-

^५ विदा । ^२ हा३ । ^१ वा । ^२ साउ । ^२ उभयाद्वा२३ । ^२ स्तिया-

^२ उवा३४३ । ^५ भा३४५रोईहाइ ॥ २८ ॥

^५ II यदिन्द्रचिचमौहोवा । ^{२ ४ ५} हा२३४ना । ^३ अस्तित्वादा-

^२ तमोवा३ । ^{१ २} ओवा । ^३ द्रा२३४इवाः । ^५ राधस्तन्नोविदो-

^२ वा३ । ^{१ २} ओवा । ^३ वा२३४साउ । ^५ उभयाहस्तियोवा३ ।

^{१ २} ओवा३४३ । ^२ भा३४५रोईहाइ ॥ २९ ॥

I, II वीके द्वे ।

८८क,

^{२ १} ^{४ ५} ^{२ ३} ^५ ^१
 I यदिन्द्रा२३चित्र । मइच्चार३४ना । अस्ता२इ-
^{१२} ^{२ १} ^{२ १} ^२ ^१
 त्वादा । तमद्राइवो । राधस्तान्ना२ः । विददसाउ ।
^{२ १} ^{१ ४} ^२ ^५
 उभयाच्चार३ । स्ता२३या३ । भा३४पूरोईच्चाइ ॥ ३० ॥

^{३ ४ ५} ^{३ २} ^{४ ५} ^{१ २ २}
 II यदिन्द्रचित्रमइ । हना३ । आस्ती । त्वादात-
^२ ^२ ^१ ^१
 मद्रिवः । राधस्तार३न्नाः । वौवौ२ । ददसाउ । उ-
^२ ^१ ^{१ २} ^१
 भया२इच्चा । स्ताया२३ । भा२३रा३४३ । ओ२३४पूइ ।
 डा ॥ ३१ ॥ ११३*

हे “अद्रिवो”^(१) वज्रवन् ! “चित्र” चायनीयेन्द्र ! “यद्” इदं “त्वादातं” त्वया दातव्यं यद् “राधी” धनम् “इह” अस्मिन्

I आकूपारमनादेशम् ।

II वीङ्गम् ।

(१)—‘मतुवमोरिति (८, ३, १) कृत्वे रूपम् ।

* ॥ इति ग्रामे गेये नवमस्यार्धः प्रपाठकः ॥

अथ पञ्चमी ।

तिरश्ची आङ्गिरसऋषिः ।

३ १२ २२ ३ २७ ३ १२ ३ १२
 शुधीहवन्तिरश्चाइन्द्रयस्त्वासपर्यति ।

३ १२ ३ १२ ३ १२ ३ १२
 सुवीर्यस्यगोमतीरायस्पृर्द्धिमहाश्चसि ॥ ५ ॥ ११४

लोके “मे” मम नास्ति तद्धनं हे “विद्वदसौ” लब्धधनेन्द्र !
 “नः” अस्माभ्यम् “उभया हस्त्या” (२) उभाभ्यां हस्ताभ्याम् “आ-
 भर” आहर ॥

अत्र निरुक्तं—“यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति-
 यन्म इह नास्तीति वेति द्रष्टव्यम् (१) ॥ ४ ॥ ११३

११४ उत्तरार्चिकस्य २, २, १८, १ = ऋग्वेदस्य ६, ६, ३०, ५ =
 ऊहे २, २, ७—१३, १४ ।

(२)—आत्वे (७, १, २८) रूपम् ।

(३)—तथाच—“यदिन्द्र चित्रं चायनीयं, मंहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति
 वा (वीणि सधमानि पदानि) त्वया न सुद्धातयम् । अद्रिवन् (अद्रिरादृष्टात्येने-
 नापि वान्तेः स्यात् । ते सोमाद इति ह विज्ञायते । राघ इति धनं नाम राघ वन्त्ये-
 नेन) नश्यत्स्व विनयनोभाभ्यां हस्ताभ्यामाहर उभौ समुत्थौ भवतः” इति ४, ४ ।

I ओम् ॥ ^{५ ४}शुधी । ^१हावा^१र^१हावा^१रम् । ^१तिरश्चियाः ।

^{२१}इन्द्रया^२र^५स्त्वा । ^५सपौ^२श्चो । ^{१ ५}र्यती^२श्या । ^{१२}सुवीर्यस्य-

^२गोमताः । ^{२२ १}रायास्पूर^२श्चो^१ । ^१महा^{२ ३ २}र^२श्च । ^{२ ३ २}असिया^२श्च ।

^१ओर^१श्च^१पूइ । डा ॥ १ ॥

II ^{५ २ २ ४ ५ ४ ५}शुधी^{२ १ १ १}हा^{२ ३ २}वन्ति^{२ ३ २}रश्चियाः । ^{२ ३ २}इन्द्राय^{२ ३ २}स्त्वा । ^{२ ३ २}सपर्य-

^{१ २}ताये^{५ २}श्च । ^{५ २}सुवी । ^{५ २}रिया^५स्या^१र^१श्च^१गो । ^१माता^१रः । ^१रा-

^२यास्पू^{२ २}श्चो^४श्च । ^४हा^४श्च^४हाइ । ^४महा^४र^४पूअसी । ^४हो^४ पू इ

डा ॥ २ ॥ ११४

हे इन्द्र! यः “त्वा” त्वां “सपर्यति” (सपर-शब्दः^(१) कण्ठादिः)

I, II तैरश्च्ये इ ।

(१) — “सपर्यति” — इति परिवर्ण कर्मेण तृतीयं नैषण्ड कम् ३, ५ ।

अथ षष्ठी ।

गौतमऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

असाविसोमइन्द्रतेशविष्ठधष्णवागहि ।

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २ २ २

आत्वापृणक्विन्द्रियर्जःसूर्योनरश्मिभिः ॥ ६ ॥ ११५

हविर्भिः परिचरति तादृशस्य “तिरश्चा” एतन्नामकस्य ऋषेर्मम
 “हवं” स्तुतिं “शुधि”(१) शृणु । अत्रा च हे इन्द्र ! त्वं “सुवी-
 र्यस्य” शोभनवीर्योपेतस्य । यद्वा (वीरे पुत्रे भवं वीर्यं) सुपुत्र-
 वतः । “गोमतः” गवादि-पशुमतः(२) । “मयो” धनस्य दानेन
 “पूर्द्धि” अस्मान् पूरय(३) । एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह—
 त्वं “महान्” गुणाधिकः देवानां श्रेष्ठश्च “असि” भवसि
 खलु ॥ ५ ॥ ११४

११५ उत्तरार्चिकस्य ३, २, २३, १ = ऋग्वेदस्य १, ६, ५, १, =
 ऊहे ३, १८, — २२, २ ८ — २३, ४ ।

(१)—“शु-शृ-णु कृ-हृ-भ्यश्चन्दसि (६, ४, १०२)”—इति सिद्धम् । मन्त्रे तु दीर्घः पाठः
 “शु-धी-इति, स च “यचोऽत (६, १, ३५)”—इत्यत्र अत इत्यविवक्षया साध्यः ।

(२)—“गो-शब्देनात्र सोम उच्यते सोमवन्त इत्यर्थः”—इति वि० ।

(३)—“पूर्द्धि”—इति याज्ञा-कर्मसु षष्ठं नैघण्टुकम् ३, १९ । “शृ-शृ-णु-पृ-हृ-भ्य-
 च्चन्दसि (६, ४, १०२)”—इति सिद्धम् । “पूर्द्धिं पूरय दहोति वा”—इति नि० नै० ४, २ ।

३ ४ २ २ ५ ५ २ २ ३ ५ ३ १
I असावि सोम इन्द्र ते । शविष्ठा २३४ धू । षणोश्वा-

२ १ १ २ २ २ १ २ ५
गाश्ची । आत्वापृणा २३४ वा । त्तु ई २० द्रा २३४ याम् ।

१ २ ३ ५ ४ ४
रजाः । सूर्यो वा ओ २३४ वा । नरापृश्मिभीः । हो ५ इ

डा ॥ ३ ॥ ११५ ॥

हे “इन्द्र” ! “ते” त्वदर्थं “सोमः” “असावि” अभिषुतो-
ऽभूत् । हे “शविष्ठ” अतिशयेन बलवन् ! अतएव “ष्टणो” शत्रूणां
धर्षयितरिन्द्र ! “आ गहि”^(१) देव-यजन-देश मागच्छ । आगतञ्च
“त्वा” त्वां “इन्द्रियं” सोम-पानेनोत्पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यम्^(२)
“आ पृणक्तु”^(३) आ पूरयतु । “रजः” अन्तरिक्षं^(४) “रश्मिभिः”
किरणैः “सूर्यो न” यथा सूर्यः पूरयति तद्वत् ॥ ६ ॥ ११५

I महावैश्वामिम् ।

(१)—“वा इन्द्रसि (३, ४, ८८)”-इति सिद्धम् ।

(२)—“इन्द्रियं, अन्तर्णीतं-मत्वर्यमिदं द्रष्टव्यम्, इन्द्रियवन्तम्, अविकल इन्द्रिय-
मित्यर्थः-इति वि० ।

(३)—पृच सम्यक्-इति वृथादेरूपमिदम्, अर्थान्तरस्यात् ।

(४)—“रजसी-इति यावापृथिवी-नामसु अष्टमं नैषण्टकम् ३, ३० । अतएवाह
विवरणकृतं—“रजः-शब्दो लोकवचनः । * * * यथा पृथिवी-लोके अन्त-
रीक्ष-लोके च सूर्यः-इति ।

अथ सप्तमी ।

कण्ठो नीपातिथिर्ऋषिः* ।

१२ ३१ २३ २३ १२ ३२
एन्द्र†याहिहरिभिरुपकण्वस्यसुष्टुतिम् ।

६२ २३ ३१ २३ १२ ३१ २
दिवोअमुष्यशासतोदिवंययदिवावसो ॥ ७ ॥ ११६

५२२ ३४२ ५४ ५ ९ १ २ ३
I एन्द्रायाहिहरिभाइः । उपाकण्वा३ । स्यासुष्टू२३४

५ २२ १ २ २ ५ १ २
तोम् । दिवोअमू३ । घ्याशासार३४ताः । दाइवंयया

१ ४ २ ५
३१उवार३ । दार३इवा३ । वा३४पुसो६हाइ ॥ ४ ॥

४२५२ ४ ६ ४ ५ १ २ १
II एन्द्रयाहिहरिभिः । उऊवाहाइ । उपकण्वस्यसु-

* 'मिधातिथिराह'-इति वि० ।

† "ऐन्द्र"-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

११६ उत्तरार्चिकस्य ८, १, १६, १ = ऋग्वेदस्य ६, ३, २, १ ।

I, II काण्वे द्वे ।

^२ष्टतिम् । ^१उज्ज्वा^२रहाइ । ^{१२}दिवो^२अमू३ । ^१व्याशा^२सार३-
^५४ताः । ^१दाइ^३वंययाउ । ^५वा३ । ^४देर३४वा । ^४वसोपू^४चा ।
^४होपूइ । डा ॥ ५ ॥ ११६

हे “इन्द्र !” “कण्वस्य” एतन्नामकस्य ऋषेः^(१) “सृष्टि”^(२) शोभनां स्तुतिं प्रति. “हरिभिः” अश्वैः “उपायाहि” आगच्छ ।
 “दिवो” द्युलोकं [द्वितीयार्थे षष्ठी(३, १, ८५)] “अमुष्य” अमुषि-
 निन्द्रे “शासतः” शासति [विभक्ति-व्यत्ययः(३, १, ८५)] तत्र वयं
 सुखमास्महे । हे “दिवावसो” दीप्त-हविष्केन्द्र ! “दिव” स्वर्गं
 “यय” यूयं गच्छत (बहुवचनं पूजार्थम्) ।

यद्वा । हे “दिवावसो” दिवो द्यु-नामकं “अमुष्य” अमुं लोकं
 “शासतः” शासनं कुर्वन्ती यूयं “दिव” स्वर्गं “यय” गच्छत (अत्र
 बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ११६

(१)—‘कण्वस्य सृष्टिं, सुशोभनमेतद् द्रष्टव्यम्—कण्वस्य स्तुतिमिव’-इति वि० ।

(२)—“पूर्वपदान् (८, ३, १०६)”-इति षलम् ।

४२५२ ४ ५ ४ ५२४

२ १

२ २१

२

I एतोन्विन्द्रस्तवामा ।

शुद्धं शुद्धेन सार्वज्ञा ।

१२ २ २ २१

२

१२

२

२

शुद्धैरुक्तैर्वावृध्वाऽऽसाम् । शुद्धैरारक्षीः । वारिन् ।

३२

५२ २

३ १ १ १ १

ममाऽऽश्रौक्षीवा । त्वरऽऽपु ॥ ७ ॥

५२२

५

२ १

२

१

II एतोन्विन्द्रस्तवाद्मा । शुद्धं शुद्धे । न । साम्ना-

१

२

२

१२

३

५

२

२ । शुद्धाद्गुरुश्च्यारः । वावारध्वारऽऽसाम् । शु-

१२

२

१

२

१

२

१

द्धैरारक्षी । वान्ममत्तु । इडाऽऽभाऽऽ३ । ओऽऽ३४५३ ।

डा ॥ ८ ॥ ११८

अत्रेतिहास मातृक्षत्र—पुरा किलेन्द्री वृत्तादिकानसुरान् हत्वा
ब्रह्महत्यादि-दोषेणात्मानं मपरिशुद्धं मित्यमन्यत । तद्दोषपरि-
हाराय इन्द्र ऋषीन्वोचत्—यूयं अपूतं मां युष्मदीयेन साम्ना

I शुद्धाशुद्धीयम् ।

II शुद्धाशुद्धीयोत्तरम् ।

शुद्धं कुरुतेति । तत स्ते च शुद्धात्पादकेन साम्ना शस्त्रैश्च परिशुद्ध-
मकार्षुः । पश्चात्पूतायेन्द्राय यागादि-कर्मणि सोमादीनि-हवींषि
च प्रादुरिति । एषोऽर्थः शाट्वायनक-ब्राह्मणे प्रतिपादितः—
“इन्द्रो वा असुरान् हत्वा पूत इवामेधो अमन्यत असौ अका-
मयत शुद्धमेव मासन्तं शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति । स ऋषीनब्रवीत्
स्तुत मेति । त ऋषयः सामापश्यन् तेनास्त्वन् एतोन्विन्द्रमिति
ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेधो भवदिति” ।

तथाच अस्या ऋचोऽयमर्थः—

ऋषयः परस्परं ब्रुवन्ति । “नु” क्षिप्रम्^(१) “एतो” आगच्छ-
तैव । आगत्य च “शुद्धेन” शुद्धात्पादकेन साम्ना । तथा शुद्धैः
शुद्धि-हेतुभिः “उक्थैः” शस्त्रैश्चेन्द्र “शुद्धम्” अपापिनं कृत्वा “स्त-
वाम” स्तुयाम । ततः “साम्ना” शस्त्रैः “वावृध्वासं” पाप-राहि-
त्येन वर्द्धमानं “शुद्धैः” शुद्धात्पादकैः स्तोत्रैः क्रियाविशेषैः “आ-
शीर्वान्” आश्रयणवान्^(२) गव्यादिभिः संस्कृतः सोमः “मम-
त्तु” इन्द्रं मादयतु (माद्यतेऽष्टान्दसः स्तुः^(३)) ॥

“शुद्धैराशीर्वान्” “शुद्धआशीर्वान्”—इति पाठौ ॥८॥११८

(१)—“नु”-इति क्षिप्र-नामसु प्रथमं नैघण्टुकम् २, १५ ।

(२)—‘सोममिश्रितं दधि आशिरमुच्यते, तद् दद्यात्सि सः आशीर्वान्’-इति वि० ।

(३)—द्वितीयाध्यायी-वज्रसू-वचनात् (२, ४, ७६) ।

अथ दशमी ।

शंयुर्वाहस्यत्य ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 योरयिवो*रयिन्तमोयोद्यन्तैर्युम्नवत्तमः ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 सोमःसुतःसइन्द्रतेऽस्तिस्वधापतेमदः ॥ १० ॥ ११८

॥ प्रथम-दशति ॥

५ २ २ ३ ५ १ २ २
 I योरयिवोरयाहाउ । ता२३४माः । योद्यन्तैर्युम्नव-

२ १ २ १ ० १ २
 त्तमः । सोमःसुतःसआ२३होइ । द्रता२इ । अस्तिस्वधा-

१ २
 पता२३होयेइ । मदी२३४पूइ । डा ॥ ८ ॥

३ ४ ३ ४ ५ ३ ५ ३ ४ ३ ४ ५
 II योरयिवोरयि । तमो२३४हाइ । योद्यन्तैर्युम्नव ।

* “योरयिवो”-इति निरनुस्वार ऋग्वेदीय-पाठः ।

११८ ऋग्वेदस्य ४, ७, १६, १ = आरण्यगानि ३, २, १४ ।

I, II रयिष्ठे द्वे ।

२ ५ ३ ४ ५ ३ ५ ६
तमोर३४हाइ । सोमःसुतःसइ । द्रतोर३४हाइ । अ-

४ ५ २ २ ३ ५ ४
स्तिस्वधापते । मदोर३४हा । चोपुइ । डा ॥ १० ॥ ११८

हे इन्द्र ! “वः” (वचन-व्यत्ययः—(३, १, ८) तव परिचारकेभ्यः
स्तोत्रभ्यः “यः” सोमः “रयिं” धनं प्रयच्छतीति शेषः । कीदृशः
“रयिन्तमः” अतिशयेन रयिमान् । यच्च “द्युनैः” द्योतमानैर्यशो-
भिः^(१) “द्युमत्तमः” अतिशयेन यशस्वी । हे “स्वधापते” स्व-
धाया अन्नस्य^(२) सोमलक्षणस्य पालकेन्द्र ! स “सोमः” अभिषुतः
सन् “ते” तव “मदः” मदकरः “अस्ति” भवति ॥ १० ॥ ११८

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दन्निवारयन्* ।

पुमर्थांश्चतुरोदेयादिव्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वर-वैदिकमार्ग-प्रवर्तक-श्री-वीर-बुक्क-भूपाल-साम्राज्य-
पुरम्भरेण सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दो-
व्याख्याने तृतीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १९ ॥

(१)—‘द्युनैः सवनीय-पुरोडासादिभिः’-इति वि० ।

(२)—‘स्वधा’-इति अन्न-नामसु सप्तदशतमं नैघण्टकम् २, ७ ।

* “निरामयन्”-इति रा० शा० पु० पाठः ।

यस्य निःखसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ चतुर्थाध्याय आरभ्यते ।



तत्र प्रथम-खण्डे—

कैषा प्रथमा ।

भरद्वाजऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानिविदुषेभर ।

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
अरङ्गमायजमयेऽपश्चादध्वनेनरः ॥ १ ॥ १२०

१२० उत्तरार्चिकस्य ६,३,२,१ = ऋग्वेदस्य ४,७,१४,१ =
जहे १०,१—१६,१—२ = जह्ये २,२ = ८ ।

^{५ २ २} I प्रत्यस्यैपिपाहाउ । ^{१ २ २} आइषाइताइ । ^{१ २२} वाइश्वानि-

^१ वाइ । ^{२ २} दूषेइहाइहाइ । ^{२ २ १ २ १} भाइरा । ^१ आरा२०गमा । या-

^{२ २} जाइहाइ । ^{२ २} गमाइयाइ । ^२ अपारइ । ^{१ २ ५२} श्वारदारइ४औ-

^२ होवा । ^{१ २ १ ३ १ १ १ १} ध्वने२नरा२३४५ः ॥ ११ ॥

^{५ २ ५२} II प्रत्यस्यैपौ६पीषताइ । ^{१ २२ १} वाइश्वानिवाइ । ^{२२१} दूषेभा-

^{१ २ १} रा२ । ^१ आरा२०गमा । ^२ यजग्मा । ^२ याइ । ^२ अपश्चाद-

^१ ध्वना२३होइ । ^{२ १} नरा । ^{२ ४ ५} औ३होवा । ^४ हो५इ । डा ॥ १२ ॥

^{२ ४ ५२ ४ ५२} II प्रत्यस्यैपिपौ । ^{२ २} षताइ । ^१ वा२३४इ । ^{२ ५} श्वानि-

I, II कौत्समलबर्हिषे द्वे ।

II नानदम ।

र ४ ५ ४ ४ ४ ५ ४ ५
विदुषे । भारा । अरङ्गमायज । गमयो२३४हाइ ।

४ ५ ४ ५ २ १ ५ ४ ५
आपश्चादा । ध्वनो२३४वा । नापुरी३हाइ ॥ १३ ॥ १२०

हे अध्वर्यो ! “नरः” कर्मणि नेतृत्वं “अस्मै” इन्द्राय प्रति-
भर”(१) प्रतिहर सोमं प्रयच्छेत्यर्थः । कीदृशयेन्द्राय ? “पिपी-
षते” पातुमिच्छते(२) । “विश्वानि” सर्वाणि वेद्यानि “विदुषे”
जानते । “अरङ्गमाय” पर्याप्त-गमनाय । “जग्मये” यज्ञेषु गमन-
शीलाय । “अपश्चाद्घ्वने” [दधि गति-कर्मा(३)] अपश्चाद्गम-
नाय सर्वेषा मयगामिने (नरः नृ-शब्दाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी(४) । उस्मि
ऋतो गुणश्चान्दस(५)) नरे कमर्णात्रेत्वे(६) । अतएव बह्वचा
“अपश्चाद्घ्वने नरे” इति चतुर्थ्यन्तत्वेनामनन्ति ॥ १ ॥ १२०

(१)—भरइति “हृयक्षोर्मिच्छन्दसि”-इति वचनाद् हरतेर्भलेन रूपम् अतो व्याचष्टे
प्रति हरेति ।

(२)—ग्रह-चमसादीनि पायाणीति शेषः ।

(३)—निषण्टौ “दध्यति”-इत्य गति-कर्मासु एकषष्ठितमत्वेन पाठात् (२, १४) ।

(४)—“चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि (२, ३, ६२)”-इति पा० ।

(५)—“बहुलं छन्दसि (७, ३, ९, ७)”-इति पा० ।

(६)—‘नरः प्रथमैकवचनमिदं चतुर्थ्येकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, नराय बहुव्या-
काराय’-इति सि० ।

अथ द्वितीया ।

वामदेवः शाकपूतो वा^{*} ऋषिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 आनोवयोवयः शयं महान्तं गङ्गरेष्ठां महान्तं पूर्वनेष्टाम् ।

३ २ ३ २ १ २
 उग्रं वचो अपावधीः ॥ २ ॥ १२१

५ २ २ २ ५ २ २ ३ ५
 I आनोवयोवयः शादयाम् । महान्तं गङ्गरेष्ठां २३४ इष्टा-

२ २ २ ३ ५ २ १ २ ३
 म् । महान्तं पूर्वनेष्टाम् । उग्रं वा २३४ चाः । अ-

२ ४
 पाश्वाधुधाईपूः ॥ १४ ॥ १२१

हे “वयस्य”^(१) मित्रभूतेन्द्र ! “अयम्” ईदृशस्त्वं “महान्तं”
 महत्प्रभूतं “गङ्गरेष्ठां” गिरि-गुहादौ वर्त्तमानं “नः” अस्म-

* ‘वामदेवस्यार्षम्’ इत्येव वि० ।

१२१ यजुर्वेदस्य ५, ८ ।

I शाकपूतम् ।

(१)—मूले “वयः शयम्”—इति यद् दृश्यते, तत्रैव ‘वयस्य !’—‘अयम्’—इत्येवं केदः
 स्वीकृतो भाष्यकृतेति बध्यते । विवरणकारेण तु नात्र किमपि व्याख्यातम् ।

अथ तृतीया ।

प्रियमेधच्छिः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आत्वारयंयथोतयेसुन्नायवर्त्तयामसि ।

३ १ २ ३ २ ३ १ १ ३ १ २

तुविकूर्मिमृतीषहमिन्द्रं शविष्ठसत्पतिम्* ॥ ३ ॥ १२२

दीयं “वयः” सोम-लक्षण मन्त्रम्^(१) “आ” हर [उपसर्ग-श्रुतेर्योग्य-
क्रियाध्याहारः^(२)] आहृत्य “महान्तं” महत्-प्रभूतं “पूर्विनेष्टां”
पूर्वमादौ संसारे प्रवर्त्तमानम् । “उग्रं” क्षुत्पिपासा-निमित्तेन
भयङ्करं । “वचः” अस्मदीयं वचनं (“अशनायापिपासे ह त्वा
उग्रं वचः”—इति श्रुतेः) “अपावधीः” अपजहि, देवत्वं प्रापये-
त्यर्थः (“तत् प्राप्नोत्यशनायापिपासे निवर्त्तते । न वै देव्य अश्रन्ति
न पिवन्ति”—इति श्रुतेः ॥ २ ॥ १२१

* “इन्द्र शविष्ठ सत्पते”—इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१२२ उत्तरार्चिकस्य ८, १, ३, १ = ऋग्वेदस्य ६, ५, १, १ =
जहे २१, १८ ।

(१)—वय इति सुत इति च अन्न-नामसु पाठ-भेदेन सप्तमं नैषण्ट् कम् २, ७ ।

(२)—“आनो वयो”—इति मूले आ-इत्युपसर्ग-अवणात् हरार्थाभरेति क्रिया अथा-
हार्येति भावः ।

^{५ २ २} ^{२ ४ ५} ^{१ २ २} ^५ ^१
 I आत्वारथंयथौहोवा । तयाइह^१२३४ग्ना । यवर्त्त-
^२ ^२ ^३ ^५ ^{१ २} ^१ ^२
 यामसितुविकूर्मीम् । आ२३४र्त्तौ । षहम् । आइन्द्रा-
^{४ ५} ^{२ १} ^२ ^१
 इन्द्रावी । षसत्पा २ ३ ती ३ ४ ३ म् । ओ २ ३ ४ ५ इ ।
 डा ॥ १५ ॥

^{३ २ ४ २ ३ ४ ५ २} ^{३ २} ^{३ २ ४ २ ५} ^{२ १}
 II आत्वारथंयथो । तयाइ । आत्वारथाम् । यथो
^{२ १} ^{३ २} ^५ ^३ ^५ ^{२ २} ^१
 तया । औहो२३४वा । ई२३४हा । सुन्नायवर्त्ताइथा-
^{२ १} ^{३ २} ^१ ^२ ^५ ^{२ २} ^१
 मसी । औहो३१इ । औ२हो२३४वा । तुविकूर्मिमृता-
^{२ १} ^{३ २} ^३ ^५ ^२
 इषहम् । औहो३१इ । औ२हो२३४वा । इन्द्रावि-
^१ ^२ ^{३ २} ^२
 षासत्पातिम् । औहो३१इ । औ२हो२३४५वाइपुई ।
^२ ^५
 ई२३४हा ॥ १६ ॥ १२२

अथ चतुर्थी ।

प्रगाथऋषिः ।

२ २ २ २ १ २ ३ १ २ २ २

सपूर्व्योर्महोनावेनःक्रतुभिरानजे ।

३ २ २ २ २ ३ २ २ २ १ २ ३ २

यस्यदारामनुःपिता*देवेषुधियन्त्रानजे ॥ ४ ॥ १२३

हे इन्द्र! “त्वा” त्वां “आवर्त्तयामसि” आवर्त्तयामः ।
 किमर्थम्? “जतये” अस्माकं रक्षणाय “सुम्नाय” सुखाय च^(१) ।
 किमिव? “रथं यथा” जतये सुखाय चावर्त्तयन्ति तद्वत् । हे
 “शविष्ठ”^(२) बलवत्तमेन्द्र! “तुविकूर्मि” बहु-कर्माण^(३) “ऋती-

* “मनुष्पिता”(क) -इति सायणाचार्य-धृतपाठः, ऋ पाठश्च ।

१२३ ऋग्वेदस्य ६, ४, ४१(२४)१ ।

(१) —“सुम्नम्”-इति सुख-नामसु षोडशतमं नैषण्डकम् ३, ६ ।

(२) —“सम्बुधेकवचनमिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, शविष्ठम् अतिशयेन
 बलवान्-इति वि० ।

(३) —‘तुवीति बह्व-नाम (नै० ३, १, २), कूर्मिः कर्त्ता ; बह्वनां वृत्रवधादीनां कर्मणां
 कर्त्तारस्-इति वि० ।

(क) —“इन्द्रसि वाऽप्राप्तेऽदितयोः (८, ३, ३४)”-इति विसर्गस्य सत्व-विकल्प-विधा-
 नात् ।

^{५ २ २ २ ५ २ २ २ २ २}
I सपूर्व्योमहोनाइमे । वेनःक्रतुर्भाइरानजे३ । हा

^{२ ५ २ २ १ २ २ १}
इहा । औइहोइवा । आइही२ । यस्यदाराइमानुः-

^{२ २ २ ५ २ २ १ १ २}
पिता३ । हाइहा । औइहोइवा । आइही२ । दाइवेष्-

^{२ २ २ ५ २ २ १ १}
धा३ । हाइहाइ । औइहोइवा । आइही२ । यआइ-

^{१ १ ३ ५ २ २ २ १ १ १ १ १}
३ । नाइजाइ३ औहीवा । मधुश्चुतार३४पुः ॥ १७॥ १२३

षहम्” हिंसकाना मभिभवितारं । “सत्यति” सतां पालकमिन्द्रं
त्वामिति समन्वयः ॥ ३ ॥ १२२

“स” इन्द्रः^(१) “पूर्व्यो” मुख्यः^(२) “महोनां”^(३) पूज्यानां
यजमानानां “क्रतुभिः” यज्ञैर्निमित्तभूतैः “वेनः” कान्तः^(४)

I मधुश्चुन्निधनम् ।

(१)—‘स मनुष्यः’-इति वि० ।

(२)—‘पूर्व्यः’ प्रथम इत्यर्थः-इति वि० ।

(३)—‘महोनां’ घकारस्य हकारापत्तिश्चान्दसः, महोनां मधवतां धनवतां मध्ये,
वेनः कान्तः-इति वि० ।

(४)—‘वेनति’-इति कान्ति कर्मसु चतुर्थे नैघण्टु कम् २, ६ ।

अथ पञ्चमी ।

श्यावाश्व आत्रेयऋषिः* ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
यदीवहन्त्याश्वीभ्राजमानारथेषा ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
पिबन्तोमदिरंमधुतत्रश्रवांसिह्रण्वते ॥ ५ ॥ १२४

तेषां हविः कामायमानः “आनजे” आगच्छति^(५) । “यस्य”
इन्द्रस्य “हारा” हाराणि प्राप्त्यपापानि “धियः” कर्माणि
देवेषु” एतेषु मध्ये “पिता” सर्वेषां पालकः “मनुः” “आनजे”
प्रापयति [नजिः प्राप्ति-कर्मा^(६)] ।

“महोना”-“महानाम्”-इति पाठौ ॥ ४ ॥ १२३

* वामदेवस्यार्षम्-इति वि० ।

(५)—आनजे इति अङ्गनेरूपम् ‘यत्तीकरोति’-इति वि० ।

(६)—निषण्णो व्याप्ति-कर्मसु नचतेः पाठात् (२, १८) । विवरणकारस्त्वेव साह—
‘आनजे-अजु व्यक्ति-सूक्ष्म-गतिषु इत्येतस्य गत्यर्थस्य अन्तर्णीत-ण्यर्थस्य चेदं रूपम्,
आगमयति उत्पादयति इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यस्य यागद्वारभूतानि आधाना-
दीनि यागविषयाश्च बुद्धीः सर्वस्य ज्ञाता इन्द्र उत्पादयति स प्रथमं यागं करोतीति
समसार्थः’ इति ।

अथ षष्ठी ।

शंयुर्ऋषिः* ।

१ २ ३ १ २ ६ १ २ २ ३ १ २
 त्यमुवो अग्रहणं गृणीषे श्वसस्पतिम् ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्रं विश्वासाहं न रं शचिष्ठं विश्ववेदसम् ॥ ६ ॥ २१५

३ ४ ५ २ ३ २ ३ ५ २ २ १ २
 I त्यमुवो अ । प्रहा । हार ३४ णाम् । गृणीषे श्व-

२ १ २ ४ ५ १ २ १ २
 सः । पताइम् । आइन्द्रा ३० वाइश्वा । सहा ३० होये-

५ ६ ७ २ १ ५ १ २ १
 ३४ । नारमो ३३ । शचिष्ठा २३४० वी । श्वा ३३ हो ३४ ।

५ ४ ५
 वा । दा ५ सी ६ हाइ ॥ १८ ॥ २२५

* शंयुरिति दन्त्यादि-पाठो विवरणे ।

† “नरं मं हिष्ठं विश्वचर्षणिम्”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१२५ ऋग्वेदस्य ४, ७, १६, ४ ।

I भारद्वाजम् ।

८२ क,

३ २३१ २ २२३ १ २

सुरभिनीमुखाकरत्न*आयूषितारिषत् ॥७॥ १२६

२ २ १ २ १ २ २ १२

हाइ । जिष्णोरश्वस्यवाजिना२३होइ । सुरभिनीमुखाका-

२ १ १ २ १ २ २ १२

२३रात् । प्रना२३होइ । आयू२३हो । षितारा२३इ-

२ १ २ १ २ १ २ १२

षा३४३त् । ओ२३४पूइ । डा ॥ २० ॥ १२६

दधिक्रावाऽग्नि-विशेषः । स चाश्वरूपः^(१) “अग्निर्देवेभ्यो-
निलीयत अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वेत्यतिष्ठति” त्यादिष्वध्यय-ब्राह्मण-
मनुसन्धेयम् ।

* “प्रण”-इति मूर्धन्य-पाठः ऋग्वेदीयः ।

१२६ ऋग्वेदस्य ३, ७, १३, ६ ।

(१)—अत्र यास्कः—“दधिक्रावा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा
दधदाकारी भवतीति वा । तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति (१, २७)”-इति ।
तस्य चोदाहणे द्वयोरेव, तथा हि अश्व-रूपस्योदाहरणम्—

“उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरस्यति ग्रीवायां बद्धो अपि-

“दधिक्राव्णो” देवस्य स्तुतिम् “अकारिषं” करवाणि ।
 “जिष्णोः” जयशीलस्य “अश्वस्य” तद्रूपस्य “वाजिनो” वेगवतः ।
 स देवो “नो” ऽस्माकं “मुखा(१)” मुखानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि
 “सुरभी” सुरभीणि “करत्”(१) करोतु । “नो” ऽस्मभ्यम् “आयूष्-
 षि” “प्र तारिषत्” प्रवर्द्धयन्तु (प्र-पूर्वस्तिरतिवर्द्धनार्थः ॥७॥ १२६

कृच्च आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु सन्त वीत्वत्पथामङ्गा-
 स्यन्वापनीफणत् ॥” (ऋ० ४म० ४अ० ८सू० ४ऋ० ऋक्)

“अपि स वाजी वेजनवान् क्षेपण मनु तूर्णं मञ्जुते ऽध्वान् ग्रीवायां बद्धो (ग्रीवा
 गिरतेर्वा गृणते वा गृह्यते वापि कृच्च आसनीति व्याख्यातम्) । क्रतुं दधिक्राः कर्म
 वा प्रज्ञां वा अतुसन्तवीत्वत् । तनोतेः पूर्व्या प्रकृत्या निगमः । पथा मङ्गासि पथां
 कुटिलानि (पथ्याः पतते वा पथ्यते वा पथ्यते वा) अङ्कोऽश्चते रापनीफणदिति फणते-
 अकरोतष्टत्तम्”-इति च तद्भाष्यम् ।

देवता रूपस्योदाहरणमुदम्—

“आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्य्य इव ज्योतिषा
 पस्ततान । सहस्रसाः शतसाः वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा
 समिमावचांसि ॥” (ऋ० ४म० ४अ० ६सू० १० ऋक्)

“आ तनोति दधिक्राः शवसा बलेनापः सूर्य्येव ज्योतिषा पञ्च मनुष्य-जातानि
 सहस्रसाः शतश वाजी वेजनवानर्वेरणवान्त्समृणक्तु नो मधुनोदकेन वचनानीमा-
 नोति । (मधु धमतेर्विपरीतस्य)”-इति च तद् भाष्यम् ।

(१)—“सुपां सु-लुगिति (७, १, २९)”-इत्याले रूपम् ।

(२)—लेटो रूपम् (६, ४, ७) ।

अथाष्टमी ।

जेता माधुछन्दस ऋषिः ।

३ २ ३ १२ २२३ १२ २२

पुरांभिन्दुर्युवाकविरमितौजाअजायत ।

२३ १२३ १० ३२३ १२ ३२

इन्द्रोविश्वस्यकर्मणोधत्ताविज्रीपुरुष्टुतः ॥ ८ ॥ १२७

द्वितीय-दशति ॥ २ ॥

५ २ ३ २३ ४ ५

I पुराभिन्दुर्युवाक । वीः । अमितौजाअजाया२-

१ २ २ २१२

२

१

२

१

२

५

१

३ता । आइन्द्रोविश्वा३ । स्याकर्म२३४णाः । धत्ता । वा-

२

३

५

४

४

जौवाओ२३४वा । पुरुष्टुताः । होष्टु । डा ॥ २१ ॥ १२७

अयम् “इन्द्रः” उच्यमान-गुण-युक्तः “अजायत” सम्पन्नः । की-
दृशगुणक इति ? तदुच्यते—“पुरां” पुराणां “भिन्दुः” भेत्ता “युवा”
कदाचिदपि बली-पलितादि-वार्द्धक्य-रहितः । “कविः” मेधावी
“अमितौजाः” प्रभूत-बलः “विश्वकर्मणः” कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः

१२७ उत्तरार्चिकस्य ५,१,२०,१ = ऋग्वेदस्य १,१,२१,४ =
जहे ५,१३—२२, २,२० ।

I मारुतम् ।

“धत्ता” पोषकः^(१) “वज्री” यजमान-रक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः
 “पुरुष्टुतः” बहुभिर्होत्रादिभि स्तुतत्-कर्मणि स्तुतः ॥ ८ ॥ १२७

इति श्रीसायणाचार्य विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे बृन्दो व्याख्यानं
 चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीय-खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

प्रियमेधा ऋषिः ।

१२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्रप्रवस्तिष्टुभमिषंवन्दद्वीरा*येन्दवे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 धियावोमेधसातयेपुरन्ध्याविवासति ॥ १ ॥ १२८

* “मन्दद्वीरा”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१२८ ऋग्वेदस्य ६, ५, ५.१ ।

(१)—‘धत्ता’ धारयिता, कथं सर्वस्य कर्मणः ? दृष्टयायतत्वात्, दृष्टेः इन्द्रायतत्वात्-
 इति वि० ।

५ १ १ १ ५ २ १ २
I प्रप्रवस्तिष्टुभमिषमोहाओहाइए । वन्ददीरा । य-

१ ७ ५ २ ५ २ २ २ २ २ २
आइन्दवे२ । ओइहा । ओइहाइए । धियावोमेधसा-

२ २ ५ २ ५ २ २ १ २ २
शताश्याइ । ओइहा । ओइहाइए । पुरास्त्रीश्याइ ।

२ १ ५ ४ ५
विवोरइ४वा । सापुतोईहाइ ॥ २२ ॥ १२८

हे अध्वर्यादयः ! “वो” यूयं [प्रथमार्थे द्वितीया(१)] “त्रिष्टुभं”
स्त्रीभ-तयोपेतम्(२) “इषम्” अन्नं(३) “प्र प्र” [अपरः प्र-शब्दः

I वामदेव्यम् ।

(१)—‘वः युष्मभ्यम्’ इति वि० ।

(२)—साम-मन्त्रान्वितमित्यर्थः सामसु एव स्त्रीभादेः श्रवणात्, तत्सम्पादनार्थं एव
विकार-विश्लेष-विकर्षण-विरामाभ्यास-लोपागम-स्त्रीभादयः क्रियन्ते; अतएवैवं साम-
विधानं ब्राह्मणम्—“एतस्य साम् ऋगेवास्थीनि, खरो मांसानि, स्त्रीभा लोमानि”—इति
(१, १) स च स्त्रीभः त्रिविधः—पद-वाक्याक्षर-भेदात् । पद-स्त्रीभाः हाउ-कारादयः पञ्च-
दश, मन्त्र-ब्राह्मण-द्वितीय-प्रपाठकीय-तयोदश-खण्ड-परिगणिताः, श्रुताश्च ते सर्वत्र गान-
ग्रन्थे, विशेषत आरण्ये । वाक्यस्त्रीभाः पुनराश्रम्यादि-भेदान्नव, तथाहि—“आश्राप्तिः
क्षु तिः संख्यानं प्रलयः परिदेवनम् । प्रैष मन्वेषणश्चैव सृष्टिराख्यानमेव च”—इति, इमास्तु
स्त्रीभाः ग्रन्थे श्रुताः आरण्यादौ च गीयन्ते । वर्णस्त्रीभ-लक्षणान् धिकत्वे तृगुविलक्षणत्व-
मिति, तदुक्तम् माधवेन—“स्त्रीभस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्णता । आधिक्य
मद्यतिब्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् (८२० २पा० ११ अधि०)”—इति तदुदाहरणम्,

पूरणः^(४) ।] भरतेति शेषः । उपसर्ग-श्रुते रीग्य-क्रियाध्याहारः ।
 कस्मै ? “वन्दहीराय” यो वीरान् स्तौति स वन्दहीरः^(५) तस्मै
 “इन्दवे” इन्द्राय । [इन्दते रैश्वर्य-कर्मण^(६) इदं रूपम् । [अथ-
 वा^(७) फलैर्दृष्टिभिर्वा उनत्तीतोन्दरिन्द्रः तस्मै । स चेन्द्रो “वो”
 युष्मान् “मेधसातये” यज्ञ-सम्भजनाय^(८) “पुरन्ध्या” बहु-प्रज्ञ-
 या^(९) “धिया” कर्मणा^(१०) “आ विवासति” परिचरति^(११) ।
 अभिमत-फल-योजनेन सत्करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ १२८

सर्वत्रेव गानग्रन्थे, प्रायः सर्व-सामवेद्येत्युक्तेषु नाल्युक्तिः इहैव ऋचि गीतं यत् साम
 तत्रापि अथ्यते । तथाहि—

^{३ १ २ ३} ‘मेधसातये’-इत्यत्र ^{२ २ २ २} ‘मेधसा १ ता श्याद्’-इत्यादि ।

(३)—“इषम्”-इत्यन्ननामसु चतुर्दशतमं नैघण्टु कम् २, ७ ।

(४)—“प्रसमुपोदः पादपूरणे”-इति इन्द्रःशासनादित्यभिप्रायः ।

(५)—“वीरो वीरयत्यसिमान् वेतेर्वा स्याद् गति-कर्मणो वीरयते वा इति यास्कः^(१, ७) ।

(६)—“इदि परमैश्वर्ये (भा० प०) ।

(७)—“इन्दुः”-इति उदक-नामसु चतुरशीतितमं नैघण्टु कम् (१, १२)—यज्ञ-नामसु
 च वयोदशतमम् (३, १७)—दैवतकाण्डे नैरुक्ते चाहविर्भाक्षु देवतानाम-धेयगणनासु
 चान्तिमम्, तथाहि यास्कः—“इन्दु रित्वेकनत्तेर्वा”-इत्यारभ्य “तेषामेतान्यहविर्भाञ्जि वेनो
 ऽमुनीतिर्ह तइन्दुः”-इति ४, ४१—४२ ।

(८)—“मेधः”-इति यज्ञ-नामसु चतुर्थं नैघण्टु कम् ३, १७ । विवरणकारस्त्वेव साह—
 ‘मेधसातये’ अपठितमपि यज्ञ-नामैतद् द्रष्टव्यम्, चतुर्थेकवचनमिदं सप्तम्यकवचनस्य-
 स्थाने द्रष्टव्यम्, मेधसातौ यज्ञे इत्यर्थः-इति ।

(९)—“पुरन्धिः वज्रधो सत्कः पुरन्धिर्भगः पुरस्तात् तस्यान्वादेश इत्येकमिन्द्र इत्य-
 परम्, सबज्जकर्मतमः, पुरांच दारयितृतमो वरुण इत्यपरम्, तं प्रज्ञया स्तौति”-इति
 नि० नै० ६, १९ ।

(१०)—“धीः”-इति कर्म-नामस्वेक विंशतितमं नैघण्टु कम् २, १ ।

(११)—“विवासति”-इति परिचरण-कर्मसु दशमं नैघण्टु कम् ३, ५ ।

अथ द्वितीया ।

वामदेव ऋषिः* ।

३ १ २ २ २ २ २ २ ३ २ ३ १ २
 कश्यपस्यस्वर्विदोयावाङ्गःसयुजाविति ।

२ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २ २
 ययोर्विश्वमपिब्रतंयज्ञधीरानिचाय्य ॥ २ ॥ १२८

५ ५ १ २ २ १ २
 I कश्यपस्यसुर्वविदाईए । यावाङ्गःस । युजावा१-

२ ४ २ ३ ४ ५ ३ २ १ २ २
 इती२३४ । ययोर्विश्वमपि । ब्रताश्म् । यज्ञाधी३राः ।

१ १ २ ५ २ ३ ५
 निचा२३ । आ२या२३४औहोवा । ऊ२३४पा ॥ २३ ॥ २२८

पश्यतीति कश्यपः । “कश्यपः पश्यकी भवती” तिश्रुत्यन्तरम् ।
 तस्य “कश्यपस्य” सर्वज्ञस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनौ “यौ” अश्वौ ।
 “ययोः” च “विश्व” सर्वम् “अपि” “ब्रत” कर्म “यज्ञ” प्रति

* “कश्यपस्यार्घम्”-इति वि० ।

१२८ आरण्यगानस्य ४, १८, २० ।

I काश्यपम् ।

८३क,

अथ तृतीया ।

प्रियमेध ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 अर्चतप्रार्चतानरः प्रियमेधासो अर्चत ।

यजनीय-देशं प्रतीत्येवं “निचाय्य” निश्चित्य “सयुजौ” (सहै व युञ्जाते-इति) “स्वर्विदः” स्वर्गं लब्धवन्तो “धीराः” जनाः आहुः^(१) ।

अथवा “कश्यपः” प्रजापतिः (“कश्यपोऽष्टमः स महामेधं न जहातीति” श्रुत्यन्तरात्) तस्य “स्वर्विदः” सर्वं पश्यतः “यौ” देवौ “सयुजौ” सहचरौ जना आहुः वेदविद स्तौ मित्रावरुणौ । (“अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः” इत्यैतरेय-ब्राह्मणम् । सर्वस्य कार्यस्य तयोरेवान्तर्भावात् (इन्द्राग्नी वा देवौ तयो रेव सर्व-निर्वाह-कत्वात्) तदभिप्रायेण ऋक् मैत्रावरुणौ ऐन्द्राग्नी वेति पूर्व-मभिहितम् ॥ २ ॥ १२८

१३० ऋग्वेदस्य ६, ५, ६, ३, ।

(१) — विवरण-मते स्वर्विद इति पठान्नं कश्यपस्येत्यस्य विशेषण, धीरा इति च द्विवचन-स्थानिकं बहुवचनम् यावित्यस्य विशेषणम् ।

^{१ २} ^{३ २} ^{२२३} ^{३ २} ^{३१ २२}
अर्चन्तु पुत्रका उत पुरमिद्*धृष्णुर्चत ॥ ३ ॥ १३०

^२ ^२ ^३ ^५ ^{२ २} ^४ ^{२ ३ ५}
I अर्चत प्रार्चताना २३४राः । प्रियमेधा ३ सो ३ अर्चत ।

^{२ १} ^४ ^{२२ ३ ५} ^१ ^२ ^४
अर्चन्तु पूर ३ त्रा ३ का उत । पुरमिद्वा २३ । ष्णुवा ३ र्चा ५ ता
६ पू ६ ॥ २४ ॥ १३०

हे “नरः” कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः ! यूयं इन्द्रम् “अर्चत”
पूजयत स्तुत्या “प्रार्चत” प्रकर्षेणार्चतेन्द्र मेव । हे “प्रियमेधासः !”
प्रियमेध-सम्बन्धिनस्तद्गोत्रा यूयं अर्चतेन्द्रम् । “पुत्रकाः”
पुत्रा अप्यर्चन्तिन्द्रम् । “उत” अपिच “पुरमिद्” पुरमेव^(१)
स्तोतृणा मभिमतस्य पूरकं । “धृष्णु” धर्षणशीलं तादृश मिन्द्रम्
“अर्चत” ॥ ३ ॥ १३०

* “पुरं न”-इति ऋ० पाठः ।

I प्रियमेधम् ।

(१)—‘इच्छन् इव-शब्दस्यार्थे, पुरमिव धृष्णुम् । यथा कश्चित् पुमान् धृष्णुं दृढम्
अभिवचनं परकीयानां सेनानाम् अर्चति तद्वदित्यर्थः’-इति वि० ।

अथ चतुर्थी ।

मधुच्छन्दा ऋषिः ।

^{३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २}
उक्थमिन्द्रायशं^१स्यं^२वर्द्धनं^३पुरुनिषिधे* ।

^{३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २}
शक्रोयथासुतेषुनो^१रारणस्येषुच ॥ ४ ॥ १३१ ॥

^{३ १ २ १ २ ३ १ २}
I उक्थमिन्द्रा । यशं^१सारयाम् । वा^२र्द्धनं^३पु । रुनिः^४

^{२ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २}
पारइधाइ । शक्रो^१रया^२रयाइ । सूते^३षू^४र^५इ^६नाः । रार-

^{२ १ २ ३ १ २ ३ १ २}
णा^३र^४त्सा । खियाइ^५षू^६र^७इ^८चा^९इ^{१०}इ^{११}इ^{१२} । ओ^{१३}र^{१४}इ^{१५}इ^{१६} ।

डा ॥ २५ ॥ १३१

* “निः षिधे”-इति ऋ०—पाठः, इहापि च सायण-धृतः ।

† “सुतेषुणो” इति ऋ०—पाठः, जर्मन्मद्रित-पाठश्च ।

१३१ ऋग्वेदस्य १, १, १, ८५ ।

I बार्हदुक्थम् ।

अथ पञ्चमी ।

प्रियमेध ऋषिः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
विश्वानरस्यवस्पतिमनानतस्यशवसः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
एवैश्चर्षणीनामूतीज्जवेरथानाम् ॥ ५ ॥ १३२ ॥

५ २ २ १ १ २ २
I विश्वानरा । स्यवा२स्याती२म् । अनानत ।

१ २ १ २ २ २ २ १ १ १
स्यशावा१सा२ः । एवैश्चा । चर्षणा२इनाम् । ऊ२ती ।

२ १ २ १ ५ ५
ऊवाइर । था२३४नोईछाइ ॥ २६ ॥

“इन्द्राय” इन्द्रार्थं “वर्द्धनं” वृद्धि-साधनं “उक्तं” शस्त्रं “श-
स्यम्” अस्माभिः शंसनीयम् । कीदृशयेन्द्राय ? “पुरु निःषिधे”
पुरुणां बहूनां शत्रूणां निषेध-कारिणे । “शक्रः” इन्द्रो “नो”
ऽस्मदीयेषु “सुतेषु” पुत्रेषु “सख्येषु च” सखित्वेष्वपि “यथा”
येन प्रकारेण “रारणत्” अतिशयेन शब्दं कुर्यात् तथा शंस्य मिति
पूर्वत्वान्वयः । (अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रः नो ऽस्माकं
पुत्रान् अस्मत्सख्यानि च बहुधा प्रशंसन्वित्यर्थः ॥ ४ ॥ १३१

३ २ २ २ ४ ५ २ १ २ २
II विश्वा३४ । नरस्यवौहोस्यातीम् । अनानता३ ।

१ २ ३ ५ १ २ २ २ १ ५ २ २
स्याशावार३४साः । एवैश्वा । चर्षणा२३४इनाम् । ऊ

१ २ १ २ १ ५ ५
तीज्जवाइर । था२३४नोइहाइ ॥ २७ ॥ १३२

“विश्वानरस्य”(१)विश्वान् शत्रून् नृतस्य“अनानतस्य”शत्रूणा-
मप्रहस्य “शवसो” बलस्य “पतिं” स्वामिन मिन्द्रं “वः” (अत्र
इन्द्र-सम्बन्धिनी मरुतोऽपि सङ्कीर्त्यन्ते) हे मरुतः ! “वो” युष्माक
मित्यर्थः (यद्यपि मरुत्वं शब्दनं नास्ति तथापि व इति सामर्थ्या
लभ्यते)युष्माकं“चर्षणीनाम्”सैनिकानाम्(२) “एवैः” गमनैः(३) सह
(यद्वा । चर्षणीना मिन्द्रस्य सेना-रूपाणां वो युष्माकं गमनैरिति
सामानाधिकरण्यम्) युष्माकं “रथानां” च “जती”(४) जतिभि

I,II वैश्वानरस्य सामनी वे ।

(१)—“नरे संज्ञायाम् (६,४,१२९)”-इति विश्वस्याकारो दीर्घः विश्वानर-पदस्य
यास्क-कृतं व्याख्यानं मिह विसृज्य विद्यते—“वैश्वानरः कस्मादित्यारभ्य—“अथमेव सो-
ऽग्निर्वैश्वानरो निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषी एतेन नामधेयेन भजन्ते”-इत्यध्याय शेषान्ता-
न्येकादश-खण्डानि द्रष्टव्यानि (नै० दै० १,२१—३१) ।

(२)—“चर्षण्य इति मनुष्य-नामसु अष्टमं नैघण्टुकम् २,३ ।

(३)—एवैरिति गति-कर्मण एते रूपम् (२,१४,१२०) ।

(४)—“जती” इति पूर्वसवर्णदीर्घ (७,१,३९) रूपम् । “जतिरवनात्”-इति यास्कः
(५,३) । अथएव ‘जती-जतये रक्षणाथ’-इति वि० ।

अथ षष्ठः ।

भरद्वाज ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
 सघायस्तेदिवोनरोधियामर्त्तस्यशमतः* ।

३ १ २ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 जतीसंवृद्धतोदिवोद्विषोअ०हीनतरति ॥६॥ १३३॥

गमनैश्च सह “हुवे”(५) आह्वयामि । गन्तृभी रथैर्गन्तृभिर्मरुद्भिश्च
 स हेन्द्रं हुवे इत्यर्थः ॥

यद्वा । हे यजमानाः ! युष्मदीय-सैनिकानां रथा यदा
 प्रविशन्ति युद्धाय स्व-सङ्ग्रामं, तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुवे
 इत्यर्थः(६) ॥ ५ ॥ १३२

*“ऋधद् यस्ते सु दानवे धिया मर्त्तः शशमते”—इति ऋ० ।

†“जतीष”—इति मूर्धन्य-पाठः ऋ० ।

१३३ ऋग्वेदस्य ६,५,१,५ ।

(५)—अथ ऋः सम्प्रसारणं छान्दसम् (६,१,२४) ।

(६)—“विश्वानरस्यादित्यस्यानतस्य शवसो महतो बलस्यैवैश्व कामै रथनै रवनैर्वी
 चर्षणीनां मनुष्याणामूत्या च यथा रथानां मिन्द्र मस्मिन् यज्ञे ह्वयामि”—इति शास्त्रः
 (द्वि० ११, २१) ।

^{२ १ २ २} I सघायस्ता३इ । ए । ^२ दिवोनरा३ः । ए । ^{१ २ २} धि-

^{१ २ २} यामर्त्ता३ । ए । ^{१ ५} स्यशमता३ः । ए । ^{२ २ १ २} जताइसवृ३ । ए ।

^{१ २ २} हतोदिवा३ः । ए । ^{१ २} द्विषोअ७हा३ः । ए । ^{१ २} नातरति ।

^{१ २} इडा२३भा३४३ । ^१ ओ२३४५इ । डा ॥ २८ ॥

^{५ २} II सघायस्ताइ । ^{२ २ १} दिवोनराः । ^{२ २ १} धियामर्त्ता२ । स्य

^१ शमताः । ^{२ २ १} जतीसावृ२ । ^{२ १} हतोदिवाः । ^{२ २ १} द्विषोअ७हा-

^{१ २} २ः । ^१ नातरति । ^२ इडा २ ३ भा ३ ४ ३ । ^१ आ २ ३ ४ ५ इ ।

डा ॥ २८ ॥ १३३

“शमतः” कर्मानुष्ठानेन शान्तस्य वृत्तस्य निज-मार्ग-वर्तिन इत्यर्थः । “मर्त्तस्य” मनुष्यस्य मध्ये [जात्येक-वचनं^(१)] “दिवो”

I, II शाकपूते द्वे ।

(१)—“जात्याख्यायामेकस्मिन् वज्रवचनमन्यतरस्याम्”-इति पा० १, ३, ५८ सू०

द्योतनादि-गुणकस्य^(२) “ते” तव “धिया” कर्मणा स्तुत्या^(३)
 “नरः” मनुष्यः “सखा” स्तोता^(४) भवति “सः” नरः । “यः”
 “बृहतो” महतो “दिवो” दीप्तस्य तव सम्बन्धिन्या “जती”^(५)
 जत्या रक्षया “विषो” वैष्टृन् “अंहो न” आहनन-शीलं पापमिव
 “तरति” अतिक्रामति ॥ ६ ॥ १३३

(२)—‘दिवः, क्रीडा-विजिगीषा-व्यवहार-द्युति-स्तुति-मोद-मद-खम-कान्ति-गतिषु’
 -इति दि० प० ।

(३)—“धोः”-इति कर्म-नामसु एकविंशतितमं नैघण्टु, कम् (२, १) इह च स्तुत्याख्यं
 कर्म । स्तुतिक्रियेत्यर्थः ।

(४)—स्तुत्य-स्तोतृलक्षणं सखिलमिह गृह्यते । मूले तु सर्वपुस्तके “सखा”-इत्येव
 पाठः ; तत्र घ-इत्यनर्थकं “निपातस्य च (६, ३, १३६)”-इति दीर्घान्वितञ्च । परमिह
 तदतीव चिन्तयत् सखेति भाष्यकृता कुत आसादितमिति ।

(५)—पूर्वसवर्णदीर्घः (७, १, ३८) ।

(६)—अंहः पापम् अतएव ऋग्वेद-प्रथम-मण्डलान्तर्गत-पञ्चदशाहुवाकोय-द्वादश-
 सूक्तस्य सप्तदश्या ऋचो व्याख्याने यास्कः—

(“सप्त मर्यादाः कवयस्तत्तत्सामेकामिदंभ्यर्जुरो
 गातृ”)

“सप्तैव मर्यादाः कवयश्चक्रुः सामेका मण्डभिगच्छन् हस्वान् भवति । स्तोत्र^(१)
 मतत्पारोक्ष्यं^(२) ब्रह्महत्यां^(३) भूगृहत्यां^(४) सुरापानं^(५) दुष्कृतस्य कर्मणः पुनः
 पुनः सेवां^(६) पातके नृतोय^(७)मिति” इति ६, २७ ।

अथ सप्तमी ।

अत्रि ऋषिः ।

^{३१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २}
विभोष्ट*इन्द्राधसोविम्बीरातिःशतक्रतो ।

^{१ २ ३ १ २}
अथानो†विश्वचर्षणेद्युम्न‡सुदत्र॥म॒ह्य ॥७॥ १३४

^{५ २ २ ५ २ १ २ २ २ १ २ २}
I विभोष्टइन्द्राधासाः । विम्बीरारतिःशतक्रतो ।

^{१ १ २ २ २ २ १}
शता॒क्राताउ । अथानोविश्वचर्षणे । श्वा॒र्षाणाइ ।

^{२ १ २ ३ २ ४}
द्युम्न॑सुदत्रम॒ह्य । त्रमा॑इ॒हापूयाइ॒पूई ॥ ३० ॥१३४

*“उरोष्ट”-इति,
†“अथानो”-इति,
‡“द्युम्ना”-इति,
“सुदत्र”-इतिच

ऋग्वेदीयाः पाठाः ।

१३४ ऋ ४, २, ८, १ ।

I वरुणान्याः साम ।

अथाष्टमी ।

प्रस्कणं ऋषिः ।

१२ ३१२ ३१२ २२
वयश्चित्तेपतत्रिणोद्विपाच्चतुष्पादजुनि* ।

हे “शतक्रतो” बहुकर्मन्निन्द्र ! “विभोः” प्रभूतस्य “राधसो”
धनस्य “ते” तव “रातिः” दानं “विभी” महती “अथ” अतः
कारणात् हे “विश्वचर्षणे !”^(१) सर्वस्य द्रष्टुः “सुदत्त” कल्याण-
दानेन्द्र !^(२) “नो” ऽस्मभ्यं “द्युम्न” धनं “महय” प्रयच्छ^(३) ॥

७ ॥ १३४

* “द्विपच्चतुष्पादजुनि”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

(१) —“विश्वचर्षणिः”-इति पश्यति-कर्मसु दशमं नैघण्टुकम्, ‘विचर्षणिः’-इति
च नवमम् (३, ११) । हविषेति (ऋ० १ म० १ चतु० २ सू ४ ऋक्) मन्त्र-आख्यानानुसारे
यास्तुचर्षणिरितिपदस्य चायितेत्यर्थमाह । तथाहि—

“हविषा जारो अपां पिपत्तिं पपुरिर्नरा ।

पिता कुटस्य चर्षणिः ॥”

“हविषापां जरयिता पिपत्तिं पपुरिरिति पृणातिनिगमौ वा प्रोणातिनिगमौ
वा । पिता कृतस्य कर्मण स्थायितादित्यः”-इति (५, २४) ।

(२) —“सुदत्तः कल्याण-दानः”-इत्येव नै० ६, १४ ।

(३) —“महते”-इति दान-कर्मसु दशमं नैघण्टुकम् ३, २० ।

२३ १ २३ १२ २२ ३ १२ २२ ३ १ १

उषःप्रारन्नृतूर्नुदिवोअन्तेभ्यस्परि ॥ ८ ॥ १३५

५ २ ४२ ५

२ १२

२

२

I वयश्चाइत्तेपतत्रिणाः । द्विपाच्चतुष्पादर्जुनाये३ ।

४ ५ ४ ५

२२ १

२ २ १

१

४

उषःप्रारान् । ऋत्नूर्नु । दिवोअन्ते२३ । भारइयाइः ।

२

५

पाइ४पुरोइहोइ ॥ ३१ ॥ १३५

हे “अर्जुनि”^(१) शुभ्रवर्णे “उषः” उषोदेवते “ते” तव “ऋत्ननु” गमनान्यनुलक्ष्य “द्विपात्” मनुष्यादिकं “चतुष्पाद्” यवादिकं तथा “पतत्रिणः” पतत्रवन्तः पक्षोपेताः “वयश्चित्” पक्षिणश्च^(२) “दिवोअन्तेभ्यः” आकाशप्रान्तेभ्यः “परि” उपरि “प्रारन्”^(३) प्रक्रमणं गच्छन्ति (रात्रावधकारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमनानन्तरञ्चेष्टावन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ १३५

१३५ ऋग्वेदस्य १, ४, ६, ३ ।

I उषसम् ।

(१) — “अर्जुनी” — इति उषोनामसु षष्ठं नैषष्टु कम् १, ८ ।

(२) — ‘वयश्चित्’, चिच्छब्द इव-शब्दस्यार्थः; वयइव-पक्षिणइव-इति वि० । अत्र सते पतत्रिण इति नतु विशेषणम् पदम् ।

(३) — गतिकर्मणी ऋच्छतेरूपम् (नै० २, १४, ३५) ।

अथ नवमी ।

आस्यस्त्रितः* ऋषिः(०) ।

३ १ २ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ २ २ २

अमीयेदेवास्थनमध्यारोचनेदिवः ।

१ २ ३ २ ३ ३ २ २ २ ३ २ २

कदञ्चतंकदमृतंकाप्रत्नाःवञ्जतिः ॥ ८ ॥ १३६

* “हतः”-इति वि० पाठः ।

* “त्रिषारो”-इति

† “कदनृतम्”-इति

‡ “कप्रत्ना”-इति च

ऋग्वेदीयाः पाठाः ।

१३६ ऋग्वेदस्य १, ७, २०, ५ ।

(०)—इहत्य-विवरण-ग्रन्थे इतिहास-द्वयम् । तद्यथा—आप्तस्य ऋषेः वयः पुत्राः एकत-द्वित-तृता इति । ते यष्टुकासाः धाव्यान् यजमानानष्टौ गाः आयाचिरे, लेभिरे च ताः । आयान्त्यो गृहं जग्मुः । तद्गच्छतो मेधा सरस्वत्यास्तोरेण परस्मिन् काले निषण्णो गवोदकः । ददर्श, दृष्ट्वा चोत्थाय अभिमुखः सरस्वतीतीरं भवतीर्य रावौ वासायमानाः । तेषां वासाच्चक्षतां ततः कूपे निर्जले तृणैर्वलिभिः श्रावकीर्णं पपात । तस्य तद्वस्त्रस्यैवं मनः प्रादुरभूत्—कृत-याग-सङ्कल्पस्य अकृत-यागस्य समं मृत्यु-र्नश्चेद्यस्य ! तत् कथं मिहस्य एवाहं सोमं पिबेयम् ?-इति—अन्ये तु पुनरेतदेवेति-हासं मन्यथा व्याचक्षते—एकत-द्विताभ्यां स्वरूपा गावो लब्धा सृतेन बद्धाः ; तत ईर्ष्या ताभ्यां कूपे वीरुधं मुत्तीर्णं ददर्श । स तां मादाय सोमोऽयमिति मनसा निश्चित्य यागैश्चर्यम् अन्यान्यपि याग-साधनानि मनसा सङ्कल्प्य शर्करा अभिषवाग्रासं कृत्वा तां वीरुधं समिपुषाव । अभिपुत्य च देवानाजुहाव । ते देवा आहुताः सन्त आह्वान-

५ २ २ २ २ ४ ५ १ २ २ २ २
I अमौयेदेवास्थाना । मध्यआरोचनेदिवाः । कद-

१ २ १ १ २ २ १ २ २
च्यताम् । कदमार्त्ता२म् । काप्रत्नावआह्र२३ती३४३ ।

१
ओ२३४५इ । डा ॥ ३२ ॥ १३६

हे “देवाः !” इन्द्रादयः “ये” ऽमी यूयं “दिवा” दीप्तस्य
सूर्यस्य^(१) “आरोचने” दीप्तिविषये “मध्ये” अतरिक्षलोके “स्य”

I देवानां रुचिः ।

कारणं मननुबुध्यमाना उद्दिष्टा बभूवुः । तद् दृढस्यतिः शुश्राव । अत्वा च देवानु-
वाच, तृतस्य यज्ञो वर्त्तते, तव गच्छाम इति । तत स्तो देवा आ जग्मुः । स तानाग-
तान् कूपादुत्तरणार्थं तुष्टाय, उपायं लब्ध्वांसं—“अमौ ये देवाः स्य”—इति ॥

इम मेवेतिहासं “सन्नातपन्त्यभितः”—इति मन्त्र-व्याख्यानावसरे यास्कोऽप्यवततार ।
तथाहि ————— (ऋ० १ म० १५ अ० १२ सू० ८ ऋक्)

“सम्मा तपन्त्यभितः सपत्नी रिव पर्श्वः । मूषो न शि-
श्ना व्यदन्ति माध्य स्तोतारं ते शतक्रतो वित्तं मे अस्य-
रोदसी ॥”

“सन्नापन्ति सामभितः सपत्न्य इवेमाः पर्श्वः कूपपर्श्वो मूषिका इवास्त्रातानि
मूढाणि व्यदन्ति । स्वाङ्गाभिधानं वा स्वाच्छिन्नाणि व्यदन्तीति । सन्नापन्ति माध्यः ।
कामास्तोतारं ते शतक्रतो । वित्तं मे अस्य रोदसी । जानीतं मेऽस्य द्यावापृथिव्या-
विति । वित्तं कुपेऽवहित मेतत् सूक्तं प्रतिबभौ । तत्र ब्रह्मेतिहासमिश्रं मृद्धिश्रं
गाथासमिश्रं भवति । त्रितस्त्रोर्णतमो मेधया बभूवापि वा सङ्ख्या-नामैवाभिप्रेतं स्यादे-
कतो द्वित स्त्रित इति तयो बभूवुः”—इति ४, ६ ।

(१)—यद्यपि निवण्णवादिह्य-नामसु “स्वः”—इत्यादि षट्कमेव गणितं तथाप्यस्ति

अथ दशमी ।

वामदेव ऋषिः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 ऋचं सामयजामहेयाभ्यां कर्माणि कृण्वते ।

१२ २२ २ २ ३ १ २
 विते सदसिराजतीयज्ञन्दे वेषु वक्षतः ॥ १० ॥ १३७

॥ तृतीय-दशति ॥

भवथ (सूर्य-प्रकाश-स्थाने) इत्यर्थः । तेषां “वो” युष्माकं सम्बन्धि
 स्तोत्र-विषयं “ऋतं” सत्यं “कत्” कस्मिन्दे शेषे वर्त्तते ? “अमृतं
 (न-कारस्य स्थाने मकारः) अमृतं “कत्” कुत्रास्ति ? “वो” युष्मा-
 दीया “प्रत्ना” पुराणी “आहुतिः” “का” कौटुशी ? युष्मादीयं
 दानं किमभूदित्यर्थः (इदं गृहभूत-दुःखानुभवेन मया पूर्वं मनुष्ठितो
 याग-समूहो युष्मान्न प्राप्तोदित्यनुमते(१) ॥ ८ ॥ १३६

“स्वः”-प्रशंस्य-दिग्गज-व्यापि आदित्य-वाचकत्वम्, तथाहि यास्कः—“स्वरादित्यो
 भवति सु अरणः सु ईरणः, स्मृतो रसान्न स्मृतो भासं ज्योतिषां स्मृतो भासेति वैतेन
 यौर्थाख्याता”-इति २,१४ ।

(२)—‘एतदुक्तं भवति । हृतं मन्त्रं तदत्र नास्ति कूपे निजले, तत् कत् । अमृतं
 सोमाख्यम् । हविः, धानाः, करभः, पुरोडाशः, प्रतीवापः, पथस्यापरसुरग्रीषोमीयः
 पशूः सवनीयः एव मादिकं हृतम् अमृतं च काव विद्यते?’-इति वि० ।

४ ५ ४ ५ ४ १ १ १ १ १
I ऋच^२सामयजा^१ । महाइ^१ । याभ्यां^१कर्माणि^१कृणा^१

२ १ २ १ २ १ २ १ २
२३ताइ^२ । विते^१सद^२सिराजा^२३ताः^२ । यज्ञं^१दा^२२३वे^२ ।

१ २ १ २ १
पूव^१क्षतः^२ । इडा^१२३भा^२३४३ । ओर^१३४५इ । डा ॥ ३३ ॥

५ २ ४ ५ ४ ५ १ १ २ १ १
II ऋच^२सा^१मायजा^२महाइ^१ । याभ्यां^१कर्मा^१ । णिका^१

२ १ १ २ १ २
णां^२शता^१२इ । णा^१ता^२३२इ । वा^१इते^२सद^१ । सिराजा^११ता^२

१ १ २ १ २ १
२ः^१ । जा^१ता^२२ः । यज्ञं^१दा^२२इवे^१२ । पूव^१क्षतः^२ । इडा^१

२ १
२३भा^२३४३ । ओर^१३४५इ । डा ॥ ३४ ॥ १३७

“याभ्याम्” ऋक्सामाभ्यां “कर्माणि” शस्त्र-स्तोत्र-प्रमुखानि
“कृणाते” होतार उद्गातारः कुर्वन्ति । ताम् “ऋचं” “तत् साम”
च “यजामहे” वयं पूजयामः “ते” ऋक्सामे “सदसि” ऋत्विक्स-
मूहे सदोमण्डपे “विराजतः” स्तोत्र-शस्त्र-रूपेण विशेषेण प्रका-

I, II ऋक्साम्नोः सामनी द्वे ।

शयतः । ते च ऋक्तामि देवते “देविषु” इन्द्रादिषु “यज्ञ”
 “वक्षतः”(१) प्रापयतः ॥ १३७

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे छन्दोव्याख्यान
 चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इत्यानुष्टुभमैन्द्रम् ॥

सन्धेकादश या विश्वाः पृतना इति संमताः ।

जगत् एन्द्रो रोदस्योः स्तुतिर्घृतवती इति ॥

उभे यदिन्द्रोदसी महापङ्क्ति रितोरिता(क) ॥

(१)—प्रापणार्थस्य वक्षते (भा०उभ०) रूपं सिद्धम् ।

(क)—अनन्तरमिह “विश्वाःपृतना”-इत्यारभ्य “प्रमन्दिने”-इत्यन्ताः चतुर्थ-दशदा-
 त्यकाः या एकादश ऋक् सन्ति, तत्र “घृतवती”-इति नवमी ऋक् रोदस्योः यावा-
 पृथिव्योः स्तुतिः, अन्याः दश ऐन्द्रः ; किञ्च “उभे यदिन्द्रोदसी”-इति दशमी ऋक्
 महापङ्क्ति छन्दस्काः, अपरा जगत् । इति छन्दोदैवत-सङ्गतः ।

सैषा प्रथमा ।

रेभ ऋषिः* ।

२ २ १ २ २ १ २ ३ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ ३ १ २
 विश्वाः पृतना अभिभूतं नराः[†] सजूस्ततक्षरिन्द्रञ्जनुश्चराजसे ।

३ १ २ २ २ २ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २ १
 क्रत्वो वरेस्थेमन्यामु[‡]री[¶] मुतोयमोजिष्ठन्तरसं[§]तरस्विनम् ॥ १ ॥

५ ४ १ २ २ १ २ २ ३ २ १ २ १ २
 I विश्वोद्वाइ । पृतना अभिभू । तरन्नराः । सजू-

२ १ २ १ २ २ १ ५ २ २ २
 स्ततक्षुरा इन्द्रं जजनुः । चराजा सोर^{३४}द्वाइ । क्रत्वौ चोइ ।

* “दशोकस्यार्षम्”-इति वि० ।

† “नरं”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

‡ “क्रत्वा वरिष्ठं वर आमु०”-इति ऋग्वेदीयः, सायण-
 कृतोत्तर भाष्ये च ।

¶ “आमुरिम्”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

§ “तवसं”-इति च ऋग्वेदीयः पाठः ।

१३८ उत्तरार्चिकस्य ३, १, १४, १ = ऋग्वेदस्य ६, ६, ३७, ५ =
 जहे २, २, १३ ।

I त्रैशोकम् ।

२१२ २ ३ ५ ४ २१
 वरौहोइ । स्थेमन्यारमूर३४रीम् । उतोहोइ । उग्र-
 ५ २ २ ५ २ ३२
 मोर३४जौ । छन्तारार३४साम् । होइ । तरा३४ ।
 ५ ५ २ ३ ५
 स्विनम् । ओइवा । ओइदोर३४वा ॥ ३५ ॥* १३८

“विष्वाः”सर्वाः व्याप्ता वा “पृतनाः” [पृङ् व्यायामे (तु० आ०)]
 व्याप्रियन्त इति पृतनाः सेनाः^(१) “नरो” नेत्राः “सजूः” परस्परं
 सङ्गताः सत्यः “अभिभूतरं” शत्रूणां मत्पथमभिभवितारम्
 “इन्द्र” “ततक्षुः” आयुधादिभि स्तोत्रणीचक्रुः आयुधवन्तं चक्रु-
 रित्यर्थः [यद्वा पृतना इति सङ्ग्रामनाम (नि० २, १७) व्याप्रियन्ते
 अत्रेति “पृतनाः” सङ्ग्रामाः सर्वानेव संग्रामानभिभावुक मिन्द्र
 “नरो” नेतारोऽन्ये स्तोतारः अन्योन्यं सङ्गताः स्तुतिभि स्तोत्रण म-
 कुर्वन् । [यद्वा । यष्टारो हविः-प्रदानेन वीर्यवन्तं कुर्वन्तीति ।]
 किञ्च स्तोतारः “राजसे” [राजते स्तुमर्थे असे प्रत्ययः^(२)] आत्मनो
 विराजनार्थं सूर्यात्मनमिन्द्रं “जजनुः”^(३) जनयामासु स्तोत्र-शस्त्रैः

(१)—“पृतनाः”—इति निघण्टौ मनुष्य-नामसु (२, २) सङ्ग्राम-नामसु च (२, १७) दृश्यते ।

(२)—“स्तुमर्थे से-सेन-ऽसेन्-क्से-क्सेन-ऽस्यै-अथैन्-कथै-कथैन्-शथै-शथैन्-
 तवै तवेङ्-तवेनः (६, ४, ९)”—इति पा० ।

(३)—“इन्द्रस्तुभयथा (२, ४, ११७)”—इति सिद्धम् ।

* ॥ इति ग्रामे गेये नवमः प्रपाठकः ॥

अथ द्वितीया ।

सुवेदः शैलूषिऋषिः* ।

१ २ ३ १ २ ३ २ उ ३ २ उ ३ १ २ ३ २ ३ २
 अत्तेदधामिप्रथमायमन्यवेहन्यदस्युर्नर्य† विवेरपः ॥

२ २ उ ३ १ २ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 उभेयत्वारोदसीधावतामनुभ्यसात्तेऽगुष्मात्पृथिवीचि

दद्विवः ॥ २ ॥ १३८

स्व-यज्ञे प्रादुरभावयन्नित्यर्थः । “उत” अपिच “क्रत्वे” स्वकीय-
 वृत्र-वधादि-कर्मणे “वरे” अष्टे “स्थेमनि” (स्थिर-शब्दादिमनिच्
 ५, १, १२२) स्थैर्य-युक्ते स्थाने स्थितम् “आमुरि” शत्रूणां मार-
 यितारमिन्द्रम् आत्मनां धन-लाभार्थं स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ।
 कीदृशम्? “उग्रम्” उद्गूर्णवलम् अतएव “ओजिष्ठम्” ओज-
 स्खितम् “तरो” बलं तदन्तं “तरस्विन” सङ्ग्रामे शत्रु-वधार्थं
 बलवन्तं वेगवन्तं वा ॥ २ ॥ १३८

* “सुमेधस आर्षम्”-इति वि० ।

† “यद्वृत्रं नर्य”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

‡ “यत्त्वा भवतो रोदसी अनु रजेते ऽगुष्म०”-इति
 ऋग्वेदीयः पाठः ।

I ओं ॥ अत्ते३होइ । दधा३हो२३४ । मिप्रथमायम ।
 ४५ ४५ ३२ १ ३२ १ ५४२ ५
 न्यवाइन्यवाइ । अहा३होइ । यद्वा३हो२३४ । स्युन्नर्य
 ४२ ५ ४५ ३२ १ ३२ १
 विवेः । अपाअपाः । उभे३होइ । यत्वा३हो२३४ ।
 २५२ ४२५२ ४५ ४५ ३२ १ ३२ १
 रोदसीधावताम् । अनूअनू । भ्यसा३होइ । तेशू३हो-
 २ ५ ४२ ५ ४५ ४५ ४५ ४
 २३४ । आत्पृथिवीचिद । द्विवोद्विवाः । द्विवआ ।
 ५२२ ५ ३११११
 अहोवाइ । हाउवा । ई२३४५ ॥ १ ॥

II अत्ता३१इ । दधा३१२३४ । मिप्रथमायम । न्यवाइ-
 ४५ ३२ ३२ ५ ४२ ५
 न्यवाइ । अहा३२न् । यद्वा३१२३४ । स्युन्नर्यविवेः । अपा-
 ४५ ३२ ३२ २५ २ ४२५२
 अपाः । उभा ३१इ । यत्वा३१२३४ । रोदसीधावताम् ।
 ४५ ४५ ३२ ३२ २ ५ ४२५
 अनूअनू । भ्यसा३१त् । तेशू३१२३४ । आत्पृथिवीचिद ।
 ४५ ४५ ४५ ४५ ५ ४
 द्विवोद्विवाः । द्विवण । हियाइहा । हो५इ । डा ॥ २ ॥

III अयो२३४वा । अयायो२३४वा । आत्ताइ । दा-
 २ ५ ४२५ ४५ ४५ ३
 २३४धा । मिप्रथमायम । न्यवाइन्यवाइ । अयो२३४-

^{५ ३ २ ३ ५ ४ ५ १ ५ ४ ५ ४ २}
वा । अयायो२३४वा । आहान् । या२३४द् । स्युन्नर्थविवेः ।

^{५ ४ ५ ३ ५ ३ २ ३ ५ ४ ५}
अपाअपाः । अयो२३४वा । अयायो२३४वा । ऊभाइ ।

^{१ २ २ ५ २ ४ २ ५ २ ४ ५ ४ ५ ३}
या२३४त्वा । रोदसीधावताम् । अनूअनू । अयो२३४

^{५ ३ २ ३ ५ ४ ५ २ ४ २}
वा । अयायो२३४वा । भ्यासात् । तार२४इग्नु । ष्मात्पृ-

^{४ २ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ५ २ ५}
थिवोचिद् । द्विवोद्विवाः । द्विवा । औहोवा६ । हा-

^{२ २ २}
उवा । द्विइहो३४१ ॥ ३ ॥

^{३ ५ ३ २ ३ ५ ४ ५}
IV इयो२३४वा । इयायो२३४वा । आत्ताइ ।

^{१ २ ५ ४ २ ५ ४ ५ ४ ५ ३}
दा२३४धा । मिप्रथमायम । न्यवाइन्यवाइ । इयो२३४-

^{५ ३ २ ३ ५ ४ ५ १ ५ ४}
वा । इयायो२३४वा । आहान् । या२३४द् । स्युन्न-

^{५ ४ २ ५ ४ ५ ३ ५ ३ २ ३ ५}
र्थविवेः । अपाअपाः । इयो२३४वा । इयायो२३४वा ।

^{४ ५ १ २ २ ५ २ ४ २ ५ २ ४ ५ ४ ५}
ऊभाइ । या२३४त्वा । रोदसीधावताम् । अनूअनू ।

^{३ ५ ३ २ ३ ५ ४ ५ १}
इयो२३४वा । इयायो२३४वा । भ्यासात् । तार३४इग्नु ।

III, IV अत्रेर्विवर्त्तौ द्वौ ।

अयंया३ः । भ्यासात् । ताइग्गु३१२३४ । आत्पृथि-
 वीचिद । द्विवोद्विवाः । द्विवआ । औहोवाई । हा-
 उवा । द्विवार्ई२३४५ ॥ ६ ॥

VII औहोहोहाइ । आत्ताइ । दार३४धा ।
 मिप्राथा२३४मा । यमन्या२३४वे । यमन्या२३४वाइ ।
 अहा३१२न् । या२३४दा । स्पुन्नारी२३४याम् । विवेरा-
 २३४पो । विवेरा२३४पाः । उभा३१२इ या२३४त्वा ।
 रोदासो२३४धा । वतामा२३४नू । वतामा२३४नू ।
 भ्यसा३१२त्ता२३४इग्गु । आत्पृथी२३४वी । चिदद्वी२३-
 ४वः । चिदद्रा२३४इवाः । द्विवआ । औहोवाई । हा-
 उवा । ए३ । द्विवइहा२३४५ ॥ ७ ॥

VIII अत्ताऔहोहोहाइ । दधा३१२३४ । मिप्रथमा-
 यम । न्यवाइन्यवाइ । अहाऔहोहोहाइ । यद्वा३१२३४ ।

VII, VIII, महाशैरीषे हे ।

५ ४२ ५ २ ४ २ ५ १२
स्युन्नर्यविवेः । अपाअपाः । उभाऔहोहोहाइ । यत्वा-

२ ५ २ ४२ ५ ४ ५ ४ ५ २
३१२३४ । रोदसीधावताम् । अनूअनू । भ्यसाऔ-

४ ५ १ २ २ ५ ४२ ५ ४
होहोहाइ । ताइशृइ१२३४ । आत्पृथिवीचिद । द्वि-

५ ४ ५ ४ ५ ४ ५ ५ २ २ ५ १ १
वोद्विवाः । द्विवआ । औहोवाइ । हाउवा । द्विवण-

१ १ २ १
इद्विवार३४५ः ॥ ८ ॥ १३८

हे ‘अद्विवः’ वज्रवन्निन्द्र ! ‘ते’ तव ‘मन्यवे’ कोपाय तेजसे
वा ‘प्रथमाय’ मुख्याय ‘अहधामि’ अहामादरातिशयन्तद्विषयं-
करोमि^(१) । ‘यत्’ येन मन्युना ‘दस्यु’ कर्माण्युपचपयितारम्
असुरम् ‘अहन्’ अवधौः (नर्यमिति क्रिया-विशेषणम्) नरहितं
यथा भवति तथा तेन हत्वा च मेघेनावृताः ‘अपः’ उदकानि च
‘विवेः’ इमं लोकं प्रत्यागमयः (तस्मै मन्यवइत्यन्वयः) ‘यद्’

(१)—‘अत् सत्यं, ते तुभ्यं, दधामि ददामि-इति वि० । ‘अत्’-इति सत्य-नामसु
द्वितीयं नैघण्टु कम् ३, १० ।

तिथिः । जनार३ना३४म् । ह्योइ । सपूर्वि३या३ः ।

नूतनमा । जिगा३र३इषा३४न् । ह्योइ । तंवा३र्त्ता-

१नी३ः । अनुवावुते । आये३ । कयाउवा३ । वृधे३ ॥

॥ ८ ॥

II समेतविश्वाओजसापतिम् । एपातीम् । दिवया ।

ह्यो३ । ह्यो३ह्यो३वा३इ३या । यआइका३इ३रत् । भूर-

तिथिः । जनार३नाम् । ह्यो३ । ह्यो३ह्यो३वा३इ३या ।

सपूर्वि३या३ः । नूतनमा । जिगा३र३इषान् । ह्यो३ ।

ह्यो३ह्यो३वा३ । इ३या । तंवा३र्त्ता३नी३ः । अनुवावुते ।

आये३ । कयाउवा३ । महे३ ॥ १० ॥

III समेतविश्वाओजसापतिम् । एपातीम् । दाइ-

वा३या३ः । औ३ । ह्यो३ह्यो३वा३ । ओमोवा । यआइ-

I, II, III इन्द्रस्य प्रियाणि त्रीणि ।

^२काश्वै^{१२}२त् । ^{१२}भूरतिथिः । ^१जनार^२श्नाम् । ^५औ^२२ । ^५हौ-
^२२होश्वा । ^१ओमोवा । ^{१२}सपूर्वा^२१या^२२ः । ^{१२}नूतनमा ।
^१जिगा^२२इषान् । ^५औ^२२ । ^५हौ^२२होश्वा । ^१ओमोवा ।
^१तंवार्ता^२१नो^२२ः । ^१अनुवा^{२२}वृते । ^{१२}आये^२३ । ^२कयाउवा^२३ ।
^१३१११११
 धर्मणेर^२३४५ ॥ ११ ॥ १४०

हे “विश्वाः” सर्वाः प्रजाः ! “दिवः” स्वर्गस्य “ओजसा” बलेन-
 “पति” स्वामिन मिन्द्र^(१) “समेत” स्तोत्रेण हविषा वा सम्यक्
 प्राप्नुत । इन्द्रः “एकइत्” एक एव सन् “जनानां” यजमा-
 नानां “अतिथिः” अतिथिवत् प्रियो “भूः” भवति । “पूर्यः”^(२)
 पुरातनः “स” इन्द्रः “आजिगीषन्त” स्व-ग्रन्थून् जेतु मिच्छन्तं
 “नूतनम्” अद्यतनं स्तोतारं प्रति “एकइत्” एकएव वर्त्तनिर्मागः
 सन् “अनुवावृते”^(३) अनुवर्त्तयति ॥ ३ ॥ १४०

(१)—‘द्युलोक-ग्रहणं चात्र प्रदर्शनार्थम्, यद्याणा मपि लोकानां स्वामिन मित्यर्थः’-
इति वि० ।

(२)—“पूर्वैः कृतं मिनि-धौ च (४, ४, १२३)”-इति घ-प्रत्यये रूपम् ।

(३)—सर्वकालिको लिट् (३, ४, ६)—“तूजादीनादीनां दीर्घाऽस्या उल्ल (६, १, ७)”-
इति दीर्घश्चेति विशेषः ।

अथ चतुर्थी ।

सत्यआङ्गिरसऋषिः* ।

३१२ ३२३२२ ३२३ २३१२

इमेतद्भुतेवयंपुरुष्टुतयेत्वारभ्यचरामसिप्रभूवसो ।

२३ ३ २ २ ३ २३१२३ २ २३२३१२ ३ २२

नक्षित्वदन्योगिर्वणोगिरःसघन्तोणीरिवप्रतितद्धर्यनोव

चः† ॥४॥ १४१

I इमेतद्भुतेवयंपुरुष्टुता२ । येत्वारभ्यचरा-

मसिप्रभू२वासा२उ । नक्षित्वदन्योगिर्वणोगिरा२ःसा-

घा२त् । क्षोणीरिवप्रतितद्धर्यनो२वाचारः । वचाओ-

२३४वा । क्षोपुइ । डा ॥ १२ ॥

II इमेतद्भुतेवयंपुरुष्टुता । याश्चत्वा२
राभ्या२ । चारामसिप्रभू । वसाउ । नाश्ची२त्वादा-

* “सत्यस्यार्षम्”-इति वि० ।

† “प्रति नो ह्यर्थं तद्वचः”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१४१ ऋग्वेदस्य १,४,२२,४ ।

I,II,III वैरूपाणि त्रीणि ।

१ २ २ १
रेन् । योगिर्वणोगिरः । सघात् । २ ३
१ २ १ २ १ २ २ १
२ । प्रतितद्ध । र्यनोवारश्चार्श्च । ओ २ ३ ४ ५ ६ ।
डा ॥ १३ ॥

२ १ २ ४ ५ ४ ५ ४ ५ १ २ २
III इमेतारश्चन्द्रतेवयंपुरुष्टुतोवा । यत्वाराम्भ्या २ ।

१ २ ४ २ २ ५ २ १ १ २
चरामसीरश्चप्रभूवसाउ । नह्निवादा रेन् । योगिर्व-
४ २ ३ ५ १ २ २ १
णोश्चगौश्चरःसघत् । चोणोरिवा २ । प्रतितद्धारश्च ।
४ ४
र्यनोपुवचाः । हो ५ ६ । डा ॥ १४ ॥ १४१

“प्रभूवसो” प्रभूतधन हे इन्द्र ! अतएव “पुरुष्टुत” पुरुभिर्बहु-
भिर्यजमानैः स्तुत ! “ये” वयं “त्वा” त्वाम् “आरभ्य” आश्रयतया
“बल” “व्यचरामसि” (१) चरामः यागे वर्त्तामहे । “ते” इमे
वयन्ते तव स्वभूताः हे “गिर्वणो” गौर्भिर्वननीयेन्द्र ! “त्वदन्यः”
त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि “गिरः” स्तुतीः “न हि सघत्” न हि

(१) — “इदन्तोमसि (७, १, ४६)” इति मस इगागमः ।

अथ पञ्चमी ।

विश्वामित्रस्तौति ।

३ १ २ ३ ४ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ४ २ २
चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्याः* मिन्द्रगिरोवृहतीरभ्यनूषत ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
वावृधानपुरुहताः सुवृत्तिभिरमर्त्यञ्जरमाणन्दिवे

२
दिवे ॥ ५ ॥ १४२

५ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २ १
I चर्षणीधृतं ह्यहाउ । मघवानमुक्थ्याः रश्याम् । इन्द्र

२ २ २ १ २ २ १ २ १ २ १ २ १
ङ्गिरोवृहतीरभ्यनूषारश्याम् । वावृधानां रम् । पुरुहता-
प्राप्नोति । अतस्त्वं “नो” ऽस्माकं वचः” स्तुति-लक्षणं “प्रति-
हय” (२) कामयस्व “क्षोणीरिव” यथा क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि
भूतजातानि कामयते ॥ ४ ॥ १४१

* “उक्थ्याः”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

I वाहदुक्थम् ।

१४२ ऋग्वेदस्य ३, ३, १५, १ = आरण्ये २, १-२-३ ।

(२) — “हर्षति”-इति वष्टि-पर्याये दशमं नैघण्टुकम् २, ६ ।

२३म् । सुवा^१र^२क्त^५ी^१र^१इ^१भीः । अमा^१र^१र्त्तियाम् । जर-

माण^१र^४३म् । दार^२इवे^५३ । दा^१इ^४४पु^२इवो^५ईहाइ ॥ १५ ॥ १४२

“बृहतीः” प्रभूताः “गिरः” अस्मदीयाः स्तुति-लक्षणा
वाचः “चर्षणीष्टतं” चर्षणीनां मनुष्याणां^(१) मभिमत-फल-प्रदानेन
धारकं पोषकं [यद्वा आकृषत्यनेन सर्वमिति चर्षणि बलं^(२)
तद्धारकं “मघवानम्” “उक्थम्” उक्थैः शस्त्रैः शसनीयं^(३)
“वावुधानं” बल-धनादि-सम्पत्त्या प्रतिक्षणं वर्द्धमानं “पुरुहूतं”
बहुभिः स्तोत्रभि राहृतम् “अमर्त्य” मरण-धर्म-रहितं “सु-
वृत्तिभिः” शोभन-स्तुति-वाक्यैः “दिवे दिवे”^(४) प्रत्यहं “जर-
माणं” स्तूयमाणं तम्^(५) इमम् “इन्द्रम्” “अभ्यनूषत”^(६) अभितः
सर्वे स्तुवन्तु ॥ ५ ॥ १४२

(१)—“चर्षणयः”—इति मनुष्य-नामसु अष्टमं नैषण्टकम् २, ३ ।

(२)—यौगिकार्थ एष न तु निषण्ट-लभ्यः । चर्षणिः “चायिता आदित्य”—इति
च नै० ५. २४ ।

(३)—“उक्थयः”—इति प्रशस्त्र-नामसु सप्तमं पदम् ३, ८ ।

(४)—“दिवे दिवे”—इत्यहर्नामसु प्रथमं नैषण्टकम् १, ९ ।

(५)—“जरते”—इत्यर्चति-कर्मसु सप्तमं नैषण्टकम् ।

(६)—“नौति”—इत्यर्चति-कर्मसु जनन्ति-शतमं नैषण्टकम् ३, १४ ।

अथ षष्ठी ।

कृष्ण आङ्गिरस ऋषिः* ।

^{१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २}
 अच्चाव^१इन्द्र^२मतयः^३सुवर्ग^४वा^५सध्वी^६ची^७र्वि^८श्वा^९उ^{१०}शतीर^{११}नू^{१२}षत ।

^{१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २}
 परिष्वजन्तजनयोयथापतिर्मर्य^१नगु^२ध्म^३घवानमूतये ॥६॥१४३

^{५ २ ५ १ १ २ २ २}
 I अच्चाव^५इन्द्र^२मतयः^३सुवर्ग^४वा^५सध्वी^६ची^७र्वि^८श्वा^९उ-

^{१ १ २ १}
 शतीर^१नू^२षाता^३२ । परिष्वजन्तजनयोयथा^४रपाती^५२म् ।

^{१ २ १ २ १ २ ५ २ २}
 मर्य^१न्ना^२र^३शु । धुम्मा^४ । घवा^५२ । नमू^६३४^७औ^८होवा ।

^{२ १ १ १ १ १}
 तया^२ई^३२३४५ ॥ १६ ॥

* “कृष्ण आत्मीयान् ऋत्विज आह—” इति वि० ।

† “आच्छाम”

‡ “स्वर्दिदः”

} इति च ऋग्वेदीयौ पाठौ ।

१४३ ऋग्वेदस्य ७, ८, २४, १ ।

१ २ ५ ४ ५ ४ ५ २२ १
II आ२३४ । छावइन्द्रम् । तथाः । सूर्युवारः ।

१ २ ५ ४ ५ ४ ५ २२ १
सा२३४ । धीचीर्विश्वाउ । शतीः । आनूषता२३ ।

१ ५ ४ ५ ४ ५ २२ १
पा२३४ । रिघ्नजन्तज । नयाः । याथापता२३इम् ।

१ ५ ४ ५ ४ ५ २२ १ २
मा२३४ । र्यन्नशुध्यम् । घवा । नामूतया३१उ । वा-

१ २ १ १

२३४५ ॥ १७ ॥ १४३

“सूर्युवः”^(१) स्वर्गेण मिश्रयित्राः “सध्रीचीः” सङ्गताः
विश्वा व्याप्ताः “उशतीः” कामयमानाः “मतयः” स्तुतयः^(२)
“इन्द्रम्” ईश्वरम् “अच्छानूषत” अभिष्टुवन्ति^(३) । किञ्च ।

I, II चारुदस्यवे द्वे ।

(१)—‘यु मिश्रणे’-इति यौतेरूपम् (अदा० प०) । विवरणे तु ‘स्वर्गं’ याः गन्तु-
मिच्छन्ति ताः सूर्युवः स्वर्ग-गमन-शीला इत्यर्थः । एतन्मते इच्छत्यर्थे क्वचि “क्वाच्छ-
न्दसि (३, २, १७०)”-इति उ प्रत्यये सूर्युः, तस्य बहुवचनान्त्येद् रूपम् ।

(२)—मतय इति “मन्यते”-इति स्तुतिकर्मणो रूपम् (नि० ३, १४, २८) ।

(३)—“अच्छ अभिः, आपुमिति शकपूणिः” (नै० ५, २८) । “निपातस्य च
(६, ३, १९६)”-इति ऋचि दीर्घः ।

र्भाइः । ^१मदतावस्वा^१अर्णवम् । ^२ओ३४ । ^{३२ २}हाहोइ ।

^{१ १}यस्यद्यावोनविचरन्तो^{१ ७}इमानुषम् । ^२ओ३४ । ^{३२ २}हाहोइ ।

^१भुजेम^१हिष्ठमभिविप्रमर्चत । ^२दुरा^१ । ^{३ २ ५ २ २}तिना^{३४}ओहोवा ।

^१ऊर^५३४पा ॥ १८ ॥ १४४

“त्यं” तं प्रसिद्धं “मेषं” शत्रुभिः स्पर्द्धमानं । [यद्वा । कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेषरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपी । स ऋषिस्तं मेष इत्यवोचत् अत इदानीं मपि मेष इन्द्रो-विधीयते । मेधातिथेर्मेषेति सुब्रह्मण्या मन्त्रैकदेशस्य व्याख्यान-रूपं ब्राह्मणमेव मान्नायते—“मेधातिथिं ह काण्वं मेषो भूत्वा जहारेति” । आगत्य सोमं अपहृतवानित्यर्थः ।] “पुरुहूतं” बहु-भिर्यजमानै राहुतम् “ऋग्मियम्”^(१) ऋग्भिर्विक्रियमाणं स्तूय-मानमित्यर्थः । स्तूत्या हि देवता विक्रियते (यद्वा ऋग्भिर्मरियते ऋग्मोः तं) “वस्वो अर्णवं” धनानां मावासभूमिम् । एवं शब्दात् इति गुणविशिष्टं मिन्द्रं हे स्तोतारः ! “र्गीभिः” स्तुतिभिः “अभिमदत” आभिमुख्येन हर्षं प्रापयत । “यस्य”-

(१)—‘ऋचः स्तुतयः, ताभिः यः स्तूयते स ऋग्मियः, तस् ऋग्मिर्थं स्तुतिवक्ता स्तूत्य मित्यर्थः’ इति वि० ।

अथाष्टमी ।

सव्यऋषिः* ।

१७ ३ १२ ३ १२ ३ १२ २२ ३ १२ ३ १२ २२
 त्यं सुमेषं मद्दयास्वर्विदं शतं यस्य सुभवं साकमोरते ।

३ १२ २२ ३ २३ २ २१ २ ३ १२ ३ १२
 अत्यं नवाजं हवनस्य द्रथमेन्द्रं ववृत्त्यामवसेसुवृत्तिभिः ॥ ८ ॥

१४५

५ २ ४२५ ४ ५ २ १
 I त्यं सुमेषं मद्दया । सुवर्वा इदं रम् । शतं यस्य

इन्द्रस्य “कर्माणि” मानुषं [जात्यैकवचनं^(१)] “मानुषाणि”
 मनुष्याणां हितानि “विचरन्ति” विशेषेण वर्तन्ते । अत्र
 दृष्टान्तः—“द्यावो न” यथा सूर्यस्य^(२) रश्मयः सर्वेषां हितकराः
 “भुजे” भोगाय “मंहिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धं” “विप्रं” मेधा-
 विनं^(३) । तथाविधमिन्द्रम् “अभ्यर्चत” अभिपूजयत ॥ ७ ॥ १४४

* “सत्यस्यार्षम् । अन्तरात्मन एवायं प्रेषः”-इति वि० ।

† “सुभः”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१४५ ऋग्वेदस्य १,४,१२,१ ।

I सौभरम् ।

(१)—“जात्याख्यायामेकस्मिन् वज्रवचनमन्यतरस्याम् (१,३,५८)”-इति पा० ।

(२)—यथा “स्वः”-इति दिवः अन्तरौक्षस्य च नाम (१,४,१)—द्यौ रपि तथा
 अथवा द्युस्यवादादित्योऽपि द्यौरुच्यते ।

(३)-----“विप्रः”-इति मेधाविनाससु प्रथमं नैघण्टुकम् ३,१५ ।

सुभुवः^१ साका^२ माइरा^३ १ता^४ २इ । अत्यन्नवाज^५ ७ हवनस्या^६ ३-
 दा^१ २रा^३ १था^४ २रम् । आइन्द्र^१ २ ववृ^३ १त्याम^४ । वसाये^५ ३ । सह^१ २-
 वृ^३ २३४ औहोवा । क्ली^३ २३४ भोः ॥ १८ ॥ १४५

“त्यं” तं प्रसिद्धं “मेषं” शत्रुभिः सह स्पृष्टमानं “स्वर्विदं”
 स्वरादित्यो द्यौर्वा^(१) तस्य “वेदितारं” लब्धारं वा । [यहा ।
 स्वः सुष्ठु अरणीयं धनं तस्य लब्धयितारम् ।] एवं गुणविशिष्टमिन्द्रं
 हे अध्वर्यो ! “सुमहय” सम्यक् पूजय । “यस्य” इन्द्रस्य “शतं”
 शतसंख्याकाः^(२) “आवृत्त्या” प्रति आवर्त्तयामि । कीदृशं ?
 “रथं” “हवनस्यदं” हवन माह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छ-

(१)—निषण्णौ साधारण-नामसु पठितत्वात् (१, ४, १) ।

(२)—इतः परं मिह भाष्यपुस्तके किञ्चित् (सुभुवः साकमीरते इत्यस्य व्याख्यानं) चूटितं
 दृश्यते । विवरणे लस्या एवं व्याख्यानम्—‘त्यस्’ तस् इन्द्रं, ‘मेषं’ मेषरूपम्, ‘सुमहया’
 सुष्ठु पूजया स्तुतिभिः, हे मदीया ऋत्विजः ! कीदृशम् इन्द्रम् ? उच्यते—‘स्वर्विदम्’
 (स्वः शब्दः स्वर्गपर्यायः, विदस् लभार्थः ज्ञानार्थो वा) स्वर्गस्य लब्धारं ज्ञानं वा यस्य ।
 किम् ? उच्यते—‘शतं’ यस्य (शतमिति बहुनाम (३, १, ९) ‘सुभुः’ अपठितमपि सहज-
 मितदृष्टयस्य बहुवचो यस्य सहतः, को ? सामर्थ्यात् स्रोतारः, ‘साक’ सहभूतः, ‘इरते’
 प्रेरयन्ति, किम् ? सामर्थ्यात् स्तुतीः सहभूतोऽयं स्तुवन्तीत्यर्थः । अहमपि ‘अभ्यन्न’
 अश्वमिव ‘वाजं’ हविलक्ष्णमन्नम्, ‘हवस्यदं’ स्यन्दति गतिकर्मा आह्वानं प्रति गन्तारं,
 केन ? उच्यते—‘रथं’ द्वितीयैकवचनमिदं तृतीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, पथेन
 इन्द्रम् ‘आवृत्त्याम्’ आवर्त्तयेयुरित्येतदाशङ्क्ये, किमर्थम् ? उच्यते—‘अवसे तर्पणाय,
 सोमेन ‘सुष्ठुक्तिभिः’ सुष्ठु वर्जित-दोषाभिः स्तुतिभिः’-इति ।

अथ नवमी ।

भरद्वाज ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
घृतवतीभवनानामभिप्रियोर्वी पृथ्वीमधुदुघेसुपेशसा ।

१ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
द्यावापृथिवीवरुणस्यधर्मणाविष्कभितेअजरेभूरि

रेतसा ॥ ८ ॥ १४६

४ ३ ५ ४ २ ३ ४ २ ५ २ २ १ २
I घृतव । ताश्चभवनानाम् । अभिप्रिया । उर्वी-

२ २ २ १ २ २ २ २ २
पृथ्वीमधुदुघेसुपेशसाश्चोइ । द्यावापृथिवीवरुणा । स्या-

१ १ २ १ २ १ २ २ १ २
धर्मणाश्च । चोइ । विष्काभाश्चते । आजरे । भूरि ।

२ २ २ १ २ १ २ १ २ २ २
रायेश्च । तसाउवाश्च । एश्च । इन्दुःसमुद्रमुर्वियाविभा-

३ १ १ १ १
तीरश्च ४५ ॥ २० ॥

५ ४ ५ २ ४ ५ २ २ ४ ४ २ १ २ २
II घृतवतीभवनानाम् । भापृश्चिया । उर्वीपृथ्वी-

न्तम् । गमने दृष्टान्तः—“अत्यन्नवाजं” गमन-साधन मश्वमिव
“मह्य” पूजय ॥ ८ ॥ १४५

१४६ ऋग्वेदस्य ५, १, १४, १ ।

I, II वरुणसामनी द्वे ।

१ २ १ २ २ २ २ २ १
मधुदुघेसुपेशा २सा । द्यावापृथिवीवरुणा । स्याधर्मणा ।

१ २ १ २ १ २ २ २ २
वाइष्कमिताइ । अजरेरभूरि । राये३ । तसाउवाइ ।

१ २ १ २ १ २ २ २ १ १ १ १
इन्दुःससुद्रमुर्वियाविभाती २३४५ ॥ २१ १४ई ॥

“द्यावापृथिवी”(१) द्यावापृथिव्यौ “वृत्तवती”(२) दीप्ति-
मत्यौ(३) उदकवत्यौ(४) वा भवत इति शेषः “भुवनानां”
भूतानाम् “अभिश्चिये” अभिश्चयणीये भवत इति सर्वज्ञानु-
सन्धेयम्, “उर्वी”(५) विस्तीर्णे “पृथ्वी” बहुकार्यरूपेण प्रथिते च,
“मधुदुघे” मधुन उदकस्य दोग्ध्यौ(६), “सुपेशसा”(७) सुरूपे,

(१), (२)—पूर्वसवर्णे रूपम् ७, १, ३८ ।

(३)—“तेजो वै वृत्तम्”-इत्यादि-श्रुति रवैवसर्थे नियामकम् ।

(४)—“वृत्तम्”-इत्युदकनामसु दशमं नैघण्टुकम् १, १२ ।

(५)—आले रूपम् ७, १, ३८ ।

(६)—‘ऊर्विति वज्रनाम (२, १, १) अवयवभूतलाञ्छ वज्र-व्यपदेशः, वज्रवयवे’-इति वि० ।

(७)—‘द्यौस्तावत् साक्षादेव उदकं क्षरति, पृथिव्यपि उदकस्य हेतुभूताया आकृति-
तत्प्रदान-द्वारेण’-इति वि० । “मधु”-इत्युदक-नामसु एकादशतमं नैघण्टुकम् (१, १२) ।

(८)—“पेशः”-इति रूपनामसु दशमं नैघण्टुकम् (२, ७) । औ-प्रत्ययस्थाले रूपम्
७, १, ३८ ।

अथ दशमो ।

मेधातिथि ऋषिः ।

महापङ्क्तिच्छन्दः ।

(षड्रचाष्टाक्षराः पादा, द्वौ चार्द्धर्चा वधीमहे)

३ १२ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
उभेयदिन्द्रोदसौ आपप्राथीषाद्व ।

३ १ २ ३ १ २ २ १ २ ३ २
महान्तं त्वामह्वीनां संम्राजश्चर्षणीनाम् ॥

३ १ २ २२ ३ १ २ २२
देवीजनित्रजजीजनद्भद्राजनित्रजजीजनत् ॥ १० ॥ १४७

५ ४ २ ५ ४ २ ५ ४ १ २ १ २
I उभेयदिन्द्रोदसाइ । आरुपा । प्राथउषा३१उ-

“वरुणस्य” सर्वनियामकस्य^(९) “धर्मणा” धारणे “विष्कभिते”
पृथक् धारिते “अजरे” नित्ये “भूरिरेतसा” बहु-रेतस्के बहु-
कार्ये वा भवतः (अत्र साक्षात् व्यावापृथिव्योः स्तुतिः, प्रसङ्गाद्
वरुणस्येति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ १४६

I श्येनम् ।

१४७ उत्तरार्चिकस्य ४,१,१८,१ = ८,७,२२,१ = आरुण्ये
३,१८ = ऊह्ये १,१८ ।

(९)—वरुणो मेघ-सञ्चालक-वायु-विशेष एवेति दैवत-काण्डीय-नैरुक्त-पर्यालोचनया
गम्यते । विवरणकृता तु ‘वरुणो मध्यमस्थानः, सत्विद्र एव’-इत्युक्तम् ।

८८क,

^{२ ३ २} ^१ ^२ ^{१ ५ २}
 वार३ । इवञ्चा । महान्तंत्वामहाइनाम् । संमौ३हो ।
^१ ^२ ^२ ^{२ . २} ^{२ १ २} ^२
 जच्चर्षणा३१उवाये३ । ना३मा । देवीजनित्रियाजी१-
^{१ ५} ^२ ^१ ^२ ^२
 जाना२त् । भद्रौ३हो । जानित्रियजा३१उवार३ । ए३ ।
^२
 जनदा३२ ॥ २२ ॥ १४७ ॥

हे “इन्द्र !” “उभे” “रोदसी” व्यावापृथिव्यौ “यत्” यस्वम्
 “आ पप्राथ” स्व-तेजसा आ पूरयसि [प्रा पूरणे आदादिकः
 (प०) । छान्दसो लिट्^(१)] “उषा इव” यथा उषाः स्वभासा सर्वं
 जगदा पूरयति तद्वत् । “तं” “महीनां” महतां देवानामपि “महा-
 न्तम्” नायकम् । “चर्षणीनां” मनुष्याणामपि “सम्प्राजम्” ईश्वरम्
 “इन्द्रम्” “त्वा” त्वां “देवी” देवनशीला^(२) “जनित्री” साधु-
 जनयित्री^(३) अदितिः^(४) “अजीजनत्” अजनयत् (जनेर्णन्तात्

(१)—“छान्दसि लिट् (३, २, १०५)”-इति पा० ।

(२)—‘दानादि-गुण-युक्ता’-इति वि० । यास्कस्वाह—“देवो दानाद्वा दीपनाद्वा
 द्यु-स्थानो भवतीति वा यो देवः सा देवता”-इति ७, १५ ।

(३)—साधुकारिणि नृणीति (१, २, १३५)-भावः ।

(४)—“अदितिरदीना देवमाता”-इत्यादि नैरुक्तोक्तेः (४, १२-२३) ।

अथैकादशी ।

एषा गर्भस्त्राविण्युपनिषत्* ।

२३ १२ ३१२ ३२३२ ३१२ ३१२३१२
 प्रमन्दिनेपितुमदर्चतावचोयः कृष्णगर्भांनिरहन्नृजिञ्चना ।

३ २३१२३१२ ३१२ ३१२
 अवस्यवोवृषणंवज्रदक्षिणंमरुत्वन्तःसख्यायज्जवे-

महि † ॥११॥ १४८

॥ इति चतुर्थ-दशति ॥

२, १ ५ २ ४ २२३५ १ २
 I प्रमन्दा२३४इने । पितुमदर्चाइतावचः । यःका-

लुङि चङि रूप मेतत्) यस्मादेषा जनयित्री ईदृशं पुत्र मजी-
 जनत् अतः कारणात् सा “भद्रा” कल्याणी प्रशस्ता जाता
 [जनेर्हन्तात् साधुकारिणि तृन् (३,२,१३५) । “जनिता मन्त्रे
 (६,४,५३)”-इति इडादौ णि-लोपो निपात्यते । “ऋन्नेभ्य
 (४,१,५)”-इति ङीप् ॥ १० ॥ १४७

* ‘कुक्ष आत्मीयान् पुत्रान् पौत्रांश्चाह—’-इति वि० ।

† “हवामहे”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१४८ ऋग्वेदस्य १,७,१२,१ ।

I वैरूपम् ।

१ ५ १ २२ १२ १ २ २ ३
 ३ओर३४वा । षण्णगर्भानिरहन्नृजिश्चनार् । अवस्था२३-
 ५ १२१ २३ ५ १ २ ३
 ४वाः । वृषणंवा । आदक्षार२४४इणाम् । मारौवाओर-
 ५ ४ २
 ३४वा । त्वन्त्सख्यायह्णवापुइमहाउ । वा । २३ ॥ १४८

हे ऋत्विजः ! “मन्दिने” स्तुतिमते^(१) स्तोतव्यायेन्द्राय “पितु-
 मत्” हविर्लक्षणेनावेनोपेतं^(२) “वचः” स्तुतिलक्षणं वचनं
 “प्रार्चत” प्रकर्षणोच्चारयत । “यः” इन्द्रः “ऋजिश्चिना” एतत्
 संज्ञकेन राजर्षिणा सख्या सहितः सन् “कृष्णगर्भाः” कृष्णोनाम
 कश्चिदसुरः, तेन निषिक्तगर्भाः तदीया भार्याः “निरहन्” नितरा
 मवधीत् [कृष्ण मसुरश्च तत्पुत्राणा मनुत्पत्यर्थं गर्भिणीस्तस्य
 भार्या अपि अवधीदित्यर्थः^(३) । “अवस्थवः^(४)” रक्षणेच्छवो वयं
 “वृषणं” कामानां वर्धितारं “वज्रदक्षिणं” वज्रयुक्तेन दक्षिण-हस्तेन

(१)—“मन्दिने”-इति स्तोतृकर्मसु अष्टादशतमं पदम् ३, १४ । अत्र यास्तः—
 “मन्दो मन्दिनेः स्तुति-कर्मणः” ॥ ॥ ॥ प्रार्चत मन्दिने पितुमद्वचः”-इति ४, २४ ।

(२)—पितुरित्यन्ननामसु षष्ठं पदम् २, ७ ।

(३)—अत्र विवरण-कार-व्याख्यानं सुतच्छतरम्, तथाहि—“कृष्णगर्भः—कृष्णो-
 मेघः, तस्य गर्भभूता आपः, निरहन्निति (गत्यर्थोऽन्तर्णीत-ण्यर्थश्च द्रष्टव्यः) निर्गमितवान्
 पातितवानित्यर्थः”-इति ।

(४)—रक्षणावधारणं वाच्यं क्वचि “व्याच्छन्दसि (३, २, १००)”-इति उ-प्रत्यये
 गी पम् ।

उपेतं “मरुत्तन्तम्” इन्द्रं “सख्याय” सख्युः कर्मणि^(५) “हुवेमहि”
आह्वयामः ।

“हुवेमहि”-“हवामहे”-इति च पाठौ ॥ ११ ॥ १४८

इति त्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे छन्दोब्याख्याने
चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ इति जागतम् ॥

—०—

अष्टाविंशतिरिन्द्रेति मुख्याः (अ) सप्तदशोष्णिहः ।

आद्या (क) दशान्त्याः ककुभः (च) पिबेत्यष्टादशी विराट् (ट) ॥

(५)—“सख्युः” (५, २, १३६)—इति कर्मणि यः ।

(अ)—इन्द्रेति “इन्द्रसुतेषु”-इत्यारभ्य “वयसुलेत्यङ्गनाः दशतयात्मकाः अष्टादश
ऋचः मुख्याः साम्प्रतं व्याख्यातुं गृहीतत्वेन प्रधानाः ।

(क)—तत्र आद्याः सप्तदश “इन्द्रसुतेष्वित्यारभ्य “अपामीवेत्यङ्गनाः उष्णिहः उष्णिक्-
छन्दस्काः ।

(च)—अन्त्याः दश “अभ्रातृशो”-इत्यारभ्य “वयसुलेत्यङ्गनाः अन्तिमदशदा-
त्मकाः दश ऋचः ककुप्-छन्दस्काः ।

(ट)—पिबेति “पिबा सोम मिन्द्र”-इति द्वितीय-दशदन्तिमा ऋक् तु विराट्-
छन्दस्का । इति छन्दः-सङ्केतः

तु चे वेत्या ह्यपामीवामित्यादित्यपरिष्टुतिः(त) ।

आगन्त गाव इत्येते मरुता(प) मिन्द्रदेवताः ॥

अन्या ऋचो(य) ऽभिधीयन्ते ऋषयस्तत्र तत्र हि(श) ॥

तत्र चतुर्थे खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

नारद ऋषिः ।

१२ ३२३ १२३ १२

इक२२

इन्द्र*सुतेषुसीमेषुक्रतुस्युनीषा[†]उक्त्यम् ।

(त)—“तुचे तुनाय”—इति पञ्चदशी, “वेत्या हि निर्वृतीनां”—इति षोडशी, “अपामीवामपस्त्रिष”—इति च सप्तदशी ऋक्—आदित्यस्य देवस्य परिष्टुतिः सर्वतः स्तवनं यथा तादृशी, आदित्य-देवताका इत्यर्थः ।

(प)—“आगन्ता मा रिषण्यत”—इत्येकविंशतितमा ऋक्. “गावश्चिद्धा”—इति चतुर्विंशतितमा ऋक् च इत्येते द्वे मरुदेवतानां सुत्यर्था इति शेषः ।

(य)—अन्याः अवशिष्टाः तयोर्विंशति ऋचः इन्द्रदेवताः ज्ञेया इति यावत् । इति दैवत सङ्कोतः ।

(श)—आसामष्टाविंशत्युचामृषयस्तु तत्र तत्रैव व्याख्यानमुखेनैव अभिधीयन्ते कथितुं सारम्यते इत्यर्थः ।

* “इन्द्रः” } इमौ ऋग्वेदीयौ पाठौ,
† “पुनीत” } सायण-कृतोत्तर-भाष्ये च ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

विदेवृधस्यदक्षस्य महांश्चिपः ॥ १ ॥ १४८

५ ४

२ १ २ २ २ २

१

१

२ २ १

I इन्द्रा । सुतेषुसोमे । पु । होई २ । हो । वाहोइ ।

२

२ १ २

२ १ २

क्रतुमुनीषउक्थियाम् । विदाइवाश्वा २३ । स्याइदाक्षा-

२

१

२

१

इस्या । महांश्चिपाइ ३४३ । ओरइ ३४५इ । डा ॥ २४ ॥

३ २ १

३ २ १

२ १ २ २ २

II इन्द्राइहोइ । हवेइहोइ । सुतेषुसोमेषुक्रतुमु-

२

२ १ २

१

२

नीषउक्थियाम् । विदाइवाश्वा २ । स्यदक्षस्या । मा-

४ २ ५

३ १ १ १ १

इहान्चि । पारइ ४५ ॥ २५ ॥

* “दक्षसो”

† “महान्चि”

} इमौ च ऋग्वेदीयौ पाठौ ।

१४८ उत्तराश्विनस्य १, २, १२, १ = ऋग्वेदस्य ६, १, ७, १ =
जहे १, २, १०—१८, २ ।

I क्रोशम् ।

II अनुक्रोशम् ।

III इन्द्रसुतेषुसोमेषू । क्रतू२० पुनाइ । षउक्थि-

याम् । विदेवाद्वा२ । स्यदक्षस्या । महान्हाइषारः ।

महान्हाइषा३४३ः । ओ२४४पुइ । डा ॥ २६ ॥ १४८ ॥

हे “इन्द्र !” “सोमेषु” सुतेष्वभिषुतेषु ससु तान् पौत्वा
“क्रतु” कर्म-कर्त्तारं “उक्थ” स्तोतारं ३(१) “पुनीषे” शोध-
यसि(१) । [यदा सोमेष्वभिषुतेषु उक्थं(४) क्रतुं यागं तैः सोमैः
पुनीषे यजमानैः पूतङ्गारयसि] किमर्थं ? “वृधस्य” वर्द्धकस्य
“दक्षस्य” बलस्य(४) “विदे” लाभाय । स तादृश “इन्द्रः” “महान्
हि” महान् खलु (अत एव कर्त्तुं शक्नोतीति भावः ॥ १ ॥ १४८

I, II कौसम् ।

(१)—क्रतुरिति कर्मनाम (२, १, ११)—उक्थमिति स्तोत्रविशेषस्य नाम, गौण्या
वृत्त्या इह तत्तत्कर्त्तारि व्यपदेश इति भावः ।

(२)—विवरणकारस्त्वैवं व्याख्यातम्—“क्रतुं प्रति पुनीषे, पुनातिरव गत्यथो”
द्रष्टव्यः गच्छतीत्यर्थः । कीदृशं प्रति गच्छति ? उच्यते—उक्थ्यम् प्रशस्यमधिगुणमित्यर्थः
-इति । एतन्नये तु पुनीषे-इति “पवते”-इत्यस्य गति-कर्मसु पठितस्य (नै० २, १४, १०८)
विकरण-व्यत्ययेन १, ८८ रूपम् । किञ्च उक्थ्यमिति प्रशस्य-नामसु (१, ८, ६) पठितस्येति ।

(३)—अथ पक्षे उक्थ्यमिति क्रतुमित्यस्य विशेषणम् ; उक्थस्य सप्तानां सोम-
संस्थानामन्यतमम्, तथाहि लाट्यायन-सूत्रम्—“अथ सोमसंस्थाः, अग्निष्टोमो(१)
ऽत्यग्निष्टोमो(२) उक्थः(३) षोडश(४) तिरावो(५) वाजपेया(६) शौर्यासः(७)”-इति
(५ प्र० ४ ख०) ।

(४)—“दक्षः”-इति बल-नामसु त्रयोदशतमं नैषण्डकमम् (१, ९) ।

अथ द्वितीया ।

हयोर्गोषूक्त्यश्वसूक्तिनाष्टमी* ।

१ २ ३ १२ २२ ३ १ २ ३ २
तमुअभिप्रगायतपुरुहंतपुरुष्टुतम् ।

५२ २ २ २ १ ५२ २, ३
I छाउतमूवभी । प्रगायता । छाउ । पुरुहन्त२३४-

५ २, १ ५२ २, ३ ५ २
ताम् । पुरुष्टुताम् । छाउ । इन्द्रङ्गा२३४इभीः । त-

१ २ ५२ ३ २ ४ ३
वाइषा२३मा३४ । छाउ । विवाइसापूता६५६ । दी-

५
२३४वी ॥ २७ ॥

३ ५२ २, ३ ३ ४ २ ५ ५ २ १ २
II ता४मूवभि । चोइ । प्रगायताइण । पुरुहन्त-

* 'गोषुक्ती वाश्वसूक्ती वा आन्वीयान् ऋत्विज आह'-
इति वि० ।

I, II दैवोदासे इ ।

६६क,

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

इन्द्राङ्गीभिस्तुविषमाविवासत ॥ २ ॥ १५०

१ १ २ २ १ १ ३ ५ २ १ २
ताम् । पुरुष्टू३ता३म् । पुरुष्टू२३४ताम् । इन्द्राङ्गी-

२ १ २ २ १ २ २ १ १ ३
र्भाइः । तवाइषा३मा । विवासा३ता३ । विवा३रसा-

५ १ २ ३ २ १
२३४ता । आइन्द्रा३४म् । गीर्भा३इः । तविषम् ।

७ २ १ २ ३ ५ २ १ १ १ १
आ । विवा२३हा३ । साताओर३४वा । ऊर३४५ ॥ २८ ॥

५ ४ २ ३ ४ २ ५ २ १ २ १
III तमू३अभिप्रगायता । पुरु । हतम्पुरु२ष्टू-

१ १ १ ५ २ १
ता२म् । इन्द्रा२०गाइर्भी२ः । तविषा२३४मा । विवा-

१ २ ५ २ २ ५ ५
२३ । सारतार३४औहोवा । ओर३४काः ॥ २९ ॥

१५० ऋग्वेदस्य ६, १, १७, १ ।

III प्रहितोः संयोजनम् ।

अथ द्वितीया ।

^{२ ३ १ २} तन्तेमदङ्गुणोमसिष्टृषण्मृक्षु^{३ १ २ ३ १ २ ३ २}सासहिम् ।

^३ उलोककृत्नुमद्रिवोच्चरि^{१ २}श्रियम् ॥ ३ ॥ १५१

^४ I तन्ते^४पूमदम् । गृणी^{२ १}पूमसि । वृषा । ण्मृक्षुसा^२

^१ सा^{२ १ २}रहाइम् । उलोका । कृत्नुमद्राइ । वोच्चा^२ररी^३३ ।

^{१ २} आ३४इया३४३म् । ओर^१३४पुइ । डा ॥ ३१ ॥

^{३ ५ २ १} II ता४न्ते । होइ । मदङ्गुणोमसी^{३ ४ २ ५ ५ २ १}क्षि । वृषा^{२ १}हो२ ।

^२ ण्मृक्षुसा^{२ २}शसा^{२ १}हो२म् । उलोककृत्नुमद्रिवोच्चा^{२ १}शरी२ ।

^१ श्रियाम् । ओर^{४ ५}३हीवा । हो^४पुइ । डा ॥ ३२ ॥

* 'पृत्सु'-इति ऋग्वेदीय-पाठः, सायणकृतोत्तरभाष्ये च ।

१५१ उत्तरार्चिकस्य २, २, १८, १ = ऋग्वेदस्य ६, १, १७, ४ =
जहे २, २, ६—८, १३—१८, १८ ।

III तन्तेमदङ्गुणीमसी३१ । वृषाऔ३हो३४ । ण-

मृक्षुसासहीम् । उलाऔ३हो३४ । ककत्नुमद्रिवाः ।

हरो३३४वा । आपुयोईहाइ ॥ ३३ ॥

IV तन्तेमदापुङ्गुणीमसाइ । वर्षाणंपृ । क्षुसासा३ही-

३म् । होवा३हाइ । उलोका३कृ३ । होवा३हा । क्षुमा-

२३ । द्रा३इवा३३औहोवा । हरिश्रियार३३४५म् ॥

३४ ॥ १५१ ॥*

हे “अद्रिवः” वज्रवनिन्द्र ! “ते” त्वदीयं “तं” “मदं” सोम-
पान-जनितं हर्षं “गृणीमसि” गृणीमः प्रशंसामः (गृ शब्दे
त्वादिः “प्वादीनां ऋस्ः(७,४,८०)” । “इदन्तोमसि(७,१,४६)”-
इति मस इकारागमः ।) कीदृशं? “वृषणं” वर्षितारं कामानां ।

I,II,III,IV हरिवर्णानि चत्वारि ।

*॥ इति अर्द्धः प्रपाठकः ॥

अथ चतुर्थी ।

पर्वतऋषिः ।

१२ २२ ३ १२ ३ १२ ३ २ ३ २
 यत्सोममिन्द्रविष्णवियद्वाघन्नितआप्तेय ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २
 यद्दामरुत्सुमन्दसेसमिन्द्रभिः ॥ ४ ॥ १५२

५ २ ४ ५ १ २ २
 I ओम् । यत्सोममिन्द्रविष्णावी । यद्वाघन्नितआप्तियाइ ।

२ २ १ ५ १ ३ ५ २ २
 यद्दामरुत्सुमाश्न्दासो२३४हाइ । सारमार२३४औहोवा ।

२ १ ३ १ १ १ १
 ए३ । दूभी२३४पुः ॥ १ ॥

“पृक्षु” वैरि-सम्पर्क-जनितेषु संग्रामेषु^(१) । (अतएव बह्वचाः पृत्-
 स्त्रिति पण्डन्ति । पृत्सु समत्स्त्रिति संग्रामनामसु (नि० २, १७,-
 २१-२२) पठितम् । “सासहिं”^(२) शत्रूणामभिभवितारं “लोक-
 क्तान्” लोकस्य स्थानस्य कर्तारं “हरिश्चियं” हरिभ्यामश्वाभ्यां
 अयणीयं सेव्यम् । “उ” शब्दः सर्वेषां समुच्चये पाद-पूरणे
 वा ॥ ३ ॥ १५१

१५२ ऋग्वेदस्य ६, १, ४, १ ।

(१)—ननु “पृक्षु”-इत्यस्य सङ्ग्रामेषु इत्येव मर्थयेत् कथं तत्पदार्थेषु न पठितं
 निघण्टौ ? अतस्तव विनिगमकसावश्यकमित्याह—अतएवेत्यादि । अस्ति पाठः
 उङ्ग्रामनामसु “पृत्सु”-इति पदस्य (२, १७, २१) अयूते च तथा पाठो बह्वचि, तदेवं
 निघण्टावपि “पृत्सु”-इति च पाठभेदेन ग्राह्य मिति भावः ।

(२)—तुजादित्वादाश्यासदीर्घः (६, १, ७) ।

II यत्सोममापुइन्द्रविष्णवाइ । यद्वाघात्रितआप्ता२-

याइ । यद्दामारुत्सुमा । दासायेइ । सारमा२३४-

औहोवा । द२३४भीः ॥ ३ ॥

III हाउहायत्सोममा । द्रा२वार२३४औहोवा । षा-

२३४वी । यद्वा२घात्रितआरप्तिये । यद्दामरुत्सुमार२३हो ।

दसा२इ । समा२३होयेइ । दुभिरो २३४पुइ ।

डा ॥ ३ ॥

IV औहो३१इ । औरहो२३४वा । यत्सोममीन्द्रा-

३विष्णवाइ । औहो३१इ । औरहो२३४वा । यद्वाघ-

ची३ता३आप्तियाइ । औहो२१इ । औरहो२३४वा ।

यद्दामरुत्सु३मन्दसाइ । औहो३१इ । औरहो२३४पुवा-

इपुई । समिन्दुभी२३४पुः ॥ ४ ॥ १५२ ॥

I, II, III, IV तैतानि चत्वारि ।

अथ पञ्चमी ।

एतदादि तिसृणां विश्वमना वैयश्वऋषिः ।

२३ १२ ३ १२ ३ १ ३३ २२
 एदुमधी*मदिन्तरसिञ्चाध्वर्यो† अन्धसः ।

३२७ २ १२ २२ २१ २
 एवाहिवीरस्तवतेसदाबुधः ॥ ५ ॥ १५३

हे “इन्द्र!” “विष्णवि”(१) विष्णौ सोमपानार्थं मागते सति अन्यदीये यागे “यद्” यदि तेन विष्णुना सार्द्धं पिबसि । “यद्वा” यदि वा “आय्ये” अपाम्युचे “चिते” एतत्संज्ञके राजर्षौ यजमाने सोमं पिबसि (चेतिपूरणं) “यद्वा” यदि च “मरुत्तु” च सोमपानायागतेषु अन्यदीये यज्ञे “मन्दसे” माद्यसि तथाप्यस्मदीयैरेव “इन्दुभिः” सोमैः सम्यक् माद्य ॥ ४ ॥ १५२

* “मध्वो”
 † “सिञ्च वाध्वर्यो” } इति-ऋग्वेदीय-पाठौ ।

१५३ उत्तरार्द्धिकस्य ८, २, १०, १ = ऋग्वेदस्य ६, २, १८, =
 ऊहे १५, २, ८ ।

(१)—“ऋक्स्य गुणः (७, ३, १०८)”—“जसि च (१०९)”—इति सूत्रे “जसादिषु ऋन्दसि वा वचनं प्राङ् णौ चङुपधायाः”—इति कात्यायनोक्तेरिह गुणः । विवरणे तु—“सप्तम्यै कवचनमिदं तृतीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यं, सहयोगे च तृतीया, विष्णुना सह”—इति व्याख्यानम् ।

I एदुमधोः । मदा३र२इन्ता२३४राम् । सिच्चाध्वर्यो-

अन्धसा२ः । धार३४साः । एवाहि॒वीरस्तवया२इ । वा-
२३४ताइ । सदा३वा५र्द्धा६४६ ॥ ५ ॥

II एदुमधौहो॒पुर्मदि॒न्तराम् । सिच्चा॒हो॒रइ । अध्वर्यो-

अन्धासा२ः । आइवा१इहि॒वीर । रा२स्तवताइ ।
सदावृ । धा । औ३होवा । हो॒पुइ । डा ॥ ६ ॥ १५३ ॥

हे “अध्वर्यो” अध्वरस्य नेतः ऋत्विक् ! “मधोः” (१) मदकरस्य
“अन्धसः” सोमलक्षणस्यान्नस्य “मदिन्तरं” अत्यर्थं मादयित्तमं (२)
सोमरसमेव “आसिच्च” इन्द्रार्थमभिचर (३) । [इदु-इत्यव-
धारणे (४)] “वीरः” समर्थः “सदावृधः” सर्वदा हविर्भिर्वर्द्ध-

I, II सुराधसे हे ।

(१)—लिङ्गव्यत्ययेन रूपम् (३, १, ८५) ।

(२)—मदं कर्तव्यत्वेन यस्यास्ति स मदी अतिशयेन मदी, मदिन्तरम् । अति-
शयेन मदकरमित्यर्थः । अत्र मते “मदिन्तरं”—इति नकारादीन-दकारान्वित-पाठ
एव बुध्यते ।

(३)—ग्रहचमसादाविति भावः ।

(४)—“इत्”-“उ” द्वावपि पदपूरणौ इति वि० । “पदपूरणस्ते भिन्नाचरेष्व
नर्थकाः कमीमिद्विति”—इति नि० नै० १, ९ ।

अथ षष्ठी ।

२३ १ २

३ १ २

३ १ २ २ २

एन्दुमिन्द्रायसिञ्चतपिवातिसोम्यमधु ।

१ २ २ २

३ २

प्रराधा^१सिचोदयते*मह्मत्त्वेना ॥ ६ ॥ १५४

३

४

२

४

५

१ ५ २

२ १

I एन्दु^२पु^३मि । द्रा^४श्या^५सिञ्चना । पि^६वार^७तिसोम्य-

२

१ २

२

१ २

२

२

१

मधु । प्रराधा^१र^२सी । चोदयता^३इमा^४र^५ही । त्ना ।

२

४

५

४

औ^१र^२हीवा । हो^३पु^४इ । डा ॥ ७ ॥ १५४ ॥

नीयः । यद्वा । सर्वदा खबलस्य वर्द्धकोऽयमेवेन्द्रः “स्तवते^(५)हि”
 स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तूयते खलु (स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः
 तस्मादासिञ्चेति समन्वयः ॥ ५ ॥ १५३

हे ऋत्विजः ! “इन्द्र” स्यन्दनशीलं^(१) सोमम् “इन्द्राय”

* “राधसा चोदयते”-इति ऋग्वेदीय-पाठः, सायणीयो-
 त्तरभाष्ये च ।

१५४ उत्तरार्चिकस्य ७, १, ८, १ = ६, २, १७, ३ = ऊहे १०, २, ८ ।

I मारुतम् ।

(५)—विकरण-अत्यये रूपम् (२, १, ८५) ।

(१)—यद्वा यास्कः—“इन्द्ररिन्धे रुनन्ते वेति (१०, ५१)”-तदिहो नन्ते रूपमिष्टमिति
 भावः । ‘उन्दी क्लेदने (२० प०) । क्लेदनादीभावः सुतरां स्यन्दनशीलमित्यर्थो
 भावात्कथ्यते ।

अथ सप्तमी ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

एतोन्विद्रुस्तवामसखायस्तोम्यन्नरम् ।

३ १ २ २ २ २ ३ ३ २

कृष्टीर्योविश्वाअभ्यस्तोकइत् ॥ ७ ॥ १५५

५ २ २

५

१ २ २

१

३ २

I एतोन्विद्रुस्तवाईमा । साखायस्तोर । मिया३४-

१

२ १ २

२ २ १ २

१

२

पूम । नरमाकृष्टीर्योविश्वाअभि । आ । स्तियाये ।

१

३

५ २ २

३ १ १ १ १

काईरदा२३४औहोवा । ऊ२३४५ ॥ ८ ॥ १५५ ॥

इन्द्रार्थम् “आसिञ्चत” आभिमुख्येन प्रत्याचारयत (आश्रयण-
द्रव्येण सेचनं कुरुत तमभिषुणुतेत्यर्थः) ततः “सोम्य” (१) सोम-
मयं “मधु” मदकरं सोमरसं “पिबति” (२) पिबतु । पीत्वा च
स इन्द्रः “महित्वना” स्व-महित्वेनैव “राधांसि” अन्नानि स्तो-
तभ्यः “प्रचोदयते” प्रकर्षणं चोदयतु ॥ ६ ॥ १५४

१५५ ऋग्वेदस्य ६, २, १८, ४ ।

I वैश्वमनसम् ।

(१) —“सोममर्हति यः (४, ४, १३७)” —“मये च (४, ४, १३८)” —इति मयङर्थे यः ।

(२) —लेटि (३, ४, ७) —बाङलकात् (३, १, ३४) सिबभावे —इतो लोपस्यापि वैक
ल्लिपकलात् (३, ४, ९७) —आङागमे (३, ४, ९४) रूपम् ।

अथाष्टमी ।

वृमेध ऋषिः ।

१२ ३१ २ २ १२ ३ २ ३ २

इन्द्राय सामगायतविप्राय बृहते बृहत् ।

३ १२ २ १२ ३ १ २

ब्रह्मकृते* विपश्चिते पनस्यवे ॥ ८ ॥ १५६

५ २

१ २ २

१ २

१

१

१ इन्द्राय सा । मागायत । वाइप्राश्या बृ २ । हा-

२ २

१ ७

१

१ १

२

५ २

ते बृहत् । ब्रह्मकृते २ । विपा २३ः । चारु इतार ३४ औ-

२

२ १ १ १ १ १

होवा । पनस्यवे २३४५ ॥ ९ ॥

हे “सखायः” समानख्याना मित्रभूता ऋत्विजः ! “तु” क्षिप्रम्
 “एतो” आगच्छतैव । किमर्थं ? तदाह—“स्तोम्य” स्तोमार्हः
 “नरं” सर्वस्य नेतारं “तम्” इन्द्रं “स्तवाम” स्तोत्रं करवाम ।
 य इन्द्रः “एकइत्” एकाकी असहाय एव सन् “विष्वाः” सर्वाः

* “धर्मकृते”-इति ऋग्वेदस्य, सायणीयोत्तरभाष्ये च ।

१५६ उत्तरार्चिकस्य ३, २, २२, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, १, १ =
 ऊहे ३, १७ ।

II इन्द्रा३४ । यसाम । गायार्इता । वाइप्राय-

बृ२ । हता३४पू३ । वृ२३४हात् । ब्रह्मकृतेरविपश्चि-

तेर । ओये३ । पारनार३४औहोवा । स्यार३४वे ॥१०॥

III औहौहोइ । औ३हो३इ । औ३२३४पुवाइपू३ ।

इन्द्रायसामगायत । विप्रायबृहतेबृहत् । ब्रह्मकृ-

तेरविपश्चितेर । औहौहोइ । औ३हो३इ । औ३२३४-

पुवाइपू३ । ए३ । पनस्यवे३४पू ॥ ११ ॥ १पू३ ॥

“कृष्टीः”(१) शत्रुसेनाः “अभ्यस्ति” अभिभवति तं स्तवामेति
शेषः ॥ ७ ॥ १पू५

हे उन्नातारः ! “विप्राय” मेधाविने(१) “बृहते” महते
“ब्रह्मकृते” ब्रह्मणः अन्नस्य(२) कर्त्रे “विपश्चिते” विदुषे “पनस्यवे”

I,II,III सौमित्राणि त्रीणि ।

(१)—“कृष्टयः”—इति मनुष्य-नामसु सप्तमं नैघण्टुकम् (२,३) ।

(२)—“विप्रः”—इति मेधावि-नामसु प्रथमं नैघण्टुकम् (३,१५) ।

(३)—“ब्रह्म”—इत्यन्ननामसु चतुर्विंशतितमं नैघण्टुकम् (२,७) ।

अथ नवमो ।

गौतमऋषिः ।

२ उ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

य एक इ द्विदयते वसुमर्त्ताय दाशुषे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

ईषानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥ ८ ॥ १५७

५ र

र

२ १

१

I य एक इ दिहाहाउ । विदयताइ । वसुमार३र्त्ता ।

१ र

र र

२

र १

२

य दाशुषाइ । ईषानो २३हा । प्रातिष्कृता ३१ उवा २३ ।

५

१ २

२

४ ५

४

ई २३४न्द्राः । अङ्गा । औ३हीवा । हो५इ । डा ॥ १२ ॥

३

५

३

५

२ ५

३

५

II या २३४ण । का २३४ईत् । वीदाया २३४ताइ ।

१ २

१

२

१ २ ३

५

१

२ २ २ १

वासुमर्त्ता २३हा ३ । या दाशू २३४षाइ । आइषानो अ ।

स्तुतिमिच्छते^(१) “इन्द्राय” “बृहत्” बृहन्नामकं साम “गायत”
पठत ॥ ८ ॥ १५६१५७ उत्तरार्चिकस्य ५, २, २२, १ = ऋग्वेदस्य १, ६, ६, २, =
आरण्ये २, १४ = ऊहे ६, ७ ।(१) — “पनस्यति” इति अर्चति-कर्मसु पञ्चविंशतितमं नैघण्टुकं, तस्मादुपत्यये
(३, २, १७०) रूपम् ।

प्रता^२२३हाइ । ^३ष्कू^५२३४ताः । ^{१ २२}आइन्द्रोअ । ^{१ १}गार ।

^३या^{५ २ २}२३४औहोवा । ^{३ ५}ई^{२ ३ ४}न्द्राः ॥ १३ ॥

III यएकइदिदायाइताइ । वासुमर्त्तायाइदा । ऊम् ।

^{३ ५}शू^{१ २ २ १ २}२३४षाइ । ^{१ २ २}आइशानोअप्रतिष्कृतः । ^{३ २}आइशा । नो-

^{२ १}अप्रताइ । ^{३ ५}ष्कू^{१ २ २}२३४ताः । ^{१ १}आइन्द्रोअ । ^३गार । या-

^{५ २ २}२३४औहोवा । ^{३ ५}ई^{२ ३ ४}न्द्राः ॥ १४ ॥ १५७ ॥

“यः” इन्द्रः “एकइत्” एकएव “दाशुषे”^(१) हविर्दत्तवते
“मर्त्ताय” मनुष्याय यजमानाय “वसु” धनं “विद्यते” विशे-
षेण ददाति [अङ्गेति क्षिप्र-नाम^(२)] “अप्रतिष्कृतः” परैरप्रति-
शब्दितः [प्रति-कूल-शब्द-रहित इत्यर्थः^(३)] एवम्भूतः स “इन्द्रः”
क्षिप्रम् “ईशानः” सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ ८ ॥ १५७

I, II, III त्रैककुभानि णीणि ।

(१)—“दाश्वान् साकान् मोढांश्च (६, १, १२) ।

(२)—“अङ्गेति क्षिप्रनामाश्चित्तमेवाङ्कितं भवति”-इति नि. नै० ५, १७ ।

(३)—“क्षु, आवरणे (स्वा० उ०)”-इति खनुते रूपम् ।

अथ दशमी ।

विश्वमना ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 सखायआशिषामहे*ब्रह्मन्द्रायवज्रिणे ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 स्तूषऊषुवोनृतमायधृषावे ॥ १० ॥ १५८

॥ पञ्चम-दशति ॥*

५ २ २ ३ २ ४ ५ ३ २ ४
 I सखायआहाउ । शिषाश्महेहाउ । ब्रह्माइन्द्रा-

५ १ २ २ २ १ ०
 हाउ । यवज्रिणाइ । स्तूषऊषूश्हाइ । वोनृतमा-

२ १ १ २ ५ २ ३
 इहा । यधार्इ । षण्यार्वाइश्चौहोवा । ऊर्इ-

५
 ४पा ॥ १५ ॥

४ ५ २ ४ २ ५ २ ४ ५ २ २
 II सखायआशिषाम । हाइ । ब्रह्मन्द्रायवज्रि-

* “आशिषामहि”-इति ऋग्वेदस्य ।

१५८ ऋग्वेदस्य ६, २, १५, १ ।

* ॥ इति चतुर्थः प्रपाठकः ॥

४ ५ १ २ १ २ २ १ ३
 णोवा । आर्द्रतोश्वा३ । होवा३हा३ । हाइ । स्तुष-
 १ २ १ ५ १ २ ५ १ २ २
 ऊषू२३४ । वोहोहाइ । नार्त्ता३मा३ । होवा३हा३ ।
 २ १ १ १ ३ ५ २ २ २ १ १ १ १
 हा । यधा२३ । ण्यारवा२३४ औहोवा । ई२३४५॥१६॥

३ ५ २ ३ २ ४ ५ २ २ ४ २
 III सा४खायः । आशिषा । मा३हाइ । ब्रह्मे-

५ २ ४ २ २ ३ २ १ २ ३
 न्द्रायवज्रिणो । हाइ । स्तुषऊषुवो३नार्त्तामा । यार-

५ २ २ २ १ २ १ ३ ५ २
 ३४धु । हा३हाइ । वानार्त्तामा । यार३४धु । हा-

२ १ ३ २ २ १ ३ २ २ ३
 ३हा । णवा३इ । औ३हो । औहोवा । तमघा३इ ।

२ २ ३ २ २ ५ २ २ २ १ १ ५
 औ३हो । औहोवा३४ । औहोवा । ऊ३२३४ पा

॥ १७ ॥ १५८ ॥

“सखायः” मितभूता हे ऋत्विजः ! “वज्रिणे” वज्रहस्ताये-
 न्द्राय “ब्रह्म” स्तोत्रम् “आशिषामहे” वयमाशास्महे च [यद्वा ।
 ब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हवीरूपमन्नम् आशास्मः । शास्त्र अनु-

I, II, III औक्षणी नियानानि त्रीणि ।

१०१ क,

शिष्टौ (अदा०प०) । व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३, १, ८५) । अतएव
 “आशिषामहि”-इति वद्धृचा आमनन्ति) तत्र “वः” सर्वेषा
 मेव युष्माकमर्थाय “नृतमाय” सर्वेषां नेतृतमाय । यद्वा सङ्ग्रामे
 आयुधानां नेतृतमाय “धृषावे” शत्रूणां धर्षण-शीलाय तस्मै
 इन्द्राय अहमेव “सुस्तुषे” सुष्ठु स्तौमि^(१) ॥ १० ॥ १५८

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे इन्द्रोवाख्यानं
 चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमे खण्डे —

सैषा प्रथमा ।

प्रगाथ ऋषिः ।

३११ ३२ ३१२ ३२ ३१२

गृणेतदिन्द्रतेश्वउपमान्देवतातये* ।

११ २२१ ११ २२

यद्वत्सिवृत्रमोजसाशचीपते ॥ १ ॥ १५९

* “उपमं भद्रा इन्द्रस्य रातयः”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

(१)—ऋचि “उष्”-इति “सुजः (८, ३, १००)”-इति षले रूपम् ।

१५९ ऋग्वेदस्य ६, ४, ४० (२३), २ ।

I हाउगुणाइ । तदाइइन्द्राताइ । शवारइ१२३ ।

उपाइमान्देवतातयाइ । यङ्गसारइवा । त्रमोइ-

जासा । शची । पते । औरइहोवाइ४ । औहोवा ।

द्युरइभौः ॥ १८ ॥

II गृणे । तदाइ४ । औहोपुइन्द्रतेशवाः । उप-

मान्देवताताइयाइ४इ । यङ्गाइ४सिवा । त्रमोजसा ।

शाइचीप । तारइ४५इ ॥ १९ ॥

III गृणेतदौहोपुइन्द्रतेशवाः । उपमान्देवतात-

तये । उपमान्देवताताइयाइ । यङ्गसिवृ । त्रमो-

अथ द्वितीया ।

भरद्वाज ऋषिः ।

२३ १४ २२ २३ १ २

३ १ २

यस्यत्यच्छम्बरं मदेदिवोदासायरन्धयन्* ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २०० २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३०० ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४०० ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५०० ५०१ ५०२ ५०३ ५०४ ५०५ ५०६ ५०७ ५०८ ५०९ ५१० ५११ ५१२ ५१३ ५१४ ५१५ ५१६ ५१७ ५१८ ५१९ ५२० ५२१ ५२२ ५२३ ५२४ ५२५ ५२६ ५२७ ५२८ ५२९ ५३० ५३१ ५३२ ५३३ ५३४ ५३५ ५३६ ५३७ ५३८ ५३९ ५४० ५४१ ५४२ ५४३ ५४४ ५४५ ५४६ ५४७ ५४८ ५४९ ५५० ५५१ ५५२ ५५३ ५५४ ५५५ ५५६ ५५७ ५५८ ५५९ ५६० ५६१ ५६२ ५६३ ५६४ ५६५ ५६६ ५६७ ५६८ ५६९ ५७० ५७१ ५७२ ५७३ ५७४ ५७५ ५७६ ५७७ ५७८ ५७९ ५८० ५८१ ५८२ ५८३ ५८४ ५८५ ५८६ ५८७ ५८८ ५८९ ५९० ५९१ ५९२ ५९३ ५९४ ५९५ ५९६ ५९७ ५९८ ५९९ ६०० ६०१ ६०२ ६०३ ६०४ ६०५ ६०६ ६०७ ६०८ ६०९ ६१० ६११ ६१२ ६१३ ६१४ ६१५ ६१६ ६१७ ६१८ ६१९ ६२० ६२१ ६२२ ६२३ ६२४ ६२५ ६२६ ६२७ ६२८ ६२९ ६३० ६३१ ६३२ ६३३ ६३४ ६३५ ६३६ ६३७ ६३८ ६३९ ६४० ६४१ ६४२ ६४३ ६४४ ६४५ ६४६ ६४७ ६४८ ६४९ ६५० ६५१ ६५२ ६५३ ६५४ ६५५ ६५६ ६५७ ६५८ ६५९ ६६० ६६१ ६६२ ६६३ ६६४ ६६५ ६६६ ६६७ ६६८ ६६९ ६७० ६७१ ६७२ ६७३ ६७४ ६७५ ६७६ ६७७ ६७८ ६७९ ६८० ६८१ ६८२ ६८३ ६८४ ६८५ ६८६ ६८७ ६८८ ६८९ ६९० ६९१ ६९२ ६९३ ६९४ ६९५ ६९६ ६९७ ६९८ ६९९ ७०० ७०१ ७०२ ७०३ ७०४ ७०५ ७०६ ७०७ ७०८ ७०९ ७१० ७११ ७१२ ७१३ ७१४ ७१५ ७१६ ७१७ ७१८ ७१९ ७२० ७२१ ७२२ ७२३ ७२४ ७२५ ७२६ ७२७ ७२८ ७२९ ७३० ७३१ ७३२ ७३३ ७३४ ७३५ ७३६ ७३७ ७३८ ७३९ ७४० ७४१ ७४२ ७४३ ७४४ ७४५ ७४६ ७४७ ७४८ ७४९ ७५० ७५१ ७५२ ७५३ ७५४ ७५५ ७५६ ७५७ ७५८ ७५९ ७६० ७६१ ७६२ ७६३ ७६४ ७६५ ७६६ ७६७ ७६८ ७६९ ७७० ७७१ ७७२ ७७३ ७७४ ७७५ ७७६ ७७७ ७७८ ७७९ ७८० ७८१ ७८२ ७८३ ७८४ ७८५ ७८६ ७८७ ७८८ ७८९ ७९० ७९१ ७९२ ७९३ ७९४ ७९५ ७९६ ७९७ ७९८ ७९९ ८०० ८०१ ८०२ ८०३ ८०४ ८०५ ८०६ ८०७ ८०८ ८०९ ८१० ८११ ८१२ ८१३ ८१४ ८१५ ८१६ ८१७ ८१८ ८१९ ८२० ८२१ ८२२ ८२३ ८२४ ८२५ ८२६ ८२७ ८२८ ८२९ ८३० ८३१ ८३२ ८३३ ८३४ ८३५ ८३६ ८३७ ८३८ ८३९ ८४० ८४१ ८४२ ८४३ ८४४ ८४५ ८४६ ८४७ ८४८ ८४९ ८५० ८५१ ८५२ ८५३ ८५४ ८५५ ८५६ ८५७ ८५८ ८५९ ८६० ८६१ ८६२ ८६३ ८६४ ८६५ ८६६ ८६७ ८६८ ८६९ ८७० ८७१ ८७२ ८७३ ८७४ ८७५ ८७६ ८७७ ८७८ ८७९ ८८० ८८१ ८८२ ८८३ ८८४ ८८५ ८८६ ८८७ ८८८ ८८९ ८९० ८९१ ८९२ ८९३ ८९४ ८९५ ८९६ ८९७ ८९८ ८९९ ९०० ९०१ ९०२ ९०३ ९०४ ९०५ ९०६ ९०७ ९०८ ९०९ ९१० ९११ ९१२ ९१३ ९१४ ९१५ ९१६ ९१७ ९१८ ९१९ ९२० ९२१ ९२२ ९२३ ९२४ ९२५ ९२६ ९२७ ९२८ ९२९ ९३० ९३१ ९३२ ९३३ ९३४ ९३५ ९३६ ९३७ ९३८ ९३९ ९४० ९४१ ९४२ ९४३ ९४४ ९४५ ९४६ ९४७ ९४८ ९४९ ९५० ९५१ ९५२ ९५३ ९५४ ९५५ ९५६ ९५७ ९५८ ९५९ ९६० ९६१ ९६२ ९६३ ९६४ ९६५ ९६६ ९६७ ९६८ ९६९ ९७० ९७१ ९७२ ९७३ ९७४ ९७५ ९७६ ९७७ ९७८ ९७९ ९८० ९८१ ९८२ ९८३ ९८४ ९८५ ९८६ ९८७ ९८८ ९८९ ९९० ९९१ ९९२ ९९३ ९९४ ९९५ ९९६ ९९७ ९९८ ९९९ १०००

२३४५इ । डा ॥ २० ॥ १५८

हे “इन्द्र !” “ते” तव “तच्छ्वी” बलं “उपमा” अन्तिकं^(१)
 “देवतातये^(२)” यजमानाय यज्ञार्थं वा^(३) “गृणे” स्तुवे ।
 “यद्” यस्मात् हे “शचीपते !^(४)” “वृत्रम्^(५)” “ओजसा” बलेन
 “हंसि” [तस्मात् ते शवी गृण इति सम्बन्धः ॥ १ ॥ १५८

* “रन्धयः”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

(१) —“उपमा”-इत्यन्तिक-नामसु अन्य (नैषण्डुकम् २, १६) । —“सर्वबलानामुपमा-
 भूतम् अन्यन्तीत्कृष्टमित्यर्थः”-इति वि० ।

(२) —“सर्वदेवात् तातिल् (४, ४, १४२)”-इति स्वार्थे तातिल् लिट् रूपम् ।

(३) —“देवताता”-इति यज्ञनामसु दशमं नेषण्डुकम् (३, १७) ।

(४) —“शचीति कसे-नाम (नै० २, १, २३) तस्य पतिः शचीपतिः, तस्य सम्बोधनं
 [हे शचीपते ! ज्योतिष्टोमादि-कसेणामधिपति-भूत इत्यर्थः”-इति वि० ।

(५) —“वृत्रं मेघम्”-इति वि० । “वृत्र”-इति मेघनामसु अष्टाविंशतितमं नेषण्डु-
 कम् (१, १०) ।

^{३ १२} ^{२२} ^{३ १२} ^{२२}
अयं ससोमइन्द्रतेसुतःपिव ॥ २ ॥ १६०

^{३ २} ^{३ २} ^५ ^{२ २}
I यस्या३१। त्यच्छा३१२३४म्। वरम्। मा३दाइ।

^{३ २} ^{३ २} ^५ ^{२ २} ^{३ २}
दिवो३१। दासा३१२३४। यर। धा३यान्। अया-

^{३ २} ^५ ^{२ २} ^{३ २}
३१म्। ससो३१२३४। मई। द्रा३ताइ। सुता३१ः।

^{३ २} ^१ ^५ ^३ ^५
पिवा३। ओ२३४वा। ऊ२३४पा ॥ २१ ॥

^४ ^४ ^{१ २ २ २}
II यस्यत्यच्छा५म्बरम्मादाइ। दिवोदासाय२रन्धयन्।

^७ ^२ ^{४ ५} ^{३ २} ^{१ २} ^{५ २ २}
आयं ससो३। मइ। द्रा३ताइ। सर३ता२३४ओहोवा।

^३ ^५
पी२३४वा ॥ २२ ॥

^५ ^२ ^{४ ५ ४ ५} ^{१ २ २ २ २ २ २ २}
III यस्यत्या३च्छाम्बरम्मादाइ। दिवो२दासाय२रन्धयन्।

^७ आय॑^२ससो॑३ । म॒इ । द्र॒ता॑३इ । सू॒तआ॑२३ः । पा^१

^१ र॒इवा॑२३४ औ॒होवा॑ । इ॒र३४ती ॥ २३ ॥

IV या॑४स्यत्यत् । हो॒इ । श॒म्बर॑म्मादा॒ए । दि॒वो-

दा॑साय॒रन्ध॑यन्नया॑सा॒सो । म॒इ । द्र॒ता॑३४ । औ-

हो॒वा । सू॒र३४ताः । पि॒वो॒र३४पु॒इ । डा ॥ २४ ॥ १६०

हे “इन्द्र !” “त्व” “यस्य” सोमस्य “मदे” पानेन जनिते
हर्षे सति “शम्बरम्” असुरं^(१) “दिवोदासाय” राज्ञे “रन्धयन्”
[रध हिंसा-संराद्धोः (दि०प०)] हन्ता भवसि [त्वदिति क्रिया
विशेषणं^(२)] तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा हे “इन्द्र !” “सः”
“अयं” “सोमः” “ते” त्वदर्थं “सुतः” अभिषुतः । अत
एव^(३) ॥ २ ॥ १६०

I, II, III, IV दैवोदासानि चत्वारि ।

(१) — “शम्बरम्”-इति निघण्टौ मेघ-नामसु (१, १०) — उदक-नामसु (१, १२) —
बल-नामसु (२, २) पठितम् । असुरमित्यपि मेघ-नामसु (१, १०) दृश्यते तत्रैव ।

(२) — ‘त्यञ्जदसत्यपर्यायः’ * * * तं शम्बरम्-इति नि० ।

अथ तृतीया ।

वृमेधऋषिः ।

१२

३ १२

एन्द्रनोगधिप्रिय*सत्राजिदगोच्चा† ।

३ २७ ३ १२ ३ १२ २२ ३ २

गिरिर्नविश्वतःपृथुः‡पतिर्दिवः ॥ ३ ॥ १६१

४२ ५ ५

२१

२

१ २ २

१२

I एन्द्रनाः । गधिप्रार३या । सात्राजित् । अगो-

२

३ २

३ २

१

२

१

हार३या३४ । गिरा३४ईर्नवाइ । श्वताःपार्थू३ः । पा ।

१ २

५२ २

३

५

१ रतार३४औहोवा । दीर३४वाः ॥ २५ ॥

४

४

१ २ २

१

६२

II एन्द्रनो५गधिप्राया । सात्राजित् । अगोच्चायौ ।

* “प्रियः”-इति,

† “दगोच्चा”-इति,

‡ “विश्वतस्पृथुः”-इति च,

} ऋग्वेदीयाः पाठाः ।

१६१ उत्तरार्चिकस्य ५, १, १८, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, १, ४ =

जहे ५, १२ ।

I, II साम्बर्त्तं द्वे ।

अथ चतुर्थी ।

पर्वतऋषिः ।

१२ २१ २२ १२ २१ २
यइन्द्रसोमपातमोमदःशविष्ठचेतति ।

३२ २२५ २२२ १२
येनाहसिन्याऽत्रिण*न्तमीमहे ॥ ४ ॥ १६२

१ १ २२ २ १ १
हो३वा । गिराईर्नवौ । हो३वा । श्वतार३ः । पा२-

३ ५२ ५ १२ ३ २
र्यूर३४औहोवा । पतिर्दिवा१ः ॥ २६ ॥ १६१ ॥

हे “प्रिय !” सर्वेषां प्रियतम ! हे “सत्ताजित्” महतां
शत्रूणां जेतः ! हे “अगोह्य” तिरस्कर्तुमशक्य इन्द्र ! “गिरिर्न”
पर्वत इव “विश्वतः” सर्वतः “पृथुः” पृथुतमः “दिवः” स्वर्गस्य
“पतिः” ईश्वरस्य त्वं “नो” ऽस्मान् “आगधि”(१) आगच्छ ।
॥ ३ ॥ १६१

* “न्यऽत्रिणं”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१६२ ऋग्वेदस्य ६, १, १, १ ।

(१) — “अङ्कितस्य (६, ४, १०३)”-इति हेर्धिः ।

४ ५ १ २ ४ ५ २ १ २ १ २ २
 I यइन्द्रसो । मापाऽतामाः । मदाःशवाइ । छचे-

१ २ ४ ५ २ १ २ ४ २ ५
 तताइ । याइनाइहासी । नियत्रिणाम् । ताश्मौम ।

३ १ १ १ १
 द्वा२३४५इ ॥ २७ ॥ १६२ ॥

हे “इन्द्र !” “यः” त्वं “सोमपातमः” अतिशयेन सोमस्य पाता हे “शविष्ठ” बलवत्तम ! [शव इति बलनाम (नै० २, ८, ३) तस्माद्विन्नन्ता^(१) दातिशयनिक इष्टन् (५, ३, ५५) विन्मतोर्लुक् टिलोपः (६, ४, १५५)] हे ईदृशेन्द्र ! तस्य तव सोम-पान-जनितो यो “मदः” “चेतति” सम्यग् जानाति [वृत्रवधादीनि कार्याणि कर्तुं] । य इत्यस्य चेततीत्यनेन सम्बन्धाद् “यद्वृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)” इति न निहन्यते । अथवैतदेकमेव वाक्यम्—हे बलवत्तमेन्द्र ! सोमपातमः सोमस्य पातृतमो यस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यस्त्पर्पयितव्यः सन् चेतति । पुरुष-व्यत्ययः (३, १, ८५) चेतसि सम्यग् जानासि । “मदोनुपसर्गे (३, ३, ६६)” इति मदेः कर्मण्यप् प्रत्ययः] “येन” सोम-पान-जनितेन मदेन “अत्रिणम्” अत्तारं राक्षसादिकं “निहंसि” निहिनस्मि निक्कष्टां हिंसां प्रापयसि “तं” मदं तादृङ्-

I आचारम् ।

(१)—पाञ्चमिक (५, २, १२२)-वज्रसू-वचनाबलवर्थे विनिः ।

अथ पञ्चमी ।

इतिमिठ* ऋषिः ।

३ १ २ ३ १ ३ १ २ ३ १ २
 तुचेतुनाय† तत्सुनोद्राघीयआयुजीवसे ।

१ २ ३ १ २
 आदित्यासःसमहसः‡ छणोतन ॥ ५ ॥ १६३

४ ३ ४ ५ २ ३ ५ २ ३ ५
 I तुचेतुना । यता३२त्स२३४नाः । द्राघीयार३४यूः ।

मदोपेतं त्वां वा “ईमहे” [याच्चा-कर्मायं(नि० ३, १८, १) याच्चा-
 महे [यद्वा । ई गतौ देवादिकः(प०) । छान्दसो विकरणस्य
 लुक्(२, ४, ७३) । ईयामहे उपगच्छामः स्तुतिभिः सन्नजामहे
 इत्यर्थः ॥ ४ ॥ १६२

* ‘इतिमिठि’-इति वि० पाठः ।

† “तुचेतुनाय” } इमौ ऋग्वेदीयो पाठौ ।
 ‡ “सुमहसः” }

१६३ ऋग्वेदस्य ६, १, २८, ३ ।

I दीर्घायुषम् ।

२२१ १ १ १२१ ३
जोवासा २इ । आदीरेत्यासा २ः । समहसा २ । क-

२ ४ ३ ११११
णोऽतापू । ना३३४५ ॥ २८ ॥ १६३ ॥

हे “समहसाः” शोभन-तेजस्काः^(१) हे “आदित्यासः”
अदितेः पुत्राः ! “नो” ऽस्माकं “तुचे” पुत्राय^(२) “तुनाय” [तनो-
तेर्लुक्^(३) । तनोति कुलमिति तुनः पौत्रः । उकारोपजन-
श्छान्दसः^(४) । अत एव बह्वृचा “स्तनाय”-इति पठन्ति ।
तस्मै तुनाय] पौत्राय च^(५) “जीवसे^(६)” जीवनाय “द्राघीयी”
दीर्घतमं तत् प्रसिद्धम् “आयुः” जीवितं “सु” सुष्ठु “कृणोतन”
कुरुत ॥ ५ ॥ १६३

(१)—विवरण-नथे सहस इति सह पूजायामित्यस्य रूपम् । अतएवोक्तं तत्र
‘समहसः सुपूजाः कृणोत् कुरुतेत्यर्थः’-इति ।

(२)—“तुक्”-इत्यपत्य नामसु प्रथमं नैवण्ट् कम् (२,२) ।

(३)—तुकि किल् “तनिपत्योश्छन्दसि (६,४,९९)”-इति उपधा-लोपः फलम् अत-
नरञ्च तत्र उकारोपजनः ।

(४)—उपजनोऽत्र वर्ण-वृद्धिः, आगम इति भावः । तत्र च व्यत्ययवचनं शरणम् ।

(५)—‘तनायेति धन-नाम (नै० २,१०,१९) । तस्मादिदं तादर्थ्यं चतुर्थी, धनस्य
चार्थायेत्यर्थः’-इति वि० ।

(६)—‘जीवसे’ इति “तमर्थे सेऽसे (२,४,९)” नित्यादिना सिद्धम् ।

अथ षष्ठी ।

विश्वमना ऋषिः ।

४ १२ २२ ३ १२ ४ १२
वेत्याहिनिर्ऋतीनां वज्रहस्तपरिवृजम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
अहरहः शुन्ध्युः परिपदामिव ॥ ६ ॥ १६४

४ १२ ४ ५ २ ४ १ २ १
I वेत्याहिनिर्ऋतीनाम् । वाज्रहस्तपरिवृ । जाम् ।

२ १ २ १ २ १ २ ४
अहर । हाः । शुन्ध्युः परि । पदाश्मापुइपूना ६५६
॥ २८ ॥ १६४

इदानीं सृष्टेरिन्द्रं सम्बोधाह—हे “वज्रहस्त” वज्रयुक्त-
हस्तेन्द्र ! निर्ऋतीनाम्” उपद्रवकारिणां रक्षसां^(१) परिवर्जनं
(हिरवधारणे) त्वमेव “वेत्य” जानीषे । तत्र दृष्टान्तः—अह-
रहरित्यादिः । “शुन्ध्युः” (अस्मिन्नुदिते सति ब्राह्मणा आत्मीयं
कर्म कृत्वा शुद्धा भवन्तीति शोधन-हेतुत्वाच्चुध्युरादित्यः) आ-
दित्यः “परिपदामिव” परितः पद्यमानानां यजमानानां [यहा ।

१६४ ऋग्वेदस्य ६, २, १८, २ ।

I शुन्ध्युः साम ।

(१)—निर्ऋतिर्मुन्यु-देवता, तस्याः सभूतानां प्रवृत्तीनां कारणान्निकार-
इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

इरिमिठक्तृषिः ।

१२ २२ ३ २ ३ २ ३ १२ ३ २
अपामीवामपस्वधमपसेधतदुर्मतिम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
आदित्यासोयुयोतनानोअहसः ॥ ७ ॥ १६५

४ २ ५२२ ४ १ २ २१
I अपामीवामपा । स्विधाम् । अपसेधतदुर्मा२३-

२ १ १ १२ २ २ १ ५
तीम् । आदी२त्यासा२ः । युयोतनानओवा३ओ२३४वा ।

४ ५
हापूसोईहाइ ॥ ३० ॥ १६५ ॥

परितः पततां पक्षिणां वर्जनं स्व-स्थान-त्यागम्] “अहरहः”
प्रतिदिनं यथा वेति ।

उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य सर्वतो गच्छन्ति
खलु । एवं त्वयोन्द्रे स्ववलेन प्रकाशमाने सति शत्रवः स्वपुराणि
त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ १६४

हे “आदित्यासः” आदित्याः ! “अमीवां” रोगम् “अप-
सेधत” अस्मत्तोपगमयत । “स्विधं” बाधकं शत्रुं च अपसेधत ।

१६५ ऋग्वेदस्य ६, १, २६, ५ ।

I अपामीवम् ।

अथाष्टमी ।

वसिष्ठ ऋषिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २
 पिवाससोममिन्द्रमन्दतुवायन्तेसुषावह्यश्वाद्रिः ।

३ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २
 सोतुर्वाङ्म्यासुयतो नार्वा ॥ ८ ॥ १६६

॥ प्रथम-दशति ॥

५ ४ १ २ १ २ १ २
 I पिवा । सोममिन्द्रमन्दतुवा २ । यन्तेसुषावह-

२ १ २ १ २ २ २
 रिया । श्वा २ ३ द्रौः । सो २ ३ तूः । बाह्वभीश्या ३ म् ।

१ १ ३ ५ २ २ २ १ २ १ १ १
 सुया २ ता २ ३ ४ औहोवा । ए ३ । नार्वा २ ३ ४ ५ ॥ ३१ ॥

“दुर्मतिम्” अस्माकं दुःखस्य मन्तारञ्च अपसेधत । अपिच हे
 आदित्याः ! “नो” ऽस्मान् “अंहसः” पापात् “युयोतन”^(१) पृथ-
 कुरुत ॥ ७ ॥ १६५

१६६ उत्तरार्चिकस्य ३, १, १३, १ ऋग्वेदस्य ५, ३, ५, १ =
 आरण्ये १, २, २० — ११, ३१ — ३, २५ = जहे २२, २, १ — ३ =
 जह्ये १, १० — ५, २, ३ ।

I वैराजम् ।

(१) — “तप्तनप्तनथचाद्य (७, १, ४५)” इति तस्य तनादेशे रूपम् ।

II हाउपिवा । सोममिन्द्र । मा । दतुवा३ ।

दतुवा । यन्ते सुषावहरिया । आ१द्री२ः । आद्री२ः ।

सोतुर्वाहभ्याम् । सुयता३ः । सुयता३ः । नार१र्वा३र३४

औहोवा । ई२३४५ ॥ ३२ ॥ १६६ ॥

हे “इन्द्र !” “सोम” “पिब” । सोमः त्वां “मन्दतु” मादयतु
हे “हर्यश्वा !” “ते” त्वदर्थं “सोतुः” अभिषवकर्तुः “वाहुभ्याम्
अर्वा न” रश्मिभ्यामश्वइव “सुयतः” सुष्ठु परिगृहीतः^(१)
“अद्रिः”^(२) यावायं “सोम” “सुषाव” ॥ ८ ॥ १६६

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये-सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
चतुर्थस्याध्यायस्य पञ्चम-खण्डः ॥ ५ ॥

II सहोदैर्घतमसम् ।

(१)—‘कथं पिबामि ? उच्यते—सुयतः सुबद्धः’-इति वि० ।

(२)—‘अद्रिः प्रथमैकवचनमिदं तृतीयैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम्, अद्रिभिः अग्नि-
यावभिरित्यर्थः’-इति वि० ।

अथ षष्ठे खण्डे—

सैषा प्रथमा ।

सौभरिर्ऋषिः ।

३ २ ३ १२ २२ २ १० ३ १ २
अभ्राहव्योअनात्वमनापिरिन्द्रजनुषासनादसि ।

३ १२ ३ १ २
युधेदापित्वमिच्छसे ॥ १ ॥ १६७

४ २ २ ४ २ १२ २ १
I अभ्राहव्योपूअनातुवाम् । अनापिराइन्द्रा २ ।

१ १ ३ २ ३ ५ २ १२ ३
ज । नुषा २ । सना ३४पूत् । आ २३४सी । युधेदार-

१ २ २ ३ २
पित्वमिच्छसे । युधा १ ॥ ३३ ॥ १६७ ॥

हे “इन्द्र !” त्वं “जनुषा” जन्मनैव “अभ्राहव्यः” [“व्यन् सपत्ने (४, १, १४५)”-इति व्यन् प्रत्ययः) सपत्न-रहितः “अना” अनेतृकः [“ऋतम्हन्दसि (५, ४, १५८)”-इति कपः प्रतिषेधः] अनियन्तृक इत्यर्थः । “अनापि” बन्धु-वर्जितश्च “सनादसि” चिरादेव भ्राह-
व्यादि-वर्जितोऽसि । यत्र त्वम् “आपित्वं” बान्धवम्^(१) “इच्छसे”

१६७ उत्तरार्चिकस्य ६, २, ४, १ = ऋग्वेदस्य ६, २, ३, ४ =
आरण्ये २, १६ = जहे ७, १० ।

I अभ्राहव्यम् ।

(१)—‘ज्ञातित्वम्’-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

सौभरिर्ऋषिः ।

१२३१ २ ३१२ २२ ३२ ३१ २
 योनइदमिदंपुराप्रवस्यआनिनायतमुवस्तुषे ।

१२ ३१ २३ १२
 सखायइन्द्रमूतये ॥ २ ॥ १६८

४२ ५ २१ २ १
 I योनोहाउ । इदाम् । इदंपुरारश्हाउ । प्रवा ।
 २ १ २ २
 प्रवस्यआरश्हाइ । निना । निनायतमुवारश्हाउ ।
 १ २ १ २
 स्तुषाइ । सखायआरश्हाइ । द्रमूतारश्हाइ ।
 १
 ओरश्हापुइ । डा ॥ ३४ ॥

५२४ २३४ ५ १२ २ २ २ १
 II योनाइदमिदंपुरा । योनइदमिदा१०पूरा । प्र-
 २ २ ४ २३ ५ १ २ ४
 वस्यआनिना । यताश्मूवस्तुषाइ । निना । यताश्मू-
 इच्छसि तत्र “युधेत्”-युद्धेनैव(१) युद्धं कुर्वन्नेव स्तोतृणामर्थाय
 सखा भवसीति ॥ १ ॥ १६७

१६८ ऋग्वेदस्य ६, २, २, ४ ।

I, II शार्करे द्वे ।

(२)—इच्छन् इह एवार्थः ।

१०३क,

अथ तृतीया ।

सौभरिर्ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आगन्तामारिषण्यतप्रस्थावानोमापस्थात*समन्यवः ।

३ १ २

दृठाचिद्ध्यमयिष्णवः† ॥ ३ ॥ १६८

२ ३ ५ २ १ १ २ ४
इवस्तुषाड् । सखायारः । आर३इ । द्रमू३तापुयाद्-

पु३इ ॥ ३ ५ ॥ * १६८

“सखायः” समान-ख्याना हे ऋत्विग्यजमानाः ! “यः” इन्द्रः
 “पुरा” पूर्वम् “इदम् इदम्” दर्शनीयतया विद्यमानं “वस्यः”
 वसीयः (वसोरीयसुनीकारलोपश्छान्दसः) प्रशस्तं वसुनोऽस्मान्
 “प्राणिनाय” प्रकर्षणानीतवान् । “तसु” तमेव धनानामाने-
 तारम् इन्द्रं “वो” युष्माकं धन-लाभार्थम् “ऊतये” रक्षणाय च
 “स्तुषे” सौभरि रहं स्तौमि ॥ २ ॥ १६८

* “स्थाता”-इति, † “स्थिराचिन्नमयिष्णवः”-इति च ऋ० ।

१६८ ऋग्वेदस्य ६, १, ३६, १ ।

* ॥ इति ग्रामे गेये दशमः प्रपाठकः ॥

४२ ५ ४

२२ १

२

१ २

I ओम् ॥ आगन्ता । मारिषण्याश्चता । प्रास्था-

२२ २ १२ २२ १ ७

१ २ २

४ ५

वानोमापस्थात् । सामन्यावा २ । दृढाचीश्चया ३ । मयोवा ।

४

५

ष्णाध्रुवोद्दिष्टा ॥ १ ॥ १६८

हे “प्रस्थावानः” प्रस्थातारः प्रगन्तारो^(१) “मरुतः” ।
 “आगन्त” अस्मानागच्छन्त । “मारिषण्यत”^(२) अनागमनेन
 नोऽस्मान्मा हिंसिषत । हे “समन्यवः” समान-तेजस्काः
 समान क्रोधाः ! वा “दृढाचित्”^(३) दृढान्यपि पर्वतादीनि
 हे “यमयिष्णावः” नियमयितृत्वशीलाः ! नियमयितारः !
 “मापस्थात” अस्मत्तोन्मत्र मातिष्ठत अस्मास्वेवावतिष्ठध्व-
 मित्यर्थः ॥ ३ ॥ १६८

I दृढत्कम् ।

(१)—‘शब्द णामुपरि युद्धार्थं गन्तार इत्यर्थः’-इति वि० ।

(२)—“दुरस्युर्द्विगुणस्युर्द्विगुणतिरिषण्यति (७, ४, ३६)”-इति सिद्धम् ।

(३)—इह त्रिच्छब्दोऽप्यर्थः । “चिदित्येषोऽनेककर्मा”-इत्यादि नै० १, ४ ।

अथ चतुर्थी ।

सौभरिकृषिः ।

१ २ ३२३ ३१ २ ३१ २ ३१ २
 आयाह्वयमिन्दव*श्वपतेगोपतउर्वरापते ।

१ २
 सोम॑सोमपते पिब ॥ ४ ॥ १७०

४२ ५२ ४ २१ २ २ २ १
 I आयाही । अर्यामिन्दवे । श्वपार३ताइ । गोप-

२ १२ ३२२ १२
 तउ । वरा१पाता२३४इ । सोमा३म् । सोमा२३ ।

१ १ ३ ५२ २ ३ ५
 पारता२३४ओहोवा । पौर३४वा ॥ २ ॥

४२ ५२ ४ २ १ २ २ १ २२ १२
 II आयाह्विया । या३माइन्दा३वे । आश्वपतेगो-

२२ १ ७ २ २ २ १
 पते । ऊ । वरा२३ह्वा३इ । पा३ताइ । सो२३४म७

* “याहीमइन्दवो”-इति ऋग्विदीय-पाठः ।

१७० ऋग्वेदस्य ६, २, १, ३ ।

अथ पञ्चमी ।

सोमरिऋषिः* ।

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २

त्वया हस्विद्य, जावयं प्रतिश्वसन्तं वृषभब्रुवीर्माह ।

५ १ २ २ १ ५ ५ २
 हाइ । सो । म । पतेइहाइइ । पारइइवा । एहि-
 ५ ४
 याइहा । होपुइ । डा ॥ ३ ॥

५ २ २ ५ २ २ २ २
 III आयाइ ह्ययमिन्दाइवाइ । अश्वापाशताइइ । गो

२ १ १ ३ ४ १ २ २
 पाताऊइ । वरारपारइइताइ । सोमं सोमाइइ । प-
 १ २ १ ५ २ ५ ४ ५
 ताइ । पिवाइओरइइवा । ऊरइइपा । ऊपा ॥ ४ ॥ १७०

“अश्वपते” अश्वानां स्वामिन् ! “गोपते” गवां पालयितः “उर्व-
 रापते” सर्व-शस्याढ्या भूमिरुर्वरा तस्याः पते हे इन्द्र ! “इन्द्रवे”
 दीप्ताय तुभ्यम् (अयं सोमोभिषुत इति शेषः) तस्माद् “आयाहि”
 सोमं प्रत्यागच्छ, आगत्य “सोमपते” हे इन्द्र ! “सोमं”
 “पिब” ॥ ४ ॥ १७०

* “प्रयोगोनाम ऋषिः”-इति वि० ।

I, II, III सौयवसानि त्रीणि ।

३ १२ २२ ११ २

संस्थेजनस्यगोमतः ॥ ५ ॥ १७१

५ २

I त्वयाहस्वीत् ।

१ २ २

यूजावयम् ।

१ ७

प्रातिश्वासार ।

१ २

तंवृषम ।

१ २

ब्रूवौश्माह्वार३४इ ।

३ २

संस्थारइ ।

१ २

जानस्य-

१

५

३

५

गोर३४वा । मार३४ताः ॥ ५ ॥ १७१

“वृषम” वर्षितः ! हे इन्द्र ! “गोमतः” गवादि-युक्तस्य जनस्य
 “संस्थे” स्थाने युद्धे^(१) “श्वसन्तम्” अस्मान् प्रति क्रोधातिश-
 येन श्वास-कारिणं शत्रुं “युजा”^(२) सहायेन “त्वया ह स्वित्”
 त्वयैव खलु^(३) वयं “प्रति ब्रूवौमहि” प्रतिवचनं कुर्मः निराकरि-
 ष्यामइत्यर्थः ॥ ५ ॥ १७१

१७१ ऋग्वेदस्य ६, २, ३, १ = यजुर्वेदस्य ३१, ६ ।

I धेनुसाम ।

(१) —‘सन्निष्ठन्ते यव योद्धारः स संस्थः सङ्ग्रामः, तस्मिन् संस्थे’-इति वि० ।

(२) —युज्यत इति युक् सहायः, तेन युजा ।

(३) —खिदर्थः खल्विति । ‘खिदिति पदपूर्णः’ इति वि० ।

अथ षष्ठी* ।

^{१ २} गावश्चिद्वा^{क ३ २२ ३ २३ १ २}समन्यवः सजात्येनमरुतः*सवन्यवः ।

^{३ १ २ ३ १ २ ३ २} रिहतेः*ककुभोमिथः ॥ ६ ॥ १७२

^{५ २ २ २ २ २ २ २ २ २} I गावश्चिद्वासाईमन्यवाः । सजात्येनमरुतः सवन्य-

^{१ २ १ २ २ २ १ २ ४ ५} वारश्चोइ । रिहतेकाकूभो । मिथा । औश्चोवा ।

^४ चोपुइ । डा ॥ ६ ॥ १७२

“समन्यवः” समान-तेजस्काः समान-क्रोधा वा हे मरुतः !
“गावश्चित्” गावश्च युष्मन्मातृभूताः^(१) “सजात्येन” समान-जाति-

* ‘मारुतीयसृग् । सौभरेरार्षम्’-इति वि० ।

† “मरुतः”-इति । ‡ “रिहते”-इति च

ऋग्वेदे स्वरभेदेन पठ्यते ।

१७२ ऋग्वेदस्य ६, १, ४०, १ ।

I सवैशीयम् ।

(१)—‘गो शब्देनाद्य आदित्यरश्मय उच्यन्ते । चिच्छब्द उपमायाम् । आदित्य-
रश्मय इव, * * *, आदित्यरश्मय इव सर्वे सदीप्ता इत्यर्थः’-इति वि० । “गावः”-इति
रश्मिनामसु तृतीयं नैषण्ट् कम् (१, ५) ।

अथ सप्तमो ।

द्वयोर्दृमेधऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वन्नइन्द्राभरञ्चो*नृम्णं शतक्रतोविचर्षणे ।

त्वेन एकस्माद्भजत इति^(१) एवं “सबन्धवः” समान-बन्धुकाः सत्यः
 “ककुभो” दिशः^(२) प्राच्यादि-दिग्भागान् प्राप्य “मिथः” परस्परं
 “रिहते” लिहन्ति (वेति पूरकः ॥ ६ ॥ १७२

* “दृमेधस आर्षेम्”-इति वि० ।

† “भरञ्चो”-इति ऋग्वेदीय-पाठः, सायणीयोत्तर-
 भाष्ये च ।

(१)—‘सर्वेषां कथं समानजातित्वम्? एकस्मात् पृष्ठे: सकाशाज्जायमानत्वात्’-
 इति वि० ।

(२)—‘ककुभः प्रधानभूताः, आदित्यरश्मयः, * , अथवा ककुभो दिशः, दिक्-
 शब्देनाव दिग्वासिनो यजमानालक्ष्यन्ते, तान् आस्तादयन्ति उपजीवन्तीत्यर्थः ।
 कथमुपजीवन्ति? उच्यते—मिथः सहभूता इत्यर्थः । अथवा गाव एव समन्यवो
 दोष्ताः, सजात्यः सपत्न्याः पुत्र-पौत्र-भ्रात्रादि-सहिताः’-इति वि० ।

(४)—अत्र विवरणकृत्—‘आ-इत्युपसर्गश्रुते भरेत्याख्यात सदुक्त्यन्ते, आभर ।
 वीरं पुत्रम् । कीदृशं पुत्रम्? पृतनासहं पृतना इति सङ्ग्राम-नाम, तस्मिन् शत्रूणां
 सभिभवितार मित्यर्थः’-इति ।

३ १ २ ३ १ २

आवीरंपृतनासहम्* ॥ ७ ॥ १७३

४ ५ ४

२ १ २

२

१ २ २

१

I त्वन्नई । द्रआभार३रा । ओजोनृम्णम् । शत-

२

१ २ ३

५

१ २ २ २

१

क्रता३उ । वीचर्षा२३४णाइ । आवीरंपा३हा३ । तार-

३

५ २ २

३

५

ना२३४औहोवा । सार३४हाम् ॥ ७ ॥

४ ५ ४

१ २

२

१ २ २

१

II त्वन्नइन्द्रा । आभार३रा । ओजोनृम्णम् । शत-

२

१ २ ३

५

२ २ २

२

३ २

क्रता३उ । वीचर्षा२३४णाइ । आवीरा२३म्या । तना-

२ १

४ ५

४

सहाम् । औ२३होवा । होपूइ । डा ॥ ८ ॥ १७३

हे “शतक्रतो” बहु-कर्मन् ! “विचर्षणे” विविध-द्रष्टरिन्द्र !
 “त्व” “नो” ऽस्मभ्यम् “ओजो” बलं “नृम्ण” धनञ्च “आ भर”

* “पृतनाषहम्”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१७३ उत्तरार्चिकस्य ४, २, १३, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, २, ४ =
 जहे ४, १८ ।

I, II आभरे हे ।

१०४क,

अथाष्टमी ।

क २२ २ १ २ २ १ २ ३ १ २ २ १ २
अधाहीन्द्रगिर्वणउपत्वाकामईमहेसष्टमहे* ।

३ २ २ १ २ ३ १ २
उदेवगमन्त† उदभिः ॥ ८ ॥ १७४

४ ५ २ ४ २ १ २ १ २ २ २ २ २
I अधाहिया । द्रगिर्वार३णाः । उपत्वाका । मई-

२ १ २ १ १ २
मार३हाइ । सष्टममार३हाइ । जदे२ । वगमार३ताः ।

१ २ ४ ४
उदार३भाइः । इडा५भीः । हो५इ । डा ॥ ८ ॥

५ २ २ ५ १ २ २ २ १ २
II अधाहीन्द्रगिर्वार३णाः । उपत्वाका । माई१मा-

आहर । “वीर” वीर्योपेतं “ष्टतनासहं” सेनानामभिभवितारं
त्वाम् “आ” ह्वयामह इति शेषः(१) ॥ ७ ॥ १७३

* “कामान्महःसष्टज्महे”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

† “उदेवयन्त”-इति ऋग्वेदीय-सायणीयोत्तरभाष्ये च ।

१७४ उत्तरार्चिकस्य १, १, २३, १ = ऋग्वेदस्य ६, ७, २, १ =
जहे १, १७, = १०, २, ८ ।

१ ७ १ २ ४ ५
 हा२इ । साह्यभाहा२इ । ऊदेश्वाम्मार३ । तओवा ।

४ ५
 दापूभोईहाइ ॥ १० ॥

५ २ २ ५ १ २ २ २ १ २
 III अधाहीन्द्रगिर्वणाईए । उपत्वाका । माईशमा-

२ १ २ ३ ५ २ ५ २ २ २
 हा३इ । साह्यम्मार३४हाइ । उदौ३हो३ । वा३हा३ ।

१ १ ३ २ ५ २ २ २ १ १ १ १ १
 म्मार । तऊ३४ओहीवा । दभी३रे२३४५ ॥ ११ ॥ १७४

हे “गीर्वणः” गोभिर्वननीयेन्द्र ! “अधा हि”^(१) सम्प्रति
 “त्वा” त्वां “कामो” काम्ये निमित्ते । [यद्वा । काम इति
 सुपां सु(७, १, ३६) कामान्^(२)] “ईमहे” याचामहे^(३) । किञ्च ।
 याचमानाः सन्तः “उपससृग्महे” उप सृजामः स्तुतिभि
 स्त्वां संयोजयाम इत्यर्थः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह—“उदेव” यद्यो-

I, II, III ऐश्वराणि त्रीणि ।

(१)—‘अध इत्यर्थं प्रदपूरणः । हीत्यर्थं हेतौ’-इति वि० ।

(२)—‘कामः-प्रथमैकवचनं मिदं द्वितीयैकवचनस्य स्थाने दृष्टव्यम्, कामं— काम-
 शब्देनाव काम्यमानत्वात् धनमुच्यते कामं धनम्’-इति वि० ।

(३)—“ईमहे”-इति यावा-कर्मसु प्रथमं नैषण्ट् कम् २, १६ ।

३२ ४ ५ २ ४ ५ ३ २ १ २ ५ २ ४ ५ २
 II सीदन्तस्तेवयः । यथा३ । गो२३४ । श्रीतमधौम-

४ ५ ५ ३ २ २ १ ५ ३ २
 दिराइ । विवा३ । हा३ । चार३४णाइ । अभी३ ।

२ १ ५ ३ २ १ ५ ५
 हो३इ । त्वा२३४मौ । द्रनो३ । नूर३४माः । उ-

५
 ह्रवाईहाउ । वा ॥ १३ ॥ १७५

हे “इन्द्र !” “गोश्रुते” (श्रीज् पाके । गोर्विकारो दधि
 पयश्च गोश्रुतेनोच्यते । तेन) दध्ना पयसा च श्रुते मिश्रिते
 “मदिरे” मदकरे “विवक्षणे” (१) रुर्ग-प्रापण-शीले त्वदीये
 “मधौ” सोमे “सीदन्तो” निवसन्तः । सद्ने दृष्टान्तः—“वयो-
 यथा पक्षिणो यथा एकत्र सङ्घोभूय तिष्ठन्ति तद्वत् सीदन्तो वयं
 “त्वाम्” “अभि” आभिसुख्येन “नोनुमः” पुनः पुनः भृशं वा
 स्तुमः ॥ ८ ॥ १७५

I, II सीदन्तीये वे ।

(१)—‘वक्तुमिच्छते’ इति वि० ।

अथ दशमो ।

३ २ ३ १ २ २ २ ७ ३ १ २ ३ १ २
वयमुत्वामपूर्व्यस्थूरन्नकच्चिद्भरन्तोवस्यवः ।

१ २ ३ १ २
वज्रिच्चित्रं* हवामहे ॥ १० ॥ १७६

॥ द्वितीय-दशति ॥

५ ३ २ २ ३ ४ ५ २ २ १ ७
I वयमुत्वामपूर्विया । स्थूरन्नकच्चिद्भरन्तवस्यावा

५ ३ २ १ ४ २
२३४ः । वज्रिन् । चित्राश्म । हारश्वाश् । मा३४५

५
होईहाइ ॥ १४ ॥

५ ४ ५ ४ ५ २ ४ ५ ४ ५ २
II वयमुत्वामपूर्व्यस्थूरन्नकच्चिद्भरन्तः । ओवा । हा३-

२ ३ २ १ १ १ १ १ २ २ ३ २ १ १
हाइ । अवस्यावार३४५ः । हारहाइ । वज्रिच्चित्रार-

* “वाजचित्र”-इति ऋ० सायणीयोत्तर-भाष्ये च ।

१७६ उत्तरार्चिकस्य १, १, २२, १ = ऋग्वेदस्य ६, २, १, १
= ऊहे १, १८-२१, १० ।

I पक्ष्यसाम ।

II सौभरम् ।

१११ २ २ ३ २ १ ५
 ३४५०म् । द्वाश्चाइ । ह्वाइ । मार३४चाइ । उह-
 ५
 वाईहाउ । वा ॥ १५ ॥ १७ई

हे “वज्रिन्” वज्र-युक्त ! “अपूर्व्य” त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूत-
 त्वाद्भिनव ! “भरन्तः” सोम-लक्षणै रन्नैस्त्वां पोषयन्ती वयं
 “चित्र” चायनीयं विविधरूपं वा “त्वासु” त्वामेव “अवस्यवः”
 अत्रो रक्षणमात्मनश्चक्षन्तः सन्तः “हवामहे” त्वामाह्वयामः
 तत्र दृष्टान्तः—“स्थूरं न”(१) यथा भरन्ती ब्रीह्यादिभिर्गृहं
 पूरयन्ती जनाः “स्थूरं” स्थूलं गुणाधिकं “कञ्चित्” कञ्चिन्मानवं
 यथा ह्वयन्ति तद्वत् ॥ १० ॥ १७ई

इति त्रिसायणाचार्य-विरचिते माधवौघे सामवेदार्थ-प्रकाशे कन्दोक्त्याख्याने
 चतुर्थस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

॥ इत्यौष्णिहं काकुभम् ॥

सादोरष्टादशस्वृक्षु चरमा नतमित्यसौ ।

उपरिष्टादृहत्यान्नाताः सप्तदश पङ्क्तयः(क) ॥

(१)—“स्थूरश्चर्द्धश्चरवचनः”—इति विवरणकारः । अत्र मते “स्थूरन्न”—इति
 पाठः ।

(क)—“सादोरिथा”—इति तृतीयदशदारभ्य “नतसंक्षो”—इति चतुर्थदशत्यन्ति-
 सान्ता अष्टादश ऋचः, तत्र “नतम्”—इति असौ अन्तिमा ऋक् उपरिष्टादृहन्तो-

चन्द्रमानतमित्येते वैश्वदेव्यौ(ख) प्रतीत्यसौ ।

आश्विनौ(ग) तिस्र आग्नेय आते अग्न इधीमहि ॥

आग्नीं नाग्नीन्ततमित्येता(घ) महे नो अद्य चौषसी ।

सौमी भद्रव इत्येषा(च) शिष्टा ऐन्द्रा उदीरिताः(छ) ॥

तत्र सप्तमे खण्डे —

सैषा प्रथमा ।

आदितोगोतमो नाम ऋषिः सम्परिकीर्त्तितः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ क २२
स्वादोरित्याविषूवतोमधोः*पिबन्ति गौर्यः ।

* “मध्वः”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

छन्दस्का । अपराः सप्तदश ऋचः पँक्तयः पँक्ति-छन्दस्काः । इति छन्दः-सङ्केतः ।

(ख) — “चन्द्रमा”-इति नवमी, “नतम्”-इति अष्टादशी एते ऋचौ वैश्वदेव्यौ-अनयोः विश्वे देवा देवताः ।

(ग) — “प्रतिप्रियतमं” — असौ दशमी ऋक् आश्विनौ आश्विन-देवताका ।

(घ) — “आते अग्न इधीमहि”-इति एकादशी, “आग्निं न”-इति द्वादशी, “आग्नि-नम्”-इति सप्तदशी एताः तिस्र ऋचः आग्नेयः ।

(ङ) — “महे नो अद्य”-इति त्रयोदशी ऋक् चौषसी उषोदेवताका ।

(च) — “भद्रं नो”-इति चतुर्दशी इथमृक् सौमी सोम-देवताका ।

(छ) — शिष्टाः दश ऋचः ऐन्द्राः ऐन्द्र-देवताकाः उदीरिताः मन्त्रदृष्टिभिरित्यर्थः ।
-इति दैवत-सङ्केतः ।

३२ २२ ३ १ २ ३ २ २ १ २ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

याइन्द्रेण सयावरीवष्णामदन्तिशोभथा*वस्वीरनुस्वराज्य-

म् ॥ १ ॥ १७७

४२ ३२ ४ २२ ४५२

२२

१

५२

I स्वादोरित्याविष् । वताः । मार३४ । धोःपि-

२

४५

१२ २ २

१२

२

१२२

वन्तिगौ । रियाः । याइन्द्रेण सयावार३रौः । वृष्णा-

१२

१२

२

१

२

१ २ २

मद । तिशोभार३था । वस्वाइरा१नू२ । स्वाराजियम् ।

१

२

१

इडा२३भा३४३ । ओर३४५इ । डा ॥ १६ ॥ १७७

“स्वादोः” स्वादुभूतस्य रस-युक्तस्य “इत्या विषूवतः” इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य^(१) “मधोः” मधुर-रसस्य सोमस्य (“क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमिति” कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी) एवं विधं सोमं “गौर्यो” गौरवर्णा गावः

* “शोभसे”-इति च ऋ० ।

१७७ उत्तरार्चिकस्य ३, २, १५, १ = ऋग्वेदस्य १, ६, ६, ५ =
आरण्ये १, २, २१—२, ८, १०—३, १५—१७—१८ ।

I यामम् ।

(१)--विषूवत इति विष् लुब्धाश्चावित्यस्य (भा० उ०) ।

१०५क,

अथ द्वितीया ।

३२७

३२७

३ १ २

३ २ ३ १ २

इत्याहिसोमइन्मदोब्रह्मा*चकारवर्द्धनम् ।

१ २

३ १ २

३ १ २

३ २ ३ १ २ ३

शविष्ठवज्रिन्नोअसापृथिव्यानिःशशाअहिमर्चन्ननुस्व-

१ २

राज्यम् ॥ २ ॥ १७८

५ २

२ १

२

१ २ १ २

२ १

I इत्याहिसो । मइन्मा२३दाः । ब्रह्मचका । रवर्द्धा-

२

१ २

१ २

२

१ २

२३नाम् । शविष्ठव । ज्रिन्नोजा२३सा । पृथिव्यानि-

“पिबन्ति” । या गावः “वृणा” कामाभिवर्षकेणेन्द्रेण “सया-
वरीः” सह गच्छन्त्यः सत्यः “मदन्ति” हृष्टा भवन्ति । ताः
“इन्द्रपोतस्य” सोमस्यावशेषं पिबन्तीत्यर्थः । “शोभथाः” [वचन-
व्यत्ययः (३, १, ८५)] इन्द्रेण सह शोभन्ते । “वस्वीः” पयः-प्रदानेन
निवास-कारिण्यः^(१) ता गावः “स्वराज्य” स्वस्य स्वकीयस्येन्द्रस्य
यद्राज्यं राजत्वन्तद् “अनु” लक्ष्य अवस्थिता इत्यर्थः ॥ १ ॥ १७७

* “मदेब्रह्मा”-इति ऋ० ।

१७८ उत्तरार्द्धिकस्य १, ५, २६, १ ।

(१)—‘वसिति धन-न्नाम (मि० २, १०, १५) धनवन्त्यः’-इति वि० ।

^{१ २ १} शशाञ्चिम् । ^{१ २} अर्चनाश्नू२ । ^१ स्वरौहो२ । ^१ जियमो-
२३४५इ । डा ॥ १७ ॥

^{४ २} II इत्याहिसोभूमइम्मदाः । ^४ ब्रह्मचका । ^{१ २ १ २} रवर्द्धा२३-
^१ नाम् । ^{१ ३ ५} शाविष्ठार३४वा । ^{२ २ ५} जिन्नोजार३४सा । ^{१ १ २} पृथिव्या-
^{१ २ १ २} निःशशाञ्चिम् । ^{१ २ १} अर्चा३४इ । ^{० १} अनूर३हो । ^{२ २} स्वाराजि-
^{१ २} यम् । ^१ इडार३भा३४३ । ^१ ओर३४५इ । डा ॥ १८ ॥ १७८

हे “शविष्ठ” अतिशयेन बलवन् ! “वज्जिन्” वज्रवन्निन्द्र !
“इत्या हि” इत्यम् एव अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेणैव^(१) “सोमे”
त्वया गृहीते सति “मदेः” [मदेः स्तुति-कर्मणः^(२)] स्तोता^(३)
“वर्द्धनं” तव वृद्धिकरं “ब्रह्म” स्तोत्रं^(४) “चकार” । अनेन कृत-
वान् (इदित्येतत् पद-पूरणम्) अतस्त्वम् “ओजसा” बलेन “पृथिव्याः

I, II गृहसमदस्य मदौ हौ ।

(१) —“हि शब्दो यस्मादर्थे । ‘इत्या सत्यम्’ इति वि० । ‘इत्या’-इति सत्य-
नामसु पञ्चमं नैघण्टुकम् (३, १०) ।

(२) —“मदति”-इति अर्चति-कर्मसु ऊनचत्वारिंशत्तमं नैघण्टुकम् (३, १४) ।

(३) —“मदे सप्तमो चेयं” “यस्य च भावेन भावलक्षणमिति, *** सोमे उपकल्पि-
ते”-इति वि० ।

(४) —“ब्रह्म शब्दो ब्राह्मण-शब्द-पर्यायः । गौतमस्य परोक्ष-रूपेण आत्मानं

अथ तृतीया* ।

३ ३ १ २

३ १ २

३ १ २

२ २

इन्द्रो मदाय वावृधेश्वसेवृत्रहानृभिः ।

२ ३ ३ २ ३ १ २ २ २

३ १ २ २ ३ १ २

तमिन्महन्स्वाजिषूतिः मर्मेह्वामहेसवाजेषुप्रनो-

विषत् ॥ ३ ॥ १७६

सकाशात्^(५) “अहिम्” आगत्य हन्तारं वृत्रं^(६) “निःशशाः”
निःशेषेण शशाः^(७) मा बधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सका-
शान्निरगमय इत्यर्थः । किं कुर्वन् ? “स्वराज्य” स्वस्य राज्यं
राजत्वम् “अनु” लक्ष्य “अर्चन्” पूजयन् स्व-स्वामित्वं प्रकटय-
न्नित्यर्थः ॥ २ ॥ १७८

* ‘गौतमस्यार्षम्’ इति वि० ।

† “षूते”-इति ऋग्वेदीयः पाठः, उत्तराग्रन्थीय-सायण-
धृतश्च ।

१७६ उत्तरार्चिकस्य ३, २, १४, १—ऋग्वेदस्य १, ६, १, १ =

आरण्यके ३, १८ = ऊहे १८, २, ४ = ऊह्ये १, १२—१३ ।

निर्दिशति—गौतम-नामा ब्राह्मणः चकार करोति ; किं ? सामर्थ्यात् स्तोत्रम्-
इति वि० ।

(५)—‘पृथिवीत्यन्नरिद्ध-नाम, अन्नरिद्धात्’ इति वि० । “पृथिवी”-इति अन्न-
रिद्ध-नामसु नवमं नैघण्टु, कम् (१, ३) ।

(६)—‘अहिम्’ सेधम्. वृष्टिमित्यर्थः इति स्पष्टम् वि० । “अहिः”-इति सेध-
नामसु एकविंशतितमं नैघण्टु, कम् (१, १०) ।

(७)—‘शशं स्तुतगती’ (भा० प०)-इत्यस्य रूपम्, अन्नर्णीतश्च पृथः ।

I इन्द्रोमदायवा३। वाद्वाइ। शवसेवृचहा३।

नृभीः। तमिग्महत्सवा३। जाइषू। ऊतिमर्भेहवा३।

माहाइ। सावा। जाइषुप्रनो२३४वा। वापूइषोइहाइ

॥ १९ ॥

II इन्द्रोमदापुयवावृधाइ। शवसेवृ। चहानृभी-

३४ः। ताम्। इन्माहा२३४त्सवाइ। हाउ। जाइषू।

ऊतिमर्भेहवा१। मा३हाइ। सावा। जाइषुप्रनो२३-

४वा। वापूइषोइहाइ ॥ २० ॥

III इन्द्रोमहापुयवावृधाइ। शवसेवृ। चहा२नृभिः।

आऔ३हो। औहोवा२३४पू। ह२३४पू। तमिन्-

I, II आभीके हे ।

^२ ह । ^{१ २} त्सुवा^१रजिषु । ^{१ २ २} आ^२औ^२श्चो । ^{२ १ १ १ १} औ^२होवा^२र३४पू ।

^{३ १ १ १ १} ह^२२३४पू । ^{२ २ २} ऊ^२तिम^२र्भे । ^{१ २ २} हवा^२रम^२ह । ^{१ २ २} आ^२औ^२श्चो ।

^{२ १ १ १ १ १} औ^२होवा^२र३४पू । ^{३ १ १ १ १} ह^२२३४पू । ^{२ २ १ २ ४} सवाजे^२षू^२प्रा^२श्नो^२श्च । ^२ वा-

^५ ३४५इषो^५ई^५हाइ ॥ २१ ॥

^{४ ५ २ ४ ५ २ २ ४ ५ २ ४} IV इन्द्रो^४मदा^४यवा^४वृधेश^४वसेव । ^{२ १ २} त्र^२हानू^२भी^२रः । ^१ तामि-

^२ न्मह । ^{१ २ २} त्सु^१आ^१जिषू^१श्च । ^{१ २ २} ऊ^१तीमा^१र३४र्भा^१इ । ^{२ १} हवा^२रमा-

^{२ २ २ ४} हाइ । ^२ सवाजे^२षू^२प्रा^२श्नो^२श्च । ^५ वा^५३४५इषो^५ई^५हाइ ॥ २२ ॥

^{२ २} V इन्द्रो^२श्च^२१२३४ । ^{१ २ २} मदा । ^{१ ३} यवा^१वृधेश^१वार^१सार^१३४-

^{५ २ ५} इव । ^{२ २ २} त्र^२हाश्च । ^५ औ^५होवा । ^{२ ३ ५} आश्च । ^५ औ^५होर३४वा ।

^{४ १ २ २} नू^४भाइः । ^{२ ५} तमि^२न्मह^२न्स्वा^२जिषू^२तिमा^२र३४र्भा^२इ । ^५ हवा^५श्च । ^{२ २} औ

III, IV आभीशवे हे ।

^२ हो॒श्वा । ^५ आ॒३ । ^{२ ४ ५ ४} औ॒हो॒२३४वा । ^{१ २ २} म॒हाइ । ^४ स॒वाजे॒षु

^५ प्र॒ना॒३ । ^{२ ४ २} औ॒हो॒श्वा । ^५ आ॒३ । ^{२ ४ ५ ४} औ॒हो॒२३४वा । ^४ वा॒पूइ

^५ षो॒ढ्छाइ ॥ २३ ॥

^{३ २} VI इ॒न्द्रो॒३४ । ^२ म॒दाय । ^{५ २ ५} वा॒वाइ॒र्द्धाइ । ^{१ २ २} श॒वसे॒वृ ।

^{१ २} ऋ॒हानृ॒भी॒३ः । ^{४ २ ५ २} हा॒उ॒हौ । ^{४ २} हो॒वा । ^{१ २} ता॒मिन्म॒ह । ^१ त्स्-

^२ आ॒शि॒षू॒३ । ^{४ २ ५ २} हा॒उ॒हौ । ^{३ २ २} हो॒वा । ^{१ २ २} ऊ॒ति॒म॒र्भे । ^१ ह॒वा-

^२ मा॒क्षे॒३ । ^{४ २ ५ २} हा॒उ॒हौ । ^{३ २ २} हो॒वा । ^{१ २ २ ४} स॒वाजे॒षूप्रा॒ज्ञो॒३ । ^२ वा॒३४-

^{५ ५} प्र॒इ॒षो॒ढ्छाइ ॥ २४ ॥

^{५ २ २} VII औ॒हाइ । ^{३ २} इ॒न्द्रो॒२४ । ^२ म॒दाय । ^{५ २ ५} वा॒वाइ॒र्द्धो॒इ ।

^{१ २ २} श॒वसे॒वृ । ^{१ २} ऋ॒हानृ॒भी॒३ः । ^{४ २ ५ २} हा॒उ॒हौ । ^{४ २ २} हो॒वा । ^१ ता॒मि-

१ १ २ ४२ ३२ ३२ २ १
 नमह । त्वा१जिषू३ । आउहौ । होवा । जतिम
 २२ ५ २ १ १२ २ २ २
 भाइ । हवौ । होश्वा । माहा२इ । स्वाजेषूप्राश्नो
 २ ४ ५ ४
 विषात् । और३होवा । होपुइ । डा ॥ २५ ॥ १७८

“वृत्रहा” वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य मेघस्यासुरस्य
 वा हन्ता^(१) [यद्वा । आवरकाणां^(२) शत्रूणां हन्ता इन्द्रः “मदाय”
 हर्षार्थं “शवसे” बलार्थञ्च “नृभिः” यज्ञस्य नेतृभिः ऋत्विग्भिः
 “वावृधे” स्तोत्र-शस्त्र-रूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्द्धितो बभूव स्तुत्या
 हि देवता प्राप्तबला सती प्रवर्द्धते । “तमित्” तमेव इन्द्रं “महत्सु”
 प्रभूतेषु “आजिषु” सङ्ग्रामेषु “जतीम्” अस्माकं रक्षकम्^(३)
 “हवामहे” आह्वयामहे । तथा “तम्” इन्द्रम् “अर्भे” अल्पे
 सङ्ग्रामे “हवामहे” । अस्माभिराहुतः “स” चेन्द्रः “वाजेषु” सङ्गा-
 मेषु “नो” ऽस्मान् “प्राविषत्”^(४) प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥३॥ १७८

(१)—“वृत्रो मेघ-इति नैरुक्ताः, लाष्ट्रोऽसुरइत्येतिहासिकाः ; अपां च ज्योतिषस्य
 मित्रोभावकर्मणो वर्ष कर्म जायते, तत्रोपसार्थेन युद्धवर्णा भवन्ति”-इति यास्कः (नि०
 २, १६) ।

(२)—“विलं भरं भवन्ति विभर्ते ऽर्तं” जघ्निवानपववार । तद्बृत्रो वृणोतेवा
 वर्तते वा वर्धते वा । यद्वृणोत् तद् ववस्व वृत्रत्वमिति विज्ञायते”-(नि० २, १७) इति
 यास्कोक्तिवैविध्यात् ।

(३)—“जतिम्, द्वितीयैकवचनमिदं चतुर्थ्यैकवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् ; जतये
 पालनाय”-इति वि० ।

(४)—अवते लोटि रूपम् ।

अथ चतुर्थी * ।

२ २ २ ३ १ २ २ १ २ क २२
इन्द्रतुभ्यमिदद्रिवोनुत्तंवज्रिन्वीर्यम् ।

२२ २२ २ १ २ २ २ ३ २ २ २ १ २ २ ३
यद्वत्तुमायिनंमृगन्तवत्यन्माययावधीरर्चननुस्व-

१ २
राज्यम् ॥४॥ १८०

५ ५ १ २ २ १
I इन्द्रतुभ्यमिदद्रिवाङ्म । आनुत्तंवज्रिन्वीर्यम् ।

२ १ २ १ २
यद्वात्याश्मन्मा २ । याइनंमृगम् । तवात्याश्मन्मा २ ।

१ २ २ २ १ १ १ २ २ १
यायावधीः । अर्चनाश्नू २ । स्वाराजियम् । इडा २-

२ १
श्माश्नू २ । ओ २ ३ ४ ५ ६ । डा ॥ २६ ॥ १८०

* 'गौतमस्यार्धम्'-इति वि० ।

"मृगतमुत्तुमायया"-इति ऋ० ।

१८० ऋग्वेदस्य १, ५, ३०, २ ।

I स्वाराज्यम् ।

१०६क,

अथ पञ्चमोः ।

३ १ ९ ३ २४ २२ ३ १ २

प्रेक्ष्यभीहिधृष्णु हिनतेवज्रो नियुसते ।

[अद्रिरिति मेघनाम (नै० १, १०, १)] । हे “अद्रिवन्” वाहन-
रूप-मेघ-युक्त^(१) “वज्रिन्” वज्रवन्निन्द्र ! “तुभ्यमित्” तवैव
[षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^(२)] “वीर्य्य” सामर्थ्यम् “अनुत्त” शत्रु-
भिरतिरस्कृतम् । “यद्ध”^(३) येन वीर्य्येण खलु “मायिनं”
मायाविनं “मृगं” मृग-रूपमापन्नं^(४) “त्यं” तं “वृचम्” असुरं^(५)
त्वमपि माययैव “अवधीः” हतवानसि । अतः कारणात् तव
वीर्य्यं “यत्” तत् प्रसिद्धं भवति । “अर्चन्ननु स्वराज्यमिति”
पादोव्याख्यातः^(६) ॥ ४ ॥ १८०

* ‘गौतमस्थार्षम्’-इति वि० ।

(१)—‘अद्रयः आभिषवाः प्रावाणः, तैः तद्वाङ्; अथवा अद्रिर्मेघः, तेन हन्तव्येन
तद्वाङ्; अथवा अद्रिर्वज्रस्तेन तद्वाङ्’-इति वि० ।

(२)—“षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् (२, २, ६२)”-इति कात्यायनीयोक्तेरिति भावः ।

(३)—द्वितीया चात्र तृतीयार्थे द्रष्टव्या, व्यत्ययेन (२, १, ८५) ।

(४)—“मृगो माष्टर्गतिकर्मणो”-इति यास्कः (१, २०) । अतएव विवरणे मार्गशीर्षं
वेत्युक्तम् ।

(५)—असुरइत्यपि मेघ-नामसु नैघण्टु कं दृश्यते १, १०, २६ ।

(६)—अवचित-पूर्वस्थामृचीति भावः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इन्द्रनृमण्यहितेश्वोहनोवृत्रञ्जयाअपोर्चन्ननुस्वरा-

ज्यम् ॥ ५ ॥ १८१

I प्राइही२ । अभीहिधृण्हाऔ३हो । नाता२इ ।

वज्रोनि१य२स३याऔ३हो । आइन्द्रा२ । नृमण्य१हिते२-

शवाऔ३हो । हाना२ । वृत्रञ्जयाअपाऔ३हो । आ-

र्चा२नानू२ । स्वाराजियम् । इडा२३भा३४३ । ओ२३४-

पूइ । डा ॥ २७ ॥ १८१

हे “इन्द्र !” “प्रेहि” प्रकर्षेण गच्छ । “अभीहि” हन्त-
व्यान् शत्रून् अभिसुख्येन प्राप्नुहि । प्राप्य च “धृणुहि”
तान् शत्रून् अभिभवति तव “वज्रो” “न नियंसते” शत्रुभिः
न नियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा “ते” तव “शवाः”
त्वदीयं बलं “नृमण्यं” नृणां पुरुषाणां नामकम् अभिभावकम् ।

१८१ ऋग्वेदस्य १, ५, २८, ३ ।

I सवेशीयम् ।

अथ षष्ठी* ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 यदुदीरतआजयो धृष्णवेधीयते धनम्† ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 युत्वाऽमदच्युताहरीक्चनः कंवसौदधोस्माइन्द्रवसौ-

दधः ॥ ६ ॥ १८२

४ २ २ ४ २ १ ५ २ २ १ २
 I यदुदीरापूतआजयाः । धृष्णवेधी । यताइधा१-

“हि” यस्मादेवं तस्मात् “वृद्धम्” असुरं मेघं वा “हन” जहि ।
 तदनन्तरं तेन निरुद्धा “अपः” उदकानि “जयाः” जय, वृत्तं
 हत्वा तेनावृत सुदं कं लभस्वेत्यर्थः (१) । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥ १८१

* ‘गौतमस्यार्षम्’-इति वि० ।

† “धना”-इति, ‡ “युत्वा”-इति च ऋग्वेदीयो ।

१८२ उत्तरार्चिकस्य ३, २, १ ४, ३ = ऋग्वेदस्य १, ६, १, ३
 = ऊहे १६, २, ४ ऊह्ये १, १, १—१२, ३,—१३, ३ ।

I सवेशीयम् ।

(१)—केचिदिदानीन्तना ऋग्वेदा पूर्वनानां चोच-जल-हरणाय समुद्भूतेत्यनुमीयन्ते ।
 वस्तुतस्तदसत्, “अपाह्न ज्योतिषस्य मिमीभावकर्मणो वर्षं कर्म जायते, तदोपमार्थेन
 युद्धवर्णा भवन्ति (नि० २, १६)”-इत्यादिना एवमादीनां कल्पितार्थलस्य स्पष्टत्वात्;
 “असद्वृत्तान्तान्वाख्यानम्”-इत्यादि मीमांसा-सिद्धान्ताच्चेति दिक् ।

ना२म् । यु॒क्षाम॑द॒च्युता॑३ । ह॒रौ । क॒ह्नःक॑वसा-

३३ । दा॒धाः । अ॒स्मा॑त् अ॒र॒इन्द्रा॑ । व॒सौदा॑र॒धा३-

४३ । ओ॒र॒इन्द्र॑ ४५३ । डा ॥ २८ ॥ १८२

अत्रेदमाख्यानम्-रह्मण-पुत्रो गोतमः कुरु-सृञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञाम्भरैः सह युद्धे सति स ऋषिरनेन इन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं प्रार्थयामासेति । तस्य च तत् पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिराज्ञातम्—“गोतमो ह वै राह्मणः उभयेषां कुरु-सृञ्जयानां पुरोहित आसीत्”—इति ।

“यद्” यदा “आजयः” सङ्ग्रामाः “उदीरते” उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं “धनं” “धृष्णवे” यो धृष्णुः धर्पयिता शत्रूणां जिता भवति तस्मै धीयते निधीयते । जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे “इन्द्र !” त्वां तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु “मदच्युता” शत्रूणां “मदस्य” गर्वस्य चावधितारो “हरो” त्वदीयावश्वौ^(१) “युक्ष” रथे त्वदीये योजय । योजयित्वा च “कं” चिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं “हनः” हन्याः । “कं” चन त्वां परिचरन्तं “वसौ” धने “दधः” स्थापयसि (अतो जयाजयौ त्वमेव कारयितारसि । तस्मात् हे इन्द्र ! अस्मान् अस्मदीयान् राज्ञः वसौ धने “दधः” स्थापय ॥ ६ ॥ १८२

(१)—‘हरो इन्द्रस्य’-इति नैघण्टु, कम् १, १५, १ ।

अथ सप्तमी* ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अक्षन्नमीमदन्त ह्यवप्रियाअधूषत ।

१ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ क २ २ ३

अस्तोषतस्वभानवोविप्रानविष्ठयामतीयोजान्विन्द्र-

१ २
तेहरी ॥ ७ ॥ १८३

३ ४ २ ४ २ ५ ३ २ १ ५ ४ २ ५ २

I अक्षन्नमीमद । तही३ । आ२३४ । वप्रियाअधू ।

४ ५ १ २ २ १ २ २ १ २ २ १ २
षता । अस्तोषतस्वभानवः । विप्रानार३वी । छाया-२ २ १ २ २ २ १ २ ५ २ २
मती । योजानू३वा३३इ । द्रा२तार३३औहोवा ।३ ५
हार३४री ॥ २८ ॥ १८३

हे “इन्द्र !” त्वया दत्तान्यन्नानि “अक्षन्” यजमाना भुक्तवन्तः
भुक्त्वा च “अमीमदन्त हि” त्वमा आसन् खलु । “प्रियाः” तनूः
“अवाधूत” अकम्पयन् अतिशयित-रसास्वादेन वक्तुमशक्नुवन्तः
शरीराण्यकम्पयन् । तदनन्तरं “स्वभानवः” स्वायत्तदीप्तयः

* ‘गौतमस्यार्षम्’-इति वि० ।

१८३ ऋग्वेदस्य १, ६, २, ३ ।

I यामम् ।

२ १२ २ ३२ ३ २ १ २
धवन्मा । तथाआश्वान् २३४ । कदा३४नः । नार्त्ता-

२ १ २ १ २ ३२ २ ३२
वतः । करइद । थाया१साई२३४त् । योजा३४नुवा

१ ३ ५ २ २ ३ ५
३इ । द्रा२ता२३४औहोवा । हार३४रौ ॥ ३० ॥ १८४

हे “मवन्” धनवन्निन्द्र ! “गिरः” अस्मदीयाः स्तुतीः “उपो”
उपैव “सुगृणुहि” उपगम्य सम्यक् शृणु । “तथाइव” (१) पूर्वं
यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो माभूः (अस्मासु पूर्वं यथा अनुग्रह-
बुद्धि-युक्तं तथाविधमेव भवेत्यर्थः) अपिच “नो” ऽस्मान् “सृता-
वतः” (प्रियसत्यात्मिकावाक् सृता) तथा स्तुति-रूपया वाचा-
युक्तान् “करः” करोषि । त्वमपि “अर्थयासइत्” अर्थयास एव
नतृदास्मे । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि स्वीकरोषीत्यर्थः ।
अतो हे “इन्द्र” ! “ते” “हरी” त्वदीयावश्चौ “नु” क्षिप्रं
“योज” रथे योजय । “कदा” यदेतिकर इत्यर्थः ।

“करइदर्थ”-इति, “करआदर्थ”-इति च पाठौ ॥ ८ ॥ १८४

(१)—तथा, “तनु विस्तारे (त०, प०)”-इत्यस्येदं रूपम्, ना विस्तारं कार्षीः, ना
विलम्बिष्यः, शीघ्रमागच्छेत्यर्थः । इवेत्ययमुपमार्थः, अस्तु उपमार्थस्य सम्यक्त्यर्थे
प्रयोग इति पदपरणः इति वि० ।

अथ नवमी ।

चित्तऋषिः ।

३ १ २ ३ २ ५ १ २ २ ३ १ २ २ ७

चन्द्रमाअस्वाशन्तरा*सुपर्णोधावतेदिवि ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
नवो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति विद्युतो वित्तमेअस्य२
रोदसी ॥ ८ ॥ १८५२ १ २ २ १ २ १ २ २
I चन्द्रमाआउवा । स्वान्ताराउवा । सुपर्णोधाउ-१ २ २ २ १ २ १ २ २
वा । वतेदिवि । नवोहिराउवा । एणनाइमायाउवा ।१ २ १ २ १ २ १ २
पदं विन्दाउवा । ति विद्युताः । वित्तमाआउवा । स्यरोदा-२ १ २ १ २ १ २ १ २
२३सा३४३इ । ओ३४५इ । डा ॥ ३१ ॥४ ५ २ ४ २ १ २ २ १ २ २ २ २ २ २
II चन्द्रमाआ । सू३आन्ता३रा । सुपर्णोधाव ।

* “अस्वशन्तरा”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१८५ ऋग्वेदस्य १, ७, २०, १ ।

१०७क,

^१तार३इ । ^{२ ३ २}दिविया । ^{१ ५ ८}नवो२हिरण्यनेमयःपदंविन्द । ^{१ २}
^१तिविद्यूतो२३४हाइ । ^५वित्तं^{२ १}होइ । ^१मआ२३हो । ^२स्य-
^{१ २}रोदा२३सा२३सा३४इ । ^१ओ२३४पुइ । डा ॥ ३२ ॥

^{५ २ ४ ५ ४ ५}III चन्द्रमा३आप्सुवन्तरा । ^{१ २ २ २}सुपर्णीधा । ^१वताइ-
^२दा१इवी२ । ^{१ ५ ८}नवो२हिरण्यनेमयःपदंविन्द । ^{१ २}तिवि-
^१द्यूता२३ः । ^{२ १}वित्तं^२होइ । ^{२ १ २}मआ२३हो । ^२स्यरोदा२३सा-
^१३४इ । ^१ओ२३४पुइ । डा ॥ ३३ ॥

^{५ ४ ५ ८}IV चन्द्रमाअप्सुवा । ^१तरा । ^{२ २ २ १ २}सुपर्णीधावतेदा२३इ-
^२वी । ^१नवा२३होइ । ^{२ २}हिरण्यनेमयःपदंविन्द । ^{१ २}तिवि-
^१द्यूता२३ः । ^{२ १}वित्तं^१होइ । ^{२ १}मआ२३इहो । ^{२ १}स्यरो२३ ।
^{१ १ ३}दा२सा२३ओ^{५ ८}होवा । ^२ऊ३२३४पा ॥ ३४ ॥

I, II, III त्रैतानि त्रीणि ।

५ ४ २ ५ ४ २ ४ ५ ४ २ ५ ४ २ ५ ४ २ ५ ४ २
V चन्द्रौहोमाप्तुवन्तरा । ओद्वा । सुपर्णोधावते-

२ १ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
दाइवाये३ । होवा३होरइ । ऊवा३४पुइ । नवोहाइरण्य-

१ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
नाइमाया२३ः । होवा३होरइ । ऊवा३४पुइ । पदं-

१ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
विन्दन्तिवाइद्युता२३ः । होवा३होरइ । ऊवा३४पुइ ।

२ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
वित्तेम्नेअस्यरोदासाये३ । होवा३होरइ । ऊवा३ओ

२ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १
पुवा३५ई । ऊ३२३४पा ॥ ३५ ॥ १८५

“अप्सु” आन्तरिक्षासु^(१) उदकमये मण्डले “अन्तरं” मध्ये
वर्तमानः “सुपर्णः” शोभन-पतनः [यद्वा । सुपर्णइति रश्मि-
नाम(नै० १, ५, १५)] सुषुम्णास्थेन सूर्यरश्मिना युक्तः “चन्द्रमाः^(२)”
“दिवि” व्युलोके “आधावते” आङ्गार्यादायाम् । एकेनैव प्रकारेण
धावते शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चन्द्रमसः सम्बन्धिनः । हे

IV, V सौपर्णे हे ।

(१)—“आप्सु” इति आन्तरिक्ष-नामसु अष्टमं नैवष्टकम् (१, ३) ॥

(२)—“चन्द्रमासायन्द्रमति चन्द्रो माता चान्द्रं मानस्येति वा । चन्द्रस्यन्दतेः
कान्ति-कर्मणश्चन्दनमित्यप्यस्य भवति चास्य द्रमति चिरं द्रमति चमेव । पूर्वम् । चास्य
रुचे विपरीतस्य” इति नि० द्वे० ५, ५ ।

अथ दशमी ।

अवस्य ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रतिप्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३
स्तोता वामश्चिना वृषिस्तोमेभिर्भूषति*प्रतिमाध्वीममश्रुतं१२
हवम् ॥ १० ॥ १८६

॥ तृतीय-दशति ॥

“हिरण्यनेमयः” सुवर्ण-सदृश-पर्यन्ताः ! [यद्वा । हित-रमणीय-^(१)
प्रान्ताः] “विद्युतो” विद्योतमानाः रश्मयः “वो” युष्माकं “पदं”
पदस्थानीयम् “अग्र” “विन्दन्ति” मदीयानीन्द्रियाणि कूपेना-
वृतत्वात् न लभ्यते । अत इदं नोचितं तस्मात् कूपात् मासुत्तारय-
तेत्यर्थः । अपिच हे “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ ! “मे” मदीयं
“अस्य”^(४) इदं स्तोत्रं “वृत्त” जानीतम् ॥ ८ ॥ १८५

* “स्तोमेन प्रतिभूषति”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१८६ उत्तरार्चिकस्य ८, ३, १२, १ = ऋग्वेदस्य ४, ४, १५, १ =
जहे ११, १, ३६ = जहो ४, १८ ।

(१) — “हिरण्यं” कस्मात् ह्रियतश्चायस्यमानमिति वा ह्रियते जनाञ्जनमिति वा
हित-रमणं भवतीति वा हृदय-रमणं भवतीति वा हर्षतेर्वा स्यात् प्रेप्सा कर्मणः”-इति
वि० २, ९ ।

(४) — “द्वितीयार्थे षष्ठी”-इति वि० ।

१ ५ ४ ५ ४ ५ १ २
I प्रार३४ । तिप्रियतमम् । राथोम् । वार्षणव ।

१२ २ १२ २ २ १ १ ५
सुवाह्वार३नाम् । स्तोतावा३मा३ । श्विना१२वा२३४षीः ।

१२ २ २ १ २ ३ ५ १२ २
स्तोमाइभो३र्भू३ । षातिप्रार२३४ती । माध्वाइमा३-

२ १ ४ २ ५
मा३ । अ२३ताम् । ह्वार३४पुवेइह्वार ॥ ३६ ॥ १८६*

हे “अश्विनौ !” (१) (एकः प्रति-शब्दोऽनुवादः) “वां” युवयोः
“प्रियतमं” “रथं” “स्तोता” “ऋषिः” (२) “स्तोमेभिः” स्तोमैः

I त्वीशम् ।

(१)—“अश्विनौ घट् व्यञ्जवाते सर्वं रसेनान्यो ज्योतिषान्यः । अश्वैरश्विनावि-
त्यौर्णवाभः । तत्त्वावश्विनौ द्यावापृथिव्यापित्येकेऽहोरात्रावित्येके सूर्याचन्द्रमसावि-
त्येके राजानो पुण्यलतावित्येतिहासिकाः । तयोः कास्रजध्वंमर्धरात्रात् प्रकाशी-
भावस्यानुविष्टममनुतमोभागो हि मध्यमो ज्योतिर्भाग आदित्यः”-इति नि० दे०
६, १ ।

(२)—‘ऋषिः’ अवस्युर्नाम, आत्मानमेव परोक्षरूपेण प्रथमपुरुषेण निर्दिशति-
इति चि० ।

*॥ इति अर्चः प्रपाठकः ॥

“प्रतिभूषति” अलङ्करोति । कीदृशं रथं ? “वृषणं” फलानां
वर्षितारं । “वसुवाहनं”^(१) धनानां वाहकं (ईदृशं रथमागम-
नाय स्तोतोत्यर्थः) तस्मात् हे “माध्वी” ! मधुविद्या-वेदितारौ^(४)
“श्रुतं” शृणुतम् ॥ १० ॥ १८६

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोव्याख्यानं

चतुर्थस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथाष्टमे खण्डे —

सैषा प्रथमा ।

वसुश्रुतऋषिः* ।

^{१ २} आते^{१ २} अग्न^{१ २} इधीम^{१ २} हिद्य^{१ २} मन्तं^{१ २} देवा^{१ २} जरम् ।

^{१ २} यद्व^{१ २} स्याते^{१ २} पनीय^{१ २} सीम^{१ २} मिद्वी^{१ २} दयति^{१ २} द्यवीष^{१ २} स्तोतृभ्य-

^{१ २} आभर ॥ १ ॥ १८७

* ‘वत्सस्यार्षम्’-इति वि० ।

१८७ उत्तरार्चिकस्य ३, २, २१, २ = ऋग्वेदस्य ३, ८, २२, ४
= ऊहे ३, १६—१७, ६ ।

(३)—‘वसु धनम् उह्यते प्राप्यते नीयते येन स वसुवाहनस्तं वसुवाहनं धनस्य
नेतारम्’-इति वि० ।

(४)—‘मधुपूर्णा’-इति वि० । ‘इकारोमलधीयः’-इति च वि० ।

I ओम् ॥ आ२३४ । ते॑अग्न॒इधी । मा॒हाइ । द्यु॒मन्तं

दे॒वाइ । आ॒२३ । ज॒रमा । य॒ज्ञास्या॒श्ताइ । पा॒नी॒रया-

२३४सी । समि॒दी॒रद॒य । ता॑३इ । द्य॒विया । इषा-७

स्तो॒श्तृ३ । भ्या॒२३आ३ । भा॒३४५॒रो॒द्वाइ ॥ १ ॥

II आ॒तेअग्न॒इधी । मा॒हाइ । द्यु॒मन्ता॒श्दे॒वअ॒जरम् ।

य॒ज्ञस्या॒ते पा॒नीय॒सी । समि॒दी॒दय॒ताइ । ऊ॒३म्हुम् ।

द्या॒२३४वी । इष॑७स्तो॒तृभ्या॒३आ । हुं॑३म्हं॒३४३म् ।

भा॒३४५॒रो॒द्वाइ ॥ २ ॥ १८७

हे “अग्ने” देव ! “द्युमन्तम्” दीप्तिमन्तम् “अजरम्” अजीर्णम्
“ते” “आ” सर्वतः “इधीमहि” (१) दीपयामः । “यज्ञ” खलु

I, II सञ्ज्ञये हे ।

(१) — “जिह्वा दीप्तौ” इत्यस्य रूपम् ।

अथ द्वितीया ।

• विमदऋषिः ।

^{१२} ^{२२} ^{३ १ २}
 आग्निं न स्ववृत्तिभिर्होतारं त्वावणीमहे ।

^{३ १ २ २ १ २} ^{३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २} ३
 शीरम्यावकशोचिषं विवोमदेयज्ञेषु स्तीर्णवर्हिषं

^{१ २}
 विवक्षसे* ॥ २ ॥ १८८

^२ ^३ ^५ ^{१२} ^{२ ३ १ १}
 I हाउ । औहो २३४वा । आग्निं न स्ववृत्तिभिर्होतारं

^{११} ^२ ^३ ^५ ^{१२ १२} ^२ ^२ ^३
 ४५ः । हाउ । औहो २३४वा । होतारं त्वावणीमहे-

“ते” त्वदीया “स्या” सा “पनीयसी” स्तुत्यर्हा^(१) “समिद्” दीप्तिः
 “दीदयति” दीप्यते “यवि” द्युलोके । किञ्च । “स्तीर्णवृत्तिभिः”
 ऽस्मभ्यं “इषम्” अन्नम्^(२) “आभरा” आहर ॥ १ ॥ १८७

* “यज्ञाय स्तीर्णवर्हिषे विवोमदेशीरम्यावकशोचिषं
 विवक्षसे”-इति ऋग्वेदीय-पाठः ।

१८८ ऋग्वेदस्य ७, ७, ४, १ ॥

I उत्सेधम् ।

(१)—“पणीयसी” इति अर्चति-कमणो रूपम् (नै० २, १४, ३२) ।

(२)—“इषम्”-इत्यन्न-नामस्य चतुर्दशतमं पदम् (नै० २, ७, १) ।

^{१ १ १ १} २ ^३ ५ ^{२ १ २ २} १ ५
२३४५ । हाउ । औहो२३४वा । शीरंपावकशोचि-

^{३ २ ३} ५ ^२ ^३ ५
षम् । विवोमार२३४दाइ । हाउ । औहो२३४वा ।

^{२ १} ^{२ २} ^{१ २} ^३ १ १ १ १ ^२ ^३ ५
यज्ञाइषुस्तीर्णवर्हिषार३४५म् । हाउ । औहो२३४वा ।

^१ ^{२ ३} १ १ १ १
विवस्मरे२३४५ ॥ ३ ॥

^{५ २} ^२ ^{१ २ २ २} २ २
II आग्निन्नस्ववृत्तिभिर्छद्वाहाइ । होतारंत्वावृणीम-

^{१ २ १ २} ^२ ^{२ १ २ २} १ २ २ २
हइहइहाइ । हाइ । शीरंपावकशोचिषमिहइहाइ ।

^२ ^{३ २ ३} ५ ^{२ १} ^{२ २} १ २ ^{१ २ १}
हाइ । विवोमार२३४दाइ । यज्ञाइषुस्तीर्णवर्हिषमिहइ-

^२ ^२ ^१ ^३ ^{५ २ २} ^३ ५
हाइ । हाइइ । वारइवार३४औहोवा । चार३४से

॥ ४ ॥ १८८

हे अग्ने ! तव स्वभूते “विमदे”^(१) एतदाख्ये ऋषौ मयि “इयं”
स्तुतिः प्रवृत्तास्ति (नेति सम्प्रत्यर्थं) न आतोवयमिदानीं “स्वह-

II निषेधम् ।

(१)—अस्य हि भाष्यकृतो नये ‘विमदे’-इत्येव पाठः अथवा वः इत्यस्य व्याख्यानं न
कृतम् । विवरण-कृत्रथे तु ‘विवोमदे’ इत्येव पाठः, तथाच—तत्र ‘विवः’, ‘मदे’-इति
च शब्दक व्याख्यानम् ।

अथ नृतीया ।

सत्यश्रवा ऋषिः ।

३ १ २ २ १ २ ३ २ ३ १ २

महेनोअद्यवोधयोषोरायेदिवित्मती ।

१ २ २ १ २

३ १ २

३ १ २ २ २ ३ १ २

यथाचिन्नोअवोधयःसत्यश्रवसिवाय्ये सुजातेअश्व-

सूनृते ॥ ३ ॥ १८८

क्तिभिः” स्वयङ्गताभिः दोष-वर्जिताभिः स्तुतिभिः “होतारं”
 देवानामाह्वातारं होम-निष्पादकं वा “अग्नि” “त्वा” त्वाम् “आह-
 णीमहे” अभिसुख्येन सम्भजामहे । कौटुशं ? “यज्ञेषु”
 यागेषु “स्तीर्णवर्हिषम्” आसादितवर्हिष्कम् । “शौरम्” ओषध्या-
 दिषु सर्ववानुशायिनम्^(१) । “पावकशोचिषं” शोधक-दौमि^(२) ।
 “विवक्षसे” (महन्नामैतत्) हे अग्ने ! त्वमपि महान् भवसि ।
 [यद्वा । “विमदे” यज्ञस्य सम्बन्धिनः सोमस्य पान-जन्य-विविध-
 न्नाशं “त्वामाहणीमहे” इति योज्यम्] ॥

“शौरम्पावकशोचिषंविमदेषुस्तीर्णवर्हिषंविमक्ष-
 से”-इति छन्दोगाः । “यज्ञार्थं स्तीर्णवर्हिषोविमदेषौशौरम्पा-
 वकशोचिषंविमक्षसे”-इति बह्वृचाः ॥ २ ॥ १८८

१८८ उत्तरार्चिकस्य ८, ३, ११, १ = ऋग्वेदस्य ४, ४, २१, १
 = जह्ये ४, १७ ।

(१)—“अनुशायिनमिति वा शिनमिति वा”-इति नि० १०, १४ ।

(२)—“पावक-दौमि”-इति नि० १०, १४ ।

३२ १५२ ४ ५२ ५ १२२
I म॒हा३४इ । म॒हेनो॒अद्य । बो॒धा॒द्या । उ॒षो-

१२ १ २ १ २ २ १ २ ३
रा॒ये । दि॒वि॒त्मा॒र३ती । यथा॒चौ॒श्ना३ः । आ॒वो॒धा-

५ १ २ २ १ २ ५ १
र३४याः । स॒त्या॒श्वा३ । सि॒वा॒या॒र३४या३ । सु-

२ २ १ ४ २ ५
जा॒ता३श्वा३ । श्वा॒र३सु३ । ना३४पू॒र्त्तो॒ई॒हा३ । ५ ॥१८८

“अद्य” अस्मिन्यागदिने हे “उषः” उषोदेवि ! (१) “दिवि-
त्मतौ” दीप्तिमती (२) त्वं “नो” ऽस्मान् “महे” महते “राये” धन-
प्राप्तये “बोधय” प्रज्ञापय प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतु-द्वारा
द्रव्यस्योपार्जयितुं शक्यत्वात् । “यश्चाचित्” यथैव पूर्वं नोऽस्मान्-
बोधय, अतीतेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापीत्यर्थः । हे “सुजा-
ते” (३) शोभनं जातं जन्माविर्भावोयस्यास्तदृशि ! हे “अश्वसूनुते”,

I सत्यश्रवसश्च वायस्य साम ।

(१)—अश्विनोः परस्तात् उद्यात् पुरस्ताच्च यः कालः, तदात्मिका देवी उषाः
देवी, सूर्येण पीत्युच्यते सूर्य-दुहितेत्यपि वर्ण्यते (नैषक्तं द्रष्टव्यम्) ।

(२)—“दिवो दुहितौ” इति वि० ।

(३)—अद्य हि अर्द्धमेकारोच्चारणं पारिषत्कृतिः श्रूयते । तथाचोक्तं भगवता
पतञ्जलिना प्रथमाध्यायी-प्रथमपाद-द्वितीयाह्निके—“ननु च भोक्त्वाग्नेर्गानां सत्यमु-
गिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमेकाराधायते—सुजाते अश्वसूनुते”-इत्यादि, “पारिष-
दकृतिरेषा”-इत्यादि च । अचि “सुजाते अश्व”-इत्यत्र हि सम्प्रभावस्तु “प्रकृत्यानां
पादमथपरे (६, १, ११५)”-इति सिद्धम् ।

अथ चतुर्थी ।

विमदऋषिः ।

२२२ १ २ ३२ ३ १२ ३२ २२

भद्रन्नोअपिवातयमनोदक्षमुतक्रतुम् ।

१ २ ३ १२ २२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १२ २२ ३ १ २

अथातेसख्येअन्धसोविवोमदेरणागावोनयव*सेविव-

क्षसे ॥ ४ ॥ १८०

२ १ ४ ५२

१ ५२ १

२

I भद्रन्नो२३अपिवातया । मनो२द । क्षाम् । ऊत-

३ ५ १ २२ २ १ २२ ३ २ १ ३
कार३४तुम् । आथाते । सा । ख्येअन्धसा३ । वि-२, ३ ५ १ ५२ १२ ५२ १ २ १ १
वोमा२३४दाइ । रणा२गावारनय । वसाये३ । वा२-३ ५२ २ ३ ५
इवा२३४औहोवा । क्षा२३४से । ६ ॥ १८०प्रियसत्यात्मिका स्तुतिवाग्यस्याः सा हे तादृशि देवि !^(४) “वाय्ये”
वय-पुत्रे “सत्यश्रवसि” मयि^(५) अनुगृह्णाण्यर्थः ॥ ३ ॥ १८८हे सोम ! त्वं “नोऽन्नदीयं” “मनः” “भद्रं” कल्याणं “प्राप”
शुभ-सङ्कल्प-लक्षणं “वातय” गमय (अस्माकं परः शुभसङ्कल्पं

* “रणन्गानयव”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

१८० ऋग्वेदस्य ७, ७, २, १ ।

I पौषम् ।

(४) — ‘अश्वसु नृते-आदित्यभार्य’ इति वि० ।

(५) — ‘सत्यश्रवो नाम राजा वाच्यः’ इति वि० ।

अथ पञ्चमी ।

गोतमऋषिः ।

१२ ३१ २ ३२३१२ २२ ३ १२

क्रत्वामहाऽनुषधंभौमआवावृतेऽश्वः ।

३२३१२३ २३ २ ३१२ २२ ३१ २३१२

श्रियऋष्यउपाकयोर्निशिप्रौहरिवांदधेहस्तयोर्वज्र-

३२
मायसम् ॥ ५ ॥ १८१

कुर्वित्यर्थः) तथा “दत्तं” ब्रह्ममपि सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि^(१)
 “भद्र” शुभ-कारित्व-लक्षणं प्रापय (अस्माकमन्तरात्मानं शुभ-
 कारिणं कुर्वित्यर्थः) “उता” अपिच “क्रतुं” प्रज्ञानं भद्रं “शुभा-
 ध्वसाय” लक्षणं प्रापय (शुभाध्वसायिनं कुर्वित्यर्थः) “अथ”
 अनन्तरं स्तोतारः “ते” तव “सख्ये” स्तुत्यस्तोत्रत्वे^(२) ज्य-यष्टृत्व-
 लक्षणे सखि-कर्मणि रमतामिति शेषः ॥ तत्र दृष्टान्तः—“यवसे”
 घासे “रणाः” प्रीति-युक्ता गावो “न” गाव इव (ता यथा प्रीतिं
 कुर्वतेतद्वत् । कस्मिन् सति ? “अन्यसः” सोमाख्यस्यान्नस्य सख-
 धिनि वस्तुनि “विमदे”^(३) विविध-सोम-जन्य-मद-निमित्ते सति ।
 कस्मादेवं ? यस्माद् “विवक्षसे” महान् भवसि ॥ ४ ॥ १८०

* “वावृधे”-इति ऋग्वेदस्य ।

१८१ ऋग्वेदस्य १, ६, १, ४ ।

(१)—‘दत्तं शीघ्रम्’-इति वि० ।

(२)—‘विवोमदे’-इत्यंशस्यास्य ‘विमदे’-इति शाखातम्, ‘वो’-इत्यस्य शाख्यानं
 केति नोपलभ्यते ?

५ २ २ ५ २२ २ २ १ २
 १ क्रत्वामहा^५ अनुषधा^२ मे । भीम^५ आवावृ^२ त्ता^२ इ^२ शा-

१ वा^१ रः । श्रिय^१ कृ^२ ष्ठा^३ रः । ऊपाका^१ र^२ ३४ योः । निशि^२ प्री-^२

हि^१ री^२ र्वा^३ दा^४ १ धा^५ र^६ इ । ह^१ स्ता^२ यो^३ र्वा^४ रः । जृ^२ मी^३ र^४ ३४ वा^५ ।

४ ५
 या^४ पू^५ सो^६ द्वा^७ इ । ७ ॥ १८१ ॥

“क्रत्वा” कर्मणा प्रज्ञया वा “महान्” सर्वाधिकः “भीमः”
 शत्रूणां भयङ्कर इन्द्रः “अनुष्वधं” “स्वधेत्यन्न-नाम (नै० २, ७,
 १७) । स्वधायां [विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः^(१)] सीम लक्षणस्यावस्य
 पाने सतीत्यर्थः । “श्वः” आत्मीयं बलं “आबाहते” आभि-
 मुख्येन प्रावर्त्तयत् । तदनन्तरम् “कृष्वो” दर्शनीयः^(२)
 “शिप्री” हनुमान् । नासिकावान्वा^(३) । “हरिवान्” हरि-
 भ्यामश्वाभ्यमुपेतः इन्द्रः “उपाकयोः” समीप-वर्त्तिनोर्हस्तयो

I औषसम् ।

(१) — “अथयं विभक्ति-समीप-सद्वि-व्य-द्वार्थाभावात्पद्यासम्प्रति-शब्द-प्रादुर्भाव-
 पश्चाद्-यौगपद्य-सादृश्य-सम्प्रति-साकल्यान् वचनेषु”-इति (पा० २, १, ६) अनेनैवेति
 भावः ।

(२) — “कृष्वः”-इति महन्नामसु तृतीयं नैषण्टकम् (१, २) ।

(३) — “शिप्रे हनू नासिके वा”-इति नै० २, १, १७ ।

अथ षष्ठौ ।

गौतम*ऋषिः ।

३ १२ २२३ २३१२ ३ १२
सघातंवृषण्प्रथमधितिष्ठातिगोविदम् ।

१२ २२ ३ २ ३ १२ ३ १२ ३ २ क २२
यःपात्रं चारियोजनमूर्णमिन्द्राचिकेततियोजान्व-

३ १२
नृतेक्षरी ॥ ६ ॥ १८२

३ ४ २ ३ ४ ५ ३ २ ३ २ ४ २ ५ १ २ २
I सघातंवृषणम् । रथा३४औहोवा । आधितिष्ठा ।

१ २ १ २ २ १ ० ३
तिगोवाश्ददार्मम् । यःपात्रं च । रीयोश्जार२२४-

वर्द्धोः^(४) “आयसं” अयोमयं वज्रं “अिये” सम्पदर्थं “निदधे”
निदधाति स्थापयति (सोम-पानेन हृष्टः प्रवलदन्द्रः शत्रूणां हन-
नाय हस्तेवज्रं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५ ॥ १८१

* ‘गौतम’-इति वि० पाठः ।

१८२ ऋग्वेदस्य ६, ३, ४ ।

I लौघम् ।

(४)—“उपाके”-इति अन्निक-नामस्य सप्तमं पदम् (२, १६) ।

अथ सप्तमी ।

वसुश्रुतऋषिः ।

३ १२ २२ ३ २३ ३ २ १२ १२ २२ ३ १ २

अग्निं मन्येयो वसुरस्तय यन्ति धेनवः ।

३ १ २ ३ २ ३ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३

अस्तमर्वन्त आशवोस्तनित्यासोवाजिन इषस्तोऽभ्य

१ २

आभर ॥ ७ ॥ १८३

५ २२ १ २ ५ १२ २
नाम् । पूर्णमि । द्रा । चीकेता २३४ती । योजानू३-

२ १ ३ ५ २ ३ ५
वा ३३ । द्रा २ता २३४ औहोवा । हा ३३४री । ८ ॥ १८२ ॥

“सवा”(१) स खल्विन्द्रः “वृषणं” कामाभिवर्षकं “गोविदं”
गवां लम्भयितारं(२) “रथम्” “अधितिष्ठाति” ईदृशे रथे अधि-
तिष्ठतु आरूढो भवतु । हे इन्द्र ! “यो” रथः “हारियोजनं”
एतत्सञ्ज्ञं धाना-मिश्रितं “पूर्णं” सोमेन पूर्णं “पात्रं” “चिके-
तति” ज्ञापयति (तं रथमधितिष्ठेति पूर्वचान्वयः) अधितिष्ठाय
“ते” त्वदीयौ “हरी” अश्वौ “नु” क्षिप्रं “योज” रथे
योजय ॥ ६ ॥ १८२

१८३ उत्तरार्चिकस्य ८, ३, १०, १ = ऋग्वेदस्य ३, ८, २२, १
= ऊहे ४, १६ ।

(१)—‘वा’-इति दीर्घपाठः । तत्र “निपातस्य च (६, २, १३६)”-इति दीर्घः ।

(२)—‘गोविदं गाः येन लम्भ्यन्ते’-इति वि० ।

I अग्निनाऽमन्येयोवसुः । अस्तं यं या३ । ती१२ धेना-

२३४वाः । अस्तमर्वा३ । ता३ आ२ र३ शा२३४वाः । अस्तन्नि-

त्या३ । सो१वा२ जा२३४इनाः । इ१षा२ स्तो२त्तु३४ । चा-

हो२३४हा । भ्या२३आ३ । भा३४पूरो३हाइ ॥ ८ ॥ १८३

“तम्” अग्निं “मन्ये” स्तौमि । “यः” अग्निः “वसुः”
वासकः । “यम्” “अस्तं” सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतं^(१) “धेनवः”
गावः “यन्ति” गच्छन्ति प्रीणयितुम् । “अस्तम्” उक्तलक्षणम्
“अवन्तः” अरणवन्तोऽश्वाः “आशवः”^(२) शौघ्रगामिनः यन्ति ।
तथा “नित्यासः” नित्यप्रवृत्ताः “वाजिनः”^(३) हविलक्षणाद्-
वन्तो यजमानाः “यमस्तं” ‘यन्ति’ तम् मन्ये । “इषम्” अन्नं
“स्तोतृभ्यः” अस्मभ्यम् “आभर” आहर इति ॥ ७ ॥ १८३

I निषेधः साम ।

(१)—“अस्तम्”—इति गृहनामसु पञ्चमे नैषण्टकम् (३, ४) ।

(२)—“आशुः”, “आशुः”—इति द्विलिङ्गमेव पदं पाठभेदेन निषण्टौ दृश्यते (१, १५, १६)

(३)—“वेगवन्तः”—इति वि० ।

अथाष्टमी ।

अंहोमुग्वामदेव्यऋषिः ।

२७ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
नतम^७हो नदुरितं देवा सो अष्टमर्त्यम् ।

३ १ २ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
सजोष सोयमर्यमामिन्नो नयति * वरुणो अतिर्द्विषः ॥ ८ ॥ १८४

॥ चतुर्थ-दशति ॥

४ ५ ४ ५ ४ ५ १ ५ २
I नतम^७हो नदुरितम् । ईयइयाच्चाइ । दाइवा रसो

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
अष्टमर्त्तियमी । यइया रच्चाइ । सजोष सोयमर्यमाई ।

२ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
यइया रच्चाइ । माइन्नो नायाइ । तिवार ररु र ३ ४ ५ णा-

१ २ १ २ १ २ १ २
ईयइ । अतिर्द्विषा र ३ ४ ५ ॥ १० ॥ १८४

हे “देवासः” देवाः ! [आज्जसेरसुक् (७, १, ५०)] “तं” मर्त्यं

* “नयन्ति” -- इति ऋग्वेदीयपाठः ।

१८४ ऋग्वेदस्य ८, ७, १३, १ ।

I गोराङ्गिरसस्य साम ।

मनुष्यम् “अंहः” पापं दुरितं तत्फलरूपं दुर्गमनञ्च “नाष्ट”^(१) न प्राप्नोति (अश्रोतेर्लङि, भ्रूलोभ्रूलीति सिचिलोपः, अङ्भावम्हान्दसः) “अर्यमा” अरौन् नियच्छति इति एतस्मिन्नकोदेवः । (नयन्ति शत्रून् एते) “मितः” (प्रमीतिः) त्राता देवश्च नयति । “वरुणः” पापानां निवारको देवः “यं” “नयति” । एते त्रयो देवाः “सजोषसः” सङ्गताः समानाः प्रीयमाणा वा भवन्तः “द्विषः” द्वेष्टृन् अतिक्रम्य “य” स्तोतारं नयन्ति (प्रत्येक-विवक्षया एकवचनम्) तन्नाष्टेत्यन्वयः ॥ ८ ॥ १९४

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते साधवोद्ये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोद्याख्याने
चतुर्थस्थाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ इति पाङ्क्तम् ॥

परिप्रधन्वप्रभृतिऋचस्त्रिंशद्भवन्ति(क) हि ।
एतासान् ऋषिच्छन्दोदेवतास्तु पृथक् पृथक् ।
वक्ष्यन्ते सायणार्येण(ख) तत्र तत्र परिस्फुटम् ॥

(१)—“आष्टः”, “आष्ठः”, “आष्ट” —इति वा निघण्टौ व्याघ्रिकर्मसु पञ्चमं पदं पाठभेदेन पठ्यते (२, १८) ।

(क)—तत्र, “परिप्रधन्वेन्द्राद्येत्यादि दशर्चं प्रथमं दशत्, “विश्वतोदावन्विश्वतो” इत्यादि दशर्चं द्वितीयम्, “अचेत्यग्निः”—इत्यादि “इन्द्रोविश्वस्यराजतौत्यन्तं” दशर्चं तृतीयमिति विवेकः ।

(ख)—एषा पूर्वाचार्य-लेख-शैली यदात्मनाम परोक्षेण निर्दिशति सायणाचार्येणैति ।

अथ नवमखण्डे—

सैषा प्रथमा ।

आद्यानां षष्ठां ऋण-चसदस्य संहितावृषी,

पवमानो देवता । तत्रादिर्हिपदा(?) ।

२३२१ २

३ २३ १ २३ १२ १२

परिप्रधन्वेन्द्रायसोमस्वादुर्मित्रायपूष्णेभगाय ॥१॥ १८५

४५४५४

१२ २ २

५

I परिप्रधन्वा । इन्द्रायसोमास्वा१द्वृ२३४ः । चाइ ।

२ १२

२२१२

५

१

५ ५

मित्राया । पूष्णेभा२३४चाइ । गार३४यो६चाइ ॥ ११ ॥

४५४५४

१२ २

५ २

५ २

II परिप्रधन्वा । इन्द्रायसोमा । ओ३हा । ओ३हा ।

१८५ उत्तरार्चिकस्य ६, १, ८, १ = ऋग्वेदस्य ७, ५, २०, १ =
जह्ने ६, २०—१, ५, १, ५, १, ८, २, १०—१०, ८—१२, ७—१४, ४
१७, २, ६—२१, १८ = जह्ने ३, २, १४ ।

I, II इन्द्रस्य सङ्क्रमे हे ।

(०)—“पङ्क्तिः पचिनी पञ्चपदा”—इति दैवतब्राह्मणानुशासनम् (३, १२) । “पङ्क्तिः पञ्चपदा”—इति नैषक्तम् (७, १२) । सर्वं ह्येतत् अष्टाक्षरपदामिप्रायेण, गायत्र्या-सथैव दर्शनात् । वसुतस्तु “गायत्र्यावसवः, चत्वारि क्रमात् वर्द्धन्ते”—इति पिङ्गला-नुशासनात् चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः, दशाक्षरं च तस्याः पादमेकम् । सा च कन्दः-ब्राह्मणानुशासनात् (६, ४०) विविधा । प्रसारपङ्क्तिः, विष्टारपङ्क्तिः, संसारपङ्क्तिः, अक्षरपङ्क्तिः पदपङ्क्तिरिति नामलक्षणयोर्भेदान् । सेयं द्विपदा, पदपङ्क्तौ गण्यते ।

१ १ २ ५ २ ५ १ ३ २ ५ २
 खादुर्मित्राया । ओ३हा । ओ३हा । पूष्णा३ओ३होवा ।

२ १ १ १ १ १
 भगा३यार३४५ ॥ १२ ॥

३ २ १ ३ ५ ३ २ १
 III परी३होइ । प्रधा३३४न्वा । इन्द्रा३हो । य-

३ ५ ३ २ १ ३ ५ ३ २ १
 सोर३४मा । खादु३होइ । मित्रा३४या । पूष्णे३होइ ।

३ ५ ४ २ ३ ४ २ ५ ३ २ १
 भगा३४या । पूष्णेभगाय । पूष्णे३४३ । हो३४३इ ।

२ ४ २ १ २ ३ १ १ १ १ १
 भा३गा५या३५इ । ए३ । सुवर्वते३४५ ॥ १३ ॥

२ २ १ २ ३ ५ २
 IV हा३हाइ । परिप्रा३धान्वा । ए३३४हिया । हा-

२ २ २ १ २ ३ ५
 ३हाइ । हा३हाइ । इन्द्राया३सोमा । ए३३४हिया ।

२ २ २ २ २ १ २ ३ ५
 हा३हाइ । हा३हाइ । खादुर्मी३त्राया । ए३३४हिया ।

III स्वर्निधन३सौहविषम् ।

IV सौहविषम् ।

^{२ २} हारुहार् । ^{२ २} हारुहार् । ^{२ २} पूष्णेभाङ्गाया । ^३ ए२३४-

^५ हिया । ^{२ २} हारुहार्३४३ । ^१ ओ२३४५ । डा ॥ १४ ॥

^४ V पा । ^५ र्येपारो । ^{२ १} प्रधन्वा । ^{२ १} होवारुहो । ^२ इन्द्रा-

^२ यसेमा । ^{२ १} होवारुहो । ^{२ १} स्वादुर्मित्राया । ^{२ १} होवारुहो-

^२ ये३ । ^{२ १} पूष्णैवाओ२३४वा । ^५ भगापुयाउ । ^४ वा ॥ १५ ॥ १८५

हे “सोम !” “स्वादुः” स्वादुरसस्त्व “इन्द्राय” “पूष्णे”(१)
 “भगाय”(२) एतेभ्यो देवेभ्यः “परिप्रधन्व” परितः पात्रेषु
 प्रक्षर ॥ १ ॥ १८५

V वाङ्निधनत्सौहविषम् ।

(१)—“पूषा”—इति निषण्ठावन्नरीक्षदेवतासु सूर्यात् परं गणितम् (५, ६) ।
 व्याख्यानञ्चैवं यास्तुः—“यद्रश्मिपोषं पुष्यति तत् पूषा भवति”—इति ।

(२)—“भगसादित्यः”—इति नै० ३, १६ । “भगो व्याख्यातः (३, १६) तस्य कालः प्रागुत्-
 सर्पणात्”—इति च नै० ६, १३ ।

अथ द्वितीया ।

त्रिपदा अनुष्टुप्पिपीलिकमध्या(°) ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ १ २ १ २
पर्युषुप्रधन्वाजसातयपरिवृत्राशिसक्षणिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
द्विषस्तरध्याशणयानईरसे ॥ २ ॥ १८६

२ २ २ २ १ २ १ २
I पर्युषुप्रधन्वावाजा३सा । तायाइ । ओइ । पारो ।
१ २ २ १ ७ १
ओइ । वृत्राणि । सक्षणिः । द्वाइषस्तारा२ । धि-
१ १ १ २ १
या२इ । अर्णाया२ः । ना२ः । ईरासा२इ । ओ-
२ २ १
ये३ । रसा३इइ । ओ२३४पूइ । डा ॥ १६ ॥

५ २ १ २ २ १ २ ३ ५
II पर्युषु । प्रधन्वावा३ । जासाता२३४याइ ।
२ २ १ २ २ १ २ २ २
परिवृत्राणिसक्षणिः । द्विषास्ता३रा । धियाच्छणया१ना-
२ १ २ ५
ईइ । हम् । रा३४४सोइहाइ ॥ १७ ॥

१८६ उत्तरार्चिकस्य ६, १, ७, १ = ऋग्वेदस्य ७, ५, २२, १
= ऊहे ३, १, ७ ।

(°)—“पिपीलिका—पेल्लतेर्गतिकर्मणः, पिपीलिकमध्येत्यौपनिकम्” इति दैवत-
ब्राह्मण-तृतीयखण्डे । एतदेव पाठभेदेन निरुक्तावपि, तद्यथा “पिपीलिकमध्ये-
त्यौपनिकं, पिपीलिका—पेल्लतेर्गतिकर्मणः”—इति (दे० १, १३) ।

III प। ^४येपारी। ^५ऊषुप्रधन्वावाजसातयेपरिवृत्ता-

^२णिसत्तणिर्वा^१२३इषाः। ^१ता^१२३रा। ^{१२}धिया^२ऋणयानओ-

^२वा^१३आ^५२३४वा ॥ ^४रा^५धुसे^५इ^५हाइ ॥ १८ ॥ १९६ ॥

हे “सोम !” सुष्ठु “वाजसातये” अस्मभ्यमन्नदानायैव “परि-
प्रधन्व” परितः प्रगच्छ । [यद्वा । “वाजसातये” अन्नलाभाय^(१)
सङ्ग्रामं प्रगच्छ ।] किञ्च । “सत्तणिः” सहनशीलस्त्वं “वृत्ताणि”
शत्रून् “परि” गच्छ । तदेवोच्यते—“नः” अस्माकं “ऋणया”^(२)
“ऋणानां” यापयिता विनाशयिता त्वं “हिषः” शत्रून्
“तरध्वै”^(३) तरीतुं हन्तुम् “ईरसे”^(४) परिगच्छसि ।

“ईरसे”—“ईयसे”—इति पाठौ ॥ २ ॥ १९६

I, II, III वाकानि त्रीणि ।

(१)—“अन्नसम्पन्ननाथ”-इति वि० ।

(२)—“ऋणया”-इति तु “सुपां सुलुगित्यादिना (७, १, ३९) सुपोऽयाचि साधितुं
वृद्ध सुकरं यथा कौमुद्यां दर्शितं च स्वप्नयेति ।

(३)—“तरध्वै”-इति “तुमर्थे से सेनऽसेन्”-इत्यादिना (३, ४, ९) सिद्धम् ।

(४)—“ईरसे”-इति, निघण्टौ (२, १४) गति-कर्त्तुं पठितस्य “ईर्त्ते”-इत्यस्य लोटि
(३, ४, ७) अडागमे (३, ४, ९४) रूपमिष्टम् ।

अथ द्वितीया ।

द्विपदा^(०) ।

१२ ३१ २३२ ३२ ३२ ३ २ ३ १२ २२
पवस्वसोममह्वांसमुद्रः पितादेवानां विश्वाभिधाम ॥३॥ १८७

४५ २ ४ १ २२ १ २ १२ ५२ १२
I पवस्वसोमा । माह्वांसमुद्राः । पितादेवाना-

१ ३ ५२ २ २१२ ११११
रम् । वा२इश्वा२३४ औहोवा । मिधामार३४५ ॥ १८ ॥

५२ ५ २२ ५ २ १ ३ ५२
II औहोश्वा । औहोश्वा । औहोश्वा२३४ औ-

५ १ २ २ २२ २१ २१२ ५२ १२ ५२
होश्वा । पवस्वसोम । मह्वांसमुद्रः । पितादेवाना-

१ २२ १ २ ५२ ५ २२ २
रम् । विश्वाभिधामार३४ । औहोश्वा । औहोश्वा ।

२१ ३ ५२ ५ २ १ ११११
औहोश्वा२३४ औहोश्वा । ए३ । धर्मा२३४५ ॥२०॥ १८७

१८७ उत्तराच्चिकस्य ५, १, १७, १ = ऋग्वेदस्य ७, ५, २०,
४ = ऊहे ५, १, ८—२१, ३, ८ ।

I धाम साम । II धर्म साम ।

(०)—द्विपदा, पङ्क्तिरिति शेषः, विंशत्यक्षरद्वयनात् ।

११७क,

अथ चतुर्थी ।

१२ ३२७ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १२ २२

पवस्वसोममद्देक्षायाश्चोननिक्तोवाजीधनाय ॥ ४ ॥ १८८

५२ ५ २२ २ १२ ५ १ २२
I औहो॑द्वा । औहो॑श्वा । औहो॑द्वा । पवस्वसो-

१२ २२ १ २२ १ २ १ ५२ १२ ५२ ३
म । मद्दे॑क्षाया । अश्चो॑ननिक्तः । वा॒रजी॑धना॒रया-

हे “सोम !” “महान्” देवेभ्यो दीयमानत्वेन महत्वयुक्तः ।

“समुद्रः” समुन्दनः यस्मात् समुद्रवन्ति रसास्तादृशः^(१) । “पिता”सर्वेषां पालयिता^(२) त्वं “देवानां” “विश्वा”^(३) विश्वानि सर्वाणि“धाम”^(४) धामानि शरीराण्यभिलक्ष्य “परि पवस्व” परि-

चर ॥ ३ ॥ १८७

१८८ उत्तरार्चिकस्य ५, २, १८, १ = ऋग्वेदस्य ७, ५, २०,
१० = ऊहे ६, १, ४ ।

(१) — “समुद्रः” इत्येतत् पार्थिवेन समुद्रेण सन्दिह्यते । समुद्रः — यस्मात् ? समुद्रं
द्रवन्त्यवनस्यसादापः, समभिद्रवन्त्येनसापः, यस्मादन्तेऽस्मिन् भूतानि, समुद्रकोभवन्ति
समुन्नतोति वा” इति नि० ९, १० ।

(२) — “पिता — पाता वा पालयिता वा” इति नि० ४, ११ ।

(३) — आत्वे रूपम् (७, १, २८) ।

(४) — लुकि रूपम् (७, १, ३६) ।

२३४। औ^{५२}हो^१ईवा। औ^{२२}हो^१ईवा। औ^{२१}हो^३रवा^{५२}उहो^{५२}ई-

वा। ए३। विधर्मा^५२३४५॥ २१॥

II पव^{४५}स्व^{२४}सोमा। महे^{२२}दा^१श्वाया^{१२}२। अश्वो^{१२}ननिक्तो-

२३। वाजा^{२२}४। औ^{५२}हो^२वा। धना^१श्या^{१११११}२३४५॥ २२॥ १८८

हे “सोम !” “अश्वोन” अश्वः^(१) इव “नक्तः” वसतीवरीभि-
रग्निर्विनिर्णितः। “वाजी” वेगवान्^(२) त्वं “महे” महते
“दत्ताय” बलाय^(३) “धनाय” धनार्थञ्च “पवस्व” क्षर ।

“महे”—“क्रत्वे”—इति पाठौ ॥ ४ ॥ १८८

I, विधर्मं साम ।

II धनसाम ।

(१)—“अश्वः—कक्षात् ? अश्वं तेऽश्वान् महाशनो भवतीति वा”—इत्यादि
मै० २, २७ ।

(२)—“वेगवान् अश्ववान् वा”—इति वि० ।

(३)—“दत्तः”—इति बलनामसु वयोदशं नैषण्डकम् (२, ८) ।

अथ पञ्चमी ।

१२ ३२ ३ १२ ३ २ ३ १२ ३ १ २ २२

इन्दुःपविष्टचारुर्मदायापामुपस्थेकविर्भगाय ॥ ५ ॥ १८८

४५ ४ १ २ २ १ २ १

I इन्दुःपविष्टा । चारुःरुः । मदाया । अपामुपा-

२ १ १ ३ ५२२ २ ११११

रुस्थाश्च । कारुवा२३४ औहोवा । भगायारु३४५ ।

॥२२॥ १८८

“चारुः” कल्याणरूपः “कविः” क्रान्तप्रज्ञः^(१) “इन्दुः”
 सोमः । “अपाम्” उदकानाम् “उपस्थे” उपस्थाने अन्तरिक्षे
 पवित्रे वा “मदाय” मदार्थम् । “भगाय” भजनीयाय^(२) धना-
 थञ्च “पविष्ट” पवते^(३) ॥ ५ ॥ १८८

१८८ ऋग्वेदस्य ७, ५, २१, ३ ।

I भागम् ।

(१) — ‘कविः सेधावी’-इति वि० । “कविः”-इति निघण्टौ च सेधावि-नामसु दशमं
 पदम् (३, १५) । “सेधावी—कस्मात्? सेधया तद्वा भवति”-इति, “सेधः? सती
 धीयते”-इति नैरुक्तम् (३, १८) । इत्थञ्चापि प्रतिपन्नं कविः क्रान्तप्रज्ञ इति ।

(२) — ‘भगोभजते’-इति नि० १, ७ । निघण्टौ धननामसु च दृश्यते भगइति
 (२, १०, १०) ।

(३) — ‘पविष्ट जातः’-इति वि० ।

अथ षष्ठी ।

त्रिपदा अनुष्टुप् । पिपीलिकमध्या ।

ऋषिदेवते पूर्ववत् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अनुह्रित्वासुतः सोममदामसिमहेसमर्थराज्ये ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
वाजाः अभिपवमानप्रगाहसे ॥ ६ ॥ २००

४ ५ ४ १ २२ १ २२ १ २ २ ३
I अनु । अनू । हाइत्वासुतः सोममदामसि । म-

२ २ १ २ २ २ ५ १ १ २ २ १ २
दामसायेः । महाः ४ ३ ३ । साः ४ मा । यराज्ये । वा-

२ २ १ २ २ २ २ २ २ २ १ २ . ४
जाः अभिपवमान । पवमाना । प्रागाहसा । औहो-

५ ४
वा । हो ५ ३ । ४ डा ॥ २४ ॥ २००

हे “सोम !” “सुतम्” अभिषुतं “त्वा” त्वां वयम् “अनुमदा-
मसि^(१)हि” अनुमदामः अनुक्रमेणाभिष्टुमः खलु । हे “पव-

२०० उत्तराच्चिकस्य ६, १, ७, ३ = ऋग्वेदस्य ७, ५, २२, २
जहे ६, १, १८—१८—८, २, ८ = जह्ये ३, १, ७ ।

I वाजिनाः साम ।

(१)—“इदं लोमसि (७, १, ४६)”—इति मस इगागसे रूपम् ।

अथ सप्तमी ।

वासिष्ठी । द्विपदा । मारुती ।

२ क २२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 कईं व्यक्तानरः सनीडाः रुद्रस्य मर्या अथाः स्वश्वाः ॥ ७ ॥ २०१

४ ५ २ ४ ४ २ १ १
 I कईं व्यापृक्ताः । नरः साश्नाइडाः २ः । रुद्रस्य मर्या-

१ ३ ५ २ २ २ १ १ १ १ १
 २३ः । आरथार ३४ औहोवा । सुवाश्वा २३४५ः ॥ २५ ॥

मानं पूयमानं साम ! स त्वं “महे” महति “समर्थराज्ये” (१)
 महत् समनुष्यं त्वदीयं राज्यमनुपालयितुं “वाजान्” (२) शत्रु-
 बलान्बभिलक्ष्य “प्रगाहसे” प्रगच्छसि ॥ ६ ॥ २००

* “सनीका”-इति, “अधा”-इति च ऋग्वेदीय-पाठौ ।

२०१ ऋग्वेदस्य ५, ४, २३, १ ।

I हिक् साम ।

(१)-‘समर्थराज्ये विप्रराज्ये यज्ञे’-इति वि० ।

(२)-‘वाजान् अश्वानि’-इति वि० । वाजदत्यश्वनामसु (२, ७, २) बलनामसु च
 पाठभेदेन (२, ८, २) दृश्यन्ते निषण्णौ ।

II कई३४३वियक्ताः । नरा३४३ःसनीडाः । रुद्र-

स्यमर्या२३ः । आरथा२३४औहोवा । सुवा३श्वा२३४५ः

॥ २६ ॥

III कईम् । वियार३ । औवा३ । आक्ताः ।

नाराः । सनार३ । औवा३ । आइडाः । रुद्रा । स्य

मार३ । औवा३ । आर्याः । आथा । सुवार३ । औवा३ ।

आश्वाः । हो५इ । डा ॥ २७ ॥ २०१

“व्यक्ताः” कान्तियुक्ताः “नरः” नेतारः “सनीडाः” समास्थो-
नौकसः “रुद्रस्य” रोदनशीलस्य^(१) एतत्तत्त्वकस्य “मर्याः” मर्ये-

II विकं साम ।

III निकं साम ।

(१)—“रुद्रो रौतोति सतो रोरुयमाणो द्रवतीति वा रोदयतेवा । यदरुद्रत्
तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति काठकम् । यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमिति हारिद्रविकम्”-
इत्यादि नि० दे०४, ६ ।

II अग्ने । हो३४३इ । तमद्य । अश्वन्नस्तोमाइः ।

क्रतुन्ना३भाद्रा३म् । हार्दा३ओइ । स्पृशम् । ऋद्धा३र-

मार३४ओहोवा । तओह्वार३४पू ॥ २८ ॥ २०२

हे “अग्ने!” “अद्य” अस्मिन्नहनि, वयसृत्विगादयः
 “ओह्वैः”(१) इन्द्रादि-प्रापकैः “स्तोमैः” स्तोत्र-समूहैः(२) “तं”
 प्रसिद्धं त्वाम् “ऋध्याम्”(३) समर्चयामः । कौटुशं त्वाम्? “अश्वं
 न” वाढारमखमिव तथा “हविषः” वाहकम् । “क्रतुं न”
 कर्त्तारमिव उपकारिणमित्यर्थः । तथा “भद्र” भजनीयम्(४) ।
 “हृदिस्पृशं” हृदयङ्गम्(५) अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥ ८ ॥ २०२

I, II आश्वे द्वे ।

(१)—ओह्वैरिति श्रुतेः ऊहगानीयैरित्यर्थसु सुलभः, परं नास्य भाष्यकृतः सम्मतः,
 एतद्वये ऊहगानस्य योनिगानमूलकलेनानादिलाभावात् ।

(२)—वह्निष्वमानादिभिरित्यर्थः ।

(३)—निवृण्णौ परिचरण-कर्मसु पठितस्य ऋध्नोतीत्यस्य रूपम् (३, ५, ७) ।

(४)—‘भद्र’ दीप्तम्-इति वि० ।

(५)—‘हृदयं स्पृशति, हृदयेन वा स्पृश्यते’-इति वि० ।

अथ नवमी ।

पुरउष्णिक् । वाजिनां स्तुतिः ।

३ १ २ ३ १२ १ ३ १ २ १२ ३ १ २ ३ २ ३ २
 आविर्मर्यावाजंवाजिनोअगमन्देवस्यसवितुःसवम् ।

३ १ २
 स्वर्गाँअर्वन्तो जयत ॥ ८ ॥ २०३

२२ १ ५ १२२ २ २
 I आविर्म्मा२३४र्याः । आवाजंवाजिनोअगमान् ।

२२ १ २ २२ ५ १ ०
 देवस्यस । वितुःसार३४वाम् । स्वर्गाँअर्वा२३४५न्ता-

१ ११११
 ई५६ः । जयतार३४५ ॥ ३० ॥ २०३

“मर्याः” मनुष्येभ्यो हिताः “आविः” प्रकाशमानाः
 “वाजिनः” देव-विशेषाः^(१) वाजिन-भाजः^(१) “सवितुः” प्रेरकस्य
 देवस्य^(१) “सवम्” अभिषीतव्यं “वाजम्” अन्नरूपं सोमं “गमन्”
 अगमन् । ततो हे यजमानाः ! “स्वर्ग” “जयत” तथा
 “अर्वन्तः” अर्वन्तोऽश्वान् जयत ॥ ८ ॥ २०३

I वाजिनां साम ।

(१)—वाजिव इति निघण्टौ द्यु-देवत-विभागे त्रिंशत्तमो देवगणः (५, ६)
 “वेजनवान्” इति च तन्मैषत्तम् (२, २८। १०, ३१) ।

(२)—तन्ने प्रयसि दधानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा, आमिक्षा-निःकृतं च जलं
 वाजिनम् ।

(३)—“सविता सर्वस्य प्रसविता”-इत्यादि च नै० १०, ३९-३९ ।

अथ दशमी ।

ऐश्वरयोर्धिष्णाया ऋषयः । द्विपदा ॥

१२ ३ १ २ ३ २ ३ १२ २२ ३ १ २ ३ २
 पवस्वसोमद्युन्नीसुधारोमहाञ्चवीना*मनुपूर्व्यः ॥१०॥ २०४

॥ पञ्चम-दशति ॥†

४ ५ २ ४ ३ २ २ ३ २ ५ १ २ २ १ २
 I पवस्वसोमा । द्युन्ना३४२सुधारः । माहाञ्चवी

१ २ २ ३ २
 नाम् । अनुप । वि० यो२३४५इ । डा ॥ ३१ ॥ २०४

हे “सोम !” “द्युन्नी” [द्युन्मं द्योतते; यशो वान्नं वेति
 यास्कः (नि० नै० ५, ५)] अन्नवान् यशस्वी वा । “सुधारः”
 शोभन-धारा-युक्तः “पूर्व्यः” पुरातनः “महान्” त्वम् “अवीना”
 “रोम्णां” रोमभ्यः सकाशात् “अनु” क्रमेण “पवस्व”
 चर ॥ १० ॥ २०४

इति श्रीसायणाचार्य-विरचिते साधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे छन्दोशास्त्राने
 चतुर्थस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ८ ॥

* “महामवीना”-इति ऋग्वेदीयपाठः ।

२०४ ऋग्वेदस्य ७, ५, २० ।

I पवित्रम् ।

† ॥ इति पञ्चमस्याङ्गः प्रपाठकः ॥

अथ दशमे खण्डे —

सैषा प्रथमा ।

ऐन्द्री ।

^{१ २} विश्वतोदावन्विश्वतोनाभरयत्वाशविष्ठमीमहे ॥ १ ॥ २०५

^{५ २ २२ १ २ २ २} I विश्वतोहाउ । दावन्विश्वतोनाः । ओ३ । हा ।

^{३ ५ २२ २२ १ २ १ २२ १} ओ२३४हायि । आ । भरा । भा२३रा । पीत्वाशवि

^{२१ १ १२ ३२ ५ २२ ३२ २} ष्टमायि । माहा । औहो२३४वा । ऐह्यैह्यौऽ१ ॥ ३२ ॥

^{४ ५ २ २ ४ ५ ४ २ २ १ २} II विश्वतोदावन्विश्वतोनाभरा । भा२३रा ।

^{१ २ १ २ १ १ २ ४ ५} यांत्वाशविष्ठमायिम । हा । औ३होवा । होऽ५इ ।

डा ॥ ३३ ॥ २०५

हे “विश्वतोदावन्” सर्वतश्छेदनवन्^(१) सर्वत्र दानवन् वा^(२)
इन्द्र ! स त्वं “विश्वतः” सर्वतः “नः” अस्मभ्यम् अभीष्टम् “आभर”

I, II आभरे हे ।

(१)—दावन्निति ‘दो अवखण्डने’-इत्यस्य रूपमिति खीकृते इति भावः ।

(२)—दावन्निति ददातेरिति खीकारे इति भावः ।

अथ द्वितीया ।

ऐन्द्री ।

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
 एषब्रह्मायचत्विइन्द्रोनामश्रुतो गृणे ॥ २ ॥ २०६

४ ५ १ २ २ २ ३ २
 I एषाः । ब्राह्मायआ३१उवा२३ । ए३ । त्वियआ ।

१ २ १ २ २ ३ २
 आ२३यिद्राः । नामश्रुता३१उवा२३ । ए३ । गृणआ

॥ ३४ ॥

४ ५ ४ ५ १ १ २ १ २
 II एषाएषाः । ब्राह्मा२ब्राह्मा२ । यचत्विओवा ।

१ २ १ १ १ २ १ २
 ओवा । आयिन्द्रा२आयिन्द्रा२ः । नामश्रुतोवा । ओवा ।

२ १ २ ४ ५ ४
 गृणा । औ३होवा । होऽ५इ । डा ॥ ३५ ॥

आहर । किञ्च । “शविष्ठम्” अतिशयेन बलवन्तं “यं” त्वाम्”
 “ईमहे” अमीष्टं याचामहे^(३) ॥ १ ॥ २०५

२०६ उत्तरार्चिकस्य ८, १, १, १ = ऊहे २१, १, ८ ।

I, II वासुमन्दे द्वे ।

(३)—“ईमहे”—इति याच्ञा-कर्मसु प्रथमं नैघण्टुकम् (३, १८) ।

III एषाः । ओ । ओवा । ब्रह्मायाः । चत्विशः ।

आयिन्द्रोश्चाश्वि । नाशमा । श्रूश्चतो । गृणा ।

श्रौश्चोवा । होऽपुइ । डा ॥ ३६ ॥

IV ओश्चाश्च । ओश्च । एषाब्राह्माश्च । या-

श्चः । चत्विशः । ओश्चाश्च । ओश्च । इन्द्रोनामा

श्चश्च । तोगृणायि । ओश्चाश्च । ओश्चश्चाश्च ।

एश्च । सुवर्तश्च २३४५ ॥ ३७ ॥

V एषब्रह्मोहो । याचत्विशः । इन्द्रोनामोहो ।

श्रूतोगृणाश्च उवाश्च । ऊश्चपा ॥ ३८ ॥ * २०६

III, IV, V काव्याणि त्रीणि ।

* ॥ इति ग्रामे गेये एकादश-प्रपाठकः ॥

५२ २५ १ २ १ २ २
I हाउखरता । खरतखरा२३ता । आनवस्ते-

१२ २२ १ २ ५२ २५ १
रथम् । आयाताऽश्च२३४ः । हाउखरता । खरतखरा

१ २२२ १२ १ २ १ ५२
२३ता । त्वष्टावज्रं पुरुह । ताद्युमान्ता२३४म् । हा-

२५१ ३ ५२२ २
उखरता । खरतख । रा२ता२३४श्चोवा । खराऽश्ता

११११
२३४पु ॥ ३ ॥ २०८

हे इन्द्र ! “अनवः” मनुष्या^(१) “ऋभवः”^(२) “ते” त्वत्सम्बन्धिने
“अश्वाय” वाहनाय^(३) तदर्थं “रथ”^(४) “ततश्चुः” कृतवन्तः^(५)

I आनुश्लोकम् ।

(१)—अनवः-इति मनुष्य-नामसूनविंशतितमं नैषण्डकम् (२, १) ।

(२)—“ऋभुर्विष्वावाजइति सुधन्वन आङ्गिरसस्य तथः पुत्रा बभूवुस्तेषां प्रथमोत्तमाभ्यां
वज्रवन्निगमा भवन्ति न मध्यमेन । तदेतदभोश्च वज्रवचनेन चमसस्य च संक्षवेन इवि
दशतथीषु सूक्तानि भवन्ति । आदित्यरश्मयोऽप्युभवउच्यते”-इति नि० ११, १६ ।

(३)—“अश्वोवोडा (ऋ, ६म, ० अतु, ६सू, ४ ऋक्) ” इत्यादिश्रुतेरश्वस्य
वाहनत्वम् ।

(४)—“रथोरंहतेर्गतिकर्मणः स्थिरतर्वा स्याद्विपरीतस्य रसमाथेऽस्मिंश्चिउतौवि
वा, रपते र्वा, रसते र्वा” इति नि० ६, ११ ।

(५)—“तच्छतेर्वा स्यात् करोवि-करोवि”-इति नि० ६, १२ । चार्वाकास्तिक-चिडि
क्यम् (२, ४, ६) ।

अथ चक्षुमी ।

ऐन्द्री ।

२३ २३ १ २ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ २ २

शम्यदंमघ्रयीषिणेनकाममव्रतोहिनोतिनस्पृश-

३ २

द्रयिम् ॥ ५ ॥ २०६

३८ २ १

I औक्षीयि ।

३ ४ ५

शाम्यदाम् ।

२ १

२

मघ्रयाऽ१२३४यि ।

४

१ २

२

२

१

२

४

षिणायि । नकाममव्रतोहिनोतिनस्पृशत् । रयिमो२३४५

डा ॥ ४ ॥ २०८

हे “पुरुहुत” बहुभिराहुतेन्द्र ! “त्वष्टा” विश्वकर्मा च(६)
 त्वदीयं “वज्र” “द्युमन्त” दीप्तिमन्तमकरोत् ॥ ४ ॥ २०८

I आनुश्लोकम् ।

(६) — “विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता इति नि० १०, १५ । तथाच ऋग्वेदीया श्रुतिः—

“यद्मं द्यावापृथिवी जनिची हूँ पैरपिंशद् भुवनानि विश्वा ।
 तमद्य हे तारिषितोयजीयान् देवं त्वष्टारमिह यस्मि विद्वान् ॥”

(ऋ० १० म० १० अनु० ८ सू० ऋक्)

अथ षष्ठी ।

इयं वैश्वदेवी ।

२२ २३ १ २१ ३१ २ ३ १२ ३१ २३१२

सदागावः॥गुचयोविश्वधायसःसदादेवाचरेपसः ॥६॥ २१०

४ ५

१२

२

२१२

२

३

I सादा । गावः॥गुचयोविश्वधायार३साः । सार-

५

१

२

२१

५

३

५

३४दा । दायिवाचरोर३४वा । पार३४साः ॥ ५ ॥ २१०

“रयीषिणः” रयिं धनं हविल्लक्षणं प्रेषयन्तो जनाः “शं”
 सुखं “पदं”^(१) स्थानं “मघं” धनं च लभन्ते इति शेषः ।
 “अव्रतः” इन्द्र-विषय-यागादि-कर्म-रहितः^(२) पुरुषः शं सुखा-
 दिकं “न हिनोति” न प्राप्नोति, दातुं समर्थो न भवतीत्यर्थः ।
 स्वयमपि “कामम्” अभीष्टं “रयिं” रमणीयं धनं “न स्पृशत्”^(३)
 न स्पृशति ॥ ५ ॥ २०९

“गावः” गन्तारः स्तोतारो वा^(१) “सदा” इन्द्रं पर-रणादिभि-

I, वाचः साम ।

(१) —‘शं सुखं, तस्य पदम्-शम्पदम्’ इति वि० ।

(२) —व्रतसिन्धु कर्म्म-नामसु सप्तमं नैषण्डुकम् (२, १) ।

(३) —स्पृशदिति लोटोरूपम् ।

(१) —गच्छन्ति, गातेर्वाकारिणामकरणः-इत्यादि द्विविध-नैषक्ति-दर्शनादित्यभि-

अथाष्टमी ।

१ २ ३ १ २ २ २

३ २ ३ १ २

३ २ ३ १ २

उपप्रक्षेमधुमतिक्षियन्तः पुष्येम*रयिन्धीमहेतइन्द्र ॥ ८ ॥ २१२

४

४ ५ ४ २ ५

४ ५

४

१

I आवा । उपप्रक्षेमधुमतिक्षियन्तः । आवाओयि ।

१ २

२ २ २ १

२

१

२

१

पुष्येमरयिन्धामहेतआरयिन्द्रा । ओ । वाओवा । ओ ।

२ २

२ ५

वाहा३१उवार३ । ऊ३४पा ॥ ७ ॥ २१२

हे “उषः !” “वनसा” वननीयेन देजसा “सह” सार्द्धम्
 “आयाहि” आगच्छ । उषसी वाहनभूताः “गावः” (१)
 “वर्त्तनी” रथं “सचन्त” सेवन्त (२) अनश्वेन रथेनायाहीत्यर्थः ।
 “यत्” याः गावः “जधभिः” उपलक्षिताः प्रभूताः पीना इत्यर्थः ।
 ताः गावः इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ २११

* “पुष्यन्तो”-इति ऋग्वेदीयपाठः ।

२१२ उत्तराश्विकस्य ४, १, २, ४ ।

I माधुच्छन्दसम् ।

(१)—अत्र गाव इति रश्मय इत्यर्थः (ने० १, ५, २) उषस उदयात्पु रैव चतुर्धा-
 लादु वाहनत्वेनोपर्वयते ।

(२)—“यत् सेचने सेवने च (भा० आ०)” ।

अथ नवमी ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २ ३ २ ४ ३ १ १ २
 अर्चन्त्यर्कं मरुतः स्वर्का आस्तोमति श्रुतोयुवासइन्द्रः ॥ ८ ॥ २१३

४ ५ ४ १ २ १ २ १ २ १
 I अर्चन्तिया । कम्मरुतः सुवा २३ र्काः । आस्तोभता-

१ १ २ २ ५ १ २ ५
 यि । श्रुतोयुवास आ । येन्द्रा ३ उवा ३ । ऊ ३ ४ पा ॥ ८ ॥ २१३

“हे इन्द्र” परमैश्वर्ययुक्तः (१) त्वं “मधुमति” माधुर्योपेते
 “प्रक्षे” राज-कर्तृक-न्यग्रोध-चमसे “ते” त्वदीये “क्षीयन्तः”
 समोपे स्थिताः वयं “रयि” रमणीयमन्नं “पृथेम” पोषयेम ।
 किञ्च । त्वां “धीमहे” वयमनुध्यायेम ॥ ८ ॥ ११२

“स्वर्काः” शोभन-स्तोत्राः (१) शोभनान्नावा (२) “मरुतः” (१)

२१३ उत्तरार्चिकस्य ४, १, २४ = ऊहे ३, २, १६ ।

I मारुतम् ।

(१)—“इन्द्रतेवैश्वर्य्यकर्माणः”—इत्यादि नि ४, ८ । “समस्ततेजः परमेश्वरत्व-
 निमित्तेन्द्र-शब्द-वाच्यः इति मीमांसा-भाष्ये शवरः ।

(१)—“अर्को नैवो भवति, यदनेनार्चन्ति” इति नि० नै० ५, ४ ।

(२)—“अर्कमन्नं भवति, अर्चन्ति भूतानि” इति नि० नै० ५, ४ ।

(३)—“अथातोमध्यस्थाना देवगणाः—तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवन्ति”
 इत्यादि नि० ११, १३ ।

अथ दशमी ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
प्रवइन्द्रायवृत्रहन्तमायविप्रायगाथं गायतयं जुजो-

२
षते* ॥१०॥ २१४

॥ प्रथम-दशति ॥

५४ १ २ ७ २ १
I प्रवाः । आयिन्द्रायवृत्रहन्तमा२३या । वायि-
२ २ २ २ २ १ २ २ १
प्रायगाथंगाऽ१या४ता । याञ्जुजौवा३ । उप । षाऽ२तो४५-
२
ह्यायि ॥ ८ ॥ २१४

“अर्कम्” अर्चनीय^(४)मिन्द्रम् “अर्चन्ति” स्तोत्रैर्हविर्भिः । “युवा”
नित्य-तरुणः “श्रुतः” विख्यातः “इन्द्रः” “आस्तोभति” तेषां
सम्बन्धीनि शत्रुजातान्याभिसुख्येन हिनस्ति^(५) ॥ ८ ॥ २१३

* ‘जुजोषत’-इति वि० पाठः ।

२१४ उत्तरार्चिकस्य ४,१,२५ = ऊहे ३,२,२० ।

I उद्वांशं साम ।

(४) — “अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति” इति नि० नै० ५०* ।

(५) — विवरणकृता तेषामन्यथैव व्याख्याता । तद्यथा — “अर्चन्ति । पूजयन्ति ।
‘अर्क’ देवम्, ‘मरुत’ ऋत्विजः, ‘सर्वाः’ शोभनमन्त्राः । ‘आस्तोभति’ स्वपदे ; ‘श्रुतः’
व्याख्यातः । ‘युवा’ तरुणः । कोसौ ? इन्द्रः”-इति ।

अथ चतुर्थखण्डे —

सैषा प्रथमा ।

१ २ ३ १ २२ ३ २७ ३ १ २
 अर्चेत्यग्निश्चिकिति* हव्यवाङ् न सु* मद्रथः ॥ १ ॥ २१५

हे “विप्राः” मेधाविनः ! (१) “वृत्रहन्तमाय” अतिशयेन वृत्रस्य
 हन्तमः, तस्मै इन्द्राय “तं” “गाथं” स्तोत्रं (२) “प्रगायत” प्रक-
 र्षेण पठत । हे उद्गातारः ! स इन्द्रः “यं” स्तोत्रं “जुजोषते”
 सेवते । १० ॥ २१४

इति सायणाचार्य-विरचिते माधवीये सामवेदार्थे प्रकाशे बन्दीव्याख्याने
 चतुर्थस्याध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

* “श्चिकितु”-इति } इति ऋग्वेदीयपाठौ ।
 † “हव्यवाङ् न सु”-इति }

२१५ ऋग्वेदस्य ६, ४, २७, ५ ।

(१) — “विप्राः” इति मेधावि-नामस्य प्रथमं नैषणिकम् (१, १५) ।

(२) — “गाथा” इति वाङ्मासस्य प्रथमं श्रौतं षष्ठकम् (१, ११) ।

I अचेती । अग्निः । चिकारश्चितीः । हारश्चितीः ।

३ । वारडारश्चितीः । सुमद्रथारश्चितीः ॥ १० ॥

II अचेतिया । भायिश्चाइकायितीः । हौ । होयि

औश्चितीः । ह्यारश्चितीः । वारडारश्चितीः ।

५३ । सुमद्रथारश्चितीः ॥ ११ ॥ २१५

“हव्यवाट्” हविषां वोढारं “चिकितिः” विशिष्ट-प्रज्ञः (१)

“सुमद्रतः” सुष्टु-हविर्युक्त-रथोऽग्निः “अचेति” चेत्यते सर्व-
ज्ञायते । यद्वा । [व्यत्ययेन कर्त्तरि प्रत्ययः (३, १, ८५)] हविः-
प्रदातारं यजमानं जानाति ॥ १ ॥ २१५

I, II शास्त्रे हे ।

(१) — “चिकित्” इति पश्यति-कर्मणः प्रथमं नैषण्डक, तस्य रूपं चिकित्तिरिति,
अथवा प्रज्ञा-नामसु पठितं “केतः”-इति वक्ष्यति ।

११३ क,

अथ द्वितीया ।

वन्मुक्तृषिः । आग्नेयी ।

२३ २३ १ १ ३ २ ३ १ २ १ २ ३ क २२
अग्ने त्वन्नो अन्तम उत त्राता शिवो भुवो * वरूथ्यः ॥ २ ॥ २१६

४ १ २ १ ३ ५
I ओग्नायि । तन्नोर३आ । ऊम्मार३ । ता२३४माः ।

२ १ २ १ २ २ १ २ २ ४ ५ ४
उत त्राता शिवो भुवः । शिवो भुवार३ः । वरोवा । याऽ५

५
योईह्यायि ॥ १२ ॥

४ २ ५ ४ २ ५ २ २ १ २
II अग्नौ । होयि । त्वौहोयि । नो अन्तमा ३१ उवा

३ ५ २ २ ३ ५
२३ । ऊ २३ ४ ता । त्राता ओ २३ ४ वा ।

२ १ २ ३ १ १ १ १
शिवो भुवा २ ३ ४ ५ ॥ १३ ॥

* “भवा”-इति ऋग्वेदीयपाठः ।

२१६ उत्तरार्चिकस्य ४, १, २२, १ = ऋग्वेदस्य ४, १, १८, १
= यजुर्वेदस्य ३, २५—१५, ४८ = ऊहे ३, २, १८—१२, २, १५ ।

I गूदम् ।

II अत्यदः ।

III अग्नेतूँ वन्नोअन्तमाः । उतत्राताशिवोभुवः ।

वरा २३ । औहौहो २३४ वा । थाऽपु योई
हायि ॥ १४ ॥

IV अग्ने । होपि । त्वन्नोअ । तमाः । जता२ ।

ह्यारयि । औहोहो३यि । त्राता२ । शिवो ३४पु ।
भू३३४वाः ॥ १५ ॥ २१ई

हे “अग्ने !” “वरुथ्यः” वरणीयः सम्भजनीयः । यद्वा ।
वरुथ्यैः यन्नगृहैर्वतः^(१) “त्वं” “नः” अस्माकम् “अन्तमः”
अन्तिकतमः “भूवः” भव । “उत” अपिच “त्राता” रचकः
“शिवः” सुखकरश्च भव^(२) ॥ २ ॥ २१ई

III गूईः ।

IV अत्यईः ।

(१) वरुथ्यमिति गृहनामसु सप्तदशं पदम् नि० ३, ४ ।

(२) —“शिवम्”—इति सुख-नामस्य दशं नैवगृह्यकम् (३, ३,) ततो मत्वयी वाच-
प्रत्यये रूपमिति भावः ।

अथ तृतीया ।

आग्नेयीयम् ।

२३ २ ३ २ ३ २ १ २ ३ १ २

भगोनचित्रोऽग्निर्महो नान्दधातिरत्नम् ॥ ३ ॥ २१७

४ ५ १ १ ३ १

I भागाः । नचित्रः । अग्निर्महो रश्नाश्म । दा३-

३ ५ २ २ २ १ ३ १ १ १ १

धार३४ औहोवा । तिरत्नार३४ पुम् ॥ १६ ॥

४ ५ २ ५ ४ २ १ २ १ १ १ १ ३

II भगोनचित्राः । अग्निर्महो रश्नाश्म । दा३धा-

५ २ २ २ १ ३ १ १ १ १ १

र३४ औहोवा । ए३ । तिरत्नार३४ पुम् ॥ १७ ॥ २१७

“महोनां” महताम् मध्ये “भगोन” सूर्यइव^(१) “चित्रः” चायनीयः^(२) पूजनीयः “अग्निः” यज्वनां “रत्न” रमणीयं धनं “दधाति” धारयति । प्रयच्छतीत्यर्थः^(३) ॥ ३ ॥ २१७

I, II सातनिके द्वे ।

(१) — “भगसादित्य” — इति नै० ३, ११ । “न-शब्दसु उपभार्यायि उपरिष्ठात्” — इति नै० १, ४ ।

(२) — चित्रन्देवानामिति मन्त्रव्याख्यानावसरं एष एवाथैव्यवहृतो यास्केन (१२, १६) । तदेवात्र व्याख्याने मानम् ।

(३) — “दद्वि” — इत्यस्य निघण्टौ (३, १८) याच्ना-कर्मसु दर्शनमेवैकमर्थं मानम् ।

अथ चतुर्थी ।

एषा एन्द्री ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

विश्वस्य प्रस्तीभ पुरोवासन्यदिवे हनूनम् ॥ ४ ॥ २१८

I विश्वस्या^५ । प्रस्तीभा^{२ १}र । पुरोवासा^{२ २ २}न् । यदिवे^{१ ३}-^५ २३४हा । नूर^१३ । नार^{१ ३}मा^{५ २ २}३४ औ^२होवा । धार^२३४-^५नाम् ॥ १८ ॥II औ^{५ २}होयि । विश्वस्या^{२ १} । प्रस्तीभा^{२ २ २}र । पुरो^२होवा^१३-
हायि । वासा^१रन् । यदिवे^{१ २}हा । नूर^१३ । नार^{१ ३}मा^{५ २ ३}३४^{५ २ २}औ^३होवा । धार^५३४मा ॥ १८ ॥ १२८

“विश्वस्य” सर्वस्य शत्रुजातस्य “प्रस्तीभ” प्रस्तीभति हिन-
 स्तीत्यर्थः । “यदिवा” “इह” यज्ञे “नून” “पुरो^(१) वासन्”
 पूर्वस्मिन् देशे बसन् स्थितः स इह नूनं प्रस्तीभ ऋत्विग्मिः
 प्रकर्षेण स्तूयते [स्तीभतिस्त् स्तुति-कर्मा^(२)] ॥ ४ ॥ २१८

I धनसाम ।

II धर्मसाम ।

(१) — ‘नूनमिति वितर्क’ इति वि० ।

(२) — स त्ति-कर्माख्यं चतुर्थं नैषण्णकम् (६, १४) ।

अथ पञ्चमी ।

सम्बर्त्तयिषिः । उषोदेवता । द्विपदा ।

३ २ ७ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 उषाअपस्वसुष्टमः*संवर्त्तयतिवर्त्तनिं सुजातता ॥ ५ ॥ २१६

५ २ १ २ ३ ५ ७ १ ७
 I उषाअपा । स्वासुष्टा२३४माः । संवा२र्त्तया । तिवा

३ ५ १ ३ ५ २ २ २ १ ३ १ १
 २र्त्ता२३४नीम् । सू२जा२३४औहोवा । ए३ । तता२३-
 १ १
 ४५ ॥ २० ॥ २१६

इयम् “उषाः” “स्वसुः” भगिन्याः राज्ञेः^(१) सम्बन्धि “तमः”
 “अन्धकारम्” “अप संवर्त्तयति” आत्मीयेन तेजसा अपगमयति ।
 “सुजातता” सुजातत्वं आत्मनः सुप्रकाशत्वं च “वर्त्तनिं” वर्त्त-
 यति रथं प्रापयति^(२) ॥ ५ ॥ २१६

* “स्वसुस्तमः”-इति ऋग्वेदीयपाठः ।

२१६ ऋग्वेदस्य ८, ८, ३०, ५ ।

I उषसः साम ।

(१)—स्वसा स-असा, स्वेषु सौदतोति वा इति नि० १११२ ।

(२)—‘स्वसुः तमः, स्वसुः स्वसा भगिनीव अपसंवर्त्तयति वर्त्तनिं राज्ञि’ वरणीयां
 जनस्य सुजातता इति विवरणकृदुदाह्यानम् ।

अथ षष्ठी ।

भौवनआत्यक्तृषिः ।

३ २७ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 इमानुकम्भवनासीषधे*मेन्द्रश्चविश्वे चदेवाः ॥ ६ ॥ २२०

५ ४ २ ५ ४ ४ २ २ २ २ २
 I इमानुकम्भूपवना । सीषधारयिमाउवा३ । ई३-
 ५ २ १ ३ २ २ ५ २ १ १
 ४हा । इन्द्रश्चवारयिश्वाउवा३ । ई३४हा । चदे३ । वा
 ५ २ ५ २ ५
 रयार३४औहोवा । वी२३४शाः ॥ २१ ॥ २२०

“इमाः”(१) इमानि परिदृश्यमानानि “भुवना”(२) भुवनानि
 “नु” चिप्रं(३) “सीषधेम” साधयामः वशीकुर्नः । कमिति
 पूरकः(४) यद्वा । इमानि सर्वाणि भूतजातानि अस्मभ्यं “कं”
 सुखं(५) सीषधेम साधयतु (पुरुष-व्यत्ययः) “इन्द्रश्च” “विश्वे” सर्वे
 देवाश्च स्तुत्या प्रीता इममर्थं साधयन्तु ॥ ६ ॥ २२०

* “सीषधा”—इति ऋग्वेदस्य, सायणीयोत्तरभाष्य-धृतश्च ।

२२० उत्तरस्य ४, १, २ ३, १ = ऋग्वेदस्य, ८, ८, १ ५, १ आर-
 ण्यके ३, २१—२२ = जहे १, २० ।

I भारद्वाजम् ।

(१), (२)—सुपांसुलुगित्यालौ रूपम् (७, १, ३८) ।

(३)—“नु”—इति चिप्र-नामसु प्रथमं नैषण्टकम् (२, १५) ।

(४)—“मिताक्षरेष्वनर्थकाः कमीमिद्विति”—इति नै० १, ८ ।

(५)—“कम्”—इति सुख-नामसु अन्तिमं नैषण्टकम् (३, ६) ।

अथ सप्तमी ।

कवषऐलषऋषिः ।

इयं वैश्वदेवी ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

विस्नुतयोयथापथाद्यइन्द्रत्वन्तुरातयः ॥ ७ ॥ २२१

४ ५ ४ ५

१

१

२ २ १

I विस्नुविस्नु । ताया रस्ताया रः । यथापथाः ।

१

१

२ १

५

४

आयिन्द्रा र त्वाद्या २ ३ । तुरो २ ३ ४ वाः । ताऽप्यो-

५

ई ह्यायि ॥ २२ ॥ २२१

हे “इन्द्र !” “त्वत्” त्वत्तः सकाशात् “रातयः” दानानि
 “वि यन्तु” विविधं गच्छन्तु । तत्र दृष्टाष्टः—“पथः” राजमार्गात्
 क्षुद्रमार्गा यन्ति तद्वत्^(१) ॥ ७ ॥ २२१

२२१ उत्तरार्चिकस्य ६, १, २, २ = जहे २१, ८ ।

I रातिसाम ।

(१)—“विस्नुतय,” विविधाः स्नुतयः सरणः मार्गाः “इन्द्र !” “त्वत्” त्वत्समीपं
 “यन्तु” ; “रातयः” दानानि हविर्लक्षणाणि “अथवा” इत्यादि नि० ।

अथाष्टमो ।

भरद्वाजऋषिः । द्विपदा ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
अयावाजन्दे वहित्सनेम१ २ ३ १ २ ३ १ २
मदेमशतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥ २२२५ २ २ १ २ ३ २ ५ २ २
I अयावाजाम् । दायिवहि । त्सनेमा । मदे-१ २ १ १ ३ २ २
मशाश्ताहिमारः । शतारः । द्वाशियमारः ३४ औहोवा ।२ १ १ १ १ १
सुवीरारः ३४ ५ः ॥ २३ ॥ २२२

“अया” अनया स्तुत्या “देवहितं” देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण
 दत्तम्^(१) “वाजम्” अन्नं “सनेम” वयं सभजेम । अपिच
 “सुवीराः” शोभन-पुत्रोपेता वयं “शतहिमाः” शतं हिमन्तान्
 “मदेम” हृष्याम ॥ ८ ॥ २२२

२२२ ऋग्वेदस्य ४, ६, ३, ५ ।

I भारद्वाजम् ।

(१)—द्विब्रुति “ओहाक् त्यागे”-इत्यस्य रूपमिति मूलैव व्याख्यातम् दत्तमिति ।

११४ क,

अथ नवमी ।

आत्रेयऋषिः । इयं वैश्वदेवी ।

३ २ ३ १ २ २ २ ३ २ ३
 ऊर्जामित्रोवरुणःपिन्वतेडाः

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 पौवरीमिषङ्कणुहीनइन्द्र ॥ ८ ॥ २२३

४ ५ १ २ २ १ २ १ २ १ २
 I ऊर्जा । मित्रोवरुणःपिन्वतारश्चिडाः । पौवरी-

२ ५ २ ५
 मिषङ्कणुहीनआयिन्द्राश्चिडाः । ऊर्जपा ॥ २४ ॥ २२३

हे “इन्द्र !” “मित्रः”, “वरुणः”, त्वञ्च सर्वे यूयं “ऊर्जा”
 रसेन बलेन वा^(१) संहिताः “इडा” अत्रानि^(२) “पिन्वत”
 अस्मभ्यं सिञ्चत प्रयच्छतेत्यर्थः । [पिन्व सेचने (श्वा० प०)
 धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्रयच्छतेत्यर्थः] किञ्च । “पौवरी”
 प्रवृद्धम्^(३) “इषम्” अन्नं^(४) “नः” अस्माकं “कणुहि^(५)” कुरु
 देहीत्यर्थः^(६) ॥ ८ ॥ २२३

I ऐषम् ।

(१)—‘ऊर्जा’ अन्नं छष्टिर्वा—इति वि० ।

(२)—“इरा, इला, इडा वा”-इति पाठभेदेनान्न-नामसु द्वादशतमं नैषण्डु-
कम् (१, ७) ।

(३)—पौवरी—स्थलाम्—इति वि० ।

(४)—इषमिति अन्न-नामसु चतुर्दशं नैषण्डुकम् (२, ७) ।

(५)—“वाच्छन्दसि (३, ४, ८८)”-इति हेरपिल-वैकल्पिकम् ।

(६)—“कणुहि कुरु”—इत्येष वि० ।

अथ दशमी ।

इयमेकपदाष्टाक्षरा गायत्री । वसिष्ठऋषिः ।

२ २ २
इन्द्रोविश्वस्यराजति ॥ १० ॥ २२४

॥ इति द्वितीय-दशति ॥

३ २ ४ ४ ५ २ ३
I इन्द्रो३४ । विश्वस्यरा । जतिहो२३४५इ । डा ॥ २५ ॥

१ १ १ २
II इन्द्रा२होऽ१यि । वा२यिश्वा । स्यरा२जति ।

५ १
होवा२३हो२३४५इ । डा ॥ २६ ॥ २२४

यतः कारणात् “इन्द्रः” “विश्वस्य” भुवनस्य “राजति”
ईश्वरो भवति, अतः कारणात् इन्द्रं प्राधान्येनाभिमुखीकृत्यो-
च्यते-इति पूर्वणान्वयः^(१) ॥ १० ॥ २२४

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोशास्त्रान्ते
चतुर्थस्याध्यायस्यैकादशः खण्डः ।

॥ इति द्वैपदमैन्द्रं समाप्तम् ॥

I, II वैराज हे ।

(१)-“इन्द्रः” परमेश्वरः “विश्वस्य” सर्वस्य “राजति” दीप्यते-इत्येवं वि० ।

त्रिकटुकेषु मुख्याः स्युर्दशर्चवाष्टिरादिमा ।
 जगत्ययंसहस्रेत्यैन्द्रयाह्युपनस्तथा ॥
 अग्निहोतारमित्येषा अस्तुश्रीषडयारुचा ।
 चतस्रोऽत्यष्टयोऽभित्यं तवत्यन्नयमित्यृचौ ॥
 इमे द्वे अतिशक्त्यावष्टौ इत्येकजचिरे ।
 प्रवोमहेऽतिजगती तमिन्द्रमिति तादृशी(क) ॥
 सौरौ ह्ययंसहस्रेति पावमानौ त्वयारुचा ।
 अस्तुश्रीषडैश्वदेवौ मारुतौ तु प्रवोमहे ॥
 अभित्यमिति सावित्रो स्यादाग्नेय्यग्निमित्यसौ ।
 ऐन्द्रोऽवशिष्टा इत्येवं छन्दादेवतनिर्णयः(ख) ॥

(क)—‘त्रिकटुकेषु’-इति मुख्या प्रथमा यासु, तासु ऋक्, अथ—आदिमा ऋक्
 ‘त्रिकटुकेषु’-इति अष्टिः अष्टिच्छन्दस्का । ‘अयंसहस्र’-इति द्वितीया ऋक् तु जगती ।
 अथ अनन्तरम्; ‘एन्द्रयाह्युपन’-इति तृतीया ऋक् तथा ‘अग्निहोतारम्’-इति एषा
 नवमी ऋक्, ‘अस्तुश्रीषट्’ इति पञ्चमी ऋक्, ‘अयारुचा’-इति सप्तमी ऋक्, इति चतस्रः
 ऋचः अष्टयः अष्टिच्छन्दस्काः । ‘अभित्यम्’-इति अष्टमी, ‘तवत्यं नयम्’-इति दशमी च
 ऋचाविमे द्वे अतिशक्तयोः अतिशक्तौ च्छन्दस्के; एके आचार्यास्तु अष्टौ अष्टिच्छन्दस्के
 एव इमे इत्युचिरे । ‘प्रवोमहे’-इति षष्ठौ ऋक् अतिजगती अतिजगतीच्छन्दस्का;
 ‘तमिन्द्रम्’-इति चतुर्थी ऋक् इयमपि तादृशी अतिजगत्येवेत्यर्थः ।

(ख)—‘अयंसहस्र’-इति द्वितीया ऋक्, सौरौ सूर्य-देवताका । ‘अयारुचा’-इति
 सप्तमी ऋक्, इयन्तु पावमानौ पवमान-देवताका । “अस्तुश्रीषट्”-इति पञ्चमी ऋक्,
 वैश्वदेवौ विश्वेदेवाः अस्याः देवताः । ‘प्रवोमहे’-इति तु षष्ठौ ऋक्, मारुतौ मरुतो-
 स्याः देवताः । ‘अभित्यम्’-इति अष्टमी ऋक्, सावित्रो सवित्र-देवताका । ‘अग्निम्’
 -इति नवमी ऋक्, असौ आग्नेयी अग्नि-देवताका । स्यादिति सर्व्वतः सम्बन्धम् ॥

अथ हादशखण्डे—

तत्र प्रथमा ।

गृत्तमद ऋषिः ।

१ २ २ १२ २२ ३ २
त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरन्तुविशुक्ल*

३ १२ २२ ३ १२ २ १ २ २ २
स्त्रिम्यात्सोममपिबद्विष्णुनासुतं यथावशम् ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ २ ३ १२
सईम्ममादमहिकर्मकर्त्तवेमहामुरु

२२ ३ २ ३ १२ २२ ३ १२ १
सैनस्यदेवोदेवसत्यइन्दः सत्यमिन्द्रम ॥१॥२२५

२ ५ १ २ १ २ १ १ २ २ ५
I ओयित्रिक । द्रुकायि । पूश्महिषो । यवाशिरम् ।

३ २ ३ ५ २ ३ ५ १२ १ २
तुविशुक्लः । ओयितृम्या २३४यात् । सोमाम् । अपिवा३

* “तुविशुक्ल”-इति ऋग्वेदीय-स्वर-पाठः ।

† “हम्य”-इति ऋग्वेदीयः सायणीयोत्तरभाष्यधृतश्च ।

‡ “यथावशम्”-इति ऋग्वेदीय-व चिह्नित-पाठः ।

¶ “सत्यमिन्द्रं सत्यइन्दुः”-इति ऋग्वेदीयपाठः ।

२२५ उत्तरार्चिकस्य ६, ३, १८, १ = ऋग्वेदस्य २, ६, २८, १
= ऊह्ये २, २, १२—५, १, ५—५, २, ५ ।

I वाजजिन् ।

१ १ २ २ ५ ३ २ २ ३ ५ १ १ ३ ५
 द्वि । षणुनासुतम् । यथावशम् । ओयिसा २३४ ईम् ।
 १ २ १ २ १ १ २ ३ ५ २ २ २ ५ १ १ ३
 ममा । दाश्मच्चिक । मकत्तवे । महामुरुम् । ओयिसा
 ५ १ २ २ २ २ २ १ ४
 २३४ यिनाम् । सश्चात् । देवोदेवाम् । सत्यइन्दुः सत्याऽ-
 ५
 पुमिन्द्राउ । वा ॥ २७ ॥ २२५

“महिषः” महान्^(१) पूज्यः “तुविशुष्मः” बहु-बलः^(२) “हम्पत्^(३)”
 त्वयिन्द्रः “विश्वदुक्ते” ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु अभिष-
 विकोऽवहः सु^(४) “सुतम्” अभिषुतं “यवाशिरं” यवमयैः सक्तभिर्मि-
 श्रितम् [आङ्-पूर्वस्य ओञ् धातोः क्तिपि “आस्पृधेयामित्या-
 दिना^(५) श्रियः शिरइत्यादेशः] तं सोमं “विष्णुना” सह^(६)
 “अपिबत्” । “यथावशं^(७)” पूर्वं यथा तं सोमं मकामयत तथा
 अपिबत् [वश कान्तो (अ०, प०) । “बहुलं हृन्दसीति (२, ४, ७३)
 शपोलगभावः] “सः” पौतः सोमः “महाम्” महान्तम् “उरुम्”

(१) —“महिषः”—इति महान्नामसु अष्टमं नैघण्टुकम् (३, ३) ।

(२) —तुवोति बहु-नामसु द्वितीयं नैघण्टुकम् (२, १) । शुष्ममिति बल-नामसु
 एकादशतमं नैघण्टुकम् (२, ८) ।

(३) —विकरण-व्यत्यये रूपम् । ‘हम्पत् हम्पवान्’-इति वि० ।

(४) —अष्टसप्तति पृष्ठास्य-पञ्चमी टीप्पनी दृष्ट्या (७८ पृ० पृष्ठौ) ।

(५) —“अस्पृधेयामानृचुरानृहुश्चिषुपेति त्याज्यानां श्रितानां शीराशीर्त्तः (६, १, ३६)”
 -इति पाठः ।

(६) —विवरणे तु “विष्णुना” अर्धार्थ्यणां अभिषुतमित्यन्वयः ।

(७) —“यथावशं यथोत्पादम्”-इति वि० ।

अथ द्वितीया ।

गौराङ्गिरसऋषिः ।

३२ ३२ ३१ २ ३१ २ ३२ ३२ ३ २ १ २

अयं सहस्रमानवोदृशः कवीनाम्नतिज्योतिर्विधर्मः ।

३२ ३१ २ ३२ ३ १ २ ३२ २ १ २ ३

ब्रध्नः समीचोरूपसः समैरयदरेपसः सचेतसः

१ २ ३१ २ ३२

स्वसरेमन्यमन्तश्चितागोः ॥ २ ॥ २२६

विस्तीर्णम् “ईम्” एनम् “इन्द्रम्” “ममाद” अमादयत्^(८) ।
 किमर्थम् ? “महि” महत् वृत्र-हननादि लक्षणम् “कर्म्म”
 “कर्त्तव्ये” कर्त्तुम्^(९) । “सत्यः” “इन्द्रः”^(१०) स्वन् । “देवः”
 दीप्यमानः “सः” सोमः “सत्यं” यथार्थभूतं “देव” सोमं कामय-
 मानम् “एनम्” “इन्द्र” “सच्चत्” [सच्चतिव्याप्ति-कर्मा^(११)]
 व्याप्नोतु ॥ १ ॥ २२५

(८)—“इन्द्रसि स्त्रिट् (३, २, १०५)”—इति भूतसामान्ये स्त्रिटि ममादेति भावः ।

(९)—“तुमद्ये सेऽसेन् सेन् क्से (३, ४, ९)”—इत्यादिना सिद्धम् ।

(१०)—इन्द्रः सोमः ।

(११)—“उक्तानाम् दानवः ; सः इन्द्रः, एनं दानवं सच्चत् । सच्चतिः द्विसार्थः, दानवं
 चिसितवान् ।—अथवा सच्चतिः सेवार्थं सेवते—इति वि० । निघण्टौ तु सच्चतिर्गति-
 कर्म्मसु दृश्यते (२, १४) न तु व्याप्ति-कर्म्मसु परं गतिरेव व्याप्तिनेन पर्यवसतीत्यभिप्राये-
 णोक्तमित्यवुमीयते ।

I अय^५्सहो^{४ ५}हायि । समाना^{३ २ ३}र३४वाः । दृशाः^५क-

वीनाम^{२ १ २}तिज्यो^{२ ३} । तिर्विधा^५र३४मा । ब्रध्नाः^{२ १ २ १}समायि । ची-

रुषसः^{१ २} । समायिरा^{२ १ २}ऽश्या^१रत् । अरा^{३ २}३ । होवा^{१ २}३ । पा ।

सः^{५ ४ ५ २}सचे । तसा^{३ २}३ । स्वासरे । मन्युमा^{१ २ २ १}र३न्ताः^{५ १} । चिते^{३ २ १} ।

या^३र३४औ^{५ २}होवा । गो^{३ १ १ १}र३४पु ॥ २८ ॥

II अय^५्सहसमाना^{२ ५}ईवाः । दृशाः^{२ १ २ १ १}कवीनाम^२तिज्यो^२ ।

तिर्विधा^२र३र्मा । ब्रध्नाः^{२ १ २ १ २ २ १ २}समायिचीरुषसः । समायिरा^{२ १ १}ऽश-

यार^{५ २}त् । ओ^{२ १ २ १ २ २}श्वा । अरेपसः^{१ २ २}सचेतसः । स्वासरे । म-

न्युमा^{१ २}र३न्ताः^{५ २} । औ^{३ २}श्वा । चिता^{१ ३}३ । गो^{५ २ २}रारा^{१ ३}र३४औ^{५ २ २}हो-

वा । वा^{३ १ १ १ १}र३४पु ॥ २८ ॥ २२ई

I, II गोराङ्गिरसस्य सामनो हे ।

“सहस्रमानवः” सहस्र-सङ्ख्याका मनुष्याः^(१) यस्य सः,
 सहस्र-सङ्ख्याकैर्मनुष्यैरिवावस्थितैरग्निभिर्युक्तः “दृशः” सर्वेषां
 दर्शनीयः^(२) “कवीनां” मेधाविनां सर्वेषां “मतिः” स्तुत्यः
 मननीयोवा “विधर्म” विधातृ “ज्योतिः” तेजः “अयं” “ब्रह्मः”
 सूर्यः^(३) “समीचीः” शुद्धाः निर्मलाः^(४) “अरेपसः” तमः-पाप-
 रहिताः । “सचेतसः” समान-चित्ताः इमाः “उषसः” “समैरयत्”
 सम्यक् प्रेरयति । ततः “स्वसरे” [दिवसनामैतत् (नि, नै० १, ८)]
 दिवसे “मन्युमन्तः” मन्युः प्रकाश^(५)स्तुहन्तः तेजस्विनश्चन्द्रमः-
 “प्रभृतयः” गोः आदित्यस्य तेजसा “चिताः” अपचिताः भवन्त्विति
 विगत-तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । [“आदित्योऽपि गौरुच्यते (२, ६)”
 -इति निरुक्तम् ॥ २ ॥ २२६

(१)—“मानवः” इति मनुष्यनामसु ऊनविंशं नैषण्डकम् (२, ३) ।

(२)—‘दृशः’ दृष्टा-इति वि० ।

(३)—‘ब्रह्मः’ महान् ब्रह्म सविता-इति वि० । “ब्रह्मः” इति निषण्डौ-अश्वनामसु
 (१, १४) सहस्रनामसु च (३, ३) दृश्यते । ‘ब्रह्मः’ ब्रह्म सविता वा महान् वा इत्यत्रैवोपरि-
 दृष्ट्वा (६, १, ५, ८) व्याख्यास्यते । ‘ब्रह्मन् इन्द्रम्, आदित्यरूपिणावस्थितम्’-इति चोक्ता-
 भाष्येऽनेनैवाचार्येण व्याख्यातम् (६, ३, १९, १) ।

(४)—‘सम्यक् जाता’ इति वि० ।

(५)—‘कान्ति कर्मासु दृष्टस्य (नि० २, ६) “मन्यते”-इत्यस्य रूपं मन्युरित्यभिप्रायः ;
 मन्युमन्तः दीप्तिमन्तः, अथवा क्रोधो मन्युः तदन्तः-इति वि० ।

अथ तृतीया ।

परुच्छेप ऋषिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ ३
 एन्द्रयाह्यपनः परावतो नायमच्छा विदथानीव सत्यति-

२ ३ १ २ ३ १ २

रस्ता*राजिवसत्यतिः ।

३ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
 हवामहेत्वा प्रयसन्तः सुतेष्वा पुत्रा सोनापितरं वाजसातये

१ २ ३ १ २

म॒ह्विष्टं वाजसातये ॥ ३ ॥ २२७

४ २ ५ २ ४ ५ ४ १ २ ३ ५ १ २

I एन्द्रयाह्यपनाः । पारारवा २३४ताः । नायमच्छा ।

२ २ १ २ ५ १ २ २ १ २
 विदथानायि । वासत्या २३४तीः । अस्तारा ३जे ३ । वास-

३ ५ ४ ५ २ २ ४ ५ ४ २ १ २ २
 त्या २३४तीः । हवामहेत्वा प्रयसन्ताः । सुतायिषू ३वा ।

२ १ २ २ २ १ २ ३ ५ १ २
 पुत्रा सोनापितरं वा । जासाता २३४यायि । म॒ह्वायिष्ठा

२ १ ४ २ ५
 ३०वा ३ । जार ३सा ३ । ता ३४५योईहायि ॥ ३० ॥ २२७

* “रस्तं”-इति ऋग्वे दीयः पाठः ।

२२७ ऋग्वेदस्य २, १, १८, १ ।

इयसत् ।

हे “इन्द्र !” “परावतः” दूरदेशात् स्वर्ग-लक्षणात्^(१) “नः”
 अस्मान् “उपायाहि” अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टान्तः—
 “नायम्” अयं न पुरोवर्त्ती अग्निः “अभिषुतः” सीमोवा [प्रस्तु-
 तत्वान्निर्दिश्यते] स इव [यद्यपि पुरस्तादुपचारान्निषेधार्थीयो
 नकारः सर्व्वव, तथाप्यत्रौचित्येनोपमार्थीयो गृह्यते] । यद्वा ।
 “परावतः न” दूरदेशादिव । [यद्यपि यज्ञे सर्व्वदा सन्निहितः,
 तथापि स्वर्गाख्याद् दूरदेशादिव । अस्मिन् पक्षे अयमिति विभक्ति-
 व्यत्ययः ।] “अयम्” इमं देवयजनदेशं “अच्छ” अभि प्राप्तुम्^(२)
 आयाहीति शेषः^(३) । तत्र दृष्टान्तः—“सत्पति” सतां सर्व्वदा
 वर्त्तमानानामृत्विजाम्पालको यजमान इव [“पत्यावैश्वर्ये^(४) (६, २,
 १८)”—इति पूर्व्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्] त्वमपि यज्ञ-गृहाण्यागच्छ ।
 यद्वा । सतां नक्षत्राणाम्पतिः चन्द्रमाः, स यथा स्व-धाम स्थान-
 मागच्छति तद्वत् । “अस्ता” [अस्तं सुपञ्चाकारः (७, १, ३८)
 अतएव बहुचा अस्तं राजेत्यामनन्ति] अस्तं गृहं^(५) “राजिव”
 राजा यथा आगच्छति तद्वत् । किञ्च । “प्रयस्वन्तः” हविलक्षणा-
 द्रवन्तः यजमाना वयं “त्वा” त्वां “सुतेषु” अभिषुतेषु सीमेषु
 “आह्वामहे” आभिमुख्येनाह्वयामहे । आह्वाने दृष्टान्तः—

(१)—“परावतः”—इति दूर-नामस्वन्तिमं नैघण्टुकम् (३, १३) ।

(२)—“अच्छाभेराप्तुमिति शकपूर्णि” इति (नि० ५, २२) ।

(३)—“अच्छ आपु” विदधानि व्याप्नोति यज्ञ-कर्त्ता इति वि० ।

(४)—“सुपांसुस्तुगित्यनेति (नै०, ७, ३८) भावः ।

(५)—“अस्तम्”—इति गृह नामसु पञ्चमं नैघण्टुकम् (३, ४) ।

अथ चतुर्थी ।

रेभाक्त्वभिः ।

१२ २२ ३ १ २ ३ २
तमिन्द्रञ्जोहवीमिमघवानमुग्रं

३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
सत्रादधानमप्रतिष्कतं अवांसि भूरि ।

१ २ ३ १ २ २ २ १ २ ३ २
महिष्ठेगौर्भिराचयन्नियाववर्त्तराये*

३ १ २ ३ १ २ ३ २
नेविश्वासुपथाकृणोतुवजी ॥ ४ ॥ २२८

४ ५ २ ४ ५ ४ ३ ५ २
I तमिन्द्रञ्जोहवीमिमघवानाम् । ऊ२३४ग्राम् । स-

“पुत्रासः” पुत्राः “पितरं न” पालकं जनकमिव तं यथा “वाज
सातये” सङ्ग्राम-प्राप्तये तज्जयाय हविःस्वीकरणाय वा^(६) आह्व-
यामः ॥ ३ ॥ २२७

* “ववर्त्तद्राय”-इति ऋग्वेदीयः पाठः ।

२२८ ऋग्वेदस्य ६, ६, ३८, ३ ।

I अक्षर्यम् ।

(६) — ‘वाजः’-इति अन्न-नामसु द्वितीयं नैघण्टुकम् (२, ७) — ‘वाजे’ इति सङ्ग्राम-
नामसु च द्वाचलारिंशत्तमं नैघण्टुकम् (२, १७) । सातिष्ठं लाभः । तथाच अन्नस्य लाभाय,
सङ्ग्रामस्य वा लाभायेति वा इत्यर्थः फलितः । ‘वाजसातिः’-इति समुदितपदमपि
सङ्ग्रामार्थो दृश्यते निघण्टौ तत्रैव ।

१२ १२ ३ ५ १ २
त्राहोयि । दधानमप्रतारयिष्कूर३४ताम् । अवार३५सायि ।

३ ५ १ २ २ ० १ ३ ५ २२
भूर३४रो । म३हिष्ठोगीर्भिरा । चयार३४याः । वा

१ २२१२ २२ २ ३ ५ ३२
वार्त्ता२ । रायेहोयि । नोविश्वासुपा२३४था । कृणो३ ।

१ ३ ५२ २ ३ ५
तूरवार३४औहोवा । ऊर३४पा ॥ ३१ ॥२२८

“तम्” पूर्वोक्तगुणोपेतम् “इन्द्र” “जोहवीमि” यथाहं पुनः
पुनराह्वयामि [ह्वयतेरभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणम्] कीदृशं?
“मघवानं” मंहनीय-धनवन्तम्^(१) “उग्रम्” उद्गूर्ण-बलं “सत्वा”
सत्यं^(२) यथार्थमेव “अवांसि” बलानि^(३) “भूरि” भूरीणि “दधा-
नम्” अतएव “अप्रतिष्कृतं” शत्रुभिरप्रतिरोधनीयम् आह्वयामि ।
किञ्च “मंहिष्ठः” पूज्यतमो दातृतमो वा “यज्ञियः” यज्ञार्हः
इन्द्रः “गीर्भिः” अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः “आ ववर्त्त” यज्ञेष्वभि-
मुख्येन वर्त्तते [वर्त्ततेर्लिटि^(४) रूपम्] ततो “वज्री” वज्रवन्
इन्द्रः “राये” धनार्थं “विश्वा” सर्वाख्येव “सुपथा” सुमार्गाणि
“कृणोतु” करोतु । धनं सर्वदिग्जमस्मान् प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥४॥२२८

(१)—‘मघमिति धन-नामधेयम्, मंहते दानकर्मणः’ इति नि० १,७ ।

(२)—‘सत्वा’-इति सत्य-नामसु तृतीयं नैषण्डकम् (२,१०) ।

(३)—‘अवांसि यज्ञांसि अन्नानि’-इति वि० ।

(४)—‘वर्त्तसि लुङ् लङ् लिटः’-इति पा० २,४,६ ।

^५ २३४^१हे । इन्द्रावा^१इयू^२३ । वृणी^२रमार^३३४^१हायि । यङ्क्रा-

^२ २ २ २ २ २ २ २ २ ४ ५
णविवा^२१^२स्वा^२इतायि । नाभासन्दायना^३३ । व्यासायि ।

^१ २ २ २ १ २ १ २ २
अधप्रनूनमुपया । तिघौताया^२२३ । हा । औ^२३होर^२३४-

^५ १ २ १ २ ५
वा । दायिवा^२१^२अच्छार^२३ । हा । औ^२३होर^२३४वा ।

^{२१} ५ ४ ५
नधोर^२३४वा । ता^२५यो^२इहायि ॥ ३२ ॥ २२८

अहं “पुरः” पुरतः उत्तरवेद्याम् “अग्निम्” आहवनीया-
ख्यं^(१) “धिया” प्रणयनादि कर्मणा^(२) “दधे” धारितवानस्मि ।
“त्वत्” तत् “शर्द्धः” तादृशं बलं^(३) बलवन्तं वाऽग्निम् । यद्वा ।

(१)—अथमत्र विवेकः—ऋत्विक्शालातः पश्चिम-विभागीय-‘प्राचीनवंश’-नाम-
यज्ञीय-वेद्याः दक्षिणस्यां दिशि धनुषाकारो योऽग्निकुण्डः तत्र स्थितोऽग्निर्दक्षिणा-
ग्निरुच्यते, उत्तरस्यां कुण्डो न विद्यते ; पश्चिमस्यां वृत्ताकारः कुण्डो भवति, तत्र योऽ-
ग्निरुच्यते, स गार्हपत्य इत्युच्यते ; पूर्वस्यां चतुष्कोण-कुण्डः, तत्र योऽग्निः स एव आहवनीय इत्यु-
च्यते । अस्ति चापरा वेदी ऋत्विक्शालातः पूर्वस्यां दिशि उत्तरवेदी । उत्तरवेदी
द्वितीयवेदीत्यर्थः । तस्याएव मध्य-भूमिर्नाभिरित्युच्यते, तत्राध्वर्युः प्रतिहारिणोः कार्यं
कालापाः, न तु चतुर्होम-सम्बन्धोऽग्नि-सम्बन्धोवा । तदेवं ‘पुरः’ पश्चिमवेदीतः पुरस्ता-
त् ‘उत्तरवेद्यां’ अथवा दक्षिण-पर-कुण्डे चतुष्कोणात्मके अग्निम् आहवनीयाख्यमित्यर्थः ।

(२)—‘धोः’ इति कर्म-नामसु एकविंशतितमं नैषण्टकम् (२, १) । ‘धिया’ दुष्या-
इति वि० ।

(३)—‘शर्द्धः’-इति बल-नामसु सप्तमं नैषण्टकम् (२, ८) ।

तच्छब्दः तादृशं मरुतां सङ्घरूपं बलं “दिव्यं” दिविभवं “तु”
 क्षिप्रम् “आ वृणीमहे” आभिमुख्येन सम्भजामहे किञ्च “इन्द्र-
 वायू” “वृणीमहे” “प्रार्थयामहे । “यज्ञ” [सुपोलक् (७, १, ३६)].
 यः “विवस्वते” विवो हवीरूपं धनं तद्वते^(४) । “नव्यसे” नवतराय
 यजमानाय “नाभा” नाभौ भूम्यानाभिस्थाने देवयजने । यद्वा ।
 वेदिरूपे^(५) । अथवा नाभौ सर्वस्य फलस्य सम्बन्धके यज्ञे [“यज्ञ-
 माहर्भुवनस्य नाभिः” इति श्रुतिः] “सन्दाय” सम्यक् बध्वा मिथः
 संयुज्य “क्राणा”^(६) धनादिकं कुर्वाणौ भवतः । तौ वृणीमहे
 इति समन्वयः । यस्मादेवं तस्मात् “अस्तु” “श्रौषट्”^(७) अस्याः
 स्तुतेः श्रवणं भवतु । [श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निर्वा ;
 इन्द्रवायुपक्षे प्रत्येकापेक्षयैकवचनम्] “अध” अनन्तरं “नः”
 “धीतयः” अस्मदीयानि कर्माणि स्तुत्यादि-रूपाणि^(८) “प्रनूनम्”
 “उपयन्ति” प्रकर्षेण युष्मानुपेत्य गच्छन्ति । किञ्च, “देवानच्छान”

(४) —‘विवस्वते विवासनकृते’-इति वि० । विवस्वन् इति निघण्टौ मनुष्य-नामसु
 च दृश्यते (२, ३) ।

(५) —उत्तरवेदी-नामक-वेद्याः मध्ये भू-भागे इत्यर्थः ।

(६) —“क्राणाः कुर्वाणाः”-इति नि ४, १६ ।

(७) —‘आश्रावयेति चतुरक्षरम्, अतु श्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्वाक्षरम्
 येयजामहे इति पञ्चाक्षरम्, द्वाक्षरः वषट्कारः, एष वै सप्तदशाक्षरच्छन्दस्य’-इति सि०
 कौ० वै० ४, ४, १४० ।

(८) —“धीतयः”-इति निघण्टौ अङ्गलि-नामसु दृश्यते (२, ५) । “अङ्गुलयः
 कृष्णाः अग्रगामिन्यो भवन्तीति वायकारिण्यो भवन्तीति वायसारिण्यो भवन्तीति
 वाङ्मना भवन्तीति वाङ्मना भवन्तीति वापि वाभ्यश्चनादेव स्युः”-इति नि० ३, ८ ।

अथ षष्ठी ।

एवयामरुद्विषिः ।

१२ ३१ ३१२ ३ १ २ ३१२
प्रवोमहेमतयोयन्तुविष्णवेमरुत्वते

३ १ २ १ २

गिरिजाएवयामरुत् ।

१२ २२ ३ १२२२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
प्रशर्द्धायप्रयज्यवे* सुखादयेतवसेभन्ददिष्टये-

१ २ ३ १ २

धुनिव्रतायशवसे ॥ ६ ॥ २३०

१

४२ ५ ४२ ५ ४ ५२

४ ५ ४

४

I प्रा२३४ । वोमहेमतयोयन्तुविष्णवो । ह्यायि ।

२

१ २

३२

२२१

मरुत्वताश्चि । गिरिजा३४ः । ह्याहोयि । एवाया२ ।

अग्न्यादि-देवान् आभिमुख्येन पाप्ममिव “धीतयः” अस्मदीयानि
कर्माणि “उपयन्ति” तेषां समीपं प्रापयन्ति ।

“आनुत्यत्”, “आनुतद्”-इति—“नव्यसे”, “नवसि”
-इति, “प्रनूनं” “प्रसूनम्”-इति च क्रमेण साम्नासृचश्च
पाठः ॥ ५ ॥ २२८

* “प्रयज्यवे”-इति ऋग्वेदीय-स्वर-पाठः ।

२३० ऋग्वेदस्य ४, ४, ३३, १ ।

I एवयामरुतः सामः ।

११६क,

३ ५ १ ७ १ ७ १ २ ३
 मार३४रुत् । प्राशर्द्धाया२ । प्रायज्जगावार३यि । सुखादा
 ५ १ २२ १ २२ १ २ २ १ १
 २३४यायि । तवसेभन्ददिष्टये । धुनायिवाश्ता३ । या२-
 ३ २ २२ २ ३ ५
 शार३४औहोवा । वार३४से ॥ ३३ ॥ २३०

“प्रयन्तु” प्रगच्छन्तु” “गिरिजाः” गिरौ वाचि(१) निष्पन्नाः
 “मतयः” स्तुतयः । “महे” महते “वः” तुभ्य [वचन-व्यत्ययः
 (३, १, ८५)] “विष्णवे” व्यासायाम्(१) इन्द्राय विष्णवे वा(१)
 “मरुते” मरुद्विस्तुते । कस्य स्तुतयः ? इत्युच्यते—“एवया-
 मरुत्” एतन्नामकस्य ऋषेः [षष्ठ्यालुक् (७, १, २६) अथवाऽयमृषिः
 गिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति] । किञ्च, “प्रयन्तु” स्तुतयः ।
 कस्मै ? “शर्द्धाय” बलाय मारुताय (इतरत्सर्वं बल-विशेषणम्)
 “प्रयज्यवे” प्रकर्षणं यष्टव्याय । “सुखादये” शोभनाभरणाय(१)

(१)—“गी”—इति निघण्टौ वाङ्नामसु (१, ११) दृश्यते; तस्य सप्तम्यां “गिरि”-
 इत्येव सन्तव्यम् न तु गिराविति, तद्वच्चपाठोलिपिकरप्रमादइव लक्ष्यते । विवरणकृता
 तु ‘गिरिजा—हृदये जाता, यज्ञजाता वा’-इत्युक्तम् ।

(१)—“अथ यद् विषितो भवति तद् विष्णुर्भवति । विष्णुर्विषते वा व्यञ्जोते
 वा”—इत्यादि नि० ११, १८ । विष्णुं व्याप्तावित्यस्येदं पदं विष्णुरिति, अत उच्यते—
 विष्णवे व्याप्येति ।

(३)—विष्णु-नामकेन्द्राय-इति वेत्यर्थः; इन्द्रः विष्णुरिति पर्यायेति भावः ।
 अथ च सामं निघण्टौ विष्णुपुराणादौ च हादशादित्येषु उभयोरेव परिगणनम् ।

(४)—“सुखादये सुखदाय सुखप्रदाय”—इति वि० ।

अथ सप्तमी ।

आनानतः पारुच्छेपिच्छं षिः ।

३ २ ३ १ २ २ २ २ ३ २ ३ २

अयारुचाहरिस्थापुनानोविश्वादेपांसि

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

तरतिसयुग्वभिः*सूरोनसयुग्वभिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

धारापृष्ठस्य†रोचतेपुनानोअरुषोहरिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

विश्वायद्रूपापरियासृक्‡भिःसप्तास्येभिर्ऋक्भिः॥७॥२३१

[खादिराभरण-विशेषः । “हस्तेषु खादिषु कृतस्य सन्दर्भे”-इति,
 “अंशेषु च ऋषयः पक्षु खादय”-इति च श्रुतेः] । “तवसे” बल-
 वते । “भन्ददिष्टये” स्तुतिरूपा(*) इष्टिर्यस्य तत् भन्ददिष्टिः,
 तस्मै । “धुनिव्रताय” मेघानां चालनं कर्म यस्य, तादृशाय(†)
 “शवसे” गमनवते ॥ ६ ॥ २३०

* “स्वयुग्वभिः”-इति,

† “सुतस्य”-इति,

‡ “यात्यृक्”-इति च,

} ऋग्वेदीय-पाठाः ।

२३१ उत्तरार्द्धिकस्य ७, ३, १०, १ = ऋग्वेदस्य ७, ५, २४, १

आरण्यके २, २०—६, २ = ऊहे १०, २, ३ = ऊह्ये २, १३ ।

(५)—“भन्दते”-इत्यस्य निवर्णौ स्तुतिकर्मसु (३, १४) दर्शनादित्यभिप्रायः ।

(६)—‘कल्पितकर्मायम्’-इति वि० । “धुनि * * * शवसे”-इति नि० दे० ५, ११ ।

^{४ ५} ^१ ^१ ^{२ २ ४ ५} ^{१ २ २}
I आया । रुचा । हरि । एयापुनानाः । विश्वादे

^२ ^४ ^{२ ३ ५} ^{२ २ १} ^२ ^{१ १ ४}
सायितरतीरसायुग्मभिः । हरोरनाः । सायूर

^{५ २ २} ^३ ^५
अचौवा । ग्वारभोः ॥ ३४ ॥

^{५ २ ३ २ २ १ ४ ५ २} ^{२ २ १} ^{१ २} ^२
II अयारुचाहरिण्या । पुनानः । विश्वाद्वायिषा ।

^१ ^{२ २ २} ^{२ ३} ^{१ १ ३} ^५
सायितर । सौहा । वाश्वायि । सायूरग्वारभोः ।

^{२ २ १} ^२ ^{३ २ ४}
सूरोरना । सयूरग्वारभोः ॥ ३५ ॥

^{४ ३ २ ४ ३ २ ४ ५ २} ^१ ^{४ २ २ ५ २ ४ ५}
III अयारुचाहरिण्या । पूरः । नानोविश्वादेषा ।

^{२ १} ^२ ^{१ ७} ^{१ २} ^१
सायितरति । सायुग्मभिः । हरोनाः । सायूर-

^३ ^५ ^{४ २ ५ २ ४} ^१ ^१ ^{२ १}
ग्वारभोः । धारापृष्ठा । स्यारोरचतायि । पुना-

^२ ^{१ २ ३} ^५ ^{४ ५ २ ४} ^{१ २ २}
नोआः । रूपोद्धारः । विश्वायदू । पापरिया ।

I, II, III विषमाणानि त्रीणि ।



१ ० १ २ २ १ ४ २
 साञ्चकाभौरः । सप्तासीश्ये । भारश्यिराश् । का ३४५

५
 भोईहायि ॥ ३६ ॥ २३१

“पुनानः” पूयमानः सोमः “हरिष्वा” हरितवर्णया “अया”
 अनया “रुचा” रोचमानया धारया “विष्वा” सर्वाणि “विष्वांसि”
 द्वेष्टृणि रक्षांसि “तरति” विनाशयति । तत्र दृष्टान्तः—
 “सुरीन” यथा सूर्यः “सयुग्वभिः” सह युक्तैरग्निभिः तमांसि
 हिनस्ति तद्वत् (सयुग्वभिरिति हिरुक्तिरादरार्था) । यद्वा ।
 धारया युक्तः सोमो युक्तैस्तेजोभिः सह रक्षांसि तरति । तस्य
 “पृष्ठस्य” (पृष्ठ इति धारक उच्यते) जगतो धारकस्य सोमस्य
 पतन्ती धारा “रोचते” दीप्यते । “पुनानः” पूयमानः “हरिः”
 हरितवर्णः सोमः “अरुषः” आरोचमानो भवति(१) । “यद्”
 यः सोमः “सप्तास्येभिः” रसाहरणशीलास्यैः(२) “ऋक्भिः”

(१)—“अरुषम्”—इति रूप-नामसु पञ्चदशं नैषष्टुकम् (३, ७) । “अरुषः”—इति
 ऋष-नामसु च दृश्यते (नि० १, १४, १७) ।

(२)—“सप्तैतानादित्यरश्मोनयमादित्योगिरति”—इत्यादि नि० २, २१ । ‘सप्त-
 ऋक्षांसि आस्यभूतानि येषां ऋत्विजां ते सप्तास्याः तैः सप्तास्येभिः । अथवा सप्त वषट्-
 कारिण्यो होतारः सप्तास्यानि सप्त सोमसंस्थाः सप्तास्यानि ताभिः’—इति नि० ।

अथाहमो ।

नकुल ऋषिः ।

२ ५७ ३ २ ३ १ २ ५ क २२ २ १ २ ३

अभित्यन्देवः सवितारमोण्याः कविक्रातु

१ २ २ १ २ ३ २ २ २ २ २ ३ २

मर्चामिसत्यसवः रत्नधामभिप्रियम्नातिम्* ।

२ २ ७ ३ २ २ १ २ २ २ ३ १ २ ३

उर्ध्वायस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवौमनि

१ २ ३ १ २ २ १ २

हिएण्यपाणिरमिमीतमुक्रतुः कृपासः ॥ ८ ॥ २३२

५ ४ २ ५ २ ४ ५ ४ २ ५ ५ २ ४ २ ५ १ २

I अभित्यन्देवः सवितारम् । औहौहोवाहायि । ओणा

५ २ १ ५ २ १ २ ५

२३४योः । कविक्रा२३४तूम । आर्चामौ२३४सा । त्या-

स्तुतिमद्भिः, ऋक्भिस्तेजोभिः (१) “विश्वा” विश्वानि सर्वाणि

“रूपाणि” “परियाति” परितो व्याप्नोति (२) ।

“पृष्ठस्य” — “सुतस्य” — इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ७ ॥ २३१

* “मतिकविम्” — इति यजुः-प्रातिशाख्य-पाठः ।

२३२ यजुर्वेदस्य ४, २, ५ = अथर्ववेदस्य ११, ४, २ ।

I सवितुः साम ।

(३) — “ऋक्भिः ऋत्विग्भिः” — वि० । “होवा” इति खेज-नामसु च दृश्यते (मि० ३, २४, ५) ।

(४) — यद्यपि यातिः प्रकृतिकृत्यर्थः, परं परिसाहचर्यात् परितो गमनं कथयति सुतरामिह व्याख्यर्थः ।

^{१ ४} सावार३४^५रा । ^{२ १२} त्रधामार३४^५मी । ^{२ १} प्रियम्मार३४^५तीम् ।

^{२ १ २ २ १} औहोऔहोवार३४^५हाउ । ^{२ १ ३} ऊर्ध्वाया३४^५स्य । ^{२ १ ३} आमातीर-

^५ ३४^{२ १}र्भाः । ^५ अदिद्यू३४^{२ १ २}तात् । ^५ सवीमार३४^{२ १ २ २ १}नी । ^५ औहोऔहो

^५ वार३४^{२ १ २}पूहाउ । ^५ हाइरण्या३४^{२ १ २}या । ^५ णीरामी३४^{२ १ २}मी ।

^{२ १} तसुक्कार३४^५तूः । ^{२ १ २ २ २ १} औहोऔहोवार३४^{२ १ २ २ १}पूहाउ । ^२ वा । एत ।

^{२ १ २} कृपासुवा३४^{१ ३ १ १}पूः ॥ ३७ ॥ २३२

“सवितार” प्रेरकं(१) “देवं” वाग्व्यापारेण “अभि अर्चामि”

(१)—“सविता सर्वस्य प्रसविता” इति नि० १०, २१ । “तस्य काणो यदा द्यौर-
पहततमस्काकीर्णरश्मिर्भवति” इति नि० दै० ६, ११ ।

“सुविता यन्त्रैः पृथिवीमरम्णा

दस्कम्भने सविताद्यामद्वृक्षत् ।

अश्वमिवाधुक्षुङ्गनिमन्तरिच

मृतून् वद्वं सवितासमुदम् ॥”

—इति ऋग्वेदीयदशममण्डलैकादशसु कविश्रेष्ठे प्रथमा । अने दं पाछ-छतं थाखा-
मम्—“सविता यन्त्रैः पृथिवीमरमयद्वारमणोऽन्तरिच, सविता या मद्वृक्षदम्

सर्वतः पूजयामि । कौटुशं ? “कविक्रतु” क्रान्त-प्रज्ञं^(१) “सत्य-
सवं” अवितथ-प्रेरणम् । “रत्नधा” रमणीयानां धनानां दाता-
रम्^(२) । “अभिप्रियं” सर्वतः प्रीति-युक्तम् । “मति” मननीयं
स्तुत्यम् “यस्य” सवितुः “भा” दीप्तिः “जर्घा” उन्नता सती
“ओण्योः” द्यावापृथिव्योः^(३) । “अद्विद्युतत्” अतिशयेन
दीप्यते । यस्य सवितुः “सवीमनि” प्रसवे सति^(४) “अमतिः”
सर्वेषां क्रान्तिः^(५) अद्विद्युतत् भृशं प्रकाशते । सः “सुक्रतुः”
शोभनकर्मा “हिरण्यपाणिः” हिरण्य-हस्तः सविता देवः
“कृपा^(६)” कृपया “स्वः” स्वर्गे निमित्तभूते सति “अमिमीत”
“इमं” सोमम् इयत्तया मितवान् । यद्वा । स्वः सर्वस्या कृपया
सङ्कल्पेन निरमिमीत ॥ ८ ॥ २३२

मिवाधुचञ्चनिसन्निधौ मेघं बद्धमतूर्णं बद्धमतूर्णं इति वा त्वरमाण इति वा सविता
समुदितारमिति । कसन्त्यं सध्यमादेवमवचत् । आदित्योऽपि सवितोऽप्यते”-इत्यादि ।

(२)—“कविः क्रान्तदर्शनोभवति कवते वां”-इति नि० १२, १३ । कविरिति
निघण्टौ मेधाविनामसु च दशमं पदम् (३, १५) क्रतुरिति कर्मनाम (नै० २, १) प्रज्ञानाम
च (नै० ३, ९) । अतएव ‘मेधावि-कर्माणम्’-इति वि० ।

(३)—“रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृत्तमम्”-इति ऋग्वेदोद्य-प्रथमसर्ग-आख्यान-
शास्त्रः दे० १, १५ ।

(४)—“सौम्यौ”-इति द्यावापृथिवीनामसु पञ्चदशं नैघण्टु-कम् ३, ३० ।

(५)—“सवीमनि प्रसवे”-इति नि० ६, ७ ।

(६)—“अमतिरसामयो मतिरात्ममयी”-इत्यादि नि० ६, १२ । विवरणेऽप्येवमेव ।

(७)—ततोयाविभक्तोऽसुकि (७, १, ३९) कृपमिदं कृपेति ।

अथ नवमी ।

परुच्छेपऋषिः ।

३ १२ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १२
अग्निं होतारं मन्येदास्वन्तं वसोः * हनुः

२२ ३ १२ ३ २ २ २ ३ १२
सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
यजुर्द्ध्यास्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
घृतस्य विधाष्टिमनुशुक्रशोचिषाजुक्कानस्य * सर्पिषः ॥ २॥ २३३

५ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
I अग्निं होता । रमन्ये रदास्वन्तम् । औश्वा ३ ।

१ २ २ ५ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
वासोः सूर्यं हनुम् । सहसो जातवेदसं दसा रम् । विप्र-

२ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
न्नजा । औश्वा । तवे रदारं दसाम् । यजुर्द्ध्या रम् ।

२ १ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २
सुवाध्वा रम् । देवो देवा । ऊश्वा ३ । चिया रं कृपा ।

* “वसु”-इति, † “मनुवष्टिशोचिषाजुक्कानस्य”-इति
च ऋग्वेदीय-पाठः ।

२३३ उत्तराङ्गिकस्य ६, १, १८, १ = ऋग्वेदस्य २, १, १२, १
= यजुर्वेदस्य १५, ४० = ऊर्ध्वे ६, २, ४ ।

११७क,

^{५ ४} घृतोवा । ^{२ १ ३२ १} स्यविभ्राष्टिम् । ^२ अनुश्रुक्शा । ^{२ २} औश्वाचियः ।

^{१२} आजूर्ऋक्काना । ^{२ ३} स्यसा । ^{२ २} औश्वाः । ^{१ ३} पारथिषाः ^{५२२} औहो-

^{३ ५} वा । ^३ ऊर्ऋपा ॥ ३८ ॥

^{४ ३ २ ४२ ५ २ १} II अग्निहोतारमन्ये । ^{४ ५ ४ ५२ २ ४} दारऋ । स्वन्तंवसोःसूनुम् ।

^{२ २ ५२ १२} सहसोजाऋतावेऽशदासाऋम् । ^{२ ५ २ २} विप्रन्नजाऋतावेऽशदासाऋ

^{२२ ५२ १०} म् । ^{२२२२५२ १ २} यजुर्वाशसुवध्वाराऋः । देवोदेवाश्चायाऽशक्रपाऋ ।

^{२१ २ १२२ १ २} घृतास्यविभ्राष्टिमनुश्रु । ^{१२} क्रशोऽश्चिषाऋः । ^{१२ १} आजूक्काः

^{२ १ ४} नाऋ । ^२ स्यारऋसाऋ । ^५ पाऋ४५यिषोईहायि ॥ ३९ ॥

^{३ २ २ ५} III अहोवोहारऋवाः । ^{२ १} ३ । अग्निष्टपती । ^{३ २ ३ ४ ५} प्रतिदहती ।

^{२ १} अग्निहो । ^{२२} तारम्माऋन्यऋदास्वन्तम् । ^{४ २२ ३ ५} वसोः । ^{२ १} सूनुः ^{२२}

^{३ २} सह सो जाऋताऋ वेदसम् । ^{४ २२ ३ ५} विप्राम् । ^{२ १} नजाऋताऋ वेदसम् । ^{३ ४ २२ ३ ५}

I, II भारद्वाजे हे ।

III अवभृथं साम ।

१ १ १ ४ ० ४ ५ २२१ २२ ४ २२ ३५२
य ऊर्ध्वयाश्चश्चध्वरः । देवो । देवाश्चीश्या कृपा ।

२१ २ २ ४ २२ ४ ५ २२ १ २२
घृता । स्यविभाष्टि मनुशूक्राश्शोचिषः । आजू । क्लानाश्

४ २ ३ ५ ३ २ ४ ५ २ १
स्याश्सर्पिषः । अद्वाबोद्धारश्च वाः । ३ । अग्निष्टपती ।

१ १ ५ ४ २ १ २ १ २
प्रतिदद्याऽपुताईपुईयि । ए३ । विश्वसमन्निषं दह । २ ।

२ १ २ १ २ १ १ १ १
ए३ । विश्वसमन्निषं दद्यात् २४५ ॥४०॥

२ १ २ ३ ४ ५ २ ३ २ १
IV त्यग्रायिः । प्रतिदहती । द्वाउद्दोऽपुद्वाउ । अग्निश्च

२२ ४ २२ ३ ५ २ १ २२ २
हो । तारम्भाश्च्येश्दास्वनाम् । वसोः । कनुश्चसोजाश्

४ २२ ३ २ १ २ ४ २२ ३ ५ २ १ २
ताश्वेदसम् । विप्राम् । नजाश्ताश्वेदसम् । यज । ध्वया

४ २ ४ ५ २२ १ २२ ४ २२ ३ ५ २ १ २
श्चश्चध्वरः । देवो । देवाश्चीश्याकृपा । घृता । स्यवि

२ ४ २२ ४ ५ २२ १ २२ ४ २ ४ ५
भाष्टिमनुशूक्राश्शोचिषः । आजू । क्लानाश्स्याश्सर्पिषः ।

२ १ २ ४ ५ २ ५ २
त्यग्रायिः । प्रतिदहती । द्वाउद्दोऽपुद्वाउ । वा । ए३ ।

१२ १ २ २ १२ १ २ २
विश्वं समन्निणन्दह । ए३ । विश्वं व्यन्निणन्दह । ए३ ।

१ २१ २३ ११११
विश्वं न्यन्निन्दहा २३४५ ॥ ४१ ॥ २३३

“अग्नि” सर्वासां देवसेनानामग्रयणम् यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा^(१) । “होतारं”^(२) अस्मद्यागं प्रति देवानामाह्वतारम् । यद्वा । होमनिष्पादकं^(३) होतारं [“जुहोतेहोतेत्यौर्णवाभः (७, १५)-इति यास्क-वचनात् । “अग्निमद्य होतारमवृणीतेति श्रुतेः । “अग्निमग्नभावेति च अग्ने राह्वाढत्वं प्रसिद्धम् । अग्निं होतारं मन्ये इत्येवं प्रतिविशेषणं मन्ये इति सम्बन्धः । यद्वा याग-निष्पत्तेरेवोपलक्षितत्वादेतदेव विधेय-विशेषणम् । इतराणि वक्ष्यमाण-विशेषणानि स्तुति-पराणि] “दास्वन्तम्” अतिशयेन दानवन्तं^(४) “वसोः” प्रशस्यस्य^(५) सर्वेषां “सहसः सनुम्” बलस्य

(१) — “अग्निः कस्मात् ? अग्रणीर्भवति अग्रं यज्ञेषु प्रणोयते”-इति नि० ६, १४ ।

(२) — सम्प्रसारणं बाहुलकात् (६, १, ३४) ।

(३) — होमनिष्पादकलक्षणं लभस्यो वाग्रेरपि अन्यथातुप्रपत्तेः अतएव महाभाष्ये ‘काष्ठः पचति’-इत्याद्युदाहृतमिति दिक् ।

(४) — दानकर्मसु दासतेर्दर्शनात् (नि० ३, २०, ३) ।

(५) — ‘वसोः धनस्य दास्वन्तम्’-इति वि० ।

पुत्रमग्निं^(१) [मथ्यन-काले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति तत्-
पुत्रत्वमुपचर्यते “जातवेदसं” जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जात-
धनं वा [जातवेदः शब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः^(१)] अग्नेर्जात-
वेदस्त्वे दृष्टान्तः—“विप्रं न” जातवेदसञ्जातविद्यं मेधाविनं
ब्राह्मणमिव, तं यथा बहु मन्यते तथा त्वामपि स्तौमीत्यर्थः ।
उक्त-गुण-विभिष्टो यो देवः “स्रध्वरः” शोभन-यज्ञवान् यज्ञं सस्यक्
निर्वहन् । “जर्ध्वया” उन्नतया उत्कृष्टया “देवाच्या” देवान्
पूजयन्त्या देवान् प्रत्युक्तया वा “क्षपा”^(२) क्षपया सामर्थ्य-लक्षणया
[“देवान् प्रत्युक्तया क्षपेति^(३,८) यास्कः] तेभ्यो हविर्वहन-बुद्ध्या
युक्तः सन् “शुक्रशीचिषः” दीप्त-तेजस्कस्य “आजुह्वानस्य”
आ समन्ताद् ह्यमानस्य “सर्पिषः” सरण-शीलस्य घृतस्य^(९)

(१)—“सहः”—इति बलनामसु सप्तदशं नैषण्ठकम् (२, ६) । “सूहुः”—इति तु
अपत्यनामसु द्वादशं नैषण्ठकम् (२, ९) ।

(७)—“जातवेदाः कस्मात्? जातानि वेद, जातानि वैनं विदुः, जाते जाते
विद्यत इति वा, जातवित्तो वा, जातधनो, जातविद्यो वा, जातप्रज्ञानो यत्तज्जातः
प्रशूनविन्दतेति तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणम् तस्मात् सर्वा नूतनं पशवो-
ऽग्निमभि सर्पन्तीति च”—इत्यादि नि० ७, ९ । “यस्य सृक्तं भजते यस्मै हविर्निरुप्यते ऽयमेव
सोऽग्निर्जातवेदा निपातमेवैते उत्तरे ज्योतिषो एतेन नामधेयेन भजते”—इत्यादि च
नि० ७, २० । “जातवेदसम् *** कमन्यमादित्यादेवमवच्छत्”—इत्यादि च नि० १२, १५ ।

(८)—क्षपेति पान्तस्य क्षपित्यस्य नृतीयेके आकारान्तरूपम्, क्षप्शब्दोऽपि क्षपार्थः ।
अतएवोक्तं यास्केन—“क्षप् क्षपतेर्वा कक्षपतेर्वा”—इति (६, ८) ।

(९)—“सृप्रः सर्पणादिदमपीतरत् सृप्रम्, एतस्मादेव सर्पिर्वा तैलं वा”—इति
नि० ६, १७ ।

अथ दशमी ।

गृत्समदृष्टिः ।

२३१२ २२३१२ ३२३ २ ३ २ ३१ २ ३ २
तवत्यन्नर्यन्नृपोतद्वन्द्वप्रथममूर्त्यन्दिविप्रवाच्यङ्कृतम् ।

३३ २३१२३१ २ ३ १२ ३ २३ २
योदेवस्यशवसाप्रारिणाअसुरिणन्नपः* ।

२३ १२ ३१२३१ २ ३१२ २२
भुवो* विश्वमभ्यदेवमोजसाविदेदूर्जं

३१२ ३१ २२
शतक्रतुर्वदेदिषम्* ॥ १० ॥ २३४ ।

॥ इति तृतीय-दशति ॥

विलापनेन दीप्तस्याज्यस्य “विभ्राष्टि” विशेषेण भ्राजमनु स्वय-
मपि तदाज्यं “वष्टि” (१०) कामयते स्वीकरोतीत्यर्थः ।

“वसोः”-“वसुम्”-इति सान्न ऋचः पाठौ ॥ ८ ॥ २३३

‘असुरिणन्नपः’-इति,

‘भुवद्’-इति,

‘विदादिषम्’-इति च

ऋग्वेदीय-पाठाः ।

३४ ऋग्वेदस्य ३, ४ ।

—“वसिष्”-इति कान्ति-कर्मसु प्रथमं नैषष्टकम् (१, ६) तस्येदं रूपमन्यद्

१ ४ २१
१ तार३४वत्यन्नाऽपुरियं नृताउ । अप इन्द्रा२ । प्रथमं

३२ ३५ ४२८ २२ ३५ २८ १२
पूर^१ । वि॒यन्दि॒वि । प्र॒वा । चि॒यं कृत॑म् । यो दे॒वास्या॒२ ।

१ ३२८ ३५ ३२ ३५ २१२
श॒वसा॒प्रा॒२ । रि॒णा अ॒सु । रि॒णन्न॒पः । भु॒वो वि॒श्वा॒२म् ।

१ ३२२८ ४२ ३२८ ३५ ३२ ४ ५
अ॒भ्यदा॒॑यि । व॒मोज॑सा वि॒देदू॑र्जम् । श॒ताक्रा॒२३४तूः ।

४
वि॒दाऽप्र॑यिदिषाउ । वा ॥ ४२ ॥* २३४

“नृतः” सर्वेषां नर्तयितः प्रवर्त्तयितः हे “इन्द्र!” “नर्यं” नराणां हितकरम् । “प्रथमं” प्रथमं (“प्रथमं प्रथमम्”-इति^(१)) यास्कः) “पूर्व्यं” पूर्व-काल-भवं त्वया कृतं “तव” “त्यद्” तदपः-कर्म “दिवि” स्वर्गलोके “प्रवाच्यं” देवैः प्रकर्षेण वक्तव्यं श्लाघनीय-मित्यर्थः । किन्तु? “देवस्य” दिजिगीषोः “असुरस्य” “असु” असुं प्राणं “रिणन्” हिंसन् त्वम् “अपः” उदकानि तेन निरु-द्धानि “अरिणः” प्रैरय । —इति यदेतत् कर्म तत्प्रवाच्यमिति-

I ऐषं साम ।

(१)—“प्रथम इति मुख्य-नाम, प्रथमो भवति”-इति च यास्कः (२, २२) ।

* ॥ इति ग्रामे गेयगाने द्वादशार्द्धः प्रपाठकः ॥

समन्वयः । परोक्ष-निर्देश-विशिष्टः “सः” इन्द्रः “विश्वं” व्याप्तम्
 “अदेवं” तमीरूपम् “असुरम्” “ओजसा” बलेन “अभि
 भुवत्^(१)” अभिभवतु । किञ्च “शतक्रतुः” इन्द्रः “जर्जम्” बलं
 “विदेत्” लभयेत् । “इषं” हविलक्षणात्मनं च विदेत् [विदल्ल
 लाभे (तु० उ०)] ॥

“यो”—“यद्”—इति, “विदेद्”—“विदा”—इति च साम्न
 ऋचः पाठौ ॥ १० ॥ २३४+११८=३५२

वेदार्थस्य प्रकाशनेन तमो हाह्निं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरो देयाहिद्या-तीर्थ-महेश्वरः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवक्तृ-श्रीवीरवृक्ष-भूपाल-

साम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

सामवेदार्थप्रकाशे द्वन्द्वोप्याख्यानं

द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

॥ समाप्तश्चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ ऐन्द्रम् पर्व ऐन्द्रकाण्डं वा ॥

॥ ऐन्द्रम् पर्व ॥